

ΑΕ-2049

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΟΥ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

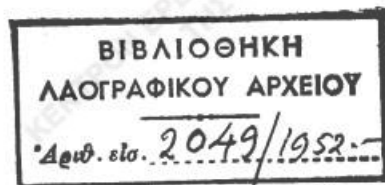
ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ
ΕΤΗ 1950-1951

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1951

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΩΔΗ ΒΙΒΛΙΑ
ΚΑΙ
Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΑΥΤΩΝ ΕΠΙ ΤΟΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΝ ΒΙΟΝ
ΤΟΥ ΡΟΥΜΑΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

ΥΠΟ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐκ τῆς πλημμυρίδος τῶν βαρβάρων, οἵτινες συνεχωρεύθησαν μετὰ τῶν ἐκλα-
τινισθέντων Δακῶν, προέκυψεν εἰς τὰς πέραν τοῦ Δουνάβεως χώρας νέος λαός,
ὅστις βραδύτερον δεχθεὶς, ὅτι εἶναι φυλετικῶς λατινικῆς καταγωγῆς, ὠνόμασεν
ἑαυτὸν *Romanos* ἢ τοὶ Ρουμάνους¹⁾

Οὗτοι καὶ πάλαι μὲν ὑπέστησαν διὰ τῶν κατὰ τὴν Μικρὰν Σκυθίαν (Δοβρου-
τσάν) καὶ κατὰ μῆκος τοῦ Δουνάβεως ἰδρυμένων πυκνῶν ἑλληνικῶν πόλεων τὴν
ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ κυρίως εἰπεῖν ὁ ἐκπολιτισμὸς αὐτῶν
εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἔργον καὶ καύχημα τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ.

Βεβαίως ὑπῆρχον πρὸ πολλοῦ μετὰ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν παραδουναβίων
χωρῶν σχέσεις στρατιωτικά, ἐμπορικά καὶ πνευματικά²⁾, ἀλλ' αὗται ἐνδυναμοῦν-
ται κυρίως ἀπὸ τοῦ 1359, ὅτε ἱδρύεται ἡ Μητρόπολις Οὐγγροβλαχίας. Πρῶτος
ἀρχιερεὺς τῆς Μητροπόλεως ταύτης ὑπῆρξε Ἕλλην, ὁ πρόην Βιτζίνης Ὑάκινθος
Κριτόπουλος, τὸν ὁποῖον ἀπέστειλε τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, ἀντα-
ποκρινόμενον εἰς αἴτησιν τοῦ ἡγεμόνος τῆς χώρας Ἀλεξάνδρου³⁾.

Αἱ σχέσεις πρὸς τὸ Βυζάντιον γίνονται στενωτέραι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ'

1) Ἀντ. Δ. Κεραμοπούλλου, Τὶ εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι. Ἐν Ἀθήναις 1939, σελ. 43-45,
σημ. 1. Κατὰ τὸν καθηγητὴν κ. Ἀ. Χατζῆν τὸ ὄνομα Ρωμοῦνος προέρχεται ἐκ τοῦ ἑλλη-
νικοῦ Ρωμαῖος — Ρωμῖος — Ρουμῖος, σημαίνοντος τὸν χριστιανὸν (κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. κα-
θηγητοῦ).

2) D. Russo, Elenizmul în România, ἐν Studii Istorice greco-române, Opere po-
stume, t. II, București 1939, pp. 501, 505, 518, ἐνθα παραπομπαὶ εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς.

3) Acta Patriarchatus Const., ἔκδ. Miklosich et Müller, Vindobonae 1860, vol. I,
pp. 383, 386.

αἰῶνος. Τότε εἰς τῶν υἱῶν τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Μίρτσεα ὑπηρετεῖ ὡς ἀξιωματικὸς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου (1425-1448), ἀνεπιὸς δέ τις αὐτοῦ μετέχει τοῦ κατὰ τῶν Τούρκων πολέμου καὶ διακρίνεται διὰ τὸν ἥρωϊσμόν αὐτοῦ. Ὁ δ' αὐτοκράτωρ ἀναγνωρίζας τὰς ὑπηρεσίας τοῦ ξένου πρίγκιπος ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ «ἐν ἓκ τῶν μεγαλυτέρων πλοίων», διὰ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ¹⁾.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453) οἱ ἡγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας συνδέονται μετὰ τῶν ἐκ Φαναρίου Ἑλλήνων, διότι ἔχουσι τὴν ἀνάγκην αὐτῶν. Γνωρίζουσι τὴν ἐπιρροὴν τῶν Ἑλλήνων τούτων ἐπὶ τοῦ Σουλτάνου καὶ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Ὁ Ἀνδρόνικος Καντακουζηνός, ὡς καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ, παύει καὶ διορίζει τοὺς ἡγεμόνας τῆς ἀρεσκείας αὐτοῦ 116 ὅλα ἔτη, πρὶν ἀκόμη ἀρχίσῃ ἡ «φαναριωτικὴ περίοδος» εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν²⁾.

Κατὰ τὸ ἔτος 1500 Ράδος ὁ Μέγας προσεκάλεσεν εἰς τὴν Βλαχίαν τὸν Ἑλληνα Μητροπολίτην Νήφωνα, ὁ ὁποῖος διοργάνωσε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐχειροτόνησεν ἐπισκόπους³⁾.

Πρὸ πολλοῦ εἶχεν ἀρχίσει ἐν Μολδοβλαχίᾳ ἡ συνήθεια νὰ ἀφιερώνωσι μοναστήρια εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους, τὸν Ἅγιον καὶ τὴν Μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν. Ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Νεάγκου Μπασαράμα (1514) σημειοῦται μεγάλη εἰσροὴ Ἑλλήνων κληρικῶν εἰς τὰς παραιοτάτους χώρας. Ὁ Πατριάρχης Θεόληπτος καὶ οἱ Μητροπολῖται Σεργῶν, Σάρδεων, Μυρσείας καὶ Μελιτηνῆς μετέβησαν εἰς τὴν Βλαχίαν, διὰ νὰ παρακολουθήσωσι τὰ ἐγκαίνια τοῦ περιφήμου ναοῦ τοῦ μοναστηρίου τοῦ Argeș, τὸν ὁποῖον Ἕλληνες ἐξωγράφησαν κατὰ τὴν βυζαντινὴν τεχντροπίαν⁴⁾.

Τὸ πρῶτον σχολεῖον εἰς τὴν χώραν ιδρύθη ὑπὸ τοῦ ἐκ Σάμου Ἰακώβου Ἡρακλείδου Βασιλικοῦ⁵⁾, ὅστις ἐγένετο ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας (1561-1564). Ἡ διάδοσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἶναι μεγάλη κατὰ τὸν ΙΣ' αἰῶνα, κορυφοῦται δὲ κατὰ τοὺς δύο ἐπομένους αἰῶνας⁶⁾.

Ἡ εἰσροὴ Ἑλλήνων ἐκ τῶν μεσημβρινῶν χωρῶν τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου,

1) Δούκας, ἔκδ. Βόννης, σ. 201-202.

2) Hurmuzaki, Documente, vol. XI, București, 1900, pp. 373-374.

3) Viața și traiul Sf. Nifon, ed. Iosif Naniescu și Erbiceanu, București, 1888, p. 37.

4) Viața Sf. Nifon, ἔ. ἀ. p. 115.

5) Sincai, Cronica Românilor, Iași 1854, vol. II, p. 214. V. A. Urechia, Istoria Școalelor, t. I, București 1892, p. 5, t. IV, αὐτόθι 1901, p. 6.

6) C. Erbiceanu, Priviri istorice și literare asupra epocii Fanariotice, Anal. Acad. Rom. Ser. II, t. XXIV, București 1901, p. 83.

τῆς Δυτ. Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος εἰς τὴν πλουσίαν Βλαχίαν ἐνισχύεται τότε μέγας. Ὡς λέγει ὁ κ. Ἀ. Κεραμόπουλος, τὰ «ἐνδοκρατικά» ταξίδια ἐπὶ Τουρκίας ἦσαν συχνὰ ἄνευ πολιτικῶν δυσχερειῶν μεταξὺ Β καὶ Ν»¹⁾ καὶ αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι ἀνὰ τὴν Μολδοβλαχίαν πυκνοῦνται.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ γίνεται ἐντονωτέρα.

Ὡς πρῶτα ἑλληνικὰ σχολεῖα δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὰ λειτουργήσαντα εἰς τὰ μοναστήρια. Οἱ Ἕλληνες μοναχοὶ ἐδίδασκον ἐκεῖ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα τὰ τέκνα τῶν ἐντοπίων καὶ τῶν ἀποίκων Ἑλλήνων. Αἱ ἑλληνικαὶ Ἀκαδημίαι τοῦ Ἰασίου καὶ τοῦ Βουκουρεστίου ἰδρύθησαν πρὸ τῆς Φαναριωτικῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἀρχίζει κατὰ τὸ ἔτος 1709 καὶ λήγει κατὰ τὸ 1821, καὶ τοῦτο ἔχει σημασίαν, διότι ἡ χώρα εἶχε στραφῇ πρὸς τὸν ἑλληνισμόν πολὺ πρὸ τοῦ 1709, ὅποτε διορίζεται ὁ πρῶτος Φαναριώτης ἡγεμὼν Νικόλαος ὁ Μαυροκορδάτος²⁾.

Οἱ Φαναριῶται ἔδωκαν εἰς τὴν χώραν καὶ ἐκπαίδευσιν Πανεπιστημιακὴν. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα διήνοιξαν τοὺς πνευματικούς ὁρίζοντας τῶν φοιτῶντων εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα Βλάχων, Σέρβων, Βουλγάρων καὶ Ἀλβανῶν³⁾.

Ὑπὲρ τοὺς ἑκατὸν ἀξιόλογοι διδάσκαλοι τοῦ Γένους ἐδίδασαν ἐκεῖ καὶ ἐπρόβλεψαν τοὺς βεβαίους ἡμῶν γείτονας διὰ τοῦ φωτός τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. «Ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑκατὸν τεσσαράκοντα καὶ ἑνὸς Ἑλλήνων λογίων, τοὺς ὁποίους συνήνησα κατὰ τὰς μελέτας μου, γράφει ὁ Ρουμάνος θεολόγος καὶ ιστοριοδίφης C. Erbiceanu, περὶ τοὺς δέκα πέντε ἦσαν φιλόλογοι, δέκα διδάκτορες τῆς φιλοσοφίας καὶ δώδεκα ἰατροί. Πολλοὶ τούτων ἦσαν διδάκτορες ἐνίοτε καὶ εἰς δύο ἐπιστήμας»⁴⁾.

Ἐκ τῆς παρουσίας τοιούτων διδασκάλων γίνεται κατανοητὸν τὸ γεγονός, ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν ἐντοπίων Βλάχων καὶ Μολδαβῶν ἐγνώριζον τὴν ἑλληνικὴν τόσον καλῶς, ὥστε ἔγραφαν πολύτιμα ἔργα εἰς τὴν γλῶσσαν μας⁵⁾.

Τότε ἐσημειώθη καὶ ἄλλως ἡ ἀγαθοεργὸς ἐνέργεια τοῦ ἑλληνισμοῦ ὑπὲρ τοῦ ρουμανικοῦ ἔθνους.

¹⁾ Ἀντ. Δ. Κεραμοπούλου, ἔ. ἀ. σ. 69.

²⁾ Const. Erbiceanu, Cronicarii greci κλπ., Bucuresci 1888, p. XIV.

³⁾ Const. Erbiceanu, Bărbații culti greci și români și profesorii din Academiile din Iași și București din epoca zisă fanariotă, Anal. Acad. Rom. Ser. II, t. XXXVII, București 1905, pp. 142-3. Πρβλ. καὶ Γρηγ. Παπαδοπούλου, Περὶ τοῦ ἐν Βλάχοις Ἑλληνισμοῦ, Πανδώρα, 10 (1860) σ. 169-176 καὶ 193-204, ἔνθα γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Μολδοβλαχίᾳ, καὶ ἰδίᾳ σ. 200.

⁴⁾ C. Erbiceanu, Bărbații culti greci și români κλπ. ἔ. ἀ. pp. 141-142.

⁵⁾ C. Erbiceanu, Cronicarii greci, ἔ. ἀ. p. XXXVI.

Μέχρι τοῦ ἔτους 1561 ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἦτο ἡ σλαβική, ἐπειδὴ ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Ρουμάνων ἐγένετο, ὡς καὶ τῶν Σλάβων, ὑπὸ τῶν Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου καὶ ἀρχικῶς αἱ Γραφαὶ καὶ τὰ λοιπὰ ἐκκλησιαστικά βιβλία ἐγένοντο καὶ ἐκεῖ γνωστὰ ἐκ τῶν μεταφράσεων εἰς τὴν σλαβονικήν. Ἐκ τούτου ἐξηκολούθει ἕως τότε ἡ λειτουργία νὰ τελεῖται εἰς τὴν σλαβικήν, εἰς αὐτὴν δ' ἐγράφοντο τὰ παντὸς εἶδους θρησκευτικά, ἱστορικά καὶ φιλολογικά ἔργα, ὡς καὶ τὰ ἔγγραφα τῶν ἡγεμόνων. Τοσαύτη ἦτο ἡ δύναμις τῆς παραδόσεως τῆς γλώσσης ταύτης, ὥστε, καὶ ὅτε ἤρχισαν οἱ Ρουμάνοι νὰ γράφωσιν εἰς τὴν πατριὸν γλῶσσαν, μετεχειρίσθησαν τὸ Κυριλλικὸν ἀλφάβητον, τὸ ὁποῖον μόλις πρὸ ἑνὸς περίπου αἰῶνος ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ λατινικοῦ.

Ἡ πρώτη σοβαρὰ προσπάθεια τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ρουμανικῆς γλώσσης εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀνελήφθη ὑπὸ τοῦ Ἑλλήνος διακόνου Κορεσσίου, καταγομένου ἐκ Χίου¹⁾, ὁ ὁποῖος μεταβὰς ἐκ Τεργκοβίστης εἰς Μπρασόβ τῆς Τρανσυλβανίας ἐξετύπωσε πλεῖστα ἐκκλησιαστικά βιβλία εἰς τὴν ρουμανικήν.

Οἱ φιλέλληνες καὶ χριστιανικώτατοι ἡγεμόνες Ματθαῖος Μπασσαράμπας (1633-1654) καὶ Βασίλειος Λούπου (1633-1653) ὑπεστήριξαν τὴν κίνησιν, τὴν τείνουσαν εἰς τὴν ἀποβολὴν τῆς σλαβικῆς ἐκ τῆς Ἐκκλησίας²⁾. Ἐπὶ τῶν ἡγεμόνων τούτων καὶ νομικοὶ κώδικες συνετάχθησαν ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν προτύπων εἰς τὴν ρουμανικὴν γλῶσσαν³⁾.

Οὕτω κατηργήθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ χρῆσις τῆς σλαβικῆς γλώσσης εἰσηγήσει καὶ ἐνεργείᾳ τῶν Ἑλλήνων καὶ διεπλάσθη ἡ γλῶσσα τοῦ τόπου ὑπὸ τὴν πρω-

1) Τοῦτον Ρουμάνοι τινὲς φιλόλογοι καὶ ἱστορικοί, ὡς ὁ *N. Iorga*, ἐσφαλμένως δὲν νομίζουσιν Ἑλληνα, *Κ. Ἀμάντου*, Γεώργ. Κορέσσιος, *Ἀθηνᾶ*, 46 (1935) σ. 203.

2) Ὁ Μητροπολίτης Μολδαβίας Δοσίθεος (1670-1686) μετέφρασεν ἐμμέτρως εἰς τὴν ρουμανικὴν τὸ Ψαλτήριον τοῦ Δαυὶδ καὶ ἐξετύπωσεν αὐτὸ εἰς τὸ ἐν Ἰασίῳ τυπογραφεῖον, τὸ ὁποῖον ἐστάλη ἐκεῖ ἐκ Μόσχας. Ἐν Βλαχίᾳ ὁ ἡγεμὼν Σερμπὰν Καντακουζηνὸς (1678-1688) προέβη εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Βίβλου ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ρουμανικὴν, ἀναθέσας τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὸν Ἑλληνα Μητροπολίτην Γερμανὸν καὶ τοὺς ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἀδελφοὺς Γκρετσέανου (*I. Bianu - N. Hodos*, *Bibliografia Românească Veche*, vol. I, București 1903, p. 286). Ἐπίσης Ἀνθιμος ὁ ἐξ Ἰβηρίας συνέγραψε ρουμανιστὶ ὠραιότατα κηρύγματα (*predici*), ὁ δὲ Συμεὼν Στεφάν, Μητροπολίτης τῆς Alba Julia (Ἀσπρόκαστρον) ἐξετύπωσε ρουμανιστὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἐν τῷ Προλόγῳ τῆς ὁποίας ὑπεδείκνυε τὴν ἀνάγκην τοῦ σχηματισμοῦ ρουμανικῆς φιλολογικῆς γλώσσης. Ἐν Μολδαβίᾳ τὰ πρῶτα χρονικὰ ἐγράφησαν εἰς τὴν σλαβικήν, ἀλλὰ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἤρχισαν νὰ μεταφράζωνται ρουμανιστί. Ὁ Γρηγόριος Οὐρέκε εἶναι ὁ πρῶτος χρονογράφος, ὁ ὁποῖος ἔγραψεν εἰς τὴν ρουμανικὴν ἐπὶ Βασιλείου Λούπου.

3) *I. Bianu - N. Hodos*, ἔ. ἀ. pp. 157, 190, 193 καὶ 200.

τοβουλίαν καὶ κατεύθυνσιν τῶν Μαυροκορδάτων. Ἐκτοτε καὶ οἱ ἐντόπιοι ἄρχοντες, οἱ ὅποιοι ἕως τότε οὐδὲ τὸ ὄνομα αὐτῶν νὰ χαράξωσι δὲν ἠδύναντο, ἐπεδόθησαν εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν γλώσσης.

Οὕτως ὁ ἑλληνισμὸς ἔδωκεν ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ πεδίου ἐν Ρουμανίᾳ μάχην κατὰ τοῦ σλαβισμού καὶ ἐνίκησε νίκην λαμπράν. Διὰ τῆς νίκης αὐτοῦ ταύτης προσέφερεν ἅμα εἰς τὸ ρουμανικὸν ἔθνος ὑπηρεσίαν ἀνυπολόγιστου ἀξίας, διότι σὺν τοῖς ἄλλοις ἐξέθρεψε καὶ προήγαγε τὴν ἐθνικὴν τῶν Ρουμάνων συνείδησιν ¹⁾.

Ἀπὸ τοῦ Κορεσσίου ἄρχεται ἡ διαμόρφωσις ἐθνικῆς φιλολογίας ἐν Ρουμανίᾳ. Καὶ γενικῶς οἱ Φαναριῶται διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Σχολείων δὲν ἐπέδωξαν τὸν ἐξελληνισμὸν τῶν ὑπ' αὐτῶν διοικουμένων χωρῶν, ἀλλ' ἐπολέμησαν τὴν σλαβικὴν ἐπιρροήν, ἡ ὁποία, ἀντὶ νὰ ὀδηγῇ πρὸς τὴν πρόοδον τοῦ τόπου, παρημποδίζε ταύτην. Ἐν ᾧ δ' ἐκαθάριζον τὸ ἔδαφος καὶ τὸ παρεσκευάζον διὰ τὴν καλλιέργειαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς τῶν Ρουμάνων γλώσσης καὶ φιλολογίας, ἤνοιγον συγχρόνως τὸν ὁρίζοντα πρὸς τὸ φῶς τῆς ἀνωτέρας, τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, τῆς μεταδιδομένης διὰ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Ἡ καλλιέργεια καὶ καρποφορία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀντικατέστησε τὴν πτωχὴν καὶ δεισιδαίμονα σλαβικὴν μάσφωσιν δι' ἑτέρας ὑψηλότερας καὶ φωτεινότερας.

Οἱ Ἕλληνες εἰσάγουσι τώρα τὸν Ὅμηρον, τοὺς τραγικοὺς ποιητάς, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἐκ παλαιότητος στοιχεῖα ἀπὸ τὴν σύγχρονον ἐν τῇ Δύσει ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν. Βεβαίως δὲν προεκλήθη εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας κίνησις πνευματικῆ παρομοία πρὸς τὴν ἐν Ἰταλίᾳ, ἀλλ' ὅμως ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἀπηλευθέρωσε τὰ πνεύματα ἀπὸ τὴν δουλείαν τοῦ σλαβισμού, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν κλασσικῶν σπουδῶν καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς Δύσεως ²⁾.

Ἐκτὸς τῆς παιδείας οἱ Ἕλληνες ἔδωκαν εἰς τὸν τόπον δικαιοσύνην. Ποῖος ἄγνοεῖ τὸ «Συνταγμάτιον» τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου καὶ τοὺς νομικοὺς κώδικας τῶν ἡγεμόνων Καρατζᾶ καὶ Καλλιμάχη; Πλὴν τούτου ἀνέπτυξαν τὴν συγκοινωνίαν, τὴν βιομηχανίαν, τὴν τυπογραφίαν καὶ ἐφρόντισαν διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῶν χωρικῶν.

Ἡ πρώτη σοβαρὰ θεατρικὴ κίνησις πρὸ τοῦ 1821 ἀνήκει εἰς τὴν πρωτο-

¹⁾ Ὁ C. Erbiceanu ἐν Discurs rostit κλπ., Iași 1885, p. 35, γράφει: «Οἱ Ἕλληνες ἔψαλλον παρ' ἡμῖν εἰς ὅλους τοὺς τόνους τὸν πόθον τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν πατρίδα. Ἦτο δυνατόν καὶ οἱ Ρουμάνοι νὰ μὴ συγκινῶνται καὶ αὐτοὶ καὶ νὰ μὴ αἰσθάνωνται τὸ ἴδιον αἶσθημα τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας;».

²⁾ D. Russo, Elenizmul în România, ἐν Studii Istorice greco-române, Opere postume, t. II, București 1939, p. 538.

βουλίαν τῶν μαθητῶν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τοῦ Ἰασιίου ὑπὸ τὸν Γορδελαῖν ὡς καὶ εἰς τὴν πριγκίπισσαν Ραλλοῦν Καρατζᾶ καὶ τὸν Κωνσταντῖνον Κυριακὸν-Ἀριστίαν εἰς τὸ Βουκουρέστιον.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις τέλος ἤρχισεν ἀπὸ ἐκεῖ, διότι τὸ ἔδαφος ἦτο πρόσφορον καὶ ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία εἶχε τεραστίαν διάδοσιν. Καὶ ἐνῶ κατ' ἀρχὰς ὁ ἡγέτης τῶν Βλάχων Θεόδωρος Βλαδιμηρέσκος ἐφάνη πιστὸς εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας, βραδύτερον ἀπεδείχθη προδότης τοῦ Ὑψηλάντου καὶ ἀφωσιωμένος εἰς τοὺς Τούρκους. Διὰ τῆς στάσεως αὐτοῦ ταύτης καὶ τῆς παρομοίας πολιτείας τῶν ἡγητόρων τῶν ἄλλων βαλκανικῶν γειτόνων, ἡ δουλεία εἰς τὰς χώρας αὐτῶν συνεχίσθη, ἐνῶ ὁ ἑλληνικὸς ἀγὼν ἐπέτυχεν, ἔστω καὶ ἂν μικρὸν μόνον τμήμα τῆς ἡρωϊκῆς Ἑλλάδος ἀπληυθερώθη τότε μετὰ τόσας θυσίας.

Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ὁ ἑλληνισμὸς ἐξηκολούθησε νὰ ὑπηρετῇ τὰς παριστρίους χώρας, ἀνεπισήμως τώρα. Ἡγεμόνες Ἕλληνες δὲν ὑπάρχουσι πλέον, ἀλλ' Ἕλλην, ὁ Ἀπόστολος Ἀρσάκης¹⁾ εἰσάγει πρῶτος κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα τὸν νόμον τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῶν μεγάλων κτημάτων, παρέχων οὕτω γῆν εἰς τοὺς ἀκτήμονας χωρικοὺς²⁾ καὶ διὰ τῶν προτύπων εἰς καλλιέργειαν κτημάτων αὐτοῦ γίνεται ἀληθὴς ἀναπροσφύτις τοῦ τόπου.

Τὸ Ραλέζιον, ἡ Βραττία, ὁ Σουλίνας, ἡ Κωνσταντζα ἀνθοῦσι διὰ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων, βιομηχάνων, ἐφοπλιστῶν, ἱατρῶν καὶ τραπεζιτῶν, προσφέρουσι δὲ εἰς τὸ ρουμανικὸν Κράτος ἀξιόλογον τὴν οἰκονομικὴν καὶ πολιτιστικὴν αὐτῶν συμβολήν. Ὁ Δούναβις ἦτο σχεδὸν ἑλληνικὸς μέχρι τοῦ 1900, διότι τὰ περισσότερα πλοῖα, τὰ ὅποια τὸν διέπλεον, ἔφερον τὴν γαλανόλευκον.

Καὶ ὅμως παρὰ τὰς τοσαύτας καὶ τοιαύτας πάλαι καὶ ἐπ' ἐσχάτων ὑπηρεσίας αὐτοῦ ὁ ἑλληνισμὸς, ἀντὶ ν' ἀπολαμβάνη συμπαθειῶν καὶ εὐγνωμοσύνης, πάντοτε ἀντιμετωπίσθη εἰς τὰς παριστρίους χώρας ἐχθρικῶς.

¹⁾ Ὁ ἐθνικὸς ἡμῶν εὐεργέτης ἱατρὸς Ἀπόστολος Ἀρσάκης (1789-1869) ἐ χρημάτισεν ὑφυπουργὸς ἐν Βλαχία ὑπὸ τοὺς ἡγεμόνας Ἀλέξανδρον Γκίκαν καὶ Ἀλέξανδρον Κούζαν. Κατὰ τὸ 1849, ἐπὶ ρωσικῆς κατοχῆς, διωρίσθη ἰδιαίτερος γραμματεὺς παρὰ τῷ στρατηγῷ Duhamel. Οὗτος ἐξελέγη ἐπανειλημμένως βουλευτής. Εἰς τὴν πρώτην μετὰ τὴν ἔνωσιν τῶν Πριγκιπάτων τῆς Μολδοβλαχίας Κυβέρνησιν (1861) ὑπὸ πρωθυπουργὸν τὸν ἑλληνικῆς καταγωγῆς Μπάρμπον Καταρτζῆν ὁ Ἀρσάκης ἔλαβε τὸ χαρτοφυλάκιον τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων, ἔπειτα δὲ καὶ τὴν προεδρίαν τῆς Κυβερνήσεως. *D. Rosetti, Dicționarul contimporânilor din România* (1800-1898), București 1898, p. 14.

²⁾ Πρβλ. τὸ ἔργον: *Questiunea proprietății inaintea adunărilor legislative de Ap. Arsake*, București, Imprimeria Adolf Ulrich, 1860, pp. 1-53. Τὸ σπάνιον τοῦτο ἔργον εὐρίσκεται ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ὑπὸ ἐπίσημα I. 138403. Βλ. καὶ γαλλικὴν μετάφρασιν αὐτόθι, pp. 1-56, ἀριθ. I. 43702.

Οἱ ἐντόπιοι χρονογράφοι κατεδίδασαν τοὺς Ἕλληνας ἡγεμόνας, τοὺς ὁποίους ἐχαράκτηρισαν ὡς ἐκμεταλλευτὰς τῆς ρουμανικῆς χώρας, δολίους καὶ ὑποκριτάς. Βεβαίως οἱ Φαναριῶται, ὡς καὶ πᾶσα ἄλλη σύγχρονος ἐξουσία, ἐφορολόγουν ἀσκοῦντες πίεσιν ἐπὶ τῶν χωρικῶν. Ἀλλὰ μήπως οἱ ἐντόπιοι ἡγεμόνες ἦσαν ἡπιώτεροι τῶν Φαναριωτῶν; Ὁχι βεβαίως. Ὁ λαὸς ἐφορολογεῖτο περισσότερον ἢ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ δὲ κακὴ συμπεριφορὰ ἐλαχίστων ἐκ τῶν ἡμετέρων¹⁾ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀφορμὴ δυσφημήσεως καὶ μίσους καθ' ὅλων γενικῶς τῶν Ἑλλήνων.

Εἰς τὴν δρᾶσιν, τὴν ὁποίαν Ἕλληνες ἡγεμόνες, ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ ἑλληνικὰ Σχολεῖα ἀνέπτυξαν ἐν Ρουμανίᾳ ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ, πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ δημῶδους βιβλίου. Ἐνῶ δηλονότι αἱ τάξεις τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν πλουσίων Ρουμάνων, γαλουχούμεναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, ἐγεύοντο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἠσκούντο εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τὰ κατώτερα λαϊκὰ στρώματα, ἅμοιρα ἀνωτέρας παιδείσεως, ἐπεδίδοντο μετὰ ζήλου εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφραζομένων δημῶδων κειμένων, τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦντο, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, χειρόγραφα. Μὲ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ χρόνου αἱ ρουμανικαὶ αὗται μεταφράσεις διεσπείροντο καὶ διεδίδοντο ἀπόκληροι ἢ τμηματικῶς ἀπὸ τὴν χώραν.

Ἡ διάδοσις αὕτη τοῦ ἑλληνικοῦ δημῶδους βιβλίου εἰς τὴν Ρουμανίαν, κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα ἀποτελεῖ σημαντικὸν κεφάλαιον τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας, ἐνδιαφέρει δὲ τὸ μὲν ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες, ἂν καὶ ἐν δουλείᾳ διατελοῦντες, ἐφωτίζομεν καὶ ἐξεπολιτίζομεν τοὺς βορείους γείτονας, τὸ δὲ τοὺς Ρουμάνους, οἵτινες διὰ τῆς μελέτης τῶν πολυαρίθμων χειρογράφων καὶ ἐντύπων κειμένων τῆς δημῶδους φιλολογίας, τῶν κυκλοφορουμένων ἐν τῇ πατρίδι αὐτῶν, ὀφείλουσι νὰ λάβωσι σαφῇ γνῶσιν τῶν μέσων, δι' ὧν ἐξετράφη πνευματικῶς εἰς τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἀναμορφώσεως αὐτοῦ ὁ ρουμανικὸς λαὸς καὶ ν' ἀναγνωρίσωσι μετὰ παρησίας τὰς ὄντως πολυτίμους ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας προσέφερε διὰ τούτων εἰς τὸ ρουμανικὸν ἔθνος ὁ ἑλληνισμός.

Εὐτυχήσας νὰ ἐργασθῶ ἐπὶ δεκαετίαν (1936-1946) εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἑλληνοπαίδων, τῶν φοιτῶντων εἰς τὰ Ἐκπαιδευτήρια τῆς ἑλληνικῆς Κοινότητος Βουκουρεστίου καὶ νὰ γνωρίσω ἐν τῇ περιόδῳ τῶν τελευταίων ἐθνικῶν περιπετειῶν τὴν ἀγωνίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπερηφάνειαν τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς τῶν ἀποδήμων Ἑλλήνων διὰ τὰς ἐνδόξους νίκας καὶ θυσίας τῆς Μητρὸς Πατρίδος, ἔσχον συγχρόνως τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσω τὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐν Ρουμανίᾳ ἐπιδράσεως καὶ νὰ

¹⁾ Δ. Β. Οἰκονομίδου, Περὶ Γεωργίου Σταυράκογλου, Ἀρχεῖον Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ Ὑπασκουροῦ, ἔτ. ΙΔ'. Ἐν Ἀθήναις 1947-48, σ. 95 κέ.

ξευνήσω ιδιαιτέρως τὰ δημώδη βιβλία, τὰ ἐν χειρογράφοις καὶ ἐντύποις ἀποκείμενα ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῆς ρουμανικῆς πρωτεύουσας.

Προβαίνων κατωτέρω εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν δημωδῶν τούτων βιβλίων καὶ τὴν ἀπακρίβωσιν τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ, θὰ πραγματευθῶ ἐν ἀρχῇ α') περὶ τῶν ἐνδείξεων τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν δημωδῶν βιβλίων ἐν Ρουμανίᾳ καὶ τῶν περὶ αὐτῶν ξευνῶν καὶ β') περὶ τῶν κέντρων, ἐξ ὧν ἐξεπορεύθησαν τὰ εἰς Ρουμανίαν διαδοθέντα ἑλληνικὰ βιβλία.

Ἐπειτα χωρῶν ἐπὶ τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ κυρίου μου θέματος θὰ ἐξετάσω αὐτὰ ταῦτα τὰ βιβλία, διαιρῶν αὐτὰ εἰς τρεῖς κατηγορίας, ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, ἥτοι εἰς τὰ διδακτικά, εἰς τὰ περιέχοντα ἱστορικὰς βυζαντινὰς παραδόσεις καὶ εἰς τὰ δημώδη μυθιστορήματα.

Ἐν προκειμένῳ ἠκολούθησα τὴν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ν. Carto-
jan καθιερωθεῖσαν διαίρεσιν, πιστεύων εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐπάρκειαν ταύτης¹⁾.

Εἰς τὸ τέλος τῆς ὅλης ταύτης ἐξετάσεως θὰ συγκεντρώσω πορίσματα δι' ὧν, ὥς νομίζω, διαφωτίζεται μία σημαντικωτάτη, ἀλλ' ἀνεξερεύνητος μέχρι τοῦδε σελὶς τῆς κατὰ τοὺς παρελθόντας αἰῶνας ἐπολιτιστικῆς δράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν Ρουμανίᾳ²⁾.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

¹⁾ Ν. Carto-
jan, *Cartile populare în literatura Românească*, II, București, 1938, pp. 235, 245, 250.

²⁾ Ὅφειλω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης νὰ εὐχαριστήσω τὸν Διευθυντὴν τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, καθηγητὴν κ. Γ. Α. Μέγαν, διὰ τὰς πόλυτίμους αὐτοῦ συμβουλὰς καὶ ὑποδείξεις κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς ἀνά χεῖρας διατριβῆς.

Α'. ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΙΑΔΟΣΕΩΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΗΜΩΔΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΕΝ ΡΟΥΜΑΝΙΑ.
ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΠΕΡΙ ΑΥΤΩΝ

Μαρτυρίας σαφεῖς περὶ τῶν κυκλοφορουμένων ἐν Ρουμανίᾳ ἑλληνικῶν δημῳδῶν βιβλίων δὲν ἔχομεν. Δυνάμεθα μόνον μετὰ πιθανότητος νὰ εἰκάσωμεν περὶ τῆς διαδόσεως αὐτῶν, πρῶτον ἀναδιφοῦντες τοὺς Καταλόγους χειρογράφων καὶ βιβλίων τῶν Βιβλιοθηκῶν τῶν ρουμανικῶν πόλεων καὶ δεύτερον συνάγοντες ἐνδείξεις ἐκ τῶν γενομένων εἰς τὴν ρουμανικὴν μεταφράσεων αὐτῶν.

Οὕτως ἡ Βιβλιοθήκη, ἡ ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ πρώτου Φαναριώτου ἡγεμόνος Νικολάου Μαυροκορδάτου εἰς τὸ ἐν Βουκουρεστίῳ μοναστήριον Văcărești, ἡρῖθμει τὰς κάτωθι ἐκδόσεις δημῳδῶν βιβλίων, ἐκτυπωθέντων εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Εὐρώπης :

1) Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικῶν βιβλία δέκα, Heliodori, Aethiopicorum libri X, 1596 (ἄν. μνείας τ. ἐκδ.) (ἑλληνο-λατινικὴ ἐκδ.).

2) Αἰσώπου Μῦθοι, ἐν Λονδίῳ 1682.

3) Αἰσώπου μῦθοι, ἐν Ἑνετίᾳ 1709.

4) Μουσαίου, Ἡρὼ καὶ Λέανδρος, Paris 1538,

5) Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης, ἐν Βερολίῳ 1697,

6) Χρονογραφία τοῦ Μανασσῆ, 1616 (ἄν. μνείας τ. ἐκδ.)¹⁾.

Ἐπίσης εἰς τὸν δίτομον Κατάλογον τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ Βιβλιοθήκης τοῦ Ἑθνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Σάββα, τὸν συνταχθέντα ὑπὸ τοῦ ἑλληνικῆς καταγωγῆς Ἰω. Γιαννηλία, κατὰ τὰ ἔτη 1846-1847, ἀναγράφονται τ' ἀκόλουθα βιβλία :

1) Ἄνθος Χαρίτων, παρὰ τῷ Νικ. Γλυκὺ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Ἑνετίησιν 1675,

2) Νέον Ἄνθος Χαρίτων, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, Ἑνετίησιν 1755,

3) Αἰσώπου βίος καὶ μῦθοι, παρὰ Δ. Θεοδοσίου, τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, Ἑνετίησιν 1783,

4) Βερτόλδου Πανουργία, παρὰ Πάνῳ Θεοδοσίου, Ἑνετίησιν 1813,

5) Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία, Ἑνετίησιν (ἄν. μνείας χρ. ἐκδ.).

¹⁾ N. Iorga, Catalogul Bibliotecii lui Constantin Mavrocordat, ἐν Pilde bunilor Domni din trecut, față de școala românească. Anal. Acad. Rom. Ser. II, t. XXXVII (1914-1915), Memor. Sect. Ist. nr. 2, București 1915, pp. 92 (nr. 69), 95 (nr. 114), 99 (nr. 72), 101 (nr. 105), 102 (nr. 121, 122, 128). V. Mihordea, Biblioteca domnească a Mavrocordatilor, ἐν Anal. Acad. Rom. Sect. Ist. Ser. III, t. XXII, București 1940, pp. 359-371.

- 6) 'Ηλιοδώρου Αἰθιοπικῶν βιβλία δέκα, Francfurt 1631,
- 7) 'Ερωτόκριτος (ἄν. μνείας τόπ. καὶ χρ. ἐκδ.),
- 8) Ματθαίου Κιγάλα, Χρονογράφος, 'Ενετίησιν 1637,
- 9) Δωροθέου Μονεμβασίας, Βιβλίον ἱστορικὸν κ. λ., 'Ενετίησιν 1813 κ. ἄ.¹⁾

Προσέτι εἰς τὸ τμήμα χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ ρουμανικῆς Ἀκαδημίας εὐρίσκονται μεταξὺ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χειρογράφων ἀπόκρυφά τινα καὶ ἄλλα λαογραφικὰ κείμενα, ἐξ ὧν ἀναφέρομεν τὰ ἑξῆς :

- 1) Ἀπόφασις Πιλάτου κατὰ τοῦ Χριστοῦ²⁾,
- 2) Τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Μεθοδίου ἀρχιεπισκόπου Πατάρων προφητεία περὶ τῶν μελλόντων γενέσθαι, ἐν τῷ τέλει τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος, δι' αἰτήσεως τοῦ εὐσεβοῦς κυροῦ Λέοντος³⁾,
- 3) Βροντολόγιον σὺν θεῷ ἀγίῳ ἐκ τῶν δώδεκα ζωδίων, συντεθὲν ὑπὸ Ἡρακλείου Βασιλέως ἐκ τῆς ἀστρονομικῆς διατάξεως⁴⁾,
- 4) Βροντολόγιον ἥτοι διήγησις τοῦ μελλόντος συμφώνως πρὸς τὰς βροντάς⁵⁾,
- 5) Σημείωσις τῶν ἀποτελουμένων ἐκ τῆς πρώτης βροντῆς, καθ' ἕκαστον ἔτος⁶⁾,
- 6) Σεισμολόγιον⁷⁾,
- 7) Ἀποκάλυψις τῆς ὑπεραγίας ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τὸ πῶς εἶδε τὸν παραδεισὸν καὶ τὰς κολλάσεις τῶν ἁμαρτωλῶν⁸⁾,
- 8) Διαθήκη τοῦ Πατριάρχου Ταχῶβ πρὸς τοὺς δώδεκα Πατριάρχας υἱοὺς αὐτοῦ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ⁹⁾,

1) Biblioteca latina și italiană. Catalog de cărțile latine și italiene ce se află în biblioteca Colegiului Național. Tom. I, București 1846 καὶ Biblioteca franceză, română, elenică κτλ. t. II, București 1847, ἐν πίναξι.

2) Ἀρχεται διὰ τῆς φράσεως : « Ἡμεῖς Πόντιος Πιλάτος καὶ ἡ γερονσία καὶ ὁ δῆμος τῶν Ρωμαίων », ἐμπεριέχεται δὲ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 601 (214) f. 16 κ. ἐ. χειρόγραφον τοῦ ΙΕ' - ΙΣ' αἰῶνος. *C. Litzica*, Catalogul manuscriptelor grecești, București 1909, p. 286.

3) *C. Litzica*, ἔ. ἄ. p. 502, ἀρ. 754 (315), f. 1r. *N. Camariano*, Catalogul manuscriselor grecești, II, București 1940, p. 6, ἀρ. 836, f. 14v - 19.

4) *C. Litzica*, ἔ. ἄ. pp. 502 - 503. ἀρ. 754 (315), f. 6r κέ.

5) Ἀρχεται διὰ τῆς φράσεως : « Αἱ παρατηρήσιμοι ἡμέραι ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ » *C. Litzica*, ἔ. ἄ. p. 286, ἀρ. 601 (214), f. 335v κέ.

6) *C. Litzica*, ἔ. ἄ. p. 394, ἀρ. 666 (91), f. 162r κέ.

7) *C. Litzica*, ἔ. ἄ. p. 495, ἀρ. 744, f. 87r - 97v.

8) *C. Litzica*, ἔ. ἄ. p. 154, ἀρ. 302 (306), f. 158r - 168r. *N. Camariano*, ἔ. ἄ. p. 24 καὶ 139, ἀρ. 908, f. 16 - 39 καὶ 990, f. 206r - 212r. Τὴν « Ἀποκάλυψιν τῆς Παναγίας » ὁλόκληρον πρβλ. ἐν *N. Γ. Πολίτου*, Νεοελλ. μυθολ. Τ. Α', μέρ. Β', Ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 375 - 389.

9) *C. Litzica*, ἔ. ἄ. p. 260, ἀρ. 580 (341), f. 1 κέ.

9) Ἑρωταποκρίσεις διάφοροι καὶ ὠφέλιμοι¹⁾,

10) Σύνοψις ἀπάσης τῆς πρακτικῆς ἱατρικῆς ἢ γινῶμαι τῶν σοφωτάτων ἱατρῶν περὶ τῶν παθῶν καὶ αἰτιῶν αὐτῶν καὶ περὶ τῶν ἱατρικῶν²⁾,

11) Βιβλίον καλούμενον ἱατροσόφιον³⁾,

12) Συλλογὴ ἱατρικῶν συνταγῶν καὶ ἀστρολογικῶν προφητειῶν ἐν τῇ νεοελληνικῇ γλώσσῃ⁴⁾,

13) Ἀγαθάγγελος⁵⁾,

14) Ὀνειροκριτικόν⁶⁾.

Τῶν δημωδῶν τούτων βιβλίων, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν, ἅτινα ἐν ἑλληνικῇ γλώσσῃ εἰσήχθησαν εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας, ἀναγνῶσται κατ' ἀρχὰς θὰ ᾔσαν μόνον οἱ Ἕλληνες, οἱ ἐγκατεστημένοι εἰς τὰς διαφόρους πόλεις καὶ τὰ μοναστήρια τῆς Ρουμανίας, κατόπιν δὲ καὶ οἱ ἑλληνομαθεῖς Ρουμάνοι.

Ἄλλ' ἢ ἀναγνώρισις τῆς ἀξίας καὶ τῆς χρησιμότητος αὐτῶν καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ νὰ καταστήσωσιν αὐτὰ προσιτὰ καὶ εἰς τὰ εὐρέα στρώματα τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ ἤγαγον Ἕλληνας καὶ Ρουμάνους λογίους εἰς μεταφράσεις πολλῶν ἐκ τῶν βιβλίων τούτων ἢ διασκευῶν αὐτῶν, περὶ ὧν ἐν τῷ Γ' κεφαλαίῳ γίνεται ἐκτενὴς λόγος. Εἶναι δὲ προφανὲς καὶ μόνη ἡ ὑπαρξίς τῶν μεταφράσεων τούτων σαφὴς ἐνδείξις περὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων ἐν Ρουμανίᾳ.

Ἡ ἔρευνα περὶ τῆς προελεύσεως καὶ διαδόσεως τῶν δημωδῶν κειμένων, ἡ ἀρξαμένη ἐν Ρουμανίᾳ κατὰ τὴν παρελθούσαν ἑκατονταετηρίδα ὑπὸ τοῦ Bogdan Petriceicu Hașdeu⁷⁾ καὶ τοῦ M. Gaster⁸⁾, συνεχίσθη μὲν κατὰ τοὺς τελευταίους

1) *C. Litzica*, ἔ. ἀ. p. 298, ἀρ. 604 (262), f. 403r-6. Περὶ τούτων ἐν τῇ ρουμ. γλώσσῃ ἰδὲ *N. Cartoian*, *Cărțile populare*, II, pp. 26-30, 53-4.

2) *C. Litzica*, ἔ. ἀ. pp. 515-518, ἀρ. 766.

3) *C. Litzica*, ἔ. ἀ. ἀρ. 771.

4) *C. Litzica*, ἔ. ἀ. ἀρ. 773, 773-776.

5) Περὶ τῶν ἑλλήν. χειρογρ. τοῦ Ἀγαθαγγέλου ἐν τῇ Βιβλιοθ. τῆς ρουμ. Ἀκαδ. πρβλ. *C. Litzica*, ἔ. ἀ. pp. 361, 490, 501, 504-5, 522, ἀριθ. 646, 739, 748, 752, 758, 789 καὶ *N. Camariano*, ἔ. ἀ. p. 6. ἀρ. 836 καὶ p. 167, ἀρ. 1034.

6) *C. Litzica*, ἔ. ἀ. p. 522, ἀρ. 790 (224).

7) *B. P. Hașdeu*, *Cuvente den bătrâni*, II, București 1878. *B. P. Hașdeu*, *Cărțile populare*, studiu introductiv și note de *P. V. Hanes*, București 1936. Σχολικὴ ἔκδοσις τοῦ Β' τόμου τῶν *Cuvente den bătrâni*.

8) Πρβλ. *M. Gaster*, *Literatura populară română*, București, Haimann, 1883. *Chrestomație română. Texte tipărite și manuscrise dialectale și populare*, sec. XVII-XIX. Leipzig - București, Soccec, vol. II, 1891. Τοῦ αὐτοῦ ἐν *Grüber's Grundriss der romanischen Philologie*, II Band, 3 Abteilung, Strassburg 1901.

χρόνους ὑπὸ τῶν ἀειμνήστων καθηγητῶν Δημοσθ. Ρούσσου καὶ N. Cartoian¹⁾ καὶ τινων ἀξιολόγων αὐτῶν μαθητῶν, ὡς τῶν Dan Simonescu, I. Chițimia, Em. Turdeanu, A. Camariano, I. Cazan, Ioa. Andreescu κ. ἄ., οἵτινες διεφώτισαν ἐπαρκῶς τὰς πηγὰς ἑκατοντάδων ρουμανικῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων, μεταφρασθέντων ἢ διασκευασθέντων ἐξ ἑλληνικῶν δημοδῶν προτύπων, ἀλλ' ἡ ἐργασία δὲν συνεπληρώθη.

Χρειάζεται εἰσέτι μεγάλη προσπάθεια καὶ μόχθος διὰ τὴν διαλεύκανσιν τῶν προβλημάτων, τῶν προκυπτόντων ἐκ τῆς μελέτης τῶν σχέσεων τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρουμανικῆς φιλολογίας καὶ λαογραφίας.

Πρὸς εὐόδωσιν τοῦ ἔργου τούτου εἶναι ἐπ' ἀνάγκης, ὅπως πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ μελετητὴς γνωρίζῃ ἐκ τοῦ πλησίον ἀμφοτέρους τοὺς λαούς, καὶ δὴ τὴν γλῶσσαν τούτων²⁾ καὶ τὰς παντοίας αὐτῶν πνευματικὰς καὶ βιοτικὰς ἐκδηλώσεις. Οὕτω μόνον θὰ εἶναι δυνατὸν εἰς αὐτὸν νὰ ἐννοῇ, ποῖαι ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ βίου ἀνάγονται εἰς ξένην καὶ δὴ ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν καὶ ποῖα τῶν ἔργων τῆς ρουμανικῆς λογοτεχνίας ἀντλοῦσι τὴν ὕλην καὶ τὰς ἐμπνεύσεις αὐτῶν ἐκ τῶν δημοδῶν ἢ ἄλλων ἑλληνικῶν κειμένων καὶ παραδόσεων.

Πρὸς τούτοις ἡ ρουμανικὴ λαογραφία, ὁποῖα ὁμοίως τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ δημοδῶς βιβλίου καὶ τῆς ὑπὸ ἑλληνικὸν ἐνδυμα διαδοθείσης ὁρθόδοξου χριστιανικῆς κανονικῆς καὶ ἀποκριστῆς φιλολογίας, παρουσιάζει πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα πρὸς τὴν ἑλληνικὴν λαογραφίαν.

Συγκριτικαὶ ὁμως μελέται ἐπὶ λαογραφικῶν θεμάτων, ἀφορῶντων εἰς τὰ κοινὰ ταῦτα στοιχεῖα, ἐλλείπουσι σχεδὸν τόσον ἐν τῇ ρουμανικῇ, ὅσον καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ³⁾.

1) Πρβλ. N. Cartoian, Alexandria în literatura Românească, București 1922. Legendele Troadei în literatura veche Românească, București 1925. Alexandria în lit. Rom. Noul contribuții, București 1927. Fiore de virtù în lit. Rom., București 1928. Cărțile populare în lit. Rom. I, București 1929, II, Αὐτόθι 1938.

2) Τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπὸ τῶν Ρουμάνων φιλολόγων γνώσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ὑποδεικνύει ὁ Δημοσθένης Ρούσσος εἰς τὴν μικρὰν αὐτοῦ μελέτην: Filologia greacă, medie și modernă la Universitatea din București, București 1913.

3) Ἀπόπειραν συγκριτικῆς μελέτης ἐπὶ τοῦ θέματος π. χ. τῆς «ἐπιστροφῆς τοῦ συζύγου» ἐν τῇ δημοτικῇ ποιήσει τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ρουμανικοῦ λαοῦ ἀποτελεῖ ἡ μικρὰ μελέτη τῆς Ἀριάδνης Καμαριανοῦ, Motivul «Intoarcerea soțului înstrăinat» în poezia populară neo-greacă și română, ἐν Revista Fundaț. Regale X (1943) București, nr. 3, pp. 651-660.

Β'. ΚΕΝΤΡΑ ΕΞ ΩΝ ΕΞΕΠΟΡΕΥΘΗΣΑΝ
ΤΑ ΔΙΑΔΟΘΕΝΤΑ ΕΙΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΝ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ τουρκικὴ κατάκτησις ὑπεχρέωσε τοὺς ἐναπομείναντας Ἑλληνας νὰ συσπειρωθῶσι περὶ τὸ Πατριαρχεῖον. Ἡ ἐθνικὴ πνευματικὴ ζωὴ συνεχίζεται ἤδη ἐν Φαναρίῳ, ὥς καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα τοῦ δουλεύοντος Ἑλληνισμοῦ, τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους.

Ἐπὶ μακρὸν προσέτι ἡ Κρήτη, καίπερ δουλεύουσα εἰς τοὺς Ἑνετοὺς, ἀπετέλεσε φωτεινὴν ἐστίαν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ὑποδουλώσεως αὐτῆς εἰς τοὺς Τούρκους ἀπώλεσε καὶ αὐτὴ πᾶσαν αὐτῆς τὴν λάμψιν. Εἰς τὴν ξένην κατέφυγον καὶ οἱ Κρηῖτες λόγιοι καὶ τοὺς πλείστους αὐτῶν προσεέλκυσεν, ὥς καὶ τοὺς ἄλλους μετὰ τὴν ἄλωσιν Ἑλληνας λογίους, ἡ πρότερον μισουμένη ὑπ' αὐτῶν Ἑνετία.

Ἐκ τῆς συρροῆς τῶν Κρητῶν ἡ ἑλληνικὴ παροιμία τῆς Ἑνετίας ὑπερέβη πᾶσαν προσδοκίαν εἰς ἀριθμὸν, εἰς ὕλικὴν ποσότητα καὶ πνευματικὴν ἀκμὴν¹⁾. Ἐν Ἑνετίᾳ καλλιεργοῦνται ἤδη τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἐν αὐτῇ ἐκπαιδεύονται κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ νέοι τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ δουλειούσῃ πατρίδι ἀναφαίνονται κατὰ μικρὸν παιδευτικὰ τινὰ κέντρα, ὥς ἐν Ἰωαννίνοις, Κυδωνίαις κ. ἄ. Ἐκ τῶν κέντρων τούτων ἡ Κωνσταντινούπολις, οἱ Ἅγιοι Τόποι, ὁ Ἄθως καὶ ἡ Ἑνετία ἔσχον ἰδιαίτεραν σημασίαν καὶ διὰ τὰς παραδουναβίους χώρας. Ἐκ τοῦ Φαναρίου προῆλθον οἱ ἡγεμόνες καὶ οἱ ἀκόλουθοι αὐτῶν. Ἐκ τῶν Ἁγίων Τόπων οἱ Πατριάρχαι Δοσίθεος καὶ Χρυσάνθος Νοταρᾶς, χειραγωγοὶ καὶ πνευματικοὶ ὁδηγοὶ τῶν ὀρθοδόξων τῆς Μολδοβλαχίας καὶ τῆς Ρωσίας, ἐκ δὲ τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τῶν Ἁγίων Τόπων οἱ καλόγηροι, οἱ προωρισμένοι διὰ τὰ ἐν Ρουμανίᾳ μοναστήρια, τὰ ἀφιερωμένα εἰς τὸν Πανάγιον Τάφον καὶ τὸν Ἄθων.

Τὸ Ἅγιον Ὅρος ὑπῆρξε, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, διὰ τὸν ὀρθόδοξον κόσμον ἡ κεντρικὴ ἐστία, ἡ θερμάνασα καὶ φωτίσασα τοὺς πέριξ χριστιανικοὺς λαοὺς²⁾. Ἐκεῖ πλὴν τῶν κειμένων τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, τῆς λειτουργικῆς, δογματικῆς καὶ ἁγιολογικῆς φιλολογίας ὑπῆρχε καὶ μέγας ἀριθμὸς ἀποκρύφων κειμένων³⁾, τὰ ὅποια ἔφερον εἰς τὴν Ρουμανίαν οἱ καλόγηροι, οἱ ἀποστελλόμενοι

1) Ἰω. Βελούδου, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ, Ἱστορικὸν ὑπόμνημα, Βενετία 1893, ἔκδ. Β', σ. 9, 13, 19 κέ. 110-112. Ν. Iorga, Byzance après Byzance, Bucarest, 1935, pp. 16, 52, 78, 114.

2) Ν. Cartoian, Cărțile populare I, București, 1929, p. 4.

3) Ν. Cartoian, Ἐνθ' ἀν., II, p. 15.

ἐκεῖ ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἑλληνικῶν περιοχῶν, ἀντιγράφοντες αὐτὰ ἐκ τῶν Βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους¹⁾).

Δυστυχῶς τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν ἀντιγράφων τούτων ἐχάθησαν μετὰ τὴν ἀπαλλοτριώσιν τῶν μοναστηριακῶν περιουσιῶν ἐν Ρουμανίᾳ.

Ἔτερον κέντρον, ἐξ οὗ προέρχονται τὰ διασπαρέντα καὶ εἰς τὰς ρουμανικὰς χώρας ἑλληνικὰ βιβλία εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἡ Ἑνετία.

Ἐν Ἑνετίᾳ ἰδρύθησαν τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα, ἅτινα κατέχουσι τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν δημοσίευσιν βιβλίων ποικίλου περιεχομένου. Ἐκ τῶν πιεστηρίων τῶν τυπογραφείων τούτων, ὡς καὶ ἄλλων ἰταλικῶν τυπογραφείων τῆς Ἑνετίας, ἐξῆλθον οὐ μόνον πλεῖστα τῶν ἀριστουργημάτων τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς φιλολογίας, ἀλλὰ καὶ τὰ πλεῖστα δημῶδη ἑλληνικὰ ἔργα²⁾, τὰ ὁποῖα διεδόθησαν καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολήν.

Αἱ σχέσεις τῶν ρουμανικῶν χωρῶν πρὸς τὴν Ἑνετίαν καὶ πρὸ τῆς Φαναριωτικῆς ἐποχῆς ἦσαν ἀρκετὰ στεναί. Οἱ ἑνδοξοὶ ἡγεμόνες Στέφανος ὁ μέγας (1457-1504) καὶ Μιχαήλ ὁ Γενναῖος (1593-1601) συνήψαν στρατιωτικὰς συμμαχίας μετὰ τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας³⁾. Ἰδία ἡ ἡγεμονία Κωνσταντίνου Μπραγκοβεάνου (1688-1714) ἀποτελεῖ τὸ κορύφωμα τῶν μεταξὺ τῶν ρουμανικῶν χωρῶν καὶ τῆς Ἑνετίας σχέσεων⁴⁾. Εἶναι ἄξιον μνηστέον, ὅτι οὐ μόνον Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ Ρουμῶ-

1) Οἱ Κατάλογοι τῶν χειρογράφων τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἁγίου Ὁρους περιέχουσι πολύτιμον καὶ πλούσιον ὕλικόν κανονικῶν καὶ ἀποκρύφων κειμένων, ἐξ ὧν τινὰ εἶναι ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν παλαιότητα καὶ τὴν λαογραφικὴν αὐτῶν σημασίαν. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, *Catal. of the greek manus. on M. Athos*, τόμοι 2, Cambridge 1895 ἐν πίναξιν. Ἀλ. Λαυριώτου, *Λειτουργ. καὶ διάφ. ἱστορ. τῆς ἐν Ἀθῶν Ἱερᾷ Μονῆς τῆς Μ. Λαύρας*, ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ», Κων/πολις, ΙΓ' 1893, σ. 170-172. Δ. Γκίνη, *Κατάλογοι ἑλληνικῶν κωδίκων ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἀνατολῇ*, ἐν Ἑπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντ. Σπουδῶν, τ. 11 Ἀθήναι, 1935, σ. 361-382.

2) Κ. Δ. Μέρτζιου, *Κατάλογος τῶν ἐκδόσεων Ν. Γλυκέος, Ἑπειρωτικὰ Χρονικά*, τόμ. 16ος, Ἐν Ἰωαννίνοις 1935, σ. 52-186. Δ. Γκίνη, *Συμπληρώσεις τοῦ Καταλόγου τῶν ἐκδόσεων Ν. Γλυκέος, Ἑπειρ. Χρον. 12* (1937) σ. 175-179. Κ. Δ. Μέρτζιου, *Τρίτον καὶ τελευταῖον Παράρτημα τῶν παρὰ Νικολάφ Γλυκὺ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων ἐκδόσεων, Ἑπειρ. Χρον. 13* (1938), σ. 114-115.

3) Ν. Cartoian, *Cărțile populare*, II, p. 18.

4) Περὶ τῶν μεταξὺ τῶν ρουμανικῶν χωρῶν καὶ τῆς Ἑνετίας σχέσεων πρβλ. Ν. Bănescu *Acte venețiene privitoare la urmasii lui Petru Vodă Șchiopul* ἐν *Anal. Acad. Rom. Mem. Sect. Istor. S. III. t. X, mem. 3. Valeriu Papahagi*, ἐν *Mélanges de l'école roumaine en France*, Paris 1931, p. 29 κέ. καὶ ἐν *Revista Istorică XXI*, București 1936, p. 300 κέ. Πρβλ. καὶ *Hurmusaki, Documente*, t. III, Partea I^a (1576-1599), București 1880, Partea II^a (1576-1600), Αὐτόθι 1888 καὶ tom. VIII αὐτόθι 1894, ἔνθα δημοσιεύονται τὰ ἐκ τῶν Ἑνετικῶν ἀρχείων ἔγγραφα, τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς ρουμανικὰς χώρας.

νοι εὐγενεῖς προσέφερον τὴν οἰκονομικὴν αὐτῶν ἀρωγὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὁρθόδοξον Κοινότητα τῆς Ἑνετίας.

Οὕτω ὁ Ματθαῖος Μπασσαράμπας ἐδώρησε κατὰ τὸ 1642 δουκάτα 1060 εἰς τὴν ἑλληνικὴν παροικίαν τῆς Ἑνετίας¹⁾. Ὁ Ράντος Μίχνεα, ὁ Ἀλέξανδρος Κοκῶνης, ὁ Κωνσταντῖνος Μπραγκοβεάνου²⁾ καὶ ὁ Κ. Καντακουζηνὸς ὑπεστήριξαν τὴν ἐκτύπωσιν ἑλληνικῶν βιβλίων ἐν Ἑνετίᾳ, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς προλόγων.

Ὁ Ἰωαννίτης Ζῶτος Τσιγαρᾶς, γαμβρὸς τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μολδαβίας Πέτρου τοῦ Χωλοῦ, ἀνεμείχθη εἰς τὴν πνευματικὴν κίνησιν τῆς ἑλληνικῆς παροικίας τῆς Ἑνετίας, διότι ἔφερε καὶ ἐξετύπωσεν εἰς τὸ τυπογραφεῖον τοῦ συμπολίτου αὐτοῦ Ν. Γλυκέος κατὰ τὸ 1631 τὸ ἑλληνικὸν χειρόγραφον τοῦ «Χρονογράφου» Ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας³⁾, ἐν ᾧ περιλαμβάνονται πλεῖσται δημῳδαὶς βυζαντιναὶ παραδόσεις καὶ δοξασαίαι.

Ἄλλα γνωστὰ κέντρα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐξετυπώθησαν βιβλία διαδοθέντα εἰς τὴν Ρουμανίαν εἶναι ἡ Βιέννη, τὸ Λονδῖνον, οἱ Παρίσιοι, τὸ Βερολῖνον καὶ ἄλλαι πόλεις τοῦ ἑξωτερικοῦ.

Οὕτω π.χ. ὁ «Αἴσωπος» ἐξεδόθη ἐν Λονδίῳ κατὰ τὸ 1682, ὁ «Στεφανίτης καὶ Ἰννηλάτης» ἐν Βερολίῳ κατὰ τὸ 1697, ὁ «Νέος Ἑρωτόκριτος» ἡ γνωστὴ διασκευή τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ, ἐν Βιέννῃ κατὰ τὸ 1818. Εἰς τὸν κατάλογον τῶν συνδρομητῶν τοῦ ἔργου τούτου συγκαταριθμεῖται πᾶσα περίπου ἡ μολδοβλαχικὴ ἀριστοκρατία ἀπὸ τοῦ ἡγεμόνος μέχρι τοῦ τελευταίου εὐγενεοῦς, ὡς ὁ Γρηγόριος Σοῦτσος, ὁ Γρηγόριος Γκίκας, ὁ Κωνσταντῖνος Καρατζᾶς, οἱ ποιηταὶ ἀδελφοὶ Văcărești, οἱ ἀδελφοὶ Golești, οἱ Brâncoveni, οἱ Filippești, ὁ Ἀλέξανδρος Beldiman, ὁ Δημήτριος Στούρτζας, ὁ Ντῖνος Negrutzi κ. ἄ.⁴⁾

1) Ἰω. Βελούδου, ἐνθ' ἀν. σ. 117.

2) Περὶ τούτου γράφει ὁ Κων. Σάθας: «Ὁ Κωνσταντῖνος Μπραγκοβάνος ἐγένετο ὁ ἐνθερμότερος προσιάτης τοῦ παρὰ τὸν Ἰστρον ἑλληνισμοῦ, ὅστις ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας αὐτοῦ ἔφθασεν εἰς μεγάλην ἰσχὺν καὶ δόξαν. Ἐκτὸς τῶν ἐν τῇ αὐτῇ αὐτοῦ προσληφθέντων Ἑλλήνων ἐξεπαίδευσεν ἀδραῖς δαπάναις διαφόρους Ἑλληνόπαιδας ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς Εὐρώπης». Κ. Σάθα, Νεοελλ. φιλ. καὶ ἱστ. ἀν. ἀν. (Ὁ ἐν Μολδοβλαχίᾳ Ἑλληνισμὸς πρὸ τῶν Φαναριωτῶν), Πανδώρα 19 (1869), σ. 307.

3) Περὶ τοῦ «Χρονογράφου» τούτου καὶ τῶν συναφῶν φιλολογικῶν προβλημάτων, ἰδὲ Dem. Russo, Studii Istorice greco-române, opere postume, vol. I, București, 1939, pp. 68-86.

4) Τὸν κατάλογον τῶν συνδρομητῶν τοῦ «Νέου Ἑρωτοκρίτου» τοῦ Διον. Φωτεινοῦ ἀνεδημοσίευσεν ὁ Ν. Cariojan ἐν Poema cretană Erotocrit în literatura Românească și izvorul ei necunoscut, Anal. Acad. Rom. Secț. Liter. Ser. III, t. VII, București 1935, pp. 134-139 (52-57).

Γ' ΕΚΔΟΣΕΙΣ. ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ. ΔΙΑΣΚΕΥΑΙ

Προβαίνων ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν δημωδῶν κειμένων, ἅτινα μετεφράσθησαν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ρουμανικὴν καὶ ἔσχον εὐρεῖαν ἐν Ρουμανίᾳ διάδοσιν περιορίζομαι κατ' ἀνάγκην εἰς ὅσα ἠδυνήθην νὰ μελετήσω κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐν Ρουμανίᾳ διαμονῆς μου διακρίνων αὐτὰ α') εἰς διδακτικά, β') εἰς κείμενα περιέχοντα ἱστορικὰς βυζαντινὰς παραδόσεις καὶ γ') εἰς τὰ δημώδη μυθιστορήματα.

α') Διδακτικά.

Ὡς διδακτικά ἐννοοῦμεν βιβλία ἀποβλέποντα οὐχὶ εἰς καθαρῶς σχολικὴν χρῆσιν, ἀλλ' εἰς μετάδοσιν γνώσεων εἰς εὐρύτερον κοινὸν ἢ εἰς τὴν ἡθικὴν διδασκαλίαν παντὸς φιλομαθοῦς. Εἰς τὴν ἐποχὴν μάλιστα ἐκείνην, καθ' ἣν ὁ ρουμανικὸς λαὸς ὑπὸ τὴν χειραγώγησιν τῶν Φαναριωτῶν ἤρχιζε ν' ἀπολαύῃ οὐ μόνον στοιχειώδους, ἀλλὰ καὶ ἀνωτέρας τινὸς παιδείας, ἡ ἀνάγκη τῆς γενικωτέρας μορφώσεως ἦτο μᾶλλον αἰσθητὴ καὶ ἐπέβαλλε τὸ λαϊκὸν βιβλίον ὡς συμπλήρωμα τῆς στοιχειώδους μορφώσεως. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ διδακτικά βιβλία εἶναι τὰ πολυπληθέστερα.

Εἰς ταῦτα καταλέγονται τὰ ἑξῆς βιβλία:

1. Φυσιολόγος.

Μεταξὺ τῶν διδακτικῶν δημωδῶν κειμένων πρωτεύουσαν θέσιν κατέχει ὁ «Φυσιολόγος»¹⁾, τὸ ἐπίσημον ἐγχειρίδιον τοῦ μέσου αἰῶνος, ἡ πηγὴ, ὅλων τῶν θαυμασίων ἀφηγήσεων περὶ τοῦ οἰκειοθελῶς θυσιαζομένου «πελεκᾶνος», τοῦ ἐκ τῆς τέφρας τοῦ ἀναγεννωμένου φοίνικος, τοῦ ἀξιοπεριέργου ρινόκερω καὶ ἄλλων παραδόξων ζώων, ἐν ᾧ περιγράφονται πραγματικὰ καὶ μυθώδη ζῶα, φυτὰ καὶ λίθοι, ἐρμηνευόμενα θρησκευτικῶς καὶ συμβολικῶς, συμφώνως πρὸς τὰς ἀληθεῖς ἢ ὑποθετικὰς αὐτῶν ιδιότητας, δηλαδὴ ὡς τύποι τοῦ Χριστοῦ, τοῦ διαβόλου, τῆς Ἐκκλησίας ἢ τοῦ ἀνθρώπου. Οὗτος μετεφράσθη κατὰ πρῶτον ἐκ τῆς σλαβικῆς. Ἡ μετάφρασις ἐγένετο κατὰ τὸ 1693, σφύζεται δὲ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1436 χειρόγραφον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας²⁾.

Τὸ χειρόγραφον τῆς πρώτης αὐτοῦ ἐν τῇ ρουμανικῇ μεταφράσεως παρουσιάζει ἀτελὲς κείμενον πλήρες χασμάτων, παραλείψεις ὁλοκλήρων κεφαλαίων καὶ παρανοήσεις τῆς σημασίας πολλῶν λέξεων³⁾.

1) Κ. Κρουμβάχερ, Ἱστορ. τῆς Βυζαντ. λογοτ. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, Α' 60, 776, Γ' 177-184. Περὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ «Φυσιολόγου» ἔ. ἀ. Γ', σ. 180-1.

2) Περὶ τῶν μεταφράσεων τούτου ἐκ τῆς σλαβικῆς εἰς τὴν ρουμανικὴν πρβλ. Ν. Car-
tojan, Cărțile populare, I, București 1929, pp. 188-194 καὶ Μ. Mociornita, Traduceri român.
din Fiziolog ἐν Cercetări Literare, vol. I. Buc. 1934, pp. 83-101.

3) Ν. Cartojan, Cărțile populare, II, p. 235.

Παραλλαγή τούτου συντεθεῖσα κατὰ τὸ 1777 ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονάκη Bercheanu ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ M. Gaster¹⁾, ἑτέρα δὲ πληρεστέρα, ἀλλ' ἄνευ τῶν ἠθικολογιῶν, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ C. N. Mateescu, ἐπὶ τῇ βάσει χειρογράφου ἀντιγραφέντος ὑπὸ τοῦ διδασκάλου Νικ. Duma²⁾ κατὰ τὸ ἔτος 1774.

Οἱ Ἕλληνες διδάσκαλοι καὶ καλόγηροι, οἵτινες μετηνάστευσαν εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν, ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν ἀντίγραφα πληρεστέρων χειρογράφων, φυλασσομένων εἰς τὰς Βιβλιοθήκας τῶν μεγάλων μοναστηρίων τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ἀθωνος. Μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν τούτων χειρογράφων εὐρίσκετο καὶ παραλλαγή τοῦ «Φυσιολόγου», γενομένη ὑπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτου, ἥτις καὶ μεταφράσθη εἰς τὴν ρουμανικὴν³⁾. Ἡ μετάφρασις αὕτη εἶναι κατὰ πολὺ ἀνωτέρα τῶν ἐκ τῆς σλαβικῆς γενομένων μεταφράσεων οὐ μόνον διὰ τὴν σαφήνειαν, ἀλλὰ καὶ διότι παρέχει ἡμῖν ἑκδοσιν πληρεστέραν. Ἐν ᾧ δὲ ἡ ἐκ τῆς σλαβικῆς μετάφρασις περιλαμβάνει μόνον τριάκοντα κεφάλαια, ἡ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς περιέχει ὀγδοήκοντα.

Ἡ διάδοσις τοῦ «Φυσιολόγου» εἰς τὴν Ρουμανίαν ὑπῆρξε ἀξιόλογος. Τὰ παλαιότερα ἵχνη τῆς ἐπιδράσεως τούτου ἐπὶ τῆς ρουμανικῆς φιλολογίας εὐρίσκομεν εἰς τὰς «Διδασκαλίας τοῦ ψευδο-Neagoe πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Θεοδοσίον»⁴⁾. Μέχρι δὲ τῶν μέσων τοῦ 19^{ου} αἰῶνος τὸν ἀντίγραφον οἱ καλόγηροι εἰς τὰ μοναστήρια⁵⁾. Αἱ ἐν αὐτῷ λαοὶ καὶ περὶ ζώων παραδόσεις συντετέλεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν πλείστων ζωολογικῶν γνώσεων παρὰ τῷ ρουμανικῷ λαῷ, ὡς ἀναγνωρίζει ὁ N. Cartoian⁶⁾.

2. Ἄνθος τῶν χαρίτων.

Τὸ δημῶδες τοῦτο βιβλίον ὀνομάζουσιν οἱ Ρουμάνοι Albinușa⁷⁾ ἢ Floarea

1) M. Gaster, Archivio glottologico italiano, vol. X (1886), p. 273 κέξ.

2) Revista «Ion Creangă», VII, București, 1914, p. 2 κέ.

3) N. Cartoian, ἔ. ἀ. p. 235.

4) Περί τοῦ ὁμηρικῶς τούτου προβλήματος τῶν «Διδασκαλιῶν τοῦ Ψευδο-Neagoe» ἐν τῇ ρουμανικῇ φιλολογίᾳ πρβλ. τὰς ἀξιολογωτάτας ἐργασίας τοῦ Δημοσθ. Ρούσσου ἐν Studii și critice, București 1910, pp. 1 - 16 καὶ Studii Istorie greco-române, I, pp. 207 - 226.

5) Πρβλ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 3548 χειρόγραφον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἀναγόμενον εἰς τὸ ἔτος 1832.

6) N. Cartoian, Fiore di virtù în literatura Românească, București 1928, p. 90 (6).

7) Ὁ τίτλος οὗτος προὔκალεσε σύγχυσιν, διότι ὑπὸ τὸ ὄνομα «Albine» ἀπαντᾷ εἰς τὴν ρουμανικὴν φιλολογίαν Ἀνθολογία μὲ ἠθικὰς γνώμας, τὴν ὁποίαν περιέγραψεν ὁ Genadie Enăceanu ἐν Anal. Acad. Române, Sect. Lit. Ser. 2, t. XII, București 1892, pp. 129 - 162. Τὸ κείμενον Albinușa ἦτοι τὸ «Ἄνθος Χαρίτων» δὲν πρέπει νὰ συγχέεται πρὸς τὴν «Μέλισσαν» Ἀντωνίου τοῦ Μοναχοῦ, ὡς πράττει ὁ Enăceanu. Πρβλ. D. Russo, Elenizmul în România București 1912, p. 87.

darurilor. Πρόκειται περί ἑνὸς ἐκ τῶν πλέον διαδεδομένων κειμένων τῆς μεσαιωνικῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας *Fiore di virtù*, ἀποδιδομένου ὑπὸ τινων εἰς τὸν βενεδικτῖνον καλόγηρον Tommaso Gozzadini¹⁾, ὁ ὁποῖος συνέθεσε τοῦτο ἀρνούμενος ἐκ βιβλικῶν, εἰδωλολατρικῶν, κλασσικῶν καὶ μεσαιωνικῶν πηγῶν ἐν Βολωνίᾳ κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα.

Τοῦτο ἐξεδόθη τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1474, μέχρι δὲ τοῦ ἔτους 1540 ἔσχε περὶ τὰς τεσσαράκοντα ἐκδόσεις. Μετεφράσθη εἰς τὴν ἰσπανικὴν, γαλλικὴν, γερμανικὴν, ἄρμενικὴν, σερβικὴν καὶ ρωσσικὴν, ἑλληνιστὶ δὲ ὑπὸ τὸν τίτλον «*Ἄνθος τῶν Χαρίτων*» ἐξεδόθη ἐν Ἑνετίᾳ κατὰ τὸ 1529²⁾.

Τὸ βιβλίον τοῦτο εἰς τὸ ἰταλικὸν πρότυπον σύγκειται ἐκ 34 κεφαλαίων, ἀναφερομένων εἰς τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ ἀντίθετα αὐτῶν ἐλαττώματα. Ἐκαστον δὲ κεφάλαιον ἄρχεται δι' ἑνὸς βραχέος ὁρισμοῦ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας. Ἐπεταὶ ἡ παρομοίωσις τῆς ἀρετῆς ἢ τοῦ ἐλαττώματος πρὸς πραγματικὸν ἢ φανταστικὸν ζῷον (δάνειον ἐκ τοῦ «Φυσιολόγου»), εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ ὁποίου ἐπίστευεν ὁ μεσαιωνικὸς κόσμος³⁾.

Εἴτα ἀκολουθεῖ σειρά θεμελιωδῶν γνώμων, πρὸς τὸν ἀναγνώστην ἀπευθυνόμενων⁴⁾, καὶ τελειώνει διὰ μιᾶς ἠθικῆς ἱστορίας, ἐλημμένης κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ

1) V. Rossi, *Storia della letteratura italiana*, I, p. 117.

2) Τὸ «*Ἄνθος Χαρίτων*» φαίνεται ὅτι ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν Ἑνετίᾳ κατὰ τὸ 1529 παρὰ τῷ *Giovanni Antonio da Sabio* καὶ *Fratelli ad instantia di M. Damianode Santa Maria (N. Cartojan)*, ἔ. ἀ. p. 72 (156). Κατόπιν ἀνετυπώθη πολλακίς ἐν Ἑνετίᾳ, ἤτοι κατὰ τὸ 1537 ὑπὸ *Stephano da Sabio (C. Frati, Ricerche sul «Fiore di Virtù»*, ἐν *Studj di Filologia romanza*, Roma 1893, p. 291), κατὰ τὸ 1546 παρὰ *Nicolini da Sabio (É. Legrand, Bibl. hellén. I. Paris 1885, p. 119)*, κατὰ τὸ 1594 παρὰ *Φραγκίσκω τῷ Ἰουλιανῷ (Sp. P. Lambros, Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos, 1895, I. nr. 1510)*, κατὰ τὸ 1621 (*C. Frati*, ἔ. ἀ. p. 291) καὶ κατὰ τὸ 1603 παρὰ *Μάρκω τῷ Πινέλλω*. Τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1603, εὗρισκομένην εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἀγίου Μάρκου ἐν Ἑνετίᾳ ὑπ. ἀρ. *Rari Veneti v. 268 (Opusculi per l'interdetto T. VIII)*, ἄγνωστον εἰς τοὺς βιβλιογράφους καὶ εἰς αὐτὸν τὸν *É. Legrand*, ἀνεκοίνωσεν ὁ Μιχ. Λάσκαρης εἰς τὸν *N. Cartojan*. Περὶ δὲ τοῦ πλήθους τῶν μετέπειτα ἐν Ἑνετίᾳ ἐκδόσεων αὐτοῦ πρβλ. τὰς Βιβλιογραφίας τῶν *É Legrand* καὶ Δ. Γκίνη-Βαλ. Μέξα. Περὶ τῶν μεταφράσεων τούτου εἰς τὴν ρουμανικὴν ἰδὲ *N. Cartojan, Fiore di Virtù*, ἔ. ἀ. p. 88 (172).

3) Π. χ. ἡ ἀγάπη παρομοιάζεται πρὸς τὸ «κουκούλι» (μεταξοσκώληκα), ὁ φθόνος πρὸς τὴν «νυμφίτζα» (πούτζολα), ἡ χαρὰ πρὸς τὸν «πετεινόν», ἡ λύπη πρὸς τὸ «μάκαγον» (μαῖμου), ἡ ὀργὴ πρὸς τὴν ἀρκοῦδαν, ἡ ἀφροσύνη πρὸς τὴν «φέλλαν», τὸ ψεῦδος πρὸς τὴν «σακοῦδαν», ἡ κενοδοξία πρὸς τὸ «παγῶνι» κλ.

4) Π. χ. ὁ ἄνθρωπος ὅπου ζῇ εἰρηνικὸς δὲν εἶναι ποτὲ πτωχός. Κάλλιον νὰ δίδῃ τινὰς παρὰ νὰ λαμβάνῃ. Ἡ ράβδος διώχνει τὴν τρέλλαν ἀπὸ τὴν καρδίαν τοῦ παιδίου. Τὸ στόμα ὅπου ψεύδεται φονεύει τὴν ψυχὴν. Ἡ ὄρνιθα ὅταν βάνεται νὰ κλωσσᾷ τὰ αὐγὰ ποτὲ δὲν τὰ ἀπαρταεῖ κλ.

τῆς Βίβλου, σχετιζομένης δὲ πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ πρὸς ὃ ἀναφέρεται κεφαλαίου.

Πάντα ταῦτα τὰ ποικίλα στοιχεῖα, ἐξαχθέντα ἀπὸ πολλὰς, ὅλως διαφόρους, πηγὰς, ἀποτελοῦσι διὰ τῆς ἐνούσης αὐτὰ κεντρικῆς ἰδέας ἐνιαῖον ὅλον¹⁾.

Τὸ κείμενον τοῦτο ἐγένετο γνωστὸν εἰς τὴν Ρουμανίαν τὸ πρῶτον ὑπὸ χειρόγραφον μορφήν εἰς δύο μεταφράσεις ἐκ τῆς σλαβικῆς (περὶ τῶν ἐκ τῆς σλαβικῆς μεταφρ. ἰδὲ *N. Cartoian, Cărțile populare, I, pp. 195-208*), πλήρεις παραλείψεων καὶ ἐλαττωμάτων. Ἡ μία εὑρίσκεται εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 3821 Codex Neagoeanus τοῦ ἔτους 1620, ἡ δ' ἄλλη εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1436 κώδικα τῆς Βιβλιοθ. τῆς ρουμ. Ἀκαδημίας²⁾.

Ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Κωνσταντίνου Μπραγκοβεάνου, ἥτοι κατὰ τὸ 1700, ἐγένετο ἐν Σναγον ἡ τελειότερα ρουμανικὴ μετάφρασις³⁾ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τοῦ «Ἄνθους Χαρίτων», καθὼς ἀπέδειξεν ὁ M. Gaster⁴⁾, διεδόθη δ' εἰς πάσας τὰς περιοχὰς τῆς Ρουμανίας, ἀντικαταστήσασα τὰς προηγουμένας ἐλαττωματικὰς ἐκ τῆς σλαβικῆς μεταφράσεις.

Ἡ νέα ἑλληνικὴ μετάφρασις ἐγένετο πρότερον ὑπὸ Κωνσταντίνου Σαρακηνοῦ, υἱοῦ Γεωργίου Πατροῦ τοῦ Κοητός, καὶ ἐξεδόθη ἐπιμελείᾳ Ἀνθίμου ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἱθρητίας, ἀφιερωνθεῖσα εἰς τὸν ἡγεμόνα Κωνσταντίνον Μπραγκοβεάνου, προστάτην τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Μεταφραστὴς εἶναι ὁ Ρουμάνος ἱερομόναχος Φιλόθεος Ἀγιορείτης. Καθὼς γράφεται ρητῶς ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ἔργου, ἡ μετάφρασις ἐγένετο ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ «Ἄνθους Χαρίτων» ἐκομίσθη εἰς τὴν Ρουμανίαν ὑπὸ Κωνσταντίνου Σαρακηνοῦ ἐξ Ἀγίου Ὄρους. Ἐκ δὲ τοῦ ὅλου ἔργου σημαντικώτερον ἀπὸ ἀπόψεως λαογραφικῆς εἶναι τὸ μέρος τῶν γνωμικῶν, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν ρουμανικὴν παροιμιολογίαν. Πολλὰ ἐκ τῶν ἐν τῷ ἔργῳ γνωμῶν ἀντανακλῶνται εἰς τὸν θησαυρὸν τῶν παροιμιῶν τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ⁵⁾.

1) *N. Cartoian, Fiore di Virtù* ἔ. ἀ. pp. 85-87 (1-3).

2) Ὁ ἀνωτέρω ὑπ. ἀριθ. 1436 Κώδιξ ἀντεγράφη ὑπὸ Costea Dascălul κατὰ τὴν περίοδον 1693-1701, περιέχει δὲ πολλὰ δημῶδη κείμενα, ὡς «τὸ Βροντολόγιον» καὶ «Σεισμολόγιον ἀληθινόν», f. 1-11, ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ «Φυσιολόγου», f. 44^v κ. λ.

3) *Ioan Bianu-N. Hodos, Bibliografia Românească Veche, I, p. 393.*

4) *M. Gaster, Literatura populară Română, Bucur. 1883, p. 138.* Πρβλ. ἀποσπάσματα ἐν *M. Gaster, Chrestomație Română, II, București 1891, p. 340 κέ.* Ἰδὲ καὶ *Ramiro Ortiz, Per la storia della cultura italiana in Romania, Bucarest 1916, p. 207.*

5) *N. Cartoian, Fiore di virtù, p. 92(8).*

Θὰ ἀρκεσθῶμεν μόνον εἰς τὰ ἐξῆς παραδείγματα :

1) Ἡ ρουμανικὴ παροιμία *Albina tine în gură mierea si în coadă acul* (Ἡ μέλισσα κρατεῖ εἰς τὸ στόμα τὸ μέλι καὶ εἰς τὴν οὐρὰν τὸ κεντρί) ἀποδίδει τὴν παρομοίωσιν τῆς κολακείας «πρὸς τὰς μελίσσας, ὁποῦ ἔχουσι τὸ μέλι εἰς τὸ στόμα καὶ κρατοῦσι κρυμμένον τὸ κεντρί διὰ νὰ λαβώνουν», ἡ ὁποία ἀπαντᾷ εἰς τὸ «Περὶ κολακείας» κεφάλαιον τοῦ «Ἀνθους Χαρίτων». Ἡ αὕτῃ παροιμία εὐρίσκεται παρὰ τῷ Anton Pann ὑπὸ τὴν μορφήν :

*C' albina în gură cu miere
Si 'n coadă acul cu fiere*

(Ὅπως ἡ μέλισσα, ἡ ὁποία ἔχει τὸ μέλι εἰς τὸ στόμα καὶ τὸ κεντρί εἰς τὴν οὐρὰν)¹⁾.

2) Ἡ παροιμία *Leul nu se luptă cu furnicile nici vulturul nu prinde muștele* (Ὁ λέων δὲν παλαίει μὲ τοὺς μύρμηκας οὔτε ὁ ἀετὸς συλλαμβάνει μυίας) μεταφράζει τὰς ἀντιστοίχους ἑλληνικάς, αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶσιν ἐν τοῖς «Περὶ δυνάμεως καὶ μεγαλοψυχίας» κεφαλαίοις τοῦ «Ἀνθους Χαρίτων» καὶ αἵτινες ἔχουσιν ὡς ἐξῆς : «Τὸ λεοντάρι δὲν κάμνει πόλεμον μὲ τὰς μυῖας οὔτε μὲ τὰ μυρμήγκια», «αὐτὸς δὲν πιάνει (δηλ. ὁ ἀετὸς) καθὼς λέγει ἡ παροιμία, ποτὲ μυῖας, ἀλλὰ δὲν ἀφήνει νὰ καταιπατηθῇ ἀπὸ μεγάλα πτηνὰ καὶ ἀσπαρα ποικίλα».

Παρὰ τῷ Anton Pann εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν μορφήν :

*Vulturul stă 'n loc neghează
Dar el mușce nu vânează*

(ὁ ἀετὸς παραμονεύει / ἀλλὰ μυῖας δὲν θηρεύει²⁾),

ὅπου γίνεται λόγος μόνον περὶ ἀετοῦ οὐχὶ δὲ καὶ περὶ λέοντος.

3) Ἡ παροιμία, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ εἰς τὸ «Περὶ Κενοδοξίας» κεφάλαιον τοῦ ἀνωτέρω ἔργου *Găina pentru un ou face mare gălăzie de o aude vulpea*³⁾ ἥτοι «ἡ ὄρنيθα δι' ἓν αὐγὸ κάνει μεγάλο θόρυβο, γιὰ νὰ τὴν ἀκούσῃ ἡ ἀλεπού» ἐπανευρίσκεται παρὰ τῷ Anton Pann ὑπὸ τὴν μορφήν :

*Găina când va ouă
Aude o mahală*

ἥτοι: ἡ ὄρنيθα ὅταν γεννᾷ τὴν ἀκούει μία συνοικία.

Ὅμοίως ἡ αὕτῃ παροιμία εὐρίσκεται ἐν τῇ χειρογράφῃ συλλογῇ παροιμιῶν

¹⁾ Iuliu A. Zanne, Proverbele Românilor, vol. I, București 1895, p. 312.

²⁾ Iuliu A. Zanne, ἔ.ἀ. p. 713.

³⁾ Πρβλ. τὴν χειρογράφον ρουμανικὴν μετάφρασιν τοῦ «Ἀνθους Χαρίτων» f. 26^ς

τοῦ *Iordache Golescu* οὕτω: *Găină pentru un ou, multă gălăzie face* ('Ἡ ὄρνιθα δι' ἓν αὐγὸν κάμνει πολὺν θόρυβον), παρὰ δὲ τῷ λαῷ:

*Găina căre cântă seara,
dimineata n'are ou*

ἦτοι: «ἡ ὄρνιθα, πού τὸ βράδυ τραγουδεῖ, τὸ πρωῒ δὲν ἔχει αὐγὸν»¹⁾.

4) Ἡ παροιμία, ἣτις ἀπαντᾷ εἰς τὴν «*Ρίμαν Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ*», τὴν ἀφιερωθεῖσαν εἰς τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Πέτρον τὸν Χωλόν,

Ἄμ' ὁποῦν λάκκον ἔσκαψε, διὰ νὰ χώσῃ ἄλλον,
ἐκεῖνος μέσα ἔπese μὲ τὸ κορμί του ὄλον»²⁾

ἐπανευρίσκεται εἰς τὸ «*Ἄνθος Χαρίτων*» καὶ παρὰ τῷ λαῷ τῆς Μολδοβλαχίας: *Cine sapă groapă altuia cade el într' însa*³⁾ ('Ὅποιος σκάβει τὸν λάκκο τοῦ ἄλλου πέφτει μέσα).

Πλήθος παραλλαγῶν τῆς παροιμίας ταύτης ἐδημοσίευσεν ὁ Ν. Γ. Πολίτης⁴⁾

3. Γνωμικὰ παλαιῶν τινῶν φιλοσόφων.

Τὸ πρότυπον τοῦ δημώδους ταύτου βιβλίου ἐγράφη γαλλιστὶ καὶ μετεφράσθη ἰταλιστὶ ὑπὸ τοῦ *Del Chiaro*⁵⁾, γραμματέως τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Κ. Μπραγκοβεάνου.

Ἐκ τῆς ἰταλικῆς μετεφράσθη εἰς τὴν ἐλληνικὴν ὑπὸ τοῦ ἱεροκέρυκος Ἰωάννου Ἀβραμίου τοῦ Κρητός⁶⁾, ἐπιφορτισθέντος πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἡγεμόνος καὶ ἐξεδόθη ἐν ἔτει 1713 ἐν Τεργοβίστη τῆς Βλαχίας⁷⁾.

¹⁾ *Iuliu A. Zanne*, ἔ. ἀ. pp. 468-471.

²⁾ *N. Bănescu*, Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux de Valachie, Bucarest 1912, p. 12. Τὸ ποίημα τοῦτο ἐδημοσιεύθη ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 4272 «*Ἀθωνικοῦ κώδικος*». Ἰδὲ καὶ τὰς διορθωτικὰς παρατηρήσεις εἰς τὴν ἔκδοσιν ταύτην ὑπὸ *D. Russo*, Un bizantinolog improvizat (*N. Bănescu*), București 1916, pp. 36-38.

³⁾ *Iuliu A. Zanne*, ἔ. ἀ. pp. 191-192.

⁴⁾ *Ν. Γ. Πολίτου*, Παροιμίαι Α', Ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 561 «ὅποιος σκάπτει λάκκον ἄλλου πέφτει ὁ ἴδιος μέσα». Πρβλ. αὐτόθι σ. 561-563, ἀριθ. 150, 155, 159, 163, 164, 165, 167, 170, 171, 172, 174.

⁵⁾ *R. Ortiz*, Per la storia della cultura italiana in Romania, Bucarest 1916, p. 208.

⁶⁾ Περὶ τούτου ἰδὲ *D. V. Economidis*, Ioan Avramie, București 1944, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Biserica Ortodoxă Română, an. LXII (1944), nr. 4-6, 21 σελίδες καὶ Ἀθηνᾶ (54) (1950), σ. 59-93.

⁷⁾ *É. Legrand*, Bibliographie hellénique du 18e siècle, t. I, Paris 1918, p. 106-107, ἀριθ. 83. *I. Bianu-N. Hodos*, Bibliografia Românească Veche, vol. I, pp. 487-491, nr. 165.

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1713 μεταφράσθη ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ρουμανικὴν ὑπὸ Ἀνθίου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας, ὅστις καὶ ἐφρόντισε νὰ ἐκτυπωθῇ καὶ εἰς τὰς δύο γλώσσας, ἑλληνικὴν καὶ ρουμανικὴν¹⁾.

Ὁ Γεώργιος Ζαβίρας ἀναφέρει ἑκδοσιν τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Ἀβραμίου, γενομένην ἐν Λειψία κατὰ τὸ 1732²⁾. Κατὰ δὲ τὸ 1758 μετετυπώθη ἐν Ἑνετίᾳ παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Τζάττ³⁾. Ὁ μετετυπώσας τοῦτο ὑπὸ τὰ ἀρχικὰ Π. Α. εἶναι ὁ Πολυζῶης Λαμπανιζιώτης, γνωστὸς καὶ ἐξ ἄλλων μετετυπώσεων καὶ οὐχὶ Παναγιώτης, ὡς ὀνομάζει αὐτὸν ὁ R. Ortiz⁴⁾.

Τοῦ ἔργου γνωρίζομεν καὶ ἄλλην ἑκδοσιν, γενομένην ἐπίσης ἐν Ἑνετίᾳ κατὰ τὸ 1780, παρὰ τῷ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ, τῷ ἐξ Ἰωαννίνων⁵⁾ καὶ τῆς ὁποίας τὸ ἐξώφυλλον μόνον εὐρίσκεται εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας⁶⁾.

Μετατύπωσιν τῆς ρουμανικῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου *Pilde filosofesti* ἔχομεν κατὰ τὸ 1783 ἄνευ τύπου ἐκδόσεως⁷⁾. Εἰς τὸ τέλος τῆς τελευταίας σελίδος 118 ἀναγινώσκομεν τὰ ὀνόματα τῶν διορθωτῶν αὐτοῦ Μιχαὴλ Συμπιῦάνου καὶ Ράδου Ραμνιτσεάνου. Τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος ἐξεδόθη ἐπίσης καὶ ἐν Ρημνίκῳ⁸⁾. Τοῦ δημῶδους τούτου βιβλίου ἐγένοντο καὶ ἄλλαι ἐν τῇ ρουμανικῇ ἐκδόσεις κατὰ καιροὺς, ὡς ἐν Βρασὼν 1808, ἐν Σιβίου 1814, ἐν Βουκουρεστίῳ 1864⁹⁾ κ. ἄ.

Αἱ φιλοσοφικαὶ γνώμαι τοῦ ἔργου ἀνερχονται κατὰ τὸν M. Gaster εἰς 964¹⁰⁾, ἀκολουθοῦσαι ἀλλήλας ἄνευ ὀνόματος συγγραφέως καὶ ἄνευ ἀριθμώσεως.

Ὁ M. Voileanu ὅμως τὰς ἀναβιβάζει εἰς 928¹¹⁾.

¹⁾ I. Bianu - N. Hodos, ἔ. ἄ. pp. 487-489, nr. 165 καὶ 166.

²⁾ Γ. Ζαβίρας, Νέα Ἑλλὰς κλ., Ἐν Ἀθήναις 1872, σ. 348.

³⁾ É. Legrand, ἔ. ἄ. p. 482, ἀρ. 512.

⁴⁾ R. Ortiz, ἔ. ἄ. p. 207.

⁵⁾ Ém. Legrand, ἔ. ἄ. t. II, Paris 1928, p. 323, nr. 991.

⁶⁾ I. Bianu - N. Hodos, ἔ. ἄ. t. II, București 1910, p. 270, nr. 442.

⁷⁾ I. Bianu - N. Hodos, ἔ. ἄ. p. 280, nr. 460.

⁸⁾ I. Bianu - N. Hodos, ἔ. ἄ. p. 280-281, nr. 461.

⁹⁾ Ὁ M. Gaster, Geschichte der rumänischen Litteratur ἐν G. Gröber's Grundriss der romanischen Philologie 2, 3, σελ. 312-314, ἀναφέρει περὶ τῶν χειρογράφων καὶ ἐκδόσεων τοῦ ἔργου. Πρβλ. Τοῦ Ἰδίου, Literatura populară Română, București, 1883, pp. 204-206, ἐνθα ὑπάρχει καὶ ἀνάλυσις τῶν «Γνωμικῶν». Ὁ Δημοσθ. Ροῦσσος γνωρίζει καὶ μίαν ἀκόμη ἑλληνικὴν ἑκδοσιν, ἐν Ἑνετίᾳ 1842 ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Φοίνικος. D. Russo, Mitrofan Grigoràs, București 1935, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Revista Istorică Română, 4 (1934), p. 36.

¹⁰⁾ M. Gaster, Literatura populară Română, ἔ. ἄ. p. 205.

¹¹⁾ M. Voileanu, Codicele, Sibiu, 1891. Ὁ ἀριθμὸς 928 ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν ἀλήθειαν, καθὼς διεπιστώσαμεν κατόπιν ἰδικῆς μας καταριθμώσεως.

Παραθέτομεν τώρα τινὰ ἐκ τῶν γνωμικῶν αὐτῶν ἑλληνιστὶ ἀπὸ τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ Ἀβραμίου¹⁾ καὶ ρουμανιστὶ ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν Voileanu²⁾.

Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ καθαρίζει τὴν καρδίαν. *Frica lui Dumnezeu, eu curatesce inima.*

Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἓνας δρόμος, ὁ ὁποῖος φέρει πρὸς τὸν θάνατον. *Viata omului este un drum, care-l duce la moarte.*

Μὲ τὴν γλυκεῖαν συνομιλίαν ἀποκτιῶνται πολλοὶ φίλοι. *Cu vorbele cele dulci se castiga multi prieteni.*

Ὁ φθόνος δὲν ἔχει ἀνάπανσιν. *Zavistia nu are odihnă.*

Ὅποιος μιλεῖ ὀλίγα δείχνει σημεῖον φρονιμάδας. *Cine vorbesce puțin, arata semn că este înțelept.*

Τὰ δάκρυα εἶναι τὰ ἄρματα τῶν ἀδυνάτων. *Lăcrămile sunt armele neputinciosi.*

Περὶ τῶν γνωμικῶν τούτων, τὰ ὅποια ἦσαν ὥσον διαδεδομένα παρὰ τοῖς Ρουμάνοις, ἐπραγματεύθησαν οἱ V. Popp³⁾, D. Jarcu⁴⁾, É. Picot⁵⁾, M. Gaster⁶⁾ (ἡμῶν Ρούσσος⁷⁾ καὶ R. Ortiz⁸⁾, ὅστις καὶ ἐσφαλμένως νομίζετο⁹⁾, ὅτι τὸ *Enchiridion e vita di filosofi ed altri savii ed imperatori*¹⁰⁾ εἶναι τὸ πρότυπον τούτων. Ὁ N. Cartoian ἐξαίρει τὸ ἔργον καὶ τονίζει τὴν ἀτήρησιν, τὴν ὁποίαν ἔσχεν εἰς τὴν λαϊκὴν ψυχὴν¹¹⁾.

Τὸ βιβλίον τοῦτο διὰ τῶν ἐν αὐτῷ συντόμων γνωμῶν καὶ παροιμιωδῶν φράσεων τῶν κορυφαίων πνευμάτων τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ κόσμου ἐδίδαξε τοὺς

¹⁾ Παραλείπω τὰς παραπομπὰς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἔκδοσιν, διότι αὕτη ἔχει τὰς σελίδας ἀναριθμητάς.

²⁾ M. Voileanu, ἔ. ἀ. pp. 66, 67, 68, 70, 77, 80.

³⁾ V. Popp, Disertație despre tipografiile românești, Sibiu, 1838, p. 61.

⁴⁾ D. Jarcu, Analele bibliografice Române, București 1865, p. 20. Τοῦ Αὐτοῦ, Bibliografia chronologică Română, București 1873, p. 9.

⁵⁾ É. Picot, Notice biographique ἐν Nouveaux Mélanges Orientaux, Paris, 1886, p. 553, ἀφ. 44.

⁶⁾ M. Gaster, Chrestomație română, Leipzig - București, II. 1891, p. 4.

⁷⁾ D. Russo, ἔ. ἀ. p. 36 - 37.

⁸⁾ R. Ortiz, ἔ. ἀ. pp. 206 - 208. Τοῦ Αὐτοῦ, Medievo Rumeno, Roma 1928, p. 42.

⁹⁾ D. Russo, ἔ. ἀ. p. 37.

¹⁰⁾ R. Ortiz, Per la storia della cultura italiana κλ., ἔ. ἀ. p. 206.

¹¹⁾ Nic. Cartoian, Cărțile populare, II, p. 237.

Ρουμάνους τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον καὶ ἔδειξεν εἰς αὐτοὺς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς καὶ τῶν ὑψηλῶν χριστιανικῶν ἰδεωδῶν.

4. Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία.

Βιβλίον ὠραιότατον καλούμενον Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία, μετὰ πλείστης ἐπιμελείας συντεθὲν εἰς κοινὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον, παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητός, τοῦ ἐν τῷ ἁγιωνύμῳ ὄρει τοῦ Ἀθῶ ἀσκήσαντος:—Καὶ νῦν νεωστὶ διορθωθὲν παρ' αὐτοῦ καὶ τυπωθὲν οἰκείοις αὐτοῦ ἀναλώμασιν. Ἐνετίησι, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Ἰουλλιανῷ κατὰ τὸ ἀρχαίον (1641)¹⁾.

Τὸ δημῶδες τοῦτο ἔργον μετεφράσθη εἰς τὴν ρουμανικὴν. Τὸ παλαιότερον χειρόγραφον τῆς ρουμανικῆς μεταφράσεως ὁλοκλήρου τῆς «Ἀμαρτωλῶν Σωτηρίας» διατηρεῖται ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ὑπ' ἀρ. 2463, ἀντεγράφη δ' ἐν Μολδαβίᾳ κατὰ τὸ 1714 ὑπὸ Κοσμᾶ, ἱεροδιακόνου τοῦ μοναστηρίου Neamtu (Νεάμτσου).

Τὸ δὲ ὑπ' ἀριθ. 2174 χειρόγραφον τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω Βιβλιοθήκης, ἀντίγραφον παλαιότερου χειρογράφου γενόμενον κατὰ τὸ 1699 ἐν τῇ μονῇ Hurez ὑπὸ Ἰωσήφ ἱερομονάχου, ὡς καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 2517 τοῦ αὐτοῦ ἔτους, γενόμενον ὑπὸ Γραμματικῆς Βλαχίας, περιλαμβάνουσιν μόνον τὸ α' καὶ β' μέρος τῆς «Ἀμαρτωλῶν Σωτηρίας». Τὸ γ' μέρος ταύτης, τὸ περιέχον τὰ θαύματα τῆς Παναγίας, ἐλλεῖπει. Οὕτω τὰ δύο τελευταῖα ἐκ Μουντενίας τῆς Βλαχίας χειρόγραφα, καίτοι παλαιότερα τοῦ Μολδαβικοῦ, δὲν περιλαμβάνουσιν ὁλόκληρον τὸ ἔργον²⁾.

Ὁ Μ. Gaster ἐδημοσίευσεν δύο ἀποσπάσματα αὐτῆς³⁾ ἐκ χειρογράφου, τὸ ὁποῖον εὑρεν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ μεγαλυτέρου ποιητοῦ τῶν Ρουμάνων Μιχαὴλ Ἐμινέσκου. Τὸ χειρόγραφον τῶν ἀποσπασμάτων τούτων ἐγένετο κατὰ τὸ 1742 ἐν Μολδαβίᾳ ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ, ἱεροδιακόνου τοῦ μοναστηρίου Neamtu. Ὁ ἴδιος δ' ὁ Κοσμᾶς ἀνέφερεν, ὅτι τὸ μετέφρασεν ἐξ ἐλληνικοῦ βιβλίου, πιθανῶς τῆς ἐνετικῆς ὡς ἄνω ἐκδόσεως. Ἐτέρα δὲ μετάφρασις τοῦ γ' μέρους τῆς «Ἀμαρτωλῶν Σωτηρίας»

¹⁾ Εἰς Legrand, Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages par des Grecs, au XVIIe siècle, I, Paris 1894, p. 413. Τὸ προσφιλέστατον τοῦτο βιβλίον τῶν πάππων καὶ τῶν πατέρων μας εἰς μὲν τὸ πρῶτον μέρος περιέχει περὶ ἁμαρτίας, περὶ τῶν μέσων λυτρώσεως ἀπ' αὐτῆς καὶ περὶ προσευχῆς, εἰς τὸ δεύτερον μέρος περὶ τῶν καθηκόντων πρὸς τὸν θεὸν καὶ τὸν πλησίον, μετανοίας καὶ μεταλήψεως, εἰς δὲ τὸ τρίτον μέρος περὶ τῶν θαυμάτων τῆς Παναγίας.

²⁾ Περὶ τῶν ἄλλων ρουμανικῶν χειρογράφων μεταφράσεων τοῦ ἔργου ἰδὲ Ν. Cartoian, Cărțile populare, II, pp. 128-129.—Archimandritul Scriban, Cărți de pietate ἐν Biser. Ortod. Rom., București 1926, pp. 525-529.

³⁾ Μ. Gaster, Chrestomație Română, I, ἔ.ἀ. p. 299.

ἐγένετο ἐν τῇ μονῇ Cernica, ἥς τὸ χειρόγραφον εὑρίσκεται ἐν τῇ Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδημίας ὑπ' ἀριθ. 2503 καὶ ἀνάγεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Τὸ χαρακτηριστικὸν καὶ τὸ πλέον ἐνδιαφέρον γνώρισμα τούτου εἶναι, ὅτι παρουσιάζεται παραλλήλως εἰς δύο στήλας τό τε ἑλληνικὸν καὶ τὸ ρουμανικὸν κείμενον ¹⁾).

Ἡ «Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία» διαδοθεῖσα εὐρύτατα εἰς τὴν Βλαχίαν σπουδαίως συνέβαλεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν πλείστων παραδόσεων παρὰ τῷ ρουμανικῷ λαῷ.

Ὁ *Sim. Fl. Marian* συνέλεξε μέγαν ἀριθμὸν ἐκ τῶν παραδόσεων τούτων ἀπὸ στόματος τοῦ λαοῦ καὶ τὰς ἐδημοσίευσεν ὑπὸ τὸν τίτλον *Legendele Maicii Domnului* (Παραδόσεις περὶ τῆς Παναγίας), ἔκδοσις τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, București, 1904, σελίδες 343. Μέρος δὲ τῶν παραδόσεων τούτων ἐμελετήθη ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἀπόκρυφα αὐτῶν πρότυπα ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ Πανεπιστημίου *Στεφ. Ciobanu* εἰς δύο ἔργα αὐτοῦ δημοσιευθέντα ρωσιστί ²⁾).

Ἡ ἐπίδρασις τῆς «Ἀμαρτωλῶν Σωτηρίας» εἰς τὴν διαμόρφωσιν πλείστων παραδόσεων παρὰ τῷ ρουμανικῷ λαῷ ἀπεδείχθη ἤδη περιτράνως ὑπὸ τῶν φιλολόγων καὶ λαογράφων *S. F. Marian, St. Ciobanu, N. Cartoian* κ. ἄ. Ὁ τελευταῖος μάλιστα περισσώτερον τῶν ἄλλων ἀπεγομασσε τὴν ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς λαογραφίας καὶ φιλολογίας τῆς Χώρας του.

5. Πωρικολόγος.

Ὁ «Πωρικολόγος» ³⁾ ἐγένετο γνωστὸς εἰς τὴν Ρουμανίαν διὰ τῆς νεοελληνικῆς παραλλαγῆς αὐτοῦ. Τὸ νεοελληνικὸν αὐτοῦ κείμενον ἐδημοσιεύθη ἐνωρίτερον τοῦ βυζαντινοῦ τοῦ Πλανούδη, ὡς παράρτημα τῆς «Ζωῆς τοῦ Αἰσώπου». Ὑπὸ ποίου ἐγράφη, πότε ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον καὶ διατὶ προσετέθη εἰς τὸ τέλος τῆς «Ζωῆς τοῦ Αἰσώπου» ὡς παράρτημα δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς. Πιθανὸν διότι ὁ

¹⁾ Παραλλαγή τῆς «Ἀμαρτωλῶν Σωτηρίας» ἐξεδόθη ἐν Πλοεστίῳ κατὰ τὸ 1893, γενομένη ἀπὸ ρουμανικὸν χειρόγραφον τῆς σκήτης τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Πρβλ. *N. Cartoian*, ἔ. ἄ. p. 237-238.

²⁾ *St. Ciobanu*, Румынскія Легенды о Богородицѣ въ Этнографическое Обзорѣніе, Москва 1911, nr. 3-5. Τοῦ Ἰδίου, Мнѣѣ оуѣ арахнѣѣ въ Богородичноѣ легендѣ, St. Petersburg, 1912. Τὰ ἔργα ταῦτα δὲν μετεχειρίσθημεν, διότι ἀγνοοῦμεν τὴν ρωσικὴν ἀλλ' ἐλάβομεν γῶσιν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν ἀπὸ προφορικὰς ἀνακρινώσεως τοῦ μακαρίτου *N. Cartoian*.

³⁾ Ὁ «Πωρικολόγος» εἶναι τὸ γνωστὸν «εὐφήμιον τοῦ Κυρ Κυδωνίου», ἡ χαριτωμένη διήγησις περὶ μιᾶς δίκης, διεξαγομένης μεταξὺ τῶν ὀπωρῶν, ἔχει δ' ὡς ἀπώτερον ἠθικὸν σκοπόν, ἵνα σατυρίσῃ πνευματωδέστατα τὸ πλῆθος τῶν ἀξιωματῶν καὶ τιτλούχων τῆς βυζαντινῆς Αὐλῆς.

«Πωρικολόγος», καθὼς καὶ ἡ «Ζωὴ τοῦ Αἰσώπου», ἔχουσι περιεχόμενον ἠθικὸν καὶ τερπνόν.

Ἡ παλαιότερα γνωστὴ ἔκδοσις τούτου, τῆς ὁποίας τὸ μοναδικὸν ἀντίτυπον εὐρίσκετο ἐν τῇ ἰδιωτικῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ H. Pernot ἐν Παρισίοις¹⁾, ἐγένετο κατὰ τὸ 1775 ἐν Ἑνετίᾳ ὑπὸ τὸν τίτλον *Βίος τοῦ φύσει εὐφρεστάτου μυθοποιοῦ Αἰσώπου τοῦ Φρυγίου. Νεωστὶ μετατυπωθεὶς εἰς κοινὴν γλῶσσαν. Ἑνετίησιν 1775. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι*, εἰς 12ον, 96 σελίδες.

Ἄν καὶ ἐν τῷ τίτλῳ τοῦ ὥς ἄνω ἔργου δὲν ἀναφέρεται ὁ «Πωρικολόγος», ἐν τούτοις αἱ τελευταῖαι τέσσαρες σελίδες καταλαμβάνονται ὑπ' αὐτοῦ: *Ὀνομασία μὲ συντομίαν ὥραιαν ὅλων τῶν ὁπωρῶν*.

Εἶδομεν ἐπίσης ὅτι ἐν τῷ ὥς ἄνω τίτλῳ λέγεται: *μετατυπωθεὶς*, πράγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει, ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι ἐκδόσεις προγενέστεραι τῆς τοῦ 1775. Πράγματι δὲ εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν μύθων τοῦ Αἰσώπου, τὰς γενομένας παρὰ τῷ Ἀντ. Βόρτολι κατὰ τὸ 1752 καὶ 1766 εὐρίσκειται εἰς τὸ τέλος καταλόγους δημῶδων βιβλίων, ἐνθα ἀναφέρεται ὁ *βίος Αἰσώπου εἰς ἀπλὴν φράσιν*²⁾. Πολὺ πιθανὸν αἱ ἐκδόσεις αὗται νὰ περιεῖχον καὶ τὸν «Πωρικολόγον».

Ἐτέρα ἔκδοσις τῆς «Ζωῆς τοῦ Αἰσώπου» μετὰ τοῦ «Πωρικολόγου» ἐγένετο πάλιν ἐν Ἑνετίᾳ κατὰ τὸ 1783, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Νικολάου Γλυκεῖ τοῦ ἐκ Ἰωαννίνων³⁾, ἣτις ἐσφαλμένως θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη ἔκδοσις.

Πάντες οἱ μέχρι τοῦ 1939 περὶ τοῦ «Πωρικολόγου» πραγματευθέντες ἐσφαλμένως ἐνόμισαν, ὅτι ἡ ἔκδοσις τοῦ 1783 εἶναι ἡ πρώτη ἔκδοσις τούτου⁴⁾, μόνον δὲ ἡ Ἀριάδνη Καμαριανοῦ παρετήρησεν ὀρθῶς, ὅτι «πιθανῶς ταύτης ὑπῆρξαν ἔτι παλαιότεραι, περὶ δὲ τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1775 εἴμεθα βέβαιοι»⁵⁾.

Ὁ Ε. Legrand ἐν τῇ Bibl. hellén. δὲν ἀναφέρει, ὅτι ἐν τέλει τῆς ἐκδόσεως τῆς «Ζωῆς τοῦ Αἰσώπου» τοῦ 1783 ὑπάρχει καὶ ὁ «Πωρικολόγος», μολονότι οὗτος

¹⁾ Ε. Legrand, L. Petit et H. Pernot, Bibliographie hellénique, dix-huitième siècle, Paris 1928, vol. 2, pp. 201-202, ἀρ. 821. Κατάλογος σπανίων βιβλίων τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας πωλουμένων ἐν Ἀθήναις παρὰ Π. Λάμπρω, Ἐν Ἀθήναις 1864, σ. 29.

²⁾ Ε. Legrand, ἔ. ἀ. vol. I, p. 403, ἀρ. 404 καὶ vol. II, p. 439, ἀρ. 630.

³⁾ Ε. Legrand, ἔ. ἀ. vol. II, p. 201, ἀρ. 821. Πρβλ. καὶ G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, Lipsiae 1874, p. 380.

⁴⁾ Κ. Κρουμβάχερ, ἔ. ἀ. Γ' σ. 198, σημείωσις. G. Wagner, ἔ. ἀ. p. 380. Paul Marc, Neue Handschriften des Poricologos ἐν Byzantinische Zeitschrift, 15 (1906), p. 139. Ἀθαν. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ὁ Πωρικολόγος Πετροπόλεως, ἐν Byzantinische Zeitschrift, 20 (1911), p. 137 κλπ.

⁵⁾ Ἰδὲ τὴν διδακτορικὴν αὐτῆς διατριβήν: Poricologos și Opsarologos grecesc ἐν Cercetări Literare, περιοδ. διευθυνόμ. ὑπὸ N. Cartoian, vol. III, București 1939, p. 63.

εἶχεν ἐπισύρει τὴν προσοχὴν τοῦ Wagner ἐπὶ τοῦ κειμένου τούτου¹⁾. Ὅταν δὲ ὁ Wagner εἶχεν ἐκδόσει τὸν βυζαντινὸν «Πωρικολόγον» ἐκ τοῦ κώδικος Vindobonensis ἡγνόει τὴν ἐνετικὴν ἔκδοσιν καὶ μόνον κατόπιν τῆς ὑποδείξεως τοῦ Ἐ. Legrand ἔδωκεν εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου του *Carmina graeca*, 380-382, εἰς πίνακα, τὰς διαφορὰς, αἵτινες ὑπάρχουσι μεταξὺ τοῦ νεοελληνικοῦ κειμένου τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1783 καὶ τοῦ βυζαντινοῦ, τοῦ ἐκδοθέντος ὑπ' αὐτοῦ.

Ταυτοχρόνως μετὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ν. Γλυκέος ἐξετυπώθη ἐπίσης ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου, τῇ εὐρισκομένῃ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει. Ἡ σπανία αὕτη ἔκδοσις, ἄγνωστος εἰς τὸν Ἐ. Legrand, εὐρίσκεται ἐν τῇ Βιβλ. τῆς ρουμαν. Ἀκαδ. ὑπὸ τὸν τίτλον *Βίος Αἰσώπου τοῦ Φρυγίου. Νεωστὶ μετατυπωθεὶς εἰς κοινὴν γλῶσσαν. Ἐνετίησιν 1783. Παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Con licenza de Superiori*, ἐν 12 φ, 96 σελ.²⁾.

Ἐτέρα ἐνετικὴ ἔκδοσις τοῦ «Αἰσώπου» μετὰ τοῦ «Πωρικολόγου» ἐγένετο παρὰ τῷ Φραγκίσκῳ Ἀνδρεόλᾳ κατὰ τὸ 1830. Ἐν ταύτῃ ὁ τίτλος τοῦ «Πωρικολόγου» γίνεται συντομώτερος: *Ὀνομασία συντομῶς δλων τῶν ὀπωρῶν*. Βραδύτερον ἐν Ἀθήναις ἐγένοντο πολλαὶ δημῶδεις ἐκδόσεις τούτου. Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ἐκδόσεων ὁ «Πωρικολόγος» ἅπαντ' αἰεὶ χειρόγραφος³⁾, καθὼς καὶ εἰς τὴν προσοχικὴν παράδοσιν ὡς δημῶδες ποίημα. Οὕτω ὁ Ν. Βέης (Bees) ἀναφέρει δύο τοιαύτας παραλλαγάς, μίαν ἐκ Τριπόλεως καὶ ἑτέραν ἐκ Σμύρνης⁴⁾. Ὁ δὲ Π. Μαρκάκης ἐδημοσίευσεν τελευταίως παραλλαγὴν ἐξ Ἀπεράθου-Νάξου⁵⁾, τὴν ὁποίαν τῷ ἀνεκοίνωσε ὁ Ἰσίδωρος Δελαμάνης.

Εἰς τὴν ρουμανικὴν γλῶσσαν⁶⁾ εἰσῆχθη ἐκ τῶν ἐνετικῶν αὐτοῦ ἐκδόσεων κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, φέρει δὲ διαφόρους τίτλους, ὡς ἐπὶ παραδείγματι: *Impărăția*

¹⁾ G. Wagner, *Carmina Graeca*, p. VII.

²⁾ A. Camariano, ἔ. ἀ. p. 64. Ἡ ἔκδοσις αὕτη διέλαθε καὶ τοὺς βιβλιογράφους I. Bianu-N. Hodos.

³⁾ Spyridon and Sophronios Eustratiades, *Catalogue of the greek manuscripts in the library of the Laura on Mount Athos*, Cambridge 1925, p. 104, nr. 661 (= H 6), 2, p. 216, nr. 1300 (= K 13) 1. Paul Marc, *Neue Handschriften des Poricologos*, ἐν *Byzantinische Zeitschrift*, 15 (1906), pp. 139-140

⁴⁾ N. Bees, *Neue Versionen mittelgriechischer Vulgärtexte aus Handschriften der Meteorenklöster*, Berlin, 1913, p. 3.

⁵⁾ Πέτρου Μαρκάκη, «Πωρικολόγος», μία δημοτικὴ παραλλαγὴ ἐνὸς πεζογραφήματος τοῦ 12ου αἰῶνος, ἔκδοσις περιοδικοῦ «Νέοι Δρόμοι», Ἀθῆναι 1946, 16 σελίδες.

⁶⁾ Μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν σερβικὴν ἤδη ἀπὸ τοῦ 18ου αἰῶνος (*Jagič*, ἐν *Archiv für Slavische Philologie*, I (1876), p. 611, ὡς καὶ εἰς τὴν τουρκικὴν (*N. Cartoian, Cărt. popul.* II, p. 240, σημειώσεις).

poamelor si a tuturor legumelor ('Ιστορία τῶν ὀπωρῶν καὶ ὄλων τῶν λαχανικῶν), *Istoria poamelor* ('Ιστορία τῶν ὀπωρῶν), *Povestea poamelor* (Διήγησις περὶ τῶν ὀπωρῶν) κλ.

Ἀλλὰ πότε ἀκριβῶς μετεφράσθη, ἀγνοοῦμεν. Τὸ παλαιότερον ἀντίγραφον διατηρεῖται εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 575 (f. 132^v) χειρόγραφον τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδ. ἀλλὰ περιλαμβάνει μόνον ἀπόσπασμα, οὐχὶ δὲ ὁλόκληρον τὸ κείμενον τοῦ «Πωρικολόγου»¹⁾.

Τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο πιστοποιεῖ, ὅτι ἡ ρουμανικὴ μετάφρασις ἐγένετο ἐνωρίτερον τοῦ 1781²⁾. Ὁλόκληρον δὲ τὸ κείμενον τούτου ἐν τῇ ρουμανικῇ γλώσσῃ περιλαμβάνεται εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 2989 (f. 112^v-114^r) χειρόγραφον τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδ., τὸ ὅποιον ἀνάγεται εἰς τὸν ΙΗ' αἰῶνα³⁾.

Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν χειρογράφων τοῦ «Πωρικολόγου»⁴⁾ συμπεραίνομεν, ὅτι οὗτος διεδόθη εὐρύτατα εἰς τὴν Ρουμανίαν μετὰ τῆς «Ζωῆς τοῦ Αἰσώπου» κατὰ τὰς δύο παρελθούσας ἑκατονταετηρίδας.

Ἀπὸ δὲ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ μέχρι σήμερον ἀναγινώσκεται ἡ ἔμμετρος διασκευὴ τούτου, ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ λαϊκοῦ ποιητοῦ τῶν Ρουμάνων *Anton Pann*, δημοσιευθεῖσα δὲ πρῶτον ἐν *Coloșete de proverbiu sau Povestea porbii* (Συλλογὴ παροιμιῶν ἢ Διήγησις λόγου), μεσ. Α'. București 1852, pp. 119-127⁵⁾. Ὁ Anton Pann διὰ τὴν διασκευὴν αὐτοῦ μετεχειρίσθη τὴν χειρόγραφον πεζὴν ρουμανικὴν μετάφρασιν⁶⁾.

Ὁ «Πωρικολόγος» εἰσῆχθη εἰς τὴν δημώδη ρουμανικὴν παράδοσιν (προφορικὴν)⁷⁾, ὥς ἀπέδειξε τὸ ἔργον τοῦ *G. Alexici*, *Texte din literatura populară Română* (Κείμενα τῆς δημώδους ρουμανικῆς φιλολογίας), t. I. Poesia tradițională, Budapesta 1899, pp. 225-226. Ἐνταῦθα ὁ G. Alexici κατέγραψε παραλλαγὴν τοῦ «Πωρικολόγου» ἀπὸ στόματος τοῦ χωρικοῦ Boros Ineu ἐξ Arad, πόλεως τῆς

¹⁾ *I. Bianu si R. Caracas*, Catal. manuscris. Românești, București 1906, vol. II, p. 330.

²⁾ *A. Camariano*, ἔ. ἀ. p. 70. Περὶ τῶν ρουμανικῶν χειρογράφων καὶ ἐκδόσεων τοῦ «Πωρικολόγου» ἐπραγματεύθη ἡ *Ioana Andreescu*, *Istoria poamelor*, Redacțiunile românești, ἐν Cercetări Literare publicate de N. Cartoian, București II (1936), pp. 79-101.

³⁾ *Alex. Lăpedatu*, Manuscrisele dela Bisericanii și Râșcă, București 1906, pp. 44-45, nr. 28.

⁴⁾ *A. Camariano*, ἔ. ἀ. pp. 67-84.

⁵⁾ Πρβλ. καὶ *M. Gaster*, Die rumänische Condemnatio Uvae ἐν Zeitschrift für Romanische Philologie 3 (1879), pp. 399-407.

⁶⁾ Ἴδὲ *C. Mateescu*, ἐν Revista «Ion Creangă», București 5 (1912), pp. 289-290.

⁷⁾ *N. Cartoian*, Cărțile populare, II, p. 241.

Τρανσυλβανίας. Ἐκ τούτου συνάγεται, ὅτι διήλθε καὶ τὰ Καρπάθια ἀκόμη διαδοθεὶς εἰς τὴν γραφικωτάτην καὶ πλουσιωτάτην ἐκείνην περιοχὴν.

6. Χρηστοθήθεια.

Ἡ «Χρηστοθήθεια ἢ βιβλίον τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς» εἶχε διαδοθῇ ἐκτὸς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ εἰς τὴν Ρουμανίαν, ἰδίᾳ διὰ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων κατὰ τὴν Φαναριωτικὴν ἐποχὴν¹⁾. Οἱ Ρουμάνοι ὀνομάζουσι ταύτην Hristoitie.

Ὁ Δημοσθένης Ρούσσοσ ἀπέδειξεν, ὅτι τὸ δημῶδες αὐτὸ ἔργον εἶναι διασκευή τῆς πραγματείας τοῦ Ἑράσμου (1469-1536) *De civitate morum puerilium*²⁾, ἣτις ἐγράφη πρὸς χρῆσιν τοῦ μικροῦ Ἑρρίκου, υἱοῦ τοῦ πρίγκιπος τοῦ Veere Ἀδόλφου, ἐδημοσιεύθη δὲ τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1526 ἐν Ἀμβέρσῃ καὶ μετεφράσθη εἰς τὴν ἀγγλικήν, γερμανικὴν καὶ γαλλικὴν γλῶσσαν.

Ἐκ τῆς λατινικῆς μετεφράσθη ὑπὸ ἄνωνύμου τινὸς εἰς τὴν ἀπλὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον. Ὁ δὲ Ἀντώνιος Βυζάντιος³⁾, καθηγητὴς τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας Κωνσταντινουπόλεως, μετέβαλε τὴν γλῶσσαν τῆς ὥς ἄνω μεταφράσεως τῆς «Χρηστοθήειας» εἰς ἀρχαίαν ἀττικὴν διάλεκτον, παραλείπων τινὰ καὶ προσθέτων ἄλλα τεμάχια, διὰ τὴν προσαρμοσθὴν τὸ ἔργον πληρέστερον πρὸς τὰς γλωσσικὰς ἀπαιτήσεις καὶ τὰ ἤθη τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ⁴⁾. Τὸ κεφάλαιον π.χ. Πῶς χρῆστέον τοῖς φίλοις ἀνήκει εἰς τὸν Ἀντ. Βυζάντιον. Καὶ ὁ Καισάρειος Δαπόντες, ὅστις διέτελεσε γραμματεὺς τοῦ Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, λαβὼν ἐν ἑκ τῶν πολυαρίθμων χειρογράφων τῆς «Χρηστοθήειας» τοῦ Βυζαντίου, τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς

¹⁾ Εἰς τὰ ἑλληνικὰ Σχολεῖα ἡ *Χρηστοθήθεια* ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς κείμενον πρὸς διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Διὰ τοῦτο διεσώθησαν πλεῖστα χειρόγραφα αὐτῆς ἐν Βλαχίᾳ. Πρβλ. *C. Litzica*, *Catalog. man. gr. nr. 640, 10. 646, 12. 647, 2. 672, 2. 750, 2.* Τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ χειρόγραφα περιλαμβάνουσι τὴν διασκευὴν τοῦ Ἀντ. Βυζαντίου ἢ παραλλαγὰς ταύτης μετὰ «ψυχαγωγικῆς» παραφράσεως.

²⁾ *D. Russo*, *Studii și critice*, București 1910, pp. 29-40. Τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Ρούσσου βιβλιοκρισίαν ἐδημοσίευσεν ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἐν Λαογραφίᾳ Β', Ἐν Ἀθήναις 1911, σ. 710-14.

³⁾ Περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου Ἀντωνίου τοῦ Βυζαντίου ἰδὲ *D. Russo*, ἔ. ἀ. pp. 50-52. Σημειωθῆτω ὅτι ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ εἰτα ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν Νικηφ. Καλογεράς ἐσφαλμένως ὑπέλαβε τὸν Ἀντώνιον Βυζάντιον τῆς «Χρηστοθήειας» ὡς αὐτὸν τὸν κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ζήσαντα μοναχὸν Ἀντώνιον τὸν καλούμενον *Μέλισσα*. Ἰδὲ Ν. Γ. Πολίτου, ἔ. ἀ. Λαογραφία Β', σ. 710-711.

⁴⁾ Ἡ «Χρηστοθήθεια» Ἀντωνίου τοῦ Βυζαντίου ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ ἔργῳ Ἰωάννου Πατούσα, Ἑγλυκλοπαιδεῖα φιλολογικὴ, Ἐν Βενετίᾳ 1804, I, 423. Πρβλ. Γ. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλάς, σ. 178.

τὰ σχολεῖα τῶν Πριγκιπάτων τῆς Μολδοβλαχίας διεσκεύασεν ἐμμέτρως καὶ ἐξέδωκεν ἐν Ἑνετίᾳ κατὰ τὸ 1770¹⁾).

Ὁ ἴδιος δ' ὁ Κ. Δαπόντες λέγει:

Ἀπὸ αὐτὸν (τὸν Βυζάντιον) τρίτος ἐγὼ τώρα καὶ τελευταῖος
πάλιν εἰς γλῶσσαν τὴν ἀπλὴν ὡσὰν ἀπλοῦς Ρωμαῖος,
μὲ τοῦ Θεοῦ τὴν δύναμιν ἐμεταγλώττισά το²⁾).

Ἄλλ' ὁ Δαπόντες δὲν ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος αὐτῆς διασκευαστῆς. Καὶ ὁ Δανιὴλ Κεραμεὺς ἀπέδωκεν αὐτὴν εἰς ἱαμβικούς στίχους. Ἡ διασκευή ὅμως αὕτη δὲν ἐδημοσιεύθη παραμείνασα χειρόγραφος³⁾. Ἐπίσης ἑλληνιστὶ μετέφρασε ταύτην καὶ ὁ Naum Râmniceanu κατὰ τὸ 1829⁴⁾, ὁ δὲ Νικηφόρος Καλογεράς μεταφράσας τὸ κείμενον τοῦ Ἀντ. Βυζαντίου εἰς τὴν καθαρεύουσαν ἐξέδωκεν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 1881⁵⁾).

Τέλος ὁ Δ. Ν. Δάρβαρης διεσκεύασε αὐτὴν καὶ ἐξέδωκε μετὰ πολλῶν προσθηκῶν ἐν Βιέννῃ κατὰ τὸ 1790 ὑπὸ τὸν τίτλον «Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν, ἥτοι ἐγχειρίδιον εἰς ἀνάγνωσιν τοῖς σπουδάζουσι νεανίσκοις τῶν Ρωμαίων καὶ Βλάχων». Τὸ ἔργον ὅμως τοῦτο οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχει πρὸς τὴν «Χρηστοθήθειαν» τοῦ Ἑράσμου τὴν διασκευασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου καὶ τὰς ἐν τῇ ρουμανικῇ παραλλαγὰς αὐτῆς.

Καὶ ἡ πεζὴ καὶ ἡ ποιητικὴ παραλλαγή τῆς «Χρηστοθήθειας» ὑπῆρξαν εὐρύτατα γνωσταὶ εἰς τὴν μολδοβλαχικὴν κοινωνίαν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Οὕτω ὁ πρωτοσύγγελος Naum Râmniceanu (Ναοὺμ Ραμνιτσεάνου) (1764-1838)⁶⁾, μαθητῆς

¹⁾ Τὴν μετάφρασιν τοῦ Δαπόντε εἰς γλῶσσαν ἀπλὴν ἠγνώνει ὁ Νικηφ. Καλογεράς. Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτου, ἔ. ἀ. σ. 711.

²⁾ Ἰδὲ Κ. Δαπόντε, Χρηστοθήθεια, Ἑνετίῃσιν 1770, σ. ιθ'. Ἡ ἔκδοσις αὕτη προσηγεῖται χρονολογικῶς τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀντ. Βυζαντίου, ἥτις ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὸ 1804 ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖᾳ τοῦ Ἰω. Πατούσα.

³⁾ Ἀθαν. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Μαυροκορδάτειος Βιβλιοθήκη, Κωνσταντινούπολις, 1884, ἀριθ. 102. Ἰ. Σακκελίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις 1892, ἀρ. 1117. Ἀθ. Παπαδ. Κεραμέως, Ἱεροσολυμητικὴ Βιβλιοθήκη τόμ. Α', ἀρ. 470, 5. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, Ἐν Ἀθήναις, τόμ. Α', 1904, σ. 355, ἀρ. 14.

⁴⁾ Πρβλ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 1487 χειρόγραφον τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδημίας.

⁵⁾ Ἀ. Βυζαντίου, Χρηστοθήθεια ἐκδ. Ν. Κ(αλογερά), Ἐν Ἀθήναις 1881. Ἐν σ. ιε' κάμνει λόγον περὶ τοῦ νέου γλωσσικοῦ ἐνδύματος τῆς «Χρηστοθήθειας».

⁶⁾ Ὁ Naum Râmniceanu ὑπῆρξεν ἐλληνομαθέςτατος, συνέγραψε δὲ πλεῖστα ἔργα εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Περὶ τούτου ἡσχολήθη εἰς ἰδίαν μονογραφίαν ὁ C. Erbiceanu, Vieața și activitatea literară a protosinghelului Naum Râmniceanu, București 1900.

τοῦ μεγάλου Ἰωαννίτου διδασκάλου τοῦ Γένους Λάμπρου Φωτιάδου, μετέφρασε τὴν «Χρηστοθήθειαν» εἰς ρουμανικοὺς στίχους, διμέτρους τροχαϊκοὺς καταληκτικούς, ἔχων ὑπ' ὄψει τὸ κείμενον Ἀντωνίου τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ ἔμμετρος αὕτη ρουμανικὴ μετάφρασις εὑρίσκεται παραπλεύρως πρὸς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, διατηρεῖται δ' εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1487 (f. 168 κ.ε.) ἀνέκδοτον χειρόγραφον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

Ὡσαύτως ἡ παραλλαγή τοῦ Κ. Δαπόντε διεσκευάσθη δῖς. Κατὰ πρῶτον ὑπὸ τινος ἀνωνύμου, κατὰ δεύτερον δὲ ὑπὸ τοῦ *Ant. Pann*, ὅστις τὴν ἐδημοσίευσεν ἐν *Sibiu* κατὰ τὸ 1834 ὑπὸ τὸν τίτλον: *Hristoitie sau scoala moralului, care învată toate obiceiiurile si năraurile cele bune. Compuse în versuri de Anton Pann, profesorul de muzică vocală al scoalelor nationale din Bucuresti 1834 (Sibiu)* (Χρηστοθήθεια ἢ σχολεῖον τῆς ἠθικῆς, τὸ ὁποῖον διδάσκει πάσας τὰς συνηθείας καὶ τὰ ἀγαθὰ ἦθη. Συντεθεῖσα εἰς στίχους ὑπὸ τοῦ Ἀντ. Πάν, καθηγητοῦ τῆς φωνητικῆς μουσικῆς τῶν ἐθνικῶν τοῦ Βουκουρεστίου Σχολείων).

Ἡ Χρηστοθήθεια μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν σερβικὴν γλῶσσαν, τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Ν. Δαρβάρεως¹⁾ καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν Βιέννῃ κατὰ τὸ 1786, τὸ δὲ ὑπὸ τοῦ μεγάλου ἀναμορφωτοῦ τῶν Σέρβων Δοσιθέου Ὀδράδοβιτς²⁾.

Ἐπίσης μετεφράσθη εἰς τὴν βουλγαρικὴν ὑπὸ τοῦ *Rorotici* καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν *Ofen* (= *Buda*) κατὰ τὸ 1837³⁾. Καὶ ἡ μὲν μετάφρασις τοῦ Δαρβάρεως εὑρίσκεται εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον τῆς Βοημίας, προερχομένη ἐκ τῆς πλουσίας βιβλιοθήκης τοῦ P. Šafaric, ἡ δὲ βουλγαρικὴ ἐν τῇ Αὐτοκρατορικῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βιέννης⁴⁾.

7. Αἰσώπου μῦθοι.

Ἡ πρώτη νεοελληνικὴ ἔκδοσις τῶν Αἰσωπειῶν μύθων ἐγένετο ἐν Ἑνετίᾳ κατὰ τὸ 1543. Μεταφραστὴς τούτων εἰς τὴν ἀπλὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἦτο ὁ ἐκ Κερκύρας Ἀνδρόνικος Νούκιος⁵⁾.

¹⁾ F. Sartori, Historisch-ethnographische Übersicht der Wiss. Kultur. Geisterthätigkeit und Litteratur des öster. Kaisertums, Wien 1830, I, 192. — *Ερως ὁ ἄσπρος*, Βιέννη 1811, σ. 79.

²⁾ Πρβλ. M. Θ. Λάσκαρι, Byzantion, Bruxelles, II, p. 600.

³⁾ D. Russo, Studii și critice, p. 48, σημ. 3.

⁴⁾ D. Russo, ἔ.α. p. 48, σημ. 2.

⁵⁾ É. Legrand, Bibliographie hellénique, I, Paris 1885, pp. 241-243. Πρὸς τὸν μεταγενεστέρων νεοελληνικῶν ἐκδόσεων τούτου πρβλ. τὰς βιβλιογραφίας τῶν É. Legrand καὶ Δ. Γκίνη - Βαλ. Μέξα.

Οἱ Αἰσώπειοι μῦθοι εἶχον εἰσαχθῆ εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν ἐλληνικῶν Ἀκαδημιῶν τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου καὶ ἐδιδάσκοντο συστηματικῶς. Τὰ διασωθέντα πολυάριθμα μαθητικά τετράδια, τὰ εὑρισκόμενα ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, πιστοποιοῦσι τοῦτο ¹⁾).

Ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸν κείμενον ἐγένετο ἡ ρουμανικὴ μετάφρασις τῆς ζωῆς καὶ τῶν μύθων τοῦ Αἰσώπου. Ὁ Κωνσταντῖνος Διδάσκαλος (*Costea Dascălul*), ὅστις ἦτο ψάλτης τῆς ἐκκλησίας Scheilor τοῦ Βρασου, ἀντέγραψε κατὰ τὸ 1703 ὁμοῦ μετὰ τοῦ *Μυθολογικοῦ Συντίπα τοῦ φιλοσόφου* καὶ τὸν *Βίον* τοῦ Αἰσώπου εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1436 (f. 121v-145) χειρόγραφον τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδημίας.

Ἐτερον χειρόγραφον ὑπ' ἀριθ. 1867, f. 158 κέ. περιλαμβάνει μόνον μέρος τῶν μύθων ²⁾. Ἐπίσης ὑπάρχουσι 13 ἀκόμη χειρόγραφα ἐν τῇ αὐτῇ Βιβλιοθήκῃ, ἐξ ὧν, ἄλλα μὲν περιέχουσι μόνον τὴν ζωὴν τοῦ μυθογράφου, ἄλλα μόνον τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἄλλα δὲ ἀμφότερα. Ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς τῶν μύθων διαφέρει ἀπὸ τοῦ ἐνὸς χειρογράφου εἰς τὸ ἄλλο.

Ἦδη θὰ κάμωμεν λόγον περὶ τῶν μεταφράσεων αὐτοῦ.

Αἱ ρουμανικαὶ μεταφράσεις τοῦ Αἰσώπου ἐγένοντο ἄλλαι μὲν κατὰ τὸ βυζαντινὸν κείμενον τοῦ Πλανούδη, ὡς π.χ. ἡ γενομένη ἐπὶ Κ. Μπραγκοβεάνου, ἄλλαι δὲ κατὰ τὰς νεοελληνικὰς, ἐνετικὰς καὶ ἄλλων τόπων, ἐκδόσεις ³⁾.

Ἡ πρώτη ρουμανικὴ ἐκδοσις τοῦ Αἰσώπου, εὑρισκομένη ἐν τῇ ιδιωτικῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ καθηγητοῦ Ν. Ionescu, ἔχει τὸν ἀκόλουθον τίτλον: *Vilata si pildele prea inteleptului Esop, acum întâiasî dată tyărărite, în zilele prea luminatului si prea înaltatului împărat Frantiscus al doilea, si, cu slobozeniia înaltatului crăescului Guberniî a tot Ardealului. In Sibiu*

¹⁾ Πρβλ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 250 (591) ἑλλην. χειρόγρ. τῆς ὡς ἄνω Βιβλιοθήκης ὅπου οἱ μῦθοι τοῦ Αἰσώπου ἐν τῇ νεοελληνικῇ μεταφρασθέντες, τὸ ὑπ' ἀριθ. 725 (503) ὅπου ὁ βίος τοῦ Αἰσώπου συγγραφεῖς ὑπὸ Μαξίμου Πλανούδη, τὸ ὑπ' ἀριθ. 726 (511), περιλαμβάνον Αἰσώπου μύθους μετὰ μεταφράσεως ἐν μέσῳ τῶν γραμμῶν κατὰ τὴν «ψυχαγωγικὴν» λεγομένην μέθοδον καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 731 (542). Περιγραφὴν τούτων ἰδὲ ἐν *C. Litzica, Catalogul manuscriselor grecești*, pp. 120, 473, 474, 482. Περὶ τοῦ βίου τοῦ Αἰσώπου ἰδὲ Κ. Κρουμβάχερ, ἔ.ἀ. Γ' 223-226. Ἰδὲ καὶ *Paul Marc, Die Überlieferung des Aesopromans*, Byz. Zeit., vol. XIX pp. 383-421 καὶ *Σωκρ. Β. Κουγέαν* ἐν Λαογραφίᾳ Γ' (1912) σ. 527-529 (βιβλιοκρισία). Περὶ δὲ τῆς εἰσαγωγῆς αὐτοῦ εἰς τὰ σχολικὰ προγράμματα ἐν Βουκουρεστίῳ πρβλ. *N. Iorga, Documente grecești*, vol. XIV, I, București 1915, p. 393.

²⁾ *N. Cartoian, Alexandria în literatură Românească*, București 1910, p. 35.

³⁾ Ἐν τῇ ἐν Βουκουρεστίῳ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ν. Μαυροκορδάτου ὑπῆρχεν ἐκτὸς μιᾶς ἐλληνολατινικῆς ἐκδόσεως τοῦ Αἰσώπου τοῦ 1709 καὶ ἑτέρα ἐκ Λονδίνου τοῦ 1682. *N. Iorga, Pilda bunilor domni din trecut* κλ., ἔ.ἀ., pp. 26 καὶ 30.

Petru Bart, 1795¹⁾). Ἐτέρα ἔκδοσις συντομωτέρα τῆς προηγουμένης, ἀλλ' ἄγνωστος εἰς τοὺς βιβλιογράφους I. Bianu καὶ N. Hodos, ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ τυπογραφείου προερχομένη, ἐγένετο κατὰ τὸ 1807 καὶ εὐρίσκεται εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ N. Ionescu, ὡς καὶ ἡ πρώτη²⁾).

Ὁ *M. Sadoveanu*, ἐκ τῶν μεγαλυτέρων συγχρόνων πεζογράφων τῆς Ρουμανίας, μετέφρασε καὶ αὐτὸς τοὺς Αἰσωπεῖους μύθους καὶ ἐξέδωκεν ἐν τῇ «Συλλογῇ τοῦ Σχολικοῦ Οἴκου» ἐν Βουκουρεστίῳ 1909.

Ἐνδιαφέρουσιν δὲ παραλλαγὴν τοῦ Αἰσώπου ἐν τῇ ρουμανικῇ ἐξέδωκε καὶ ὁ ἐπίσκοπος Buzău Φιλότητος ἐν τῷ τυπογραφείῳ τῆς αὐτόθι Ἐπισκοπῆς ἐν ἔτει 1857. Ἀλλὰ ἡ παλαιότερα ρουμανικὴ παραλλαγή ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχιμανδρίτην Βαρθολομαῖον *Măzărăanu*, ὅστις μετέφρασε τὸ ἔργον ἐκ τῆς ρωσικῆς. Αὕτη ἐγένετο κατὰ τὸ 1798 καὶ διατηρεῖται χειρόγραφος ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ N. Ionescu, δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει δ' ἐνταῦθα, ὡς προερχομένη ἐκ τῆς ρωσικῆς γλώσσης³⁾).

Ἰχνη τῆς ἐπιδράσεως τῶν Αἰσωπεῖων μύθων παρὰ τῷ ρουμανικῷ λαῷ ἀνευρίσκονται καθημερινῶς ὑπὸ τῶν συλλογῶν καὶ ἐρευνητῶν τοῦ λαογραφικοῦ θησαυροῦ τῆς Ρουμανίας.

Οὗτω δὲ μῦθος *Sotrocele si gurașii* (οἱ ποταμοὶ καὶ ὁ ἀρουραίος), δημοσιευθεὶς ἐν τῇ *Revista «Ion Creangă»* VI, București, 1913, p. 240, εἶναι ἑμμετρος μῦθος τοῦ Βαβρίου, ἀποδοθεὶς εἰς στίχους καὶ ὑπὸ τοῦ Ὁρατίου⁴⁾).

Ἐτερος μῦθος λαϊκὸς *Iepurele si urasitele*, δημοσιευθεὶς ἐν τῇ αὐτῇ ὥς ἂν Ἐπιθεωρήσει, VI, p. 178, εἶναι ὁ «Λαγῶς καὶ βάτραχοι» τοῦ Αἰσώπου⁵⁾).

Ὁμοίως *Un mare păcat*⁶⁾ ἐκ τοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ, vol. VIII, București 1915, p. 200, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν μῦθον: «Ὁ πέλεκυς καὶ τὸ δάσος».

Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς ἐπιδράσεως τῶν Αἰσωπεῖων μύθων ἐπὶ τὴν προφορικὴν

¹⁾ Ἐν τῇ τῶν I. Bianu - N. Hodos, *Bibliografia Românească veche*, vol. II, București 1910, p. 376 δὲν ἀναφέρεται ὁλόκληρος ὁ ἀνωτέρω τίτλος τοῦ ἔργου, τὸ ὅποιον στερεῖται ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

²⁾ Περὶ τούτων, ὡς καὶ τῶν ἄλλων ρουμανικῶν χειρογράφων καὶ ἐκδόσεων τοῦ Αἰσώπου πρὸς *N. Cartoian*, *Cărțile populare*, vol. II, pp. 266-268. Ἴδὲ ἐπίσης *M. Gaster*, *Literatura populară română*, pp. 181-196. *N. Iorga*, *Livres populaires dans le Sud-Est de l'Europe et surtout chez les Roumains* ἐν *Bulletin de la Sect. Histor. Ac. Roum.* 1928, p. 23. *Th. D. Sperantia*, *Fabula în genere și fabuliștii Români* ἐν *An. Ac. Rom. Ser. II, t. XIV, Mem. Sect. Lit.*, Bucur. 1893, pp. 24-30.

³⁾ Περὶ αὐτῆς πλείονα βλ. ἐν *N. Cartoian*, II, p. 264.

⁴⁾ Horatius, *Sat.* II, 6.

⁵⁾ Ἐκδοσις Ἐνετίας 1782, σελ. 79.

⁶⁾ Ἐν μέγα ἀμάχημα.

λαϊκὴν παράδοσιν, ὅπως ἐξαιρετικὴν σημασίαν ἔχει καὶ ἡ εἰσαγωγή αὐτῶν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν εἰκονογραφίαν¹⁾. Οὕτω δύο ἐκκλησίαι ἐξ Ὀλτενίας, κτισθεῖσαι καὶ ἱστορηθεῖσαι ἡ μὲν πρώτη κατὰ τὸ 1805, ἡ δ' ἄλλη κατὰ τὸ 1844, φέρουσι ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τὴν εἰκόνα τῆς σκηνῆς τοῦ Γέροντος καὶ τοῦ Θανάτου μετὰ τῶν τελευταίων λέξεων τοῦ διαλόγου ρουμανιστί. — *Ω θάνατε, σπεῦσε νὰ μὲ πάρῃς. — Τί εἶπες; — Εἶπα νὰ μὲ βοηθήσῃς, διὰ νὰ σηκώσω τὸ φορτίον!*».

β) Ἱστορικαὶ Βυζαντιναὶ παραδόσεις.

Βυζαντιναὶ παραδόσεις μετεδόθησαν εἰς τὸν ρουμανικὸν λαὸν πολλαὶ ἐκ βιβλίων μεταφρασθέντων εἰς τὴν ρουμανικὴν γλῶσσαν, ὡς τῶν «Χρονογράφων» τοῦ Ψευδο-Δωροθέου καὶ τοῦ Κιγάλα καὶ τῶν «Ἐρωτήσεων καὶ Ἀποκρίσεων».

Ἐκ τῶν «Χρονογράφων» π.χ. προέρχεται ἡ παράδοσις περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀδάμ, οὕτινος, ὡς γνωστόν, τὰ τέσσαρα ψηφία ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος. Αὕτη ζῇ παρὰ τῷ ρουμανικῷ λαῷ, ἀναφερομένη εἰς τὸ ἄσμα, ὅπερ ᾄδει ὁ παρὰνυμφος, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ γαμβρὸς καὶ ἡ νύμφη κλίνουσι γόνυ πρὸ τῶν γονέων αὐτῶν, ἵνα λάβωσι παρ' αὐτῶν τὴν εὐλογίαν²⁾. Ἐκ τῶν ἐλληνικῶν ἐπίσης «Χρονογράφων» πηγάζει καὶ ἡ παράδοσις τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ σώματος τοῦ Ἀδάμ ἐξ ὀκτὼ στοιχείων³⁾.

Ὅμοίως ἡ περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Καὶν καὶ τῆς ἐξ αὐτοῦ καταγωγῆς τῶν κυνῶν (câine=κύων) παράδοσις, λίαν διαδεδομένη παρὰ τῷ ρουμανικῷ λαῷ, εἶναι βυζαντινὴ⁴⁾.

Πλήθος ἄλλο παραδόσεων, ὡς περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀβραάμ πυρπολήσεως τῆς πατρικῆς αὐτοῦ οἰκίας, περὶ Μωυσέως καὶ Φαραώ, περὶ Σολομῶντος κλπ. ἀπέρρευσεν ἐξ ἀποκρύφων καὶ ἀγιολογικῶν κειμένων καὶ Συναξαρίων, ἀλλὰ περὶ τούτων χρειάζεται συστηματικὴ ἔρευνα καὶ ἀκριβὴς παραλληλισμὸς τῶν ρουμανικῶν πρὸς τὰ ἐλληνικὰ πρότυπα⁵⁾.

¹⁾ Πρβλ. *Maria Golescu*, O fabulă a lui Esop trecută în iconografia religioasă în *Bulletinul Comisiunii monum. istor. an. 27*, București 1934, pp. 70-73. Βιβλιοκρισίαν πρβλ. ἐν *Byzantinische Zeitschrift*, Band 36 (1936), p. 258.

²⁾ *N. Cartoian*, Cărțile populare, II, Bucur. 1938, p. 38.

³⁾ *Elena Sevastos*, Nunta la Români, București 1889, p. 175. *N. Cartoian*, ἔ.ἀ. pp. 39-40.

⁴⁾ *N. Cartoian*, Cărț. pop. II, p. 43 ἐνθα καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαί.

⁵⁾ Οὕτω π.χ. ὁ *Dan Simonescu*, καθηγ. τῆς Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ ἐν Ἰασίφ Πανεπιστημίου, ἐδημοσίευσεν τὴν «Διήγησιν τοῦ Ἀφροδισιανοῦ τοῦ Πέρσου» ἐν τε τῷ ἐλληνικῷ προτύπῳ ταύτης, συμφώνως πρὸς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Vassiliev, ὡς καὶ ἐν ρουμανικῇ μεταφράσει ἐκ χειρογράφου τῆς ρουμ. Ἀκαδημίας. Ἰδὲ *Legenda lui Afroditian Persul*, București 1942, ρουμανικὸν κείμενον σ. 16-23, ἐλληνικὸν κείμενον σ. 25-30.

Καὶ ταῦτα μὲν ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐν γένει βυζαντινὰς παραδόσεις, ὑπὸ δὲ τὸν ἀνωτέρω τίτλον «*Ἱστορικαὶ βυζαντιναὶ παραδόσεις*» τάσσομεν, πλὴν τῆς περὶ τοῦ μήλου τοῦ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ διηγήσεως, τὴν «*Ἱστορίαν τῆς Τρωάδος*», ἐπειδὴ τὰ κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Τροίας διεδόθησαν ἐν Ρουμανίᾳ ὑφ' ἣν μορφὴν ἐφέροντο ταῦτα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

1. *Ἱστορία τῆς Τρωάδος.*

Ἐξ ὅλων τῶν δημωδῶν βυζαντινῶν παραδόσεων, αἱ ὅποαι εἶχον διάδοσιν ἐν τῇ παλαιᾷ ρουμανικῇ γραμματείᾳ, ἡ «*Ἱστορία τῆς Τρωάδος*» ἐφείλκυσε περισσότερον τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν τῆς ρουμανικῆς φιλολογίας.

Ἡ ρουμανικὴ μετάφρασις ταύτης ἐδημοσιεύθη ἐπανειλημμένως κατὰ διάφορα χρονικὰ διαστήματα· ἐκτὸς δὲ τῶν Ρουμάνων Mateiu Voileanu ¹⁾ καὶ Leca Morariu ²⁾, τὴν «*Ἱστορία τῆς Τρωάδος*» ἐδημοσίευσε καὶ ὁ M. Gaster ἐν γερμανικῇ μεταφράσει ³⁾.

Ἡ ἐκδοχή, καθ' ἣν ὁ «*Πόλεμος τῆς Τρωάδος*» μετεφράσθη εἰς τὴν ρουμανικὴν ἐκ τῆς σερβικῆς γλώσσης, ὑπεστηρίχθη σχεδὸν ὑπὸ τῶν περισσοτέρων Ρουμάνων ἐρευνητῶν ⁴⁾. Ἀντιθέτως ὁ N. Cartoian εἰς ἐμπεριστατωμένην διατριβὴν ἐπὶ τοῦ θέματος ⁵⁾ ἀπέδειξεν, ὅτι αἱ παραλλαγαὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Τρωάδος, αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τῶν M. Voileanu, Gaster καὶ Leca Morariu, ὥς καὶ ἄλλαι ἀνέκδοτοι, εὐρισκόμεναι εἰς τοὺς χειρογράφους κώδικας τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδ., προέρχονται ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς, μεταφρασθεῖσαι κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἐν Μολδαβίᾳ οὐχὶ ἐκ τῆς σερβικῆς, ἀλλ' ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης.

Πηγαὶ δ' ἐξ ὧν προῆλθε τὸ κείμενον τῆς «*Ἱστορίας τῆς Τρωάδος*» καὶ διε-

¹⁾ Codicile Mateiu Voileanu ... publicate de Mateiu Voileanu, asesor consistorial, Sibiiu, Tipariul archidiececane, 1891, pp. 25-44. Ἡ μετάφρασις αὕτη ἀντεγράφη κατὰ τὸ 1748 ἐν τῷ χωρίῳ Hundorf τῆς Τρανσυλβανίας ὑπὸ τοῦ γραμματικοῦ Ματθαίου Voileanu, ἐδημοσιεύθη δ' ἐν Σιμπινίῳ κατὰ τὸ 1891 ὑπὸ τινος ἀπογόνου καὶ συνωνύμου αὐτοῦ.

²⁾ Leca Morariu, Războiul Troiadei, Cernăuți, 1924. Ὁ Leca Morariu ἐξέδωκε τὴν Ἱστορίαν τῆς Τρωάδος ἐκ τοῦ χειρογράφου κώδικος τοῦ Κων/ου Πορποβίτς ἐν Cernăuți ἀντιγραφέντος κατὰ τὸ 1796. Ὁ L. Mor. ἠγγόνει τὴν προηγουμένην ἐκδοσιν τοῦ Voileanu.

³⁾ Byzantinische Zeitschrift, III (1896), pp. 528-552.

⁴⁾ Πρβλ. π.χ. N. Iorga, Faze sufletești și cărți reprezentative la Români ἐν Anal. Acad. Rom. t. XXXVIII, Mem. Sect. Ist., p. 572. Sextil Puscariu, Istoria literaturii române, Epoca veche, I, Sibiiu. 1921, p. 75.

⁵⁾ N. Cartoian, Legende de Troade în literatura veche Românească, București 1925, ἀνάτυπον ἐκ τῶν Anal. Acad. Rom. Mem. Secțiun. Liter., ser. III, t. III, mem. 3, pp. 67 (11) — 91 (35).

δόθη εἰς τὴν Ρουμανίαν εἶναι οἱ λεγόμενοι *Χρονογράφοι*¹⁾, ἥτοι α') τὸ Χρονικὸν τοῦ Ψευδο-Δωροθέου, μητροπολίτου Μονεμβασίας, δημοσιευθὲν ἐν Ἑνετίᾳ κατὰ τὸ 1631 καὶ β') τὸ Χρονικὸν τοῦ ἐκ Κύπρου Ματθαίου Κιγάλα, ἐφημερίου τῆς ἐν Ἑνετίᾳ ἐλληνικῆς ἐκκλησίας, ἐκδοθὲν αὐτόθι κατὰ τὸ 1637. Τὸ πρῶτον τούτων μετεφράσθη ρουμανιστὶ ὑπὸ τοῦ *Γρηγορίου Διδασκάλου Βιζᾶ*, τὸ δὲ δεύτερον ὑπὸ τοῦ *Petrasco Danovici*²⁾.

Ἡ καλυτέρα ρουμανικὴ μετάφρασις τῆς « Ἱστορίας τῆς Τρωάδος » περιλαμβάνεται εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 2183 κώδικα τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδ.³⁾. Τὸ περιεχόμενον ταύτης συνίσταται εἰς τοὺς ἀγῶνας ὑπὸ τὰ τρωϊκὰ τεῖχη καὶ εἰς τὴν τύχην τῶν Ἑλλήνων ἡρώων τοῦ τρωϊκοῦ πολέμου μετὰ τὴν εἰς τὴν πατρίδα ἐπιστροφὴν. Ἡ ἐξιστόρησις ὅμως τῶν γεγονότων πολὺ διαφέρει τῆς γνωστῆς ἐκ τῆς Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσεΐας παραδόσεως.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι καθ' ὅλον τὸν μεσαῖωνα τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη ὑφίσταντο τὸν διωγμὸν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν δὲ θέσιν αὐτῶν κατέλαβον μικρὸν κατὰ μικρὸν δύο πλασματικαὶ διηγήσεις ὑπὸ τὸ ὄνομα *Δάρητος καὶ Δίκτυς*⁴⁾, τῶν ὁποίων αἱ πηγαὶ ἀνάγονται εἰς τὰς παραδόσεις τῶν παλαιῶν κυκλικῶν ποιητῶν⁵⁾. Ἐκ τῆς ἐλληνικῆς δ' εἰσήχθησαν αὗται εἰς τὸν ρωμαϊκὸν κόσμον ἀπὸ τοῦ Δ. μ. Χ. αἰῶνος, ἀντικαταστήσασα τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη.

Ἦδη κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὁ Νορμανδὸς *Benoit de Sainte-Maure* ἐσχημάτισε, στηριχθεὶς ἐπὶ τοῦ *Δάρητος καὶ Δίκτυς*, ἐποποιίαν, ἀποτελουμένην ἐκ 30.000 ὀκτασυλλάβων στίχων, διασκευασθεῖσαν ἐν Ἰταλίᾳ λατινιστὶ ὑπὸ τοῦ *Guido delle Colonne* (1257-1280). Πρὸς τὴν ἰταλικὴν ταύτην διασκευὴν πλησιάζει ἡ ρουμανικὴ μετάφρασις, ἡ γενομένη εἰς τὸ πεζόν, ἥτις εἶναι ἀπλουστερά, διότι παραλείπει ἐπεισόδια ξένα πρὸς τὴν ἀρχικὴν ὑπόθεσιν. Αὕτη ἐγένετο ἐκ τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου τοῦ ἔργου καὶ τοῦτο εἶναι φυσικόν, διότι οἱ Ἕλληνες ἐγνώριζον τὸ ἔπος τοῦ *Benoit de Sainte-Maure*, οἱ δὲ Ἱταλοὶ δὲν εὗρισκοντο εἰς πνευματικὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν Ρουμάνων πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Διὰ τοῦτο ἡ ρουμανικὴ μετάφρασις εἶχεν ὑπ' ὄψει τὴν ἐλληνικὴν διασκευὴν τοῦ ἔργου⁶⁾.

Κατὰ τὸ ἔτος 1866 ὁ *Charles Gidel*⁷⁾ ἐπέσυρε τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνη-

¹⁾ Περὶ τούτων πρβλ. *Dem. Russo, Studii Istor. greco-române*, I, 1939, pp. 53-100.

²⁾ *N. Cartoian*, ἔ.ἀ. pp. 78-80 (22-24).

³⁾ *N. Cartoian*, ἔ.ἀ. pp. 95-96 (39-40).

⁴⁾ *N. Cartoian*, ἔ.ἀ. pp. 112-115 (56-59).

⁵⁾ *N. Cartoian*, *Cărțile populare*, II, 324.

⁶⁾ *N. Cartoian*, *Legendele Troadei* κλ. ἔ.ἀ. p. 128 (72). Σύντομον ὑπόθεσιν τοῦ μεσαιωνικοῦ τούτου μυθιστορήματος ἰδὲ ἐν *N. Cartoian*, *Cărț. Popul.* II, p. 330-331.

⁷⁾ *Ch. Gidel*, *Études sur la littérature grecque moderne*, Paris, 1866, p. 197.

τῶν ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2878 χειρογράφου νεοελληνικοῦ ποιήματος τοῦ τέλους τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, τοῦ εὗρισκομένου ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων. Τὸ ποίημα περιλαμβάνει πλείονας τῶν 30.000 ἀνομοιοκαταλήκτους στίχους. Ἐκ τούτου δ' ὁ Δ. Ι. Μαυροφρύδης ἀντέγραψε τὸ ἀπόσπασμα «Ὁ πόλεμος τῆς Τροάδος»¹⁾, τοῦ ὁποίου ὁ ἀνώνυμος συνθέτης ἢ μεταφραστὴς ἔλαβε τὴν ὕλην ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς τῶν περὶ Δάρητα καὶ Δίκτυν, περὶ τῶν ὁποίων ἐπραγματεύθη ὁ Ν. Cartoian.

Τὸ ἀνωτέρω ποίημα ὁμοιάζει πρὸς τὴν ὑπὸ Κωνσταντίνου Ἑρμονιακοῦ μετάφρασιν τῆς Ἰλιάδος εἰς ὀκτασυλλάβους στίχους²⁾, ἀναγομένην κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸν ΙΓ'-ΙΔ' αἰῶνα³⁾.

Πιθανῶς ἡ διασκευὴ τοῦ Ἰταλοῦ *Guido delle Colonne* μετεφράσθη ἑλληνιστὶ ἐν Ἑνετίᾳ, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν ἂν ποτε ἐξεδόθη ἢ μετάφρασις αὐτῆς. Τοιαύτην τινὰ ἔκδοσιν ἀγνοοῦσι ὅ τε Σάθας καὶ ὁ Legrand.

2. Τὸ «μῆλον» Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ (421-450).

Ἐκ τῶν «Χρονογραφιῶν» τοῦ Ψευδο-Δωροθέου καὶ Κιγάλα, μεταφρασθεῖσων ρουμανιστί, ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, ὑπὸ διδασκάλου Buză καὶ Danovici, ἐγένετο γνωστὴ εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν ἡ κατωτέρα παραδόσις «περὶ τοῦ φρυγιάτικοῦ μῆλον» Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ, τὴν ὁποίαν παραλαμβάνομεν ἀπὸ τὴν «Χρονογραφίαν» τοῦ Ἱ. Μαλάλα, πηγὴν τῶν μεταγενεστέρων «Χρονογραφιῶν». Ἴδου αὕτη: «Συνέβη δὲ μετὰ χρόνον ἐν τῷ προΐεναι τὸν βασιλέα Θεοδόσιον εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐν τοῖς ἁγίοις Θεοφανείοις τὸν μάλιστα Πανλῖνον ἀηδισθέντα ἐκ τοῦ ποδὸς ἀπρόϊτον μεῖναι καὶ ἐκκουσσεῦσαι προσήνεγκε δὲ τῷ αὐτῷ Θεοδοσίῳ βασιλεῖ πένης τις μῆλον φρυγιάτικόν παμμέγεθες πολὺ εἰς πᾶσαν ὑπερβολήν· καὶ ἐξενίσθη ὁ βασιλεὺς καὶ πᾶσα ἡ σύγκλητος αὐτοῦ· καὶ εὐθέως ὁ βασιλεὺς, δεδωκὼς τῷ προσαγαγόντι τὸ μῆλον νομίσματα ἑκατὸν πενήκοντα, ἔπεμψεν αὐτὸ τῇ Αὐγούστῃ Εὐδοκίᾳ καὶ ἡ Αὐγουστα ἔπεμψεν αὐτὸ Πανλίνῳ μαγίστῳ, ὡς φίλῳ τοῦ βασιλέως· ὁ δὲ μάγιστρος Πανλῖνος, ἀγνοῶν ὅτι ὁ βασιλεὺς ἔπεμψεν αὐτὸ τῇ Αὐγούστῃ, λαβὼν ἔπεμψεν αὐτὸ τῷ βασιλεῖ Θεοδοσίῳ, ὡς εἰσέρχεται εἰς τὸ παλάτιον· καὶ δεξάμενος αὐτὸ βασιλεὺς ἐγνώρισεν αὐτὸ καὶ ἀπέκρυπεν αὐτό· καὶ καλέσας τὴν Αὐγουσταν ἐπηρώτησεν αὐτήν, λέγων, Ποῦ ἐστὶ τὸ μῆλον ὃ ἔπεμψά σοι; ἡ δὲ εἶπεν ὅτι ἔφαγον αὐτό· καὶ ὤρκωσεν αὐτήν κατὰ τῆς αὐτοῦ σωτηρίας εἰ ἔφαγεν αὐτὸ ἢ τινὶ αὐτὸ ἔπεμψε· καὶ

¹⁾ Δ. Ι. Μαυροφρύδου, Ἑκλογὴ μνημείων τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἀθήνησι 1866, σ. 183-211, στίχ. 1-852.

²⁾ Δ. Ι. Μαυροφρύδου, ἔ.ἀ., σ. 73-182.

³⁾ Δ. Ι. Μαυροφρύδου, ἔ.ἀ., σ. ι'.

ἐπωμόσατο ὅτι Οὐδενὶ αὐτὸ ἐπεμψα, ἀλλ' ὅτι αὐτὴ αὐτὸ ἔφαγε· καὶ ἐκέλευσεν ὁ βασιλεὺς ἐνεχθῆναι τὸ μῆλον, καὶ ἔδειξεν αὐτῇ αὐτὸ καὶ ἡγανάκτησε κατ' αὐτῆς, ὑπονοήσας ὅτι ὡς ἐρῶσα τῷ αὐτῷ Παυλίνῳ ἐπεμψεν αὐτῷ τὸ μῆλον καὶ ἡρνήσατο· καὶ διὰ τοῦτο ἀνεῖλε τὸν αὐτὸν Παυλῖνον ὁ βασιλεὺς Θεοδόσιος· καὶ λυπηθεῖσα ἡ Αὔγουστα Εὐδοκία, ὡς ὑβρισθεῖσα, ἐγνώσθη γὰρ πανταχοῦ ὅτι δι' αὐτὴν ἐσφάγη ὁ Παυλῖνος· ἦν γὰρ πάνυ εὐμορφος νεώτερος· ἤτήσατο δὲ ἡ Αὔγουστα τὸν βασιλέα Θεοδόσιον τοῦ κατελθεῖν εἰς τοὺς ἁγίους τόπους εἰς εὐχὴν· καὶ παρέσχεν αὐτῇ· καὶ κατῆλθεν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Ἱεροσόλυμα εὐξασθαι· καὶ ἔκτισεν ἐν Ἱεροσολύμοις πολλὰ, καὶ τὸ τεῖχος ἀνενέωσε τῆς Ἱερουσαλήμ, εἰποῦσα ὅτι Δι' ἐμὲ εἶπε Δαβὶδ ὁ προφήτης ὅτι καὶ ἐν τῇ εὐδοκίᾳ σου οἰκοδομηθήσεται τὰ τεῖχη Ἱερουσαλήμ, κύριε· καὶ μέινασα ἐκεῖ καὶ κτίσασα ἑαυτῇ μνημεῖον βασιλικὸν ἐτελεύτησε καὶ ἐτέθη ἐν Ἱεροσολύμοις· ἐν δὲ τῷ μέλλειν αὐτὴν τελευτᾶν ἐπωμόσατο μὴ συνειδέναι τῇ κατηγορίᾳ τῆς ἔνεκεν Παυλίνου»¹⁾).

Τὴν αὐτὴν παράδοσιν εὐρίσκομεν διαφόρως πως εἰς τὴν Χαλιμάν²⁾.

Ὁ M. Gaster πιστεύει ὅτι ὁ πῦρὴν τῆς παραδόσεως «τοῦ μήλου» ἢ «τῶν μήλων» τῆς Χαλιμᾶς εἶναι βυζαντινὸς καὶ ὅτι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως διεδόθη εἰς τὴν Ἀνατολήν. Πρὸς ἐνίσχυσιν δὲ τῆς γνώμης αὐτοῦ ταύτης ἀναφέρει παράλληλον Ἰνδικὴν παράδοσιν, εἰλημμένην ἐκ τῆς περιφήμου Συλλογῆς Vetala Panchavinsati³⁾.

Ἀντιθέτως ὁ N. Cartoian παρατηρεῖ ὁρθῶς, ὅτι ἀκριβῶς ἡ παράλληλος Ἰνδικὴ διήγησις ἀποδεικνύει τὴν ἀνατολικὴν προέλευσιν τῆς παραδόσεως⁴⁾, ἥτις ἐγένετο γνωστὴ εἰς τὴν Ρουμανίαν διὰ τῶν νεωτέρων «Χρονογράφων» καὶ ἀπαντᾷ τὸ μὲν ἐν τῇ γραπτῇ εὐτραπέλῳ φιλολογίᾳ, τὸ δ' ἐν τῇ προφορικῇ παραδόσει τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ.

γ') Δημώδη μυθιστορήματα.

Ἐν Ρουμανίᾳ μέχρι τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος τὰ εὐρύτερον παρὰ τῷ λαῷ διαδεδομένα μυθιστορήματα ἦσαν ἡ Ἀλεξάνδρεια⁵⁾, ὁ Bar-

¹⁾ Ἱ. Μαλάλας, ἔκδ. Βόννης, σ. 356-358. Σύνοψις ἱστοριῶν ἀρχομένη ἀπὸ κτίσεως κόσμου κλ. σ. τθ'-τι'.

²⁾ Χίλιες καὶ μία νύκτες (Χαλιμά), τ. Α', Ἡ ὥραία Σαχραζάτ, μετάφ. Κ. Τρικυγλίδη, Ἀθῆναι 1921, σ. 253-257.

³⁾ M. Gaster, Literat. pop. român. ἔ.ἀ., p. 102.

⁴⁾ N. Cartoian, Cartile pop. II, p. 247.

⁵⁾ N. Cartoian, Alexandria în literatura Românească, București 1922 καὶ Cărt. pop. I (1929) pp. 213-229.

λαῶν καὶ Ἰωάσαφ¹⁾ καὶ ἡ Ἀρχιεὶς καὶ Ἀνανιάμ²⁾), μεταφρασθέντα ρουμανιστὶ ἐκ τῆς σλαβονικῆς γλώσσης.

Ἀπὸ δὲ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος οἱ Ἕλληνες εἰσήγαγον εἰς τὰς παραδυναβίους χώρας πλείονα μυθιστορήματα, ἅτινα εἶναι ἢ πρωτότυπα συγγραφέντα ὑπὸ Ἑλλήνων τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἢ μεταφράσεις καὶ διασκευαί, γενόμεναι εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐκ τῶν φιλολογικῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, οἷον ὁ *Συντίπας*, ἡ *Χαλιμά* καὶ ὁ *Ἰμπέριος* καὶ ἡ *Μαργαρώνα*.

Διὰ τῶν δημωδῶν τούτων μυθιστορημάτων διεποτίσθη ἐπὶ δύο περίπου αἰῶνας ὁ ψυχικὸς καὶ πνευματικὸς βίος τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου ἐξετυλίσσεται ἡ ποικιλία τῶν ἐν αὐτοῖς περιγραφομένων μορφῶν κοινωνικῆς ζωῆς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς Δύσεως, τὸ πνεῦμα τοῦ ἱπποτισμοῦ, ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ ἰδανικοῦ ἔρωτος, τῆς τιμῆς καὶ τῆς αὐτοθυσίας, ἡ πονηρία καὶ τὰ τεχνάσματα τῶν γυναικῶν, αἱ μαγικαὶ αὐτῶν πράξεις καὶ ἐνέργειαι καὶ πᾶσαι ἐν γένει αἱ ἀρεταὶ καὶ αἱ κακίαι τῶν ἡρώων ἢ ἡρωίδων τῶν ἔργων τούτων, ἐκπεφρασμένοι κατὰ τρόπον συνάδοντα πάντοτε πρὸς τὸ ὑγιὲς λαϊκὸν αἶσθημα.

Ἐκ τῶν βιβλίων τούτων θὰ ἐξετάσωμεν τὰ κάτωθι:

1. Αἰθιοπικὰ τοῦ Ἡλιοδώρου.

Τὸ ἑλληνικὸν τοῦτο μυθιστόρημα ἐγένετο γνωστὸν εἰς τὴν Ρουμανίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα *Ilidor* (Ἡλιόδωρος) κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ὡς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ *Δημητρίου Καντεμίρη* ἐν τῷ προλόγῳ τῆς «Ἱερογλυφικῆς Ἱστορίας»³⁾ αὐτοῦ.

Ἡ πρωτοβουλία τῆς μεταφράσεως τοῦ «Ἡλιοδώρου» εἰς τὴν ρουμανικὴν ἀνήκει εἰς τὸν Leon Gheuca, πρῶτον ἐπίσκοπον τοῦ Roman καὶ εἶτα μητροπολίτην Μολδαβίας, ὅστις ἐπεφόρτισε τὸν Θωμᾶν, δεύτερον λογοθέτην τῆς μητροπόλεως Ἰασίου, νὰ κάμῃ τὴν μετάφρασιν.

Ὁ Θωμᾶς οὗτος εἶναι ὁ Θωμᾶς *Δημητρίου*, καταγόμενος ἐκ Καστορίας καὶ διδάξας ὡς καθηγητὴς ἐν τῇ ἡγεμονικῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Ἰασίου⁴⁾.

¹⁾ *N. Cartoian*, *Cărțile pop.* I, pp. 232-250. *Em. Turdeanu* ἐν *Cercetări Literare*. București 1934, p. 1 κέ.

²⁾ *N. Cartoian*, *Cărțile pop.* II, ἔ.ἀ. p. 259.

³⁾ *Maria Marinescu - Himu*, *Romanul grecesc «Etiopica»* al lui *Heliodor* în traducere Românească, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδ. *Hrisovul*, *Buletinul școalei de arhivistică*, vol. V, București 1945, p. 7.

⁴⁾ *N. Dossios*, *Studii greco-române*, μέρος Α'. Iasi 1901, p. 38. *G. Ionescu*, *Influența culturii grecești în Muntenia și Moldova cu privire la biserică, școală și societate*, București 1900, p. 180.

Τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῆς μεταφράσεως τοῦ δευτέρου λογοθέτου Θωμᾶ Δημητρίου δὲν ἀνευρέθη μέχρι τοῦδε. Τὸ δὲ παλαιότερον ἀντίγραφον αὐτῆς εὐρίσκεται εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 355 χειρόγραφον τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδ. ὑπὸ χρονολογίαν 1772 - 1773. Τὰ ἀντίγραφα τοῦ ἔργου ἀνερχόμενα εἰς δώδεκα τὸν ἀριθμὸν ἀποδεικνύουσι πόσον ἦτο διαδεδομένον τὸ δημῶδες τοῦτο μυθιστόρημα εἰς τὴν Ρουμανίαν¹⁾. Νεώτεραι δὲ μεταφράσεις τῶν «Αἰθιοπικῶν» δὲν ἐγένοντο πλέον εἰς τὴν χώραν, καθ' ὅσον ἡμεῖς γνωρίζομεν. Οὕτως ἡ μετάφρασις τοῦ Θωμᾶ Δημητρίου ἀποτελεῖ τὴν πρώτην καὶ τελευταίαν μέχρι τοῦ νῦν ἀπόπειραν τῆς πολιτογραφήσεως τοῦ Ἡλιοδώρου εἰς τὴν ρουμανικὴν, οὕτινος ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ διάδοσις εἰς ἄλλας χώρας ὑπῆρξε μεγίστη²⁾.

2. Τὰ κατ' Ἀνθειαν καὶ Ἀβροκόμην Ξενοφώντος τοῦ Ἐφεσίου.

Τὸ μυθιστόρημα τοῦτο, γνωστὸν μᾶλλον ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Ἐφεσιακά», μετεφράσθη ρουμανιστὶ ὑπὸ τοῦ ἱερέως *Nicolae Pauletti* κατὰ τὸ ἔτος 1846. Ἡ μετάφρασις αὕτη εὐρίσκεται εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 498 χειρόγραφον κώδικα τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδημίας³⁾.

Ὁ Νικόλαος Pauletti, κατὰ τὴν *Maria Marinescu-Himu*⁴⁾, φαίνεται, ὅτι μετεχειρίσθη εἰς τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ τὴν ἐλληνολατινικὴν ἔκδοσιν τοῦ βαρῶνου *Locella*, γενομένην ἐν *Vindobonae* τὸ ἔτος 1796, οὐχὶ δὲ τὴν πλημμελῆ ἔκδοσιν τοῦ Ἰωαννίτου διδασκάλου τοῦ Γένους *Πολυζῶη Κοντοῦ*⁵⁾, τὴν δημοσιευθεῖσαν ἐν Βιέννῃ κατὰ τὸ 1793.

Ἡ γλῶσσα τοῦ N. Pauletti εἶναι ἱκανῶς ἐπιμεμελημένη καὶ λογοτεχνικὴ παρὰ τὰς δυσκολίας, αἷς συνήντησε, διότι προσεπάθησε νὰ ἀποδώσῃ πιστῶς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεταφράσεως (1864) ἡ ρουμανικὴ γλῶσσα

¹⁾ Ἡ χειρόγραφος ρουμανικὴ μετάφρασις τῶν «Αἰθιοπικῶν» οὐδέποτε ἐξεδόθη, περὶ δὲ τῶν δώδεκα ἀντιγράφων ταύτης ἰδὲ *Maria Marinescu-Himu*, ἔ. ἀ. pp. 13-18.

²⁾ Πλήρη βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ μυθιστορήματος τούτου εὐρίσκει ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸν 2ον τόμον τοῦ πολλάκις μνημονευθέντος συγγραμματος τοῦ N. Cartoian, *Cărțile populare*, pp. 282 - 283.

³⁾ Περιγραφὴν τοῦ χειρογράφου ἰδὲ ἐν *I. Bianu*, *Catalogul manuscriptelor Rom. I*, București 1907, p. 198.

⁴⁾ *Maria Marinescu-Himu*, *Românul Efesiaca a lui Xenofon din Efes*, in versiunea românească a lui *Nicolae Pauletti*, ἀνάτυπον ἐκ τῆς *Revista Ist. Rom.*, vol. XI - XII, București, 1941 - 1942, pp. 353 - 357.

⁵⁾ Περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Πολυζῶη Κοντοῦ ὡς καὶ περὶ τῆς κατ' αὐτῆς πολεμικῆς ἰδὲ *Ανδρ. Παπαδοπούλου Βρετοῦ*, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, Ἀθῆναι 1854, τ. Β', σ. 95.

ἔχει ἤδη καλλιεργηθῇ ὑπὸ τοῦ σχολείου, τοῦ θεάτρου καὶ τῶν λογίων, ἐξ ὧν πλεῖστοι εἶναι Ἕλληνες ἢ ἐλληνικῆς καταγωγῆς, ὡς π.χ. ὁ Κωνσταντῖνος Κυριακὸς-Ἀριστίας, ὁ Ἰωάννης Ἡλιάδης-Ραντουλέσκου, ὁ Ἀλέξανδρος Ὀντομπέσκου, ὁ Βασίλ. Ἀλεξανδρῆς, ὁ Γεώργιος Σιών κ.ἄ.

Κατ' ἀκολουθίαν ὁ Pauletti εὕρισκει τὸ ἔδαφος πρόσφορον καὶ τὴν γλῶσσαν σχετικῶς καλλιεργημένην διὰ τὴν τεχνικωτέραν ἀπόδοσιν τῶν «Ἑφesiaκῶν».

3. Συντίπας.

Περὶ τοῦ δημώδους τούτου βιβλίου ὁ ἀείμνηστος πατὴρ τῶν λαογραφικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι Ν. Γ. Πολίτης γράφει: «... Ἔργον περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Γερμανὸς J. Görges εἰς τὸ σπουδαῖον του σύγγραμμα περὶ τῶν γερμανικῶν δημοτικῶν βιβλίων λέγει, ὅτι πρέπει νὰ ἐλκύη τὸν σεβασμὸν παντὸς διὰ τὴν σεπτὴν του ἀρχαιότητα ἔργον, τὸ ὁποῖον, ἀφ' οὗ ἐπήγασε κατ' ἀρχὰς ἀπὸ τὰ ὄρη τῆς Ἰνδικῆς καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἀφ' οὗ κατῆλθε ἀπὸ τοὺς παναρχαίους χρόνους ὡς μικρὸν ρυάκιον, διῆλθε συνεχῶς αὐξανόμενον διὰ τῶν πεδιαδῶν τῆς Ἀσίας μὲ κατεύθυνσιν πρὸς δυσμὰς, ἐξ οὗ γενεαὶ ὅλαι καὶ ἔθνη πολλὰ ἐποτίσθησαν. Τοῦτο μετὰ τῶν μεγάλων μεταναστεύσεων τῶν λαῶν ἐχύθη εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ κατὰ τοὺς χρόνους μας ἔσται σημαντικὸν μέρος τοῦ λαοῦ»¹⁾.

Εἰς τὴν Ρουμανίαν τὸ «Μυθολογικὸν Συντίπα τοῦ φιλοσόφου» εἶχε γίνει γνωστὸν ἀπὸ ἑλληνικὸν χειρόγραφον πολὺ παλαιὸν ἢ ἐν Ἑνετίᾳ ἔκδοσις τοῦ 1774, ἣ φέρουσα τὸν τίτλον: «Μυθολογικὸν Συντίπα τοῦ φιλοσόφου, τὰ πλεῖστα περιέχον ἐκ τῆς περσικῆς γλώττης μεταφρασθέν. Νεωστὶ μετατυπωθὲν καὶ ἐκ διαφορῶν σφαλμάτων ἀνακαθαρθέν, Ἑνετίῃσι παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι»²⁾.

Ὁ Μ. Gaster³⁾ καὶ ὁ Ν. Iorga⁴⁾ δεχόμενοι ὅτι μετεφράσθη δις εἰς τὴν ρουμανικὴν νομίζουσιν, ὅτι ἡ παλαιότερα μετάφρασις ἐγένετο ἐκ τῆς ἑνετικῆς ἔκδοσεως τοῦ 1774⁵⁾. Πῶς ὅμως εἶναι δυνατόν τοῦτο, ἐφ' ὅσον ἡ παλαιότερα εἰς τὴν

¹⁾ Ν. Γ. Πολίτου, Δημῶδη βιβλία, Λαογραφικά Σύμμεικτα Α' (1920), σ. 178. Περὶ τοῦ Συντίπα ἰδὲ καὶ Σπ. Λάμπρου, Τὰ ἀναγνώσματα τῶν πάππων μας, Νέος Ἑλληνομνήμων 15 (1921), σ. 254.

²⁾ Τὸ βιβλίον τοῦτο, τῇ ὑποδείξει τοῦ ἀοιδίου καθηγητοῦ Ν. Cartoian, εἶδον εἰς τὴν Βιβλ. τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Πρόκειται περὶ τῆς παλαιότερας γνωστῆς ἑνετικῆς ἔκδοσεως τοῦ Συντίπα, ἀγνώστου δ' εἰς τὸν Ε. Legrand.

³⁾ Μ. Gaster, Literatura populară Română, Bucur. 1883, p. 54 κέ.

⁴⁾ Ν. Iorga, Livres populaires dans le Sud-Est de l'Europe et surtout chez les Roumains. Académie Roumaine, Bucarest 1928, p. 35.

⁵⁾ Σημειωθῆτω, ὅτι ἡ ἔκδοσις αὕτη δὲν εἶναι ἡ πρώτη, διότι ἐν τῷ τίτλῳ ρητῶς ἀναφέρεται «νεωστὶ μετατυπωθέν».

ρουμανικὴν μετάφρασιν, γενομένη ὑπὸ τοῦ ἐκ Βραζον *Κωνσταντίνου Διδασκάλου* καὶ σφριζομένη εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1436 χειρόγραφον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, φέρει χρονολογίαν ἀντιγραφῆς τὸ ἔτος 1703; Ἑβδομήκοντα δηλονότι καὶ ἐν ἔτος πρὸ τῆς ὡς ἄνω ἐνετικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου ἔχομεν ἀντίγραφον τῆς μεταφράσεως τούτου εἰς τὴν ρουμανικὴν γλῶσσαν. Ὅθεν ἡ μετάφρασις ἐγένετο πιθανῶς περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος¹⁾, ὅτε ἡ ρουμανικὴ γλῶσσα καὶ ζωὴ ἀποβαλοῦσα τὴν σλαβικὴν ἐπίδρασιν ὑφίστατο τὴν ἑλληνικὴν, οὐχὶ δ' ἐξ ἐνετικῆς ἐκδόσεως, ἀλλ' ἐξ ἀγνώστου ἡμῖν ἑλληνικοῦ χειρογράφου, κομισθέντος εἰς τὴν Ρουμανίαν ὑπὸ ἀγνώστου²⁾. Σημειωτέον δ' ὅτι τὰ ὑπ' ἀριθ. 3203, f. 14-70, 4364, f. 3-24, 4104, f. 70^r κέ.³⁾, 5115 κλ. χειρόγραφα, πάντα νεώτερα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1436, ἔχουσιν ὡς βάσιν πρότυπον ἑλληνικόν, ἐξ οὗ ἐγένοντο αἱ ἐν Ἑνετίᾳ ἐκδόσεις.

Ἀπὸ παρόμοιόν τι χειρόγραφον ἐγένετο καὶ ἡ πρώτη ρουμανικὴ ἔκδοσις, δαπάνη τοῦ γνωστοῦ ἐκδότου δημωδῶν βιβλίων *Συμεῶνος Pantea* ὑπὸ τὸν τίτλον: *Istoria Sindipii Filosofului, care mai întâi s'au întors din limba persască în elinească, iară acuma din limba elinească, prefăcută în românească, dată în tipariu cu cheltuiala lui Simeon Pantea din satul Selcioa de pe Ariasi-Sibiiu, în tipografia lui Ion Bart 1802*⁴⁾ (= Ἱστορία Συντίπα τοῦ Φιλοσόφου, ἥτις τὸ πρῶτον μετεφράσθη ἐκ τῆς περσικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν, νυν δ' ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν ρουμανικὴν ἔκτυπώθη ἐξόδοις τοῦ Συμεῶνος Πάντεα ἐκ τοῦ χωρίου Σελτσιόα, Σιμπίου, παρὰ Ἰον Μπάρι).

Ποῖος ὁ μεταφραστὴς ἀγνοοῦμεν. Ὁ Μ. Gaster λέγει, ὅτι μεταφραστὴς εἶναι ὁ *Συμεὼν Pantea*⁵⁾. Ὡς ὅμως ῥητῶς ἐν τῷ τίτλῳ ἀναφέρεται, ὁ Pantea ὑπῆρξεν ἀπλῶς χορηγὸς τῶν ἐξόδων τῆς ἐκτυπώσεως.

Δευτέρα ἔκδοσις τῆς μεταφράσεως τοῦ Συντίπα ἐγένετο πάλιν ἐν Sibiiu τῷ 1834. Ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἐκδόσεως ταύτης ἀναγράφεται ἐσφαλμένως ὡς μεταφραστὴς ὁ ἀνωτέρω χορηγός, ὅπερ ὠδήγησε τὸν Gaster εἰς τὴν ἀνωτέρω παραδρομὴν⁶⁾.

Τὰ ἴχνη τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Συντίπα παρὰ τῷ ρουμανικῷ λαῷ κατεδείχθη-

¹⁾ N. Cartoian, *Cărțile populare*, II, p. 289.

²⁾ N. Cartoian, ἔ.ἀ. p. 290.

³⁾ Πρβλ. καὶ N. Cartoian, *Alexandria în literatura Românească*, București 1922, p. 8.

⁴⁾ Περιγραφὴν τούτου ἰδὲ ἐν I. Bianu-N. Hodos, *Bibliografia Rom. veche*, II, Bucur. 1910, p. 434-435 ἀρ. 649. Ἐκ τῆς πρώτης ταύτης ἐκ Σιμπίου ἐκδόσεως ἀποσπάσματα τινα ἐδημοσίευσεν ὁ M. Gaster ἐν *Chrestomatie Română*, vol. II, București, 1891, pp. 188-190.

⁵⁾ M. Gaster, *Literatura populară română*, ἔ.ἀ. p. 65.

⁶⁾ Ὁ M. Gaster ἐπανελθὼν ἐπὶ τοῦ θέματος ἐν *Gröber's Grundriss der rom. Philol.* II, 3, Strassburg, 1901, p. 385, διώρθωσε τὸ ἀνωτέρω σφάλμα.

σαν ἀπὸ τὴν ἐπισκόπησιν τῶν λαογραφικῶν συλλογῶν, τῶν γενομένων ὑπὸ τοῦ *D. Furtuna*, *Cuvinte scumpe, taclale, poveștiri și legende românești* (Πολύτιμοι ρουμανικαὶ φράσεις, ἀνέκδοτα, διηγήσεις καὶ παραδόσεις), București, 1914, p. 18 καὶ ὑπὸ *I. Cazan* ἐν *Revista Sociologia Românească*, ἔτος II, București 1937, ἀρ. 2 - 3, pp. 137 - 138 ¹⁾).

Εἰς δὲ τὴν *Alăuta Românească*, πρώτην φιλολογικὴν ἐπιθεώρησιν τῆς Μολδαβίας, ἐδημοσιεύθη ἐκ τοῦ Συντίπα ἡ *Istorisire orientală* (Ἀνατολικὴ διήγησις), ἥτοι ἡ διήγησις περὶ τοῦ φιλοσόφου, τοῦ ἐπιδιδύκοντος νὰ γνωρίσῃ τὰς πονηρίας τῶν γυναικῶν, ἥτις μεταρρυθμισθεῖσα ἀνεδημοσιεύθη βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ἡλιάδου *Ραντουλέσκου* ἐν *Curierul de Ambe Sexe* (Ταχυδρόμος τῶν δύο φύλων), περίοδος 4^η, ἀριθ. 1, București, 1842 - 1844, p. 398, ὑπὸ τὸν τίτλον: *Un filosof și o femeie* (Ἐνας φιλόσοφος καὶ μία γυναῖκα). Ἐξ αὐτῆς ἐδανείσθη βραδύτερον τὸ θέμα ὁ ποιητὴς Ἀλέξανδρος *Macedonski*, ἀντίζηλος τοῦ μεγάλου λυρικοῦ τῶν Ρουμάνων Μιχαήλ Ἑμινέσκου, ἐν τῇ κωμῳδίᾳ αὐτοῦ: *Jadesul* (Τὸ στοίχημα), παρασταθεῖση ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ ἐθνικοῦ ρουμανικοῦ θεάτρου κατὰ τὴν 15^{ην} Νοεμβρίου 1880 καὶ δημοσιευθεῖση ἐν τῇ συλλογῇ αὐτοῦ *Poesii*, București 1882.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

4. Ἡ Χαλιμά.

ΑΘΗΝΩΝ

Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἔκδοσις τῆς *Χαλιμάς* φέρει τὸν τίτλον: «Ἀραβικὸν μυθολογικὸν περιέχον διηγήσεις καὶ συμβεβηκότα πλείστα περίεργα καὶ ὥραϊα. Συντεθὲν εἰς τὴν ἀραβικὴν διάλεκτον παρὰ τοῦ πολυμαθοῦς Δερβὺς Ἀμπουμπεκχέρ, νῦν πρῶτον ἐκ τῆς ἰταλικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν διάλεκτον μεταφρασθέν, τύποις τε ἐκδοθέν. Καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθέν. Ἐνετίησι, παρὰ Ἀντωνίῳ Ζάτα, 1757 ²⁾, εἰς τρεῖς τόμους ³⁾).

¹⁾ Πρβλ. καὶ *Adolf Schullerus*, *Verzeichnis der rumänischen Märchen und Märchenvarianten nach dem system der Märchentypen Antti Aarne's*, FFC 78, Helsinki 1928, p. 72, ἀρ. 1381: Die schwatzhafte Frau wird versucht.

²⁾ *É. Legrand*, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au 18e siècle*, I, Paris 1918, p. 470. Πρβλ. ἐπίσης *Νέα Χαλιμά* ἦτοι μυθολογικὸν ἀραβικόν, Ἐνετίησιν 1791-94, ὡς καὶ τὰς ἐκδόσεις τῆς Ἐνετίας 1803, 1804, τῆς Βιέννης 1837 καὶ τῆς Ἐνετίας 1846. *Victor Chauvin*, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes*, Liège 1910, v. VI, pp. 123 - 132. Μετάφρασιν κατ' εὐθείαν ἐκ τῆς ἀραβικῆς ἔκαμεν ὁ *Κ. Τριχογλίδης*, *Χαλιμά*, ἐπιλογή ἀπὸ τῆς χίλιες καὶ μία νύκτες εἰς δύο τόμους, Ἀθήναι, ἔκδοσις Ἐλευθερουδάκη, ἄνευ χρονολογίας, καὶ ἔκδοσις Γ. Βασιλείου εἰς πέντε τόμους, Ἀθήναι 1921, μετὰ προλόγον τοῦ *Ἡλία Βουτιερῖδη* ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ, σ. 5 - 15.

³⁾ Ἀναφερόμενος ὁ *Ν. Γ. Πολίτης* εἰς τὰς ἐκδόσεις τῆς «Χαλιμάς» γράφει: «Τὸ Ἀρα-

Ἡ ρουμανικὴ μετάφρασις πιθανώτατα ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τριτόμου ταύτης ἐνετικῆς ἐκδόσεως, διότι τὰ ρουμανικὰ χειρόγραφα, καίτοι περιλαμβάνουσιν ὁλόκληρον τὸ ἔργον εἰς ἓνα τόμον, ἐν τούτοις διατηροῦσι τὴν εἰς τρεῖς τόμους διαίρεσιν τῶν διηγήσεων. Ὁ Ρουμάνος μεταφραστὴς εἶναι πιστὸς πρὸς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον.

Ἡ διάδοσις τῆς Χαλιμᾶς ἐγένετο κατὰ τὰς τελευταίας δεκάδας τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Ὁ πόθος τῆς ἀναγνώσεως ταύτης κατέλαβε καὶ τοὺς μοναχοὺς, οἵτινες ἐτέρποντο τὰ μέγιστα ἐκ τῆς παρακολουθήσεως τῶν ἀτελευτήτων καὶ περιέργων ἀνατολικῶν διηγήσεων.

Τὸ παλαιότερον ρουμανικὸν χειρόγραφον¹⁾ τῆς Χαλιμᾶς ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1782 καὶ φέρει τὸν κατὰ λέξιν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀποδοθέντα τίτλον: *Aravicesc Mythologicon* κ.λ.

Ἐτερον χειρόγραφον ὑπ' ἀριθ. 2587 ἀναφέρει ἐν τῷ τίτλῳ ὡς μεταφραστὴν τὸν Ραφαήλ, ἡγούμενον τοῦ μοναστηρίου Huzez κατὰ τὸ 1783. Κατὰ τὸν N. Carto-
 jan²⁾, ὁ Ραφαήλ οὗτος ἡγνόνει τὴν ἑλληνικὴν, συνεπῶς ὁ μεταφραστὴς ἦτο ἄλλος τις. Κατὰ τὸ 1838 ὁ μοναχὸς Γεράσιμος Gorjan, καθηγητὴς ἐν τῇ Σχολῇ Văleni, ἀναθεωρήσας τὴν μετάφρασιν τοῦ Ψεῦδο-Ραφαήλ καὶ πλουτίσας αὐτὴν δι' ἠθολογῶν σημειώσεων, ἐξέδωκεν ὑπὸ τὸν τίτλον: *Halimă sau povestiri mitologicesti arabesti s. l. t. I-IV*, București 1835-1838³⁾.

Ὀλίγον βραδύτερον ὁ Τρανσυλβανὸς λαϊκὸς συγγραφεὺς Ion Barac μετέφρασεν ἀνεπιτυχῶς ἐκ τῆς γερμανικῆς τὴν Χαλιμὰ καὶ ἐξέδωκεν ἐν Brașov εἰς 8 τόμους, 1836-1840. Ὅταν δ' ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας οἱ διασημότεροι τῆς Ρουμα-

βικὸν μυθολογικὸν ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Πολυζῶη Λαμπανιτζιώτῃ ἐν Βενετίᾳ τῷ 1756 (γράφει 1757) εἰς τρεῖς τόμους, τὸ δὲ βιβλίον γνωστότατον ὑπὸ τὸ ὄνομα Χαλιμὰ ἔγινε δημοφιλέστατον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, πολλάκις ἐκδοθὲν καὶ ἐν Βενετίᾳ καὶ ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ. Δευτέραν ἐκλογὴν ταύτης ὁ αὐτὸς Λαμπανιτζιώτης ἐξέδωκεν ἐν Βιέννῃ (1791-4). Ἐν ἀντίτυπον τῆς ἐκδόσεως ταύτης ἔχει ἡ ἐν Μονάχῃ δημοσία βιβλιοθήκη. Ἡ βιβλιογραφικὴ σημείωσις τοῦ Βρετοῦ (N. Φ. τ. Β' σ. 86 ἀρ. 212) εἶναι ἐσφαλμένη. Ἀναφέρει 3 τόμους τῆς συλλογῆς, ἐνῶ αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ 4 τόμων, οἵτινες δὲν ἐξεδόθησαν πάντες κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ 1791 μέχρι τοῦ 1794. Συγχέει δὲ ὁ Βρετὸς τὴν Νέαν Χαλιμὰν ἢ Ἀραβικὸν μυθολογικόν, ὡς ἐπιγράφεται ἡ τετράτομος αὕτη ἐκλογή, πρὸς τὸ τρίτομον Ἀραβικὸν μυθολογικόν, θεωρῶν Β' καὶ Γ' ἐκδοσιν τῆς Νέας Χαλιμᾶς τὰς ἐν Βενετίᾳ παρὰ Πάνῳ Θεοδοσίου ἐν ἔτει 1803 γενομένας μετατυπώσεις τοῦ Ἀραβικοῦ μυθολογικοῦ. N. Γ. Πολίτου, Παρατηρήσεις εἰς τὸ κυθηραϊκὸν παραμῦθιον ἐν Λαογραφίᾳ, Α' (1909) σ. 81.

¹⁾ Ἰδὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 2636 χειρόγρ. τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδημίας.

²⁾ N. Cartoian, Cărl. pop. II, p. 309.

³⁾ Πρβλ. καὶ ἐκδοσιν δευτέραν ὑπὸ Gorjan, București 1857.

νίας πεζογράφοι *Liviu Rebreanu*¹⁾ καὶ *Mih. Sadoveanu*²⁾ προέβησαν εἰς τὴν ἐκ τῆς γερμανικῆς μετάφρασιν καὶ ἔκδοσιν αὐτῆς, ἢ διαδόσις τοῦ λαϊκοῦ τούτου βιβλίου ἐγένετο καθολικῇ εἰς τὴν Ρουμανίαν.

Ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τῆς λαογραφίας καὶ λογοτεχνίας τῶν Ρουμάνων ὑπῆρξεν ἀξιόλογος.

Οὕτω παραλλαγὰς τῆς «Διηγέσεως τοῦ Ψαῤῥα καὶ τοῦ τελωνίου»³⁾ συνέλεξεν ἀπὸ στόματος τοῦ λαοῦ ὁ *P. Ispirescu*⁴⁾.

Τὴν «Διήγησιν περὶ τοῦ νεκροῦ, ὁ ὁποῖος φονεύεται περισσοτέρας φορὰς» διεσκεύασεν ὁ *Anton Pann* εἰς τὸ ποίημα: «*O sezătoare la tară* ἢ *Povestea lui Mos Albu*»⁵⁾ (Μία ἑορτὴ εἰς τὴν ὑπαιθρον ἢ διήγησις τοῦ γέροντος Albu). Ἡ διήγησις αὕτη προέρχεται ἐκ τῆς παρὰ τῇ Χαλιμᾷ «Ἱστορίας τοῦ Καμπούρη»⁶⁾, ἥτις εἶχε μεγίστην διάδοσιν εἰς τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν λαογραφίαν τοῦ μέσου αἰῶνος⁷⁾.

Τὴν «Ἱστορία τοῦ Καμπούρη» διεσκεύασεν ἐμμέτρως καὶ ὁ ποιητὴς *Ion Barac* ὑπὸ τὸν τίτλον *Trei ghebosi* (Οἱ τρεῖς καμπούρηδες). Τὸ αὐτὸ δὲ θέμα εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὴν προφορικὴν παράδοσιν τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

Οὕτω ὁ *Franz Oberer* (1828-1908), ἱερεὺς καὶ καθηγητὴς τοῦ γυμνασίου *Medias*, ἐδημοσίευσεν τὴν σχετικὴν λαϊκὴν διήγησιν ἐν τῷ *Das Ausland*, ἐξ οὗ ἀνετυπώθη ὑπὸ *Adolf Schullerus*⁸⁾.

Ἐτέραν παραλλαγὴν συνέλεξεν ἡ γνωστὴ ἐν Ρουμανίᾳ λαογράφος Ἑλένη

¹⁾ *Liviu Rebreanu*, *O mie și una de nopți*, opera completă, București, ἄνευ χρονολογίας ἐκδόσεως.

²⁾ *M. Sadoveanu*, *Povești din Halima*, București, ἄνευ χρον. Ἐκδοσις Casei Școalelor.

³⁾ Χαλιμά, μετάφρ. Κ. Τρικογλίδη, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1921, σ. 64-71 καὶ 89-100.

⁴⁾ *P. Ispirescu*, *Povești morale adunate din gură poporului*, București 1886, p. 42. Δι' ἄλλας παραλλαγὰς ἰδὲ *Adolf Schullerus*, ἔ.ἄ. σ. 24, ἀριθ. 155: *Undank ist der Welt Lohn*.

⁵⁾ *Anton Pann*, *Opere Alese II*, ἔκδ. Cugetarea ἐπιμελεία Ν. Mihăescu, București ἄ. χρ. ἐκδόσεως, pp. 66-86.

⁶⁾ Χαλιμά, μετ. Κ. Τρικογλίδη, τομ. Δ', Ἀθῆναι 1922, σ. 161-172, 299-303.

⁷⁾ *Joseph Bédier*, *Les fabliaux, études de littérature populaire et d'histoire littéraire du Moyen-Age*⁶, Paris 1925, pp. 236-250.

⁸⁾ *Adolf Schullerus* ἐν *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* Ν. Folge, τόμ. 42,2,3. Heft, 1925, p. 390: 7, *Der getötete Pope*. Τοῦ Ἰδίου, *Verzeichnis der, Rumänischen Märchen* κλ. FFC 78, Helsinki, 1928, p. 75, ἀρ. 1537.

Σεβαστοῦ ¹⁾). Παραλλαγήν δ' ὁμοίαν πρὸς τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Franz Obert ἐδανείσθη ὁ *P. Dulfu*, ὅστις προσθέσας εἰς αὐτὴν διαλόγους φυσικοὺς καὶ περιγραφὰς ποιητικὰς, τὴν παρενέβαλεν εἰς τὸ IV ἄσμα τοῦ λίαν παρὰ τῷ λαῷ διαδεδομένου ἔργου αὐτοῦ *Păcală* ²⁾). Οὕτω ἡ περιπέτεια τοῦ γελωτοποιοῦ Καμπούρη μετὰ τῶν παραδόξων καὶ ἀστείων ἐπεισοδίων, μετὰ τῆς ἀγρίας ἀλλὰ φυσικῆς ἀπλότητος, ὅπου οἱ ἀνθρώπιοι χαρακτῆρες διαγράφονται τελείως, κατέλαβε τὴν καλυτέραν θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ρουμανικῆς φιλολογίας.

Ἐτέρα ἀφήγησις ἐκ τῆς Χαλιμάς εἰσελθούσα εἰς τὴν ρουμανικὴν λαογραφίαν εἶναι ἡ διήγησις: «Ὁ Γάϊδαρος, τὸ βόδι καὶ ὁ ζευγάς» ³⁾, τὴν ὁποίαν ὁ βεζύρης ἀφηγεῖται εἰς τὴν κόρην του.

Τὰ βασικὰ ἐπεισόδια ἐκ τῆς ἱστορίας ταύτης ἦτοι ὁ ἄνθρωπος, ὅστις ἐννοεῖ τὴν γλῶσσαν τῶν ζώων, ἡ ἀχαλίνωτος περιέργεια τῆς γυναικὸς καὶ ἡ ἐπέμβασις τοῦ πετεινοῦ, ὁ ὁποῖος λέγει, ὅτι ἔχει πενήντα ὄρνιθες καὶ τὰς ἐξουσιάζει ὅλας, συμβουλεύει δὲ τὸν ἄνδρα νὰ λάβῃ τὸ μαστίγιον καὶ νὰ σωφρονίσῃ τὴν γυναῖκα, ἐπανευρίσκομεν εἰς τινας λαϊκὰς ρουμανικὰς εὐτραπέλους διηγήσεις, τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσαν οἱ *Ovid Densusianu* ⁴⁾ *C. Rădulescu-Codin* ⁵⁾ κ.ἄ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
5. Μπερτόλδος ⁶⁾.

ΑΘΗΝΩΝ

Συγγραφεὺς τοῦ δημώδους τούτου βιβλίου εἶναι ὁ Ἰταλὸς *Giulio Cesare Croce della Lira*, γεννηθεὶς κατὰ τὸ 1550. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἐκτυπωθέντος διὰ πρώτην φορὰν κατὰ τὸ 1592 καὶ ἡ δημοτικότης αὐτοῦ καταδεικνύεται ἐκ τοῦ πλήθους τῶν κατὰ καιροὺς μεταφράσεων τούτου εἰς διαφόρους γλώσσας. Οὕτω κατὰ τὸ 1743 ἐξεδόθη εἰς τὴν πορτογαλικὴν ἐν Λισσαβῶνι, κατὰ τὸ 1745

¹⁾ *Elena Sevastos*, Povești, Iași 1892, Frații Șaraga, pp. 148-151 καὶ *N. Cartoian* ἐν. ἀ. II, p. 313.

²⁾ *Păcală* εἶναι πρόσωπον γελωτοποιοῦ ἀντιστοιχοῦν περίπου πρὸς τὸν Χατζηαβάτην τοῦ παρ' ἡμῶν Καραγκιόζη. Πρβλ. εὐτραπέλον περὶ τούτου διήγησιν ἐν *Dumitru Furtuna*, *Vremuri Înțelepte*, București 1913, p. 64-5.

³⁾ Χαλιμά, ἔ.ἄ. τ. Α', σ. 37-47.

⁴⁾ *Ovid Densusianu*, Din popor, Bibl. pentru toți, ἀρ. 351-2, București, ἄ. χρ. ἐκδ. p. 125.

⁵⁾ *C. Rădulescu-Codin*, Ingerul Românului, Povești și legende din popor, București 1913, p. 106, σημ. 1. Βλ. καὶ *Adolf Schullerus*, Verzeichnis der Rumän. Märchen κλ., ἔ.ἄ. p. 49, ἀριθ. 670: Die Sprache der Tiere.

⁶⁾ Περὶ τούτου ἰδὲ Σπ. Λάμπρου, Ἑστία II', Ἀθήναι 1882, σ. 209-211 καὶ Νέος Ἑλληνομνήμων, 15 (1921), σ. 255-260.

εἰς τὴν ἰσπανικὴν ἐν Μαδρίτῃ, κατὰ τὸ 1750 εἰς τὴν γαλλικὴν ἐν Χάγῃ, ἐξ αὐτῆς δὲ εἰς τὴν γερμανικὴν ἐν Φραγκφούρτῃ καὶ ἐν Λειψία κατὰ τὸ 1751.

Πολὺ δὲ πρὶν ἢ τὸ ἔργον εἰσέλθῃ εἰς τὴν Δύσιν εἶχεν ἤδη εἰσαχθῇ εἰς τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν, ἐκτυπωθὲν ἐν Ἑνετίᾳ. Εἰς τὸ Βρεταννικὸν Μουσεῖον ὁ *N. Cartoian* εὔρε ἑκδοσιν ἄγνωστον εἰς τὸν *É. Legrand*, προγενεστέραν κατὰ ἡμῖς σχεδὸν αἰῶνα τῆς ἐκδόσεως τῆς ὑπὸ τοῦ τελευταίου ἀναφερομένης. Ἡ ἑκδοσις τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου φέρει τὸν τίτλον: *Πανουργίαι ὑψηλόταται τοῦ Μπερτόλδου. Εἰς ταῖς ὁποίαις φανερόνεται ἓνας χωριάτης παροῦργος καὶ δξύνους, ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ διάφορα καὶ δυσβάστακτα παθήματα ὁποῦ τοῦ ἐσυνέβησαν, τέλος πάντων διὰ τὸν πολὺν δξύτατόν του νοῦν γίνεται ἄν[θρωπος] τῆς βασιλικῆς αὐλῆς καὶ βασιλικὸς σύμβουλος. Ὁμοῦ δὲ καὶ ἡ διαθήκη τοῦ αὐτοῦ, ὁποῦ εἰς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἔκαμεν, καὶ ἄλλα ῥητὰ ἀποφασιστικὰ κατὰ πολλὰ ὠραιότατα. Ποίημα νέον καὶ πολλὰ χαριέστατον συνθεμένον ἰταλικῶς ἀπὸ τὸν Ἰούλιον Καίσαρα δαλλὰ Κρότζε. Καὶ τώρα νέα μεταγλωττισμένον εἰς τὴν τῶν Ἑλλήνων ἀπλὴν γλῶσσαν, εἰς χάριν τῶν πάντων, *Con licenza de Superiori et Privilegio*, Ἑνετίησιν 1646 εἰς τὸν Ἰωάννου Ἀντώνιον Ἰουλλιανόν ¹⁾.*

Νεωτέρα μετάφρασις τοῦ ἔργου ἐδημοσιεύθη ἐκ τῆς βιβλιοθήκης «Ἐκλεκτὰ Ἔργα» ἐν Ἀθήναις, ὑπὸ τὸν τίτλον: *Ἰουλίου Κ. Κρότζε, Οἱ ἐξυπνίστατες πονηροὶ τοῦ Μπερτόλδου. Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ Κώστα Καιροφύλλα. Ἑκδοτικὸς οἶκος Γ. Βασιλείου, 1923* ».

Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν: τὸ πρῶτον περιλαμβάνει «*Μπερτόλδου ἔργα καὶ ἡμέραι*», τὸ δεύτερον «*Τοῦ Μπερτολδίνου τὰ καμώματα*».

Ἀντίτυπον ἐκ τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἑνετίας ἐκομίσθη καὶ εἰς τὴν Ρουμανίαν, ὅπου μετεφράσθη κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Τῆς ρουμανικῆς μεταφράσεως τὸ αὐτόγραφον δὲν ἀνεκαλύφθη εἰσέτι, τὰ δὲ γνωστὰ ἀντίγραφα ²⁾ δὲν ἀναφέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστοῦ, ὅστις παραμένει ἀφανής.

Ἑκδοσις τούτου μὲ συντετηγμένον ὅμως τὸ κείμενον ἐκυκλοφορήθη εἰς Τρανσυλβανίαν, ἐκτυπωθεῖσα ἐν Sibiu κατὰ τὸ 1799 ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Πέτρου Μπάρτ ³⁾.

Ἡ παραλλαγή αὕτη γενομένη ἐκ γερμανικῆς μεταφράσεως τοῦ ἰταλικοῦ

¹⁾ *N. Cartoian*, *Cărțile populare*, ἔ.ἀ. II, p. 382. Τὰς μεταγενεστέρας ἐκδόσεις ἰδὲ ἐν Βιβλιογραφίαις *É. Legrand*, *Δ. Γκίνη*—*Βαλ. Μέξα*.

²⁾ *I. Bogdan*, *O traducere moldovenească a Vieții lui Bertoldo din veacul al XVIII-lea*, *Convorbiri Literare* XXVI, Bucur. 1881, p. 315. Πρβλ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 2189 χειρόγρ. τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδ. καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 275 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ἐν Ἰασιφ Πανεπιστημίου.

³⁾ *I. Bianu* - *N. Hodos*, *Bibl. Rom. Veche*, II, pp. 410 - 411, ἀρ. 618.

ἔργου¹⁾ ἐδημοσιεύθη ἐκ νέου ἐν Βουκουρεστίῳ κατὰ τὸ 1836, κατὰ δὲ τὸ 1875 ὁ ἐν Γαλαζίῳ ἐκδοτικὸς οἶκος Nebunelli ἐδημοσίευσεν νέαν μετάφρασιν τοῦ «Μπερτόλδου» ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ.

Ἰκανὰ στοιχεῖα τοῦ «Μπερτόλδου» εὐρίσκονται ἐν τῇ ρουμανικῇ λαογραφίᾳ, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Μπερτόλδου» πολλὰ ἤντλησεν ἐκ τοῦ λαογραφικοῦ θησαυροῦ τῆς πατρίδος αὐτοῦ Ἰταλίας, δυνατὸν ταῦτα νὰ προϋπῆρχον καὶ εἰς τὴν ρουμανικὴν λαογραφίαν.

Αἱ «Ἐρωταποκρίσεις» τοῦ «Μπερτόλδου», ἀποτελοῦσαι κεφάλαιον ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων καὶ τερπνοτέρων τοῦ ἔργου, ἀπαντῶσι παρὰ τῷ λαῷ εἰς εὐτραπέλους διηγήσεις²⁾, καθὼς καὶ ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ τῶν Ρουμάνων³⁾.

Ἡ δὲ διήγησις «περὶ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν σάκκον», ἧς ὅμως ἡ ὑπαρξις εἶναι προγενεστέρα τῆς συγγραφῆς τοῦ «Μπερτόλδου», ἐπανευρίσκεται εἰς τὸ τελευταῖον ἄσμα τοῦ ὑπὸ τοῦ *P. Dulfu* συγγραφέντος σατιρικοῦ ἔργου *Păcală*.

6. Ἐρωτόκριτος.

Ὁ «Ἐρωτόκριτος» ὑπῆρξε ποσφύλλεστον ἀνάγνωσμα τοῦ λαοῦ ἐν Ρουμανίᾳ⁴⁾, ὡς καὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα. Τοῦτο δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ τοῦ πλῆθους τῶν σωζομένων χειρογράφων τῶν περιεχόντων μεταφράσεις ἢ διασκευὰς τοῦ Κρητικοῦ ἀριστουργήματος εἰς τὴν ρουμανικὴν⁵⁾.

Κατ' ἀρχὰς ἑλληνικαὶ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» ἐκδόσεις εἰσῆχθησαν εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν Φαναριωτῶν, εἶτα καὶ εἰς τὰς τῶν ἑλληνομαθῶν Μολδοβλάχων, δὲν ἐβράδυνε δὲ τὸ Κρητικὸν ἔπος νὰ μεταφρασθῇ εἰς τὴν ρουμανικὴν.

Μεταφράσεις τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» γνωσταὶ εἶναι δύο: ἡ πρώτη, γενομένη εἰς πεζὸν λόγον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1770-1780, ὀφείλεται εἰς τὸν Ἑλληνα Χριστόδωρον Ἰω. Τραπεζοῦντιον⁶⁾. ἡ δευτέρα εἶναι ἔμμετρος, ἀλλ' ἀποτελεῖ διασκευήν,

¹⁾ *N. Iorga*, Livres populaires dans le Sud - Est de l'Europe et surtout sur les Roumains, ἔ.ἀ. pp. 35 - 37.

²⁾ *N. Cartoian*, Cărțile populare II, p. 377 - 8. Πρβλ. καὶ *Lazăr Săineanu*, Basmele Române κλ., București 1895, pp. 925 - 929.

³⁾ *Anton Pann*, Povestea vorbii ἐν *M. Gaster*, Clasicii Români Comentați, Craiova, ἄ. χρ. ἐκδ. p. 198. Πρβλ. καὶ τὸ παραμῦθιον τοῦ *Ispirescu*, Fata saracului cea isteafă ('Ἡ δεξιωτέρα κόρη τοῦ πτωχοῦ).

⁴⁾ *Δ. Β. Οἰκονομίδου*, Ὁ Ἐρωτόκριτος εἰς τὴν Ρουμανίαν, Ἑλλην. Δημιουργία, ἔτ. Α', τόμ. Β'. τ. 19, Ἀθῆναι 1948, σ. 392-7.

⁵⁾ *V. Grecu*, Erotocritul lui Cornaro în lit. Rom. Dacoromania, Cluj 1920, p. 9 κέ.

⁶⁾ *N. Cartoian*, Poema cretană Erot. și izvorul ei necunoscut, București 1935, p. 85 (3). Τοῦ Ἰδίου, Cărț. popul. II. p. 353.

ἐγένετο δ' ὑπὸ τοῦ *V. Vârnav*, ὅστις ἀνέμειξε καὶ στοιχεῖα ἐκ τῆς «Ἐρωφίλης».

Πλὴν τούτων ἔχομεν τὴν ἑμμετρον μετάφρασιν τοῦ ποιητοῦ *Ant. Pann* (Σιμπίου 1837, 5 τόμ.), ἣτις ὅμως ἐγένετο ἐκ τῆς ἐλληνικῆς διασκευῆς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», τῆς συντεθείσης ἐπὶ βλαχικοῦ ἐδάφους ὑπὸ τοῦ *Διονυσίου Φωτεινοῦ* καὶ ἐν Βιέννῃ ἐκδοθείσης κατὰ τὸ 1818¹⁾.

Τὴν ἐξαίρετον δ' ἐπὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν λογοτεχνίαν τῶν Ρουμάνων ἐπίδρασαν τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» μαρτυρεῖ καὶ ἴδιον ρουμανικὸν δημῶδες βιβλίον, φέρον τὸν τίτλον «*Filerot si Antusa*» (Φίλερως καὶ Ἀνθοῦσα), τὸ ὁποῖον ἐγράφη εἰς πεζὸν καὶ ἑμμετρον λόγον καὶ ἐξεδόθη ἐν Βραΐλα τῷ 1857²⁾.

ᾠσματὰ τινα ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ *Anton Pann* διεδόθησαν ὑπὸ τῶν λαϊκῶν ὀργανοπαικτῶν τῆς Ρουμανίας (*lăutari*) καὶ μέχρι τῶν χωρίων τῆς περιφέρειας *Vâlcea*, ἐκεῖθεν δὲ συνελέγησαν ὑπὸ τοῦ Γ. Θεοδωρέσκου³⁾.

Καὶ ἀξιόλογοι ποιηταί, ὡς οἱ *Văcărești*, πολλὰ τῶν θεμάτων τῆς ποιήσεως αὐτῶν ἠντλησαν ἐκ τῶν λυρικῶν ᾠσμάτων τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης διασκευῆς τοῦ Διον. Φωτεινοῦ⁴⁾ καὶ πολλαχῶς ἐπλούτισαν τὴν γλῶσσαν αὐτῶν ἐκ τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων καὶ εἰκόνων τοῦ Κρητικοῦ ἑποῦς.

Ἐπίσης ὁ μεγαλύτερος λυρικός τῆς Ρουμανίας ποιητὴς Μιχ. Ἐμινέσκου ἐνετύφα εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ «Ἐρωτοκρίτου»⁵⁾, ὃ δὲ ἐξ Ἑλληνίδος μητρὸς ἔθνικὸς ποιητὴς τῶν Ρουμάνων *Βασίλειος Ἀλεξάνδρου* ποιεῖται εὖφημον περὶ αὐτοῦ μνεῖαν ἐν *Boieri si Ciocoi*, *Πρᾶξις Β'* σκηνή 8^η.

Ὅθεν ὁ Ἐρωτοκρίτος κατέχει σπουδαίαν θέσιν καὶ εἰς τὴν ρουμανικὴν φιλολογίαν, ἥ δὲ τύχη ἐπεφύλασεν εἰς Ρουμάνον ἐρευνητὴν, τὸν *N. Cartoian*, τὴν ἀνέυρεσιν τοῦ προτύπου, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν εἰς τὸν Βιτσέντζον Κορνάρου διὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἀθανάτου αὐτοῦ ἔπους⁶⁾.

7. Ἱμπερίος καὶ Μαργαρώνα.

Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1817 χειρόγραφον τῆς Βιβλ. τῆς ρουμ. Ἀκαδ. ⁷⁾ εὐρίσκεται μετὰ τινων ἄλλων θρησκευτικῶν κειμένων καὶ ἡ *Istoria lui Imberie fecior împă-*

¹⁾ *N. Γ. Πολίτου*, Ὁ Ἐρωτοκρίτος, Λαογραφία Α' (1909), σ. 20.

²⁾ *N. Cartoian*, *Căr. popul.* II, pp. 350-363.

³⁾ *N. Cartoian*, *Revista Filologica* I, Cernăuți 1927, p. 124.

⁴⁾ *A. Camariano*, *Influența poeziei lirice* κλ. București 1935, pp. 24-30.

⁵⁾ Ὁ *M. Gaster* εὐρὼν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ *Eminescu* χειρόγραφον τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» ἐδημοσίευσεν ἐξ αὐτοῦ ἀπόσπασμα ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ *Chrestomație Română*, II, p. 178 κέ. Πρβλ. καὶ *D. Murărasu*, *Eminescu*, *Lit. pop.* ἐν *Clas. Rom. Com.* p. 32.

⁶⁾ *N. Cartoian*, *Poema cretană Erotocrit* κτλ. 1935.

⁷⁾ *N. Cartoian*, *Cărțile populare* II, p. 333.

ratului Proventiei, f. 132-144 (Ίστορία τοῦ Ἱμπερίου, υἱοῦ τοῦ βασιλέως τῆς Προβηγκίας).

Τὸ ρουμανικὸν τοῦτο κείμενον τελειώνει διὰ τῆς σημειώσεως:

«*Aceasta este scoasa românește de pe elinica care si eu am scris-o de la cel ce au scos ačasta. Nic<olae> Log<ofătul>* 1789, Septembrie 15 (Τὸ βιβλίον τοῦτο μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀντέγραψα ἐγὼ ὁ Νικόλαος Λογοθέτης).

Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς οὔτε τὸν χρόνον οὔτε τὸν τόπον εἰς τὸν ὁποῖον ἐγένετο ἡ μετάφρασις. Ἡ ἀνωτέρω χρονολογία ἀφορᾷ εἰς ἓν τῶν πολλῶν ἀντιγράφων ταύτης. Ἐκ τῆς γλώσσης τοῦ κειμένου ὁμως συμπεραίνομεν, ὅτι αὕτη συνετέλεσθη ἐν Μουντενιά τῆς Βλαχίας, ὃ δὲ μεταφραστὴς μεταφράζει πιστῶς, συντέμνων τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ ἔργου.

Ὁ Ἱμπεριος καὶ ἡ Μαργαρώνα ἐξεδόθη πολλάκις ἑλληνιστί. Ἡ παλαιότερα ἔκδοσις ἐγένετο ἐν Ἑνετίᾳ κατὰ τὸ 1553 ¹⁾, ἐκκυκλοφορήθη δὲ καὶ εἰς χειρόγραφα, εὗρισκόμενα νῦν εἰς τὰς διαφόρους βιβλιοθήκας τῆς Εὐρώπης ²⁾.

Δ'. Η ΕΚ ΤΗΣ ΔΙΑΔΟΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΗΜΩΔΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΕΠΙ ΤΟΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΡΟΥΜΑΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων καθίσταται δῆλον, ὅτι διὰ τῆς διαδόσεως, μεταφράσεως καὶ διασκευῆς τῶν δημωδῶν ἑλληνικῶν βιβλίων εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν ἢ ἕως τότε πτωχικὴ φιλολογία τῶν Ρουμάνων ἐπλουτίσθη καὶ συνάμα ηὐρύνθη ὁ πνευματικὸς αὐτῶν ὀρίζων, τὸν ὁποῖον, ὡς εἴπομεν ἐν ἀρχῇ, συνεσκοτίζεν ἢ ἐκ τοῦ σλαβικοῦ ζόφου ἐπίδρασις.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς σλαβικῆς ἐπιρροῆς οἱ Ρουμάνοι, τρεφόμενοι μὲ τὰ ψυχία τῆς πτωχῆς πνευματικῆς τραπέξης τῶν Σλάβων, δὲν εἶχον γνωρίσει εἰμὴ κατώτερα ἔργα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας, ὡς τὴν «Χρονογραφίαν» τοῦ Μαλάλα καὶ τοῦ Μανασσῆ, νομοκάνοντας καὶ ἄλλα κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκονται αἱ ἀρχαὶ πολλῶν τῶν παρὰ σλαβικοῖς λαοῖς δεισιδαιμονιῶν, ὡς περὶ βρικολάκων κλ., διότι ταῦτα μόνον ἦσαν προσιτὰ εἰς τὴν περιορισμένην καὶ ἀνανάπτυκτον σλαβικὴν διάνοιαν.

Ἀντιθέτως ἱστορικοὶ ἀξιόλογοι, ὡς ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, Λέων ὁ Διάκονος κ.ἄ., καίπερ γράψαντες περὶ Σλάβων καὶ ἀποτελοῦντες τὴν μοναδικὴν

¹⁾ N. A. Bees, Der französich mittelgriechische Ritterroman «Imberios und Margarona», Berlin 1924, p. 35.

²⁾ Νεωτέραν περὶ τούτου βιβλιογραφίαν ἰδὲ ἐν N. Cartoian, ἔ.ἄ. p. 342-343.

πηγὴν διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας αὐτῶν, δὲν ἔτυχον τῆς προσοχῆς καὶ μεταφράσεως ὑπ' αὐτῶν. Καὶ ἡ ρουμανικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία τελοῦσα ὑπὸ τὴν σλαβικὴν ἐπιρροὴν ἐδείκνυνεν στασιμότητα θανάσιμον καὶ δὴ διέτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ κατακλυσθῇ ὑπὸ τῶν σλαβικῶν στοιχείων ἢ καὶ νὰ ἀφομοιωθῇ πρὸς αὐτά.

Ἀντιθέτως διὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως ἡ ἐθνικὴ τῶν Ρουμάνων γλῶσσα ἀνεπτύχθη εἰς τρόπον, ὥστε νὰ καταστῇ ὄργανον κατάλληλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἰδίας ἐθνικῆς φιλολογίας, δυναμένης νὰ διαφυλάξῃ, ὡς ἐν κιβωτῷ, ἀναλλοίωτον τὴν παρακαταθήκην τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν κληρονομίας. Διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τῶν ἑλληνικῶν δημοδῶν βιβλίων αἱ νέαι γενεαὶ τῶν Ρουμάνων ἤλθον εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ἀλλὰ δὲν ὑπεδουλώθησαν εἰς αὐτό· τοῦναντίον δι' αὐτοῦ ἔλαβον ἐπίγνωσιν τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν αὐτοτελείας καὶ εὗρον τὴν δύναμιν, ὅπως δημιουργήσωσιν ἴδιον πνευματικὸν βίον.

Τὸ πρῶτον ἐπὶ τῶν Φαναριωτῶν οἱ Ρουμάνοι λόγιοι, κατανοήσαντες τὴν ἀνάγκην τῆς καθάρσεως καὶ ὁρθοτομήσεως τῆς γλώσσης αὐτῶν, συνέταξαν Γραμματικὴν ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν προτύπων. Οὕτω ὁ *Jenachita Văcărescu*, πρῶτος αὐτὸς συνθέσας Γραμματικὴν τῆς ρουμανικῆς γλώσσης τῷ 1787, εἶχεν ὡς πρότυπον τὴν ἑλληνικὴν Γραμματικὴν Ἀντωνίου τοῦ Κατηφόρη¹⁾, ἣτις δημοσιεύθησα τὸ πρῶτον ἐν Ἑννεΐᾳ τῷ 1734 ἢ τοῦ ἐν μεγίστῃ χρήσει κατὰ τὰ δευτέρου ἡμιστοῦ ΙΗ' αἰῶνος εἰς τὰ ἀπανταχοῦ ἑλληνικὰ σχολεῖα.

Καὶ ἡ γενικὴ δὲ μόρφωσις, ἣν οἱ πλείστοι Ρουμάνοι ἐλάμβανον ἐκπαιδευόμενοι εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, συνετέλει, ὥστε καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῶν γλῶσσαν νὰ γράφωσι καλύτερον.

Εἰδικῶς ἡ δημώδης ἑλληνικὴ φιλολογία, διὰ τῆς ποικιλίας τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὰς φιλολογίας τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς Δύσεως, ἔθρεψε τὴν φιλαναγνωσίαν τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ καὶ ἐπέδρασε πολλαχῶς ἐπὶ τὸν πνευματικὸν βίον αὐτοῦ.

Ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι ἐμφανὲς ἰδίᾳ εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ, ὡς καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ βίου ἥτοι τὰ ἔξσηματα, τὰς εὐτραπέλους διηγήσεις, τοὺς μύθους κλ. Ἡ λαϊκὴ ρουμανικὴ ψυχὴ δεχθεῖσα ἐπὶ μακρὸν τὴν ἐπίδρασιν τῆς δημώδους ἑλληνικῆς παραδόσεως διετήρησεν αὐτὴν ἄλλοτε μὲν ἀκραιφνῇ, ἄλλοτε δὲ παρηλλαγμένην.

Οὕτω πλεῖστα ἐκ τῶν προϊόντων τῆς δημώδους καὶ λογίας φιλολογίας τῶν Ρουμάνων ἔχουσι τὰ ἀντίστοιχα καὶ πολλάκις καὶ τὰ πρότυπα αὐτῶν εἰς συγγενεῖς

¹⁾ *N. Camariano*, *Modelele Grammaticii lui Văcărescu*, ἀνάτυπον ἐκ τῶν *Studii Italiene*, III, București 1936, pp. 185·191.

ποιητικὰς συνθέσεις καὶ μυθοπλαστίας τῆς ἑλληνικῆς Μούσης. Καὶ ἀκριβῶς εἰς τοῦτο εὐρίσκει ὁ ἐπιστήμων εὐχάριστον καὶ γόνιμον ἐνασχόλησιν, εἰς τὸ νὰ δείξῃ δηλονότι τὴν σχέσιν αὐτῶν καὶ ν' ἀποκαλύψῃ τὴν γένεσιν τῶν πνευματικῶν δημιουργημάτων ἐνὸς νέου λαοῦ, πλεῖστα παραλαβόντος καὶ ἀφομοιώσαντος ἐκ τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς τῶν Ἑλλήνων, μεθ' ὧν συνέζησε καὶ συνειργάσθη ἐπὶ αἰῶνας.

Πλὴν τούτου ἡ ἐπίδρασις τοῦ δημῶδους ἑλληνικοῦ βιβλίου εἶναι αἰσθητὴ καὶ ἐπὶ τῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς τῆς Ρουμανίας.

Οἱ λαϊκοὶ ζωγράφοι τὴν ἔμπνευσιν αὐτῶν λαμβάνουσι πολλάκις ἀπὸ ἀποκρυφα κείμενα, ἀποκαλυπτικὰ ὁράματα, δημῶδεις παραδόσεις καὶ μυθιστορίας, διαδοθείσας διὰ τῶν λαϊκῶν τούτων κειμένων.

Ὁ ἐρμηνευτὴς τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ζωγραφικῆς, ὅσῃν καὶ ἂν διαθέτῃ τεχνικὴν μόρφωσιν, θὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοήσῃ πλήρως τὸ βαθύτερον νόημα καὶ τὴν τεχνικὴν τοῦ καλλιτέχνου, ἐὰν ἀγνοῇ τὴν πηγὴν τῆς ἐμπνεύσεως αὐτοῦ.

Παραλλήλως πρὸς τὸ περιεχόμενον, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ γλωσσικὴ πλευρὰ τῆς ἐπιδράσεως τῶν δημῶδων ἑλληνικῶν κειμένων.

Ὁ γλωσσικὸς αὐτῶν πλοῦτος, ὁ ὁποῖος ἐπῆλθε νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ρουμανικὴν προσκάλεσε τὴν ἐντατικὴν ἐπὶ δύο καὶ πλέον αἰῶνας καλλιέργειαν ταύτης. Οὕτω καλλιεργηθεῖσα ἡ ρουμανικὴ γλῶσσα παρεδόθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἐτοιμὴ εἰς τὸν σημαντικώτερον ποιητὴν τοῦ ρουμανικοῦ ἔθνους, τὸν Μιχαὴλ Ἐμινέσκου (1848-1889), ὁ ὁποῖος τὴν ἀνέγαγεν εἰς περιωπὴν πλουσίας λογοτεχνικῆς γλώσσης, ἀντλῶν ἐκ τῶν δημῶδων κειμένων τὴν γλῶσσαν τῆς ποιήσεως αὐτοῦ.

Καὶ ἤδη τίθεται τὸ ἐρώτημα: Ἡ γλῶσσα τῶν μεταφράσεων εἶναι αὐτὴ αὕτη ἢ ὑπὸ τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ ὁμιλουμένη; Περίπου, δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος ν' ἀπαντήσωμεν. Ἀδιαμόρφωτος, ἀσχημάτιστος καὶ ἀκαλλιέργητος κατὰ τὴν περίωδον τῆς σλαβικῆς ἐπιρροῆς παρουσίαζε τραχύτητα, αἵτινες σὺν τῷ χρόνῳ ἡμβλύνθησαν διὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως. Καθ' ὅλην ὅμως τὴν ἑλληνοκρατίαν, ἥτοι μέχρι τοῦ 1821, ἦτο φυσικὸν ἑλληνικαὶ καὶ τουρκικαὶ λέξεις νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς τὴν ρουμανικὴν. Καὶ εἰς τοὺς ἐντοπίους χρονογράφους τῆς περιόδου ταύτης καὶ εἰς τοὺς πρῶτους μετὰ τὸ ἔτος 1821 Ρουμάνους συγγραφεῖς ἀπαντῶσι πλεῖστα ἀνατολικά γλωσσικὰ στοιχεῖα. Ἄλλ' οἱ μεταφρασταὶ τῶν δημῶδων βιβλίων, διὰ νὰ εἶναι προσιτὰ τὰ ἔργα αὐτῶν καὶ κατανοητὰ παρὰ τῷ λαῷ, ἐφρόντιζον, ἵνα ἐπιτύχωσι σαφεστέραν καὶ διαυγεστέραν διατύπωσιν, ἀποφεύγοντες τὰ ξένα γλωσσικὰ στοιχεῖα καὶ τὰς μακροσκελεῖς προτάσεις καὶ περιόδους. Πολλάκις ὁ μεταφραστὴς συναντῶν ἐμπόδια ἀνυπερβλήτα προετίμα ν' ἀφήνῃ λέξεις καὶ φράσεις ὡς ἔχουσι, ὡς π.χ. ἐν τῷ Πωρικολόγῳ, ἀλλὰ βραδύτερον ἄλλοι μεταφρασταὶ ἀποβάλλουσιν αὐτὰς ἀντικαθι-

στῶντες διὰ γνησίων ρουμανικῶν. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις, ὅταν ὁ μεταφραστὴς εἶναι ἀδέξιος, ἄλλος δεξιώτερος ἐπιλαμβάνεται νέας μεταφράσεως ἢ διασκευῆς τοῦ ἔργου, οὕτω δὲ συμβαίνει ὥστε πολλῶν δημοδῶν βιβλίων νὰ ὑπάρχωσι δύο ἢ περισσότεραι μεταφράσεις.

Οὕτω ἡ φιλολογικὴ γλῶσσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος εἶναι ἡ γλῶσσα τῶν δημοδῶν κειμένων, εἰς τὰ ὅποια ὁ Ἑμινέσκου ἀνευρίσκει τὴν γλωσσικὴν ζύμην τῆς ποιήσεως αὐτοῦ. Ἡ ἀγάπη τούτου πρὸς τὰ δημῶδη βιβλία καταδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ *M. Gaster* ἀνεῦρεν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ μεγαλύτερου ποιητοῦ τῶν Ρουμάνων πλεῖστα χειρόγραφα δημοδῶν βιβλίων, ὡς π.χ. τὰ Αἰθιοπικὰ τοῦ Ἡλιοδώρου, τὸν Ἑρωτόκριτον, τὰ Θαύματα τῆς Παναγίας, τὸν Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ κ.ἄ.¹⁾

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ χάρις καὶ μουσικότης τῶν στίχων τοῦ ποιητοῦ τούτου ὀφείλονται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὰ δημῶδη κείμενα, ἐξ ὧν ὁ ποιητὴς ἔλαβε λέξεις καὶ ἀρχαϊκὰς γλωσσικὰς μορφάς, ζώσας καὶ σήμερον παρὰ τῷ ρουμανικῷ λαῷ. Εἶπον δὲ περὶ τοῦ Ἑμινέσκου, ὡς τοῦ ἀντιπροσωπευτικωτέρου τῶν Ρουμάνων ποιητῶν, χωρὶς καθόλου νὰ ὑποτιμῶ τὴν ὀξίαν καὶ σημασίαν τῶν προδρομῶν καὶ πρωτεργατῶν τῆς ρουμανικῆς λογοτεχνίας τῶν ποιητῶν *Anton Pann*²⁾ καὶ τῶν ἀδελφῶν *Văcărești*, οἵτινες ὑπέστησαν ἐπίσης τὴν ἐπίδρασιν τοῦ δημοδους ἑλληνικοῦ βιβλίου.

Περατῶν τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ δημοδους ἑλληνικοῦ βιβλίου ἐπὶ τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ, παραθέτω τοὺς λόγους δύο ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων ἐρευνητῶν τῆς ρουμανικῆς φιλολογίας, τῶν ἀειμνήστων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου *Δημοσθένους Ρούσσου* καὶ *Νικολάου Cartoian*.

Ὁ πρῶτος γράφων τῷ 1912 διὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔλεγε: «Δὲν γνωρίζω ἐὰν ὑπάρχωσιν ἀκόμη ἄνθρωποι μεταξὺ τῶν Ρουμάνων, οἱ ὅποιοι νὰ πιστεύωσιν, ὅτι ἀποτελεῖ ἀντεθνικὴν προᾶξιν ἡ κατάδειξις τῶν ξένων ἐπιδράσεων ἐπὶ τῆς ρουμανικῆς φιλολογίας καὶ τῶν δανείων αὐτῆς, οὔτε ὅτι παρόμοιαι συζητήσεις πρέπει νὰ παραμερίζωνται. Προξενεῖ εἰς ἐμὲ εὐχαρίστησιν νὰ πιστεύω, ὅτι ὁ τρόπος οὗτος τῆς σκέψεως ἀνήκει πλέον εἰς τὸ παρελθόν. Ἡ ἐπιστήμη ἐπιδιώκει τὴν ἐξεύρεσιν τῆς ἀληθείας καὶ μόνον αὐτῆς. Οἱ ἐρευνηταί, οἱ ὅποιοι εὐρίσκουσι π.χ. εἰς τὸν ἑβραϊκὸν πολιτισμὸν βαβυλωνιακὰς ἐπιδράσεις, οἱ ὅποιοι ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ λογοτεχνία εἶναι σχεδὸν ἀντίγραφον τῆς ἑλληνικῆς, κάμνουσιν

¹⁾ *N. Cartoian*, *Cărt. pop.* II, 389.

²⁾ Ὁλόκληρον τὸ ἔργον τοῦ *Pann*, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ἀποτελεῖ ποιητικὴν διασκευὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου, τὸ ὅποιον ἤντλησεν ἀπὸ τὰ δημῶδη βιβλία τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, ἐξελληνίσας καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ εἰς *Πετροβίτην*.

ἐπιστήμην, παρακολουθοῦσι δ' ἀντικειμενικῶς τὴν ἀνέλιξιν τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος»¹⁾). Βραδύτερον ὁ *N. Cartoian*, ἀναγνωρίζων τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τὸν πνευματικὸν βίον τῶν συμπατριωτῶν αὐτοῦ, λέγει: «Σχεδὸν πᾶν ὅ,τι ἐδημιούργησεν ὁ βυζαντινὸς καὶ μεταβυζαντινὸς ἑλληνισμὸς εἰσέδυσσε διὰ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὴν χώραν μας. Αἱ πλήρεις χάριτος θρησκευτικαὶ παραδόσεις τῶν χρονογράφων, τὰ δημῶδη μυθιστορήματα καὶ ἡ δημώδης ἑλληνικὴ φιλολογία ἐν γένει διήνοιξαν παρ' ἡμῖν τὰς πλουσιωτάτας πηγὰς τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς φαντασίας καὶ προητοίμασαν τὴν ρουμανικὴν ψυχὴν, διὰ νὰ δεχθῇ τὸν γαλλικὸν ρωμαντισμόν»²⁾).

Αὕτῃ εἶναι μία τῶν ὑπηρεσιῶν, τὰς ὁποίας προσέφερε τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα εἰς τὴν Ρουμανίαν. Καὶ δουλεύων ὑπὸ τὸν ἀγριώτερον τῶν δυναστῶν κατ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξεπαιδαγώνει καὶ ἐξεπολίτιζε τοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς καὶ οὐχὶ ὀλιγώτερον τῶν ἄλλων τὸν ρουμανικὸν λαόν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3	
Α'. Ἐνδείξεις περὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν δημοδῶν βιβλίων ἐν Ρουμανίᾳ καὶ ἔρευναι περὶ αὐτῶν	»	11
Β'. Κέντρα ἐξ ὧν ἐξεπορεύθησαν τὰ εἰς Ρουμανίαν διαδοθέντα ἑλληνικὰ βιβλία.	»	15
Γ'. Ἐκδόσεις. Μεταφράσεις. Διασκευαί.	»	18
α') Διδακτικὰ βιβλία.	»	18
β') Ἱστορικαὶ βυζαντιναὶ παραδόσεις.	»	36
γ') Δημῶδη μυθιστορήματα.	»	40
Δ'. Ἡ ἐκ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν δημοδῶν βιβλίων ἐπίδρασις ἐπὶ τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ.	»	52

¹⁾ *D. Russo*, *Studii Istorice greco-române*, II, p. 540.

²⁾ *N. Cartoian*, *ἔ. ἀ.* p. 384.

ΤΟ ΑΣΜΑ ΤΟΥ ΑΣΚΗΤΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ

Τὸ θέμα τοῦ ἀσκητοῦ κανχωμένου ὅτι δὲν ἐπέτυχεν ὁ διάβολος νὰ παρασύρῃ αὐτὸν πρὸς τὴν ἁμαρτίαν ἀπαντᾷ ἐν τῇ δημῳδῇ ποιήσῃ εἰς ᾧσμα, τοῦ ὁποίου ἔχομεν παραλλαγὰς ἐκ Τυρνάβου¹⁾ καὶ Μαλακασίου τῆς Θεσσαλίας²⁾, Καρπενησίου³⁾ καὶ Γρανίτης Ἀπεραντίων τῆς Εὐρυτανίας⁴⁾, ἐξ Ἑπείρου⁵⁾, καὶ εἰδικώτερον ἐκ Θεσπρωτίας⁶⁾ καὶ Παραμυθίας⁷⁾ καὶ τέλος ἐκ Παγγαίου τῆς Μακεδονίας⁸⁾.

Παραθέτω ἐνταῦθα τὰς ἐξ Ἑπείρου καὶ ἐκ Τυρνάβου παραλλαγὰς ὡς πληρεστέρας τῶν ἄλλων διὰ τὴν παροῦσαν ἐρετὴν τοῦ ᾠσματος.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Παραλλαγή Α' (Ἑπείρου).

ΑΘΗΝΑΙ

Σαράντα χρόνους ἀσκητὴς, πενήντα χρόνους ἅγιος

ᾠπῆγε καὶ τὸν ἀπάτησε μὴ ν' ἐμπορῇ κοπέλλα,
κι αὐτ' ἦτανε διαβόλισσα, ᾠπῆγε νὰ τὸν κολάσῃ.

Κι ὁ ἀσκητὴς ἐκλείστηκε 'ς τὸ ἔρημο κελλί του,

5 κ' ἡ κόρη ν' ἐξω ν' ἐκλαίε καὶ τὸν ᾠπαρακαλοῦσε

«Ἀνοιξέ μου, πλεματικέ, νὰ μὲ ξομολόγησῃς.

— Κόρη μου, φύγε ν' ἀπ' ἐδῶ, μὴ θέλ'ς νὰ μὲ κολάσῃς.

¹⁾ Ἀχιλλ. Τζαρτζάνου, Θεσσαλικά τοῦ Τυρνάβου. Θεσσαλ. Χρονικά Β' (1931) 38 ἀρ. 37.

²⁾ ΛΑ Ὑλη, ἀρ. 1965. (Συλλογὴ Ν. Βραχνοῦ).

³⁾ Ἀ. Ἰατριδου, Συλλογὴ δημοτικῶν ᾠσμάτων παλαιῶν καὶ νέων. Ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 62.

⁴⁾ ΛΑ Ὑλη ἀρ. 258 (Συλλογὴ Δημ. Οἰκονόμου, 1888).

⁵⁾ Ἀνωνύμου, Ἑπειρωτικά δημοτικά ᾠσματα. Ζωγράφ. Ἀγών Α' (1891) 85-86, ἀρ. 54.

⁶⁾ ΛΑ ἀρ. 414, σ. 30 ἀρ. 8 (Συλλογὴ Δ. Παναγιωτίδου, 1892).

⁷⁾ ΛΑ ἀρ. 1365, σ. 286 (Συλλογὴ Σπ. Μουσελίμη, 1938).

⁸⁾ ΛΑ ἀρ. 386, σ. 137-38 (Συλλογὴ Χρ. Γουγούση). Ἀστερ. Δ. Γουσίον, Τὰ τραγούδια τῆς πατρίδος μου ἤτοι συλλογὴ τερπνῶν δημοδῶν ᾠσμάτων, ᾠδομένων ἐν τῇ κατὰ Πάγγαιον χώρῃ. Ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 95-96, ἀρ. 148.

— Ἄνοιξε μ', ἅγιε δέσποτα, νὰ σ' ἴπῳ τὰ κρίματά μου»

Κι ὁ ἀσκητὴς τῆς ἄνοιξε κ' ἡ κόρη ἔμπηκε μέσα.

10 «Πλεματικέ μου κι ἀσκητή, ἐξομολόγησέ με,
γιατ' εἶμαι μιὰ ν ἁμαρτωλή, τοῦ κόσμου κολασμένη
ἔρθα νὰ γέν' ἀσκήτρια σιμὰ 'ς τ' ἀσκηταριό σου,
νὰ περβατῶ 'ξυπόλυτη 'ς τοὺς λόγγους καὶ 'ς τὰ ὄρη,
καὶ νὰ κοιμοῦμαι 'ξέγνυνη 'ς τὰ χιόνια καὶ 'ς τοὺς πάγους.

15 Λυπήσ', ἀφέντη μ' ἀσκητή, νὰ σώσω τὴ ψυχὴ μου».
Κι ὁ ἀσκητὴς ἔγελαστηκε, τὴν ἔπῃρε 'ς τὸ κελλί του,
καὶ τὸ κελλί του ἔλαμψε ἀπὸ τὴν ἐμορφιά της.

Μιὰ νύχτα δὲν ὑπόφερε νὰ μείνῃ 'ς τὰ δικά του,

κ' ἡ κόρη τὸν ἐχάιδευε, γιὰ νὰ τὴν εὐλογήσῃ.

20 Κι ὁ ἀσκητὴς ἐξέχασε σταυροὺς καὶ κομπολόγια.
«Σύρτε, σταυροί, 'ς τίς ἐκκλησίας καὶ ράσα 'ς τ' Ἅγιον Ὄρος
καὶ σύ, ψυχὴ μ' ἁμαρτωλή, σύρτε 'ς τοὺς κολασμένους».

Παραλλαγή Β' (Τριτάτου).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Ὁ Πειρασμός

ΑΘΗΝΩΝ

Σαράντα χρόνους ἀσκητὴς κι δώδεκα ἱερέας
ιβγῆκιν κι πινέφτηκι σὶ ὄλους τοὺς ἀσκητᾶδιν.

«Δὲ μὴ γιλάει ἡ πειρασμός, δὲ μὴ γιλάει ἡ Γιούδας».

5 Σὰν τὰ 'κουσι κ' ἡ πειρασμός, σὰν τὰ 'κουσι κ' ἡ Γιούδας,
βάνει τοὺν ἥλιου πρὸς οὐρανὸν κι τοὺν φηγῶν ἀστῆθι,
κι τοὺν καθάργιον ἀνιγνὸν τοὺν βάνει δαχτυλίδι,
κι ὁσὺν ἄμμούν 'ς τὴ θάλασσα φλουρί, μαργαριτάρι,
κι κίνησι κι πάει.

«Καλὴ μέρα σ', πατέρα μου. — Καλῶς τὴν κόρη ἀπού 'ρθι.

10 Φέγα 'πὸν δῶθι, περασμέ, φέγα 'πὸν δῶθι, Γιούδα.

— Τιγὰρ ἐγὼ εἰμι πειρασμός, τιγὰρ ἐγὼ εἰμι Γιούδας;

'Ἐγὼ εἰμι βασιλόκουρτσον, βασιλουδουχατέρα».

Γιλάστηκι κι ἡ ἀσκητὴς, 'ς τὰ γόνατα τὴν παίρει

'ς τὰ γόνατα τὴν ἔπιρνι, 'ς τὰ μάθκια τὴν φιλοῦσι.

15 Ψιλὸς ἀέρας τραύηξι κι χάθηκιν ἡ κόρη.

Τότῃ τοὺν συλλοιγιάστηκιν, πὼς ἦταν οὗ Ἰούδας.

Εἰς τὰς παραλλαγὰς ταύτας τοῦ ἄσματος ἐκτίθεται πῶς ὁ διάβολος, μεταμορ-
φωθεὶς εἰς εὐειδῆ νεάνιδα, ἐπιτυγχάνει νὰ ἐξαπατήσῃ ἀσκητὴν τινα, ὅστις ἐπὶ τρε-

σαρακονταετίαν ἤσκει τὸν βίον διάγων ἐν ἐγκρατεῖα. Εἰς τὸν τρόπον ὅμως τῆς ἀναπτύξεως τοῦ θέματος τούτου εἰς τὰς παρατιθεμένας παραλλαγὰς τοῦ ἄσματος παρατηροῦμεν διαφορὰς τινας. Οὕτως εἰς τὴν παραλλαγὴν Β' (Τυρνάβου), ὡς καὶ εἰς τὴν ἐκ Παγγαίου τῆς Μακεδονίας, ὁ ἀναχωρητὴς παρουσιάζεται καυχώμενος διὰ τὸν ἐγκρατῆ βίον του· τοῦτο παρατηροῦμεν ὅτι ἐλλεῖπει ἀπὸ τὴν παραλλαγὴν Α' (Ἡλείου), εἰς τὴν ὁποίαν ἡ νεᾶνις (διάβολος), ἄνευ προκλήσεώς τινος ὑπὸ τοῦ ἀσκητοῦ διὰ τὴν ἐγκρατείαν του, ἐμφανίζεται εἰς αὐτὸν καὶ παρακαλεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ εἰς τὸ κελλίον του, μετὰ τὴν ἐξομολόγησιν τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῆς, ὡς ἀσκήτρια.

Ὁ ἀσκητὴς, διστάζων ἐν ἀρχῇ, ὑποχωρεῖ τέλος πρὸ τῶν θερμῶν τῆς νεάνιδος παρακλήσεων καὶ εἰσάγει αὐτὴν εἰς τὸ κελλίον του. Μετ' ὀλίγον ἐλκύεται ἐκ τοῦ κάλλους της καὶ ἀποφασίζει κατὰ τὴν παραλλαγὴν Α' (Ἡλείου) νὰ ἐγκαταλίπῃ τὸν ἀσκητικὸν βίον, ἀδιαφορῶν διὰ τὸ μέγεθος τῆς ἁμαρτίας του.

Κι ὁ ἀσκητὴς ἐξέχασε σταυροὺς καὶ κομπολόγια.

*«Σύρτε, σταυροί, ὅς τις ἐκκλησιὰς καὶ θάσα ὅς τ' Ἅγιον Ὅρος
καὶ σύ, ψυχὴ μ' ἁμαρτωλὴ, σύρτε ὅς τινὲς κολασμένους».*

Πρὸς τὴν παραλλαγὴν ταύτην, Α' συμφωνεῖ εἰς τὴν ἑξῆς διατύπωσιν τοῦ τραγουδιοῦ καὶ ἡ ἐκ Καρπενησίου παρ' Ἰατροῖδῃ μετὰ διαφορὰς τινας μόνον εἰς λέξεις καὶ γραμματικoὺς τύπους¹⁾. Ὁμοίον εἶναι τὸ τέλος τοῦ ἄσματος καὶ εἰς τὰς ἐκ Γρανίτσης καὶ Παγγαίου παραλλαγὰς. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἐκ τούτων ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ Γουγούση²⁾ ὁ ἀσκητὴς δελεασθεὶς ὑπὸ τῆς κόρης (διαβόλου) λέγει:

«Ἄντε, ρασάκι μ', ὅς τὸ καλό, σταυρέ μ' καὶ κομπολόγι.

Ἐγὼ τώρα θὰ παντριστῶ, γυναῖκα θέλ' νὰ πάρω».

Τότε γυρίζει οὐ δαίμονας δυὸ λόγια καὶ τὸν λέγει.

«Ἐσύ ὅσαν ποὺ παινέθηκες μπροστὰ ὅς τοὺς ἀσκητᾶδες,

οὐ δαίμονας δὲν οἱ γελάει καὶ δὲν σὲ ξεπλανεύει,

καὶ τώρα ξεπλανεύτηκες τὸν δαίμονα νὰ πάρῃς».

Εἰς τὴν ἐκ Τυρνάβου παραλλαγὴν (Β') ὁ ἀσκητὴς διστάζει ἐπίσης νὰ δεχθῇ τὴν νεάνίδα καὶ τὴν ἀποδιώκει ἀπὸ τοῦ κελλίου του, διότι ὑποψιάζεται ὅτι εἶναι ὁ

¹⁾ Οὕτως ἀπαντῶσι παρ' Ἰατροῖδῃ: στ. 2 *εὐμορφη* ἀντὶ *ἐμορφη* ἐν τῇ ἡπειρωτικῇ παραλλαγῇ, στ. 6 καὶ 10 *πνευματικὴ* ἀντὶ *πλεματικὴ*, στ. 6 *ἐξομολογήσης* ἀντὶ *ἐομολογήσης*, στ. 7 *θὲς* ἀντὶ *θέλ'ς*, στ. 13 *νὰ προπατ' ἀνυπόδυτη* ἀντὶ *νὰ περβατῶ ξυπόλυτη*, στ. 14 *νὰ κοιμῶμαι* ἀντὶ *νὰ κοιμοῦμαι* κ.ἄ.

²⁾ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 57, σημ. 8.

Πειρασμός. «Φέγα ᾿πὸν δῶθι, περασμέ, φέγα ᾿πὸν δῶθι, Γιούδα». Ὁ διάβολος ὅμως, ἵνα ἐπιτύχη τὴν παραπλάνησίν του ἀπαντᾷ :

«Τιγὰρ ἐγὼ εἰμι πειρασμός, τιγὰρ ἐγὼ εἰμι Γιούδας ;

᾿Γιὼ εἰμι βασιλόκουρτσου, βασιλουδυνατέρα».

Ὁ ἐρημίτης ἐπίστευσε καὶ ἐδέχθη εἰς τὸ κέλλιον του τὴν νεάνίδα. Μετ' ὀλίγον οὗτος δελεάζεται ὑπ' αὐτῆς καὶ παραβαίνων τὸν κανόνα τῆς ἀσκήσεως παραλαμβάνει τὴν κόρην ἐπὶ τῶν γονάτων του. Καθ' ἣν στιγμήν ὅμως τὴν ἡσπάζετο, αὕτη ἀνελύθη εἰς ἀέρα καὶ ἐξηφανίσθη· τότε δὲ ὁ ἀσκητὴς ἀντελήφθη ὅτι αὕτη ἦτο ὁ Πειρασμός (᾿Ιούδας).

Ἐκ τῶν λοιπῶν παραλλαγῶν τοῦ ἄσματος μόνον εἰς τὴν κατωτέρω ἐκ Θεσπρωτίας ὁ διάβολος παρουσιασθεὶς ὡς Παπαδοπούλλα δὲν ἐπιτυγχάνει τοῦ σκοποῦ του καὶ φεύγει κατησχυμμένος.

Ὁ Δεσπότης καὶ ὁ δαίμονας¹⁾

Σαράντα χρόνους ἀσκητὴς καὶ δεκοχτὼ Δεσπότης
καὶ πῆσε καὶ παινεύτηκε εἰς τοὺς ἄλλους ἀσκητῆδες.

Κι ὁ Δαίμονας σὰν τ' ἀκούσε πολὺ τοῦ κακοφάνη.

Τρεῖς μέρες ἐστολίστηκε, τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες,

βάνει τὸν ἥλιο πρόσωπο καὶ τὸ φεγγάρι κοκκίνο

καὶ τὰ φτερὰ τοῦ κόρακα βάνει τὰ μαῦρα φρύδια·

κινάει καὶ πάνει μιὰ βραδιά καὶ μιὰ καλὴ ἡμέρα.

«Καλησπέρα, Δεσπότη μου! — Καλῶς τηνε τὴν κόρη!»

«Κόρη, μὴν εἶσαι ὁ δαίμονας, μὴν εἶσαι καὶ ὁ γυιὸς του ; »

10 «Ἐγὼ δὲν εἰμαι δαίμονας καὶ οὔτε καὶ ὁ γυιὸς του,

μόν' εἰμαι κόρ' ἀπάρθενη, εἰμαι παπαδοπούλλα·

ἤρθα νὰ μάθω γράμματα, νὰ μάθω καὶ κοντύλι.

Κι ὁ Δεσπότης σηκώθηκε καὶ πάνει στὸ κελλί του,

ὅλη τὴ νύχτα προσευχὴ καὶ δέηση μεγάλη·

15 καὶ τὸ πρωὶ σηκώθηκε καὶ πάει στὴν ἐκκλησία

κ' εὐθὺς ἔσκασ' ὁ δαίμονας καὶ γλύτρωσ' ὁ Δεσπότης.

Εἰς τὰς ἐκ Παραμυθίας καὶ Μαλακασίου παραλλαγὰς ἑλλείπει τὸ τέλος τοῦ ἄσματος, τῆς τελευταίας δ' ἐκ τούτων ἡ ἀρχὴ (στ. 1-4) ἔχει ληφθῇ ἐξ ἄσματος τῆς ξενιτειᾶς²⁾.

¹⁾ ΛΑ ἀρ. 414, σ. 30 ἀρ. 8 (Θεσπρωτία. Συλλογὴ Δ. Α. Παναγιωτίδου).

²⁾ ΛΑ Ὑλη, ἀρ. 1965 (Συλλ. Ν. Βραχνοῦ).

Π' ἀνάθιμα ποὺ τό 'λιγι τ' ἀδέρφια δὲν πουνιῶντι
τ' ἀδέρφια σκίζουν τὰ βουνὰ ν' ὅσου ν' ἀνταμωθοῦνε.
Σὰν πάσαν κι ἀνταμώθηκαν σ' ἓνα σινὸ γκιουφύρι
κι ἓνας τοὺν ἄλλουν ἔλιγι, κ' ἓνας τοὺν ἄλλουν λέγουν.

Ἐκ τῆς ἀδρομεροῦς ταύτης ἀναλύσεως τῶν παραλλαγῶν τοῦ ἵσματος παρατηροῦμεν ὅτι ὑπόθεσις του εἶναι ἡ ἐξαπάτησις τοῦ ἐν αὐστηρᾷ ἀσκήσει διάγοντος τὸν βίον ἀναχωρητοῦ ὑπὸ τοῦ διαβόλου μετασχηματισθέντος εἰς εὖειδῆ νεάνιδα. Τὸ θέμα τοῦτο ὁμως εἶναι γνωστὸν εἰς ἡμᾶς καὶ ἐκ τῆς ἀγιολογικῆς παραδόσεως.

Ἡ Βιβλικὴ διδασκαλία (Γέν. 3, 1-7) περὶ τῆς παραπλανήσεως τῶν πρωτοπλάστων πρὸς τὴν ἁμαρτίαν ὑπὸ τοῦ ὄφεως καὶ μάλιστα ἡ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου (Λουκ. 8' 1-13, Ματθ. 8' 1-11) περὶ τοῦ πειρασμοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τοῦ διαβόλου καὶ περὶ τούτου ὡς ἐχθροῦ τοῦ ἀνθρώπου «ἀνθρωποκτόνου», ἐπιζητοῦντος διὰ πάσης πανουργίας, ὅπως ἐξαπατήσῃ τὸν ἀνθρώπον καὶ ὀδηγήσῃ οὕτως αὐτὸν εἰς τὴν ἁμαρτίαν, ἐνέπνευσεν ἀπὸ τοῦ Δ' μ. Χ. αἰῶνος τὴν ἐκ τοῦ κοσμικοῦ βίου φυγὴν καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ ἀσκητικούς ἀγῶνας τῶν ἀναχωρητῶν τῆς ἐρήμου καὶ τῶν μοναχῶν κατὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Πονηροῦ πρὸς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς αὐτῶν ¹⁾).

Εἰς μέγαν ἀριθμὸν τῶν βίων τῶν ἀγίων καὶ ὁσίων τῆς Ἐκκλησίας, ἰδίᾳ δὲ τῶν ἀναχωρητῶν, ἀναφέρεται καὶ ἐξαίρεται ἡ ἀπομόνωσις αὐτῶν ἐκ τῆς κοινωνίας καὶ ἡ αὐστηρὰ ἐν ἐγκρατεῖᾳ ἀσκήσις των μετὰ πολυωρου καθ' ἡμέραν προσευχῆς.

Διὰ τῶν μέσων τούτων ἐπίστευον γενικῶς οἱ μονάζοντες καὶ οἱ ἐρημίται ὅτι θὰ ῥῥανόντο νὰ ἀντεπτελέθουν νικηφόρως κατὰ τοῦ διαβόλου, ὅτι δὲ ἄκτα παύσων καθ' ὅλον τὸν βίον αὐτῶν τεχνασμάτων καὶ ποικιλομορφῶν ἐμφανίσεων του προσεπάθει νὰ ἐξαπατήσῃ τοὺς κατὰ Χριστὸν τὸν βίον πολιτενομένους καὶ παρασύρῃ αὐτοὺς εἰς τὴν ἁμαρτίαν καὶ δι' αὐτῆς εἰς τὴν ἀπώλειαν.

Εἰς τὸ ἔργον του τοῦτο ὁ διάβολος παρουσιάζεται εἰς τοὺς ἀσκητὰς καὶ μοναχοὺς, ὅτε μὲν ἐφορμῶν κατ' αὐτῶν ὑπὸ τὴν μορφὴν ἀγρίων θηρίων, ἐρπετῶν, πτηνῶν καὶ ἄλλων ζώων π.χ. λύκου, ὄφεως, κόρακος κ. ἄ., ὅτε δὲ διὰ φωνῶν, κρότων, λιθοβολισμῶν, καταιγίδων καὶ συριγμῶν πρὸς ἐκφοβισμόν τῶν ἀγωνιζομένων ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς αὐτῶν ²⁾. Οὐχὶ σπανίως παρουσιάζοντο εἰς αὐτοὺς οἱ δαίμονες ὡς ἄγγελοι ³⁾ καὶ ὡς ἄγιοι, ἔτι δὲ καὶ ὡς ὠραῖαι γυναῖκες, αἱ ὁποῖαι, προσερχόμεναι εἰς τὰ ἐρημητήρια αὐτῶν, ἐζήτουν νὰ τύχουν προστασίας παρ' αὐτῶν, οὕτω δὲ νὰ ἐξαπατήσουν αὐτούς.

Περὶ τῶν ἐνεργειῶν τούτων τῶν δαιμόνων ἀναφέρει ἤδη κατὰ τὸν Δ' μ. Χ. αἰῶνα ὁ μέγας Ἀθανάσιος εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου ὅτι οὗτοι: «Ἐπειδὴν

¹⁾ Βλ. Ἀνδρ. Ι. Φυντράκη, Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος. Θεολογία ΙΘ' (1941-48) 309 κέξ. Τοῦ αὐτοῦ, Οἱ μοναχοὶ ὡς κοινωνικοὶ διδάσκαλοι καὶ ἐργάται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, Ἀθήναι 1950, σ. 6 κέξ.

²⁾ Βλ. Ἀνδρ. Φυντράκη, Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν Δ' μ. Χ. αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει ἀγιολογικῶν πηγῶν. Ἐν Ἀθήναις 1945, σ. 30.

³⁾ Migne, P. G. 150, 1017)

γὰρ ἐκ φανεροῦ καὶ ρυπαρᾶς ἡδονῆς μὴ δυνηθῶσιν ἀπατῆσαι τὴν καρδίαν, ἄλλως πάλιν ἐπιβαίνουσιν καὶ λοιπὸν φαντασίας ἀναπλάττοντες ἐκφοβεῖν προσποιοῦνται, μετασχηματιζόμενοι καὶ μιμούμενοι γυναῖκας, θηρία, ἔρπετα καὶ μεγέθη σωμάτων καὶ πλῆθος στρατιωτῶν. Ἄλλ' οὐδὲ οὕτως δεῖ τὰς τούτων φαντασίας δειλιάν· οὐδὲν γὰρ εἰσιν ἀλλὰ καὶ ταχέως ἀφανίζονται· ἐὰν μάλιστα τῇ πίστει καὶ τῷ σημείῳ τοῦ σταυροῦ ἑαυτὸν τις περιφράτῃ. Τολμηροὶ δὲ εἰσι καὶ λίαν ἀναιδεῖς . . . Καὶ προσποιοῦνται μαντεύεσθαι καὶ προλέγειν τὰ μεθ' ἡμέρας ἐρχόμενα, δεικνύειν τε ἑαυτοὺς ὑψηλοὺς ἄχρι τῆς στέγης φθάνοντας καὶ πλατεῖς τῷ μεγέθει, ἵνα οὓς οὐκ ἡδυνήθησαν ἀπατῆσαι τοῖς λογισμοῖς, κἂν ταῖς τοιαύταις φαντασίαις ὑφαρπάσωσιν . . .» ¹⁾ Εἰς τὴν Λαυσαϊκὴν ἱστορίαν ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι «*Αἰσχυρθεὶς ὁ δαίμων καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ ἡττᾷ αὐτοῦ εἰς λαίλαπα ἀνελύθη καὶ εἰς δνάγρους σκιρτῶντας καὶ φεύγοντας καὶ ψόφους ἀφ' ἑαυτῶν ἀπολύοντας ἐξομοιωθεὶς, οὕτως ἄφαντος ἐγένετο*» ²⁾).

Οἱ μοναχοὶ καὶ λοιποὶ εὐσεβεῖς, ὅπως μὴ ἐμπέσουν εἰς τὰς καθημερινὰς αὐτὰς πλεκτάνας τοῦ Πειρασμοῦ, ἔπρεπε νὰ εἶναι πάντοτε ὠπλισμένοι κατ' αὐτοῦ. Ὅπλα δὲ ἀήττητα πρὸς τοῦτο εἶχον τὸν σταυρὸν, τὴν προσευχὴν καὶ τὴν αὐστηρὰν ἐγκράτειαν.

Πλὴν τῶν μετασχηματισμῶν τούτων τὰς δαιμόνων ἀναφέρεται ἐν τοῖς συγγραφοῖς, ὡς ἤδη εἵπομεν, καὶ ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν ὑπὸ μορφὴν εὐαεδοῦς γυναίκος, ὡς καὶ εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν δημοτικὸν βιβλίον, ὑπὸ τὴν ὁποίαν, παρουσιαζόμενοι οὗτοι εἰς τοὺς μοναχοὺς, προσπαθοῦν νὰ δελεάσουν αὐτοὺς διὰ τοῦ γυναικείου κάλλους καὶ ἐπιτύχουν οὕτω νὰ διαρρήξουν οἱ ἀσκηταὶ τὸν κανόνα τῆς ἀσκήσεως αὐτῶν ³⁾).

Εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου ὑπὸ τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου (4 αἰ.) ἀναφέρεται ὅτι ὁ διάβολος «*ὑπέμενεν ὁ ἄθλιος καὶ ὡς γυνὴ σχηματίζεσθαι νυκτὸς καὶ πάντα τρόπον μιμεῖσθαι, μόνον ἵνα τὸν Ἀντώνιον ἀπατήσῃ. Ὁ δὲ τὸν Χριστὸν ἐνθυμούμενος καὶ τὴν δι' αὐτὸν εὐγένειαν καὶ τὸ νοερὸν τῆς ψυχῆς λογιζόμενος, ἀπεσβέννυε τὸν ἄνθρωπον τῆς ἐκείνου πλάνης*» ⁴⁾).

¹⁾ Migne, P. G. 26, 877 A-B. βλ. καὶ στ. 849 A-C.

²⁾ Migne, P. G. 34, 1042 D.

³⁾ Εἰς τὸν ὅσιον Ἀντώνιον παρουσιάσθη ὁ δαίμων ὑπὸ μορφὴν μέλανος παιδὸς προσπαθοῦντος νὰ ἀπατήσῃ τὸν Ὅσιον. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν του ἠρωτήθη ὑπὸ τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου, ποῖος εἶναι, ὁ δὲ δαίμων ἀπήντησεν: «*Ἐγὼ τῆς πορνείας εἰμὶ φίλος· ἐγὼ τὰ εἰς ταύτην ἐνεδρα καὶ τοὺς ταύτης γαργαλισμοὺς κατὰ τῶν νέων ἀνεδεξάμην καὶ πνεῦμα πορνείας κέκλημαι. Πόσους θέλοντας σωφρονεῖν ἠπάτησα! Πόσους ἐγκρατενομένους μετέπεισα γαργαλίζων!*». Migne, P. G. 26, 849 C.

⁴⁾ Migne, P. G. 26, 848 B. Εἰς τὸν Ναθαναὴλ βιοῦντα ἐν τῇ σκῇτῃ ἐνεφανίσθη περὶ τὸ ἐσπέρας ὁ πειρασμὸς ὡς παιδίον καὶ ἐζήτηε νὰ γίνῃ δεκτὸς εἰς τὴν κέλλην του. Migne, P. G. 34, 1042 D.

Εἰς τὸν βίον ἔτι τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου τοῦ νέου (9 αἰ.) λέγεται ὅτι, μονάζων οὗτος εἰς τὸ μοναστήριον τῶν εὐνούχων πλησίον τοῦ μικρασιατικοῦ Ὀλύμπου, ἐκάθισεν ἡμέραν τινα γυμνὸς ἔξω τοῦ κελλίου, ἵνα καθάρσῃ τὸ χιτώνιον του ἀπὸ τῶν ἐπ' αὐτοῦ φθειρῶν. «Μετὰ δὲ ὥρας διάστημα ἀναβλέψας ὁρᾷ γυναῖκα λυσίτριχον, εὐειδῆ πάνυ, ἐρχομένην ἐπάνω αὐτοῦ ἀναιδῶς καὶ ταραχθεῖς ἐπὶ τῇ ταύτης θέᾳ, ἀναστὰς εἰσῆλθεν εἰς τὸ κελλίον». Ὁ ὁσιος προσευχηθεὶς ἀπῆλθε πρὸς τὸν μέγαν Ἰάκωβον καὶ ἀνέφερε τὸ γεγονός. «Ὁ δὲ ἅγιος ἀκούσας λέγει αὐτῷ. Οὐκ ἦν κατὰ τὴν ἀλήθειαν γυνή, ἀλλὰ φαντασία δαιμονική, σὺ οὖν ἀνδρίζου καὶ μὴ πτοῦ . . . »¹⁾. Καὶ περὶ τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Ἀθωνίτου καὶ Καυσοκαλύβη (14 αἰ.) ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον του ὅτι οὗτος «ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ τῶν ἡμερῶν εἰσῆλθεν εἰς τὸ σπήλαιον καὶ ἀφύπνωσε καὶ ἀναστὰς ἐκάθισε καὶ θεωρεῖ γύναιον κεκοσμημένον ἔμπροσθεν τοῦ σπηλαίου καὶ γνοὺς τὴν ἐπίνοιαν τοῦ παμπονήρου δαίμονος καὶ ποιήσας ἐκ τρίτου τὸ σημεῖον τοῦ ζωοποιοῦ σταυροῦ, ἄφαντος ἐγένετο»²⁾.

Τὸ θέμα τοῦτο, τυπικὸν εἰς πολλὰ συναξάρια, ἀπαντᾷ ὡς ἐκτενὲς διήγησις εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Μαρτινιανοῦ. Τοῦτον μὴ κατορθώσας ὁ διάβολος νὰ ἀπατήσῃ, ἠπεύλῃσε φεύγων ὅτι δὲν θὰ τὸν ἀφήσῃ, εἰς δὲν τὸν ταπεινώσῃ. Οὕτω μετ' ὀλίγον γυνή τις ἀκούσασα περὶ τῆς καρτερικῆς πολιτείας τοῦ Μαρτινιανοῦ εἰς τὸ ὄρος «τόπος Κιβωτοῦ» πλησίον τῆς Καισαρίας τῆς Παλαιστίνης καὶ «ὑποβλήθεισα ὑπὸ τοῦ Σατανᾶ» ἀπεράσισε νὰ μεταβῇ πρὸς τὸν Ὅσιον μετὰ σκοπὸν νὰ δοκιμάσῃ τὴν ἐγκράτειάν του. Ἀφοῦ ἐνεδύθη αὕτη στολὴν ρακώδη, ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος περὶ τὸ ἑσπέρας βροχερᾶς καὶ ψυχρᾶς ἡμέρας καὶ ἦλθε πρὸ τοῦ κελλίου τοῦ Ὁσίου κλαίονσα καὶ παρακαλοῦσα αὐτὸν νὰ τὴν δεχθῇ πρὸς διανυκτέρευσιν, ἵνα μὴ μένουσα εἰς τὸ ὑπαιθρον κατασπαραχθῇ κατὰ τὴν νύκτα ὑπὸ τῶν θηρίων.

Ὁ ὁσιος Μαρτινιανός, εὐρεθεὶς πρὸ τοῦ διλήμματος τούτου, ἐδέχθη αὐτὴν εἰς τὸ κελλίον του. Κατὰ τὴν νύκτα «εἰσελθὼν ὁ Σατανᾶς ἐτάραξεν αὐτὸν εἰς πύρωσιν τῆς σαρκὸς καὶ ἀναστὰς ἔωθεν ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ κελλίου, ὅπως τὸ γύναιον ἐκβάλῃ καὶ προπέμψῃ. Ἐκείνη δὲ ἀναστᾶσα περὶ τὸ μεσονύκτιον ἐκόσμησεν ἑαυτὴν καὶ ἡτοιμάσατο πρὸς τὴν ἀπάτην τοῦ ἀνδρός».

Ὁ Μαρτινιανός, ἐλκυσθεὶς ὑπὸ τοῦ κάλλους τῆς γυναικὸς καὶ παροτρυνόμενος ὑπ' αὐτῆς διὰ παραδειγμάτων ἐκ τῆς Ἀγ. Γραφῆς, ἵνα τὴν νυμφευθῇ, ἐφαίνετο πρὸς στιγμὴν καμπτόμενος πρὸς τὴν ἁμαρτίαν. Ἀλλ' «ὁ φιλόανθρωπος καὶ εὐσπλαχνος Θεός, ὁ μὴ παρορῶν τὸν ἐκ νεότητος κάματον αὐτοῦ καὶ μὴ ἐξουδενώ-

¹⁾ Βλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συλλογὴ Παλαιστ. καὶ Συριακῆς ἀγιολογίας, τεύχος Α'. Ἐν Πετροπόλει 1907, σ. 207, στ. 24 κέξ.

²⁾ Anal. Boll. 54 (1936), 45, στ. 25 κέξ.

σας αὐτοῦ τὴν προσευχήν, μετέβαλε τὴν καρδίαν αὐτοῦ τοῦ ἀποστραφῆναι τῆς πονη-
 ρᾶς ἐνθυμήσεως αὐτοῦ καὶ μετέβαλεν εἰς ἀγαθὴν ἐννοιαῖ». Οὕτως ὁ Μαρτινιανός,
 συναισθανθεὶς τὸ ἁμάρτημα πρὸς τὸ ὁποῖον ἦγετο, συνέλεξεν ἀμέσως φρύγανα, εἰς
 τὰ ὁποῖα, ἀφοῦ ἔβηκε πῦρ, ἐπήδησεν ἐπάνω ὑποστάς οὕτως ἐγκαύματα. Ἡ γυνὴ
 ἰδοῦσα τὴν καρτερίαν τοῦ ἀσκητοῦ μετενόησε καὶ προσπέσασα εἰς τοὺς πόδας του
 ἀνεφώνησε: «Δέομαί σου, συγχώρησόν μοι τῇ ἁμαρτωλῇ. Σὺ γὰρ γινώσκεις, δέσποτα,
 ὅτι πολὺν στρεβλὸς ἐστὶν ὁ διάβολος». ¹⁾

Ἐτέρα ἐκτενὴς ὡσαύτως διήγησις περὶ τοῦ πειρασμοῦ ἀσκητοῦ ὑπὸ τοῦ σατανᾶ
 ἀπαντᾷ εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Μακαρίου τοῦ Ρωμαίου ²⁾. Οὗτος διηγεῖται εἰς τοὺς
 ἐπισκεφθέντας αὐτὸν ἐν τῷ ἐρημητηρίῳ του μοναχοὺς Θεόφιλον, Σέργιον καὶ
 Ὑγιεινὸν ὅτι «μετὰ οἰκῆσαι με ἐνταῦθα καὶ ποιῆσαι ἔτη δώδεκα ἐξῆλθον ἐν μιᾷ ἔξω
 τοῦ σπηλαίου μου περὶ ὥραν ἐβδόμην καὶ ἐκαθέσθην μετὰ τῶν δύο λεόντων καὶ
 ἰδοὺ ὁ σατανᾶς ἤρξατό με πειράζειν καὶ ποιήσας ἑαυτὸν ὁ πονηρὸς σουδάριον γυναι-
 5 κὸς πάνν ἔντιμον καὶ ψιλὸν ἔκειτο ἀπέναντί μου χαμαί, ἐγὼ δὲ ὁ ταλαίπωρος πωρω-
 θεὶς τὸν λογισμὸν καὶ μὴ νοήσας τὸν δόλον τοῦ πονηροῦ, λαβὼν αὐτὸ ἔβηκα ἔνδον
 τοῦ σπηλαίου... τῇ δὲ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἐξῆλθον τοῦ σπηλαίου... καὶ πάλιν θεωρῶ ἄλλην
 10 φαντασίαν τοῦ ἐχθροῦ. ἰδοὺ γὰρ ἐκάθητο ὁ διάβολος ἐπάνω λίθου ὥσπερ γυνὴ κεκο-
 σμημένη ἐν ματισμῷ καὶ χρυσίῳ πολυτελεῖ, τὸν δὲ κάλλους αὐτῆς οὐκ ἔσται κόσμος,
 καὶ ἔκλαιε πικρῶς ὥστε καμὲ κινήσαι εἰς τὸ κλαῖναι, καὶ εἶπον πρὸς αὐτήν· γύναι,
 15 πόθεν παραγέγονας; ἡ δὲ εἶπε πρὸς με· ἐγὼ ἡ ταλαίπωρος γυνὴ εἰμι ὀνόματι Μαρία,
 θυγάτηρ πέλουσα Ρωμαίου τινός, καὶ ἠνάγκασάν με οἱ γονεῖς μου συναφθῆναι ἀνδρί,
 καὶ γὰρ μὴ βουλομένη τοῦτο ποιῆσαι προφάσει γαστροῦ λαθοῦσα τοὺς χορεύοντας καὶ
 τὸν ἄνδρα, ἀπὸ τοῦ παστοῦ ἔφυγον μηδενὸς γινώσκοντος καὶ μὴ γνωρίζουσα τὴν
 20 εὐθείαν ὁδὸν πλανωμένη διὰ τῶν ὁρέων καὶ τῶν κρεμνῶν μόλις πάρεμι ὧδε, μὴ
 γινώσκουσα ποῦ ἔρχομαι. Ἐγὼ δὲ ὁ ταπεινὸς ἔτι ὢν πεπωρωμένος ἐπίστευον αὐτῇ
 ὅσα ἐλάλει μοι, τῇ δὲ τέχνῃ τῆς ἀπατελῆς μεθόδου ἐδελέαζε τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν
 καὶ ἐπιλαβόμενος τῆς χειρὸς αὐτῆς εἰσήγαγον αὐτήν ἐν τῷ σπηλαίῳ τούτῳ. Τὰ δὲ
 δάκρυα αὐτῆς καὶ οἱ στεναγμοὶ οὐδόλως ἐπαύοντο καὶ συμπαθήσας αὐτῇ διὰ τὴν
 πεῖναν δέδωκα αὐτῇ φαγεῖν... μήπως λιμῶ ἀποθάνῃ καὶ κηλιδώσῃ μου τὴν
 20 ψυχὴν...»

Κατὰ τὴν νύκτα, διηγεῖται ἐν συνεχείᾳ ὁ Μακάριος, ἡ γυνὴ αὕτη ἐπλησίασεν
 αὐτὸν κοιμώμενον καὶ ἤρχισε νὰ τὸν θωπεύῃ· τότε «ἐγὼ ὁ ἄθλιος καὶ ταλαίπωρος,
 ὁ μηδέποτε ἐνθυμηθεὶς κακὴν πράξιν ἢ κινήθεις εἰς ἐπιθυμίαν πορνείας τὴν αὐτὴν

¹⁾ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μαρτινιανοῦ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κερα-
 μέως. Ἔνθ' ἀν., σελ. 86-91.

²⁾ Βλ. ἐν Α. Vasiliev, Anecdota Graecobyzantina, Pars I, Mosquae, 1893, σ. 159 β-162β.

ὥραν ἠρξάμην ταράττεσθαι εἰς ἁμαρτίαν ἐρασθεὶς αὐτῆς καὶ προσλαβόμενος αὐτὴν πρὸς ἑμαυτὸν ἐβουλήθην συγγενέσθαι αὐτῇ εἰς ἁμαρτίαν, ἐκείνη δὲ ἄφ(ν)ω ἀφανῆς ἐγένετο ἅπ' ἐμοῦ. Ἐγὼ δὲ ὁ ἄθλιος ὡς πωρωθεὶς τῷ νοῦ εὐρέθην ὑπτιος κείμενος 25 ἐπὶ τὴν γῆν ὥσπερ ἀπὸ ὕπνου βαθυτάτον, καὶ ὅτε ἀνένηψα ἐκ τῆς πλάνης τοῦ διαβόλου καὶ ἦλθον εἰς ἑμαυτόν, ἐπιγινούς τὴν αἰσχύνην μου καὶ τὴν δεινὴν καὶ ἀφόρητον ἁμαρτίαν ὅτι μεγάλη ἐστίν, ἐξελθὼν ἐκ τοῦ σπηλαίου, ἔκλαυσα πικρῶς σφόδρα . . . »

Ἐκ τῆς παραβολῆς τῶν ἀγιολογικῶν τούτων διηγήσεων πρὸς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν δημῶδες ἄσμα γίνεται ἀμέσως καταφανὴς ἡ στενὴ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀνωτέρω εἰς τὸν βίον τοῦ ὁσίου Μακαρίου τοῦ Ρωμαίου σχετικὴν διήγησιν καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς προέλευσις τούτου.

Οὕτω α') εἰς τὸ ἄσμα, ὡς παραδίδεται εἰς τὴν ἐξ Ἡλείου (Α') παραλλαγὴν, ὁ διάβολος παρουσιάζεται ὡς «ἐμορφή κοπέλλα» κλαίουσα καὶ παρακαλοῦσα (στ. 5) πρὸ τοῦ κελλίου τοῦ ἀσκητοῦ, ὅπως γίνῃ ὑπ' αὐτοῦ δεκτὴ ὡς ἀσκήτρια (στ. 12). Ὅμοίως ἐμφανίζεται ὁ πειρασμὸς καὶ ἐν τῇ ἀγιολογικῇ διηγέσει (στ. 7 κέξ.) ὥσπερ γυνὴ κεκοσμημένη ἐν ἱματισμῷ καὶ χρυσίῳ ποικιλεῖ, τοῦ δὲ κάλλους αὐτῆς οὐκ ἔστι κόρος, καὶ ἔκλαιε πικρῶς ὥστε καμὲ κατῆσα εἰς αὐτὴν κλαῦσαι». Δὲν λέγεται ἐνταῦθα ρητῶς ὅτι ἡ γυνὴ (διάβολος) ἐζήτησε νὰ ἐξομοιογῇ καὶ ἀσκητεῖν, ὡς ἐν τῷ ἄσματι, ἀλλ' ἐννοεῖται τούτο, αὐτῆς λεγούσης ὅτι ἀναγκασθεῖσα νὰ νυμφευθῇ ἀπέδρασε κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τοῦ γάμου τῆς καὶ κατέφυγεν εἰς τὰ ὄρη (στ. 11 - 15).

β') Ἡ γυνὴ λέγει περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς εἰς τὸ ἄσμα καὶ εἰς τὸ συναξάριον. Οὕτω κατὰ μὲν τὴν παραλλαγὴν Β' (Τυρνάβου) τοῦ ἄσματος αὕτη εἶναι θυγάτηρ βασιλέως «*βασιλόκουρτσου, βασιλουνδυχατέρα*» (στ. 12)¹⁾, κατὰ δὲ τὴν διήγησιν (στ. 10 - 11) ὀνομάζεται Μαρία «*θυγάτηρ πέλουσα Ρωμαίου τινός*».

γ') Περὶ τῆς ἐξαπατήσεως τοῦ ἀσκητοῦ ὑπὸ τῆς γυναικὸς καὶ τῆς εἰσδοχῆς αὐτῆς εἰς τὸ κελλίον λέγεται εἰς τὰς δύο ἀνωτέρω παραλλαγὰς τοῦ ἄσματος (Α' στ. 6 - 9, Β' στ. 13 καὶ εἰς τὴν διήγησιν (στ. 15 - 20).

δ') Εἰς τὴν παραλλ. Α' στ. 19 τοῦ ἄσματος ἡ κόρη ἐχάιδευσεν τὸν ἀσκητὴν, διὰ νὰ τὴν εὐλογήσῃ. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν διήγησιν (ιδ. ἀνωτ. σ. 64) ἐνθα ἀναφέρεται ὅτι κοιμωμένου τοῦ ἀναχωρητοῦ ἡ γυνὴ (διάβολος) ἐπιηλάφει τὸ σῶμα του.

ε') Κατὰ τὴν ἐκ Τυρνάβου παραλλαγὴν (Β', στ. 14 - 16), ὅτε ὁ ἀσκητὴς ἤρχισε

¹⁾ Εἰς ἄλλας παραλλαγὰς λέγεται: *παπαδοπούλλα* (Θεσπρωτίας), «*κόρη τοῦ παπᾶ, κόρη ἀρραβωνιασμένη*» (Γρανίτης Ἀπεραντίων Εὐρυτανίας), «*κόρη τοῦ παπᾶ κ' ἡ νύφη τοῦ κοννόμου*» (Μαλακασίου), «*κόρη ἀνύπαντρη, κόρ' ἀρραβωνιασμένη*» (Παραμυθίας). Ἐρωτωμένη αὕτη ὑπὸ τοῦ ἀναχωρητοῦ, τίνας εἶναι θυγάτηρ, ἀπαντᾷ: «*Ἐγὼ ἔμαι ποὺ τὸν τόπο σου, ἡ ἀγαπητικιά σου*» (Παγγαίου Μακεδονίας).

νά φιλή τὴν κόρη, αὕτη ἀνελύθη εἰς ἀέρα καὶ ἐξηφανίσθη. Τότε δὲ ἀντελήφθη οὗτος τὴν ἀπάτην τοῦ σατανᾶ «Τότι τοῦ συλλουγιάστηκιν πὼς ἦταν οὐ Ἰούδας». Ὁ ὅσιος Μακάριος ὁ Ρωμαῖος διηγεῖται ὁμοίως (στ. 23-25) ὅτι, ὅτε οὗτος ἐπλησίασε τὴν γυναῖκα, «ἐκείνη . . . ἄφ(ν)ω ἀφανῆς ἐγένετο . . .». Τότε δὲ συνελθὼν «ἐκ τῆς πλάνης τοῦ διαβόλου» καὶ συναισθανθεὶς τὸ ἁμάρτημά του ἔκλαυσε πικρῶς.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως ταύτης τοῦ ἔσματος πρὸς τὴν σχετικὴν ταύτην διήγησιν ἐν τῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Μακαρίου τοῦ Ρωμαίου παρατηροῦμεν ὅτι ἐκ τῶν δύο ἀνωτέρω παραλλαγῶν τοῦ ἔσματος, ἡ Α' (Ἡλείου) συμφωνεῖ πρὸς τὴν διήγησιν ἀπὸ τοῦ στ. 1-19, ἡ δὲ Β' (Τυρνάβου) ἀπὸ τοῦ στίχου 13-16. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην παρατηροῦμεν ἔτι ὅτι ὁ διάλογος μεταξὺ ἀσκητοῦ καὶ νεάνιδος (διαβόλου) εἶναι ἐναργέστερος ἀπὸ τὸν εἰς τὴν παραλλ. Α' (Ἡλείου), ἀκόμη δὲ ὅτι εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ στολισμοῦ τῆς κόρης ἔχομεν ἐνταῦθα συμφυρμὸν ἐκ τῆς παραλογῆς «Ἡ νύφη κουμπάρα»¹⁾.

Συμφυρμὸν ἐπίσης ἔχομεν καὶ εἰς τοὺς τρεῖς τελευταίους στίχους (στ. 20-22) τῆς παραλλαγῆς Α' (Ἡλείου) ἐκ τοῦ γνωστοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ «Καλόγερος ποδοπατῶν τὰ ράσα του γιὰ νὰ στεφανωθῇ»²⁾.

¹⁾ Βλ. Σπ. Μανασσίδου, *Δημώδη ἔσματα Ἀλφειοῦ*, Ἀρχ. Θεολ. Θεολ. 1' (1936), 37, 64 στ. 82, στ. 13-16.

«Ἐκατοσε κ' ἐστολίστηκε πρὸ τοῦ παντὸς ὡς τὸ γιόμα.
Βάνει τὸν ἥλιο πρόσωπο καὶ τὸ φεγγάρι ἀστήγη
καὶ τὸν καθάριο ἀγγελινὸ τὸν βάνει δαχτυλίδι,
τὸν ἄμμο τὸν ἀμέτρον τὸν βάν' μαργαριτάρια.

Βλ. καὶ *Μαλβίνας I. Σαλβάνου*, Τραγούδια, μοιρολόγια καὶ λαζαρικά Ἀργυράδων Κερκύρας. Λαογρ. 8 (1921) 535 ἀρ. 10, στ. 11-13. *Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου*, Δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου. Ἀθῆναι 1928, σ. 213-14 ἀρ. 3 στ. 26 κέξ. κλπ. Ὁ συμφυρμὸς οὗτος ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰς παραλλαγὰς τοῦ ἔσματος ἐκ Παραμυθίας καὶ Μακεδονίας (Παγγαίου). Βλ. ἀνωτ. σ. 57, σημ. 7 καὶ 8.

²⁾ Βλ. *Arn. Passow*, Τραγούδια ρωμαίικα. Lipsiae 1860, σ. 440. ἀρ. 586, στ. 10-13

«Ποδοπατῶ τὰ ράσα μου, βγάνω τὰ φυλαχτά μου.
Σύρτε σταυροὶ στὸν οὐρανὸ καὶ σὶ ἄγια μοναστήρια,
κ' ἐγὼ θὰ νὰ στεφανωθῶ τὴν κόρη πὸν ῥαπάω» κ.ἄ.

Βλ. καὶ *Νικ. Ἰ. Λάσκαρη*, Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖα της. Μέρ. Δ', ἐν Πύργῳ 1908, σ. 322 ἀρ. 10, στ. 8-10.

«Σῦρε, σταυρέ, σὶς ἐκκλησιές, σῦρε ἔς τὰ μοναστήρια
κ' ἐγὼ θὰ κόψω τὰ μαλλιά, θὰ κόψω καὶ τὰ γένεια.
Θὰ πὰ μακριὰ νὰ παντρευτῶ, νὰ πάρω κορασίδα».

Τὸν συμφυρμὸν τοῦτον ἔχομεν καὶ εἰς τὰς παραλλαγὰς ἐκ Καρπενήσιου (Ἰατρίδου, ἐνθ' ἄν., σ. 12, στ. 20 κέ.), ἐκ Παγγαίου τῆς Μακεδονίας (Ἀστ. Δ. Γουσίον, ἐνθ' ἄν., σ. 95 ἀρ. 148) καὶ ἐκ Γρανίτσας (ΛΑ' Ὑλη ἀρ. 258).

Ἐκ τῆς καταφανοῦς ὁμοιότητος ταύτης Ἰσματος καὶ ἀγιολογικῆς διηγήσεως πιστεύομεν ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ ποιητικὴν αὐτῆς διασκευὴν διὰ τῆς ὁποίας ἐπεδιώκετο ψυχωφελὴς διὰ τὸν λαὸν σκοπὸς ὑπὸ τοῦ στιχουργοῦ τῆς διηγήσεως καλογήρου ἢ ἄλλου τινὸς γνώστου τῆς ἀγιολογικῆς φιλολογίας.

Τὸ ἀρχικὸν τοῦτο Ἰσμα, τὸ ὁποῖον προέκυψεν οὕτως ἐκ τῆς ἀγιολογικῆς ταύτης διηγήσεως, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἀντιπροσωπεύει ἡ δημοσιευομένη ἀνωτέρω παραλλαγή Α' (Ἡπεῖρον), ἡ ὁποία, ὡς ἐλέχθη ἤδη, συμφωνεῖ πρὸς τὴν διήγησιν εἰς τὰς καθ' ἕκαστον λεπτομερείας πλὴν τῶν τελευταίων στίχων (στ. 20-22). Οἱ στίχοι οὗτοι προσετέθησαν ἐνταῦθα ἐκ τοῦ Ἰσματος τοῦ καλογήρου, ὅστις ποδοπατεῖ τὰ ῥάσα του διὰ νὰ στεφανωθῇ, ἀντικαταστήσαντες τοὺς γνησίους τοῦ ποιήματος στίχους, τοὺς ὁποίους εὐρίσκομεν εἰς τὴν παραλλαγὴν Β' (Τυρνάβου) στ. 13-16. Ὁ συμφυρμὸς οὗτος ἐγένετο, διότι τοιοῦτοτρόπως τὸ Ἰσμα παρουσιάζει φυσικώτερον τέλος, σύμφωνον πρὸς τὴν ψυχολογίαν τοῦ λαοῦ, ἀπὸ τὸ τῆς ἀναλύσεως τῆς νεάνιδος (διαβόλου) εἰς ἄερα.

Ἐκ τῆς γεωγραφικῆς τέλος ἐξαπλώσεως τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς, ὡς ἀνωτέρω, παραλλαγῶν τοῦ Ἰσματος, συνάγεται, ὡς νομίζω, ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἰσματος προέρχεται ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Μετεώρων, ὅπου πιθανῶς ἐπλάσθη τοῦτο το πρῶτον.

Ἐργον κατὰ Σεπτέμβριον 1951

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΣ ΠΑΡΟΙΜΙΑΣ

ΥΠΟ

Κ. ΡΩΜΑΙΟΥ

Ὁ λαογράφος, ὁ ἐπιχειρῶν νὰ ἐκδώσῃ σειρὰν παροιμιῶν καὶ νὰ τὰς συνοδεύσῃ μὲ ἐρμηνευτικὰς καὶ συγκριτικὰς σημειώσεις, ὁμολογουμένως ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ πολλὰς καὶ ποικίλας δυσχερείας. Παρέχουν, θὰ ἔλεγε κανεὶς, αἱ παροιμίαι εἰς τὸν λαογράφον τόσα καὶ τοιαῦτα ἐμπόδια, ὅσα καὶ οἷα παρέχει εἰς τὸν γλωσσολόγον ἢ προσπάθεια πρὸς ἐρμηνείαν τῶν τοπωνυμίων. Ἀμφότερα τὰ εἶδη ταῦτα εἶναι γλωσσικὰ μνημεῖα—σύντομα, ἀπομεμονωμένα καὶ δυσερμήνευτα—, ὅπισθεν τῶν ὁποίων συχνότατα ἐνδέχεται νὰ κρύπτεται μακρὰ καὶ δυσδιάγνωστος ἱστορία ἐπεισοδίων καὶ γεγονότων, μῦθων ἢ πραγματικῶν, ἐθιμικῶν ἢ ἀπ᾽ συμβάντων, γενικῶν ἢ λεπτομερειακῶν, σημαντικῶν ἢ ἀσημάντων. Καὶ ἐνθ' συνήθως ἔχει ἐντελῶς λησμονηθῇ ὅλη αὕτη ἢ προέτιος τῆς καταγωγῆς των, παραμένουν ὡς μόνοι ἀπόγονοι ἐν γριφῶδες τοπωνύμιον ἢ μία αἰνιγματικὴ παροιμιώδης φράσις.

Αἱ δυσχερείαι γίνονται ἀκόμη μεγαλύτεραι, ὅταν πρόκειται περὶ κριτικῆς ἐκδόσεως βυζαντινῶν παροιμιῶν. Διότι εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν δὲν γνωρίζομεν τὴν ἀληθῆ ψυχολογικὴν ἀτμόσφαιραν, μέσα εἰς τὴν ὁποίαν ἔζη καὶ ἐκινεῖτο ἡ μεταφορικὴ παρὰ τοῦ λαοῦ χρῆσις ἐκάστης παροιμίας. Ἡ ἔλλειψις αὕτη συμβαίνει, διότι συνήθως αἱ βυζαντιναὶ παροιμίαι ἢ παραδίδονται ἀναγεγραμμέναι ξηρῶς ἄνευ σχολίου τινός, ἢ συνοδεύονται ὑπὸ θεολογικῶν σχολίων, ἅτινα ἐνδέχεται μὲν νὰ εἶναι χρήσιμα ὡς ὑποβοηθητικὸν ἐρμήνευμα, ἐνδέχεται ὅμως καὶ νὰ εἶναι αὐθαίρετον παρερμήνευμα. Ἡ δευτέρα μάλιστα περίπτωσις εἶναι συνηθεστέρα.

Μία κριτικὴ ἔκδοσις 34 βυζαντινῶν παροιμιῶν καὶ γνωμικῶν ἔχει γίνῃ πρὸ τινος ἀπὸ τὴν συνάδελφον κ. Μαρίαν Ἰωαννίδου¹⁾. Ἡ ἐργασία τῆς κ. Ἰωαννίδου ἔχει γίνῃ μὲ ὑπομονὴν περὶ τὴν ἐξακρίβωσιν καὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ ὕλικου καὶ μὲ

¹⁾ Βυζαντιναὶ παροιμίαι ἐκ χειρογράφου τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου 1, 1939, σ. 50-67.

ἐπιμέλειαν, ὥστε νὰ ἀποβαίνει ὄντως ὑποδειγματική ὡς κριτική καὶ ἐρμηνευτική ἔκδοσις βυζαντινῶν παροιμιῶν.

Ἐπειδὴ ὅμως μία τοιαύτη ἔκδοσις, παρὰ τὴν ἐνιαίαν ἐμφάνισίν της, εἶναι ἀναγκαστικῶς οὐχὶ ἐν ἐνιαῖον μελέημα, ἀλλὰ ἐν σύνολον ἀπὸ αὐτοτελῇ καὶ ἀνεξάρτητα θέματα, τόσα, ὅσαι καὶ αἱ ἐξεταζόμεναι παροιμίαι, διὰ τοῦτο εἰς τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ἐκδόσεων εἶναι γενικῶς εὐκολώτερον νὰ ἐπακολουθοῦν νέαι προσθήκαι, συζητήσεις ἢ τροποποιήσεις, καὶ τοῦτο χωρὶς πᾶσα νεωτέρα δημοσίευσις νὰ μειῶνῃ τὴν ἀξίαν τῆς προηγουμένης.

Κατωτέρω ἐξετάζονται 6 βυζαντιναὶ παροιμίαι, ἐξ ὧν αἱ τέσσαρες ἐλήφθησαν ἐκ τῆς διατριβῆς τῆς κ. Μ. Ἰωαννίδου, αἱ δὲ ὑπόλοιποι δύο ἐκ βυζαντινῶν παροιμιῶν δημοσιευθεισῶν ὑπὸ Ν. Γ. Πολίτου¹⁾.

Α'

Μία ἐκ τῶν δυσκολωτέρων παροιμιῶν τοῦ εἰρημένου χειρογράφου τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν ἀσφαλῶς εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθμ. 3, ἔχουσα ὡς ἑξῆς:

«Ὁ μυλωνᾶς ἀφρόσας τὰ γένεια αὐτοῦ τινάσσει»²⁾.

Τὸ πρόβλημα συνκεντρῶνεται εἰς τὴν λέξιν ἀφρόσας, ἥτις συλλογικῶς καὶ σημασιολογικῶς εἶναι ἀκατανόητος. Ὁ καθηγητὴς Φ. Κουκουλὲς δέχεται ὅτι παλαιογραφικῶς ὑπόκειται ἡ μετοχὴ *φυράσας* τοῦ ῥήματος *φυρῶ* (= ἀναμειγνύω, ζυμώνω), σημασιολογικῶς δὲ ἡ παροιμία θὰ ἐσήμαινεν ὅτι: «ἀφοῦ ὁ μυλωνᾶς ἐφύρασε (= ἀνέμειξεν, ἐζύμωσε, δηλ. ἀφοῦ ἐτελείωσε τὴν ἐργασίαν του) ἐτίναξε τὰ γένεια του»³⁾.

Ὁρθῶς ἡ κ. Ἰωαννίδου δὲν παραδέχεται τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κ. Κουκουλέ, καὶ τοῦτο διότι δὲν ἔχομεν οὕτω «τὴν μεταφορικὴν ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν τόσον χαρακτηριστικῶς παρέχουσιν αἱ νεοελληνικαὶ παροιμίαι», αἱ ἐκεῖ ὑπὸ τῆς κ. Ἰωαννίδου παρατιθέμεναι. Περαιτέρω ἡ κ. Ἰωαννίδου ὀρθῶς καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «ὑπὸ τὸ ἀνύπαρκτον καὶ ἀκατανόητον ἀφρόσας τοῦ βιβλιογράφου ὑποκρύπτεται λέξις ἔχουσα ἔννοιαν συναφῇ πρὸς τὸ ρ. πεινῶ».

Ἡ ὀρθὴ λύσις τοῦ προκειμένου προβλήματος νομίζω ὅτι ἔχει ὡς ἑξῆς: Προέχει νὰ ἐξακριβωθῇ μήπως τὸ ῥήμα *φυρῶ* ἔχει σημασίαν τινὰ παράλληλον πρὸς τὴν σημασίαν, ἣν ἀπαιτοῦν ἐνταῦθα αἱ νεοελληνικαὶ παραλλαγαὶ τῆς αὐτῆς παροιμίας. Διὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην πολυτιμοτάτη εἶναι ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῶν

¹⁾ Παροιμίαι Α', σ. 8 καὶ 58.

²⁾ Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου, 1 (1939), 54. Βλέπε καὶ σελ. 60, ἔνθα ἐρμηνευτικαὶ σημειώσεις τῆς κ. Μ. Ἰωαννίδου.

³⁾ ΕΛΑ 1,60 σημ. 3.

ἐξῆς νεοελληνικῶν παροιμιῶν, τὰς ὁποίας πάσας ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ν. Γ. Πολίτης: 1. «Ἄκριβὸς θαρρεῖ κερδίζει, μὰ *φυρᾶ* καὶ δὲν τὸ νοιώθει» (ἢ: «καὶ *φυρνᾶ* καὶ δὲν τὸ νοιώνει», ἢ: «θαρρεῖ *πλουταίνει* καὶ ...»). 2. «Ἄκριβὸς θαρρεῖ *κερταίνει* κ' *ἀστοχᾶ* καὶ ἔν τὸ ξέρει». 3. «Ἄκριβὸς θαρρεῖ *τσερδαίνει*, *χάνει* τα τσαὶ δὲν τὸ νοιώνει»¹).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παραλλαγῶν προκύπτουν δύο ὁμάδες συνωνύμων ρημάτων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν μία περιέχει ρήματα συνώνυμα μεταξύ των (*φυρᾶ* ἢ *φυρνᾶ*, *ἀστοχᾶ*, *χάνει* τα), ἡ δὲ ἄλλη περιέχει ρήματα σημασιολογικῶς ἀντίθετα πρὸς τὸ *φυρᾶ* (ἦτοι τὰ: *πλουταίνει* ἢ *κερδίζει*—*κερταίνει*—*τσερδαίνει*).

Ἐκ τῆς μεταξύ των ἀντιβολῆς τῶν ὁμάδων τούτων γίνεται πλέον φανερόν ὅτι τὸ ρῆμα *φυρᾶ* σημαίνει καί: *περιπίπτω εἰς πτώχευσιν*, *ἀποτυγχάνω νὰ πλουτίσω*, *χάνω τὰ κεκτημένα*.

Ἐὰν λοιπὸν δεχθῶμεν ὅτι ὑπὸ τὸν τύπον *ἀφρόσας* ὑπόκειται ἡ μετοχὴ *φυράσας*, τότε αὕτη δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέση πρὸς τὸ *φυράσας*=*ζυμώσας*, ἀλλὰ πρέπει νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸ *φυράσας*=*πτωχεύσας* καὶ *στερούμενος ἀλεύρου*. Ἡ δὲ ἐρμηνεία τῆς βυζαντινῆς παροιμίας θὰ ἦτοι: «Ὁ *μυλωνᾶς* *πτωχεύσας* καὶ *στερηθεὶς ἀλεύρου* τινάζει τὰ *γένεια* του, *ἐξοικονομῶν* οὕτω τὸ ἐπ' αὐτῶν *ἐπικαυθῆσαν* πρότερον *ἀλεύρον*».

Ἐνισχυτικαὶ τῆς ἐρμηνείας ταύτης εἶναι καὶ αἱ ἐξῆς νεοελληνικαὶ παροιμίαι, παρατιθέμεναι ἐκεῖ ὑπὸ τῆς κ. Ἰωαννίδου: 1. «Ὁ *μυλωνᾶς* *ἐπείνασε* κ' *ἐτίναξε* τὰ *γένεια* τ'». 2. «*Ἄν* τινάξῃ ὁ *μυλωνᾶς* τὰ *γένεια* του, *φτιάγει* *πίττα* καὶ *κουλλούρα*». 3. «*Σὰν* *τιναχτῇ* ὁ *μυλωνᾶς*, *πολλὰς* *κουλλούρας* *φτιάγει*».

Εἰς τὰς ἀνωτέρω προσθέτω ἑτέραν παραλλαγὴν καταγεγραφομένην ὑπὸ τοῦ Ι. Βενιζέλου²): «*Κουλλούρα* *φτιάγ'* ὁ *μυλωνᾶς* *τινάζοντας* τὰ *γένεια*. Ὅτι ὁ πλούσιος εἰς *πενίαν* *περιελθὼν* δύναται ἐκ τῶν *στερημάτων* του νὰ *οἰκονομηθῇ* ἐπὶ *τινα* *χρόνον*». Τὸ ἐρμῆνευμα «εἰς *πενίαν* *περιελθὼν*» ἐνθυμίζει καὶ εἶναι συνώνυμον πρὸς τὸ *φυράσας*, τὸ ἀκατανόητον *ἀφρόσας* τοῦ κώδικος (*φυράσας*=*πτωχεύσας*, *στερούμενος ἀλεύρου*, *περιελθὼν εἰς πενίαν*).

Περαιτέρω θὰ εἶχε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἐξῆς: Ὅπως οἱ νεώτεροι Ἕλληνες (εἶναι δὲ συχνότατον τὸ φαινόμενον) γοητεύονται μὲ τὴν ὁμοηχίαν καὶ τὴν ὁμοιοκαταληξίαν ἐν τῇ παροιμίᾳ, οὕτω συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς ἀρχαίους (βλέπε τὴν ἀρχαίαν παροιμίαν, λίαν ἐκφραστικὴν: «*ὦμόν*, *ἀλλ'* *ἐμόν*»), ὡς ἐπίσης καὶ μὲ τοὺς βυζαντινοὺς. Ἀπὸ τοὺς τελευταίους πρόχειρον παράδειγμα δύναται νὰ ἀνα-

¹) Παροιμίαι, Α', 420.

²) Ι. Βενιζέλου, Παροιμίαι, σελ. 144.

φερθῇ ἡ γνωστὴ καὶ παραστατικὴ παροιμία: «Ὡς ἐδέξου τὴν πηκτὴν, δέξου καὶ τὴν ἐμπηκτὴν»¹⁾).

Δύναται ὅμως νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι οἱ καταγράφοντες τὰς παροιμίας βυζαντινοὶ λόγιοι ἐνίοτε συνέβαινε τὰς δημώδεις παροιμίας νὰ τὰς διασκευάζουν αὐθαίρετως καὶ κατὰ μορφὴν λογιωτέραν. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐξαρχαϊστικὴ αὕτη διασκευή τοῦ λογίου συλλογέως συνήθως νὰ καταστρέφῃ τὴν παραστατικὴν δημώδη ὁμοιοκαταληξίαν καὶ νὰ ἀφαιρῇ οὕτω σημαντικὸν λογοτεχνικὸν προτέρημα τῆς ἀρχικῆς καὶ γνησίας δημώδους μορφῆς. Περισώζει δηλ. μόνον τὴν φιλοσοφικὴν διάθεσιν τοῦ λαοῦ (νόημα, περιεχόμενον), ἐνῶ καταστρέφει τὴν λογοτεχνικὴν του ἐπιτυχίαν.

Παρόμοιον πιθανῶς ἔχει συμβῇ καὶ μὲ τὴν προκειμένην βυζαντινὴν παροιμίαν, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχικὴ καὶ γνησίᾳ βυζαντινὴ μορφή νομίζω ὅτι θὰ ἦτο περίπου:

«Ὁ μυλωνᾶς, ὅταν φυράσῃ, τὰ γένεια αὐτοῦ τινάσσει»²⁾).

Ἡ παροιμία ὑπὸ τὴν μορφήν της αὐτὴν ἔχει καὶ συμμετρίαν τοῦ α' καὶ β' ἡμιστιχίου, ὥς καὶ ὁμοιοκαταληξίαν, ἥτις προστιθεταὶ χάριν καὶ γοητείαν. Ὅπως ἡ σημασία τοῦ ῥήματος *φυρῶ* εἶναι ἐντεῦθεν δημώδης (ὄχι *φυρῶ* = *ζυμώνω*, ἀλλὰ *φύρῶ* = νεοελλ. *φουρνῶ*, *πιτταεύω*, *στεαυῶμαι* — βλ. νεοελλ. παροιμ. «*ἀργαλιὸς θάραξ ἄκουτᾶν*», *μὰ φυρνᾶ...*»), οὕτω δημώδης εἶναι καὶ ἡ σύνταξις του («*ὅταν φυράσῃ*»).

Ἡ δημώδης ὅμως αὕτη χρονικὴ πρότασις ἐξαρχαϊζεται ὑπὸ τοῦ λογίου καταγράφους διὰ τῆς μετοχῆς *φυράσας*. Ἐντεῦθεν δὲ δὲν ἦτο δύσκολον νὰ προέλθῃ τὸ ἀκατανόητον καὶ αἰνιγματῶδες ἀφρόσας, ὅπερ παραδίδεται ἐν τῷ εἰρημένῳ χειρογράφῳ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν.

Β'

Ἄλλη βυζαντινὴ παροιμία ἐκ τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν εἶναι ἡ ὑπ' ἀριθμ. 22, ἔχουσα ὡς ἑξῆς:

«Ἐὰν οὐκ ὑπά<γ>ῃ τὸ ἐπάριν σου, κόψε τὴν οὐρὰν του»³⁾).

¹⁾ *Πολίτον*, Παροιμίας, Α', 35 ἀριθ. 6 καὶ Α' 57 ἀριθ. 2. Ἐτέραν παραλλαγὴν τῆς αὐτῆς παροιμίας βλέπε ἐν *Πολίτον* Παροιμ. Α', 15 ἔχουσαν ὡς ἑξῆς: «Ὡς ἐδέξω τὰς πηκτάς, δέξου καὶ τὰς ἐμπηκτάς». Τὴν ἰδίαν παραλλαγὴν ἀναφέρει καὶ ὁ Μιχ. Ψελλὸς (βλ. ΠΠ. τ. Α', 9 νη').

²⁾ Ἀπὸ τὰς νεοελληνικὰς παροιμίας, τὰς ἀπηχούσας ὁμοίαν περὶ τὴν σύνθεσιν των τεχνικὴν, ἀρκεῖ ὡς παράδειγμα ἡ ἑξῆς ἐκ Κρήτης: «Ὅποια θέλει νὰ γεράσῃ, ἀργαστήρι ν' ἀγοράσῃ» (ἀργαστήρι = ὁ ἀργαλιός. Ἡ παροιμία ἀναφέρεται εἰς τὰ βάσανα τὰ ὁποία προξενεῖ ἡ ὑφαντικὴ τέχνη).

³⁾ Βλέπε ΕΛΑ 1, 1939, σ. 57 καὶ σ. 65, ἐνθα ἐρμηνευτικαὶ σημειώσεις.

Ἡ κ. Ἰωαννίδου δέχεται ὡς εὐλογοφανῇ τὴν ἐξῆς ἐρμηνείαν, περιπαικτικῶς ἴσως λεγομένην : «Τὸ ἄλογό σου θὰ τὸ βαραίνει ἡ οὐρά του καὶ δὲν τρέχει, γι' αὐτὸ νὰ τοῦ τὴν κόψης!». Δέχεται δὲ ὅτι θὰ ᾔτο ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐπίσης χάριν ἀστείότητος συνηθιζομένην νεοελληνικὴν : «πονεῖ κεφάλι, κόψε κεφάλι».

Δὲν νομίζω ὅτι ἡ οὐρά ἐνταῦθα βαρύνει τὸ ἄλογον, ὅπερ ἐξ αἰτίας τοῦ βάρους τούτου δὲν τρέχει. Ἀσφαλῶς ὅμως πρέπει νὰ ὑπάρχῃ κάποια συμβολικὴ ἄλλη σχέσις μεταξὺ τῆς οὐρᾶς καὶ τῆς ταχύτητος τοῦ ἵππου. Πράγματι δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι οἱ καλπάζοντες ταχεῖς ἵπποι συνήθως σηκώνουν κατὰ τὸ τρέξιμόν των καὶ μεθ' ὑπερηφανείας ἀνεμίζουν τὴν οὐράν των. Τὸ πρᾶγμα τοῦτο παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι εἰκονίζεται καὶ εἰς βυζαντινὰς μικρογραφίας παριστώσας ἵπποδρομίας ἢ γενικῶς ἱππικὴν μάχην ἢ πομπὴν ἢ κυνήγιον¹).

Εἰς ἓνα λοιπὸν ταχὺν ἵππον ἡ οὐρά του προώριται νὰ σηκώνεται καὶ ἀνεμίζουσα νὰ γίνεται ἀπόδειξις καὶ σύμβολον τῆς ἱκανότητος τοῦ ἵππου πρὸς ταχεῖαν διαδρομὴν. Ἄρα εἰς ἓνα ἵππον ἀνίκανον νὰ τρέξῃ μὲ ταχύτητα, ἡ οὐρά τοῦ εἶναι πλέον περιττὸν σύμβολον.

Κατόπιν τούτων ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς προκειμένης βυζαντινῆς παροιμίας πιθανότατα ἔχει ὡς ἐξῆς : «Ἐὰν δὲν τρέξῃ τὸ ἄλογό σου τότε κόψε τὴν καὶ τὴν οὐρά του, μὰ καὶ δὲν τοῦ χρειάζεται πιά τρέχοντας θὰ τὴν ἀνεμίσῃ καὶ νὰ τὴν ἐπιδεικνύῃ».

Γ

Ἡ προτεινομένη ἀνωτέρω ἐρμηνεία ἐνισχύεται σημαντικῶς καὶ ἐξ ἄλλης βυζαντινῆς παροιμίας, τῆς ἐξῆς :

«Ἐὰν οὐκ ἔνε παχὺν τὸ φαρίν σου, (τί) καὶ ἂν σηκώῃ τὴν οὐράν του». Τὴν παροιμίαν ἀναγράφει ὁ Ν. Γ. Πολίτης²), τὴν ἔχει δὲ ὑπ' ὄψιν της καὶ ἡ κ. Ἰωαννίδου³), μὴ δεχομένη ὅμως ταύτισίν της πρὸς τὴν προηγουμένως ἐξετασθεῖσαν.

Εἶναι λίαν χαρακτηριστικόν, ὅτι καὶ διὰ τὰς δύο προκειμένας βυζαντινὰς παροιμίας οἱ κώδικες δίδουν τὴν ἰδίαν ἐρμηνείαν⁴). Γίνεται οὕτω φανερόν ὅτι, ἂν

¹ Βλέπε π. χ. προχειρῶς τὰς ἐξῆς σχετικὰς βυζαντινὰς μικρογραφίας δημοσιευομένας εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Καθηγητοῦ Στίλπ. Κυριακίδου, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων) : α) σελὶς 15, βυζαντινὸν κυνήγιον, β) σ. 57, βυζαντινοὶ πολεμισταὶ μὲ δόρατα καὶ ἀπελατίκια διώκοντες Ρώσσους, γ) σ. 43, Ὁ βασιλεὺς Θεόφιλος ἔρχεται εἰς τὸν ἐν Βλαχέρναις ναόν δ) σ. 49, Βασιλικὸς στρατός, ε) σ. 56, Βασίλειος ὁ Μακεδὼν φονεύων λύκον.

² Ν. Γ. Πολίτου, Παροιμ. Α, 58 ἀρ. 8.

³ ΕΛΑ 1,65

⁴ ΕΛΑ αὐτόθι.

ἀληθεύουν τὰ σχόλια τῶν κωδίκων, αἱ δύο παροιμίαι πρέπει νὰ εἶναι συνώνυμοι.

Πράγματι καὶ ἡ δευτέρα αὕτη βυζαντινὴ παροιμία ἀποδίδει τὸ αὐτὸ νόημα, ἂν διορθώσωμεν τὸ ἐπίθετον *παχὺν* εἰς *ταχύν*. Νομίζω ὅτι διὰ τῆς τοιαύτης προτεινομένης ἐνταῦθα διορθώσεως ἡ βυζαντινὴ παροιμία ἀνακτᾷ τὴν ἀρχικὴν της μορφήν καὶ σημασίαν.

Οὕτω ἡ μορφή της θὰ ἦτο ἀρχικῶς: «*Εάν οὐκ ἔνε ταχύν τὸ φαρίν σου, (τί) καὶ ἂν σηκώνῃ τὴν οὐρὰν του;*» Ἡ δὲ ἐρμηνεία της εἶναι: «*Εάν εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι γρήγορον τὸ ἄλογόν σου, τί καὶ ἂν παριστάνῃ τὸ γρήγορον σηκώνοντας καὶ ἀνεμίζοντας ἐπιδεικτικῶς τὴν οὐρὰν του;* Ἐάν λοιπὸν δὲν ὑπάγῃ τὸ φαρίν, κόψε τὴν καὶ τὴν οὐρὰν του».

Δ'

Ἄλλο ἐνδιαφέρον πρόβλημα παρουσιάζει ἡ ὑπ' ἀριθμ. 26 παροιμία τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Ἡ παροιμία αὕτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

«*Πολλοὶ ἀββάδες καὶ ὀλίγοι μοναχοί*»¹⁾.

Ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία, τὴν ὁποίαν προτείνει ὁ κώδιξ, ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Πολλοὶ ἐκλήθησαν εἰς μετάνοιαν . . . ὀλίγοι δὲ τὰς ἐπιτολάς τοῦ Θεοῦ τηρήκασιν*».

Ἐπὶ τῇ ἡ. κ. Μ. Ἰωαννίδου παραδέχεται ὅτι ἡ παροιμία αὕτη ἔχει ἐσωτερικὴν ὁμοιότητα καὶ ὁμοίαν ἐξωτερικὴν διατύπωσιν πρὸς τὴν ἡμέσως ἐπόμενὴν ὑπ' ἀρ. 27 παροιμίαν τοῦ κώδικος: «*Πολλοὶ ἔχον ὀφθαλμούς, ἀλλ' ὀλίγοι βλέπουν*». Οὕτω δὲ διὰ τὴν ὑπ' ἀρ. 26 παροιμίαν δεγεται τὸ νόημα: «*Ἐάν καὶ πολλοὶ εἶναι ἱερωμένοι, ὀλίγοι μόνον εἶναι ἱκανοὶ νὰ ζήσουν ἐν στερήσει τὸν μοναχικὸν βίον*». Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ συνδυάζει τὴν παροιμίαν πρὸς τὴν ἀντίστοιχον εὐαγγελικὴν φράσιν «*Πολλοὶ γάρ εἰσι κλητοί, ὀλίγοι δ' ἐκλεκτοί*», καὶ πρὸς τὴν ἐπιγραμματικὴν φράσιν τοῦ Πλάτωνος (Φαίδ. 69c) «*ναρθηκοφόροι μὲν πολλοί, βάκχοι δέ τε παῦροι*».

Νομίζω ὅτι τὸ νόημα τῆς προκειμένης παροιμίας εἶναι διαφορετικόν, μὴ ἔχον σχέσιν οὔτε πρὸς τὴν θεολογικὴν ἐρμηνείαν, οὔτε πρὸς τὴν φράσιν «*πολλοὶ κλητοί, ὀλίγοι δ' ἐκλεκτοί*». Δύναται νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι εἰς τὴν εὐαγγελικὴν φράσιν τὸ ἐπιτασσόμενον ἐπίθετον *ἐκλεκτοί* ἐκφράζει σημαντικὴν ποιοτικὴν ὑπεροχὴν ἐπὶ τοῦ ἡμέσως προηγουμένου ἐπιθέτου *κλητοί*. Τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν φράσιν τοῦ Πλάτωνος, ὅπου οἱ *ναρθηκοφόροι* ἐκφράζουν ἐξωτερικὸν γνώρισμα συμμετεχόντων ἀτόμων, ἅτινα ἀπλῶς φέρουν νάρθηκας, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐνθουσιοῦν καὶ μετέχουν ψυχικῶς τῆς γινομένης λιτανείας. Ἐνῶ τὸ ἐπιτασσόμενον

¹⁾ ΕΛΑ 1, 57 καὶ σ. 65-66, ἐνθα ἐρμηνευτικαὶ παρατηρήσεις.

βάκχοι σημειώνει μεγίστην ποιοτικήν ὑπεροχήν ἐπὶ τῶν ἀδιαφόρων ναριθκοφόρων, καὶ τοῦτο διότι τὸ ὄνομα *βάκχοι* ἐκφράζει ψυχικὴν μέθεξιν σπουδαιοτάτην.

Δὲν συμβαίνει ὅμως καθόλου τὸ ἴδιον μὲ τὴν παροιμίαν «πολλοὶ ἀββάδες καὶ ὀλίγοι μοναχοί». Συμβαίνει μάλιστα ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον, δηλ τὸ ἐπιτασσόμενον *μοναχοί* ὅχι μόνον δὲν ἐκφράζει ποιοτικήν ὑπεροχήν ἱερωσύνης ἢ ἁγιότητος βίου ἐπὶ τοῦ προτασσομένου ἀββάδες, ἀλλὰ εἶναι ποιοτικῶς ὑποδεέστερον τοῦ προτασσομένου. Διότι ἀββάδες (καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ σημαντικὴ λεπτομέρεια ἢ μέχρι τοῦδε μὴ παρατηρηθεῖσα) δὲν εἶναι ἀπλῶς οἱ οἰοιδήποτε ἱερωμένοι, ἀλλὰ οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηρίων, οἱ ἐπὶ κεφαλῇς τῶν μοναχῶν ¹⁾).

Νομίζω λοιπὸν ὅτι ἡ εὗρεσις τοῦ ὀρθοῦ νοήματος τῆς προκειμένης παροιμίας «πολλοὶ ἀββάδες καὶ ὀλίγοι μοναχοί» δέον νὰ ζητηθῇ ὅχι εἰς τὴν ἀνύπαρκτον ἄλλωστε ἀντίθεσιν τῶν οὐσιαστικῶν ἀββάδες καὶ μοναχοί, ἀλλ' εἰς τὴν ἀντίθεσιν τῶν ἐπιθέτων πολλοὶ καὶ ὀλίγοι.

Δυνάμεθα ὧντως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι εἰς τινὰς νεοελληνικὰς καὶ βυζαντινὰς παροιμίας συναντᾷ κανεὶς τὸ ἐξῆς ἀξιοσημείωτον καὶ ἰδιόρρυθμον γνῶρισμα: Σκοπὸς τῶν ἐν λόγῳ παροιμιῶν εἶναι νὰ εἰρωνεύθωσιν καὶ διακωμωδήσουν ἰδέαν τινὰ κλεινοφανῆ, ἐρχομένην εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἄλλας, τὴν ἐπικρατούσαν καὶ ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν ἐδύμων ἤδη δοκιμῶς καθιερωθείσας. Εἰς τὴν περὶ πτωσιν ταύτην ἡ εἰρωνεία ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς σκοπίμου ἀντιστροφῆς τῶν ποσοτικῶν ἢ ποιοτικῶν ἐκείνων ὅρων, τοὺς ὁποίους ἔχει ἀπὸ μακροῦ πλεόν ἐπιτυχῶς καθιερώσει ἡ ἐμπειρία.

Ἀρκοῦμαι εἰς ἓν χαρακτηριστικὸν παράδειγμα, λαμβανόμενον ἐκ τοῦ αὐτοῦ κώδικος τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Πρόκειται περὶ τῆς βυζαντινῆς παροιμίας ὑπ' ἀρ. 18: «Διπλὸν σώζει, μοναπλὸν οὐ σώζει» ²⁾. Ἄλλαι βυζαντιναὶ παραλλαγὰὶ τῆς αὐτῆς παροιμίας παραδίδονται: α) «Διπλοῦν γὰρ σώζει καὶ μοναπλοῦν οὐ σώζει». (ΠΠ. τ. Α', 8 λστ'). β) «Διπλοῦν σώζει καὶ μοναπλοῦν οὐ σώζει» (ΠΠ. τ. Α', 43 ἀρ. 35). Παραλλαγή νεοελληνικὴ ἐκ Μάνης τῆς παροιμίας ταύτης ἔχει ὡς ἐξῆς: «Τοῦ μουρλοῦ τὸ σχοινὶ μονὸ δὲ σώνει, διπλὸ σώνει καὶ περισσεύει!» Ἡ παροιμία σχετίζεται μὲ σύντομον καὶ σκωπτικὸν παραμῦθι, κατὰ τὸ ὅποιον ὁ ἡλίθιος—συνήθης πρωταγωνιστὴς παραμυθιῶν—πηγαίνει διὰ νερὸ εἰς τὸ πηγάδι, ἐκεῖνο ἔχει βάθος, καὶ οὔτος, ἐπειδὴ πιστεύει ὅτι ὁ κουβᾶς μὲ μοναπλὸν τὸ σχοινὶ δὲν φθάνει ἕως τὸ νερὸν, ἐπιμένει μὲ διπλὸν σχοινὶ καὶ μετὰ περιπετείας κάποτε

¹⁾ Βλέπε Ἱστορικὸν Λεξικὸν Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόμ. Α, σ. 12. λέξις ἀββάς 1 = ἡγούμενος μοναστηρίου.

²⁾ ΕΛΑ, 1, 56.

τέλος τὸ ἐπιτυγχάνει. (Βλέπε ὅτι, ὡς συνέβη καὶ μὲ τὸ *φυράσας*, καὶ ἐδῶ τὸ βυζαντινὸν *σώζει* δὲν ἔχει τὴν ἀρχαίαν σημασίαν τοῦ διασώζειν, ἀλλὰ τὴν τοῦ νεοελληνικοῦ *σώνει* = ἐξικνεῖται, φθάνει ἕως . . .).

Βλέπομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ὅτι ἡ εἰρωνεία ἔγκειται εἰς τὴν ἀντιστροφὴν τῶν ὄρων. Ἐνῶ δηλ. ἡ καθημερινὴ ἐμπειρία διδάσκει ὅτι τὸ σχοινίον «*μοναπλὸν σώζει διπλὸν οὐ σώζει*», ἀπροσδοκῆτως ἡ προκειμένη παροιμία, ἡ ὀρθότερον τὸ πρωταγωνιστοῦν ἐν τῷ σατυρικῷ μύθῳ πρόσωπον καὶ αἱ ἐνέργειαι του, ἔρχεται νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλ. τὸ διπλοῦν σώζει ἐνῶ τὸ μοναπλοῦν, ὅπερ συνεπῶς διπλάσιον εἰς μῆκος, περιέργως οὐ σώζει! Ἡ εἰρωνεία ἔγκειται εἰς τὴν ἐπιμονὴν νὰ προτείνωνται καινοφανῇ πράγματα, ἀντίστροφα πρὸς τὰς κοινῶς παραδεδεγμένας ἐμπειρικὰς ἀληθείας.

Τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς σχῆμα συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν προκειμένην βυζαντινὴν παροιμίαν «*πολλοὶ ἀββάδες καὶ ὀλίγοι μοναχοί*». Ἡ καθημερινὴ ἐμπειρία ἔχει κατοχυρώσει τὴν ἀλήθειαν, ὅτι εἷς ἡγούμενος (= ἀββάς) ἀντιστοιχεῖ μὲ ἀριθμὸν τινα *μοναχῶν*, ἡ δὲ ὁρμη ἀναλογία θὰ ἦτο: *Ὀλίγοι ἀββάδες καὶ πολλοὶ μοναχοί*.

Τὸ παράδοξον ὅμως καὶ ἀπίστευτον καὶ ἀλλοπρόσαλλον, ὅπερ ἡ παροιμία δεινῶς εἰρωνεύεται, εἶναι ἡ ἀντιστροφή τῶν δυὸ ἐπιθέτων, ἡ ἀντιστροφή τῆς ἰσορροπίας τῶν ποσοτήτων: «*Πολλοὶ ἀββάδες καὶ ὀλίγοι μοναχοί*».

Ἡ παροιμία πρέπει παρὰ Βυζαντινοῖς νὰ ἐλέγετο εἰς περιπτώσεις, καθ' ἃς θὰ ἐνεφανίζοντο καταστάσεις καινοφανεῖς, ἀπροσδόκητοι, ἀκατανόητοι καὶ ἀλλοπρόσαλλοι. Ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν, ἐνθα ὑπάγονται πολλαὶ νεοελληνικαὶ ἐκφράζουσαι νόημα ἀνάλογον πρὸς τὸ ὑπὸ τῶν ἐπομένων ἐκφραζόμενον: «*Ἡ ἀλεποῦ ἑκατὸ χρονῶ, καὶ τ' ἀλεπόπουλα ἑκατὸν δέκα!*». — «*Ἐλα, παπποῦ, νὰ σοῦ δείξω τὰ σύνορα!*», ἐνῶ ἡ ἐμπειρία ἔχει καθιερώσει τὸ «*Ἐλα, ἔγγονε, νὰ σοῦ δείξω τὰ σύνορα* (τῶν χωραφῶν μας)».

Δυνάμεθα εὐλόγως νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι αἱ παροιμίαι τῆς ἐν λόγῳ ὁμάδος συνήθως σχετίζονται πρὸς σκωπτικοὺς μύθους ἢ ἀνέκδοτα, ἐξ ὧν ἀπεσπάσθησαν χάριν συντομίας, καὶ εἰς τῶν ὁποίων τὴν ὑπόθεσιν ἦτο προφανὴς ὁ ἀρχικὸς σκωπτικὸς χαρακτήρ τῆς παροιμιώδους φράσεως. Μάλιστα καὶ ἡ προκειμένη περὶ συνυπάρξεως πολλῶν ἀββάδων καὶ ὀλίγων μοναχῶν βυζαντινὴ παροιμία δὲν ἀποκλείεται νὰ προϋποθέτῃ σχετικὸν ἀνέκδοτον, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ νὰ προέρχεται.

Ε'

Ὁ Μιχαήλ Ψελλὸς ἀναγράφει τὴν ἐξῆς παροιμίαν :

« Πτωχὸς καὶ πλούσιος ἂν δὲν τὸν βάλλῃ, οὐδὲν κοιμᾶται » ¹⁾.

Νομίζω ὅτι ἡ παραδιδόμενη αὕτη βυζαντινὴ παροιμία δὲν πρέπει τοῦ λοιποῦ νὰ θεωρῇται ὡς παροιμία.

Εἰς τὴν Μάνην λέγεται τὸ ἐξῆς αἰνίγμα ἢ —κατὰ τὸ ἐκεῖ ἰδίωμα— « πούλητό » (διότι ὁ λέγων αἰνίγμα μὴ λυόμενον παρ' ἄλλων δικαιουται νὰ πούλῃσῃ τὴν λύσιν ἔναντι ἀνταλλαγμάτων τῆς ἀρεσκείας του, π.χ. ἔναντι κάστρου τινός, πολιτείας, χώρας κλπ.) : « Ἄν δὲν τότε βάλλω, δὲν κοιμᾶμαι ». Ὅπως δὲ συμβαίνει μὲ τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν αἰνιγμάτων, οὕτω καὶ ἐδῶ ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν μίαν ἔκφρασιν ἀπεριφράστως δῆθεν δηλοῦσαν λεπτομερείας σεξουαλικῆς φύσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ μίαν ὑποκρυπτομένην λύσιν, ἣτις, ὡς αἰς τὰ ἀνακοινωθῆ, ἐκφράζει νοήματα, πράξεις καὶ ἀντικείμενα, πάντα πλήρη ἀθωότητος καὶ ὑποθεμίας ἔχοντα ἄμεσον σχέσιν πρὸς ἐρωτικὰς ὑποθέσεις. Οὕτω καὶ εἰς τὸ προκείμενον ἐκ Μάνης αἰνίγμα ἡ λύσις ἀναφέρεται εἰς τὸν σύρτην τῆς θύρας ἐκαστῆς οἰκίας, μὲ τὸν ὅποιον οἱ ἔνοικοι, πλούσιοι ἢ πτωχοί, ποῖν κατακλιθεῖν ἀπαραιτήτως δὲν λησμονοῦν νὰ κλείσῃν τὴν πόρταν των.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ λοιπὸν ἀναφερομένη παροιμία δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οὐσιαστικῶς εἶναι βυζαντινὸν αἰνίγμα, ὃ πρόγονος μάλιστα τοῦ σημερινοῦ μαυιάτικου αἰνίγματος ²⁾.

Τὸ παράδειγμα εἶναι χαρακτηριστικὸν καί, μετ' ἄλλων ὁμοίων περιπτώσεων, δύναται νὰ καταδείξῃ ὅτι ὄχι μόνον αἱ παροιμίαι, ἀλλὰ καὶ τὰ νεοελληνικὰ αἰνίγματα ἀνάγουν τὰς ρίζας των εἰς τὸν βυζαντινὸν λαϊκὸν βίον, τὸν εἰς πλείστας λεπτομερείας τόσον στενῶς καὶ ἀρρήκτως συνδεδεμένον μὲ τὸν νεοελληνικὸν βίον.

Ἐν τῇ προσπαθείᾳ λογίου συλλογέως, ὅπως ἡ ἀνωτέρω βυζαντινὴ παροιμία καταστῇ ἔτι σαφεστέρα, αὕτη παρεμορφώθη ὡς ἐξῆς ἐν Ἀθωνικῇ συλλογῇ τῶν Ἰβήρων : « Πτωχός, πλούσιος, εἴαν οὗς μὴ βάλλῃ, οὐδὲν κοιμᾶται ». (Π. Π. Α' 46 ἀρ. 47).

¹⁾ Βλέπε Ν. Γ. Πολίτου, Παροιμίαι, Α', 8, ν').

²⁾ [Παραλλαγὰι τοῦ αἰνίγματος, κατατεταγμέναι ἐν τῷ Λαογραφικῷ Ἀρχεῖφ, εἶναι αἱ ἐξῆς : 1. Γορτυνίας. Ἄν δὲ στὴ βάλλω, δὲν ξενοχτάω. ΛΑ 125 σ. 64 ἀρ. 3.— 2. Κασταμονίτης Πεδιάδος Κρήτης. Δὲ θέτω, ἂ δὲ σὲ βάλλω. ΛΑ 1381 Β' σ. 134.— 3. Μέσα Ποτάμων Λασηθίου. Δὲ θέτω κάθ' ἀργά, ἂ δὲν τὸ βάλλω μισολιά. ΛΑ 1381 Α' σ. 75.— 4. Κουνάλιου Μεραμβέλου Κρήτης. Ἐναν πρᾶμα ἔχομε, κι ἂ δὲν τ' ἀγγίζωμε, δὲ θέτομε. ΛΑ 1381 Β' σ. 81.— 5. Κερασσοῦντος Πόντου. Βάλλ' ἀπο καὶ κεῖμαι κά'. ΛΑ 1035, 23, 79.— Σ. τ. Δ.]

ΣΤ'

Αἰνίγμα βυζαντινὸν καὶ ὄχι παροιμία ὑποθέτω ὅτι πιθανῶς εἶναι καὶ ἡ ὑπ' ἀριθμ. 25 παροιμία, ἡ προερχομένη ἐκ τοῦ κώδικος τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν ¹⁾ καὶ ἔχουσα ὡς ἐξῆς: «*Ἀββᾶς εἰς ὄρος κάθεται, οὐ θεωρεῖ οὐδὲ λέγει* ²⁾).

Τὸ ὅλον ὕφος τῆς δῆθεν παροιμίας ταύτης ὑποδηλώνει τὸν τρόπον, καθ' ὃν τίθενται πολλὰ αἰνίγματα καὶ ζητεῖται ἡ λύσις των: ἐνταῦθα πιθανῶς θὰ ἐζητεῖτο ἀπὸ τοὺς ἀκροατὰς νὰ εὗρουν ποῖος εἶναι ὁ μεταφορικὸς οὗτος ἀββᾶς, ὅστις ὁμοιάζει μὲν μὲ ἡγούμενον, δὲν εἶναι ὅμως ἡγούμενος, καὶ ὅστις οὔτε θεωρεῖ οὔτε ὁμιλεῖ.

Νεοελληνικὰ αἰνίγματα ἀντίστοιχα δύνανται νὰ εὗρεθοῦν ἱκανά. Περιορίζομαι προχείρως εἰς τὸ ἐξῆς ἐκ Κρήτης, ὅπερ ὅμως ἔχει ἀξιόλογον ὁμοιότητα πρὸς τὸν τρόπον συνθέσεως τῆς προκειμένης βυζαντινῆς παροιμίας:

«*Ὁ παπποῦς μου μὲ τὸ φέσι
μὲ τὸν ἕνα μπόδα στέκει*» ³⁾).

Διὰ τοῦ αἰνίγματος ἐννοεῖται τὸ *μαντάρι*, ὅπερ πράγματι ὁμοιάζει πρὸς παπποῦν φοροῦντα σκουφον καὶ ἰστάμενον εἰς τὸν ἕνα του πόδα ⁴⁾).

¹⁾ ΕΛΑ 1, 1939, σ. 57.

²⁾ Παραλλαγήν τῆς αὐτῆς βυζαντινῆς παροιμίας βλέπε ἐν ΠΠ. Α', 58 ἄρ. 12 «*Ἀββᾶς εἰς ὄρος κάθεται, οὔτε βλέπει οὔτε λέγει*».

³⁾ *Εὐαγγελίας Φραγκάκη*, Συμβολὴ στὰ λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, 1949, σ. 187.

[Παραλλαγαὶ τοῦ αἰνίγματος, ὁμοιάζουσai σχετικῶς περισσότερον τῆς κρητικῆς κατὰ τὴν παρομοίωσιν πρὸς τὸ βυζαντινόν, εἶναι αἱ ἐξῆς:

1. Θήρας, Ἀπὸ 'ς τὸ βονναράκι/εἶν' ἕνα καλοεράκι,|στέκει μ' ἕνα ποδαράκι. ΛΑ 421, 117. — 2. Ἴου. Ἐνα καλοεράται/πάνω 'ς ἕνα βονναλάτσι,|θέλει ἕνα ψωμί το' ἀλάτσι,|πάνω 'ς τὴ φωτιά νὰ κάτση. Λαογραφία, Β' 619, 3. Βλ. καὶ ΝΕΑ Α'. 200, 37, ΛΑ 421, 159. 32, 1, 6. 473, 1 (Θήρας). — 3. Καρπάθου, Πάνω 'ς τὰ ὄρη 'ς τὰ βοννά/κάεται φράγκος,|καπελᾶτος/καὶ ζητᾷ ψωμί κι ἀλάτι/καὶ 'ς τὰ κάρβοννα νὰ κάτση. Ζωγράφ. Ἀγών, Α' 373, 38. Βλ. καὶ *W'escher-Μανωλακάκη*, Καρπαθιακά, 97,4 καὶ ΛΑ 173, 84, 19. 174, 92, 19. — 4. Ἑπείρου. Ἐνας κοντός καλόγερος/ὁ ἕνα ποδάρι στέκει. ΛΑ 423, 55. Ἄλλαι παραλλαγαὶ τοῦ αἰνίγματος εἰς ΝΕΑ, Α' 218, 141. Ἑπ. Σταματιάδου, Σαμιακά Ε', 179. ΛΑ 1159 Γ' σ. 22 (Κορώνης) — Σ. τ. Δ.]

⁴⁾ Ἐνα μαῦρο μαντάρι, καθὼς ὁ σκουφὸς τοῦ ἀποκρύπτει μέγα μέρος τοῦ ἄνω κορμοῦ του, θὰ ἡδύνατο θαυμάσια νὰ γίνη θέμα αἰνίγματος, ἤρκει δὲ πρὸς τοῦτο καὶ μόνη ἡ παράφρασις τῆς προκειμένης βυζαντινῆς παροιμίας, π. χ. «*Γούμενος στέκει σιὸ βοννό, φορεῖ βαθειὰ τὸ σκουφο του, κι' οὔτε βλέπει οὔτε μιλάει*» (τί εἶναι; — τὸ μαντάρι!).

ΑΙ ΠΡΩΤΑΙ ΥΛΑΙ ΤΗΣ ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΤΟΛΕΜΑΪΚΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟΝ

ΥΠΟ

ΙΩ. ΚΑΛΛΕΡΗ

Ὁ πλούσιος ἀμνητὸς παπύρων ἐξ Αἰγύπτου κατὰ τὰ εἴκοσι τελευταῖα ἔτη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ τὰ τριάκοντα πρῶτα τοῦ παρόντος ἔδωκεν, ὥς γνωστόν, νέαν ὥθησιν εἰς τὴν καθόλου ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῆς Ἑλληνο-ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος. Πάμπολλα εἶναι τὰ ἔργα ἢ τὰ ἄρθρα, τὰ ὅποια ἐξηλθον ἐκ τῆς μελέτης τῶν παπυρικῶν κειμένων καὶ ἔρρησαν νέον φῶς εἰς τὰς περὶ τοῦ Ἑλληνο-ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ γνώσεις καὶ ἀντιλήψεις ἡμῶν.

Εἰς τὴν γενικὴν ὅμως καὶ ἐντατικὴν αὐτὴν προσπάθειαν παρουσιάζεται ἐν κενόν: τὰ εἰς παπύρους περιεχόμενα στοιχεῖα, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βιοτεχνίας καὶ βιομηχανίας—οὔτε λίγα, θε οὔτε ἀσήμαντα εἶναι ταῦτα—δὲν ἔτυχον μέχρι τοῦδε εἰδικῆς πραγματείας¹⁾. Μόλις συμβολὴν πρὸς πλήρωσιν τοῦ κενοῦ τούτου ἀποτελεῖ ἡ παρούσα μελέτη²⁾, ἥτις υποβληθεῖσα ὡς ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορικῇ διατριβῇ εἰς τὴν σεβαστὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐνεκρίθη τὴν 9^{ην} Ἀπριλίου 1945, ἀλλ' ἔμεινε μέχρι τοῦδε ἀδημοσίευτος.

Ἡ ἐξέτασις τοῦ θέματος αὐτῆς γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως τῶν νέων καὶ ἀσφαλῶν δεδομένων, τὰ ὅποια προσφέρουν οἱ δημοσιευθέντες πάπυροι, ἐν συγκρίσει πάντοτε καὶ πρὸς τὰ ἐξ ἄλλων πηγῶν γνωστὰ καὶ πρὸς τὰ κρατοῦντα ἔτι

¹⁾ Διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἶναι ἤδη ἔλλιπες τό, ἄλλως κλασσικὸν εἰς τὸ εἶδός του, ἔργον τοῦ *Hugo Blümner* ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς βιομηχανίας (βλ. βιβλιογραφίαν), ὥς παρατηρεῖ ὁ *Ul. Wilcken* (*Urkunden der Ptolemäerzeit* I, 85 I, 14 σ. 394).

²⁾ Ἡ μόνη σοβαρὰ προηγουμένη προσπάθεια ἐγένετο ὑπὸ τοῦ *M. Chwostoff*, ὅστις ἐπεχείρησε τὴν συγγραφὴν εὐρείας συνθέσεως ἐπὶ τῆς «Ἱστορίας τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου εἰς τὴν Ἑλληνο-ρωμαϊκὴν Αἴγυπτον». Ἐπρόλαβε νὰ ἐκδώσῃ τὸν πρῶτον τόμον αὐτῆς (Καζάν, 1904, ρωσιστί). Ὁ *M. Rostovtzeff*, ὅστις ἀνέγνωσε τὸ ἔργον εἰς τὸ πρωτότυπον, καὶ ἄλλοι, (ὥς ὁ *Pierre Jouguet* καὶ ἡ *Claire Préaux*), οἱ ὅποιοι ἐχρησιμοποίησαν περίληψιν αὐτοῦ εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν, ἐκφράζονται ἐπαινετικῶς περὶ αὐτοῦ. Ἐστάθη δυστυχῶς ἀδύνατον εἰς τὸν γράφοντα νὰ ἀνεύρῃ τὴν ἐν λόγω περίληψιν. Μετὰ τὴν σύνταξιν τῆς ἀνὰ χεῖρας πραγματείας μόνον ἡ *Sandra Galderini* ἠσχολήθη μὲ τὸ αὐτὸ θέμα (*Ricerche sull' industria e il commercio dei tessuti in Egitto*) καὶ ἐδημοσίευσεν μέχρι τοῦδε, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, τὸ πρῶτον μέρος, ἀναφερόμενον εἰς τὴν ὁρολογίαν τῆς ταλασιουργίας, τῆς ὑφαντικῆς καὶ τῆς γναφικῆς (ἐν *Aegyptus* XXV, 1946, 13-83).

παρ' ἡμῖν. Ἡ μέθοδος δ' αὕτη εἶναι, ὥς νομίζω, ὠφέλιμος κατὰ τοῦτο: ἀποδεικνύει ὅτι ἐλάχιστα μετεβλήθησαν ὥς πρὸς τὰ ἀφορῶντα τὰς πρώτας ὕλας τῆς ὕφαντουργίας καὶ τὴν κατεργασίαν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον, ἐν τῇ οἰκιακῇ βιοτεχνίᾳ τοῦλάχιστον, καὶ ὅτι ἡ ἐν χρήσει μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων τῆς Πτολεμαϊκῆς Αἰγύπτου ὁρολογία, ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν βιοτεχνίαν τῆς ὕφαντουργίας, ἐξακολουθεῖ ὑφισταμένη καὶ σήμερον μεταξὺ τῶν χωρικῶν τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ συγκέντρωσις τοῦ ὕλικου τῆς μελέτης ταύτης ἐγένετο κατὰ τὸ μέγιστον μέρος εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Παπυρολογίας (Institut de Papyrologie) τῆς Σορβόννης, τὴν ὁποίαν εἶχε θέσει εἰς τὴν διάθεσίν μου, μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν εὐγένειαν πρὸς πάντας καὶ τὴν ἰδιαιτέραν στοργὴν πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς μου *Paul Collart*.

Ὁ ἐκλιπὼν σεβαστὸς μου φίλος *Βασίλειος Φάβης*, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, ποικιλοτρόπως μὲ ἐνεθάρρυνε καὶ μὲ ἐβοήθησε κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς πραγματείας μου. Εὐλογημένη ᾧς εἶναι ἡ μνήμη ἀμφοτέρων!

Τέκνον πολυμελοῦς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, παρηκολούθησα παιδιόθεν τὴν λατρευτὴν μου μητέρα ἐργαζομένην τὰ ἐργα καὶ ὑφαίνουσαν διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς οἰκονομίας τῆς. Τὰ ἀναγκαζοῦντα πρὸς τοῦτο ἐργα προήρχοντο ἐκ τῶν προβάτων καὶ τῶν ἀγνῶν τῆς οἰκονομίας. Ὅθεν ἡ ὁρολογία καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς οἰκιακῆς βιοτεχνίας τῆς ἐριουργίας μου εἶναι κυριολεκτικῶς οἰκείαι. Οὐδὲν ὅμως ἐγνώριζον ἐξ ἰδίας πείρας κατὰ τὴν πρώτην σύνταξιν τῆς πραγματείας ταύτης περὶ τῆς καλλιέργειας καὶ τῆς κατεργασίας τοῦ λίνου ἐν Ἑλλάδι. Ὁ σεβαστὸς καθηγητὴς μου καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. *Σωκράτης Κουγέας*, εἰσηγητὴς τῆς διατριβῆς μου ἐνώπιον τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, μοῦ ὑπέδειξε τὴν ἔλλειψιν ταύτην καὶ συγχρόνως τὸν τρόπον, διὰ τοῦ ὁποίου ἡδυνάμην νὰ συμπληρώσω τὰς γνώσεις μου ἐπ' αὐτῶν. Δὲν παρέλειψα νὰ ἀκολουθήσω τὰς ὑποδείξεις του καὶ ὀφείλω διὰ τοῦτο πολλὰς πρὸς αὐτὸν χάριτας.

Πολὺ μὲ ἐβοήθησεν εἰς τοῦτο καὶ ὁ φίλος μου κ. *Γεώργιος Μέγας*, καθηγητὴς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν καὶ Διευθυντὴς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅστις ἔδειξε θερμὸν ὑπὲρ τῆς ἐργασίας μου διάφερον καὶ ἀδιάπτωτον φροντίδα διὰ τὴν δημοσίευσιν αὐτῆς.

Ὁ φίλος κ. *Γεώργιος Πετρόπουλος*, καθηγητὴς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐπιφανὴς ἐργάτης τῆς Παπυρολογίας, ἔθεσεν εὐγενέστατα καὶ προθυμότατα εἰς τὴν διάθεσίν μου τὴν πλουσίαν καὶ μοναδικὴν εἰς τὸ εἶδος τῆς ἐν Ἑλλάδι ἰδιωτικὴν βιβλιοθήκην του. Ἄνευ αὐτῆς θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀχθῇ εἰς πέρας ἡ μικρὰ ἐργασία μου, τῆς ὁποίας καὶ πάλιν ἀναγνωρίζω τὰς βιβλιογραφικὰς ἐλλείψεις. Ἀμφοτέρους εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. Πάπυροι.

- B. G. U.** Ägyptische Urkunden aus den Staatlichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden. I-IX, ὑπὸ U. Wilcken, W. Schübbart καὶ ἄλλων. (Berlin, 1895-1935).
- B. L.** Berichtigungsliste der Griechischen Papyruskunden aus Ägypten. I ὑπὸ Fr. Preisigke. II-IV ὑπὸ Fr. Bilabel. (Heidelberg, 1931-1935).
- Chrest. I. II.** Chrestomathie der Papyruskunden. I Historischer Teil ὑπὸ U. Wilcken. II Juristischer Teil ὑπὸ L. Mitteis. (Leipzig-Berlin 1912).
- Jurist. P** Juristische Papyri. Erklärung von Urkunden zur Einführung in die Juristische Papyruskunde, ὑπὸ P. Meyer. (Berlin, 1920).
- P. Athen.** Papyri Societatis Archaeologicae Atheniensis, ὑπὸ Γ. Πετροπούλου. (Ἀθῆναι, 1939).
- P. Bad.** Veröffentlichungen aus den badischen Papyrus-Sammlungen. II καὶ IV ὑπὸ Fr. Bilabel. (Heidelberg, 1123-1924).
- P. Berl. Möller** Griechische Papyri aus dem Berliner Museum, ὑπὸ S. Möller. (Göteborg, 1929).
- P. C. Maspero** Papyri Cairo Maspero. Papyrus Grecs de l'époque Byzantine du Musée du Caire. I-III ὑπὸ J. Maspero. (Le Caire, 1911-1916).
- P. C. Z** Papyri Cairo Zenon. Zenon Papyri du Musée du Caire. I-IV ὑπὸ C. C. Edgar. (Le Caire, 1925-1931). V ὑπὸ P. Jouquet-O. Guéraud. (Le Caire, 1939).
- P. Col. Z.** Papyri Columbia-Zenon. Zenon Papyri of Columbia University. I ὑπὸ W. L. Westermann and E. S. Hasenohr. (New York, 1934). II ὑπὸ W. L. Westermann, Keyes and Liesberg. (New York, 1940).
- P. Eleph.** Elephantine Papyri, ὑπὸ Rubensohn. (Berlin, 1907).
- P. Ent.** ENTEYΞEΙΣ. Requêtes et plaintes adressées au roi d'Égypte au III siècle avant J.-C., ὑπὸ O. Guéraud. (Le Caire, 1931).
- P. Fay.** Fayûm Towns and their Papyri, ὑπὸ Grenfell, Hunt, Hogarth and Milne. (London, 1900).
- P. Flor.** Papiri Greco-Egizii pubblicati dalla R. Accademia dei Lincei. Papiri Fiorentini. I-III, ὑπὸ D. Comparetti, G. Vitelli. (Milano, 1906-1915).
- P. Fouad I** Publications de la Société Fouad I de Papyrologie, ὑπὸ Bataille, Guéraud, Jouquet, Lewis, Marrau, Scherer, Waddell. (Le Caire, 1939).
- P. Frankf.** Griechische Papyri aus dem Besitz des Rechtswissenschaftlichen Seminars der Universität Frankfurt, ὑπὸ N. Lewald. (Heidelberg, 1920).
- P. Gen.** Les papyrus de Genève, ὑπὸ Jean Nicole. (Genève, 1896-1906).
- P. Giss.** Griechische Papyri im Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen, ὑπὸ E. Kornemann, O. Eger, P. Meyer. (Leipzig-Berlin, 1910-1912).
- P. Grad.** Griechische Papyri der Sammlung Gradenwitz, ὑπὸ G. Plaumann. (Heidelberg, 1914).
- P. Grenfell** I An Alexandrian Erotic Fragment and other Greek Papyri, ὑπὸ B. P. Grenfell. II New Classical Fragments and other Greek and Latin Papyri ὑπὸ B. P. Grenfell and A. S. Hunt. (Oxford, 1896-1897).

- P. Gur.* Greek Papyri from Gurob, ὑπὸ J. G. Smyly. (Dublin, 1921).
- P. Hal.* P. Halensis-Dikaiomata. Auszüge aus Alexandrinischen Gezetzen und Verordnungen in einem Papyrus des philologischen Seminars der Universität Halle, mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung. (Herausgegeben von der Graeca Halensis. Berlin, 1913).
- P. Hamb.* Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Stadts- und Universitätsbibliothek, ὑπὸ P. Meyer. (Leipzig-Berlin, 1911-1924).
- P. Hib.* The Hibeh papyri, ὑπὸ Grenfell and Hunt. (London, 1906).
- P. Holm.* P. Graeca Holmiensis, ὑπὸ Lagercranz. Rezepte für Silber, Steine und Purpur. (Uppsala-Leipzig, 1913).
- P. Jand.* Papyri Jandanae. I-VIII, ὑπὸ C. Kalbfleisch καὶ μαθητῶν του. (Leipzig-Berlin, 1912-1934).
- P. Lille* Papyrus Grecs de l'Université de Lille. I-III, ὑπὸ P. Jouguet, P. Collart, J. Lesquier et M. Xoual. (Paris, 1907-1928).
- P. Lips.* Griechische Urkunden der Papyrussammlung zu Leipzig, ὑπὸ L. Mitteis. (Leipzig, 1906).
- P. Lond.* Greek Papyri in the British Museum. I-V, ὑπὸ F. G. Kenyon and H. J. Bell. (London, 1893-1917).
- P. Lond. Inv. No.* Πάπυροι τοῦ British Museum ἀδημοσιεύται καὶ ἀναφερόμενοι ὑπὸ τρίτων ὑπὸ τὸν ἑρμῆνον τοῦ γενικοῦ καταλόγου.
- P. Mich. Z.* Zenon Papyri in the University of Michigan Collection, ὑπὸ C. C. Edgar. (Ann Arbor, 1931).
- P. Mich. Tebt.* Papyri from Tebtunis in the University of Michigan Collection, ὑπὸ A. E. R. Boak. (Ann Arbor, 1933).
- P. Osl.* Papyri Osloenses. I-III, ὑπὸ J. Eitrem-L. Amundsen. (Oslo, 1925-1936).
- P. Oxy.* The Oxyrhynchos Papyri. I-XIX, ὑπὸ Grenfell, Hunt, Bell καὶ ἄλλων. (London, 1898-1948).
- P. Par.* Notices et extraits de papyrus Grecs du Musée du Louvre et de la Bibliothèque Imperiale, ὑπὸ M. N. Brunet de Presle. (Paris, 1865-1866).
- P. Petr.* The Flinders Petrie Papyri. I-III, ὑπὸ J. P. Mahaffy and J. G. Smyly. (Dublin, 1891-1905).
- P. Ryl.* Catalogue of the Greek Papyri in the Rylands Library at Manchester, ὑπὸ Johnson, Martin, Hunt. (Manchester, 1915).
- P. Ryl. Z.* A New Group of Zenon Papyri. Ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ C. Edgar ἐν Bulletin of the Zohn Rylands Library XVIII, 1934.
- P. S. I.* Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei Papyri Greci e Latini in Egitto. I XI, ὑπὸ G. Vitelli, M. Norsa καὶ ἄλλων. (Firenze, 1912-1935).
- P. Strassb.* Griechische Papyrus der Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg, ὑπὸ Fr. Preisigke. I-II. (Leipzig - Strassburg, 1912-1920).
- P. Tebt.* The Tebtunis Papyri. I-III, ὑπὸ Grenfell, Hunt καὶ ἄλλων. (London, 1902-1938).
- P. Théad.* Papyrus de Théadelphie, ὑπὸ P. Jouguet. (Paris, 1911).

- P. Wisconsin 1. 2.** Zenon Papyri at the University of Wisconsin. 'Ο πρώτος ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Westermann and Laird ἐν JEA IX (1923), 81-90 (=S. B. 6797)· ὁ δὲ δεύτερος ὑπὸ G. Malz ἐν AJA XXXIX (1935), 373-377. (= S. B. 7686).
- Rev. Laws** Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus, ὑπὸ B. P. Grenfell. (Oxford, 1896).
- S. B.** Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Ägypten. I ὑπὸ Fr. Preisigke (Strassburg, 1915). II Indices, ὑπὸ τοῦ ἰδίου (Berlin-Leipzig, 1922). III ὑπὸ Fr. Bilabel (Berlin-Leipzig, 1926). IV-V ὑπὸ τοῦ ἰδίου. (Heidelberg, 1931. 1934-1938).
- S. P.** Select Papyri. I-II, ὑπὸ Edgar and Hunt. (London, 1933-1934).
- Studien** Studien zur Paläographie und Papyruskunde I-XXII, ὑπὸ C. Wessely. (Leipzig, 1901-1922).
- U. P. Z.** Urkunden der Ptolemäerzeit. I-II, ὑπὸ U. Wilcken. (Leipzig-Berlin, 1927-1937).
- P. Dém. Lille** Papyrus démotiques de Lille, ὑπὸ H. Sothas. (Paris 1921).
- Dem. Urk.** Demotische Urkunden zum Ägyptischen Bürgerschafterrechte, vorzüglich der Ptolemäerzeit, ὑπὸ K. Sethe und J. Partsch. (Leipzig 1920).

Β. Ὀστράκα.

- O. Meyer** Ostraka der Sammlung Leissmann, ὑπὸ P. Meyer. (Berlin, 1916).
- O. Edf.** Les papyrus et les ostraca grecs de Tell-Edfou. I-II ὑπὸ J. Manteufel (Le Caire, 1937-1938).
- O. Prinz Joachim** Die Ostraka der Sammlung Prinz Joachim, ὑπὸ Fr. Preisigke. (Strassburg, 1914).
- O. Strassb.** Griechische und Griechisch-Demotische Ostraka der Universitäts-u. Landesbibliothek zu Strassburg, ὑπὸ P. Viereck. (Berlin, 1923).
- O. Tait** Greek Ostraca in the Bodleian Library at Oxford and various other collections, ὑπὸ J. G. Tait. (London, 1930. I τόμος εἰς τέσσαρα μέρη σημειούμενα διὰ τοῦ 1, 2, 3, 4).
- O. Wilb.** Les ostraka grecs de la Collection Ch. Edwin Wilburg au Musée de Brooklyn, ὑπὸ Claire Préaux. (New York, 1935).
- O. W.** Griechische Ostraka aus Ägypten und Nubien. II Band, ὑπὸ U. Wilcken (Leipzig-Berlin, 1899).

Γ'. Ἐπιγραφαί.

- C. I. L.** Corpus Inscriptionum Latinarum.
- IG** Inscriptiones Graecae.
- OGIS** Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. I-II ὑπὸ W. Dittenberger.
- Syll.³** Sylloge Inscriptionum Graecarum. I-IV (3. Aufl.), ὑπὸ Dittenberger-Hiller von Gaertringen.

Δ'. Περιοδικὰ - Λεξικὰ - 'Ανάλεκτα.

- 'Αθηνᾶ Σύγγραμμα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑπιστημονικῆς Ἑταιρείας. Ἀθῆναι.
- Aegyptus* Rivista Italiana di Egittologia e di Papyrologia. Milano.
- AJA* American Journal of Archaeology. Baltimore - New-York - Concorde.
- AJPh.* American Journal of Philology. Baltimore.
- Ann. Ant. Egypte* Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. Le Caire.
- Archiv* Archiv für Papyrusforschung und verwandete Gebiete. Berlin.
- BCH.* Bulletin de Correspondance Hellénique. Paris.
- B. RyI.-Libr.* Bulletin of the John Ryland's Library. Manchester.
- BSAA* Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie. Alexandrie.
- Cinquant. De l'Éc. Hautes Ét.* Cinquantenaire de l'École des Hautes Études. Mélanges publiés par les Directeurs (Paris. 1921).
- Cl. Philol.* Journal of Classical Philology. Chicago.
- DA* Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines de Daremberg-Saglio-Pottier. (Paris, 1881-1919).
- 'Ελληνικὰ Ἱστορικὸν Περιοδικὸν Δημοσίευμα. Ἀθῆναι.
- GGA* Göttingische Gelehrte Anzeigen. Berlin.
- JEA* Journal of Egyptian Archaeology. London.
- 'Ιστ. Λεξ. IV. Ἑλλήν. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς (τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).
- Klio* Beiträge zur alten Geschichte. Leipzig.
- Mélanges Glotz* Mélanges composés en l'honneur de Gustave Glotz. I-II (Paris, 1932).
- Mélanges Maspero* Mélanges composés en l'honneur de Jean Maspero I-II (Tome XLVII des Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Le Caire, 1935-1937).
- ΠΑΑ* Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι.
- Preisigke, Fachwört.* Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens in der griechischen Papyrusurkunden der Ptolemäisch-Römischen Zeit, von Fr. Preisigke (Göttingen, 1919).
- Raccolta Lumbroso* Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lumbroso (Milano, 1925).
- RE* Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, von Pauly-Wis-sowa-Kroll (Stuttgart, 1894 κ.ἐξ.).
- Rec. Phil. et Arch. Égypt. et Assyr.* Recueil des travaux relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et Assyriennes (Paris).
- REA* Révue des Études Anciennes. Paris.
- R. Égypt.* Révue Égyptologique. Paris.
- Z. f. Äg. Spr.* Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde. Leipzig.
- Z. f. Semit.* Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete. Leipzig.

Ε'. Γενικὴ Βιβλιογραφία.

- 'Ανδρεάδης Α'. Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας (Μέρος Α'. Τόμος Α' Ἀθῆναι, 1928).
- Beloch, Bevölk.* = Die Bevölkerung der Griechisch-Römischen Welt, von K. J. Beloch. (Leipzig, 1886).

- Beloch, Gr. Gesch.** = Griechische Geschichte (I-IV. 2. Aufl. Leipzig - Berlin, 1925-1927).
- Bevan, Ptolem. Dynasty** = A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty, by E. Bevan. (London, 1927).
- Bieber, Gesch. d. Gr. Tracht** = Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht von der vorgriechischen bis zur römischen Kaiserzeit, von Margar. Bieber. (Berlin, 1934).
- Bouché-Leclercq, Hist. d. Lag.** = Histoire des Lagides, par A. Bouché-Leclercq. I-IV (Paris, 1903 - 1907).
- Braulik, Altägypt. Gewebe** = Altägyptische Gewebe, von A. Braulik. (Stuttgart, 1900).
- Breccia, Monum. de l'Égypte Gréco-rom.** = Monuments de l'Égypte Gréco-romaine, par E. Breccia. (Bergamo, 1926).
- Breasted, Records** = Ancient Records of Egyptian Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest. I - V, by J. H. Breasted. (Chicago, 3η ἀνατύπωσις, 1927).
- Blümner, Technologie** = Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern, von H. Blümner. I (2. Aufl. Leipzig, 1912).
- Cumont, (F.) L'Égypte des Astrologues.** (Bruxelles, 1937).
- Dykman, Hist. écon. et soc.** = Histoire économique et sociale de l'ancienne Égypte, par G. Dykman. I-III. (Paris, 1936 - 1937).
- Engers, De Aegypt. κομῶν Administr.** De Aegyptiarum κομῶν administratione qualis fuerit aetate Lagidarum. (Groningue, 1909).
- Ermann, La Relig. d. Égypt.** = Die Aegyptische Religion, von A. Ermann (Berlin, 1934). Traduction française par H. Wild. (Paris, 1937).
- Ermann, Die Lit. d. Aegypt.** = Die Literatur der Aegypter, von A. Ermann (Leipzig, 1923).
- Ermann-Ranke, Aegypt. Leben** = Aegypten u. Aegyptisches Leben im Altertum von A. Ermann-H. Ranke. (Tübingen, 1923).
- Forrer, Die Gräber u. Text. von Panopolis** = Die Gräber und Textilien von Achmin-Panopolis. I - III (Strassburg, 1891-1893).
- Grier, Account. in the Z. P.** = Accounting in the Zenon Papyri, by Elis. Grier. (New-York, 1934).
- Hartmann, L'agric. dans l'anc. Égypte** = L'agriculture dans l'ancienne Égypte, par F. Hartmman. (Paris, 1925).
- Henne, Liste des Stratèges** = Liste des Stratèges des nomes Égyptiens de l'époque Gréco-romaine, par H. Henne. (Le Caire, 1935).
- Heuzey, Hist. du cost. dans l'Ant.** = Histoire du costume dans l'Antiquité Classique. I L'Orient, par L. et J. Heuzey. (Paris, 1925).
- Jéquier, Civilis. Égypt.** = Histoire de la civilisation Égyptienne, des origines à la conquête d'Alexandre, par G. Jéquier. (3e tirage, Paris, 1925).
- Johl, Webst. d. Gr. u. Röm.** = Die Webstühle der Griechen und Römer. (Leipzig, 1917).
- Johnson, Roman Egypt** = An Economic Survey of Ancient Rom. vol. II, by A. C. Johnson. (Baltimore, 1936).
- Jouguet, La vie municipale** = La vie municipale dans l'Égypte Romaine, par P. Jouguet. (Paris, 1911).

Jouguet, L'Égypte Gréco-rom. = L'Egypte Gréco-romaine de la conquête d'Alexandre à Dioclétien (Le Caire, 1932. 2^{ον} Μέρος τοῦ 1^{ου} Τόμου τῆς σειρᾶς Précis de l'Histoire d'Égypte).

Kees, Aegypten = Kulturgeschichte des alten Orients. Band III₁, Aegypten, von H. Kees (München, 1933).

Klebs, Reliefs = Die Reliefs und Malereien des alten, mittleren und neuen Aegypt. Reichs von Luise Klebs. I-III (Heidelberg, 1915. 1922. 1934).

Kortenbeutel, Der Ägypt. Süd-u. Osthandel = Der Ägyptische Süd-und Osthandel in der Politik der Ptolemäer und römischen Kaiser, von H. Kortenbeutel. (Berlin, 1931).

Κουκουλέ, Βυζαντ. Πολιτισμός = Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, ὑπὸ Φ. Κουκουλέ. (Ἀθῆναι, 1948).

Leider (E), Der Handel von Alexandria. (Dissert. Hamburg, 1934).

Lesquier, Instit. mil. d. Lag. = Les institutions militaires de l'Égypte sous les Lagides par J. Lesquier. (Paris, 1911).

Loret (V), La Flore Pharaonique. (Paris, 1892).

Lortet et Gaillart, La Faune momifiée de l'ancienne Égypte. (Lyon, 1906).

Λουκοπούλου (Δ.), Πῶς ὑφαίνουσιν καὶ ντύνονται οἱ Αἰγύπτιοι. (Ἀθῆναι, 1927).

Lumbroso, Écon. Polit. d. Lag. Recherches sur l'économie politique de l'Égypte sous les Lagides, par G. Lumbroso. (Turin, 1870).

Maspero, Études Égypt. = Études de Mythologie et d'Archéologie égyptiennes, par G. Maspero. I-VIII (Paris, 1870).

Maspero, Financ. d. Lag. = Les Finances de l'Égypte sous les Lagides, par H. Maspero. (Paris, 1905).

Mayser, Gr. d. Papyr. = Grammatik der Griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit, von E. Mayser. I-II Berlin-Leipzig, 1906-1935.

Mitteis, Grundz. = Grundzüge der Papyruskunde. II Band: Juristischer Teil, von L. Mitteis. (Leipzig-Berlin, 1912).

Mogensen, Collect. Égypt. Ny Carlsberg = Collection Égyptienne de la Glyptothèque Ny Carlsberg, par Marg. Mogensen. I texte. II planches. (Copenhague, 1930).

Montet, Scènes de la vie privée = Les scènes de la vie privée dans les tombeaux égyptiens de l'ancien Empire, par P. Montet. (Paris-Strasbourg, 1925).

Moret, Le Nil = Le Nil et la civilisation égyptienne, par A. Moret. (Paris, 1926).

Oertel, Die Liturgie = Die Liturgie. Studien zur Ptolemäischen und Kaiserlichen Verwaltung Ägyptens, von F. Oertel. (Leipzig, 1917).

Otto, Priester u. Tempel = Priester und Tempel im Hellenistischen Ägypten, von W. Otto. I-II (Leipzig-Berlin, 1905-1908).

Paton, Animals = Animals of Ancient Egypt, by D. Paton. (London, 1925).

Préaux, Écon. royale d. Lag. = L'Économie royale des Lagides, par Claire Préaux. (Bruxelles, 1939).

Preisigke, Girowesen = Girowesen im griechischen Ägypten, von F. Preisigke. (Strassburg, 1910).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

- Reil, Beitr. z. Kenn. d. Gewerb.* = Beiträge zur Kenntniss des Gewerbes im Hellenistischen Ägypten, von Th. Reil. (Berlin-Leipzig, 1913).
- Rostovtzeff, Röm. Kolonat* = Studien zur Geschichte des römischen Kolonates, von M. Rostovtzeff. (Leipzig-Berlin, 1910).
- Rostovtzeff, Staatspacht* = Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian. (Leipzig, 1902).
- Rostovtzeff, A Large Estate* = A Large Estate in Egypt in the Third Century B. C. (Madison, 1922).
- Rostovtzeff, Foreign Commerce* = The Foreign Commerce of Ptolemaic Egypt (Journal of Economic and Business History IV, 1932, 728-769).
- Rostovtzeff, Hellenist. World* = Social and Economic History of Hellenistic World. I-III (Oxford, 1941).
- San Nicolo, Vereinswesen* = Aegyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer, von M. San Nicolo. I-II. (München, 1913-1915).
- Schnebel, Landwirtschaft* = Die Landwirtschaft im hellenistischen Ägypten, von M. Schnebel. (München, 1925).
- Schubart, Ägypten* = Ägypten von Alexander dem Grosse bis auf Mohammed, von W. Schubart. (Berlin, 1922).
- Schubart, Ein Jahrtausend am Nil* (2. Aufl. Berlin, 1923).
- Seider (R), Beitr. Z. Ptol. Verwaltungsgesch.* = Beiträge zur Ptolemäischen Verwaltungsgeschichte. Der Nomarches Der Diaktes Apollonios. (Dissert. Heidelberg, 1938).
- Seidl, Der Eid* = Der Eid im Ptolemäischen Rechte, von E. Seidl. (München, 1929).
- Steiner, der Fiscus d. Ptol.* = Der Fiscus der Ptolemäer, von A. Steiner. (Leipzig-Berlin, 1913).
- Tarn, Hellenist. Civilis.* = Hellenistic Civilisation, by W. W. Tarn. (2e edit. London, 1930).
- Taubenschlag, The Law of Greco-Roman Egypt in the light of the Papyri*, by R. Taubenschlag. (New-York, 1944).
- Wallace, Taxation* = Taxation in Egypt from Augustus to Diokletian, by S. L. Wallace. (Princeton-London-Oxford, 1938).
- Weil (R), Des IIe et IIIe dynasties Égyptiennes.* (Paris, 1908)
- Westermann, Slavery* = Upon Slavery in Ptolemaic Egypt, by W. L. Westermann. (New-York, 1929).
- Wiedemann, Agypten* = Das alte Ägypten, von A. Wiedemann. (Heidelberg, 1920).
- Wilcken, Grundz.* = Grundzüge der Papyrskunde. I Historischer Teil, von U. Wilcken. (Leipzig-Berlin, 1899).
- Wilcken, Ostr.* = Griechische Ostraka aus Ägypten und Nubien. I Band. (Leipzig-Berlin, 1899).
- Wilcken, Hellenist. Wirtschaft* = Alexander der Grosse und die hellenistische Wirtschaft (Smoller's Jahrbücher XLV, 1920, 45-116).
- Wilkinson, Manners u. Customs* = Manners and Customs of the Ancient Egyptians, by J. G. Wilkinson. I-III (4^η έκδοσις ὑπὸ J. Birch, London, 1878).
- Wilson, The Clothing* = The Clothing of Ancient Romans, by L. M. Wilson (Baltimore, 1938).
- Yates, Textrinum* = Textrinum antiquorum, by J. Yates. (London, 1843).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ὑφαντουργία τῶν περὶ τὴν Μεσόγειον ἀρχαίων λαῶν ἐγνώριζε καὶ ἐχρησιμοποιοῖ ὡς πρώτας ὕλας τὰς ζωϊκὰς καὶ φυτικὰς κλωστικὰς οὐσίας, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ καὶ σήμερον ἡ Ἑλληνικὴ οἰκιακὴ βιοτεχνία καὶ, κατὰ μέγα μέρος, ἡ βιομηχανία τῆς ὑφαντικῆς: ἐκ μὲν τῶν πρώτων τὸ ἔριον τῶν προβάτων, τὰς τρίχας τῶν αἰγῶν καὶ τὴν ζωϊκὴν μέταξαν· ἐκ δὲ τῶν δευτέρων τὸ λίνον, τὴν κάνναβιν καὶ τὸν βάμβακα¹⁾.

Ἡ ὑφαντουργία τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου ἐχρησιμοποιοῖ ὡς πρώτην ὕλην κυρίως τὸ λίνον. Ἡ Αἴγυπτος ὑπῆρξεν ἡ κατ' ἐξοχὴν λινόπααραγωγὸς χώρα τῆς ἀρχαιότητος, ἡ δὲ βιομηχανία τῶν λινῶν ὑφασμάτων εἶχε φθάσει ἐν αὐτῇ λίαν ἐνωρίς εἰς μεγάλην τελειότητα²⁾. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἔριον τῶν προβάτων καὶ τὰς τρίχας τῶν αἰγῶν ἐχρησιμοποιοῖ ἀσφαλῶς, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ προβατοτροφία καὶ ἡ αἰγοτροφία ἤσκειτο ἀρχαιοῦθεν εἰς τὴν χώραν τῶν Φαραώ³⁾.

Εἶναι ὡσαύτως γνωστόν, ὅτι καὶ χρῆσις τοῦ βάμβακος ἐγίνετο⁴⁾. Καίτοι ὅμως ἡ ἀγρία βαμβακέα ἐφύετο πιθανῶς εἰς τὴν ἀπὸ Αἴγυπτον, ἡ καλλιέργεια τοῦ βάμβακος ἦτο ἄγνωστος εἰς τὴν χώραν κατὰ τὴν Φαραωνικὴν ἐποχὴν. Τοῦτο δὲ ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ εἰς τὴν ὑφαντικὴν χρησιμοποιούμενος βάμβαξ εἰσήγετο ἐξωθεν⁵⁾.

Μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Πτολεμαίων εἰς τὴν Αἴγυπτον σημειοῦται αἰσθητὴ μεταβολὴ εἰς τὰ ἀφορῶντα τὴν ὑφαντουργίαν τῆς χώρας: ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ βιομηχανία τοῦ λίνου, τὸ ὁποῖον διετήρησε καὶ ἐπ' αὐτῶν τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ

¹⁾ Βλ. *Blümner*, *Technologie* I², 97-205.

²⁾ Βλ. κατωτ. Μέρος Β' Κεφ. 1^{ον} § 1.

³⁾ Βλ. κατωτ. Μέρος Α' Κεφ. 1^{ον} § 1. Κεφ. 2 § 1.

⁴⁾ Ὁ *Loret* (*La Flore Pharaonique*, 105 § 175) ἀναφέρει, ὅτι εὐρέθησαν σπόροι βάμβακος ἐντὸς τάφων τῆς Φαραωνικῆς Αἰγύπτου καὶ ὅτι ἡ μικροσκοπικὴ ἐξέτασις ταινιῶν ἀπὸ μομίας τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἀπέδειξε τὴν χρῆσιν τοῦ βάμβακος εἰς τὴν ὑφαντουργίαν. Ἐξ ἄλλου ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται ὅτι ὁ Φαραὼ Ἀμασις (6^{ος} αἰ.) εἶχε δωρήσει εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους καὶ τοὺς Αἰνιδίους ἀνὰ ἓνα θώρακα «ἐόντα μὲν λίνεον καὶ ζώων ἐνυφασμένων συχνῶν, κεκοσμημένον δὲ χρυσῷ καὶ εἰρίοισι ἀπὸ ξύλου» (III, 47. Πβλ. II, 182. *Blinkenberg*, *Lindos* II, σ. 173-174). Πβλ. *Wagler* RE ἄρθρ. *Baumwolle* σ. 172. *Blümner*, ἐνθ. ἀν., 199. *Rostovtzeff*, *Hellenist. World* II, 1166 (πβλ. III, 1611 σημ. 105).

⁵⁾ Πιθανῶς ἐξ Ἰνδιῶν διὰ τῆς Ἀραβίας (διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ βάμβακος ἐν Ἰνδαίαις, Ἀραβίαι καὶ ἀλλαχοῦ, βλ. Ἡροδ. III 106. VII, 65. *Κτησ.* Ἀποσπ. (ἐν Ἡροδ. ἐκδ. *Didot*. σ. 84) § 22. *Στοάβ.* XV, 693. Ἀρθ. Ἰνδ. 16. *Θεοφρ.* Φ. Ἰστ. IV, 4, 8, 7, 7. Πβλ. *Wagler*, ἐνθ. ἀν. σελ. 170-172. *Saglio*, DA ἄρθρ. *Carbasus*. *Blümner*, ἐνθ. ἀν., 199 200. *Rostovtzeff*, ἐνθ. ἀν. II, 1166. 1258.

τῶν ὑφαντικῶν ὑλῶν, ὁργανοῦνται συστηματικώτερον ὑπὸ τὴν ἄμεσον καὶ ἄγρου-
πνον ἐποπτείαν τοῦ Κράτους¹⁾. ἡ χρῆσις τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων γίνεται ἐπίσης
συστηματικὴ καὶ ἐντατικὴ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν καὶ τὴν προστασίαν τοῦ Κράτους, τὸ
ὁποῖον καὶ νέα ἐκλεκτὰ εἴδη προβάτων εἰσήγαγε πρὸς τοῦτο εἰς τὴν χώραν καὶ τὴν
βιομηχανίαν τῶν ἐρεῶν ὑφασμάτων ὑπήγαγε ὑπὸ τὸν κρατικὸν ἔλεγχον²⁾. ἡ καλ-
λιέργεια τῆς καννάβεως εἰσάγεται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν χώραν καὶ τελεῖ ὑπὸ τὴν
ἐποπτείαν τοῦ Κράτους πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς συμπληρώσεως τῶν ἀναγκῶν τῆς
ὑφαντουργίας³⁾. ἡ χρῆσις τῶν μεταξίνων ὑφασμάτων διαδίδεται διὰ πρώτην φορὰν
εἰς τὴν χώραν.

Ἐπειδὴ ὅμως αἱ πληροφορίες ὡς πρὸς τὰ τελευταῖα ταῦτα ἀναφέρονται εἰς
τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς, οὐδεμία δὲ μνεία γίνεται εἰς
τοὺς παπύρους περὶ χρησιμοποίησεως τῆς μετάξης εἰς τὴν ὑφαντουργίαν τῆς Αἰγύ-
πτου, εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰσήγοντο ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἔτοιμα ἦ, ἐὰν ὑφαίνοντο εἰς
τὴν χώραν, ἡ πρώτη ὕλη ἔφθανεν εἰς αὐτὴν ὑπὸ μορφὴν νήματος⁴⁾. Ὅπως δὲ ποτε,
οὐδεὶς λόγος δύναται νὰ γίνῃ περὶ ἐκτροφῆς τοῦ μεταξοσκώληκος ἢ περὶ βιομηχα-
νίας μεταξωτῶν ὑφασμάτων εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον.

Ἐκ τῆς ἐλλείψεως ὡσαύτως οἰσθητοῦ μνείας εἰς τοὺς Πτολεμαϊκοὺς παπύ-
ρους περὶ τῆς καλλιέργειας τοῦ βάμβακος εἰς τὴν Αἴγυπτον ἢ περὶ τῆς χρήσεως
αὐτοῦ εἰς τὴν ὑφαντικὴν, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι οἱ Ἕλληνες, καίτοι
ἐγνώριζον τὸν βάμβακα (ἐριον ἀπὸ ξύλου) καὶ τὴν χρῆσιν αὐτοῦ, δὲν ἐπεδίωξαν
τὴν καλλιέργειαν τῆς βαμβακέας εἰς τὴν χώραν τοῦ Νείλου. Αἱ μέχρι τοῦδε σχετικαὶ
μαρτυρίαι τῶν παπύρων ἀναφέρονται εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν καὶ ὁμιλοῦν περὶ
χρησιμοποίησεως νήματος βαμβακεροῦ ὡς κρόκης διὰ τὴν ὑφανσιν ἐνδυμάτων, τῶν

¹⁾ Βλ. κατωτ. Μέρος Β' Κεφ. 1ον § 1 καὶ 4.

²⁾ Βλ. κατωτ. Μέρος Α' Κεφ. 1ον § 3. Κεφ. 3ον § 5.

³⁾ Βλ. κατωτ. Μέρος Β' Κεφ. 3ον.

⁴⁾ Ἀπὸ τοῦ 2ου τοῦλάχιστον αἰ. π. Χρ. ἡ ἐκ τοῦ ἡμέρου μεταξοσκώληκος μέταξα
ἔφθανεν ἐκ τῆς Κίνας δι' Ἰνδιῶν καὶ Ἀραβίας εἰς τὴν Συρίαν τῶν Σελευκιδῶν καὶ εἰς τὴν Αἴ-
γυπτον τῶν Πτολεμαίων, εἴτε ὑπὸ μορφὴν ἐτοιμῶν ὑφασμάτων, εἴτε ὑπὸ μορφὴν νήματος, τὸ
ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς κρόκη λινῶν ὑφασμάτων. Βλ. *Blümner, Technologie* I², 202-
203 καὶ ἐν *RE* ἄρθρ. *Serica. Forrer, Die Gräber u. Textil. v. Panopolis* II, 25 κ.έξ. *Tarn,*
*Hellenist., Civilis.*² 224. *Cumont, L'Égypte des Astrologues*, 90 n.2. *Rostovtzeff, Hellenist*
World I, 387. II, 1258. Ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων εἰσήγοντο, ἄλλως τε, εἰς τὴν Αἴγυπτον τὰ μετά-
ξινα ὑφάσματα τῆς νήσου Κῶ, πιθανῶς δὲ καὶ τὰ τῆς Ἀμοργοῦ, τὰ ὁποῖα κατεσκευάζοντο ἐκ
νήματος παραγομένου ἐξ εἰδους τινὸς ἀγρίου μεταξοσκώληκος (βλ. Ἀριστοτ. Ζ. Ἰστ., 551 b,
10-16. *Plin. N. H.* XI, 76). Πβλ. *Besnier, DA* ἄρθρ. *Sericum. Tarn, Hellenist. Civilis.*², 224.
• *Rostovtzeff, ἐνθ. ἀν. I, 243. II, 1223. 1257. (Πβλ. III, 1611 n. 108).*

ὁποίων ὁ στήμων ἦτο λινούς¹⁾. Ὅθεν οὔτε περὶ τοῦ βάμβακος, ὥς πρώτης ὕλης τῆς ὑφαντουργίας εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, δύναται νὰ γίνη λόγος.

Κατ' ἀκολουθίαν, θὰ πραγματευθῶμεν εἰς τὰ ἐπόμενα μόνον περὶ τῶν πρώτων ὕλῶν τῆς ὑφαντουργίας τῆς Πτολεμαϊκῆς Αἴγυπτου, περὶ τῶν ὁποίων οἱ πάπυροι τῆς ἐποχῆς παρέχουν ἀσφαλεῖς καὶ σαφεῖς πληροφορίες²⁾, δηλαδή τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων, τῆς τριχὸς τῶν αἰγῶν, τοῦ λίνου καὶ τῆς καννάβεως, παρεμπιπτόντως δέ, καὶ περὶ ἰδιαίτερου εἵδους ἐκλεκτῶν λινῶν ὑφασμάτων, παραγομένων εἰς τὴν χώραν, τῶν βυσσίνων.

¹⁾ Ὁ Πλίνιος (N. H. XIX, 14) καὶ ὁ Πολυδεύκης (Ὀνομ. VII,75) μαρτυροῦν, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν (1^{ος} καὶ 2^{ος} αἰ. μ. Χρ.) παρήγετο εἰς τὴν ἄνω Αἴγυπτον βάμβαξ καὶ ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ἐν τῇ χώρᾳ ὡς κρόκη κατὰ τὴν ὑφανσιν λινῶν ὑφασμάτων. Οἱ πάπυροι ἐπιβεβαιοῦν ἀσφαλῶς μὲν τὴν δευτέραν ταύτην πληροφορίαν τῶν συγγραφέων, μετὰ πολλῆς δὲ τῆς πιθανότητος καὶ τὴν πρώτην. Τὰ τέσσαρα παπυρικά κείμενα, τὰ ὁποῖα ὁμιλοῦν μέχρι τοῦδε περὶ βάμβακος (ἐριοξύλον ἢ ἐρεοξύλον, σημαῖνον καὶ τὴν βαμβάκεαν καὶ τὸν βάμβακα καὶ τὸ βαμβακερὸν γῆμα ἢ ὑφασμα) εἶναι τοῦ 2^{ου} π. Χρ. αἰῶνος. Εἰς τὰ ἐν ἑξ αὐτῶν γίνεται ἀπλῶς μνεία «ἐρεοξύλων» (P. Lond. III, 928, 1, σελ. 196). Εἰς τὸ δεύτερον μνημονεύονται φυτὰ «ἐριοξύλων» μεταξὺ ἄλλων δένδρων (ἐλαιῶν, φοινίκων, ἰερατικῶν) εὐρισκομένων ἐν ἀγρῷ τῆς δάσεως El-Chârga (P. Jand. VII, 142 II, 8). Τὰ δύο ἄλλα ὁμιλοῦν περὶ κρόκης «ἐριοξύλων» χρησιμοποιουμένης πρὸς ὑφανσιν χιτῶνος καὶ ἐπενδύτου «ἐριοξύλων». Διὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πράγματος παραθέτω τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα: P. Mich. Inv. 1648 (ἰδιωτικὴ ἐπιστολή), 10-13: «Πάντως μοι πέμψης τῷ ἀγωγίῳ τούτῳ ἐριοξύλου δραχμὰς εἴκοσι σπουδαίας κρόκης. Ἄλλ' ὅρα μὴ ἀμελήσης, ἐπεὶ οἱ ἀδελφοί σου ἐπενδύτην οὐκ ἔχουσι, ἐκτριβέντων τῶν ἐριοξύλων αὐτῶν». P. Mich. Inv. 3630 (ἐπιστολή), 31-33: «Οὐχ εὖρον τὸν χιτῶνα τὸν ἐρεοξύλον ὡς ἤθελον. Εἰ θέλεις ὑφανθῆναι σοι ἐνθάδε πέμψον στήμονα καὶ τὰ μέτρα». (Ἐδημοσιεύθησαν μετὰ σχολίων καὶ βιβλιογραφίας ὑπὸ J. G. Winter and H. C. Youtie ἐν AJPh. LXV, 1944, 249-258. Πβλ. καὶ F. LL. Griffith and G. M. Crowfoot, JEA XX, 1934, 5-12). Πβλ. Κουκουλέ, Βυζαντ. Πολιτισμός II 2, 22.

²⁾ Περὶ τῆς πιθανῆς χρήσεως τῶν τριχῶν τῶν καμήλων οὐδὲν εἶναι γνωστόν. Εἰς τὸν P. Tebt. 702 (3^{ος} αἰ. π. Χρ.) II, 18-19 γίνεται λόγος περὶ ὑφάνσεως εἵδους ἱερατικοῦ ἐνδύματος, οὗτινος τὸ ὄνομα δὲν ἀναγινώσκειται ἀκέραιον ἔνεκα φθορᾶς τοῦ παπύρου. Αἱ δύο σφζόμεναι τελευταῖαι συλλαβαὶ «... : μέλλους (οὐ γὰρ ἔτι προφάσεις ἔχουσι φάμενοι τοὺς ἰδίους [..] μέλλους ὑφαίνειν)» δίδουν λαβὴν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι πρόκειται περὶ καμηλωτῶν. Τοῦτο ὅμως ἀποκλείεται καὶ διότι ὁ λόγος εἰς τὸν πάπυρον εἶναι περὶ ἐργασίας «βυσσουργῶν» (βλ. κατωτ. Μέρος Β' Κεφ. 2^{ον} § 3) καὶ διότι ἡ χρῆσις ζφικῶν πρώτων ὕλῶν πρὸς κατασκευὴν ἱερατικῶν ἐνδυμάτων ἦτο ἀπηγορευμένη ἐν Αἰγύπτῳ (βλ. κατωτ. σελ. 94 ὑποσ. 5 καὶ τὰ σχόλ. τῶν ἐκδοτῶν τοῦ παπύρου). Καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, ἐξ ἄλλου, ἐγένετο χρῆσις μεταλλικῶν ὕλῶν (χρυσοῦ, ἀργύρου), αἵτινες ἐνυφαίνοντο εἰς τὰ λινὰ ὑφάσματα. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν ὁμῶς περὶ αὐτῶν, διότι ἡ χρῆσις τῶν ἀνάγεται εἰς τὴν ποικιλτικὴν τῶν ὑφασμάτων καὶ ὄχι εἰς τὴν καθ' αὐτὸ ὑφαντικὴν.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ
ΖΩΙΚΑΙ ΚΛΩΣΤΙΚΑΙ ΟΥΣΙΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ
ΤΟ ΕΡΙΟΝ ΤΟΥ ΠΡΟΒΑΤΟΥ

1. Ἡ προβατοτροφία καὶ τὸ ἔριον τοῦ προβάτου
εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὁμιλήσῃ τις περὶ τῆς κτηνοτροφίας μιᾶς χώρας εἰς οἵανδήποτε ἐποχὴν, ἐὰν δὲν κάμῃ προηγουμένως λόγον περὶ τῶν ἑδαφικῶν καὶ τῶν κλιματικῶν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ρυθμίζουν τὴν γεωργικὴν καί, κατ' ἀκολουθίαν, τὴν κτηνοτροφικὴν οἰκονομίαν αὐτῆς κατὰ τὴν ἱστορουμένην ἐποχὴν. Προκειμένου περὶ τῆς Αἰγύπτου, χώρας γνωστοτάτης ἀρχαιότητι διὰ τὸν ὅλως ἰδιάζοντα χαρακτῆρα τῶν ἑδαφικῶν αὐτῆς συνθηκῶν, τοιοῦτος λόγος, ἔστω καὶ σύντομος, ἀποτελεῖ ἴσως κοινοτοπίαν. Νομίζομεν ὅμως, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰπώμεν ὀλίγας λέξεις σχετικῶς.

Αἱ συνθῆκαι τῆς γεωργικῆς οἰκονομίας τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὴν Πτολεμαϊκὴν ἐποχὴν εἶναι αἱ αὐταὶ σχεδὸν πρὸς τὰς τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σημερινῆς Αἰγύπτου. Καὶ τότε, ὅπως καὶ σήμερον, ἡ Αἴγυπτος εἶχε τὸ Δέλτα, τὸ εὐφορώτατον πρὸς τὴν Μεσόγειον τρίγωνον, πέραν τοῦ ὁποῦ ἡ ὑπόλοιπος καλλιεργουμένη χώρα ἀπετελεῖτο «ἀπὸ δύο στενὰς λωρίδας τεχνητῆς γῆς, δύο πεζοδρόμια ἀπὸ γόνιμον πηλόν, τὰ ὁποῖα κρασπεδώνουν τὴν πλωτὴν λεωφόρον τοῦ Νείλου»¹⁾. Καὶ τότε, ὅπως καὶ πρὶν καὶ σήμερον, ἐκατέρωθεν τῆς γονίμου ταύτης λωρίδος, τῆς ὁποίας τὸ πλάτος δὲν ὑπερβαίνει τὰ δέκα χιλιόμετρα κατὰ μέσον ὄρον, ἐξετείνοντο ἀμμώδεις ἔρημοι, σχεδὸν ἀκατοίκητοι. Καὶ τότε ἡ χώρα ὤφειλε τὴν ζωὴν αὐτῆς εἰς τὴν ἐτησίαν πλήμμυραν τοῦ Νείλου, τοῦ ὁποῦ εἶναι πραγματικῶς «τὸ δῶρον»²⁾. Καὶ τότε, ὅπως καὶ πρὶν καὶ σήμερον, τὸ καλλιεργήσιμον ἔδαφος αὐτῆς, λιπαινόμενον φυσικῶς κατὰ τὴν ἐτησίαν πλήμμυραν τοῦ ποταμοῦ, ἐσπείρετο ὀλόκληρον κατ' ἔτος, πολλάκις δὲ καὶ δις τοῦ ἔτους³⁾, ἐφ' ὅσον ἔπρεπε νὰ ἐπαρκῇ καὶ εἰς τὴν διατροφὴν τοῦ

¹⁾ Ἡ παρομοίωσις ἀνήκει εἰς τὸν Blasco Ibanez (*Le voyage d'un romancier autour du monde*· μετάφρ. γαλλικὴ ὑπὸ R. Lafont, Paris, 1928, τόμ. III σ. 399).

²⁾ Βλ. Ἡροδ. II,5. Πβλ. Διοδ. I,10,1, Ἀρρ. Ἀνάβ. V, 6,5.

³⁾ Μολονότι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τοῦτο δὲν ἦτο πάντοτε δυνατόν, διότι τότε ἡ χώρα δὲν διέθετε τὰ σύγχρονα ἀρδευτικὰ ἔργα καί, ὥς ἐκ τούτου, μετεβάλλετο κατὰ τὴν πλήμμυραν τοῦ ποταμοῦ εἰς «πέλαγος», ὥς λέγει ὁ Ἡρόδοτος (II,97).

πυκνοῦ ἀναλόγως πρὸς τὴν ἑκτασιν τοῦ ἐδάφους πληθυσμοῦ¹⁾, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐκ τοῦ ἑξωτερικοῦ ζήτησιν τῶν προϊόντων της, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ σίτου. Διότι ἡ Αἴγυπτος ὑπῆρξεν, ὡς γνωστόν, εἰς τῶν σπουδαιοτέρων σιτοβολώνων τοῦ ἀρχαίου κόσμου²⁾.

Ὅθεν, ὁ μὴ ὢν τελείως ἄμοιρος τῶν νόμων τῆς γεωργικῆς ζωῆς καὶ οἰκονομίας ἐννοεῖ ὅτι χώρα, ὡς ἡ Αἴγυπτος, μὲ εὐφορον μὲν, ἀλλὰ περιορισμένον εἰς ἑκτασιν καὶ πάντοτε ἐσπαρμένον ἔδαφος, χωρὶς μεγάλας χέρσους ἢ θαμνώδεις ἐκτάσεις καταλλήλους πρὸς νομὴν, εἶναι μὲν λίαν πρόσφορος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κτηνοτροφίας τῶν μεγάλων οἰκιακῶν ζώων, ὅχι ὁμως καὶ τῆς κατὰ μεγάλας ἀγέλας ποιμνιοτροφίας³⁾. Ἐὰν ὑπάρχῃ εἰς τοιαύτην χώραν κτηνοτροφία τῶν μικρῶν ζώων, κατ' ἀνάγκην θὰ εἶναι οἰκόσιτος ἢ θὰ ἀσκῇται κατὰ μικρὰς

¹⁾ Ἡ καλλιεργουμένη ἐπιφάνεια τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν ὑπολογίζεται εἰς τὸν στρογγύλον ἀριθμὸν τῶν 30.000 τ. χλμ. περίπου, ὁ δὲ πληθυσμὸς αὐτῆς εἰς 7-8 καὶ περισσότερα ἑκατομμύρια κατοίκων, ἐξ ὧν 5-6 τῶν μέρων (πυκνότης : 258 280 κατ. κατὰ τ. χλμ., μεγαλυτέρα καὶ τῆς τοῦ σημερινοῦ Βελγίου). Αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸν ὑπολογισμὸν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας κατὰ τὴν ἐν λόγω ἐποχὴν δὲν εἶναι πάντοτε σαφεῖς καὶ ἐπιδέχονται διὰ τοῦτο συζητήσεις καὶ ἐρμηνείας διαφόρους. Βλ. *Herod.* II, 177. *Διόδ.* I, 31, 6. *XVII, 52, 6*. Πβλ. *Lambrosa, Econ. Polit. des Lag.* 70-74. *Bouché-Latréac, Hist. d. Lag.* I, 240. III, 125. *Beloch, Gr. Gesch.* IV¹ 1, 330. *Bevölk.* 258-259. *Wilcken, Grundz.*, 19 σημ. 3. *Ostr.*, 239. 487-490. *Jouguet, La vie municipale.* 14-15. *L'Égypte Gréco-rom.*, 284. *Lesquier, L'armée rom. de l'Égypte*, 284. *Segré, BSAA XXIX* (1934), 254 κ.ἐξ. *Préaux, Écon. royale d. Lag.*, 280. *Rostovtzeff, Hellenist. World II*, 1136-1140 (διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν βλ. *Ἰωσ.* Ἀρχαιολ. II, 16, 4. Πβλ. *Wachsmuth, Klio*, III, 1903, 272-280. *Wilcken, Archiv IV*, 1908, 231-232. *Johnson, Roman Egypt*, 245 κ.ἐξ.).

²⁾ Βλ. μετὰξὺ ἄλλων *Ermann-Ranke, Aegypt. Leben*, 522-532. *Jéquier, Civilis. Egypt.*, 221. 224. 289-292. *Mallet, Les rapports des Grecs avec l'Égypte* (Le Caire, 1922), 48. 72. 87. *Wilcken, Grundz.*, 226. 376-380. *Tarn, Hellenist. Civilis.*, 165. 222. *Schnebel, Landwirtschaft*, 1 κ.ἐξ. *Heicheheim, RE Suppl. VI* ἀριθρ. *Silos* σελ. 836. 849. 855. *Rostovtzeff, Hellenist. World II*, 1150-1151. 1286-1287. *RE* ἀριθρ. *Frumentum* σελ. 139. *Segré, ἔνθ. ἀν.*, 290 κ.ἐξ. *Préaux, ἔνθ. ἀν.*, 148-151 κλπ. Πβλ. καὶ *Hohlwein, Le blé de l'Égypte*, 33 κ.ἐξ.

³⁾ Πρόχειρος σύγκρισις μερικῶν ἀριθμῶν δεικνύει τὸ πρᾶγμα σαφέστερον πάσης περιγραφῆς. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1924 ὑπῆρχον εἰς τὴν Αἴγυπτον 700.000 βόες καὶ ἀγελάδες, 730.000 βούβαλοι καὶ 1.500.000 αἰγοπρόβατα, ἐνῶ κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1927 εἰς τὴν Ἑλλάδα, πρὸ τριετίας ἐξελθοῦσαν τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου καὶ μιᾶς ἐθνικῆς συμφορᾶς ἄνευ προηγουμένου, ὑπῆρχον 909.000 βόες καὶ ἀγελάδες, 35 500 βούβαλοι καὶ 11.000.000 αἰγοπρόβατα (βλ. *Λεξ. Ἐλευθερουδάκη, ἀριθρ. Αἰγυπτos καὶ Ἑλλάς*). «Ἐξ ὅλων τῶν χωρῶν τοῦ κόσμου ἡ Αἴγυπτος εἶναι ἡ μᾶλλον ἀπρόσφορος εἰς τὴν κτηνοτροφίαν», ἔγραφεν ὁ Ἐπιθεωρητὴς τῆς Κρατικῆς Γεωργικῆς Ἑταιρείας τῆς Αἰγύπτου εἰς ἐκθεσίν του ὑποβληθεῖσαν τὸ 1906 (κατὰ *Schnebel, ἔνθ. ἀν.*, 316 καὶ *Kees, Aegypten*, 18 σημ. 3.).

ἀγέλας¹⁾. Τοῦτο, ἄλλως τε, ἐξηγεῖ διατὶ ὁ βοῦς, ὁ ταῦρος καὶ ἡ ἀγέλας ὑπῆρξαν τὰ κατ' ἐξοχὴν ἀγαπητὰ καὶ ἱερὰ ζῶα τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων²⁾ ἢ διατὶ εἰς τὰς γλυπτικὰς καὶ ζωγραφικὰς παραστάσεις τῶν τάφων τῆς Φαραωνικῆς Αἰγύπτου ὁ βοῦς καὶ τὰ ὑποζύγια ἀποτελοῦν θέμα προσφιλέ, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ πρόβατον καὶ τὴν αἶγα, τὰ ὅποια ἀπαντοῦν εἰς δυσαναλόγως ὀλιγωτέρας παραστάσεις³⁾.

Ἀλλὰ καὶ κλιματικοὶ λόγοι δὲν ἡνθόουν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προβατοτροφίας εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον: Ἡ χρῆσις τῶν μαλλίνων ὑφασμάτων ὑπὸ τῶν κατοίκων αὐτῆς δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς σχεδὸν ἀνύπαρκτος ἢ λίαν περιορισμένη, ἔνεκα τοῦ θερμοῦ κλίματος, ὥς θὰ ἔχωμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναπτύξωμεν κατωτέρω⁴⁾.

Παρ' ὅλας ὁμως τὰς δυσμενεῖς αὐτὰς διὰ τὴν ποιμνιοτροφίαν συνθήκας καὶ τὸ πρόβατον καὶ ἡ αἶξ ἀπαντοῦν ἀρχαιότατα εἰς τὴν Αἴγυπτον. Τὸ πρῶτον γνωστὸν εἶδος προβάτου τῆς Αἰγύπτου ἦτο ἡ «*ovis longipes palaeoaegyptiaca*», μὲ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τὰ μακρὰ σκέλη. Ἀπὸ τῆς 12^{ης} Δυναστείας τοῦτο ἐξαφανίζεται καὶ ἀντικαθίσταται ὑπὸ ἑτέρου εἶδους, χαρακτηριζομένου ἐκ τῆς πλατείας καὶ παχείας οὐρᾶς (*ovis platyura Aegyptiaca*)⁵⁾. Δὲν εἴμεθα ὁμως εἰς θέσιν νὰ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ἡ μαρτυρία τῶν πατέρων ἐπιβεβαιοῦν τὸ πρᾶγμα. Ἐκτὸς ὁρισμένων περιπτώσεων, κατὰ τὰς ὁποίας γίνεται λόγος περὶ μεγάλων σχετικῶς ποιμνίων ἀνηκόντων εἰς πλουσίους Ἕλληνας ἢ Ρωμαίους γεωκτῆμονας, διαθέτοντας ἰδιοκτήτους ἐκτάσεις βοσκῆς, ἢ καὶ εἰς τινὰς ἐπαγγελματίας ποιμένας, νέμοντας τὰ ποίμνια εἰς τὴν πρὸς τὰς ἐρήμους γειτνιάζουσαν περιοχὴν (βλ. *P. Strassb.* I, 6-8. 28 καὶ κατωτ. Μέρος Α' Κεφ. 1^{ον} § 4. Κεφ. 2^{ον} § 2), οἱ χωρικοὶ κτηνοτρόφοι κατέχουν ὀλιγάριθμα συνήθως αἰγοπρόβατα (Πβλ. *P. Dém. de Lille* 12-20. *P. S. I.* 377. 626. *P. Gur.* 22. *P. Hib.* 32. 36. 37. *P. Tebt.* 793 I, 27. *O. W.* 1257. *O. Tait* I 1, 114. 116. 2, 2. 4, 9. *P. Oxy.* 807 κλπ. (διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν πβλ. *P. Berl. Möller*, 7. *P. Hamb.* 34 κλπ. Πβλ. *S. Avogadro*, *Aegyptus* XV, 1935. 193-195).

²⁾ Ὑπενθυμίζω τὴν λατρείαν τοῦ βοδὸς Ἄπιος, τοῦ ταύρου *Μνεύιος*, τῆς ἀγελᾶδος *Ἰοιδος* καὶ τῆς δαμάλεως Ἀθώρ. Βλ. σχετικῶς: *Ἡροδ.* II, 41. *Διοδ.* I, 81, 2. 88, 4. *Στράβ.* XVII, 803. 805. 807. 812. *Αἰλιαν.* Περὶ Ζῴων X, 27. 28. XI, 10. 11 Πβλ. *Ermann*, *La Relig. d. Égypt.*, 368-370.

³⁾ Βλ. *Wilkinson*, *Manners and Customs* II, 447 (εἰκ. 483. 484). III, 305-308. *Ermann-Ranke*, *Aegypt. Leben*, 528. *Klebs*, *Reliefs* I, 59-64. II, 85-93. III, 64-66. *Montet*, *Scènes de la vie privée*, 108. *Paton*, *Animals, passim*. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἡρόδοτος μεταξὺ τῶν ἐπτὰ γενῶν, εἰς τὰ ὅποια εὐρίσκει διηρημένους τοὺς Αἰγυπτίους τῶν χρόνων τοῦ «ἀπὸ τῶν τεχνέων», μνημονεύει μὲν «*βουκόλους*» (II, 164), οὐχὶ ὁμως καὶ ποιμένας ἢ αἰπόλους.

⁴⁾ Βλ. σελ. 94.

⁵⁾ Βλ. *Dykman*s, *Hist. écon. et soc.* II, 78. *Kees*, *Aegypten*, 20. *Paton*, *Animals*, 8 (n^ο 35). *Thilenius*, *Das Aegyptische Hausschaf* (ἐν *Rec. Phil. et Arch. Égypt. et Assy.* XXII, 1900, 199-212. Πβλ. *Spiegelberg*, *Die ägypt. Worte für Hausschaf*, Αὐτόθι, 212-214. Δὲν κατώρθωσα νὰ ἴδω τὴν πραγμαματείαν τῶν *Dürts* u. *Gaillard*, *Studien über die Geschichte des ägypt. Hausschafes*).

γνωρίζωμεν, ἂν πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν χώραν διεκρίνοντο παραλλαγαὶ τοῦ εἶδους αὐτοῦ κατὰ περιφερείας, ὥς τοῦτο συνέβαινε διὰ τὰ πρόβατα τῆς Ἑλληνο-Ρωμαϊκῆς Αἰγύπτου¹⁾. Ἐκ τῶν μνημείων πάντως οὐδὲν σχετικῶς μαρτυρεῖται. Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἀρκοῦνται εἰς ἀπλὴν διαπίστωσιν τῆς ὑπάρξεως προβατοτροφίας εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον²⁾, οἱ δὲ πάπυροι τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μνημονεύουν ἀπλῶς «Αἰγύπτια πρόβατα»³⁾.

Ἡ κυριωτέρα ἐκ τῆς προβατοτροφίας ὠφέλεια διὰ τοὺς Αἰγυπτίους φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ κατανάλωσις τοῦ κρέατος καὶ ἡ γαλακτοκομία. Ὁ Πλούταρχος⁴⁾ ἐν τούτοις παραδίδει, ὅτι μόνον οἱ κάτοικοι τοῦ Λυκοπολίτου νομοῦ ἐξετίμων τὸ κρέας τοῦ προβάτου, ὁ δὲ Juvenalis⁵⁾, ὅτι ὅλοι οἱ Αἰγύπτιοι δὲν τὸ ἔτρωγον.

Εἶναι προφανές, ὅτι πρόκειται περὶ ἐσφαλμένων πληροφοριῶν τῶν συγγραφέων τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, οἵτινες ἐγενέκυσαν προγενεστέρας πληροφορίας ἀναφερομένας εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς καταναλώσεως τοῦ κρέατος τοῦ προβάτου εἰς τοὺς νομούς, ἐνθα τοῦτο ἦτο ἱερὸν⁶⁾. Διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἔτρεφον πρόβατα καὶ αἰγας — καὶ μάλιστα μὲ τὰς δυσκολίας τῆς νομῆς εἰς χώραν καλλιεργουμένην ἐνιστατικῶς — ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς διὰ μόνην τὴν ἐκ τοῦ γάλακτος καὶ τῆς γαλακτοκομίας πρόσδοτον⁷⁾.

¹⁾ Πβλ. τὰ «Ξοῖτικὰ» καὶ τὰ «[Λαο]θηβαίικα» πρόβατα (P. Théad. 8, 7), τὰ «Ξοῖτικὰ» ἔρια (B. C. U. 927, 6) καὶ τὰς «Θηβαίας» αἰγας (P. P. Z. 59388, 4).

²⁾ Βλ. Ἡροδ. II, 42.46. Ἀριστοτ. Ζ. Ἴστ., 606 α, 21-22. Στραβ. XVII, 803. 812. Πλουτ. Περὶ Ἴσιδ. καὶ Ὀσίρ., 74 (= Ἡθ. 380 f). Διοδ. I, 36, 6. Πβλ. Ἰεζεκ. 27, 7. Plin. N. H. VIII, 191.

³⁾ Βλ. P. Hib. 32 (= Chrest. II, 37. 245 π. Χρ.).

⁴⁾ Περὶ Ἴσ. καὶ Ὀσίρ., 72 (= Ἡθ. 380 b). Κατὰ τὸν Πλούταρχον ἐπίσης (Αὐτόθ. 4.5 = 352 d-f) καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς Αἰγύπτου δὲν ἔτρωγον «μήλεια κρέατα». Ὁ ἴδιος, ἐν τούτοις, βεβαιοῖ ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι «βοῦν καὶ πρόβατον καὶ ἰχνεύμονα δῆλον ὅτι ὠφελείας ἔνεκα ἐτίμησαν» (Αὐτόθ., 74=380 f). Ὅτι δὲ εἰς τὴν ἐκ τοῦ προβάτου «ὠφέλειαν» περιλαμβάνετο καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἐρίου, μαρτυρεῖ καὶ ὁ Διόδωρος (βλ. τὴν ἐπομένην σελ., ὑποσ. 6).

⁵⁾ XV, 11/12.

⁶⁾ Δηλαδὴ εἰς τὸν Θηβαϊτικὸν καὶ τὸν Σαῦτικόν. Βλ. Ἡροδ. II, 42. Στραβ. XVII, 812. Κλήμ. Ἀλεξ., Πρωτ. II, 39, 5 (σελ. 29, Staehlin). Πβλ. Wilkinson, Manners and Customs III, 260.

⁷⁾ Βλ. Wiedemann, Aegypten, 283-284. Montet, Scènes de la vie privée, 155. Φαίνεται ὅτι αἱ αἰγες καὶ τὰ πρόβατα ἐχρησιμοποιοῦντο ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Πρώτης καὶ Μέσης Αὐτοκρατορίας καὶ διὰ τὴν καταβύθισιν τοῦ σπόρου τῶν δημητριακῶν εἰς τὰς μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου σπειρομένας γαίας, ἔνεκα τῆς δυσκολίας, τὴν ὁποίαν παρουσίαζεν ἡ διὰ τοῦ ἀρότρου καλλιέργεια τοῦ πληώδους ἐδάφους. Ἡ ἐργασία αὕτη ἀντιτίθετο κατὰ τὴν Νέαν Αὐτοκρατορίαν εἰς ἀγέλας χοίρων. Βλ. Ἡροδ. II, 14. Plin. N. H. XVIII, 168. Πβλ.

Ἡ πληροφορία ἐξ ἄλλου τοῦ Τερτυλλιανοῦ¹⁾, καθ' ἣν οἱ Αἰγύπτιοι ἔφερον μάλλινα ἐνδύματα, ἐλέγχεται εὐκόλως ὡς ἀνακριβής. Τὰ εὐρήματα τῶν τάφων ἀποδεικνύουν τὴν σπάνιν τῆς χρήσεως τῶν μαλλίνων ὑφασμάτων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν γενικὴν σχεδὸν χρῆσιν τῶν λινῶν, τὴν ὁποίαν ἡνύοει τὸ κλίμα²⁾. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἡρόδοτος³⁾ καὶ ὁ Πλούταρχος⁴⁾ παραδίδουν, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἐφόρουν κατὰ προτίμησιν λινὰ ἐνδύματα καὶ ἀπέφευγον τὰ μάλλινα, τῶν ὁποίων, ἄλλως τε, ἡ χρῆσις ἦτο κατηγορηματικῶς ἀπηγορευμένη εἰς τοὺς ἱερεῖς⁵⁾, τοὺς εἰσερχομένους ὁπωσδήποτε εἰς τὰ ἱερὰ καὶ εἰς τὴν περιτύλιξιν τῶν μομιῶν. Ὅθεν, τὸ ἔριον δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ κύριον ἐκ τῆς προβατοτροφίας ἔσοδον διὰ τοὺς ἀρχαίους Αἰγυπτίους. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ νομισθῇ, ὅτι δὲν ἐγίνετο παντελῶς χρῆσις αὐτοῦ εἰς τὴν ὑφαντουργίαν. Τοῦναντίον, καὶ αἱ ἱστορικαὶ πηγαὶ καὶ τὰ ἐκ τῶν τάφων εὐρήματα ἀποδεικνύουν, ὅτι ἡ ἐριουργία ἦτο ἀνέκαθεν γνωστὴ εἰς τὴν ὑφαντικὴν τῶν Αἰγυπτίων⁶⁾.

Wilkinson, ἐνθ. ἀν. II, 390. (εἰκ. 464,4) *Klein. Reliefs I*, 47 (εἰκ. 34). *Ermann - Ranke, Aegypt. Leben*, 517 (εἰκ. 206). *Montet*, ἐνθ. ἀν., 166 (πρὸς planche XV ἐν σελ. 184). *Jéquier, Civilis. Egypt.*, 180. 293.

De pallio, 3.

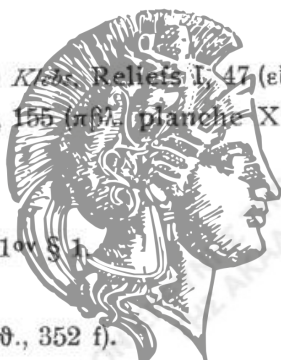
²⁾ Βλπ. κατωτ. Μέρος Β' Κεφ. 1^{ον} § 4.

³⁾ II, 37. 81.

⁴⁾ Περὶ Ἰσ. καὶ Ὀσίρ., 4 (=Ἡθ., 352 f).

⁵⁾ Οἱ πάπυροι μαρτυροῦν, ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις ἴσχυεν καὶ ἐπὶ τῆς Ἑλληνο-ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Οὕτω, εἰς τὸν Γνώμονα τοῦ Ἰδίου Λόγου (=B.G.U., V) περιέχονται διατάξεις (71. 75. 76) ὁρίζουσai ὅτι ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς ἱερεῖς «ἐρεῖ ἐσθῆτι χρῆσθαι καὶ κόμην φορεῖν». Ἐξ ἄλλου παπύρου μανθάνομεν, ὅτι ἱερεὺς Αἰγύπτιος κατηγγέλθη ὡς «κομῶν καὶ χρώμενος ἐρεαῖς ἐσθῆσι» (B.G.U., 16=Chrest. II, 114. 160 μ. Χρ.). Ἐκ τρίτου δὲ παπύρου πληροφοροῦμεθα, ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις ἐξετείνετο καὶ ἐπὶ τοῦ κατωτέρου προσωπικοῦ τῶν ἱερῶν (P. Fouad I, 10, 8-11. Πβλ. τὴν εἰσαγ. εἰς τὸν πάπυρον ὑπὸ O. Guéraud). Ὁ λόγος τῆς ἀπαγορεύσεως ταύτης εἶναι, ὅτι τὸ ἔριον ἐθεωρεῖτο ἀκάθαρτον, ὡς περιττώμα ζωϊκόν. Βλ. *Πλουτ.*, Περὶ Ἰσ. καὶ Ὀσίρ., 4. Πβλ. *Dittenberger, Syll.*³, 735, 36. Ὁ *Ad. Ermann* θεωρεῖ ὡς ἀπώτερον λόγον τῆς ἀπαγορεύσεως ταύτης τὴν συμμόρφωσιν πρὸς τὰ κρατοῦντα κατὰ τὴν μεμακρυσμένην ἀρχαιότητα, ἥτις ἐγνώριζε μόνον τὰ ἐκ λίνου ὑφάσματα. (*La Relig. d. Égypt.*, 386 σημ. 3).

⁶⁾ Οὕτω ὁ Ἡρόδοτος βεβαιοῖ, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι τῶν χρόνων αὐτοῦ ἐφόρουν χιτῶνας λινοῦς καὶ ἐπ' αὐτῶν «εἰρίνεα εἴματα ἐπαναβλήδον φορέουσι» (II, 81), ὁ δὲ Διόδωρος, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἐτίμησαν τὰ πρόβατα «διὰ τὸ δις τίκτειν καὶ τοῖς ἐρίοις τὴν σκέπην ἅμα καὶ τὴν εὐσχημοσύνην περιποιεῖν» (I, 87, 2). Τὰ ἐκ τῶν τάφων εὐρήματα ἐπιβεβαιοῦν τὰς πληροφορίας ταύτας. Ὁ *F. Petrie* εὗρεν ἐντὸς τάφου τῆς 12ης Δυναστείας τολύπην ἐρίων ἐτοιμῶν πρὸς νῆσιν, ἐντὸς δὲ τάφου προφαραωνικοῦ συνοικισμοῦ τεμάχιον μαλλίνου ὑφάσματος (Nagada and Ballas, 24* κατὰ *Dykman's, Hist. écon. et soc.* II, 183).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

2. Συνθήκαι τῆς ποιμνιοτροφίας εἰς τὴν Αἴγυπτον τῶν Πτολεμαίων. Κρατικὴ φορολογία ἐπ' αὐτῆς. Δυσκολίαι ἐξευρέσεως νομῆς.

Τὰ πράγματα μετεβλήθησαν ριζικῶς, ὅσον ἀφορᾷ τὴν κτηνοτροφίαν καὶ εἰδικῶς τὴν προβατοτροφίαν, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ὅχι, διότι αἱ δυσκολίαι τῆς ἐξευρέσεως νομῆς ἐμειώθησαν κατόπιν τῆς ἀλλαγῆς τῶν κυρίων τῆς χώρας ¹⁾. Τοῦναντίον, ὑπὸ τοὺς Πτολεμαίους ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς ἔγινεν ἐντατικωτέρα ²⁾, τὸ ἀρδευτικὸν σύστημα ἀνεκαινίσθη καὶ ἐβελτιώθη ³⁾, ἔλη ἀπεξηράνθησαν ⁴⁾ καὶ ἡ γῆ ἐκλήθη νὰ ἀποδώσῃ, ὑπὸ σύστημα αὐστηρῶς ἐκ τῶν ἄνωθεν διευθυνομένης οἰκονομίας, τὸ ἀνώτατον ὄριον τῆς δυναμικότητος αὐτῆς. Διότι ἔπρεπε νὰ ἱκανοποιήσῃ, ἐκτὸς τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ, καὶ τὰς τοῦ προσθέτου πληθυσμοῦ τῆς χώρας — τῶν νέων ἀποίκων καὶ τοῦ στρατοῦ ⁵⁾ — καὶ τὰς τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῶν γεωργικῶν προϊόντων (κυρίως δηλαδὴ

¹⁾ Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Νέαν Αἴγυπτον, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ καλλιέργεια τοῦ βάμβακος καὶ τοῦ σιταροκαλλίου, εἰδῶν μεγάλης ἀποδόσεως, δὲν ἀφίνει ἀρκετὸν περιθώριον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κτηνοτροφίας, ἡ ἐφαρμοζομένη καλλιέργεια εἰς τὴν Ἀρχαίαν καὶ τὴν Ἑλληνιστικὴν Αἴγυπτον, ἦτορ περισσότερο τὴν ποιμνιοτροφίαν. Διότι εἴτε ἐπύρεπε τὴν σπορὰν εἰδῶν καταλλήλων πρὸς νομὴν κατὰ τὸ μεταξὺ τοῦ θερισμοῦ τῶν σιτηρῶν καὶ τῆς νέας σπορᾶς μεσολαβοῦν χρόνον διάστημα, εἴτε ἄφινε κατ' ἔτος μέρος γῆς χέρσον, ἔνεκα τοῦ ἐφαρμοζομένου κατὰ τριετίαν συστήματος ἀγροναπαύσεως. Πβλ. *Schnebel*, *Landwirtschaft*, 219-239. 343-346. *P. Tebt. I*, *Append. I* σελ. 564. *Wilcken. Archiv I* (1900), 158. *Sethe-Partsch*, *Dem. Urk.* σελ. 12. *P. Athen.* 14, 18 (καὶ τὰ σχόλια ἐν σελ. 78).

²⁾ Βλ. *P. C. Z.* 59155, 1 (256 π. Χρ.): «Ὁ βασιλεὺς συνέτασεν ἡμῖν διαπορῆσαι τὴν γῆν». Πβλ. *Edgar*, Εἰσαγ. εἰς τὸν πάπυρον καὶ *P. C. Z.* 59207, 36-37. *R. Johannesen*, *Cl. Philol.* XVII, 1923, 156-161. *Schnebel*, ἐνθ. ἀν., 145-160. *Seider*, *Beitr. z. Ptolem. Verwaltungsgesch.*, 27-29. *Γ. Πετροπούλου*, *P. Athen.*, 14 σελ. 77.

³⁾ *P. Lille*, I 1 (Εἰσαγ. καὶ σχόλ.). *P. Tebt.* 703, 29-40 (καὶ τὰ σχόλια). Πβλ. *Schnebel*, ἐνθ. ἀν., 29-84 (ιδίως 45-56). *Préaux*, *Écon. royale d. Lag.*, 53-56. *Johnson*, *Roman Egypt*, 7 κ. ἑξ. *Seider*, ἐνθ. ἀν., 27-29. *Calderini*, *Aegyptus I* (1920), 37. 62. 189-216. *Westermann*, *Cl. Philol.* XV (1920), 128-130 κλπ. Βλ. τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ *Rostovtzeff*, *Hellenist. World* III, 1380 n. 86.

⁴⁾ Π. χ. εἰς τὸν Ἀρσινοΐτην νομόν, τὸ σημερινὸν Φαγιούμ. Βλ. *P. Fayûm*, Εἰσαγ. σελ. 7-17. *P. Théad.*, Εἰσαγ. σελ. 6-25. *P. Tebt. II* *Append. II* σελ. 349 κ. ἑξ. *Bevan*, *Ptolem. Dynasty*, 114-116. *Rostovtzeff*, *A Large Estate*, 58 κ. ἑξ. 162-163. *Hellenist. World* I, 360-362.

⁵⁾ Εἰς 1.500.000—2.000.000 ὑπολογίζεται ὁ μόνιμος καὶ κινητὸς πληθυσμὸς τῶν ξένων εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον. Ἐννοεῖται, ὅτι ὁ ὄγκος τοῦ μὴ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ, ὡς καὶ οἱ ὄροι τῆς διαβιώσεως αὐτοῦ, μετεβλήθησαν πολὺ κατὰ τὸ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους τῆς Ἑλληνικῆς κατοχῆς διάστημα, ἔνεκα λόγων πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν. Βλ. *Heichelheim*, *Die auswärtige Bevölkerung im Ptolemäerreich*, 36 κ. ἑξ. καὶ τὰς παραπομπὰς ἐν σελ. 91 ὑποσ. 1.

τοῦ σίτου), προωρισμένας νὰ πληρώσουν κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τὰ κενὰ τοῦ Βασιλικοῦ Ταμείου¹⁾. Ἐπειδὴ δὲ ὅχι μόνον ἡ καλλιέργεια τοῦ σίτου ἔγινεν ἑντατικωτέρα ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων, ἀλλὰ καὶ ἡ τῶν ἄλλων δημητριακῶν καὶ τῶν ἐλαιωδῶν καὶ ὑφαντικῶν φυτῶν καὶ τῆς ἀμπέλου καὶ τῶν καρποφόρων δένδρων²⁾, αἱ δυσκολίαι τῆς νομῆς διὰ τὴν ποιμνιοτροφίαν ἔγιναν κατ' ἀνάγκην μεγαλύτεραι. Οἱ πάπυροι παρέχουν μέχρι τοῦδε σποραδικὰς μὲν, ἀλλ' ἀρκετὰ εὐγλώττους μαρτυρίας περὶ αὐτοῦ.

Ἡ κυριωτέρα τούτων εἶναι ὅτι εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον — ἀπὸ τοῦ Φιλαδέλφου τοῦλάχιστον καὶ ἑντεῦθεν — δὲν ὑπῆρχε διὰ τοὺς κτηνοτρόφους γῆ κυριολεκτικῶς ἐλευθέρα διὰ τὴν βοσκὴν τῶν ζώων αὐτῶν. Ὑπεχρεοῦντο οὗτοι νὰ ἀγοράσουν τὴν ἀναγκαιοῦσαν πρὸς τοῦτο νομὴν διὰ μισθώσεως γαιῶν, εἴτε ἐσπαρμένων εἰδικῶς δι' εἰδῶν νομῆς, εἴτε χέρσων, παρ' ἰδιωτῶν ἢ παρὰ τοῦ Κράτους. Καὶ ἡ μὲν παρ' ἰδιωτῶν μίσθωσις γνωρίζομεν, ὅτι ἐγένετο, ὡς γίνεται καὶ σήμερον ἀκόμη παρ' ἡμῖν: ἐπλήρωνε δηλ. ὁ ποιμὴν κατ' «ἄρουραν»³⁾ τὴν καθορισθεῖσαν κατόπιν συμφωνίας τιμὴν τοῦ πρὸς βοσκὴν τῶν ζώων αὐτοῦ ἀγορασθέντος χόρτου⁴⁾. Ἐνίοτε μάλιστα, οἱ ποιμένες ἀντὶ χόρτου ἐτοίμου ἐνοικίαζον γαίαν «πρὸς κατασπορὰν καὶ κατανόμην προβάτων»⁵⁾.

Ὅσον ἀφορᾷ ὁμως τὴν παρὰ τοῦ Κράτους ἀγοραζομένην νομὴν δὲν γνωρίζομεν σαφῶς ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων οὔτε τὸ εἶδος τῆς νομῆς, τὴν ὁποίαν διέθετε τὸ Κράτος, οὔτε τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐξεμίσθωνε ταύτην. Δύο πάπυροι τοῦ Ἀρσινοΐτου⁶⁾ ἀναφέρουν, ὅτι ὁ Νομάρχης ἐξεχώρησεν εἰς ποιμένας κρατικὰς νομάς κατ' ἰδίαν βούλησιν⁷⁾, ἀλλὰ χωρὶς ἄλλην τινὰ διασάφησιν. Πρόκειται περὶ γῆς

¹⁾ Εἰς 10.000.000 ἀρτάβας (560.000 τόνους περίπου) ὑπολογίζει ὁ Segré (BSAA XIX, 1934, 288) τὸν κατ' ἔτος ἐξαγόμενον σῖτον ἐκ τῆς Αἰγύπτου. «Οἱ Πτολεμαῖοι ὑπῆρξαν οἱ μεγαλύτεροι ἔμποροι σιτηρῶν τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου», γράφει ὁ Tarn (Hellenist. Civilis.², 165). Πβλ. καὶ ἀνωτ. σελ. 91 ὑποσ. 1.

²⁾ Βλ. P. Tebt. 703, 191-211 (καὶ τὰ σχόλια). Schnebel, Landwirtschaft 182 κ.ἐξ. 356. Préaux, Econ. royale d. Lag., 160-171. Johnson, Roman Egypt, 1-7. Rostovtzeff, Hellenist. World I, 274 κ.ἐξ.

³⁾ Ἡ ἄρουρα ἐν Αἰγύπτῳ ἦτο ἴση πρὸς 2756 τ. μ.

⁴⁾ Βλ. P. Mich. Z. 31, 14, 27 (255 π. Χρ.). 56, 14-21 (250 π. Χρ.). P. Tebt. 107 (112 π. Χρ.). P. Ryl. 73 (33 π. Χρ.). Πβλ. P. S. I. 400. P. C. Z. 59318. 59628, 3-5 (3ος αἰ. π. Χρ.).

⁵⁾ Βλ. P. Osl. II, 32. Πβλ. Schnebel, ἐνθ. ἀν., 349 σημ. 1 (Ρωμ. ἐποχή).

⁶⁾ P. S. I. 361, 1-2 (250 π. Χρ.). 367, 4-5 (249 π. Χρ.).

⁷⁾ «Ἐποίησα δὲ καὶ τοῖς Ἀραβι τὴν νομὴν, καθ' ὅτι μοι ἔγραψας, ἐτέρων ἤδη ἐχόντων» (P. S. I. 367, 4-5). Ὁ Νομάρχης εἰς τὸ Κράτος τῶν Πτολεμαίων ἦτο ὁ οἰκονομικὸς κυρίως διοικητὴς τοῦ νομοῦ. Βλ. Jouguet, La vie municipale, 52-53. Preisigke, O. Prinz Joachim

ἐσπαρμένης ἐπὶ τούτῳ πρὸς νομὴν¹⁾ ἢ περὶ χέρσου; Καὶ δεδομένου τοῦ ἰδιάζοντος συστήματος κυριότητος τῆς γῆς, τοῦ ἰσχύοντος ἐν Αἰγύπτῳ²⁾, περὶ ποίας γῆς ἀκρι-

σελ. 40-43. 47-50. *Wilcken*, Grundz. I, 10-11. *Rostovtzeff*, A Large Estate, 153-157. *Hellenist World I*, 276 *Seider*, Beitr. z. Ptol. Verwaltungsgesch. 18-41 (κατάλογος τῶν γνωστῶν Νομαρχῶν ἐν σελ. 41-42).

¹⁾ Αἱ πρὸς νομὴν τῶν κτηνῶν προοριζόμεναι γαῖαι ἐσπείροντο διὰ χόρτου (βλ. *Schnebel*, Landwirtschaft, 217 κ. ἐξ.) εἴτε μετὰ τὸν θερισμὸν τῶν σιτηρῶν, εἴτε κατὰ τὸ ἔτος τῆς ἀγροναπαύσεως, ὡς ἤδη εἵπομεν (σελ. 95 ὑποσ. 1). Μέρος αὐτῶν, τὸ μεγαλύτερον, ἐδίδετο πρὸς νομὴν ἐν χλωρῇ καταστάσει, μέρος δὲ συνεκομίζετο ὡς «ξηρὸς χόρτος» (βλ. παραπομπ. ἐν *Preisigke*, Wörterb. ἐν λ. χόρτος) διὰ τὴν διατροφήν τῶν κτηνῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πλημμύρας τοῦ Νείλου καὶ δι' ἐκτάκτους ἀνάγκας. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν αἱ νομαὶ καθορίζονται εἰς τοὺς παπύρους ὑπὸ τὸν ὄρον «τὰ χλωρὰ» (πβλ. *P. Tebt. I*, Append. I, σελ. 563 κλπ.), ὡς καὶ σήμερον ἔτι παρ' ἡμῖν (ἡ χλώρα ἐν Νάξῳ, ἡ χλώρη ἐν Κρήτῃ καὶ Σίφνῳ, τὸ χλωρὶν ἐν Πόντῳ, ἀλλαχοῦ δὲ ἡ χλωρασιά, ἡ χλωρατσιά, ἡ χλωρακιά, ἡ χλωρονομή, τὸ χλωρονόμι). Μετὰ τῶν χλωρῶν ἐδίδοντο πρὸς νομὴν πολλάκις καὶ τὰ σπειρόμενα μετὰ τὸν θερισμὸν τοῦ σίτου καὶ τοῦ λίνου εἶδη ψυχανθῶν (ἄρακος, δλινρα κλπ.), τὰ χαρακτηριζόμενα ὑπὸ τὸν γενικὸν ὄρον «ἐπίσπορα» (βλ. *P. Tebt. 27*, 54-56, 71-74). Αἱ νομαὶ τῆς ἀκαλλιεργήτου χώρας διακρίνονται τῶν «χλωρῶν» χαρακτηριζόμεναι ὡς «προσωπαί». Ἀναλόγως δὲ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔτους αἱ νομαὶ διακρίνονται εἰς «περινὰς» καὶ «χειμερινὰς». Πβλ. *B. G. U.*, 1894, 8 (151 π. Κρ.) *P. Fay. 42a verso VI*, 6. *P. Oxy. 810. 1686*, 10. *P. Lond. 842*, 12. (σελ. 141) *P. Jand. 28*, 5 (ὅλοι τοῦ 2ου αἰ. μ. Χρ.).

²⁾ Εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον ὁ Βασιλεὺς—Θεός, νόμιμος διάδοχος τῶν Φαραώ, ἔχει τὴν κυριότητα ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ ἐδάφους τῆς χώρας, καλλιεργουμένου ἢ μὴ. Τὸ μέρος τῆς γῆς τὸ καλλιεργούμενον ὑπὸ ἰδιωτῶν ἢ ὑπὸ τῶν ἱερέων νομικῶς ἐθεωρεῖτο ὡς παραχωρηθὲν εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Οὕτω, ὁλόκληρος ἡ γῆ τῆς Αἰγύπτου διεκρίνετο 1) εἰς τὴν «*βασιλικὴν γῆν*», τὸ μέρος δηλαδὴ τὸ ὁποῖον ἐξεμεταλλεύετο ἀπ' εὐθείας ὁ βασιλεὺς διὰ τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων, καὶ 2) τὴν «*γῆν ἐν ἀφέσει*», τὸ ἀφεθὲν δηλαδὴ μονίμως πρὸς καλλιέργειαν εἰς τρίτους. Τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος διεκρίνετο πάλιν, ἀναλόγως τῆς ιδιότητος τῶν προσώπων εἰς ἃ παρεχωρήθη, εἰς τρεῖς εἰδικωτέρας κατηγορίας: 1) τὴν «*ἱερὰν γῆν*», καλλιεργουμένην ὑπὸ τοῦ κλήρου καὶ προωρισμένην νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰς ἀνάγκας τοῦ προσωπικοῦ τῶν ἱερῶν τῆς χώρας καὶ τὰς τῆς λατρείας τῶν Θεῶν καὶ τῶν Βασιλέων· 2) «*τὴν κληρουχικὴν γῆν*», τὴν ἐκχωρηθεῖσαν πρὸς καλλιέργειαν κατὰ τὸ Ἀθηναϊκὸν σύστημα εἰς «*κληρούχους*», ἐγκατασταθέντας εἰς τὴν χώραν μετὰ τὴν κατάκτησιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου (στρατιωτικούς κυρίως), ἀργότερον δὲ καὶ εἰς ἰθαγενεῖς ὑπηρετοῦντας εἰς τὸν βασιλικὸν στρατόν· 3) τὴν «*γῆν ἐν δωρεῇ*», μεγάλα δηλαδὴ τεμάχια γῆς παραχωρηθέντα κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῶν βασιλέων εἰς σημαίνοντα πρόσωπα (συνήθως ἀνωτάτους ἀξιωματούχους τοῦ Κράτους). Ἡ νομικὴ κυριότης ἐπὶ τῆς γῆς «ἐν ἀφέσει» ἐποικίλλεν, ἐννοεῖται, κατὰ κατηγορίας καὶ ἐποχάς. Ἐκτὸς αὐτῆς ὑπῆρχε καὶ ἡ «*γῆ ἰδιόκτητος*», τῆς ὁποίας ὁ καθορισμὸς ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως παρουσιάζει εἰσέτι δυσκολίας. (Κατὰ τὸν *Rostovtzeff* πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦτον ἐχαρακτηρίζοντο τὰ οἰκόπεδα καὶ οἱ πεφυτευμένοι ἀγροί, ἄμπελοι, κῆποι

βῶς πρόκειται; Ποία ἡ μορφή καὶ ἡ διάρκεια τῆς μισθώσεως καὶ πῶς εἰσεπράττετο τὸ μίσθωμα; Εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὰ ἐπόμενα.

Τρεῖς ἄλλοι πάπυροι τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ¹⁾ περιέχουν διαταγὰς τῆς ἀρμοδίας κρατικῆς ἀρχῆς πρὸς τὸν προϋστάμενον τῆς χωροφυλακῆς χωρίου τοῦ Ὁξυρυγχίτου νομοῦ ²⁾. Εἰς τὸν πρῶτον γίνεται λόγος «περὶ τῆς λογείας τῶν χλωρῶν», συνιστᾶται δὲ εἰς τὸν παραλήπτην νὰ φροντίσῃ διὰ τὴν εἰσπραξίν τῶν πρὸς τὸ Κράτος ὀφειλομένων ἐκ τούτων ἀπὸ τοὺς «πρὸς ἀργύριον ἡγορακότας». Οἱ δύο ἄλλοι περιλαμβάνουν κατάλογον ὀνομαστικὸν τῶν κτηνοτρόφων, «οἱ κατανεμεμήκασιν ἐκ τῆς βασιλικῆς γῆς τῆς ἐν τῇ κάτω τοπαρχίᾳ», μετὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατανεμηθεισῶν ἀρουρῶν καὶ τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ, ὅπερ ἕκαστος ὀφείλει εἰς τὸ Κράτος διὰ τοῦτο, διατάσσεται δὲ ὁ παραλήπτης νὰ προσπαθῇ «ὥς ἀσφαλέστατα διεγγυῆσαι, ὅπως μὴθὲν διάπτωμα ἐξ ὑστέρου γένηται».

Εἶναι φανερόν, ὅτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις πρόκειται περὶ φόρου, τὸν ὁποῖον κατέβαλλον εἰς τὸ Κράτος οἱ κτηνοτρόφοι διὰ καταναλωθεῖσαν ὑπὸ τῶν ζώων αὐτῶν χλωρὰν νομὴν καὶ περὶ τῶν φροντίδων, τὰς ὁποίας ἐλάμβανον αἱ κρατικαὶ ὑπηρεσίαι διὰ τὴν ἀσφαλὴ εἰσπραξίν τῶν ἐξ αὐτοῦ ὀφειλομένων. Οἱ ἐκδόται τῶν παπύρων ὑπέδεσαν, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ φόρου, ὅστις εἶναι γνωστός

κλπ.). Βλ. *Rostovtzeff*, *Kolonat*, 1-84 *JEA* VI (1920), 165-167. 173. *Hellenist. World* I, 276 κ.ἐξ. *Wilcken*, *Grundz.* 1, 270-286. *Grenfell-Hunt*, *P. Tebt. I* Append. I. *Bouché-Leclercq*, *Hist. d. Lag.* III, 178-236. *Tarn*, *Hellenist. Civilis.* ² 163-164. *Heichelheim*, *RE suppl.* IV ἄρθρ. *Domänen*, σελ. 233. *Westermann*, *Cl. Philol.* XV (1920), 20 22. Εἰδικῶς δὲ 1) περὶ μὲν τῆς ἱερᾶς γῆς, *W. Otto*, *Priester u. Tempel* I, 262-282, 2) περὶ τῆς κληρουχικῆς γῆς, *Lesquier*, *Instit. mil. d. Lag.*, Κεφ. II, VI, VII, *Préaux*, *Écon. royale d. Lag.*, 463-480. *Kiesling*, *Actes du V Congrès de Papyrol.* 213 κ. ἐξ., καὶ 3) περὶ τῆς γῆς ἐν δωρεᾷ *Rostovtzeff*, *A Large Estate*, 42-5, 5 142-146. *Hellenist. World* I, 289. *Préaux*, ἐνθ. ἀν., 17-19. (Ἡ βιβλιογρ. εἶναι ἤδη συγκεντρωμένη παρὰ *Taubenschlag*, *The Law of Greco-Roman Egypt*, 175-180).

¹⁾ *P. Hib.* 51. 52. 53 (245 π. Χρ.). Πβλ. καὶ *P. Petr.* III, 71 (248 π. Χρ.), ἐνθα ὁ λόγος εἶναι ἐπίσης περὶ «λόγου χλωρῶν» (πβλ. *Wilcken*, *Archiv* IV, 1908, 183).

²⁾ Τὸν «ἀρχιφυλακίτην κώμης» ὀνομαζόμενον. Εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον ὑπῆρχεν ἰδιαίτερον ἀστυνομικὸν σῶμα, οἱ «φυλακῖται», οἵτινες ἦσαν τὰ ἐκτελεστικά ὄργανα τῶν ἀρχῶν τοῦ Κράτους. Οἱ ὅπλοι «φυλακῖται» ἦσαν κατὰ κανόνα ἰθαγενεῖς. Ὁ πρῶτος μετὰ τὸν φυλακίτην βαθμὸς ἦτο ὁ «ἀρχιφυλακίτης», ὑπὲρ τὸν ὁποῖον ἴσταντο οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ σώματος, οἱ «ἐπιστάται τῶν φυλακίτων», Ἕλληνες κατὰ κανόνα. Ἡ διαφορὰ βαθμοῦ μεταξὺ τῶν τελευταίων διεκρίνετο ἐκ τῆς δικαιοδοσίας, ἣν εἶχεν ἕκαστος (κώμη, τόπος, πόλις, νομός). Πβλ. *Jouguet*, *La vie municipale*, 60. *Bouché-Leclercq*, *Hist. d. Lag.* IV, 56 κ. ἐξ. *Wilcken*, *Ostr.*, 402. *Grundz.*, 411-413. *Lesquier*, ἐνθ. ἀν. 216-217. *Bevan*, *Ptolem. Dynasty*, 163.

ἄλλοθεν ὑπὸ τὸν ὄρον «ἐννόμιον» ἢ «εἰς τὰς νομάς» καὶ κατεβάλλετο ὑπὸ τῶν κτηνοτρόφων ἔναντι τοῦ δικαιώματος τῆς νομῆς τῶν κτηνῶν εἰς τὰς κρατικάς νομάς¹⁾. Τὸ ζήτημα γίνεται οὕτω συγκεκριμένον: «τὸ ἐννόμιον» εἶναι ὁ αὐτὸς φόρος πρὸς τὸν χαρακτηριζόμενον διὰ τοῦ ὄρου «εἰς τὰς νομάς», καταβάλλονται δὲ ἀμφότεροι ὡς ἀντίτιμον νομῶν; ἢ ἑκάτερος τούτων εἶναι διάφορος φόρος καὶ εἰσπράττεται ὑπὸ τοῦ Κράτους διὰ διάφορον εἰς ἑκάστην περίπτωσιν λόγον;

Ἰδωμεν πρῶτον τί εἶναι γνωστὸν περὶ τοῦ «ἐννομίου» εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων εἶναι βέβαιον, ἐν πρώτοις, ὅτι πάντες οἱ ἰδιοκτῆται κτηνῶν ὑπεχρεοῦντο²⁾ εἰς τὴν καταβολὴν τοῦ ἐννομίου. Ἡ κάτωθι παράγραφος τοῦ ὑπ' ἀρ. 703 παπύρου τῆς Τεπτύνεως, ὅστις εἶναι λίαν διδακτικὸς ἐπὶ τοῦ ὅλου οἰκονομικοῦ συστήματος τῶν Πτολεμαίων, δίδει ἀρκετὰ σαφεῖς πλη-

¹⁾ Βλ. P. Hib. 51, 2 σχόλ. 52, εἰσαγ. Πβλ. *Plaumann* ἐν P. Grad. 8, εἰσαγ.

²⁾ Rev. Laws fr. 1-6 (ἀτυχῶς λίαν ἐφθαρμένα). Πβλ. *Grenfell*, αὐτόθ. σ. 176. (*Wilcken*, Archiv XII, 1932, 222 ὑποσ. 1). *Lesquier*, Institut. imp. d. Lag., 215. *Wilcken*, Ostr., 191/192. 265. *Rostovtzeff*, Hell. World I, 295. *Préaux*, Econ. royale d. Lag., 225-227. *Wallace*, Taxation, 86-88. *S. Avogadro*, Aegyptus XIV, 1934, 233 κ. εἰς. Εἰς τοὺς παπύρους τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς ἀναφέρεται τὸ «ἐννόμιον», γενικῶς μὲν ἐν P. Hib. 131 P. C. Z. 59206, 30, 46, 49. 59634, 7. P. S. I. 509, 7. P. Petr. III, 37 (b) verso 72 (d) 4, 7. 112 verso I, 23. P. Tebt. 703, 165. 1072 I, 1, 4, 12. P. Gur. 13. O. W. 324. 325. 1510. 1620. O. Tait I 1, 49. (117.). 119. 4, 4. O. Edf. 231. S. B. 1093. 4326· εἰδικῶς δὲ καθαρῶς ὡς ἐννόμιον: α) προβάτων: P. S. I. 368, 4. (πβλ. 626). P. Pet. III, 109, *sacpe*. O. Tait I 1, 115. 116. 2, 21. 4, 9. β) αἰγῶν: P. S. I. 368, 2, 21, 22. 386, 26, 35. verso 43, 45. γ) καμήλων: B. G. U. 1351-1353. δ) χοίρων: P. Lond. Inv. 2097 (κατὰ *Rostovtzeff*, A Large Estate, 110). Διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν βλ. P. Hamb. 40 (σελ. 183). P. Ryl. II, 213, 9, σχόλ. ἐν σελ. 314. Εἰς τὸ O. W. 319,3 γίνεται μνεῖα «ἐννομίου κτηνῶν». Ἡ *Cl. Préaux* υποθέτει, ὅτι πρόκειται περὶ ἐννομίου βοῶν, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι ὑπὸ τὸν ὄρον «κτήνη ἐννοοῦνται πιθανῶς τὰ βοοειδῆ» (*Econ. royale d. Lag.*, 225). Τοῦτο ὅμως εἶναι ἥκιστα πιθανόν, διότι: 1ον κατὰ τὴν Ἀλεξανδρινὴν ἐποχὴν, ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν, κτήνος ἐσήμαινε οἶονδῆποτε ζῶον κατοικίδιον. Ὁ P. Petr. III, 26, 5-6 συμπληρούμενος καθορίζει σαφῶς τὸ πρᾶγμα· «Ἐὰν ἐμβῇ βοῦς ἢ ὑποζύγιον ἢ πρόβατον ἢ ἄλλο τι τῶν [κτη]νῶν...» (Λέγεται μὲν σήμερον ἰδιωματικῶς ἐνιαχοῦ τῆς Ν. Ἑλληνικῆς, ὡς ἐν Πόντῳ καὶ Καππαδοκίᾳ *κτηνόν*, *κτηνὸ* ἢ *κτηνὸ*, ἢ «ἀγέλας», κατὰ τὸ κατ' ἐξοχὴν σχῆμα, λέγεται ὅμως ἄλλα-χοῦ, ὡς ἐν Κύπρῳ, Βιθυνίᾳ, Μυκόνῳ, Σύρῳ, *κτηνόν-κτηνὸ* ἢ *κτηνὸ* ὁ «ὄνος» ἢ ὁ «ἡμίονος» ἢ τὸ «ὑποζύγιον» καὶ «*κτηνὸ*» ἢ «*αἶξ*» ἐν Τσακωνίᾳ. Ἀλλὰ ἡ λέξις διετήρησε πολλαχοῦ τὴν ἀρχαίαν σημασίαν τοῦ «κατοικίδιου ζώου» γενικῶς ὑπὸ τύπον *κτηνὸ* ἐν Κύθνῳ καὶ Προποντίδι, τὰ *κτηνὰ* ἐν Κύπρῳ, *κτ'νὰ* ἐν Ἀνδρῳ, Τήνῳ, *κτηνὰ* ἐν Ἀν. Θράκῃ καὶ *φτηνὸ* ἐν Κάτω Ἰταλίᾳ) 2ον εἰς τὸν P. S. I. 509 (3ος αἰ. π. Χρ.) οἱ ἰδιοκτῆται βοῶν καταβάλλουν μόνον «*φυλακτικὸν βοῶν*» (περὶ τοῦ φόρου τούτου βλ. κατωτ.) εἰς τὸν ἐνοικιαστὴν τοῦ ἐννομίου τέλους. Πβλ. καὶ P. Tebt. 703, 165-175. Οἱ Πτολεμαῖοι, ἄλλως τε, ἐδείκνυνον ἰδιαίτεραν εὐνοίαν πρὸς τοὺς κατόχους γεωργικῶν κτηνῶν διὰ λόγους εὐνοήτους (βλ. P. Tebt. 27, 55-56).

ροφορίας περὶ τοῦ ἐννομίου. Γράφει ὁ *Διοικητής* πρὸς τοὺς *οἰκονόμους* τῶν νομῶν: ¹⁾ *Οὔσης δὲ καὶ τῆς κατὰ τ[ὸ] ἐννόμιον προσόδου ἐν ταῖς πρώταις, μάλι[σ]τα ἂν εἰς ἐπίδοσιν ἔλθο[ι], εἰ τὴν ἀναγραφὴν ἀπὸ τοῦ βελτίστου [ποιή]σα[ι] σθε εὐφυνέστατος δὲ ὁ καιρὸς ἐστὶν τῷ περὶ τ[αῦ]τ[ε] ὄντι περὶ τὸμ Μεσορὴ μῆνα· ἐγ γὰρ τούτω[ι] τῇ[ς] πάσης] χώρας ἐπεχομένης ὑπὸ τῶν ὑδάτω[ν] σ[υ]μβαίνει τοὺς κτηνοτρόφ[ο]υς εἰς τοὺς ὑψηλοτάτους τόπους ἀποστεῖλ[αι τὴν] λε[ί]αν, οὐκ ἐχόντων ἐξουσίαν εἰς ἄλλ[λους] τό[πους] διαρρίπτειν (στ. 165-174).*

Τρία τινὰ εἵμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ συμπεράνωμεν ἐντεῦθεν: 1^{ον} ὅτι ὁ φόρος τοῦ ἐννομίου ἀπετέλει διὰ τὸ Κράτος τῶν Πτολεμαίων μίαν τῶν σπουδαιότερων προσόδων. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ κτηνοτροφία ἐν γένει εἶχε προσλάβει μεγάλην ἀνάπτυξιν εἰς τὴν χώραν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. 2^{ον} ὅτι ἡ καταβολὴ τοῦ ἐννομίου ἐγίνετο ἐπὶ τῇ βάσει «ἀναγραφῆς» τῶν κτηνῶν, τὴν ὁποίαν ἐνήργει τὸ Κράτος

¹ Κατὰ *Rostovtzeff*, εἰσαγ. εἰς τὸν πάτερρον «*Διοικητής*» εἰς τὸ Κράτος τῶν Πτολεμαίων (καὶ ἀλλαχοῦ) ἦτο ὁ προϊστάμενος τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Κράτους, ὁ Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν τῆς σήμερον. ἂν καὶ ὁ παραλληλισμὸς οὗτος δὲν εἶναι ἱστορικῶς ἀκριβής. Διότι τὸ ἐν ἰσχύι εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἰγύπτου σύστημα τῆς ἀποτέλεις ἐκ τῶν ἀνω διευθυνομένης οἰκονομίας (ὁ *Rostovtzeff* το χαρακτηρίζει ἐπιγραμματικῶς: «Τὰ πάντα διὰ τὸ Κράτος καὶ διὰ τοῦ Κράτους»: *JBA VI, 1920, 171*. Πβλ. καὶ *Ἀνδρεάδην*, ΠΑΑ 2, 207-210) παρείχεν εἰς τὸν «*Διοικητήν*» ἐξουσίαν καὶ δικαιοδοσίαν μεγαλυτέρας τῆς τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν οἰουδήποτε συγχρόνου Κράτους. Πρῶτος γνωστός *Διοικητής* ὑπῆρξεν ὁ πολὺς *Ἀπολλώνιος* ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου, ἄνθρωπος ἐξαιρετικῆς ἰκανότητος καὶ δραστηριότητος καὶ ὁ κύριος ὀργανωτὴς τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ φορολογικοῦ συστήματος τῶν Πτολεμαίων. Βλ. *Edgar, P. Mich. Z., Εἰσαγ. σελ. 5-15. H. Maspero, Financ. d. Lag., 177-182. Rostovtzeff, A Large Estate, 13-23. Hellenist. World I, 269. Grier, Account. in the Z. P., 1-6. Seider, Beit. z. Ptol. Verwaltungsgesch. 43 κ. ἐξ. (κατάλογος τῶν γνωστῶν Διοικητῶν ἐν σελ. 73)*. Πβλ. καὶ *Preisigke, Fachwört. ἐν λ. Διοικητής. Ὑφ' ἑτέρου, ὁ οἰκονόμος* ἦτο κρατικὸς οἰκονομικὸς ὑπάλληλος ὑπὸ τὸν Διοικητὴν, προϊστάμενος τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ νομοῦ ἢ τῆς ἐπαρχίας (ἢ τοπαρχίας, μερίδος), ἀλλὰ καὶ προϊστάμενος ὠρισμένης ὑπηρεσίας ἀνεξαρτήτως τόπου. Διὰ τοῦτο ἡ λέξις εἰς τοὺς παπύρους ἔχει διάφορον περιεχόμενον καθοριζόμενον ἐκάστοτε ὑπὸ τῶν συμφραζομένων (ὑπάρχει *οἰκονόμος νομοῦ, τοπαρχίας, μερίδος, κώμης*, ἀλλὰ καὶ *οἰκονόμος σιτικῶν, ἀργυρικῶν, βασιλικῆς γῆς, τοῦ Βασιλέως ἢ καὶ οἰκονόμος τοῦ ἱεροῦ, τοῦ θιάσου, ὡς καὶ οἰκονόμος ἀπλῶς, ὡς διαχειριστὴς ιδιωτικῆς περιουσίας*). Ἐὰν ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος *P. Tebt. 703* ἀπευθύνεται πράγματι εἰς τοὺς οἰκονόμους τοῦ Κράτους, περιέχει, αὐτὸς μόνος, πληθὺν πληροφοριῶν περὶ τῶν πολλαπλῶν καθηκόντων τῶν οἰκονόμων κατὰ τὸν 3ον αἰ. π. Χρ. Πβλ. *Preisigke, Fachwört. ἐν λ. O. Prinz Joachim σελ. 52-55. Klio VII (1907), 261-262. Wilcken, Grundz., 150-151. U.P.Z. 56, Εἰσαγ. Maspero, ἐνθ. ἀν., 186-194. Steiner, Der Fiscus d. Ptol., 2 κ. ἐξ. Rostovtzeff, A Large Estate, 148-150. Hellenist. World III, 1716 (πβλ. Index I ἐν λ. Oeonomi in Egypt).*

κατ' ἔτος διὰ τῶν ὀργάνων του ¹⁾· 3^{ον} ὅτι τὰ ζῶα ἐνέμοντο ἐντὸς καθωρισμένης περιφερείας, ἐκ τῆς ὁποίας δὲν ἐπετρέπετο νὰ ἐξέλθουν οὔτε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πλημμύρας τοῦ Νείλου.

Ἐπὶ τοῦ πρώτου συμπεράσματος δὲν θὰ ἐκταθῶμεν ἐδῶ περισσότερον, διότι καὶ ὑπ' ἄλλων ἔχει ἱκανῶς ἐξετασθῇ ²⁾ καὶ ἡμεῖς θὰ εἰπώμεν ὀλίγα κατωτέρω προκειμένου περὶ τῆς προβατοτροφίας καὶ αἰγοτροφίας. Τὰ δύο ὅμως ἄλλα σημεῖα ἔχουν ἀνάγκην διασαφήσεως, διότι γεννοῦν περισσοτέρας τῆς μιᾶς ἀπορίας. Ἡ πρώτη π.χ. εἶναι: τί ἦτο ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸν πάπυρον «ἀναγραφὴ τῆς λείας»;

Ὁ ὅρος «ἀναγραφὴ» χρησιμοποιεῖται εἰς τὸν ἴδιον πάπυρον προκειμένου περὶ τῆς ὑπὸ τῆς ἀρμοδίας ὑπηρεσίας καταγραφῆς «τῶν ἐν τῇ γεωργίᾳ ὑπαρχόντων βασιλικῶν τε καὶ ἰδιωτικῶν κτηνῶν» (στ. 63-65). Εἰς τὴν περικοπὴν ὅμως, περὶ τῆς ὁποίας πραγματευόμεθα ἐδῶ, εἶναι προφανές, ὅτι ὁ γράφων ἐννοεῖ τὴν ἀπαρίθμησην καὶ καταγραφὴν ὅλων τῶν κτηνῶν πιθανῶς, κυρίως ὅμως τῶν ποιμνίων τῶν μικρῶν ζώων, διότι ἐκεῖθεν ἀσφαλῶς ἀναγίνεται νὰ «ἔλθῃ εἰς ἐπίδοσιν», νὰ αὐξηθῇ δηλαδὴ τὸ ἔσοδον τοῦ ἐννομίου. Γνωρίζομεν, ἄφ' ἑτέρου, ἐξ ἄλλων δεδομένων, ὅτι ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ἐννομίου φόρου τὸν ὁποῖον ἕκαστος κτηνοτρόφος κατέβαλλε κατ' ἔτος εἰς τὸ δημόσιον, ἐνίεντο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀπογραφῆς ³⁾, τῆς δηλώσεως

¹⁾ Ἡ ἀπὸ μέρους τοῦ Κράτους ἀπογραφὴ τῶν κτηνῶν διὰ λόγους φορολογικoὺς ἐγένετο ἀρχαιότερον εἰς τὴν Αἴγυπτον. Κατὰ τὴν πρώτην Αὐτοκρατορίαν, ὅτε ἡ κτηνοτροφία ἀπετέλει ἀσφαλῶς τὴν μεγαλυτέραν πηγὴν πλούτου διὰ τὴν χώραν, τὸ Κράτος ἐνήργει ἀνελλιπῶς γενικὴν ἀπογραφὴν τῶν κτηνῶν κατὰ διετίαν. Ἀπὸ τῆς μέσης ὅμως Αὐτοκρατορίας καὶ ἐντεῦθεν, ἐφ' ὅσον προχωρεῖ ἡ συστηματικὴ ἐκχέρσωσις καὶ τεχνητὴ ἄρδευσις τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ (διὰ σιτηρῶν ἰδίως), ἐλαττοῦνται αἱ δυνατότητες τῆς ἀσκήσεως τῆς κτηνοτροφίας εἰς μεγάλην κλίμακα. Ἡ προοιῶσα δ' ἐλάττωσις αὐτῆς ἀπέβη τόσον σημαντικὴ, ὥστε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Νέας Αὐτοκρατορίας μόλις μνημονεύονται μεγάλαι ἀπογραφαὶ κτηνῶν ἐκ μέρους τοῦ Κράτους. Βλ. *Montet, Scènes de la vie privée*, 126 κ. ἐξ. *Jéquier, Civilis. Egypt.*, 178/179. 225. 292/293.

²⁾ Πβλ. *Schnebel, Landwirtschaft*, 316-341. *Préaux, Écon. royale d. Lag.*, 207-223. *Rostovtzeff, P. Tebt.* 703, 63-70, σχόλ. *JEA VI* (1920), 173-175. *Hellenist World*, I, 292-294.

³⁾ Ἐπὶ τῶν ἀπογραφῶν γενικῶς εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν Αἴγυπτον πάσης τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας, ἀκινήτου καὶ κινητῆς, καὶ τοῦ πληθυσμοῦ βλ. *Preisigke, Girowesen*, 369 κ. ἐξ. *Wilcken, Grundz.*, 173 κ. ἐξ. *Préaux, O. Wilb.* 3, εἰσαγ. *Wallace, Taxation, Index* ἐν λ. ἀπογραφῇ. *S. Avogadro, Aegyptus XV* (1935), 131 κ. ἐξ. Ὡς πρὸς τὰς ἀπογραφὰς προβάτων εἰδικῶς, βλ. *Avogadro* ἐνθ. ἀν., 81 κ. ἐξ. *Liebesny, Aegyptus XVI* (1936), 257. Πβλ. *Rev. Laws fr.*: 2 d 1 καὶ 2. Εἰς τὸν ὑπὸ τῆς *S. Avogadro* καταρτισθέντα πίνακα παπύρων, ἀναφερομένων εἰς ἀπογραφὰς προβάτων καὶ αἰγῶν (P. Petr. III, 72(b) = *Chrest. I*, 242. P. Dém. de Lille I, 12-20 = S. B. 6314-6318. P. Hib. 33 = *Chrest. I*, 243. P. Fankf. 5) πρέπει νὰ προστεθῇ τὸ O. Wilb. 3 (152 π. Χρ.). Πβλ. καὶ P. S. I. 626 verso, ἐνθα πρόκειται πιθανῶς περὶ ἀπογραφῆς προβάτων ἐπίσης.

δηλαδή, τὴν ὁποῖαν ὑπεχρεοῦτο νὰ ὑποβάλῃ κατ' ἔτος εἰς τὴν ἀρμοδίαν ὑπηρεσίαν¹⁾ ὁ ἴδιος καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ κατέγραφε τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ εἶδος τῶν ὑπ' αὐτοῦ κατεχομένων ζώων. Ἡ ἀναγραφὴ ἐπομένως, τὴν ὁποῖαν λαμβάνει τὴν ἐντολὴν νὰ ἐνεργήσῃ ὁ ἀρμόδιος ὑπάλληλος κατὰ τὸν μῆνα τοῦ ἔτους, καθ' ὃν ἡ πλήμμυρα τοῦ ποταμοῦ εὐρίσκεται εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον, πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν σημασίαν τοῦ ἐλέγχου τῶν ὑποβληθεῖσων ἀπογραφῶν καὶ τὴν μετὰ τὴν ἐπαλήθευσιν αὐτῶν καταγραφὴν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων ἐπισήμως²⁾ εἰς εἰδικὸν βιβλίον πρὸς ἀποφυγὴν πάσης λαθροχειρίας. Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν ἄλλην σαφεστέραν μαρτυρίαν ἐκ τῆς Πτολεμαϊκῆς περιόδου περὶ τῆς ἐκ μέρους τῆς κρατικῆς ὑπηρεσίας ἀπαριθμήσεως καὶ καταγραφῆς τῶν ὑπαρχόντων κτηνῶν καὶ δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς πῶς καὶ ὑπὸ ποίῳ ἐγίνετο. Ὅπως δὲ ποτε, καίτοι ἡ συμπλήρωσις τοῦ κειμένου εἰς τὸν στ. 168/169: «τῷ περὶ τ[αῦ]τ' ὄντι» δὲν εἶναι ἀσφαλὴς καὶ δὲν ἱκανοποιεῖ οὔτε τὸν ἐκδότην τοῦ πατύρου, τὸ νόημα αὐτοῦ εἶναι σαφές, νομίζομεν: Κρατικοὶ ὑπάλληλοι ἦσαν ἐντεταλμένοι νὰ ἐνεργοῦν τὸν ἐλεγχον αὐτῶν κατ' ἔτος. Εἶναι, ἄλλως τε, γνωστὸν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῶν Πτολεμαίων ποίας ἐνδελεχεῖς φροντίδας κατέβαλλον οὗτοι, ὅχι μόνον διὰ τὴν φορολογίαν παντὸς ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ φορολογηθῇ, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς εἰσπραξέας τῶν ἐπιβαλλομένων φόρων. Ἐλάμβανον ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, ὥστε νὰ εἶναι ἐξησφαλισμένον ἀπὸ πάσης διαφυγῆς φόρων³⁾.

Ἐκ τοῦ ὀνόματος ἄλλου φόρου, ὅστις ἀπαντᾷ εἰς τοὺς πατύρους ὑπὸ τὸν ὄρον «ἀριθμητικὸν»⁴⁾ ὑπέθεσαν⁵⁾, ὅτι ὑπῆρχον ἰδιαίτεροι ὑπάλληλοι τοῦ Κράτους, «οἱ ἀριθμηταί», ἐπιφορτισμένοι εἰδικῶς μὲ τὴν καταμέτρησιν τῶν κτηνῶν⁶⁾. Ὁ Ρ.

¹⁾ Ἐπ' αὐτοῦ βλ. *Avogadro*, ἐνθ' ἄν. 141 κ. ἐξ.

²⁾ Αὐτὸ κυρίως σημαίνει ὁ ὅρος «ἀναγραφὴ». Βλ. *Wilcken* U. P. Z. 14, 52, σχόλ. ἐν σελ. 161. 119 16, σχόλ. ἐν σελ. 559. Περὶ δὲ τῆς σημασίας αὐτοῦ ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως καὶ τῶν ἀναγκαίων κατὰ καιροὺς διατυπώσεων βλ. τὴν ἀνακεφαλαιωτικὴν μελέτην τοῦ U. *Wilcken* ἐν U. P. Z. 126, εἰσαγ. σελ. 601, ἐνθα καὶ ἡ προηγουμένη βιβλιογραφία. Πβλ. καὶ Ant. Schwarz ἐν *Actes du Ve Congrès de papyrologie*, 399-401. Ὁ ὅρος «ἀναγραφὴ» χρησιμοποιεῖται εἰς τοὺς πατύρους προκειμένου καὶ περὶ ἀπαριθμήσεως κτηνῶν πρὸς ἰδιωτικὴν χρῆσιν. Βλ. S. B. 6812. Πβλ. P. C. Z. 59166. 59394.

³⁾ Οἱ Rev. Laws εἶναι λίαν διδακτικοὶ ἐπ' αὐτοῦ. Βλ. τὰ ἐπανεκδοθέντα κεφάλαια αὐτῶν ὑπὸ *Wilcken* ἐν *Chresth.* I, 181. 249. 258 καὶ 299, ὑπὸ *Hunt-Edgar* ἐν S. P. II 203. Πβλ. *Wilcken*, *Gründz.*, 4. U. P. Z. I, 112 καὶ σχόλ. ἐν σ. 512 κ. ἐξ. *Rostovtzeff* ἐν JEA VI(1920), 171.

⁴⁾ Περὶ αὐτοῦ βλ. *Wallace*, *Taxation*, 176-180. Περὶ τῆς κατὰ τὴν Ρωμ. περίουδον «ἐξαριθμήσεως» τῶν κτηνῶν ὑπὸ τοῦ Κράτους βλ. αὐτόθ. σ. 84.

⁵⁾ Βλ. *Wilcken*, *Ostr.*, 351. *Schwahn* ἐν RE ἄρθρ. τέλη σελ. 298-299.

⁶⁾ Καὶ παρ' ἡμῶν, ὅταν πρὸ ἐτῶν τὸ Κράτος εἶχεν ἐπιβάλεϊ φόρον ἐπὶ τῶν αἰγοπροβάτων καὶ χοίρων (βλ. Κωδικοποίησιν αὐτοῦ ἐν Κ.κ.δ. Ἀμεσ. Φορολογ. τεύχος τρίτον. Μέρους

Lond. III, 1171 (σελ. 177· τοῦ 8 π. Χρ.), εἰς τὸν ὁποῖον τὸ ἀριθμητικὸν φαίνεται καταβαλλόμενον εὐθὺς μετὰ τὸ ἐννόμιον καὶ ὑπολογίζεται μετ' αὐτοῦ (στ. 14-16), ἐφάνη ὅτι συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως ταύτης. Δὲν ἀποκλείεται ὁμως νὰ πρόκειται, ὡς ὑποστηρίζουν ἄλλοι¹⁾, περὶ ἀπλῆς συμπτώσεως. Διὰ τοῦτο ἡ ὑπαρξὶς τῶν «ἀριθμητῶν», ἐλεγκτῶν τῆς ἐπὶ τῶν κτηνῶν φορολογίας, δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ μετὰ πειθανάγκης διὰ τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον.

Περισσότερον ἐνδιαφέρον καὶ διδακτικὸν ἐπὶ τοῦ κρατοῦντος συστήματος ἀπογραφῆς τῶν κτηνῶν εἶναι τὸ κείμενον ἄλλου παπύρου, εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐπιβαλλομένων διατυπώσεων διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν εἰς τὸ Κράτος ὀφειλομένων φόρων παρὰ τῶν κατόχων κτηνῶν καὶ δούλων. Πρόκειται περὶ βασιλικοῦ προστάγματος Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου, ρυθμίζοντος τὰς διατυπώσεις ταύτας καὶ τὰς ἐπιβαλλομένας κατὰ τῶν τυχόν παραβατῶν ποινὰς διὰ τοὺς ἰδιοκτῆτας κτηνῶν καὶ δουλικῶν σωμάτων, τοὺς κατοικοῦντας εἰς τὰς ἐκτὸς τῆς Αἰγύπτου ἐπαρχίας, συγκεκριμένως δὲ τὰς «ἐπαρχίας» τῆς Κοίλης Συρίας καὶ Φοινίκης²⁾. Ὁ πάπυρος ἔφθασε δυστυχῶς μέχρις ἡμῶν ἐν κακῇ καταστάσει, ἰδίως τὸ πρῶτον μέρος αὐτοῦ, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν φορολογίαν τῶν μικρῶν ζώων, αἱ δὲ γενόμενα ὑπὸ τοῦ ἐκδότου συμπληρώσεις τοῦ κειμένου δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλεῖς. Θὰ προσπαθήσωμεν, ἐν τούτοις, νὰ ἐξαγάγωμεν ἐκ τοῦ κειμένου τούτου, τὸ ὁποῖον παραθέτομεν συμπληρωμένον κατὰ τὸ δυνατόν³⁾, τὰ προφανῶς θετικὰ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἀπογραφῆς τῶν ζώων συμπέρασματα.

**ἀπογράφε]σθαι πρὸς τὸν ἐν [ἐ]κάστη ἐπαρχίᾳ [οἰκο]νόμον
τὸν ἀπεσταλ]μένον ἐν ἡμέ[ρ]αις ξ ἀφ' ἧς ἂν ἡμ[έ]ρας τὸ**

τρίτον, 1929) εἶχεν ὀρίσει εἰδικοὺς ὑπαλλήλους διὰ τὸν ἔλεγχον τῶν δηλώσεων τῶν κτηνοτρόφων, τοὺς «ἀπαριθμητάς», ἐντεταλμένους νὰ ἐνεργοῦν καθ' ὥρισμένην ἐποχὴν τοῦ ἔτους ἐπιτόπιον καταμέτρησιν τῶν κτηνῶν.

¹⁾ Πβλ. P. RyI II 213,22, σχόλ. P. Tebt. 361, εἰσαγ. Wallace, Taxation, 86-87. 179.

²⁾ Βλ. Rostovtzeff, Hellenist. World I, 341, II. 1400 n. 136.

³⁾ Ἐδημοσιεύθη μετ' ἐκτενῶν σχολίων ὑπὸ Liebesny ἐν Aegyptus XVI (1916), 257 κ ἐξ., ἀνεδημοσιεύθη δὲ ἐν S. B. 8008. Αἱ διὰ μελανῶν στοιχείων συμπληρώσεις ἐγένοντο ὑφ' ἡμῶν ὅπου τὸ κείμενον ἐδημοσιεύθη ἄνευ συμπληρώσεώς τινος ἢ μετὰ συμπληρώσεως ἢ ἀναγνώσεως ἠκιστα πιθανῆς, ὡς σημειοῦται κατωτέρω κατὰ στίχον.

1.] εἶται (ὁ ἐκδ.). Ἐπὶ τὸ ἐν στ. 4 ἀπαρέμφατον «[καὶ] λαμβάνειν», ὡς καὶ τὸ ἐν στ. 17 «ἀπογράφεσθαι δὲ» καθιστοῦν, νομίζω, τὴν συμπλήρωσιν βεβαίαν. Πρβ. καὶ Rev. Laws fr. 4a, 2.

2. «τὸν ἀπεσταλ]μένον» συμπληροῖ ὁ ἐκδ., ἀλλ' ἡ συμπλήρωσις δὲν φαίνεται ἀσφαλῆς ἀπὸ ἀπόψεως ἐννοίας. «Τὸν ἐντεταλ]μένον» ἴσως ;

- πρόσταγμα] ἀκτεθῇ τὴν τ[ε υ]π[ο]τελῇ καὶ τὴν [ἀ]τελῇ
 λείαν] ὅσα [ὑπάρχει ἐ]κ[άσ]τω καὶ σ]ύμβολα λαμβάνειν. Ἐὰν
 5 δ[έ] τινε[ς μὴ ποιῶ]σιν [καθότι] προέγραπται τῆς τε
 λ[είας] στε[ρηθῇ]σονται καὶ ἔνοχοι] ἔσονται τοῖς ἐκ το[ῦ] δια
 γ[ράμμα]τος ἐπιτίμοις. Ὅση δ' ἀ]ν τῆς λείας ἀναπόγραφος
 ἦ]ι μέχρι τοῦ [τὸ πρόσταγμα ἐκ]τεθῆναι, τῶμ μὲν [ἐ]πάνω
 ἐ]τῶν ἀ[τελ]ῆς ἔστω ἀπὸ τε τοῦ] ἐννομίου καὶ [στεφ]άνου
 10 καὶ τῶν λοιπῶν ἐπιτίμων. Ἀπὸ δὲ τοῦ ἐκ (ἔτους) τελ[είτω]
 τὰ γινόμενα κατὰ κώμας ἐν [. . . .] ν οἷς δίδο-
 ν[τ]α]ι τοῦ [ἐννομίου] ἀτέλεια[ι ἐπὶ τῶν ἀ]πογραφῶν

4. «λείαν] ὅσα. [.] καὶ [. . . .] σύμβολα λαμβάνειν», ἀναγινώσκει ὁ ἐκδ. Ἐὰν λάβωμεν ὅμως ὑπ' ὄψιν τὴν ἐν Rev. Laws 50, 23 ἀνάλογον ἔκφρασιν «πόσα ἐλαιούργια ὑπάρχει ἐν ἐκάστῳ νομῷ» (πβλ. αὐτόθ. 36, 16), δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν προτεινομένην συμπλήρωσιν ὡς πιθανωτάτην. Ἄς σημειωθῇ, ὅτι προκειται περὶ συγχρόνων κειμένων, προερχομένων ἐκ τῆς αὐτῆς κρατικῆς ὑπηρεσίας καὶ διακονούντων περὶ ἀπογραφῶν φορολογικῶν καὶ τοῦ ἐλέγχου αὐτῶν. Πβλ. καὶ κατωτ. στ. 19 «τὴν ἀπογραφὴν λείαν» καὶ στ. 21 «ὅσην ἂν εἰδῶσιν ἀναπόγραφος ὑπάρχουσαν». Τὸ περιεκτικὴν ἐννοίας ὅσον λεία (σημαίνει τὰ πάντες εἶδους ποίμνια προβάτων καὶ αἰγῶν κυρίως. Πρβλ. *W. Eageron, AJPH XLVI, 1925, 177-178*) δικαιολογεῖ τὴν κατὰ τὸ νοούμενον σχῆμα σύνταξιν «ὅσα κλπ.», ἐὰν τὸ α εἶναι ἀσφαλές, ἐννοεῖται.

9. ἐ]τῶν ἀ[πολυθῇ]σονται ?]. ἐννομίου καὶ [. . .] ανου» ἐκδίδει ὁ Liebesny. Καὶ τὸ μὲν «ἀ[πολυθῇ]σονται» οὐδὲν λέγει εἰς τὴν φράσιν, ἐνθα εἶναι προφανές, ὅτι γίνεται λόγος περὶ ἀποσβέσεως τῶν μέχρι τῆς τασσομένης προθεσμίας ὀφειλομένων φόρων παρὰ κατόχων «λείας ἀναπογράφου». Ἡ ἀπόδοσις, ἄλλως τε, τῆς ἐννοίας εἰς τὸν ἐπόμενον στίχον («ἀπὸ δὲ τοῦ ἐκ ἔτους τελ[είτω]») δικαιολογεῖ πλήρως τὴν συμπλήρωσιν «ἀτελῆς ἔστω». Διὰ τὴν συμπλήρωσιν «[στεφ]άνου» πβλ. Rev. Laws fr. 1, 3. Ὑπὸ τὸν ὄρον «στέφανος» ἐννοεῖται γνωστὸς φόρος ἐπιβαλλόμενος ὑπὸ τύπον οἰκισθελοῦς δηθὲν εἰσφορᾶς πρὸς τὸ βασιλικὸν ταμεῖον ὑπὸ τῶν λαμβανόντων κληρὸν ἢ ἄλλην εὐνοίαν βασιλικήν. Πρβ. *Grenfell-Hunt* ἐν P. Tebt. 6 (b), 254 σχόλ. ἐν σελ. 223. 99, 59 σχόλ.

10. Ὁ ἐκδότης συμπληροῦ τὴν τελευταίαν λέξιν «<τα?> τελ». Νομίζω ὅμως, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ρήματος τελῶ (= καταβάλλω τοὺς νενομισμένους φόρους), τοῦ ὁποίου δὲν συνεπλήρωσε τὸν τύπον ἐκ παραδρομῆς ὁ ἀντιγραφεὺς.

11-12. Ὁ ἐκδότης ἀναγινώσκει μετὰ τὸ «κώμας» : »ε. [.] οἱ ἐδίδο[ν] ν[τ] [.]ς τοῦ [.] ἀτέλεια [.] ἀ]πογραφῶν [.]. Τὸ νόημα ἐν τούτοις τοῦ κειμένου εἶναι σαφές, νομίζω. Μετὰ τὴν διασάφησιν, ὅτι ἀπὸ τοῦ 25ου ἔτους καὶ ἐντεῦθεν ἡ ὑποτελής λεία θὰ ὑπόκειται εἰς τὴν πληρωμὴν τῶν κεκανονισμένων φόρων κατὰ κώμας, προστίθεται ἀμέσως ὅτι τῆς ὑποχρεώσεως ταύτης ἐξαιροῦνται τὰ ζῶα, διὰ τὰ ὅποια ἐδόθη ἀτέλεια κατὰ τὸν χρόνον τῆς ὑποβολῆς τῶν ἀπογραφῶν. Κατ' ἀκολουθίαν, μετὰ τὸ «κώμας» ἠκολούθει μία γενικὴ σημαίνουσα «ἐξαιρουμένων. . . . ». Ἐὰν ἡ ἀνάγνωσις τοῦ πρώτου ε δὲν ἐφέρετο ὡς ἀσφαλές, θὰ προέτεινον «ἀφιεμένων». Ὅπωςδήποτε θεωρῶ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ «οἷς δίδονται» ὡς

- τούτοις αν [... εἰς ἄλλα ὀνόματα τὰς ἀπογραφὰς [ποι-
 ὦν]ται περὶ αὐτῶν ὁ βασίλειος διαγνώσεται, [τὰ δὲ]
 15 ὑπάρχον[τα αὐτῶν ἀναλημφθ]ήσεται. Ὁμοίως δὲ [ὅσοι ἔ-
 σονται βεβ[αιωτῆρες τ]ὴν ἀπογραφὴν ποιήσονται [... ἔ-
 σονται σ[υ]νιστοροῦντες Ἀπογράφεσθαι δὲ καὶ τοὺς με-
 μισθωμένους τὰς κ[ώμ]ας καὶ τοὺς κωμάρχας ἐν [τῷ] αὐτῷ
 χρόνῳ [τὴν] ὑπάρχ[ουσαν ἐν] ταῖς κώμαις λείαν ὑποτελῆ
 20 καὶ ἀτελῆ καὶ ὧν [ἔσ]τι πατρόθεν καὶ πατρίδος καὶ δι' ὧν νέ-
 μεται. Ὁμοίως δ[ὲ] κ[αὶ] ὅσην ἂν εἰδῶσιν ἀναπόγραφον καὶ ὑπάρ-
 χουσαν εἰς [Δύ]στρο[ν] τοῦ εκ (ἔτους) κατὰ χειρογραφίαν ὄρκου
 βασιλικοῦ. Ποιήσονται δὲ καὶ κατ' ἐνιαυτὸν τὰς ἀπογραφὰς
 ἐν τοῖς αὐτοῖς χρόνοις καὶ τὰ γινόμενα τάσσονται καθότι
 25 ἐν τῇ παρὰ τοῦ βασιλέως ἐπιστολῇ διασεσάφηται ἐν τοῖς καθήκουσιν με-
 σὶν κατὰ [τ]ὸ διάγραμμα. Ἐὰν δέ τις μὴ ποιῶσιν τι τῶν
 προγεγραμμένων, τοῖς αὐτοῖς ἐπιτίμοις ἔσονται
 οἷς καὶ οἱ ἀπογραφάμενοι τὴν [ιδίαν] λείαν εἰς ἄλλα ὀνόματα.
 Μηνύει[ν] δὲ τὸν βουλόμενον καὶ ἀγγεῖται τὸν μὲν κα-
 30 τὰ τὸ διάγραμμα προσοσμενῶν ἐπιτίμων, κατ[ό]τι ἐν
 τῷ διαγράμματι διηγόρευται, τῶν δὲ ἀναλαμβάνομέ-
 νων οὐσιῶν εἰς τὸ βασιλικόν, τὸ τρίτον μέρος.

Παρ' ὅλα τὰ κενά, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει τὸ κείμενον τοῦ βασιλικοῦ τούτου προστάγματος, οὐδεμίαν ἀφίνει ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ἐφαρμοζομένης ὑπὸ τοῦ Κράτους διαδικασίας διὰ τὴν βεβαίωσιν καὶ εἰσπραξιν τοῦ ἐννομίου ἐκ τῶν ἔξω τῆς Αἰγύπτου ἐπαρχιῶν αὐτοῦ. Ἡ διαδικασία αὕτη δὲν διέφερεν οὐσιωδῶς τῆς ἐν Αἰγύπτῳ ἐφαρμοζομένης. Τὸ πρόσταγμα, ἄλλωστε, ἐπεξηγεῖ προϋπάρχον «βασιλικὸν διάγραμμα», νόμον δηλαδή γενικοῦ κύρους περὶ τοῦ ἐννομίου¹⁾.

ἀσφαλῆ ἀντὶ τοῦ ἀκατανοήτου «οἱ ἐδίδοντ[.]ς» τοῦ ἐκδότου. Τὴν προτεινομένην συμπλήρωσιν τοῦ στίχου 12 θεωρῶ πιθανήν, ἀλλ' ὄχι ἀσφαλῆ.

15 17. Ἀντιγράφω τὸ κείμενον ὡς συνεπληρώθη ὑπὸ τοῦ Liebesny, σπεύδω ὁμως νὰ δηλώσω ὅτι, δὲν νομίζω τὰς γενομένας ὑπ' αὐτοῦ συμπληρώσεις ὀρθάς, οὔτε τὰ ἐπ' αὐτῶν στηριχθέντα συμπεράσματα πιθανά, ὡς θὰ ἐξηγήσω κατωτέρω λεπτομερέστερον. Ὅπως δὲ ποτε νέα ἀνάγνωσις τοῦ σπουδαίου τούτου κειμένου εἰς τὰ ἀμφιβαλλόμενα αὐτοῦ σημεῖα δὲν θὰ ἦτο, ὑποθέτω, ἀνωφελές.

¹⁾ Περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς σημασίας μεταξὺ βασιλικοῦ διαγράμματος καὶ προστάγματος βλ. P. Hal. 42 κ.ἐξ. Wilcken U.P.Z. I, 112 I, 6-8, σχόλ. ἐν σελ. 510. Πβλ. Κονγέα, Ἑλληνικά VII (1934), 181 κλπ. Βλ. τὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Taubenschlag, The Law of Greco-Roman Egypt, 8-9.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος αὐτοῦ ὁρίζεται, ὅτι ἕκαστος κτηνοτρόφος ὑπεχρεοῦτο νὰ δηλώσῃ (ἀπογράφεσθαι) κατ' ἔτος τὰ ὑπ' αὐτοῦ κατεχόμενα ζῶα. Ἡ δήλωσις αὕτη ἔπρεπε νὰ ὑποβληθῇ εἰς τὸν οἰκονόμον ἐκάστης «ὑπαρχίας»¹⁾ ἐντὸς τακτῆς προθεσμίας (στ. 1-4. Πβλ. 23-25).

Παραλλήλως ὁμως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν ταύτην οἱ ἐκμισθωταὶ τοῦ ἐννομίου²⁾ ὑπεχρεοῦντο νὰ ἐνεργήσουν ἀπογραφὴν τῶν κτηνῶν «κατὰ κώμας», ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὸν «κωμάρχην» ἐκάστης κώμης³⁾. Ἡ ἀπογραφὴ ἔπρεπε νὰ ἐμφαίνῃ τὸ ὄνομα καὶ πατρώνυμον ἐκάστου κτηνοτρόφου, ὡς καὶ τὸν τόπον τῆς καταγωγῆς του, τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ εἶδος τῶν εἰς τὴν κατοχὴν αὐτοῦ ζῶων καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ποιμαίνοντος αὐτὰ (στ. 17-21).

Ἡ ἐκ μέρους τῶν κτηνοτρόφων δήλωσις (ἀπογραφὴ) τῶν κτηνῶν ἐγίνετο, ὡς εἶδομεν, καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἡ δὲ ἐκ μέρους τῶν μισθωτῶν τοῦ ἐννομίου καὶ τῶν κωμαρχῶν «ἀπογραφὴ» ἀστιστοιχεῖ ἀσφαλῶς εἰς τὴν κατὰ τὸν μῆνα τῆς πλημμύρας τοῦ Νείλου «ἀναγραφὴν» τῶν κτηνῶν ἐν Αἰγύπτῳ, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ὁ

¹⁾ Διὰ τοὺς οἰκονόμους τῶν ἔξω τῆς Αἰγύπτου ἐπαρχιῶν βλ. Edgar, P. Mich. Z., εισαγ. σελ. 16-17. Rostovtzeff, A Large Estate, 127-130.

²⁾ Κατὰ τὸ ἰσχύον σύστημα βεβαίωσης καὶ εἰσπραξέως τῶν ἀμείνων φόρων εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον τὸ Κράτος παρεχώρει δια κλειροδοτικῆς δημοπρασίας τὸ δικαίωμα τοῦτο εἰς τρίτους ἀντὶ ὠρισμένου ποσοῦ. Το Κράτος «ἐπώλει τὰς ὠνάς», οἱ δὲ μισθωταὶ (οἱ «ἐνοικιασταί», ὡς λέγομεν σήμερον) «ἡγόραζον τὰς ὠνάς». Ὑπῆρχον βασιλικά διαγράμματα, τὰ ὁποῖα ἐκανόνιζον ἐν λεπτομερείᾳ τὴν τηρητέαν διαδικασίαν κατὰ τὸν ἐκπλειστηριασμόν, τὴν βεβαίωσιν καὶ τὴν εἰσπραξίν τοῦ φόρου, τὰς ὑποχρεώσεις τῶν μισθωτῶν καὶ τῶν φορολογουμένων καὶ τὴν ἀσκουμένην ἐποπτείαν ἐκ μέρους τῶν ἀρμοδίων κρατικῶν ὑπηρεσιῶν. Ἐξεδίδοντο δὲ ἐπ' εὐκαιρίᾳ βασιλικά προστάγματα ἢ διορθώματα ρυθμίζοντα τὰς παρουσιαζομένας ἐκάστοτε δυσκολίας, ὡς καὶ ὑπομνήματα τῶν Διοικητῶν πρὸς τοὺς οἰκονομικοὺς ὑπαλλήλους, δι' ὧν ἐδίδοντο αἱ ἀναγκαῖαι κατὰ περιστάσεις ὁδηγαί, ὥστε ἡ διαχείρισις τῶν ὠνῶν νὰ ἀποφέρῃ εἰς τὸ βασιλικὸν ταμεῖον τὸ ἀνώτατον δυνατόν εισόδημα. Πβλ. Mahaffy, Rev. Laws, Introd. σελ. XXVII κ.ἐξ. Wilcken, Ostr., 513 κ.ἐξ. Grundz., 182-184, 239-258. U. P. Z. σ. 509. Rostovtzeff, Staatspacht, 336 κ. ἐξ. A Large Estate, 140 κ. ἐξ. Hellenist. World III Index I ἐν λ. ὠνάι. H. Maspero, Financ. d. Lag. 157 κ.ἐξ. Præaux, Écon. royale d. Lag., 450-458. Heichelheim, RE ἄρθρ. Monopole σ. 158-190. G. M. Harper, Aegyptus, XIV (1934), 49 64. 269-285.

³⁾ «Κωμάρχης» εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον ἦτο ὁ προϊστάμενος τῆς κώμης, ὁρίζομενος ὑπὸ τοῦ Κράτους. Τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ κωμάρχου δὲν εἶναι σαφῶς γνωστά. Τὰ πρῶτα φαίνεται, ὅτι περιορίσθησαν σημαντικῶς ἀπὸ τοῦ 2ου π. Χρ. αἰῶνος. Ἡ ἀνάμειξις του εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν δημοσίων φόρων ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι κατὰ τὸν 3ον τοῦλάχιστον αἰῶνα εἶχεν εὐρύτεραν δικαιοδοσίαν. Βλ. Engers, De Aegypt. κομῶν Administr., 58-72. Jouguet, La vie municipale, 62-64. 214. Oertel, Liturgie, 48-50. Preisigke, RE ἄρθρ. Κωμάρχης. Liebesny, Aegyptus, XVI (1936), 267.

άνωτέρω μνημονευθεὶς πάπυρος τῆς Τεπτύνεως. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις πρόκειται περὶ ἀπογραφῆς, τῆς ὁποίας ὁ σκοπὸς ἦτο ὁ ἐκ μέρους τοῦ Κράτους ἔλεγχος τῆς ἀληθείας τῶν ὑπὸ τῶν κτηνοτρόφων ὑποβιλλομένων ἀπογραφῶν. Εἶναι δὲ πιθανώτατον, ὅτι καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ὁ ἔλεγχος οὗτος ἐγίνετο παρὰ τῶν κωμαρχῶν καὶ τῶν μισθωτῶν τοῦ ἐννομίου. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύουν δύο ἄλλα παπυρικά κείμενα τοῦ 2^{ου} π. Χρ. αἰῶνος. Τὸ πρῶτον περιέχει ἀπογραφὴν (ὁ χρησιμοποιοῦμενος ὅρος εἶναι ἀπλῶς «γραφὴ») τῶν προβάτων καὶ αἰγῶν μιᾶς κώμης τοῦ Ἀρσινοΐτου¹⁾, τὸ δὲ δεύτερον τῶν χοίρων ἄλλης κώμης τοῦ αὐτοῦ νομοῦ²⁾. Ἀμφοτέραι ἐνεργοῦνται καὶ ὑποβάλλονται παρὰ τοῦ «κωμογραμματέως» ἐκάστης κώμης³⁾. Ὁ κωμάρχης καὶ οἱ μισθωταὶ τοῦ ἐννομίου δὲν ἐμφανίζονται εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτάς. Ὁ πρῶτος ἀντικατεστάθη προφανῶς ὑπὸ τοῦ κωμογραμματέως. Ἡ ἀπουσία τῶν δευτέρων ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὴν μεταβολὴν τῶν διατυπώσεων τοῦ νόμου ἀπὸ τοῦ 2^{ου} αἰῶνος.

Ὑπῆρχε βεβαίως διαφορὰ συνθηκῶν μεταξὺ Αἰγύπτου καὶ τῶν ἐκτὸς αὐτῆς ἐπαρχιῶν τοῦ Κράτους, τὰς ὁποίας ἡ οἰκονομικὴ ὑπηρεσία τῶν Πτολεμαίων ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν ρύθμισιν τῶν λεπτομερειῶν τῆς εἰσπράξεως τοῦ ἐννομίου καὶ τῶν ἄλλων πόρων⁴⁾. Ἀποδείξεις ὅτι εἰς τὰς τελευταίας ὑπῆρχον κατὰ τὸ 25^{ον} ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Φιλαδέλφου (257 π. Χρ.) ζῶσα «ἀναπογράφα». Τὸ Κράτος ἤναγκάσθη πρὸς θεραπείαν τοῦ κακοῦ νὰ προσκεκλιμέν, ἀφ' ἑνός, εἰς τοὺς κτηνοτρόφους τὴν ἀπόσβεσιν τῶν μέχρι τοῦ ἔτους τούτου ὀφειλομένων ἐκ τοῦ ἐννομίου καὶ τῶν συναφῶν προστίμων (στ. 7-10), νὰ ἀπαιτήσῃ δέ, ἀφ' ἑτέρου, ἀπὸ τοὺς κωμάρχας καὶ τοὺς μισθωτὰς τοῦ ἐννομίου τὴν αὐτεπάγγελτον «ἀπογραφὴν» τῶν τυχόν ἀναπογράφων κτηνῶν, ἀλλὰ τοῦτο «μεθ' ὅρκου»⁵⁾, πρὸς ἀποφυγὴν ὑπερβασίων προφανῶς (στ. 21-23).

Αἱ ποιναὶ τὰς ὁποίας προβλέπει τὸ πρόσταγμα διὰ τοὺς κτηνοτρόφους τῆς Συρίας καὶ Φοινίκης, τοὺς προσπαθοῦντας νὰ διαφύγουν κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον

¹⁾ P. Tebt. 882 (155 π. Χρ.).

²⁾ P. Tebt. 883 (τῶν αὐτῶν χρόνων).

³⁾ Ὁ «κωμογραμματεὺς» ἦτο ὑπάλληλος προσκεκολλημένος εἰς τὴν οἰκονομικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Κράτους μετὰ δικαιοδοσίαν τὴν περιοχὴν τῆς κώμης. Κατὰ τὸν 3^{ον} π. Χρ. αἰῶνα ἦτο, φαίνεται, ὑπὸ τὸν κωμάρχην. Ἀπὸ τοῦ 2^{ου} ὁμοῦ αἰῶνος ἀπέβη τὸ σπουδαιότερον πρόσωπον τῆς κώμης, ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴν τοῦλάχιστον διοίκησιν αὐτῆς. Βλ. *Engers, De Aegypt. kōmōn Administr.*, 16-57. *Jouguet, La vie municipale*, 59-60. 213-214. *Preisigke, KE ἄρθρ. κωμογραμματεὺς. G. M. Harper, Aegyptus XIV* (1934), 14-32.

⁴⁾ Πβλ. *Rostoutzeff, A Large Estate*, 26 n. 36. *Hellenist. World I*, 332 κ.ἐξ.

⁵⁾ Περὶ τῶν μετὰ βασιλικοῦ ὅρκου ἀπογραφῶν βλ. *Seidl, Der Eid*, 94 κ. ἐξ.

τρόπον τὴν πληρωμὴν τοῦ ἔννομίου, ἦσαν αὐστηραί. Δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν ἦσαν αἱ αὐταὶ καὶ διὰ τοὺς κτηνοτρόφους τῆς Αἰγύπτου¹⁾ ἢ ἐὰν ἐλαμβάνοντο αὐστηρότερα μέτρα διὰ τοὺς ἐκτὸς ταύτης μόνον ἰδιοκτητὰς ζώων, εἴτε διότι οἱ τελευταῖοι φορολογούμενοι ἦσαν μᾶλλον σκληροτράχηλοι τῶν Αἰγυπτίων²⁾, εἴτε διότι αἱ λαθροχειρίαι πρὸς καταστρατήγησιν τοῦ νόμου ἦσαν εὐκολώτεραι ἐκεῖ³⁾).

Ἡ φροντίς πάντως τῆς ἀρμοδίας ὑπηρεσίας τοῦ Κράτους περὶ διενεργείας τῆς ἀπογραφῆς τῶν κτηνῶν ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τὸν χρόνον τῆς πλημμύρας τοῦ Νείλου σημαίνει, ὅτι καὶ ἐν αὐτῇ ἐσημειοῦντο ἀπόπειραι τῶν φορολογουμένων πρὸς ἀποφυγὴν τῆς πληρωμῆς τοῦ ἔννομίου εἴτε διὰ τῆς μὴ ὑποβολῆς τῆς νενομισμένης κατ' ἔτος «ἀπογραφῆς» εἴτε δι' ὑποβολῆς ψευδοῦς δηλώσεως.

Ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ ὑπὸ συζήτησιν βασιλικοῦ προστάγματος (στ. 13-15. 28), ὁ συνηθέστερος τρόπος ἀπάτης, εἰς ὃν κατέφευγον οἱ κτηνοτρόφοι πρὸς ἀποφυγὴν τῆς πληρωμῆς τοῦ ἔννομίου, συνίστατο εἰς τὴν ἐκ μέρους αὐτῶν ἀπογραφὴν τῶν ἰδίων κτηνῶν ἐπ' ὀνόματι τρίτων. Διὰ τοῦτο τὸ Κράτος ἐστρέφετο, ἀμείλικτον ἐπίσης, καὶ κατὰ τῶν συνεργούντων εἰς τὴν διαπραξίν τῆς ἀπάτης, τῶν δεχομένων δηλαδὴ νὰ ἀπογραφοῦν ἐπ' ὀνόματι τῶν ἑαυτῶν (στ. 15-17)⁴⁾.

Ἡ καὶ χρηματικὰ πρόστιμα ἐπεβάλλοντο, φαίνεται, ἐπίσης κατὰ τῶν δυστροπόντων (πβλ. Rev. Laws, fr. 4 b, 6: ἐπίτιμον, fr. 6 d, 5: ἀποκρίτω), ἀλλὰ καὶ κατάσχεσις τοῦ ποσίου πρὸς ὄφελος τοῦ Κράτους (βλ. P. C. Z. 59404, 3. P. Tebt. 27, 74-75).

¹⁾ Πβλ. Ἰωσήπου, Ἀρχαιολ. Ἰουδ. XII, 4, 12: ἐξ.

²⁾ Κυρίως διότι δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἐτησία πλήμμυρὰ τοῦ Νείλου, ἣτις διηυκόλυνεν, ὡς εἶδομεν (σελ. 100), τὸν ἔλεγχον τῶν ἀπογραφέντων ὑπὸ τῶν κτηνοτρόφων κτηνῶν ἐκ μέρους τοῦ Κράτους.

⁴⁾ Ὁ Liebesny ὑποστηρίζει, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑπ' αὐτοῦ γενομένης συμπληρώσεως τῶν στίχων τούτων τοῦ προστάγματος, ὅτι ἡ κρατικὴ ὑπηρεσία ἀπῆτει τὴν ὑποβολὴν ταυτοσήμου πρὸς τὴν τοῦ κτηνοτρόφου δηλώσεως ἐκ μέρους τῶν «βεβαιωτήρων», τῶν ἐγγυητῶν δηλαδὴ αὐτοῦ, ὡς καὶ τῶν «συνιστορούντων», τῶν μαρτύρων δηλαδὴ τῆς ἀκριβείας τῆς γενομένης ἀπογραφῆς (Aegyptus XIV, 269). Ἡ ὑπόθεσις ὅμως αὕτη οὔτε λογικῶς εὐσταθεῖ. οὔτε ἐκ τοῦ κειμένου ἢ ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν δικαιολογεῖται. Οὐδεμία ὑπηρεσία εἶναι δυνατόν νὰ ἀπαιτῇ ἀπὸ τοὺς φορολογουμένους διπλᾶς καὶ τριπλᾶς ταυτοσήμους ἀπογραφάς («Parallel — ἀπογραφαί». Αὐτόθι, 270), ἥτοι πράγματα ἀδύνατα ἐν τῇ πράξει. Δὲν εἶναι, ἄλλως τε, ἐπιτετραμμένον νὰ στηρίζῃ τις νομικὰς θεωρίας ἐπὶ κειμένου ἥκιστα ἀσφαλοῦς ἢ αὐθαιρέτως συμπληρωμένου, ὡς εἶναι τὸ παρὸν (τὸ κείμενον τοῦ προστάγματος εἶχε συνταχθῇ ὑπὸ χειρὸς λογίου καὶ ἡ ὑπαρξίς, ἐπομένως, τῶν δύο ὑποτακτικῶν ἐν στ. 16 καὶ 17 ἀποκλείει τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ Liebesny συμπλήρωσιν). Ἐκτὸς τούτων, ὁ τρόπος διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ὅλη παράγραφος συνδέεται πρὸς τὴν προηγούμενην, βέβαιος δὲ ἀσφαλῶς («ὁμοίως δὲ» στ. 15), καθιστᾷ σαφὲς τὸ νόημα τῆς διατάξεως ταύτης: Διὰ δημεύσεως τῆς περιουσίας ἐτιμωροῦντο ὄχι μόνον οἱ ἀπογράφοντες τὰ ζῷα τῶν ἐπ' ὀνόματι τρίτων, ἀλλὰ καὶ οἱ ὅπωςδήποτε συμμετέχοντες εἰς τὴν συμπαιγνίαν ταύτην εἰς βάρος τοῦ Κράτους.

Ὁ σκοπὸς τῆς λαθροχειρίας ταύτης εἶναι προφανῶς ἡ ὑπαγωγή περισσοτέρων κατὰ τὸ δυνατόν ζώων εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς «ἀτελοῦς λείας». Εἰς τὴν «ἀτελῇ λείαν», ὡς καὶ ὁ ὅρος δηλοῖ, ὑπήγοντο ὠρισμένα ἀσφαλῶς τὸν ἀριθμὸν κτήνη, τὰ ὅποια ἐξηροῦντο τῆς πληρωμῆς τοῦ ἐννομίου, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ὑπαγόμενα εἰς τὴν ὑποχρέωσιν τῆς πληρωμῆς τούτου, τὰ ἀποτελοῦντα δηλ. τὴν «ὑποτελῇ λείαν»¹⁾. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δικαιουμένων ἀτελείας ζώων πρέπει νὰ ἦτο πολὺ μικρὸς δι' ἕκαστον κτηνοτρόφον, δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων μέχρι σήμερον στοιχείων²⁾. Ὁ λόγος τῆς ἐξαιρέσεως αὐτῶν τῆς φορολογίας τοῦ ἐννομίου ἦτο ἡ ἰδιοχρησία³⁾ καὶ αἱ πιθαναὶ ἀπώλειαι τοῦ ποιμνίου ἐκ θανάτων ἢ κλοπῶν⁴⁾. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτελῶν ζώων καθορίζετο, φαίνεται, δι' ἕκαστον κτηνοτρόφον ὑπὸ τοῦ ἀρμοδίου κρατικοῦ ὑπαλλήλου κατὰ τὴν παραλαβὴν τῆς ἀπογραφῆς ἐπὶ παροχῇ εἰς τὸν πρῶτον ἀποδείξεως (συμβόλου) ἐκ μέρους τοῦ δευτέρου⁵⁾.

Ἐκτὸς τοῦ ἐλαχίστου ἀριθμοῦ ἀτελῶν ζώων ἐκάστης ἀγέλης, τὰ «ἱερὰ πρόβατα»⁶⁾

¹⁾ Βλ. στ. 3. 19-20 τοῦ προστάγματος καὶ B. G. U. 1012, 7: «τὴν ὑπάρχουσάν μοι ὑποτελῇ λείαν». 1223, 7: «ὑποτελῇ πρόβατα».

²⁾ Κατέχομεν ἀποδείξεις καταβολῆς ἐννομίου δι' ἑπτὰ πρόβατα (O. Tait I 1, 116) καὶ δι' ἑξὶ πρόβατα (B. G. U. 1223, 8). Εἶναι ὅμως δυνατόν τοῦτο νὰ μὴ σημαίνει, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῆς «ἀτελοῦς λείας» δι' ἕκαστον κτηνοτρόφον ἦτο κατώτερος τοῦ 6. Διότι πιθανώτερον εἶναι, ὅτι ὁ φόρος τῶν 7 ἢ 6 προβάτων ὑπελογίζετο μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀτελῶν.

³⁾ Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐκφράσεως, ἣν μεταφράζεται ὁ ὑποβαλὼν τὴν ἐν P. Frankf. 5 ἀπογραφὴν κτηνοτρόφος: «ὑπάρχει δέ μοι εἰς τὴν ἰδίαν χρεῖαν ὅς τοκάς κλπ.».

⁴⁾ Ὁ Liebesny ὑποθέτει, ἐκτὸς αὐτῶν, καὶ ἕτερον πιθανὸν λόγον τῆς ἀτελείας ταύτης καί, ἐπομένως, τῆς σημειουμένης λαθροχειρίας. ὅτι δηλ. τὸ ποσοστὸν τοῦ φόρου ἦτο κλιμακωτόν, ἀναλόγως πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ ποιμνίου (Aegyptus XIV, 271). Τοῦτο εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον, ἰδίως ὅταν ἔχῃ τις ὑπ' ὅψιν ὁμοίαν περίπτωσιν ἀτελείας ἐφαρμοσθεῖσαν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν παρ' ἡμῖν. Τὸ Κράτος ἐξήρесе τότε, διὰ λόγους ἰδιοχρησίας καὶ ἀπωλειῶν, τῆς ἐπιβληθείσης φορολογίας αἰγοπροβάτων τὸ ποσὸν τῶν 15 κτηνῶν δι' ἕκαστον κτηνοτρόφον. Κατόπιν τούτου οἱ κτηνοτρόφοι ἐφήρμοσαν τὸ αὐτὸ πρὸς τοὺς συναδέλφους των τῆς ἐποχῆς τῶν Πτολεμαίων μέσον ἀπάτης εἰς βάρος τοῦ Κράτους. Κατέγραφον δηλαδὴ τὰ ζῷά των ὑπὸ διάφορα ὀνόματα διὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἐκάστοτε ἀφαίρεσιν τῶν 15 ἀτελῶν. Τοῦτο ἠνάγκασε τὸ Κράτος νὰ καταργήσῃ μετ' ὀλίγον τὴν χαριστικήν ταύτην διάταξιν (βλ. παραπ. σελ. 102 σημ. 6).

⁵⁾ Βλ. στ. 3-4 καὶ 12 τοῦ προστάγματος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ O. W. 1227, τὸ ὅποιον περιέχει ἀσφαλῶς ἀπόδειξιν (σύμβολον) ἀπαλλαγῆς τοῦ ἐννομίου (ἀτελείας) διὰ τέσσερα πρόβατα.

⁶⁾ «Ἱερὰ πρόβατα» ἦσαν εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἄλλην ἀρχαίαν Ἑλλάδα, τὰ ἀφιερωμένα εἰς τοὺς θεοὺς καὶ προοριζόμενα διὰ τὰς θυσίας (βλ. P. C. Z. 59394, 5. P. Gur. 22. P. Tebt. 53, 7). Ἡ φύλαξις καὶ ἡ ἐν γένει διαχείρισις αὐτῶν ἀντιτίθετο τιμητικῶς καὶ τότε, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν (πρβλ. Ἡροδ. IX, 93 κλπ.), εἰς σημαῖνον πρόσωπον τῆς κώμης (βλ. P. Tebt. 53, 8), τὸ δὲ ἐξ αὐτῶν ἔσοδον ἐκαρποῦντο τὰ ἱερὰ τῶν

ἀνῆκον ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀτελῇ λείαν. Διὰ τὰ «βασιλικά πρόβατα»¹⁾ δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος τὸ αὐτό. Ἀντιθέτως εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ μεγάλοι δωρεοῦχοι κατέβαλλον τὸν φόρον τοῦ ἐννομίου διὰ τὰ ἀνήκοντα εἰς αὐτοὺς ζῶα. Ὁ περίφημος Ζήνων²⁾, π.χ., ὁ προϊστάμενος τῆς ἐν Φιλαδελφείᾳ τοῦ Ἀρσινόϊτου δωρεᾶς τοῦ Διοικητοῦ Ἀπολλωνίου, καταβάλλει τὸ ἐννόμιον διὰ τὰ ζῶα τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ τὰ ἰδικά του³⁾. Ἄλλοτε πάλιν φαίνεται εἰσπράττων ὁ ἴδιος τὸ ἐννόμιον παρ' ἄλλων κτηνοτρόφων⁴⁾. Πράττει τοῦτο ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ μισθωτοῦ τῆς «ὠνῆς» τοῦ ἐννομίου ἢ ὡς ἐνδιάμεσος, τρόπον τινά, καὶ ὑπεύθυνος ἀπέναντι τοῦ Κράτους διὰ τὰ ἐντὸς τῆς δωρεᾶς τοῦ Ἀπολλωνίου νεμόμενα ζῶα; Ἡ ἀπάν-

θεὼν. (Διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν βλ. B. G. U. 292, 3. Otto, Priester u. Tempel II, 66. Καὶ εἰς τὴν Νέαν Ἑλλάδα ὑπάρχουν τὰ ἱερὰ πρόβατα ἢ αἶγες, τοῦ Ἀγίου ἢ τῆς Ἐκκλησίας ὀνομαζόμενα πολλαχοῦ, προερχόμενα δὲ ἐξ ἀφιερωμάτων τῶν πιστῶν καὶ προοριζόμενα συνήθως διὰ τὴν κατὰ τὴν πανήγυριν τοῦ Ἀγίου ἐστίασιν τῶν προσκυνητῶν. Ἐν Καρπάθῳ τὸ ἐξ ἱερῶν προβάτων ποίμνιον λέγεται «τὸ ἀροκλήσι». Βλ. *Μ. Μεγαλίδου-Νουάρου*, Λαογρ. Καρπάθου B, 88). Ἐκ τοῦ P. C. Z. 59394, 5 ἀποδεικνύεται, ὅτι τὰ ἱερὰ πρόβατα δὲν ὑπέκειντο εἰς τὴν φορολογίαν τοῦ ἐννομίου.

¹⁾ Περὶ τῶν εἰς τὸν Βασίλέα ἀνήκοντων προβάτων βλ. κατωτέρω.
²⁾ Ὁ Ζήνων οὗτος, περὶ τοῦ ὁποῖου θὰ γίνῃ ἀπαιτημένως λόγος εἰς τὰ ἐπόμενα, ἐγενεν ὀνομαστὸς ἀφ' οὔτου ἦλθεν εἰς φῶς τὸ θαυμαστὸν ἰδιαιτέρον ἀρχεῖόν του, γνωστὸν ἤδη ὡς *Papyri Zenon*. Τὸ μεγαλύτερον μέρος αὐτοῦ ἀνήκει εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Καΐρου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ Λονδίνον, τὴν Φλωρεντίαν, τὸ Μίτσιγκαν καὶ ἄλλαχοῦ εὐρίσκεται ἐγκατεσπαρμένον, ἀποτελεῖ δὲ πλουσιωτάτην πηγὴν διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνιστικῆς Αἰγύπτου κατὰ τὸν 3ον π. Χρ. αἰῶνα. Ἄνθρωπος ἐξαιρετικῆς δράσεως καὶ ἰκανότητος ὁ Ζήνων ὑπῆρξε τὸ alter ego τοῦ Διοικητοῦ Ἀπολλωνίου εἰς τὴν ἐν Φιλαδελφείᾳ δωρεάν τοῦ τελευταίου, ἔνθα ἦτο τὸ ἰσχυρότερον καὶ πλουσιώτερον πρόσωπον. Βλ. *Edgar*, P. Mich. Z., εἰσαγ. σελ. 15-50. *Rostovtzeff*, A Large Estate, 8 κ.ἑξ. *Préaux*, Les Grecs en Égypte, 1-7. Πβλ. καὶ *Κουγέα*, Ἑλληνικά IX, (1936), 5-7. *Γ. Πετροπούλου*, P. Athen., 1-2. Βιβλιογραφίαν τῶν ἐκδεδομένων παπύρων τοῦ Ζήνωνος βλ. ἐν Actes du V Congrès International de Papyrologie (1938), 68-70. *Préaux*, Écon. royale d. Lag. 10 n. 1 (Δέον νὰ προστεθοῦν P. Athen. 1-4. P. Col. Z. II).

³⁾ Βλ. P. S. I. 386, *passim*. 626 verso. P. C. Z. 59394, 8-10. P. Lond. Inv. 2092 (κατὰ *Rostovtzeff*, A Large Estate, 113). 2095 (κατὰ *Préaux*, ἐνθ' ἄνωγ., 227 n. 4). Πρβ. P. Lond. Inv. 2097 (κατὰ *Rostovtzeff*, ἐνθ' ἄν. 85). P. S. I. 509.

⁴⁾ Βλ. P. S. I. 368, 2, 4, 20 23. P. C. Z. 59634, 7. Εἰς τὸν P. C. Z. 59206, 30, 46, 69 τὸ ἐννόμιον εἰσπράττεται ὑπὸ τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Ἀπολλωνίου μετ' ἄλλων φόρων (ἀλικῶν, γναφῶν κλπ. Πρβ. P. Petr. III, 109) παρὰ τῶν κατοίκων τῶν *κωμῶν* τοῦ Ἀπολλωνίου. (Διὰ τὸν λογιστικὸν ὑπολογισμόν αὐτοῦ μεταξὺ τῶν «ἐπωνίων», δι' ὃν ἀπορεῖ ὁ *Edgar* (βλ. εἰσαγ. εἰς τὸν πάπυρον) καὶ ἡ *Cl. Préaux*, ἐνθ. ἄν., 227 βλ. τὸν ὁρισμόν τοῦ «ἐπωνίου» παρὰ Ἀ. Ἀνδρεάδη, Ἰστ. τῆς Ἀρχ. Δημοσ. Οἰκον. Α', 180-181).

τησις εἶναι δύσκολος καὶ ἡ συζήτησις ἐπ' αὐτοῦ θὰ ὠδήγει ἔξω τοῦ θέματος. Ἀρκούμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν τὴν διαπίστωσιν, ὅτι πάντα τὰ ἐντὸς τῶν ἐδαφῶν τοῦ Κράτους τῶν Πτολεμαίων νεμόμενα ζῶα (ἐκτὸς τοῦ ἐλαχίστου ποσοστοῦ τῆς «ἀτελοῦς λείας», περὶ ἧς ὠμιλήσαμεν, τῶν ἱερῶν προβάτων, ἴσως δὲ καὶ τῶν βασιλικῶν)¹⁾ ὑπῆγοντο εἰς τὴν φορολογίαν τοῦ ἐννομίου.

Κατ' ἀκολουθίαν, τὸ ἐννόμιον τέλος δὲν εἰσεπράττετο ὑπὸ τοῦ Κράτους ὡς ἀντίτιμον τῆς νομῆς, τῆς τροφῆς, κυρίως εἰπεῖν, τῶν κτηνῶν. Ἀποδείξεις, ὅτι οἱ κληροῦχοι καὶ οἱ δωρεοῦχοι κατέβαλλον τὸ ἐννόμιον διὰ τὰ ζῶα αὐτῶν, μολονότι ταῦτα ἔβροσκον εἰς νομὰς ἀνηκούσας εἰς αὐτούς. Τὸ ὄνομα τοῦ φόρου ἀποτελεῖ βεβαίως ἔνδειξιν, ὅτι οὗτος εἶχεν ὁπωσδήποτε σχέσιν πρὸς τὴν νομὴν τῶν ζώων²⁾. Διὰ τοῦτο ὑπῆρξαν τινες, οἱ ὅποιοι ἐξήνεγκον, ὡς ἤδη εἵπομεν³⁾, τὴν γνώμην, ὅτι τὸ ἐννόμιον ἦτο ὁ ὑπὸ τῶν κτηνοτρόφων καταβαλλόμενος φόρος ἀπέναντι τοῦ δικαιώματος τῆς νομῆς τῶν ζώων αὐτῶν εἰς τὰς κρατικὰς νομὰς καὶ ὅτι εἶναι ὁ αὐτὸς φόρος, ὅστις ἀπαντᾷ εἰς τοὺς παπύρους ὑπὸ τὸν ὄρον «εἰς τὰς νομὰς» ἢ «ἀπὸ νομῶν» ἢ «ὑπὲρ νομῶν» ἢ ἀπλῶς «νομῶν»⁴⁾.

Ἀντιθέτως, ἄλλοι ὑποστηρίζουν, ὅτι πρόκειται περὶ δύο χωριστῶν φόρων⁵⁾.

Ἀνεξαρτήτως πρὸς τὴν εἰς τοὺς παπύρους χρησιμοποιουμένην τεχνικὴν ὀρολογίαν, ἥτις δύναται νὰ δώσῃ ἐνίοτε λαβὴν εἰς συγχέαν ἐπὶ τοῦ ζητήματος, οἱ πάπυροι

¹⁾ Εἰς τὸν P. C. Z. 59394, 11-14 οἱ μισθωταὶ τῶν βασιλικῶν προβάτων καταβάλλουν ὡς μίσθωμα 2 δρχ. κατὰ κεφαλὴν, ἐνῷ ὁ Πασὺς Ἀμενῆας ἔχει ἐπὶ 9 ἔτη 71 πρόβατα «βασιλικά», διὰ τὰ ὅποια καταβάλλει ὡς μίσθωμα 2 1/2 δρχ. ἐτησίως καὶ κατὰ κεφαλὴν. (P. S. I. 593. Πβλ. καὶ P. C. Z. 59772, 1). Εἶναι πιθανὸν ἢ ἡμίσεια δραχμὴ τῆς διαφορᾶς νὰ εἶναι ὁ φόρος τοῦ ἐννομίου, τὸν ὅποιον οἱ μισθωταὶ τῶν βασιλικῶν προβάτων ὑπεχρεοῦντο νὰ καταβάλλουν μετὰ τοῦ μισθώματος. (Πβλ. Archiv XIV, 156).

²⁾ Εἶναι χαρακτηριστικὸν ἐπ' αὐτοῦ, ὅτι καὶ σήμερον ἐν Κρήτῃ ὁ τυρὸς (ἢ τὸ εἰς χρῆμα ἀντίτιμον) ὁ διδόμενος ὑπὸ τοῦ κτηνοτρόφου ὡς ἀντίτιμον τῆς νομῆς λέγεται τὸ «νόμι» (βλ. Ξανθοῦδιδου, Λεξικογρ. Ἀρχ. Ε, 1918, 284). Ἀντιθέτως ἐν Β. Εὐβοίᾳ, Αἰτωλίᾳ, Γορτυνίᾳ, Τριφυλίᾳ, Σάμῳ καὶ ἀλλαχοῦ ὀνομάζουν «νόμιστρα» (νόμιστρα ἐν Τσακωνίᾳ) τὸ ὑπὸ τοῦ Κράτους εἰσπραττόμενον τέλος ἐπὶ τῶν αἰγοπροβάτων. Ὁ δεύτερος ὁμοῦς οὗτος ὁρος ἔχει πιθανῶς λογίαν τὴν προέλευσιν. ³⁾ Βλ. σελ. 99 σημ. 1.

⁴⁾ Βλ. P. Tebt. 827, 5. 999. 1072 ἢ «ἐκ τῆς ἀξίας εἰς χορτονομὰς»: Αὐτόθ. 75, 37 ἢ «ἐκ τῆς ἀξίας εἰς νομὰς καὶ χορτονομὰς»: Αὐτόθ. 74, 22. Πβλ. Wilcken, Ostr., 191. 265. P. Hib 52, εἰσαγ. P. Tebt. I Append. I σελ. 542. P. Ryl. II, 213, 9 (σχόλ. ἐν σελ. 314). Maspero, Financ. d. Lag., 53. Rostovtzeff, A Large Estate, 113. JEA VI (1920), 173. 174 n. 4.

⁵⁾ Βλ. Rostovtzeff ἐν P. Tebt. 703, 165-174, σχόλ. Hellenist Wold III, 1386 n. 98 (εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἀποφαίνεται μετὰ δισταγμοῦ, διότι ἀναγνωρίζει ὅτι αἱ περὶ τοῦ ἐννομίου πηγὰς εἶναι πτωχαί). Plaumann, ἐν P. Grad. 8 εἰσαγ. (σ. 51). S. Avogadro, Aegyptus, XIV (1934), 293-297. Wallace, Taxation, 72. Préaux, Écon. royale d. Lag., 226.

τῆς Τεπτύνεως ἀποσαφηνίζουν τοῦτο. Εἰς αὐτοὺς διακρίνονται δύο κεχωρισμένα ἔσοδα καταβαλλόμενα εἰς τὴν «*βασιλικὴν τράπεζαν*»¹⁾ ταυτοχρόνως καὶ προερχόμενα τὸ μὲν ἐξ «*ἐννόμιον*», τὸ δὲ ἐκ «*νομῶν*»²⁾. Πέραν ὅμως τῆς διαπιστώσεως, ὅτι τὸ ἐννόμιον ἦτο φόρος διάφορος τοῦ φόρου «*νομῶν*», παραμένει εἰσέτι δύσκολος διὰ τὴν ἔλλειψιν ἐπαρκῶν δεδομένων ὁ καθορισμὸς τῆς φύσεως ἑνὸς ἐκάστου τῶν φόρων καὶ τῆς μεταξὺ αὐτῶν διαφορᾶς.

Θὰ ἦτο, ἐν τούτοις, δυνατόν νὰ γίνῃ ὁ καθορισμὸς οὗτος, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἰς τοὺς παπύρους σημειοῦνται δύο βασικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δύο τούτων φόρων. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι τὸ μὲν ἐννόμιον λογίζεται, ὡς εἴπομεν, κατὰ κεφαλὴν³⁾, ἐνῶ ὁ ἐκ τῶν νομῶν φόρος λογίζεται καὶ εἰσπράττεται κατὰ περιοχὰς νομῆς, συνήθως μικρὰς⁴⁾. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ χρησιμοποιούμενος εἰς τοὺς Πτολεμαϊκοὺς παπύρους ὄρος «*νομῶν*», «*ἀπὸ νομῶν*» κλπ. εἶναι συντομογραφία τοῦ πλήρους ὄρου «*φόρος νομῶν*», ὅστις ἀπαντᾷ εἰς τοὺς παπύρους τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς⁵⁾.

Οὕτω σημειοῦται καὶ δευτέρα διαφορὰ μεταξὺ ἐννόμιον καὶ «*νομῶν*»: Τὸ πρῶτον εἶναι «*τέλος*», ἐνῶ τὸ δεύτερον χαρακτηρίζεται ὡς «*φόρος*». Ἡ διαφορὰ τῆς ὀρολογίας σημαίνει ὅτι πρόκειται περὶ διαφορὸν φύσεως καὶ αἰτιολογίας φόρων. Ὁ *Wallace* νομίζει, ὅτι εἰς τοὺς παπύρους «*τέλος*» μὲν σημαίνει πάντοτε γενικὸν φόρον ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τοῦ Κράτους ἐπὶ ἑνὸς ἀντικειμένου (*tax*),

¹⁾ Δηλαδή τὸ Κρατικὸν ἢ Δημόσιον Ταμεῖον τῆς σήμερον. Περὶ τοῦ ἐν ἰσχύϊ ταμειακοῦ συστήματος εἰς τὸ Κράτος τῶν Πτολεμαίων βλ. *Wilcken*, *Ostr.*, 630-641. *Preisigke*, *Girouwen*, 7-12. *Desvernois*, *BSAA XXIII* (1928), 307-318. *Préaux*, *Écon. royale d. Lag.*, 280-287. *Rostovtzeff*, *Hellenist. World I*, 404-406. II, 1282-1288.

²⁾ Βλ. *P. Tebt.* 1072 (μέσα τοῦ 2ου αἰ. π. Χρ. Πβλ. 999 (193 π. Χρ.).

³⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 100. 109. Ὁ ὑπολογισμὸς ἐγένετο ὁμοίως κατὰ κεφαλὴν καὶ εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν Ἑλλάδα (πβλ. *Syll.*³, 914, 7, 33 (320 π. Χρ.) βλ. *Rostovtzeff*, ἐνθ. ἀν. I, 295.445. Καὶ παρ' ἡμῖν κατὰ τὴν μεταξὺ 1924-1932 ἰσχύσανσαν φορολογίαν αἰγοπροβάτων, οἱ κτηνοτρόφοι ἐπλήρωνον 5 δρχ. κατὰ κεφαλὴν ζώου, «*τὸ κεφαλάτικο*» διὰ τοῦτο λεγόμενον. Βλ. παραπ. ἐν σελ. 102 ὑποσ. 6)

⁴⁾ Βλ. *P. Tebt.* 1072: «*νομῶν Ὁξυρύγχων*», «*Ἀρεως κόμης*», «*Πτολεμαίδος*», «*Μελισσοσυργῶν*». 999: «*νομῶν Βερενικίδος*», «*Ἰβιδῶνος*», «*Ψεβδοπενούφως*». 827, 14: «*καὶ ὑπὲρ ὧν δεήσει ἐπισκέψασθαι νομῶν Μενελάου*». 860, 17, 61-63: *τῆς Σωσιβίου δωρεᾶς νομῶν*. Πβλ. *P. Petr.* III, 71, 15: «*τῶν περὶ Βαώχαν (νομῶν)*». Καὶ σήμερον τὸ τίμημα τῆς νομῆς λογίζεται κατὰ μικρὰς περιοχὰς, «*τὰ λειβάδια*» ὀνομαζόμενα κοινῶς, καὶ «*τὸ λειβαδιάτικο, τοπιάτικο ἢ βοσκάτικο*» καταβάλλεται εἰς τὸν ἰδιοκτήτην (χωρίον ἢ ιδιώτας), μεθ' οὗ ὁ κτηνοτρόφος ἔρχεται εἰς ἰδιαιτέραν συμφωνίαν διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς τιμῆς τῆς νομῆς.

⁵⁾ Βλ. *B. G. U.* 199 verso, 10 (πβλ. *B. L.* I, 26). 345, 11. 1894, 8, 16, 23, 52, 109 (τοῦ 2ου αἰ. μ. Χρ.). Πβλ. *P. Ryl.* II σελ. 70. *Wallace*, *Taxation*, 72.

«φόρος» δὲ τὸ ἔσοδον, τὸ ὁποῖον εἰσπράττει τὸ Κράτος (ἢ καὶ ἰδιώτης) ὑπὸ τύπον καθωρισμένης φορολογίας ἐπιβαλλομένης ἐπὶ ἐκείνων, οἵτινες καρποῦνται περιουσιακὰ στοιχεῖα αὐτοῦ (yield, rent). Ἐὰν ὁ ὁρισμὸς οὗτος εἶναι ὀρθός¹⁾, τότε ἡ διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἐννομίου «τέλους» καὶ τοῦ «φόρου» νομῶν καθίσταται εὐκολος καὶ σαφής: Πᾶς κάτοχος «ὑποτελοῦς λείας» ὑποχρεοῦται εἰς τὴν κατ' ἔτος πληρωμὴν τοῦ ἐννομίου τέλους²⁾ ἔναντι τοῦ δικαιώματος τῆς νομῆς ἐντὸς ὠρισμένης περιφερείας τοῦ κρατικοῦ ἐδάφους. Ἡ ἔκτασις τῆς περιφερείας ταύτης ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν τῆς κώμης ἢ τῆς τοπαρχίας ἢ, κατ' ἀνώτατον ὄριον, τὴν τοῦ νομοῦ³⁾, καθορίζεται δὲ ὑπὸ τῆς ἀρμοδίας κρατικῆς ὑπηρεσίας κατ' αἵτησιν τοῦ κτηνοτρόφου, διατυπωμένην εἰς τὸ τέλος τῆς παρ' αὐτοῦ ὑποβαλλομένης «ἀπογραφῆς»⁴⁾

¹⁾ Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Wallace ἐπιχειρουμένη διάκρισις μεταξὺ «τέλους» καὶ «φόρου» φαίνεται ὀρθή εἰς πλείστας περιπτώσεις. Ὑπάρχουν ὅμως ἀναμφισβητήτως καὶ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας δὲν δύναται νὰ παραδεχθῇ τις τὴν ἐρμηνείαν ταύτην. Ἐξ ἄλλου, ἡ ὑπὸ τοῦ Α. Ἀνδρεάδου γενομένη διάκρισις μεταξὺ «φόρου» καὶ τέλους, κατ' ἣν «τέλος» μὲν σημαίνει ἔμμεσον φορολογίαν τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, «φόρος» δὲ ἄμεσον φορολογίαν, ἀποτελοῦσαν πάντοτε ἐνδείξιν ὑποτελείας τοῦ φορολογουμένου (Ἱστορ. Ἀρχ. Ἑλλήν. Δημ. Οἶκον. Α', 96/97) δὲν φαίνεται νὰ συμφωνῇ πρὸς τὰ δεδομένα τῶν πατύρων, ἐνθα ἡ περὶ τῆς φορολογίας χρησιμοποιουμένη ἀρολογία εἶναι πολυπλοκὴ καὶ χρήζει ἰδιαίτερης μελέτης. (Ὅσον ἀφορᾷ τὴν σύγχυσιν, ἣν διαπράττει σκεπτικῶς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ δευτέρου ὄρου ὁ Rostovtzeff, A Large Estate, 51. 106 καὶ ἡ Cl. Préaux, Écon. royale d. Lag., 235, ἐξ ἐσφαλμένης ἀναγνώσεως τοῦ P. S. I. 510, 12, βλ. νῦν H. Lapeyre, REA, XLIV, 1942, 25 κ. ἐξ.).

²⁾ Ἡ «τοῦ γινομένου τέλους» (P. C. Z. 59340, 12. O. Tait I 1, 114. I 4, 9) ἢ «τοῦ καθήκοντος τέλους» (O. Wilb. 3. P. Berl. Möller, 7, 21) ἢ «τοῦ γινομένου ἐννομίου προβάτων» (O. Tait I 1, 116) ἢ καὶ ἀπλῶς «προβάτων» (O. Tait I 2, 2). Πβλ. καὶ τὴν συνώνυμον ἔκφρασιν «τὰ γινόμενα τάσσονται» τοῦ μνημονευθέντος προστάγματος Πτολεμαίου τοῦ Β' (στ. 24) καὶ P. Ryl. II σελ. 614. S. Avogadro, Aegyptus, XV, 1935, 81 κ. ἐξ.).

³⁾ Βλ. P. Petr. III 72 (b) (= Chrest. I, 242): περὶ Πτολεμαῖδα τὴν νέαν P. Hib. 33 (= Chrest. I, 243): κώμης Ψεπθονεμβή. O. Tait I 1, 116: ὑπὲρ τοῦ περὶ Θήβας. B. G. U. 1223: ἐπὶ νομάς τοῦ Μεμφίτου νομοῦ. O. W. 319: Ἐρμώνθεως. 324: Τμουντέχ (κώμης). Πβλ. καὶ P. S. I. 626, 1. (Διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν βλ. P. Berl. Möller 7, 15: ἂ νεμήσεται περὶ Φθῶχιν τῆς πρὸς Ἀηλιώτην τοπαρχίας καὶ δι' ὅλον τοῦ νομοῦ. P. Oxy. 245: ἂ νεμήσεται περὶ Πτόλα τῆς πρὸς Λίβα τοπαρχίας καὶ δι' ὅλον τοῦ νομοῦ. Πβλ. καὶ τὰς ἐν P. Ryl. II σελ. 315 παραπομπάς.

⁴⁾ Βλ. P. Tebt. 703, 173-174 (ἀν. σελ. 100). Διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἀναγκαίας ἐντὸς τοῦ ἔτους μετακινήσεως τοῦ ποιμνίου ἐκτὸς τῆς περιοχῆς τῆς διαλαμβανομένης ἐν τῇ ἀπογραφῇ ἐχρειάζετο ἄδεια χορηγουμένη ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων κρατικῶν ὑπαλλήλων, πιθανῶς δὲ καὶ τοῦ ἐνοικιαστοῦ τοῦ ἐννομίου. Τοιαύτην ἄδειαν περιέχει ἀσφαλῶς ὁ B. G. U. 1223 (ἡ συμπλήρωσις τοῦ ἐκδότου ἐν στ. 5: [φόρου] προβάτων καὶ ἡ ὑπὸ τῆς Cl. Préaux, Écon. royale d. Lag., 226, διδομένη ἐρμηνεία τοῦ κειμένου εἶναι πλέον ἢ ἀμφίβολοι). Ἡ αὕτη διαδικασία ἴσχυε καὶ κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν: ὁ κτηνοτρόφος ὑπέβαλλεν «ἐπόμνημα» εἰς τὸν στρατηγὸν τοῦ

Τοῦτο διηυκόλυνε τὸ Κράτος ὄχι μόνον εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς ἐτησίας ἀπογραφῆς τῶν κτηνῶν, ὡς εἶδομεν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐκμίσθωσιν τῆς «ὠνῆς» τοῦ ἐννομίου, ἣτις ἐγίνετο ὡσαύτως κατὰ νομοὺς ἢ καὶ μικροτέρας περιοχὰς νομῆς¹⁾.

Ἐκτὸς τῆς τακτικῆς βεβαιώσεως καὶ εἰσπράξεως τοῦ ἐννομίου, τὸ Κράτος τῶν Πτολεμαίων ἀνεμειγνύετο εἰς τὸ ζήτημα τοῦ πρὸς βοσκήν τῶν κτηνῶν χόρτου (τὸ ὅποῖον ἄλλως ἀπετέλει ὑπόθεσιν ἀφορῶσαν ἕκαστον κτηνοτρόφον) μόνον, ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο περὶ ἐκμεταλλεύσεως τῆς εἰς νομὰς περιουσίας αὐτοῦ, περὶ εἰσπράξεως δηλ. τοῦ «φόρου νομῶν». Τοῦτο ἐννοεῖ τις καλύτερον, ἐὰν ἔχη ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἔφθανε νὰ ἀπαγορεύῃ, ἐπὶ ποινῇ κατασχέσεως τῶν κτηνῶν, τὴν νομὴν ἢ τὴν συγκομιδὴν τῶν οἰουδήποτε εἰδους «χλωρῶν», τῶν ἐσπαρμένων ἢ «ἐπεσπαρμένων»²⁾ εἰς «τὴν βασιλικὴν ἢ τὴν ἐν ἀφέσει γῆν», ἐὰν δὲν ἐλάμβανε προηγουμένως τὰς νομίμους ἐγγυήσεις περὶ καταβολῆς τῶν ὀφειλομένων φόρων³⁾ καὶ ὅτι ἀπῆτει τὴν κατα-

νομοῦ περὶ τῆς ἀνάγκης μεταγωγῆς τοῦ ποιμνίου εἰς ἄλλον νομὸν καὶ παρεκάλει νὰ εἰδοποιηθῇ ὁ στρατηγὸς τοῦ νομοῦ τούτου, ὅπως συμπεριλάβῃ τὰ κτήνη εἰς τὰ ἀπογραφόμενα καὶ νεμόμενα εἰς τὸν ὑπ' αὐτὸν νομὸν (βλ. P. Oxy. 244, 23 π. Χρ.). Εὐνόητον τυγχάνει, ὅτι τὰ ὑποζύγια δὲν ὑπῆγοντο εἰς τὸν περιορισμὸν τούτου (βλ. B. G. U. 1351-1353).

¹⁾ Βλ. P. S. I. 509, 677: ἐννόμιον ἱεροῦ καὶ τοῦ βασιλέως. P. Tait I, 116: ἐννόμιον τοῦ περὶ Θῆβας (βλ. αὐτόν 117, 119), ἀλλὰ ἐν O. W. 319: ἐννόμιον κτηνῶν Ἐρμῶνθεως (κώμης). 324: ἐννόμιον Τιμοντέχ (κώμης). Δὲν εἶναι βέβαιον, ἂν τὸ αὐτὸ σύστημα ἐκμίσθωσεως τοῦ ἐννομίου τέλους ἴσχυε καθ' ὅλην τὴν Πτολεμαϊκὴν ἐποχὴν ἢ καὶ καθ' ὅλην τὴν Ἐπικράτειαν κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν. Εἰς τὴν Συρίαν καὶ Φοινίκην, π. χ., ἡ ἐκμίσθωσις ἐγίνετο, ὡς εἶδομεν (σελ. 106), κατὰ κώμας. Βλ. καὶ BCH XIV (1890), 163-164 (Τελμησσὸς τῆς Καρίας). P. C. Z. 59773, 1-2: καὶ ἐν Σύρων κώμῃ πρόβατα ρ κλπ. (ἂν πρόκειται περὶ πληρωμῆς ἐννομίου, ὡς πιστεύει ὁ Edgar).

²⁾ Ὁ συνήθης ὅρος εἶναι: «τὰ χλωρὰ καὶ τὰ ἄλλα ἐπίσπορα» (P. Tebt. 27, 55, 73). Ὁ ὅρος «ἐπίσπορα» σημαίνει τὰ εἰς δευτέραν ἐντὸς τοῦ ἔτους σποράν, γενομένην μετὰ τὴν συγκομιδὴν τῆς πρώτης (δημητριακῶν, λίνου κλπ.), καλλιεργούμενα, τὰ ὅποια ἦσαν συνήθως εἶδη νομῆς. Βλ. Schnebel, Landwirtschaft, 214 καὶ ἀνωτ. σελ. 95 ὑποσ. 1.

³⁾ Εἰς τὴν ἐν P. Tebt. 27 (= Chrest. I, 331· 113 π. Χρ.) περιεχομένην ἐγκύκλιον τοῦ Διοικητοῦ πρὸς τοὺς ἀρμοδίους ὑπαλλήλους παραγγέλλεται: «... μηθέντα τῶν γεωργούντων τὴν βασιλικὴν καὶ τὴν ἐν ἀφέσει [γῆν] ἐφάψεσθαι τῶν χλωρῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐπισπόρων πλὴν τῶν εἰς [τὰς] τροφὰς τῶν γεωργικῶν κτηνῶν... καὶ τῶν ἐγδιοικηθησομένων [ένων], ὧν αἱ τιμαὶ καὶ τούτων αἱ ἀσφάλαι [δρα]θεῖσαι κατατεθῇσονται ἐπὶ [τῶν] τραπεζῶ[ν] πρὸς τὰ καθήκοντα εἰς τὸ βα[σιλικόν]» (στίχ. 54-59) καὶ ὀλίγον κατωτέρω: «... ὅπως ἐν ταῖς κώμαις ἐκτεθῇ προγράμματα δηλοῦντα μηθέντα ἐπαφίεσθαι κτήνη εἰς τὴν ἐσπαρμένην χώραν καὶ τοῖς παρ[α]πλησίοις γενή[μασι], μηδὲ τῶν λοιπῶν ἐπισπόρων ἐφάπτεσθαι ἄνευ τοῦ διδόναι τὴν ἀσφάλειαν, καθότι πρόκειται τῶν δὲ παρὰ ταῦτα ποιησόντων τὰ κτήνη ὑπὸ στέρεσιν ἀχθήσεσθαι πρὸς τὰ ἐκφόρια» (στίχ. 71-75). Εἰς τὸν P. Grad. 8 (223/2 π. Χρ.) παρέχεται ἄδεια χρήσεως νομῶν μετὰ τὴν κατάθεσιν τῆς ἐγγυήσεως διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν ὀφειλομένων φόρων. Εἰς τὸν P. Tebt. 714 (2^{ος} αἰ. π. Χρ.) δίδεται ἐπίσης ἄδεια εἰς τινὰ Θέωνα νὰ συγκομίσῃ τὸν χόρτον του, μόνον κατόπιν παροχῆς

βολήν τοῦ φόρου καὶ διὰ νομάς, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐβοσκήθησαν¹⁾. Ὅθεν εἶχεν ὀργανώσει τὴν ὑπηρεσίαν τῆς τακτικῆς εἰσπράξεως τῶν ἐκ τῶν χλωρῶν καὶ τῶν νομῶν ἐσόδων.

Δὲν γνωρίζομεν δυστυχῶς τὴν ὀργάνωσιν τῆς ὑπηρεσίας ταύτης· ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ὅμως στοιχείων ἐξάγεται τὸ πιθανὸν συμπέρασμα, ὅτι οἱ ὑπάλληλοι τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν²⁾ ἦσαν πρὸς τοῦτο ἀρμόδιοι, ἡ δὲ κατὰ τόπους χωροφυλακὴ μετὰ τῶν «γεννηματοφυλάκων»³⁾ ἐπέβλεπον ἀγρύπνως «ὅπως μηδὲν διάπτωμα γένηται» εἰς βάρος τοῦ βασιλικοῦ Ταμείου⁴⁾. Ὡς πρὸς τὸν τρόπον ἐπίσης καὶ τὸν χρόνον τῆς μισθώσεως ἢ τὸ ποσὸν τοῦ μισθώματος, δὲν κατέχομεν συγκεκριμένας πληροφορίες. Διότι, ὡς εἶναι εὐνόητον, ταῦτα ἐξηρτῶντο ἀπὸ ἰδιαιτέρους ἐκάστοτε παράγοντας (ὡς τὸ εἶδος τῆς νομῆς, τὸ ποσὸν αὐτῆς, τὸν χρόνον τῆς μισθώσεως κλπ.), οἵτινες δὲν δύνανται νὰ ὑπολογισθῶν σταθερῶς⁵⁾. Αἱ ὑπάρχουσαι πληροφορίες ἀναφέρονται εἰς τὴν «λογείαν»⁶⁾ ἢ τὴν «διοίκησιν»⁷⁾ μόνον τῶν χλωρῶν. Τὸ ἐξ αὐτῶν εἰσόδημα τοῦ Κράτους εἰσепράττετο συνηθῶς εἰς εἶδος (ἐκφόριον)⁸⁾· ἀλλὰ καὶ εἰς

ἀσφαλοῦς ἐγγυήσεως περὶ πληρωμῆς τοῦ ἀναλογούντος φόρου. Πβλ. καὶ P. Petr. III 32(γ) verso, 10-13.

¹⁾ Βλ. P. Tebt. 66, 75-80 (120 π. Χρ.)· τὸ Κράτος ἀπατεῖ τὴν πληρωμὴν τοῦ ἀντιτίμου νομῶν γενομένων «ἀκατανεμήτων», μὴ παραδεχόμενον ὡς ἰσχυρὸν τὸν λόγον τὸν ὁποῖον προβάλλουν οἱ κτηνοτρόφοι («διὰ τὸ προπεπωκέναι τὰ πρόβατα». Κατὰ τὸν καθηγητὴν Σ. Κουγέαν τοῦτο σημαίνει: ἐπειδὴ «ἀπόρριξαν» τὰ πρόβατα).

²⁾ Ἀπὸ τοῦ Διοικητοῦ (P. Tebt. 27) καὶ τοῦ Νομάρχου P. S. I. 361. 367 (διὰ τὸν 3ον αἰ. π. Χρ.) μέχρι τοῦ κωμογραμματέως (P. Tebt. 66, 79/80). Πβλ. P. Hib. 51. 52. 53. P. Tebt. 714. (715). P. Grad. 8.

³⁾ Οἱ «γεννηματοφυλάκες» ἦσαν εἰδικοί ὑπάλληλοι, τῶν ὁποίων τὰ καθήκοντα ἦσαν παρὰ πλῆσιν πρὸς τὰ τῶν σημερινῶν ἀγρονόμων καὶ διωρίζοντο «ἀπὸ τε τῶν στρατευομένων καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοὺς τόπους κατοικούντων καὶ ἐν περιστάσει κειμένων καὶ πίστει καὶ ἀσφαλεῖ διαφερόντων». P. Tebt. 27, 48-52. Πβλ. Chrest. I, 331. 337. P. Tebt. 715.

⁴⁾ Βλ. ἄνωτ. σελ. 98 καὶ P. Hib. 51. 52. 53. P. Grad. 8. P. Tebt. 27, 52-55. 715, 1.

⁵⁾ Ἐκ τοῦ P. Tebt. 999, π. χ. (193 π. Χρ.) φαίνεται, ὅτι διὰ μίαν ἄρουραν βοσκηθείσης νομῆς καταβάλλονται 10 δραχ. χαλκοῦ, ἐνῶ ἐκ τοῦ P. Tebt. 827 (170 π. Χρ.) 18 συνάγεται ὅτι καταβάλλονται 159 δραχ. κατὰ ἄρουραν. Πβλ. H. Maspero, Les Finan. d. Lag., 57. Sethe-Partsch, Dem. Urk. σελ. 12.

⁶⁾ Βλ. P. Hib. 51, 2, 5. P. Petr. III, 71, 1. Πβλ. ἄνωτ. σελ. 98.

⁷⁾ Βλ. P. Lille I, 30. 17. 31, 21 κλπ. (3ος αἰ. π. Χρ.). P. Tebt. 61(α), 206. 67, 41. 69, 27. κλπ. (2ος αἰ. π. Χρ.).

⁸⁾ Τὸ «ἐκφόριον» ἐλογίζετο καὶ εἰσепράττετο συνηθέστερον εἰς οἶτον (νομαὶ πρὸς πυρὸν ἢ πρὸς οἶτον διοικούμεναι), ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα εἶδη, τὸ δὲ ποσὸν ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τοῦ εἶδους καὶ τοῦ ποσοῦ τῆς νομῆς. Βλ. P. Lille I, 37, 7-12, σχόλ. καὶ εἰσαγ. ἐν σελ. 147. P. S. I. 510

χορήμα ἐπληρώνετο κατόπιν ἐκτιμήσεως (ἐκδιοικούμενα)¹⁾, ἢ ἐν μέρει μὲν εἰς εἶδος, ἐν μέρει δὲ εἰς χορήμα²⁾. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἐξεμισθοῦντο (διωκοῦντο) καὶ αἱ ἄλλαι νομαὶ πλὴν «τῶν νομῶν ἐκτὸς μισθώσεως», τῶν ὁποίων τὸ ἀντίτιμον εἰσεπράττετο πάντοτε εἰς χορήμα («νομαὶ πρὸς χαλκὸν διοικούμεναι»). Τί ἀκριβῶς ἐδηλοῦτο διὰ τοῦ ὅρου «νομαὶ ἐκτὸς μισθώσεως» δὲν εἶναι σαφῶς γνωστόν³⁾. Ὑποθέτομεν, ὅτι ἦσαν αἱ νομαὶ τῶν ἀγρῶν ἢ καὶ περιοχῶν, αἵτινες διὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον λόγον⁴⁾ εἰς οὐδένα ἀνήκον ἢ παρ' οὐδενὸς ἐκαλλιεργοῦντο. Ἀπόδειξις ὅτι ἕξ αὐτῶν παρεχωροῦντο ἐνίοτε κληροὶ εἰς νέους κληρούχους⁵⁾.

Ἐὰν «τὰ ἐκφόρια» καὶ τὰ χρήματα, τὰ ὀφειλόμενα διὰ τὰ χλωρὰ καὶ τὰς νομάς, ἐλογίζοντο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ Κράτους καὶ κατεβάλλοντο ἐπίσης ὑπὸ τῶν κτηνοτρόφων ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ βασιλικὸν ταμεῖον ἢ εἰσεπράττοντο διὰ τῆς παρεμβολῆς μισθωτῶν τοῦ φόρου δὲν γνωρίζομεν. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων⁶⁾ τὸ

(διὰ τὸν 3ον αἰ. π. Χρ.). P. Tebt. 66, 47-54. 69, 34. 72, γιο. 107, 5 κλπ. καὶ Append. I σελ. 563-564. Πβλ. H. Maspero, Les Finan. d. Lag. 57/58. Sethe-Partsch, Dem. Urk. σελ. 12 (n° 5).

¹⁾ Βλ. P. Hib. 51.52.53.130. Sethe-Partsch, Dem. Urk. 4.5. (Βλ. καὶ τὰ σχόλ. ἐν σ. 74).

Ἡ «τίμησις» ἢ ἡ «συντίμησις», P. Petr. III, 74, 21, 20) ἢ ἡ «τιμή» (P. Lille I, 30, 15, 37. 37, 13. P. Tebt. 27, 58. P. Grad. 8) ἢ ἡ «ἀξία» (P. Tebt. 74, 22) τῶν νομῶν καὶ τῶν χλωρῶν εἶναι ἄγνωστον πῶς ἐγένετο. Φαίνεται, ὅτι διὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας τῶν νομῶν ἰδιαίτερος ἀπαιτεῖτο προηγουμένη «ἐπίσκεψις», ἐπιτόπιος δηλ. ἐξέτασις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ ἀρμοδίου κρατικοῦ ὑπαλλήλου (P. Tebt. 827, 14. κλπ.).

²⁾ Βλ. P. Lille I, 37, 5-13, σχόλ. ἐν σελ. 176/177 καὶ τὴν εισαγ. ἐν σελ. 141. P. Tebt. 72, 308.

³⁾ Βλ. P. Tebt. I Append. I σελ. 542. Préaux, Écon. royale d. Lag. 226. Ἡ ὑπόθεσις, ὅτι τὸ ἐννόμιον ἦτο φόρος εἰσπραττόμενος ὑπὸ τοῦ Κράτους διὰ τὴν χρῆσιν «τῶν νομῶν ἐκτὸς μισθώσεως» κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν «φόρον νομῶν», ὅστις εἰσεπράττετο διὰ τὴν χρῆσιν ὠρισμένων «νομῶν ἐντὸς μισθώσεως» (βλ. P. Tebt. ἐνθ. ἀν. P. Ryl. II σελ. 315) εἶναι τελείως ἀσύστατος.

⁴⁾ Π. χ. ἡ «ἀφθεθεῖσα εἰς νομήν» γῆ (P. Tebt. 60, 81/82. 72, 36) ἢ «ἣν ἐφημιῶσθαι διὰ τὸ παρακεῖσθαι τῷ ὄρει» (P. Tebt. 60, 42) ἢ «τῶν περὶ τὴν ἔρυμων (sic) τόπων» (P. Petr. III, 71, 5) ἢ τῆς «ἀλμυρίδος» (P. Tebt. 60, 91) ἢ τῆς «κεχερσευμένης» (P. Tebt. 60, 93. 826, 8, 48), καὶ γενικῶς ἡ ἄσπορος καὶ ἀκαλλιεργητος γῆ (πβλ. P. Tebt. 68, 3, 4. 74, 22, 36. 75, 36-39. 826.827. 828 κλπ. Αὐτόθ. Append. I σελ. 540 κ. ἐξ. Rostovtzeff, JEA VI, 1920, 166). Ἴσως εἰς τὰς «νομάς ἐκτὸς μισθώσεως» πρέπει νὰ κατατάξωμεν καὶ τὰς τῆς «ἱερᾶς γῆς», τὰς ὁποίας διεχειρίζετο, φαίνεται, τὸ Κράτος. (Βλ. P. S. I. 361, 2. Πβλ. Seider, Beitr. z. Ptol. Verwaltungsgesch., 27).

⁵⁾ Βλ. P. Tebt. I 79 εισαγ. καὶ Append. I σελ. 542. Rostovtzeff, A Large Estate, 139.

⁶⁾ Βλ. P. Hib. 51.52.53. P. Grad. 8. P. Tebt. 74, 22. 714. 827, 5, 14. 999. 1072. Sethe-Partsch, Dem. Urk. 4.5.

πρώτον παρουσιάζεται ὡς πιθανώτερον, ἀλλὰ καὶ τὸ δεύτερον δὲν ἀποκλείεται νὰ συνέβαινεν ἐνίστε¹⁾.

Σαφέστερον γνωρίζομεν τὰ ἀφορῶντα ἄλλον τινὰ φόρον, εἰς τὸν ὁποῖον ὑπήγοντο ὅλα τὰ ζῶα καὶ ἐπομένως καὶ τὰ πρόβατα, τὸ «φυλακιτικόν». Ἦτο δὲ φυλακιτικὸν τέλος ὁ ὑπὲρ τοῦ σώματος τῶν «φυλακιτῶν»²⁾ εἰσπραττόμενος φόρος ἐπὶ πάσης τῆς ἀκινήτου περιουσίας καὶ τῶν κτηνῶν, διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν ὁποίων ἐπέβλεπον οὗτοι³⁾. Εἰδικῶς διὰ τὰ τελευταῖα, οἱ φυλακῖται ἦσαν ὑποχρεωμένοι «διατηρεῖν αὐτὰ»⁴⁾ ἀπὸ τῶν κλοπῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν ἦσαν ἀσυνήθιστοι εἰς τὴν Αἴγυπτον τῶν Πτολεμαίων⁵⁾. Ἐλογίζετο καὶ τὸ φυλακιτικὸν κατὰ κεφαλὴν ζῶου⁶⁾ καὶ εἰσπραττετο ὡς καὶ τὸ ἐννόμιον, δι' ἐκχωρήσεως δηλαδὴ εἰς μισθωτάς. Φαίνεται μάλιστα, ὅτι τὸ φυλακιτικὸν τῶν ζῶων ἐξετίθετο συνήθως εἰς δημοπρασίαν μετὰ τοῦ ἐννομίου, ἐξεχωρεῖτο εἰς τὸν αὐτὸν μισθωτὴν⁷⁾ καὶ κατεβάλλετο ὑπὸ τῶν κτηνοτρόφων συγχρόνως μὲ τὸ ἐννόμιον⁸⁾. Ἐπεβάλλετο δὲ κατὰσχεσις τῶν κτηνῶν εἰς περιπτώσιν δυστροπίας τῶν ὑποχρέων εἰς τὴν πληρωμὴν αὐταῶν⁹⁾ ὡς καὶ προκειμένου περὶ τοῦ ἐννομίου.

Δὲν γνωρίζομεν, πῶς πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ ὁ ἄλλος τις φόρος ἐπὶ πάντων τῶν κτηνῶν, ὅστις ἀπαντᾷ μέχρι ταῦδε ἅπασι εἰς τὴν Ὀξυρυγχίτην νομὸν ὑπὸ τὸν ὄρον «τέταρτον εἰκοσθὴ τετραπόδων»¹⁰⁾.

¹⁾ Ἴσως ἢ ἐν P. S. I. 510, 9 ἀπαντῶσα ἐκφράσις «εἰς τὰ χλωρὰ τὰ ἐκτιθέμενα ἐν ὑμῖν κλπ.» ἀναφέρεται εἰς τὴν διὰ δημοπρασίας ἐνοικίασιν τοῦ φόρου τῶν χλωρῶν.

²⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 98 ὑποσ. 2.

³⁾ Διὰ τὸ φυλακιτικὸν τέλος γενικῶς βλ. Wilcken, Ostr., 402. Lesquier, Instit. mil. d. Lag., 216-217. Wallace, Taxation Index Grec, ἐν λ. καὶ Préaux, Écon. royale d. Lag. Index Grec, ἐν λ. Διὰ τὸ φυλακιτικὸν προβάτων καὶ αἰγῶν βλ. P. Petr. III. 109(a) I, 16-17. III, 8, 12. (b) 10-12. P. C. Z. 59404, 3. P. Tebt. III, General Index, ἐν λ. Préaux, ἔνθ. ἀν., 227.

⁴⁾ P. C. Z. 59136, 3. Πβλ. P. S. I. 346, 10/11 (255 π. Χρ.). P. Tebt. 179 (τέλος τοῦ 2^{ου} αἰ. π. Χρ.).

⁵⁾ Πβλ. P. Hib. 36.37. P. Tebt. 793, I (1 recto 1), 28. P. C. Z. 59312, 19, 30, 35. 59379. 59770, 4-5. P. Mich. Z. 87, 7/8. P. Tebt. 53 (110 π. Χρ.). B. G. U. 1012. P. Hib. 167 (245 π. Χρ.) P. S. I. 377, 17.

⁶⁾ Βλ. P. C. Z. 59404, 3: φυλακιτικὸν 110 προβάτων. P. S. I. 509: 1 1/2 ὄβ. κατὰ κεφαλὴν βοῦς καὶ 3 1/2 ὄβ. κατὰ κεφαλὴν ὑπόζυγιον.

⁷⁾ P. S. I. 509 (256/55 π. Χρ.) (εἰς τῶν «ἐξειληφότων» τὸ ἐννόμιον τοῦ Ἀρσινοῦτου νομοῦ εἰσπραττεῖ τὸ φυλακιτικὸν βοῶν καὶ ὑπόζυγιον).

⁸⁾ P. Petr. III, 109 (b), 10-11: «ἐννόμιον προ(βάτων) σὺν φυ(λακιτικῶ) καὶ αἰγῶν ὁσαύτως».

⁹⁾ Βλ. P. C. Z. 59404, 4. Πβλ. P. S. I. 368, 20-25.

¹⁰⁾ P. Hib. 95 (256/55 π. Χρ.). Ἴσως πρόκειται περὶ φορολογίας διὰ λόγους θρησκευ.

Εὐνόητον, ὅτι ἡ πληρωμὴ ὅλων τῶν φόρων τούτων δὲν ἦτο εὐκόλος διὰ τοὺς κτηνοτρόφους, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἀνωτέρω μακρᾶς πωσ παρεκβάσεως, ἣν ἠναγκάσθημεν νὰ κάμωμεν σχετικῶς¹⁾. Ἐν τούτοις τὸ δυσκολώτερον πρόβλημα διὰ τὴν ποιμνιοτροφίαν τῆς Αἰγύπτου παρέμενεν ἡ ἐξευρέσις τῆς νομῆς. Προσθέτομεν μερικὰς εἰσέτι μαρτυρίας τῶν παπύρων χαρακτηριστικὰς τοῦ πράγματος.

Αἱ προστριβαὶ μεταξὺ γεωργῶν καὶ ποιμένων διὰ τὸ ζήτημα τῆς νομῆς ἐμφανίζονται συχνάκις καὶ αἱ χειροδικαὶ μεταξὺ αὐτῶν²⁾ ἢ αἱ ἐπεμβάσεις τρίτων διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς νομῆς³⁾ δὲν λείπουν. Τὸ Κράτος ἠναγκάζετο νὰ ἐπεμβαίη ἐκάστοτε δι' ὁδηγιῶν καὶ διαταγμάτων διὰ νὰ συμβιβάσῃ τὰ διεστῶτα μεταξὺ γεωργῶν καὶ ποιμένων, μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ προστατεύσῃ μὲν κυρίως τὴν γεωργίαν, ἀλλὰ καὶ νὰ προλάβῃ τὰς καταχρήσεις εἰς βάρος τῆς κτηνοτροφίας⁴⁾. Ἐξ ἄλλου, οἱ κτηνοτρόφοι ἠναγκάζοντο πολλάκις νὰ ἀναζητοῦν τὰς νομὰς μακρὰν τῶν στάβλων⁵⁾ ἢ νὰ διαιροῦν τὸ ποῖμνιον διὰ τὴν οἰκονομίαν τῆς νομῆς εἰς μικροτέρας ἀγέλας, ἀναλόγως τῆς ἡλικίας ἢ τῆς ἀποδοτικότητος τῶν ζώων⁶⁾, ὡς τοῦτο γίνεται καὶ σήμερον. Εἶναι ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὸν τῶν δυσκολιῶν ἐξευρέσεως νομῆς τὸ μέσον, εἰς τὸ ὁποῖον καταφεύγει γεωργός τις, διὰ τὰ ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὸν Ζήνωνα γαίαν,

τὰς ὁποίας οὕτως εἶχεν ἤδη ἐκμισθώσει εἰς ἄλλον: «ἴσα ἂν χωρὰ τὰ κτήνη ἐξαγγελώ-
 τικούς, ἀναλόγου πρὸς τὴν «ἐκτην» (6%) τῆς φορολογίας τῶν ἀμπελώνων ὑπὲρ τῆς λατρείας Ἀρσινόης τῆς Φιλαδέλφου. Πιθανὸν τὰ «Ἀρσινόης φορικά» πρόβατα τοῦ P. Oxy. 807 (1 μ. Χρ.) νὰ σχετίζονται πρὸς αὐτὴν τὴν φορολογίαν. Ἡ Cl. Préaux ὑποθέτει, ὅτι πρόκειται περὶ φόρου ἐξαγωγῆς ζώων ἀπὸ νομοῦ εἰς νομὸν (ἐνθ. ἀν. σελ. 351-352). Τὸ ἐπαχθὲς ὁμως τῆς φορολογίας (24 %) ἀποκλείει, νομίζομεν, τοιαύτην ὑπόθεσιν.

¹⁾ Πβλ. καὶ P. C. Z. 59404, 4. P. S. I. 368, 20-25. OGIS 55, 14.

²⁾ P. Ent. 75 (3^{ος} αἰ. π. Χρ.). P. Petr. III, 32 verso (b). B. G. U. 1831 (50 π. Χρ.) 1832 (περὶ τὸ 50 π. Χρ.). P. RyI. 131 (31 μ. Χρ.). 143 (38 μ. Χρ.). Πβλ. P. S. I. 372. 380.

³⁾ Βλ. P. S. I. 361, 1-2. 367, 4-5. (Πβλ. ἀνωτ. σελ. 96 ὑποσ. 6 καὶ 7).

⁴⁾ Βλ. P. Tebt. 703, 205: «τὴν τήρησιν ποιείσθωσαν, ὅπως μὴθ' ὑπὸ τῶν προβάτων, μὴθ' ὑπ' ἄλλον μηθενὸς παροινεῖσθαι συμβαίνει τὴν φυτείαν». Ἀντιθέτως, ὁ P. Petr. III, 26 (3^{ος} αἰ. π. Χρ.) διασαφεῖ: «ἐὰν ἐμβῇ βοῦς ἢ ὑποζύγιον ἢ πρόβατον ἢ ἄλλο τι [τῶν κτη]νῶν εἰς ἀλλότριον κλῆρον ἢ παρὰδειςον ἢ κῆπον ἢ ἀμπελῶνα ἢ κατανέμη τι ἢ καταβλάβῃ, ἀποτεισάτω ὁ κύριος τῷ βλαφθέντι τὸ βλάβος, ὃ ἂν καταβλάβῃ ἐκ κρίσεως· πρὸ κρίσεως δὲ μηθεὶς ἐνεχυραζέτω, μηδὲ ἀποβιάζεσθω μηδὲν παρευρέσει μη[δεμιᾶ]». Πβλ. Grenfell, ἐν Rev. Laws σελ. 95 καὶ P. Athen. 4 εἰσαγ.

⁵⁾ Βλ. P. Mich. Z. 87, 2.

⁶⁾ Τὰ 566 πρόβατα π. χ. τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸν P. Lond. III, 1171 (σελ. 177. 8 π. Χρ.) ποιμνίου ἔχουν χωρισθῇ εἰς πέντε ἰδιαιτέρας ἀγέλας, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνομεν «ἀγέλην ὑπάρωνων» (στίχ. 5) καὶ «ἀρσενικά πρόβατα» (στίχ. 40). Εἰς τὸν P. S. I. 368, 13 πράκτωρ τοῦ Ζήνωνος ἀγοράζει ἰδιαιτέρως «χόρτον ἡμιαρούριον τοῖς ἐρίφοις».

ση», γράφει, «*ἀνυπόλογόν σοι οἶσω, ὥστε τὰ κτήνη σου ἔχειν χορτάσματα δωρεάν*»¹⁾. Εἶναι δὲ εὐνόητον, ὅτι αἱ δυσκολίαι τῆς νομῆς ἠϋξανον κατὰ τοὺς μῆνας τῆς πλημύρας τοῦ Νείλου, καθ' οὓς οἱ κτηνοτρόφοι τῶν κατακλυζομένων περιοχῶν ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ συντηροῦν τὰ ζῶα δι' ἀχύρου ἢ ξηροῦ χόρτου, τὰ ὅποια συνέλεγον ἐν καιρῷ καὶ ἐτήρουν εἰς ἀποθήκας²⁾. Καίτοι δὲ ἡ εὐφορος γῆ τῆς Αἰγύπτου εἶχε μεγάλην ἀπόδοσιν καὶ εἰς χόρτον³⁾, ἡ ξηρὰ νομὴ ἦτο πάντοτε ἀνεπαρκής, ἰδιαίτερος μάλιστα διὰ τοὺς μικροκτηνοτρόφους ἢ ἀπλοῦς ποιμένας⁴⁾, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας δοκιμάζει διὰ τὴν εἰς χόρτον ἐπάρκειαν ὁ Ζήνων, ὅστις διέθετε καὶ ὑποζύγια καὶ πλοῖα ἀκόμη «*χορτηγὰ*»⁵⁾ διὰ τὴν ἔγκαιρον μεταφορὰν χόρτου καὶ ἐξ ἄλλων περιφερειῶν.

¹⁾ P. S. I. 400, 13. Ἀποῦ δὲ ὁ Ζήνων, ὅστις διαθέτει 30.000 περίπου στρέμματα γῆς, δοκιμάζει δυσκολίας διὰ τὴν ἐξεύρεσιν τῆς ἀναγκαίουσας εἰς τὰ κτήνη αὐτοῦ νομῆς (πρβλ. P. S. I. 280. 351. 356. 372. 380. 405. P. C. Z. 59136, 59770, II, 13. P. Mich. Z. 21. 87. P. Lond. Inv. 2095 (κατὰ Rostovtzeff, A Large Estate, 110/111), φανερόν εἶναι ὅτι δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἀποψὶς τοῦ Schnebel (Landwirtschaft, 349) περὶ ἀναπτύξεως τῶν κτηνοτροφικῶν νομῶν εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν Αἴγυπτον («*grosse Ausdehnung der Weidenwirtschaft in Aegypten*»). Ἡ Αἴγυπτος ἔμεινε καὶ τότε κατ' ἐξοχὴν γεωργικὴ χώρα, ὡς παρατηρεῖ ὀρθῶς ὁ Partsch (Dem. Urk. σελ. 12: «*kein Wiesen-sondern ein Ackerland war*»).

²⁾ P. C. Z. 59136, 4. 59718, 39-44 καὶ εἰσαγ. P. Tebt. 715. Πρβλ. Διοδ. I, 36, 9. Ἡ ποσότης ξηροῦ χόρτου ἡ ἀναγκαίουσα ἡμερησίως εἰς ἕκαστον χονδρικὸν κτῆνος ἀνῆρχετο εἰς 4-6 «*δέσμας διμναίους*» δηλ. 4-5 κιλὰ (P. C. Z. 59721, I, 4, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν P. C. Z. 59723, 4). Δέον νὰ μὴ λησμονῇ τις τὴν μεγάλην διαφορὰν τοῦ βάρους μεταξὺ χλωροῦ καὶ ξηροῦ χόρτου, διὰ νὰ ἀντιληφθῇ τὸν ὄγκον τῆς νομῆς τῆς ἀπαιτουμένης μόνον διὰ τὰ βασιλικά κτήνη. (Πρβλ. P. S. I. 354. 356, 8. P. Tebt. 703, 185-191).

³⁾ Βλ. Διοδ. I, 36, 6. Μία ἄρουρα χόρτου ἀποδίδει 1500 δέσμας διμναίους ὡς ἐνοίκιον μόνον (P. S. I. 400, 12). Τὸ Κράτος λαμβάνει ὡς φόρον δι' ἐκάστην ἄρουραν ἐσπαρμένην διὰ χόρτου 1200 δέσμας διμναίους (P. C. Z. 59723, 4, 17).

⁴⁾ Χαρακτηριστικὸν τοῦ πράγματος παράδειγμα παρέχει ὁ P. C. Z. 59368 (240 π. Χρ.). Ἐξ 150.000 «*δεσμῶν χόρτου*», τὰς ὁποίας κατεῖχον εἰς Βούσιριν τοῦ Ἡρακλεοπολίτου νομοῦ δύο κληροῦχοι (πρβλ. Rostovtzeff, A Large Estate, 183) αἱ 120.000 διηρπάγησαν ὑπὸ τῶν χωρικῶν, ἐπειδὴ ἀπουσίασε φυλακισθεὶς «*ὁ χορτοφύλαξ*».

⁵⁾ P. S. Z. 59191, 7. 59292, 480. Μεγάλαι ποσότητες ξηροῦ χόρτου μετεφέροντο ἐκ τῆς ἐνδοχώρας εἰς Ἀλεξάνδρειαν πρὸς ἐμπορίαν (βλ. P. C. Z. 59368, 28/29).

3. Ἀνάπτυξις τῆς προβατοτροφίας ἐν Αἰγύπτῳ
ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Ἑλλήνων. Λόγοι προκαλέσαντες ταύτην.
Νέα εἶδη προβάτου εἰσαχθέντα ὑπ' αὐτῶν. Ἡ προβατοτροφία
ὡς οἰκονομικὴ ἐπιχείρησις.

Παρ' ὅλας τὰς δυσκολίας αὐτάς, ἀποτέλεσμα, ὡς εἵπομεν, τῶν ἰδιαιτέρων ἐδαφικῶν συνθηκῶν τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς ἐντατικῆς καλλιέργειας τοῦ ἐδάφους, ἥτις ὑπῆρξε τὸ σύνθημα τῶν Πτολεμαίων, ἡ ἀφίξις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Αἴγυπτον συμπέτει μὲ σημαντικὴν ἀνάπτυξιν τῆς κτηνοτροφίας γενικῶς, ἀλλὰ καὶ τῆς προβατοτροφίας ἰδιαιτέρως. Ἴδου μερικοὶ λόγοι, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προβατοτροφίας.

α) Οἱ Ἕλληνες ἄποικοι τῆς Αἰγύπτου προήρχοντο ἐκ περιφερειῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ποιμνιοτροφία ἦτο τῶν συνήθων ἀσχολιῶν τῶν κατοίκων καὶ ἀπετέλει τὸ ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τοῦ πτωχοῦ εἰσοδήματος αὐτῶν. Ἡ φύσις τοῦ ἐδάφους καὶ αἱ κλιματικαὶ συνθήκαι τῆς Ἑλλάδος ἐνκοοῦν, ἀντιθέτως πρὸς τὰς τῆς Αἰγύπτου, τὴν ποιμνιοτροφίαν τῶν μικρῶν κατοικιδίων ζώων¹⁾. Ἡ βουκολικὴ ποίησις, ἀπὸ τῆς ψυχολογικῆς ἀπόψεως, ἀποτελεῖ ἀψευδῆ μάρτυρα τῶν προσφιλῶν ἀναμνήσεων τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων τῆς κοσμοπολιτικῆς Ἀλεξανδρείας.

β) Διὰ τὸν ἀρχαῖον Ἕλληνα—ὅπως καὶ διὰ τὸν σημερινὸν ἄλλως τε—ὁ τυρὸς τοῦ προβάτου ἦτο μία τῶν προσφιλεστέρων τροφῶν²⁾ τοῦ λιτοῦ διαιτολογίου του, τὸ δὲ κρέας αὐτῶν, ἰδίως τὸ τῶν νέων, ἀπετέλει γαστρονομικὴν δι' αὐτὸν ἀπόλαυσιν. Οἱ πάπυροι μαρτυροῦν, ὅτι καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον τὰ πράγματα δὲν μετεβλήθησαν ὥς πρὸς τοῦτο³⁾.

¹⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 91 ὑποσ. 3.

²⁾ Βλ. Διοδ. Ι, 87, 2 : «Τῷ δὲ γάλακτι καὶ τῷ τυρῷ τροφὰς παρέχεσθαι προσηνεῖς ἅμα καὶ δαψιλεῖς» (τὰ πρόβατα).

³⁾ Ἡ τυροκομία ἀποτελεῖ σοβαρὸν μέλημα τῶν κτηνοτρόφων τῆς Αἰγύπτου καὶ «οἱ τυροὶ» ἐζητοῦντο ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνας. Βλ. P. C. Z. 59328, 35-60. Πβλ. P. Wisconsin 2. P. S. I. 606. 618. 858, 21-26. P. Hib. 54 (= Chrest. I, 477), 24. P. Lond. Inv. N° 2095 (κατὰ Rostovtzeff, A Large Estate, 115). Πβλ. Préaux, Écon. royale d. Lag., 220. Ὁ τυρὸς τῆς Ἑλλάδος ἐξ ἄλλου (ἰδιαιτέρως ὁ ἐκλεκτὸς τῆς Χίου καὶ Κύθνου) ἦτο μεταξὺ τῶν προϊόντων, τῶν ὁποίων ἐγένετο μεγάλη εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Αἴγυπτον διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν Ἑλλήνων βεβαίως. Βλ. P. C. Z. 59012, 36, 37. 59013, 28. 59014 (b) [16]. 59063, 2. 59110, 25, 35. P. S. I. 862, 5, 14. 594 col. II, 1. Πβλ. Rostovtzeff, ἐνθ. ἀν. 115. Τὸ «ἀρνάκι» καὶ τὸ «κατοικάκι» τοῦ γάλακτος δὲν ἀποτελεῖ γαστρονομικὴν πολυτέλειαν μόνον διὰ τοὺς νέους Ἕλληνας. Καὶ εἰς τοὺς παπύρους οἱ «γαλαθηνοὶ ἔριφοι» (P. C. Z. 59429, 17) εἶναι περιζήτητον ἔδεσμα καὶ κατατάσσονται εἰς τὴν αὐτὴν μοῖραν πρὸς τὰ «περιστεροειδῆ, ὄρνυγας» κλπ. εἰς τὴν τράπεζαν τῶν εὐπόρων (P. C. Z.

γ) Οἱ Ἕλληνες ἄποικοι οἱ ἐγκατασταθέντες εἰς τὴν ἐνδοχώραν τῆς Αἰγύπτου ἐκαλλιέργουν κλήρους γῆς, τῶν ὁποίων (κατὰ τοὺς πρώτους Πτολεμαῖκούς χρόνους τοῦλάχιστον¹⁾) δὲν ἦσαν πραγματικοὶ κύριοι, οὐδὲ ἠδύναντο νὰ ἔχουν πρωτοβουλίαν ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς καλλιέργειας αὐτῶν ἢ τὸν τρόπον τῆς διαθήσεως τῶν προϊόντων. Ἀντιθέτως τὰ ζῶα ἀπετέλουν πραγματικῶς ἰδίαν αὐτῶν περιουσίαν, τὴν ὁποίαν ἠδύναντο νὰ ἐκμεταλλεύωνται καὶ διαθέτουν κατὰ βούλησιν²⁾. Καί, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως, ἡ ποιμνιοτροφία ἀπετέλει λίαν ἐπικερδῆ ἐπιχείρησιν.

δ) Οἱ Ἕλληνες εἶχον μεγαλυτέραν ἀπὸ τοὺς Αὔγουπτίους ἀνάγκην προβάτων καὶ αἰγῶν διὰ τὰς πρὸς τοὺς θεοὺς θυσίας³⁾.

ε) Ὁ κυριώτερος ὁμῶς λόγος εἶναι, ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχον μεγαλυτέραν ἀνάγκην τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων, διότι ἦσαν συνηθισμένοι νὰ φέρουν μάλλινα ἐνδύματα καθ' ὅλον τὸ ἔτος, ἰδιαίτερος δὲ κατὰ τὴν ψυχρὰν ἐποχὴν αὐτοῦ. Τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην διετήρησαν καὶ εἰς τὴν Αἰγύπτου. Οἱ πάπυροι περιέχουν πολλὰς περὶ τούτου μαρτυρίας. Νομίζει τις, π.χ. ὅτι ποσέχονται ἀπὸ χωρικὸν τῆς Πίνδου καὶ ὄχι τῆς Αἰγύπτου, τὰ παράπονα Θεσπίου ἀποίκου ἐναντίον Αἰγυπτίου μισθωτοῦ τῶν γαιῶν του, ὅτις κατακρατεῖ ἐκ τοῦ συμπεφωρημένου μισθοῦ μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ 10 μνᾶς ἐρίου Παράκαλτεῖ νὰ ἐνεργηθοῦν τὰ δέοντα, ὥστε νὰ ἀποδοθοῦν τὰ ἔρια, «ἵνα μὴ τῷ ῥίγῃ ἀπολαίῃ»⁴⁾. Πολλὰ τῶν ἀνδρικῶν καὶ γυναι-

59354, 4), ἀλλὰ προτιμῶνται καὶ εἰς τὴν κοινὴν κατανάλωσιν (P. Mich. Z. 66, 23. P. Wisconsin, 2 (= S. B. 7686), 26-33, ἰδίως κατὰ τὰς ἐορτάς (P. Hib. 54 = Chrest. I, 477, 18. P. C. Z. 59328, 27). Ἐκ 536 προβάτων τοῦ Ζήνωνος «ἀνῆλγται» ἐντὸς ἐνὸς ἔτους 65 (P. S. I. 377) καὶ ἐξ 160 ἐρίφων οἱ 72 (P. C. Z. 59429). Διὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα βλ. Stengel, Opferbräuche der Griechen, 1-2.

¹⁾ Περὶ τῆς κληρουχικῆς γῆς βλ. P. Tebt. I appendix. I σελ. 545-558. Wilcken, Grundz. I, 280-284 καὶ ἀνωτ. σελ. 97 ὑποσ. 2.

²⁾ Δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ὑπῆρχε κρατικὸν μονοπώλιον τοῦ τυροῦ, ἔστω καὶ κατὰ τοὺς πρώτους Πτολεμαῖκούς χρόνους (ὡς ὑποθέτει ὁ Rostovtzeff, A Large Estate, 115, κατὰ P. Petr. III, 58a), ἀλλά, καὶ ἂν ὑπῆρχε, δὲν ἐφηρμόζετο αὐστηρῶς. Πβλ. P. C. Z. 59012, 36, 37. 59013, 28. 59063, 2. 59110, 25, 35. 59328, 35-60. P. S. I. 858, 21, 27. 862, 14. P. Hib. 54, 24. Πβλ. Rostovtzeff, ἔνθ. ἀν., 112-113. Préaux, Écon. royale d. Lag., 220.

³⁾ Βλ. P. Hib. 54, 18. P. C. Z. 59633, 3. Τὰ «ἱερά» πρόβατα (βλ. ἀνωτ. σελ. 109 ὑποσ. 6) ἐμφανίζονται ἐν Αἰγύπτῳ μετὰ τὴν ἐκεῖ ἀφίξιν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀνέρχονται εἰς 206, μόνον εἰς τὴν Φιλαδέλφειαν τοῦ Ἀρσινόϊτου (P. C. Z. 59394, 5). Εἰς τὸν P. C. Z. 59328 ἀναφέρεται, ὅτι ἐδόθησαν 32 μναὶ τυροῦ εἰς τινὰ τῶν ἀνθρώπων τοῦ Ζήνωνος «εἰς τὰ Ἱσιεῖα» καὶ 23 μναὶ εἰς ἄλλον «εἰς τὴν πρόθεσιν» (περὶ τῆς σημασίας βλ. Wilcken, U. P. Z. I, 149, 21-25, σχόλ. ἐν σελ. 610). Πβλ. P. Hib. 54, 23-25, Θεοκρ. Εἰδύλλ. XVII, 108-109 καὶ Rostovtzeff, JEA VI (1920), 173.

⁴⁾ P. S. I. 399, 10.

κειών ένδυμάτων είναι μάλλινα¹⁾, μερικά δὲ κατὰ κανόνα²⁾). Είναι χαρακτηριστικόν ἐπίσης ὅτι μεταξὺ τῶν πτωχῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ἐκ πάσης γωνίας τῆς Ἑλληνικῆς γῆς ἔσπευσαν κατὰ τοὺς πρώτους Πτολεμαϊκοὺς χρόνους νὰ ζητήσουν ἐργασίαν καὶ τύχην εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὸ Eldorado αὐτὸ τῆς Ἀρχαιότητος³⁾, δὲν ἔλειψαν «οἱ τεχνῖται τῆς κατὰ τὴν ἐρέαν πᾶσαν»⁴⁾. Διὰ τὴν ταπητουργίαν καὶ στρωματοουργίαν μόνον, βιομηχανίας αἵτινες ἔλαβον σημαντικὴν ἀνάπτυξιν ἐν Αἰγύπτῳ μετὰ τὴν ἀφίξιν τῶν Ἑλλήνων⁵⁾, ἀπητοῦντο μεγάλοι ποσότητες ἐρίων καλῆς ποιότητος. Ἐξ ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 250 π. Χρ. πληροφορούμεθα, ὅτι εἰς τρία μόνον χωρία τοῦ Ἀρσινοΐτου νομοῦ 784 γυναῖκες ἡσχολοῦντο εἰς τὴν ἐριουργίαν⁶⁾, ἐκτὸς ἐκείνων τὰς ὁποίας ἀπησχόλει ὁ Διοικητὴς Ἀπολλώνιος ἰδιαίτερος⁷⁾ καὶ ἐκείνων, αἵτινες εἰργάζοντο δι' ἴδιον λογαριασμόν⁸⁾. Ὅτι δὲ ἐξηκολούθησε καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον ἡ ποιότης καὶ ἡ ποσότης τοῦ ἐρίου νὰ ἀποτελῇ διὰ τοὺς Ἑλληνας ἀποίκους, ὡς τοῦτο συνέβαινε ἐν Ἑλλάδι ἀρχαίῳθεν⁹⁾, τὸ μέτρον τῆς ἀξίας τοῦ προβάτου, ἀπο-

¹⁾ Ἰμάτιον: βλ. P. Mich. Z. 58, 22. P. Ent. 4, 4. P. C. Z. 59092, 16, 17. 59411. P. S. I. 341, 10. 364, 5. Χλαμύς: P. C. Z. 59110, 27. 36. 59092, 3, 6, 7. 59263, 2. 59395, 89. P. S. I. 341, 9. Χιτῶν: P. C. Z. 59092, 9. 12. P. Tebt. 120, 109 κλπ. κλπ. Μεταξὺ 20 διαφορῶν ένδυμάτων, τὰ ὁποία περιεῖχεν ἡ ἱματιοθήκη τοῦ Ζηνῶνος, τὰ εἰκοσι εἶναι «χλαμύσιν», δηλ. μάλλινα (P. C. Z. 59092). Πβλ. M. Bieber, Gesch. d. Gr. Tracht, 56.

²⁾ Αἱ σוריῖαι π. χ. (= παχεῖαι χλαῖναι, Ἡσυχ. ἐν λ.) βλ. P. Hib. 51, 3, 5. P. Hal. 13, 4. P. Ent. 1, 8, 14. Πβλ. B. G. U. 1564, 6 (138 μ. Χρ.). Πιθανῶς εἰς τὸν P. Col. Z. II, 93, 5 πρόκειται περὶ «σוריῶν» καὶ ὄχι «Συριῶν» δούλων ὡς ὑποθέτει ὁ ἐκδότης.

³⁾ Βλ. Ἡρώνδα, Μῆμοι I, 26: «τὰ γὰρ πάντα, ὅσ' ἔσσι κον καὶ γίγνεται, ἔσθ' ἐν Αἰγύπτῳ». Πβλ. Αἰσχύλ. Ἰκέτ., 558: «Διὸς πάμβοτον ἄλσος» (ένν. ἡ Αἴγυπτος).

⁴⁾ P. S. I. 341 (256/255 π. Χρ.). Ἰδοὺ τί γνωρίζουν νὰ κατασκευάζουν ἐκ τῶν μαλλίνων ένδυμάτων: «ἀνδρικά· χλαμύδας, χιτῶνας, ζῶνας, ἱμάτια, ξιφιστήρας, κιρίας· γυναικεῖα· σχιστούς, τεγίδια, συμμετρίαν, παραπήχη». Βλ. μετάφρασιν τοῦ πατύρου ὑπὸ Schubart ἐν Ein Jahrtausend am Nil. N° 11 καὶ Préaux, Écon. royale d. Lag. 107/8. Πβλ. P. S. I. 854, 4.

⁵⁾ Διὰ τὴν στρωματοουργίαν βλ. P. S. I. 391, 26, 37. 401, 2. 593. 858. 1, 6, 7, 8, 31. P. C. Z. 59078. 59090. 59093. 59241. 59298. 59327. 59593. P. Mich. Z. 13. 17. P. Col. Z. I, 15. 17. P. Eleph. V. S. B. 7524, 5. Πβλ. Ἀθῆν. V, 197 b. Διὰ τὴν ταπητουργίαν βλ. Θεοκρ. Εἰδύλλ. XV, 125. Ἀθην. V, 197 b καὶ P. C. Z. 59048, 2. 59088, 2. 59170, 4. 59326, 27. 59326 bis, 28. 59444, 5. 59571, 7. 59630, 3. 59777, 2. P. S. I. 593, 5. 616, 15. 645, 6. 858, 2, 3.

⁶⁾ P. C. Z. 59295.

⁷⁾ P. C. Z. 59142. 59145. 59776. P. S. I. 371, 8. 485. 605, 4. 854. P. Col. Z. I, 5. P. Ryl. Z. 3 (= S. B. 7639), 10.

⁸⁾ P. Mich. Z. 58. P. C. Z. 59263. 59355. P. Hib. 121. P. S. I. 341. P. Tebt. 117 (99 π. Χρ.), saepe. 167, 4 (118 π. Χρ.) Πβλ. Θεοκρ. Εἰδύλλ. XV, 80, καὶ σχόλ.

⁹⁾ Ἀπόδειξις τὰ κοσμητικὰ ἐπίθετα τὰ χρησιμοποιούμενα διὰ τὸ πρόβατον ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου ἤδη: εἰροκόπος (E, 137. μ, 443), δασύμαλλος (ι, 425. Εὐριπ. Κύκλ. 360), λάσιος (Ω, 125)

δεικνύεται ἐκ τῶν παπύρων. Ὅσακις πρόκειται ἐν αὐτοῖς περὶ ἀγοραπωλησίας, μισθώσεως, κατασχέσεως ἢ καταγελλίας διὰ κλοπὴν προβάτων (καὶ αἰγῶν), οὐδέποτε παραλείπεται ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς καταστάσεως, εἰς ἣν εὐρίσκονται τὰ ζῷα ἀπὸ ἀπόψεως ἐρίου¹⁾. Ἡ ἰδιαιτέρα, ἄλλως τε, μέριμνα τὴν ὁποίαν κατέβαλον οἱ Ἕλληνες διὰ τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὸν ἐγκλιματισμὸν ἐν Αἰγύπτῳ ξενικῶν εἰδῶν προβάτων, ὀνομαστῶν διὰ τὴν καλὴν ποιότητα τοῦ ἐρίου²⁾, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ κυριωτέρα φροντίς τῆς προβατοτροφίας δι' αὐτοὺς ἦτο τὸ ἔριον. Τὸ παράδειγμα πρὸς τοῦτο φαίνεται, ὅτι ἔδωκαν πρῶτοι οἱ Πτολεμαῖοι, ἰδιαιτέρως δὲ ὁ καὶ ἄλλοθεν γνωστὸς διὰ τὴν ζωοφιλίαν του Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος³⁾. Εἰς τοὺς παπύρους ἀναφέρονται πολλάκις «*βασιλικά πρόβατα*»⁴⁾. Εἰς δὲ τὴν περίφημον πομπήν, τὴν ὁποίαν διωργάνωσεν ἐν

καλλίτριχος (ι, 346, 429), *βαθύτριχος* (Ὅμηρ. Ὑμν. I, 412), *ψαφαρότριχος* (Ὅμηρ. Ὑμν. XII, 3), *πηγεσίμαλλος* (Γ, 197), *βαθύμαλλος* (Πινδ. Πνθιον. IV, 161. Ἀππιαν. Μιθριδ., 103), *μακρομάλλος* (Στραβ. IV, 196). Πβλ. *Blümner, Technologie I*² 99-100. *Orth.*, RE ἄρθρ. *Schaf* σελ. 383. (Καὶ σήμερον τὰ «*μαλλᾶτα*», ἢ τὰ «*μακρομάλλικα*» πρόβατα προτιμῶνται τῶν ἄλλων, ὡς ἡ «*μαλλέ*», ἢ «*μακρομάλλισσα*» ἢ ἡ «*μεταξομάλλισσα*» προβάτων διαφέρει τῶν ἄλλων. Πβλ. *Δ. Λουκοπούλου, Ποιμεν. Ροῦμελης*, 66. *Κ. Χατζηϊωάννου, Ποιμεν. Κύπρου ἐν Λαογρ.* XI, 1934/1937, 103.

¹⁾ Βλ. P.C.Z. 59771. P.Col. Z. I, 58. P. Ent. 3, 91. P. Hib. 32, 36. P. Théad. 8, 22, 23.

²⁾ Ὡς μὴ νομισθῇ ἐξ αὐτοῦ, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐγκατέλειψαν τὸ ἰθαγενὲς εἶδος προβάτου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους (Ist. Z. 606 a, 21-22) ἦτο σωματωδέστερον τῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπομένως ἀποδοτικώτερον εἰς κρέας. Εἰς τὴν ἀγέλην Μακεδόνης ἀποίκου μεταξὺ 28 προβάτων ὑπάρχουν 2 «*αἰγύπτια*» (P. Hib. 32 = Chrest. II, 37, 245 π. Χρ.). Ἐκ τῆς ἐπιμειξίας τοῦ ἰθαγενοῦς πρὸς τὰ ξένα εἶδη προήλθον τὰ «*νόθα πρόβατα*» (P. Hib. 32. P. Ent. 2, 2). Ἀργότερον ἢ μεῖζις ἐγίνε μεγαλυτέρα καὶ διὰ τοῦτο ἀπέφευγον νὰ δηλώσουν λεπτομερῶς τὸ εἶδος τῶν προβάτων χαρακτηρίζοντες αὐτὰ διὰ τοῦ γενικοῦ καὶ ἀορίστου ὄρου «*σύμμεικτα*» (P. Théad. 8, 7. P. Strassb. 24, 5). Ἄν τὰ «*Ξοῖτικά*» ἢ τὰ «*Λ[ω]τωνήσια*» πρόβατα (P. Théad. 8, 7. Πβλ. ἄνωτ. σελ. 93 ὑποσ. 3) εἶναι Αἰγυπτιακά καθαρῶς ἢ νόθα, δὲν γνωρίζομεν. Ἡ μαρτυρία τοῦ Πλινίου (N. H. VIII, 191) περὶ τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων τῆς Αἰγύπτου ἀναφέρεται πιθανώτατα εἰς τὰ πρόβατα τῆς Φαραωνικῆς ἐποχῆς.

³⁾ Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Φιλαδέλφου διὰ τὸν ἐγκλιματισμὸν ἐν Αἰγύπτῳ παντὸς εἶδους ζῴων βλ. P.C.Z. 59075. P. Tebt. 703, 63-70 (σχόλ.). Πβλ. *Διοδ.* III, 36, 3. Ἀθην. V, 200f-201 c. IX, 375 d. XIV, 654 c. *Deismann, Licht von Osten*, 128 κ. ἐξ. *Rostovtzeff*, ἐν JEA. VI (1920), 174, *A Large Estate*, 108 κ. ἐξ. *Hellenist-World*, I, 357-359. *Tarn* ἐν JEA XIV (1928), 247 κ. ἐξ. *Préaux, Écon. royale d. Lag.*, 208-223. *Γ. Πετροπούλου, P. Athen.* 2, εἰσαγ.

⁴⁾ Ἐκ τῶν 6371 προβάτων ἐνὸς ποιμνίου τὰ 1817 ἀνήκουν εἰς τὸν Βασιλέα (P. C. Z. 59394, 10-14). Εἰς τὸν P. S I. 583 ἀναφέρονται ἄλλα 71 πρόβατα. Εἰς τὸν P. C. Z. 59772, I ἔτερα πεντήκοντα εἰς τὸν P. Tebt. 701 col. V, 190 (235 π. Χρ.) ἀναφέρονται ποσὰ εἰσπραχθέντα ἐξ ἐνοικίου προβάτων ἀνηκόντων εἰς τὸν Βασιλέα. Πβλ. P. Tebt. 72, 232. Ἄν δὲ κρίνῃ τις ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ αἰγῶν καὶ προβάτων τὰ ὁποῖαν ἀνήκουν εἰς τὸν Ἀπολλώνιον,

Ἀλεξανδρεία ὁ Φιλάделφος ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν πρώτων «Πτολεμαίων», παρήλασαν μεταξὺ τῶν ἄλλων ζώων καὶ πρόβατα ξενικῆς προελεύσεως: 300 Ἀράβια, 130 Αἰθιοπικὰ καὶ 20 Εὐβοϊκά¹⁾).

Ἐκ τούτων τὰ Ἀραβικὰ πρόβατα ἦσαν γνωστὰ εἰς ὅλον τὸν ἀρχαῖον κόσμον διὰ τὴν καλὴν ποιότητα τοῦ ἐρίου των²⁾. Διὰ τοῦτο καὶ ἄλλοι, μιμούμενοι τὸ παράδειγμα τοῦ βασιλέως, εἰσήγαγον Ἀραβικὰ πρόβατα εἰς τὴν Αἴγυπτον. Πρῶτος ὅλων ὁ Διοικητὴς Ἀπολλώνιος, τὸ ὁργανωτικὸν καὶ ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμα τοῦ ὁποίου συνετέλεσε καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κτηνοτροφίας, ὥς καὶ ὅλων τῶν πηγῶν τοῦ Κρατικοῦ πλούτου, πρὸς μεγάλην ὠφέλειαν τοῦ βασιλικοῦ ταμείου βεβαίως, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου πολλάκις³⁾. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον τοῦ Ζήνωνος μανθάνομεν, ὅτι εἰς τὴν ἐν Φιλαδελφείᾳ δωρεὰν τοῦ Ἀπολλωνίου, ὥς καὶ εἰς χωρία τοῦ Μεμφίτου νομοῦ⁴⁾, νέμονται ἀγέλαι προβάτων καὶ αἰγῶν, ἀνήκουσαι εἰς τὸν Βασιλέα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Ζήωνα⁵⁾ καί, κυρίως, εἰς τὸν Ἀπολλώνιον⁶⁾ ἢ καὶ εἰς ἄλλους ἀποίκους τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Διοικητοῦ. Πολτάκις μάλιστα εἶναι ἀδύνατον νὰ διακρίνη τις εἰς ποῖον ἀνήκουν πραγματικῶς τὰ εἰς τοὺς παπύρους τοῦ Ζήνωνος ἀναφερόμενα αἰγο-πρόβατα ἢ πόσα τούτων ἀνήκουν εἰς τὸν Ἀπολλώνιον καὶ πόσα εἰς τοὺς ἄλλους.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

τὸν Ζήωνα καὶ τοὺς περὶ αὐτοὺς (βλ. κατωτ. σελ. 394), πρέπει νὰ ὑποθέσῃ ὅτι, τὰ «βασιλικά» πρόβατα ἦσαν πολὺ περισσότερα τῶν μαρτυρουμένων μέχρι τοῦδε ἐκ τῶν παπύρων. Πβλ. καὶ O. Tait. I, 1, 143 (249 π. Χρ.) ἐνθα ἀναφέρονται εἰς «βασιλικά» (ἐκ βασιλικῶν προβάτων πιθανῶς).

¹⁾ Καλλιξενος παρ' Ἀθην. V, 201 b.

²⁾ Πβλ. Ἡροδ. III, 113. Ἰεζεκιήλ, XXVII, 21. Διοδ. II, 54, 5. Στράβ. XVI, 783. Plin. N. H. VIII, 190. Orth, RE ἀρθρ. Schaf σελ. 377.

³⁾ Ὁ Ἀπολλώνιος ἦτο μέγας ἐπιχειρηματίας καὶ ὁ πλουσιώτερος ἀσφαλῶς ἄνθρωπος τῆς Αἰγύπτου μετὰ τὸν Βασιλέα, ζῶν μετὰ βασιλικῆς ἀληθινῆς πολυτελείας. Βλ. ἀνωτ. σελ. 100, ὑποσ. 1 καὶ Wilcken, Hellenist. Wirtschaft, 107. Edgar BSAA. XIX (1923), 114 κ. ἐξ. καὶ πάλιν Wilcken, Archiv VII (1923), 294.

⁴⁾ P. S. I. 346. 368. 377. 381. P. Lond. Inv. n° 2084 (κατὰ Rostovtzeff, A Large Estate, 113).

⁵⁾ Εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι καὶ ὁ Ζήνων ἦτο ἐπιχειρηματίας ἀντάξιος τοῦ κυρίου του ὅχι μόνον διηύθυνε κατὰ τρόπον ὑποδειγματικόν καὶ συμφέροντα διὰ τὸν Ἀπολλώνιον τὴν ἐν Φιλαδελφείᾳ δωρεάν, ἀλλὰ καὶ ἐξεμεταλλεύετο τὴν θέσιν του πρὸς ἴδιον πλουτισμόν. Ἐξηκολούθησε δὲ νὰ εἶναι καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φιλαδέλφου καὶ τοῦ Ἀπολλωνίου σπουδαῖος ἐπιχειρηματίας τῆς Φιλαδελφείας (βλ. τὰς ἐν σελ. 110 ὑποσ. 2 παραπομπάς).

⁶⁾ Εἶναι τὸ συμπέρασμα τοῦ Edgar (εἰσαγ. εἰς τοὺς P. Mich. Z. σελ. 36). Πβλ. καὶ P. S. I. 377. 381. 509. 626. 863 (i). P. C. Z. 59142. 59195. 59215. 59328. 59340. 59394. 59406. S. B. 7983. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀπολλώνιος, παρ' ὅλας τὰς μεγάλας καὶ πολλαπλὰς ἀσχολίας του, εὗρισκε τὸν καιρὸν νὰ δεικνύῃ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ζῶα του (βλ. P. C. Z. 59068. 59195. S. B.

Ὅπως δὴ ποτε εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος ἦτο κάτοχος πολλῶν καὶ μεγάλων ποιμνίων. Εἰς τὰ ποιμνία αὐτὰ μνημονεύονται πολλάκις «Ἀράβια» πρόβατα¹⁾. Ἡ περιφέρεια τοῦ Ἀρσινοΐτου ἄλλως τε, ἐνθα εὐρίσκετο ἡ δωρεὰ τῆς Φιλαδελφείας, γειτονεύει πρὸς τὴν ἀραβικὴν ἔρημον καὶ δὲν εἶναι παράδοξον ἐπομένως, ὅτι πολλοὶ Ἀραβες ποιμένες νομάδες ἤρχοντο ἐκεῖ εἰς ἀναζήτησιν νομῶν²⁾. Μερικοὶ τῶν Ἀράβων τούτων, κατ' ἐπάγγελμα ποιμένες, εἰσήρχοντο ὡς μισθωτοὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν Ἑλλήνων κτηνοτρόφων ἢ ἐλάμβανον ἐπὶ μισθῷ τὰ πρόβατα καὶ τὰς αἶγας αὐτῶν³⁾. Πιθανὸν δὲ τοῦ αὐτοῦ εἶδους προβάτων ποιμένες θὰ ἦσαν καὶ τινες Ἰουδαῖοι ἀπαντῶντες εἰς τὸν Ἀρσινοΐτην⁴⁾. Ὅπως δὴ ποτε ὅλοι αὐτοί, ἰδιοκτῆται ἢ μισθωτοὶ ποιμένες, ἐπώλουν εἰς τοὺς Ἕλληνας ὁλόκληρον τὴν εἰς ἔρια παραγωγὴν⁵⁾, ἐπειδὴ δὲν διέθετον τὰ τεχνικὰ μέσα τῆς βιομηχανίας αὐτῶν. Ὁ Ζήνων ἠγόραζε διὰ τῶν πρακτόρων του τὰ ἐκλεκτὰ «Ἀράβια» ἔρια⁶⁾.

7983). Πολυάριθμον προσωπικόν, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιστείαν τοῦ Ζήωνος, ἀσχολεῖται μὲ τὰς αἶγας καὶ τὰ πρόβατα τοῦ Διοικητοῦ. Ἰδοὺ μερικὰ γνωστὰ ὀνόματα: Ἀμενεῦς (P. C. Z. 59262, 160), Ἀμορταῖος (P. S. I. 361, 2. 368, 15. P. C. Z. 59429, 2. 59771, 19. 59787, 32), Ἀπολλόδορος (P. C. Z. 59298, 4. 59328, 143), Ἀπολλώνιος (P. C. Z. 59394, 2), Ἀρτεμίδωρος (P. S. I. 654, 1. P. C. Z. 59068, 3. 59136, 1. S. B. 7983, 1), Ἀσκληπιάδης (P. C. Z. 59394, 28. 59404, 1. 59405, 1. 59406, 1), Ἐρμίας (P. C. Z. 59328, 1, 150, 161. 59429, 1), Ἐρμών (P. C. Z. 59430, 2, 9. P. Mich. Z. 86, 1), Εὐδήμος (P. C. Z. 59428 verso, 2. 59432, 1. 59433, 1), Ἡρόδοτος (P. S. I. 368, 51. 429, 1. P. C. Z. 59432, 4), Ἰάσων (P. S. I. 368, 4. 429, 13. P. Mich. Z. 67, 23. 86, 2), Κάλλιππος (P. S. I. 361, 2. P. C. Z. 59394 col. II, 3. P. Mich. Z. 87, 1), Μάρων (P. C. Z. 59195, 2), Μῦς (P. C. Z. 59136, 1. 59432, 7), Νίκων (P. C. Z. 59068, 1), Νουραῖος (P. C. Z. 59136, 1), Πτολεμαῖος (P. C. Z. 59411, 4) καὶ ἄλλοι μισθωτοὶ ποιμένες ἢ μισθωταὶ προβάτων τοῦ Ἀπολλωνίου, ὧν ὁ ρόλος δὲν εἶναι σαφής. Πβλ., π. χ., P. C. Z. 59328 συχνάκις καὶ 5939 col. II, 33 κλπ.

¹⁾ P. S. I. 377, 14. P. C. Z. 59435, 5 πβ. P. Hib. 36, 6, 11. P. S. I. 429, 17. 654, 3.

²⁾ P. S. I. 361, 2 (;). 367, 4. 388, 56. P. C. Z. 59340, 17. 59287, 1.

³⁾ Ἡρώς Ἀραψ (P. S. I. 358, 56). Ἀπολλώνιος Δημητρίου Ἀραψ (P. C. Z. 59340, 17) Ἐριεὺς καὶ Πόρις (P. C. Z. 59433, 23, 27. 59394 col. II, 18). Ξενοκλῆς (P. Mich. Z. 67, 18). Τρεῖς ἄλλοι ἀνώνυμοι Ἀραβες ποιμένες (P. Mich. Z. 67, 19). Ἴσως καὶ ὁ Νουραῖος καὶ ὁ Ἀμορταῖος καὶ ὁ Κάλλιππος (βλ. ἀνωτ. σελ. 124 ὑποσ. 6) καὶ ὁ Νατινᾶς (P. C. Z. 59406, 4). Πβλ. καὶ P. C. I. 367, 2. P. C. Z. 59430, 5. Ὁ Rostovtzeff (A Large Estate, 114) ἐκλαμβάνει ὡς Ἀραβας μερικὸν ποιμένας Kāras τὴν καταγωγὴν. Πβλ. P. Mich. Z. 66.

⁴⁾ Βλ. P. C. Z. 59251, 2, 7 (πβλ. P. C. Z. 59262, 61. 59787, 25 (;)) P. Ent. 2, 2.

⁵⁾ Βλ. P. C. Z. 59287. 59433, 26. P. Ent. 2.

⁶⁾ Βλ. P. C. Z. 59287, 1 (Ὁ Ζήνων ἐπιστρέφει ἀγορασθέντα «ἀράβια» ἔρια «ὡς τελέως τραχέα καὶ ρυπαρά»). Εἶναι δύσκολον νὰ καθορισθῇ πολλάκις, ποῖα ἐκ τῶν «ἀραβίων» ἔριων προήρχοντο ἐξ ἀγορᾶς καὶ ποῖα ἐξ ἰδίας παραγωγῆς. Βλ. P. S. I. 429, 17. 654. P. C. Z. 59430, 5. 56433, 26. Πβλ. P. C. Z. 59145.

Τὰ Εὐβοϊκὰ καὶ Αἰθιοπικὰ πρόβατα δὲν ἀναφέρονται εἰς τοὺς παπύρους μέχρι τοῦδε. Διὰ τὰ πρῶτα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐπίσης καλοῦ εἴδους¹⁾, τὸ παράδειγμα τοῦ Βασιλέως δὲν εὗρε μιμητάς. Ἰσως ἔνεκα τοῦ ἀδυνάτου τοῦ ἐγκλιματισμοῦ αὐτῶν ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἔνεκα τῆς κατωτέρας, ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλα εἶδη, ποιότητος τοῦ ἐρίου των ἢ δι' ἄλλον τινὰ λόγον. Διὰ τὰ Αἰθιοπικὰ ὅμως εἵμεθα βέβαιοι, ὅτι ἡ μικρὰ ἀποδοτικότητα αὐτῶν εἰς ἔριον καὶ ἡ κακὴ ποιότης αὐτοῦ²⁾ συνετέλεσαν, ὥστε νὰ μὴ ἐπιδιωχθῇ παρ' οὐδενὸς ἡ μεταβολὴ τοῦ καθαρώς θεαματικοῦ ρόλου, εἰς τὸν ὁποῖον μνημονεύονται.

Ἀντιθέτως, εἰς τοὺς παπύρους συναντῶμεν συχνάκις ἄλλο εἶδος προβάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἀναφέρονται μὲν εἰς τὴν πομπὴν τῶν Πτολεμαίων, ἀποτελοῦν ὅμως τὴν μεγαλυτέραν ἀπόδειξιν τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων διὰ τὸ ἔριον τῶν προβάτων: τὰ «Μιλήσια» πρόβατα, ὀνομαστὰ εἰς ὅλον τὸν ἀρχαῖον κόσμον διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν ποιότητα τοῦ ἐρίου των³⁾. Ἐνεκα τῶν ἰδιαιτέρων φροντίδων τὰς ὁποίας ἀπῆτει, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἡ συντήρησις αὐτῶν, τὰ Μιλήσια πρόβατα ἀπετέλουν εἶδος πολυτελείας⁴⁾, οὗτινος μόνον ὀλίγοι ἠδύναντο νὰ ὑποστοῦν τὸ βάρος. Ἀσφαλῶς ὁ προοδεντικὸς Φιλάделφος δὲν θὰ ἐστένησε καὶ ὡς πρὸς τοῦτο, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρονται μέχρι τοῦδε Μιλήσια πρόβατα μετὰ τῶν «βασιλικῶν». Τούτων τὸν εἶδος γινώσκον τὸ ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον ἐπέδειξε προσωπικῶς ὁ Διοκητὴς Ἀπολλώνιος περὶ τοῦ ἐγκλιματισμοῦ Μιλήσιων προβάτων εἰς τὴν ἐν Φιλαδελφείᾳ δωρεάν του, ἧς τὸ ἔδαφος παρεῖχε κατὰ τὴν ἐπιστοχὴν παρατήρησιν τοῦ *Rostovtzeff*⁵⁾ νομὴν ἀνάλογον πρὸς τὴν τῆς πλουσίας πεδιάδος τοῦ Μαιάνδρου. Ἡ ἐν P. C. Z. 59195 (255 π. Χρ.) περιεχομένη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀπολλωνίου, ἣν παραμύθεμεν, μαρτυρεῖ ἐπαρκῶς περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου⁶⁾.

¹⁾ Βλ. Ἀθην. I, 27 f. Πβλ. Ἡροδ. VIII, 19.

²⁾ Βλ. Στραβ. XVII, 822. Πβλ. *Orth*, ἐν RE, ἀρθ. *Schaf* σελ. 378.

³⁾ Βλ. Ἰεζεκιήλ, XXVII, 18. *Κτησίον*, ἀποσπ. (ἐκδ. Müller), 35. Ἀριστοφ. *Λυσιστρ.*, 729. *Βάτρ.*, 541. *Στραβ.* XII, 578. Ἀθην. V, 196, XII, 533 b. 540 d. XV, 691 c. *Θεοκρ.* XV, 126. *Εὐσταθ.* Εἰς Διον. Περιήγ. V, 823. *Πλουτ.* Ἀλκιβ., 23. *Αἰλιαν.* Περὶ Ζῴων XII, 4. XVII, 34. *Κλήμ.* Ἀλεξαν. Παιδαγ. II, 30. *Τζέντζη*, Χιλιάδες X, 348-350, 378. *Πολυδ.* Ὄνομαστ. IX, 125. *Cicer.* *Verres* I, 34. *Virgil.* *Georg.* III, 306. IV, 334. *Martial.* VIII, 27. *Tertul.* *De pallio*, 3. *Colum.* VII, 2. *Plin.* N. VIII, 291. XXIX, 33. Πβλ. *Orth*, RE ἀρθρ. *Lana* σελ. 607.

⁴⁾ Βλ. τὴν ἐπ' αὐτοῦ συζήτησιν μετὰ Wilcken (Hellenist. Wirtschaft, 107. Archiv. VII, 1923, 294) καὶ Edgar (BSAA XIX, 1923, 114 κ.ἐξ.).

⁵⁾ A Large Estate, 114.

⁶⁾ Βλ. καὶ P. C. Z. 59430, 10. Ἐξ ἄλλης ἐπιστολῆς τοῦ Ἀπολλωνίου (P. C. Z. 59142, τοῦ 256 π. Χρ.) πληροφοροῦμεθα, ὅτι τὰ ἔρια τῶν Μιλήσιων προβάτων αὐτοῦ προωρίζοντο διὰ τὸ ἐν Μέμφιδι ἐργαστάσιον ταπήτων καὶ μαλλίνων ὑφασμάτων, τὸ ὁποῖον ἀνήκεν εἰς τὸν ἴδιον.

- 1 Ἀπολλ]ώνιος Ζήνωνι Πανακέστ[ορι χαίρειν]
ἀπεστάλ]καμεν Μάρωνα ἐπισ[τατήσοντα]
τῶν] Μιλησίων προβάτων· τὰ τ[ε πρόβατα]
οὖν αὐ]τὰ παράδοτε τούτῳ καὶ τ[ὸν προβατῶνα]
5 καὶ εἰ] ἄλλη κατασκευὴ ὑπάρχ[ει· πρὸς τοὺς]
δὲ ποιμ]ένας συστήσατε ὅπως ὑπ[ηρετῶσιν]
δοτε] δὲ καὶ τῶν παιδαρίων τὰ ε[
τοῖς ποιμ]έσι τέσσαρα ὅπως μανθάνωσι.

Ἐκ τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς (αἱ συμπληρώσεις εἶναι τοῦ Edgar) ἐξάγεται σαφῶς, ὅτι ἦτο ἀναγκαία εἰδίκευσις τις διὰ τὴν περιποίησιν τῶν Μιλησίων προβάτων. Τοῦτο ἴσως νὰ ἔχη μὲν σχέσιν καὶ πρὸς τὴν φροντίδα τῆς διατροφῆς των, ὅπωςδῆποτε ὁμως ἀναφέρεται εἰς τὸν ἰδιαίτερον καὶ περίπλοκον τρόπον τῆς περιποιήσεως τοῦ ἐρίου αὐτῶν μέχρι τῆς κουρᾶς καὶ κατ' αὐτήν. Διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι τὰ Μιλήσια πρόβατα τοῦ Ἀπολλωνίου ἦσαν «ὑποδιφθέρα»¹⁾· ὠνομάζοντο δὲ οὕτω τὰ πρόβατα, τὰ ὅποια ἦσαν πάντοτε περικαλυμμένα δι' εἰδικοῦ καλύμματος ἐκ «διφθέρας», προορισμὸν ἔχοντος νὰ διατηρῇ τὸ ἐριον αὐτῶν καθαρὸν. Τρις τοῦλάχιστον τοῦ ἔτους τὸ δερμάτινον περικαλυμμάδιον ἀφαιρεῖτο διὰ νὰ ἀερισθῇ τὸ ἐριον, ἀπολαύθως δὲ ἐπλένεται τοῦτο διὰ μεύματα ἐλαίου καὶ οἴνου ἢ καὶ ὁλόκληρον τὸ πρόβατον ἐλούετο καὶ ἐπανεκαλύπτετο²⁾. Ἡ μέθοδος αὕτη τῆς διατηρήσεως τοῦ ἐρίου ἐπὶ τοῦ προβάτου ἦτο γνωστὴ καὶ ἠσκήτο εἰς ὅλον τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνο-ρωμαϊκὸν κόσμον³⁾. Ἐκτὸς τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ ἄλλοι Ἕλληνες ἄποικοι ἐχρησιμοποίησαν καὶ διέδωκαν αὐτὴν εἰς τὴν Αἴγυπτον⁴⁾. Πρέπει δὲ νὰ ὑποθέσωμεν,

Βλ. καὶ P. S. I. 593. 605. 654. P. C. Z. 59088, 9-10. 59241. 59423. 59484 (= P. S. I. 442) 59777-3. S. B. 7693. P. Mich. Z. 13. 16. P. Col. Z. I, 15. Πβλ. Rostovtzeff, ἐνθ. ἀν. 116. Edgar, ἐν P., Mich. Z., εἰσαγ. σελ. 37. Préaux, Écon. royale d. Lag., 107.

¹⁾ Βλ. P. C. Z. 59430, 3, 10. Ἀντιθέτως δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν, ποῖα τῶν ὑποδιφθέρων ἦσαν Μιλήσια. Τερρακόττα τοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας (βλ. εἰκ. ἐν Monuments de l'Égypte Gréco-romaine, tome II 2, planche CXV n° 667) παριστᾷ πρόβατον φέρον «ἐνρεῖαν λωρίδα περὶ τὴν κοιλίαν» (pecora od ariete con una larga fascia attorno al ventre, Breccia, Αὐτόθ.). Ἀναμφιβόλως πρόκειται περὶ παραστάσεως «ὑποδιφθέρου» προβάτου.

²⁾ Βλ. Orth ἐν RE (ἄρθρ. Schaf) σελ. 374 καὶ (ἄρθρ. Lana) σελ. 5. Thédenat ἐν DA ἄρθρ. Lana σελ. 919.

³⁾ Βλ. Στράβ. IV, 196. XIV, 546. Διογένης Λαέρτ. VI, 41. Πλουτ. Περὶ πλεονεξ. τοῦ πλούτου 7 = Ἡθικά, 526. Κλήμ. Ἀλεξαν. Παιδαγ. II, 10, III. Ἡσυχ. ἐν λ. ἐώα (ὅα, ὀέα· ὀῖαι· οἷας). Varr. R. R. II, 2, 18. Orat. Odae II, 6. 18. Colum. VII, 3, 10. Plin. N. H. VIII, 189.

⁴⁾ Βλ. P. Hib. 32 (= Chrest. II, 37), 12. P. Petr. III, 109 col. VI, 12 καὶ σχόλ. ἐν σελ. 274. P. C. Z. 59430, 2. P. Col. Z. I, 58, 5. Κατὰ τὸν Rostovtzeff (A Large Estate, 176 καὶ

ὅτι καὶ ἰθαγενεῖς ἐμνήθησαν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὴν μέθοδον ταύτην καὶ εἰς τὴν ἐν γένει καλυτέραν περιποίησιν τοῦ προβάτου, εἴτε ὡς ἀνεξάρτητοι κτηνοτρόφοι, εἴτε ὡς μισθωταί, εἴτε ὡς μισθωτοὶ ποιμένες τῶν προβάτων τῶν Ἑλλήνων κληροῦχων. Διότι, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν παπύρων, οἱ τελευταῖοι οὗτοι σπανίως ἠδύναντο νὰ περιποιηθῶν μόνον τὰ ποίμνια τῶν αἰγῶν καὶ προβάτων των, ἰδίως δὲ ὅταν αὐτὰ ἦσαν μεγάλα. Διὰ τοῦτο εἴτε προσελάμβανον ποιμένας ἐπὶ μισθῷ, εἴτε παρεχώρουν τὰ ζῷά των ἐπὶ μισθῷ εἰς ἐπαγγελματίας ποιμένας¹⁾.

Ὁ πρῶτος τρόπος δὲν ἦτο, φαίνεται, ὁ ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν προτιμώμενος καὶ δι' ἄλλους λόγους (ὡς αἱ ἀπώλειαι ἔνεκα θανάτου²⁾ ἢ κλοπῆς, ἢ διατήρησις κυνῶν φυλάκων³⁾, ἢ κατασκευὴ προβατῶνων⁴⁾) καὶ ἰδίως ἢ φροντίς τῆς ἐξευρέσεως νομῆς) ἀλλὰ καὶ διότι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐπὶ μισθῷ ποιμένων δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ζῶηρόν⁵⁾ πρὸς τὸ τῶν μισθωτῶν τοῦ ποιμνίου, οἵτινες ἔχουν πᾶν συμφέρον νὰ φροντίζουν μετ' ἐπιμελείας διὰ τὴν περιποίησιν αὐτοῦ. Ἡ μίσθωσις, ἄλλως τε, συνετελεῖτο ὑπὸ λίαν εὐνοϊκούς διὰ τὸν ἰδιοκτήτην ὅρους. Κατὰ τὴν συνηθεστέραν περὶ πτωσιν, τὰ ἐπὶ μισθῷ παραχωρούμενα κτήνη ἦσαν: 1^{ον} «ἀθάναια» τοῦτο σημαίνει, ὅτι μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ χρονικοῦ ὁρίου τῆς μισθώσεως, ὁ μισθωτὴς ὑπεχρεοῦτο νὰ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
180) εἰς παπύρον τοῦ Λαγδίου ἀδημοσίευστον (Inv. n^ο 2038) ἀναφέρεται, ὅτι ὁ Ζήνων ἀγοράζει 81 ὑποδιφθέρα πρόβατα (πβλ. P. S. I. 438). Εἰς τὸν P. Col. Z. II, 63 verso col. III μνημονεύεται ἐπίσης ἄλλη ἀγορὰ ὑποδιφθέρων προβάτων ὑπὸ τοῦ Ζήωνος. Τὰ πρῶτα ἀνήκον εἰς τὸν Μακεδόνα στρατηγὸν Τηλέστην, τὰ δευτέρα εἰς ἀγνωστον κληροῦχον.

¹⁾ Βλ. P. S. I. 368, 6-10, 15. P. Hib. 168. P. C. Z. 59195, 6-7. 59292, 160. 59406, 3-4. 59771, 18. P. Lond. Inv. n^ο 2095 (κατὰ *Préaux*, *Écon. royale d. Lag.*, 220). Πολλάκις ἔνεκα τῆς ἀβεβαιότητος, ἣν παρουσιάζουν τὰ κείμενα τῶν παπύρων ὡς πρὸς τὴν ιδιότητα τῶν ἐν αὐταῖς ἀπαντώντων προσώπων (οἱ ἀλληλογραφοῦντες παραλείπουν συχνὰ νὰ τὴν καθορίσουν, ὡς γνωστὴν εἰς αὐτούς), εἶναι δύσκολον νὰ γνωρίζωμεν εἰς ποίαν ἐκ τῶν δύο κατηγοριῶν ἀνήκουν πολλοὶ ποιμένες. Βλ. P. S. I. 361, 2. 377, 5-7. 386, 20. P. C. Z. 59136, 1. 59176, 54. 59328, 1, 151. 59429, 1, 2. P. Mich. Z. 67, 18, 19. 87, 1. S. B. 7984 κλπ. Ἐπίσης εἶναι δύσκολον πολλάκις νὰ ἀποφανθῇ τις, ἂν πρόκειται περὶ ποιμένων δούλων ἢ ἐλευθέρων. Βλ. P. C. Z. 59155, 6, 7. 59406. P. Lond. III, 1171 (σελ. 177, τοῦ 178 π. Χρ.) P. S. I. 380, 13. Πβλ. *Westermann*, *Slavery*, 8, 54, 57.

²⁾ Εἰς μίαν ἀγέλην τοῦ Ζήωνος ἐκ 536 προβάτων χάνονται ἐντὸς ἐνὸς ἔτους 100 (P. S. I. 377). Πβλ. P. C. Z. 59770, 5. P. Mich. Z. 67, 27. 87, 4. P. Hib. 120 frag. c, 31-33. Διὰ τὰς ἐκ κλοπῆς ἀπωλείας βλ. ἀνωτ. σελ. 117 ὑποσ. 5.

³⁾ Βλ. P. S. I. 368.

⁴⁾ Βλ. P. C. Z. 59068, 5. πβ. P. C. Z. 59195, [4].

⁵⁾ Βλ. P. C. Z. 59068, 5. Πβλ. καὶ τὸ τοῦ Εὐαγγελίου (κατὰ Ἰωάννην C, 10, 11): ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων· ὁ δὲ μισθωτὸς καὶ οὐκ ὢν ποιμὴν, οὗ οὐκ ἔστι τὰ πρόβατα ἴδια, θεωρεῖ τὸν λύκον ἐρχόμενον καὶ ἀφίησι τὰ πρόβατα».

παραδῶση εἰς τὸν ἰδιοκτῆτην ἴσον ἀριθμὸν κτηνῶν καὶ εἰς ἣν κατάστασιν παρέλαβε ταῦτα. Ἐν δὲ ἡ ἀντικαταστήσῃ δι' ἄλλων ἴσης ἀξίας¹⁾. 2^{ον} «ἔμφορα» ὁ μισθωτὴς τοῦτέστιν ὑπεχρεοῦτο εἰς τὴν κατὰ τακτὴν προθεσμίαν καταβολὴν εἰς τὸν ἰδιοκτῆτην τοῦ καθορισθέντος μισθώματος, τοῦ «φόρου»²⁾. Εἶναι εὐνόητον ὅτι τὸ εἶδος καὶ τὸ ποσὸν τοῦ «φόρου» ἐποικίλλεν ἀναλόγως τοῦ εἶδους τῶν ζώων καὶ τῶν ἄλλων εἰδικῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας συνετελεῖτο ἑκάστη μίσθωσις. Κατεβάλλετο δὲ κατὰ τακτὴν προθεσμίαν, εἴτε εἰς εἶδος (δηλαδὴ εἰς ἔρρα³⁾) ἢ εἰς ἐπιγονήν⁴⁾,

¹⁾ Βλ. P. S. I. 377, 6. P. S. Z. 59328, 120, 126, 131, 138. 59340, 8. 59422, 12. (Διὰ τὴν χρῆσιν τῆς λέξεως ὑπὸ τὴν σημασίαν ταύτην βλ. τὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Taubenschlag, The Law of Greco-Roman Egypt, 278). Εἰς τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν ἡ μίσθωσις δὲν περιελάμβανε τὸν ὄρον τοῦ «ἀθάνατον», ὁ ποιμὴν ὑπεχρεοῦτο νὰ παραδῶσῃ εἰς τὸν ἰδιοκτῆτην τὸ δέριμα ζῶον τινὸς πρὸς πίστωσιν τῆς ἀπωλείας αὐτοῦ. Βλ. P. C. Z. 59429, 13 καὶ τὰ σχόλ. P. Mich. Z. 67, 26. P. Hib. 120, 30.

²⁾ Βλ. P. C. Z. 59328, 107, 119, 120, 122, 139, 156, 59338, 4. 59340, 5. 59422, 6. 59433, 23. P. S. I. 388, 56. 583. P. Tebt. 701, 19α.

³⁾ Βλ. P. S. I. 377, 250 π. Χρ.), 5-7. καὶ πρόσθετα... «ἀθάνατα ἀπορῶν καὶ ἑκάστην σοὶ δώσω κατὰ κτη(νος) πόκον ἕνα». Ὁ Schiefel (Landwirtschaft, 353) καὶ ἡ Cl. Préaux (Econ. royale d. Lag., 218/219) συνεπέραναν ἐξ αὐτοῦ, ὅτι ὁ εἰς ἔρρα «φόρος» ἀνῆρχετο εἰς ἕνα πόκον ἐρίου δι' ἑκάστον πρόβατον κατ' ἔτος. Προσεκτικότερα ὁμως παρατήρησις τοῦ κειμένου ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τοῦ παπύρου γενομένη ἀνάγνωσις τῆς βραχυγραφίας «κτη» (κατὰ κτη(νος)) εἶναι λίαν ἀμφίβολος. Διότι καὶ ὁ ὄρος «κατὰ κτη(νος)» θὰ ἀπετέλει ἀνεξήγητον πλεονασμὸν μετὰ τὸ προηγούμενον «ἐκάστον» καὶ ὁ καθορισμὸς τοῦ χρονικοῦ ὄρου, ὅστις ὑπάρχει εἰς τὰ ὅμοια κείμενα, θὰ ἔλειπεν ἐκ τοῦ παρόντος κατὰ τρόπον ἐπίσης ἀνεξήγητον. Ὑποθέτω, ὅτι ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσις τῆς βραχυγραφίας εἶναι «ἡμη» (κατὰ ἡμη(νον), ὀκτάμηνον), ὅτι δηλαδὴ ὁ μισθωτὴς ἐλάμβανε τὰ πρόβατα ὡς «ἀθάνατα» καὶ ἀντὶ ἐνὸς πόκου ἐρίων κατὰ κεφαλὴν ἀνὰ ὀκτὼ μῆνας, ἥτοι τριῶν πόκων ἀνὰ διετίαν, δεδομένου ὅτι ὁ ἴδιος ἐλάμβανε δύο πόκους ἐρίου ἐξ ἐκάστου προβάτου κατ' ἔτος (βλ. κατωτ. σελ. 132-135).

⁴⁾ Ἐνα ἔριφον π. χ. κατ' ἔτος δι' ἑκάστην μισθουμένην ὡς «ἀθάνατον» αἶγα (βλ. P. C. Z. 59422, 10) ἢ ἕνα καὶ τέταρτον (βλ. P. Mich. Z. 67, 5) ἢ ἕνα καὶ ἡμισυν (βλ. P. C. Z. 59340, 5, 7, 29). Ὁ Rostovtzeff (A Large Estate, 180) θεωρεῖ τὸ τελευταῖον τοῦτο ποσὸν φόρου ὡς ὑπερβολικὸν καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ δι' ὑποθέσεως, ἥτις δύνανται νὰ θεωρηθῇ περιττὴ μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ P. Mich. Z. 66 καὶ τοῦ ἐν S. B. 7984, ἐξ ὧν καταφαίνονται τὰ ἀποτελέσματα τῶν πλεονεκτικῶν διαθέσεων τοῦ ἐκμισθωτοῦ. Ἐξ ἄλλου, καὶ ἡ ἰπόθεσις τῆς Cl. Préaux, ὅτι δηλαδὴ μέρος τοῦ ὑπερβολικοῦ μισθώματος προωρίζετο «νὰ καταστήσῃ τὸ κεφάλαιον ἀθάνατον» (ἐνθ. ἀν., 219), δὲν εὐσταθεῖ. Διότι τὸ κεφάλαιον ἦτο ἐκ τῆς συμβάσεως «ἀθάνατον» καὶ οὐδὲν μέρος τοῦ «φόρου» προωρίζετο διὰ τὴν ἀντικατάστασιν τῶν ἀπωλειῶν αὐτοῦ, δὲν θὰ ἀπέφερε δὲ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τόκον 50%, ὡς ὑπολογίζει ἡ συγγραφεύς, ἀλλὰ πολὺ ὀλιγώτερον. Ἡ ἐξήγησις ὁμως τοῦ πράγματος εἶναι ἀπλουστερά. Οἱ πτωχοὶ αἰπόλοι, ὑπὸ τῆς ἀνάγκης

εἴτε εἰς χρῆμα¹⁾, εἴτε εἰς εἶδος καὶ χρῆμα συγχρόνως²⁾).

Τὰ κτήνη, τὰ ὅποια δὲν ἀπέφερον σοβαρὸν εἰσόδημα εἰς τὸν μισθωτὴν (ὅπως τὰ ἄρρενα καὶ τὰ μικρά), παρεχωροῦντο συνήθως ὡς «ἀθάνατα» μέν, ἀλλὰ «ἀφορα» δηλαδή ὁ μισθωτὴς ὑπεχρεοῦτο νὰ ἀποδώσῃ ταῦτα εἰς τὸν ἰδιοκτήτην ἅμα τῇ λήξει τῆς μισθώσεως, εἰς ἣν κατάστασιν παρέλαβε ταῦτα, ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως δὲν ὑπεχρεοῦτο εἰς τὴν καταβολὴν μισθώματος³⁾). Εἰς τὸ συμβόλαιον τῆς μισθώσεως μεταξὺ ἰδιοκτητοῦ καὶ μισθωτοῦ ἐλαμβάνετο πρόνοια περὶ παντὸς ζητήματος, τὸ ὅποιον θὰ ἦδύνατο νὰ γεννήσῃ προστριβὰς καὶ ἀμφισβητήσεις μεταξὺ τῶν συμβαλλομένων. Οὕτω, καθορίζεται σαφῶς καὶ λεπτομερῶς τὸ ποσόν, τὸ εἶδος, ὁ χρόνος καὶ ὁ τρόπος τῆς πληρωμῆς τοῦ μισθώματος· τὸ εἶδος, τὸ γένος, ἡ ἡλικία τῶν μισθωμένων ζώων, ὡς καὶ τὸ ποσόν τοῦ ἐρίου, τὸ ὅποιον φέρουν καθ' ὃν χρόνον συντελεῖται ἡ μίσθωσις. Ἐν τέλει δὲ προστίθεται καὶ ποινικὴ ρήτρα διὰ τὴν περίπτωσιν ἀθετήσεως τῶν ὅρων τῆς συμφωνίας ἐκ μέρους τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου τῶν συμβαλλομένων. Προσθέτως ὁ ἐκμισθωτὴς ἦδύνατο νὰ ἀπαιτήσῃ παρὰ τοῦ μισθωτοῦ καὶ ἐγγυήσεις διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἀφορώντων αὐτὸν ὅρων⁴⁾).

πιεζόμενοι, ἐδέχθησαν τὸν ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτητοῦ ἐπιβληθέντα ὅρον τοῦ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἐρίου κατ' αἶγα, ἀλλ' ἀπογοστερήσαντες, μὴ δυνάμενοι νὰ ἐκπληρώσωσιν τοῦτον, ἀνεχώρησαν» (ἐξηφανίσθησαν). Ἡ περίπτωση, ἄλλως τε, δὲν εἶναι μοναδική. Καὶ ἄλλοι μισθώται ζώων «ἀνεχώρησαν» (ἐδραπέτευσαν δηλαδή καὶ κατέφευγον ὑπὸ τὴν προστασίαν ἱεροῦ «ἀσύλου», ἐὰν κατεδιώκοντο), ἐπειδὴ δὲν ἦδύνατο νὰ ἀνταποκριθῶν εἰς τὰς υπερβολικὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἰδιοκτητῶν (βλ. P. S. I. 368, 23. P. C. Z. 59310, 2).

¹⁾ Βλ. P. S. I. 583. (Ὁ μισθωτὴς Πασὺς Ἀμενέως καταβάλλει ὡς φόρον 2½ δραχμ. ἐτησίως κατὰ κεφαλὴν δι' 71 βασιλικά πρόβατα). Πβλ. P. C. Z. 59328, 106-108. 59394, 11-12. 59772. 59787, 26-28 καὶ ἀνωτ. σελ. 111 ὑποσ. 1.

²⁾ Βλ. P. C. Z. 59328, 119: «ἐμφόρους (αἶγας) ο (70)· φόρον χαλκοῦ τετράβολον, ἔριφον ἓνα». 159: «χίμαροι θήλεις ρ (100), ὧν φόρος τῆς πρώτης δωδεκαμῆρον ἔριφοι γ (50) καὶ χαλκοῦ διώβολον (γίνονται) (δραχμαὶ) λγ (33) διώβολον».

³⁾ Βλ. P. C. Z. 59328, 121, 126, 131, 138: «τράγοι ἀθάνατοι» καὶ «ἄνευ φόρου ἀθάνατοι», καὶ «ἂ νέμουσι ἀπὸ τῶν χιμάρων ἄνευ φόρου ἄρρενα». 59422, 12 καὶ σχόλ. P. Mich. Z. 67, 7: «ἔλαβον ἐν τῷ δ (τετάρτῳ ἔτει) ἀφόρους (αἶγας)».

⁴⁾ Βλ. P. C. Z. 59340, ὅστις περιέχει τὸ ἀρτιότερον διασωθὲν μισθωτήριον συμβόλαιον τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς (247 π. Χρ.). Πβλ. P. Mich. Z. 66. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς μισθώσεως ὑφίσταται καὶ κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν. Βλ. P. Strassh. I, 30 (278 μ. Χρ.). P. Théad. 8. 9 (4ος αἰ. μ. Χρ.). Πβλ. *Mitteis*, Chrest. II, 364. *P. Meyer*, Jurist. P. 40. *Collomp.*, *Mélanges Maspero*, II, 335 κ. ἐξ. (=S. B. 8086). *Taubenschlag*, *The Law of Greco-Roman Egypt*, 278-279. (Δὲν κατώρθωσα νὰ ἴδω τὴν μελέτην τῆς *Sibylle von Bolla*, *Untersuchungen zur Tiermiete und Viehpacht im Altertum*, München, 1940). Σημειωτέον, ὅτι καὶ εἰς τὴν Νέαν Ἑλλάδα οἱ ὄροι καὶ γενικῶς ὁ τρόπος οὗτος τῆς μισθώσεως προβάτων καὶ αἰγῶν, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἡ ὁρολογία, παραμένουν ἀμετάβλητοι. Κατὰ τὴν συνηθεστέραν περίπτωσιν, ὁ ἰδιοκτήτης παρα-

Ὁ τρόπος οὗτος τῆς μισθώσεως συνέφερεν ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἰδιοκτῆτας, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μισθωτάς. Ὁ ἰδιοκτῆτης εἶχεν ἐξησφαλισμένον τὸ κεφάλαιον, ἐφ' ὅσον δὲ εἰσέπραττεν ἀνελλιπῶς τὸν «φόρον»¹⁾, καὶ ἐπιτόκιον ἀρκετὰ ὑψηλόν, ὄχι μικρότερον τοῦλάχιστον τοῦ τῶν εἰς χρῆμα δανείων κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Ἄν ὑποθέσωμεν, π.χ., ὅτι ἐν πρόβατον περὶ τὰ μέσα τοῦ 3^{ου} αἰῶνος π. Χρ. ἐτιμᾶτο 8 δραχ.²⁾ καὶ ὅτι ἀπέφερεν εἰς τὸν κύριον αὐτοῦ εἰσόδημα ἐτήσιον 2-2½ δραχμ.³⁾, ἔχομεν ἐπιτόκιον 25-31 %⁴⁾· γνωρίζομεν δέ, ὅτι τὸ ἐπιτόκιον τῶν εἰς χρῆμα δανείων κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐκυμαίνεται ἐν Αἰγύπτῳ μεταξὺ 25 - 45 %⁵⁾. Τὸ κέρδος ὅμως διὰ τοὺς ἰδιοκτῆτας ἦτο πολὺ μεγαλύτερον, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι δὲν ἦσαν μόνον ἡσφαλισμένοι ἀπὸ πάσης φθορᾶς τοῦ κεφαλαίου, ἀλλ' εἶχον καὶ τὴν εὐχέ-

χωρεῖ τὰ ζῶα εἰς τὸν ποιμένα ὡς «ἀθάνατα» καὶ «φορικά». Ὁ πρῶτος ὅρος ἀποδίδεται σήμερον διαφοροτρόπως κατὰ τόπους: «σιδηροκέφαλα» (Ἄνδρος, Νάξος, Πάρος, Ρόδος, Σαμοθράκη καὶ ἄλλαχοῦ), «κεφαλακά» (Αἰτωλία, Ἀκαρνανία, Θεσσαλία καὶ ἄλλαχοῦ), «κεφαλάτικα» (Μάνη, Μήλος καὶ ἄλλαχοῦ), «κεφαλάρικα» (Ἄνδρος καὶ ἄλλαχοῦ), «ἀφεντικά» (Ἀρκαδία, Ἡλεία, Κορινθία, Μεσσηνία καὶ ἄλλαχοῦ), «ἄρφα» (Καταβόντι, Μεσσηνία, Στερεὰ Ἑλλάς καὶ ἄλλαχοῦ). Ὁ φόρος, ἢ «σοδεῖα» ἢ ἢ «ρομή» λεγόμενη σήμερον, κανονίζεται κατόπιν συμφωνίας μεταξὺ μισθωτοῦ καὶ ἐκμισθωτοῦ, ἢ οἱ ὅροι ἐξαρτῶνται, ὡς τὸ πάλαι, ἐκ πολλῶν εἰδικῶν παραγόντων (τοῦ εἶδους καὶ τῆς καταστάσεως τῶν μισθωμένων ζῴων, τῶν τοπικῶν ἐθίμων κλπ.). Συνίσταται δὲ συνήθως μὲν εἰς εἶδος (ἄρνιά, ἔρια, τυροί), ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς χρῆμα (ἐν Καρπάθῳ, π.χ.). (Ἐκ πληροφοριῶν τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ καὶ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου).

¹⁾ Ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Ζήνωνος ἀποδεικνύει, ὅτι οἱ ἰδιοκτῆται δὲν ἦσαν ὡς πρὸς τοῦτο πάντοτε ἡσυχοί. Βλ. P. C. Z. 59338: «[ἵνα μὴ συμβαί]νη[ι] τῶν αἰγῶν τεικτόντων (sic) τοὺς αἰπόλους ἀνασοβεῖσθαι καὶ τὸν φόρον ἡμῖν δι[α]πεσεῖν». Καὶ ἡ αὐστηρότης, ἄλλως τε, τῆς ποινικῆς ρήτηρας (βλ. P. C. Z. 59340, 8-17) καὶ ἡ ἀπαίτησις σοβαρῶν ἐγγυήσεων (βλ. P. C. Z. 59340, 16-20. 59422, 16) δεικνύουν τὴν αὐτὴν ἀνησυχίαν. Πβλ. καὶ P. C. Z. 59433, 22-27. P. Mich. Z. 66. S. B. 7984 P. S. I. 399, 6.

²⁾ Βλ. P. Hib. 36, 6, 12.

³⁾ Βλ. P. S. I. 583, 2. P. C. Z. 59772, 4, 11.

⁴⁾ Ἐὰν δὲ παραδεχθῶμεν ὡς ἀληθές, ὅτι ἐν πρόβατον ἀπέφερεν ἐτησίως εἰς τὸν κύριον αὐτοῦ μόνον ἓνα πόκον ἐρίων (P. S. I. 377. Πβλ. ἀνωτ. σελ. 129 ὑποσ. 3), τότε τὸ ἐπιτόκιον τοῦ κεφαλαίου (τιμὴ προβάτου 8 δραχμ.) ἀνήρχετο εἰς 50%, ἐφ' ὅσον ὁ πόκος ἐτιμᾶτο περίπου 4-5 δραχμ. (βλ. P. Ent. 2, 3. Πβλ. κατωτ. σελ. 137 ὑποσ. 5). Εἰς τὸ ἴδιον συμπέρασμα θὰ καταλήξωμεν, ἐὰν λάβωμεν ὡς βάσιν, ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ 3^{ου} αἰῶνος ἡ καλὴ αἶξ ἐτιμᾶτο 2 δραχμ. (βλ. P. Hib. 37) καὶ τὸ ἐρίφιον 1 δραχμ. (βλ. P. S. I. 368, 7. P. C. Z. 59328, 104). Χρειάζεται ὅμως νὰ μὴ λησμονῶμεν, ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν δεδομένων τούτων εἶναι συμπτωματικά καὶ ἀμφίβολα καὶ δὲν δύνανται νὰ χρησιμεύσουν πρὸς ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων γενικοῦ κύρους.

⁵⁾ P. C. Z. 59327 (249 π. Χρ.), εἰσαγ. 59355 εἰσαγ. B. G. U. 1273, 9 (220 π. Χρ.), 1274, 13 (218 π. Χρ.). Πβλ. *Préaux*, *Écon. royale d. Lag.*, 282-283. (Διὰ τὰ ἄλλα Ἑλληνιστικὰ κράτη βλ. *Tarn*, *Hellenist. Civilis.*, 106).

ρειαν νὰ εἰσπράττουν τὸν τόκον αὐτοῦ εἰς εἶδη πρώτης ἀνάγκης (ἀμνούς, ἐρίφια, τυρὸν καὶ ἰδίως ἔρια, τῶν ὁποίων ἡ προμήθεια δὲν φαίνεται νὰ ἦτο εὐκόλος ἄλλοθεν¹⁾). Τὰ σχηματισθέντα, ἄλλως τε, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μεγάλα ποίμνια προβάτων καὶ αἰγῶν τοῦ βασιλέως, τοῦ Ἀπολλωνίου, τοῦ Ζήνωνος καὶ ἄλλων πλουσίων κληρούχων²⁾, οἵτινες ἐξεμεταλλεύοντο αὐτὰ ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δι' ἐκμισθώσεως εἰς ἐπαγγελματίας ποιμένας, εἶναι ἀπόδειξις τοῦ ἐπικερδοῦς τῆς ἐπιχειρήσεως.

Οἱ μισθωταὶ ἀφ' ἑτέρου εὗρισκον ἀσφαλῶς τὴν ἐπιχείρησιν τούτην ἐπικερδῆ. Φαίνεται ὅτι τὸ ἐξ αὐτῆς καθαρὸν κέρδος, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ μισθώματος, τῶν κρατικῶν φόρων καὶ τῶν ἐξόδων διατροφῆς τοῦ ποιμνίου, ἐπῆρκει διὰ τὴν ἰδίαν συντήρησιν. Τοῦτο τεκμαίρεται καὶ ἐκ τῆς προθυμίας, μετὰ τῆς ὁποίας οὗτοι προσφέρονται εἰς τὴν μίσθωσιν καὶ ἐκ τῶν προσπαθειῶν, τὰς ὁποίας καταβάλλουν ἐνίοτε, διὰ νὰ ὑποσκελίσουν ἄλλους ὁμοτέχνους³⁾ ἢ καὶ ἐκ τοῦ καταφανῶς ὑπερβολικοῦ μισθώματος, τὸ ὁποῖον δέχονται νὰ καταβάλλουν⁴⁾. Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ ὑπολογίσωμεν, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν, τὰ καθαρὸν κέρδος τῶν ποιμένων, ἐφ' ὅσον πολλοὶ τῶν παραγόντων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρτῶνται τὰ ἔσοδα καὶ τὰ ἔξοδα αὐτῶν ἦσαν καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὡς καὶ ἄλλαχοῦ, ἀστάθμητοι. Δύο ἐν τούτοις παράγοντες συντελεστικοὶ τοῦ ἱκανοποιητικοῦ ἐκ τῆς ποιμνιοτροφίας εἰσοδήματος, δύναται νὰ ὑπολογισθοῦν, διότι παραμένουν ὁπωσδήποτε σταθεροὶ διὰ τὴν Αἴγυπτον: ἡ διπλῇ ἐντὸς τοῦ ἔτους ἐπιγονὴ καὶ ἡ διπλῇ κουρά, αἱ ὁποῖαι, καὶ χωρὶς τῶν ἀπὸ τῆς γαλακτοκομίας ἐσόδων, ἦσαν ἱκαναὶ νὰ καλύψουν τὰ ἔξοδα καὶ νὰ ἀφήσουν καὶ περιθώριον κέρδους. Ὅτι δὲ οἱ Αἰγύπτιοι «δὶς τεκόντα καὶ δὶς ἀποκαρέντα ἔκαρποῦντο τὰ πρόβατα» γνωρίζομεν ὅχι μόνον ἐκ μαρτυριῶν τῶν συγγραφέων⁵⁾, ἀλλὰ καὶ τῶν παπύρων. Ἡ διάκρισις μεταξὺ «ἀρνῶν πρωΐμων καὶ ὀψίμων»⁶⁾ ἢ

¹⁾ Πβλ. P. S. I. 399. 605. P. C. Z. 59145. 59298. 59328, 35-60. 59411, 3. P. Mich. Z. 16. 58. P. Petr. II 32, 20, 22 (σελ. 108). P. Ent. 2. 3. 4 καὶ ἀνωτ. σελ. 121 ὑποσ. 4.

²⁾ P. S. I. 377: πρόβατα 536 αἰγες 10. 368, 44, 61: πρόβατα 122. 386: αἰγες 500 καὶ ... 626: πρόβατα 304. P. C. Z. 59328: αἰγες 1121. 59404: πρόβατα 110. 59394: πρόβατα 6371, αἰγες 206. 59429: ἔριφοι 160. 59340: αἰγες 144. 59422: αἰγες 60, ἔριφοι 125. 59406: πρόβατα 83. 59773: πρόβατα 100. P. Mich. Z. 67: αἰγες 246. P. Hib. 33: πρόβατα 80 (πβλ. 120. 167. 168). P. Frankf. 5: πρόβατα 200. κλπ. Πβλ. ἀνωτ. σ. 124.

³⁾ Βλ. P. S. I. 377, 5-7, 13-70. P. C. Z. 59422.

⁴⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 129 ὑποσ. 4.

⁵⁾ Βλ. Διοδ. I, 36, 6. 87, 2. Πβλ. Schnebel, Landwirtschaft, 327.

⁶⁾ P. C. Z. 59771, 10-11 (Τὰ ἀρνὰ τῆς παραγωγῆς τοῦ τρέχοντος ἔτους, τὰ «*ῥετινὰ ἀρνία*», λέγονται «*ἀρνες ἐφέτειοι*»: Archiv V, 1913, 394 no 322, ο, ἀπαντᾷ ὁμως καὶ ὁ δωρικὸς τύπος «*ἀρνία σάτινα*»: P. C. Z. 59406, 11· 3ος αἰ. π. Χρ. Πβλ. P. C. Z. 59346, 6).

«πρώτης καὶ δευτέρας» κατηγορίας¹⁾ καὶ προβάτων «θερινῶν καὶ χειμερινῶν»²⁾, ἀναφέρεται ἀσφαλῶς εἰς τὸν κατὰ δύο ἐποχάς, «θερινὸν καὶ «χειμερινόν», «πρώϊμον» καὶ «ὄψιμον» τοκετὸν τῶν προβάτων. Βεβαίως αἱ ἔννοιαὶ αὗται, αἵτινες προκειμένου περὶ τοκετοῦ προβάτων καὶ αἰγῶν δὲν ἀναφέρονται εἰς σαφῶς καθωρισμένα χρονικὰ ὅρια καὶ εἰς ἄλλα κλίματα ψυχρότερα τῆς Αἰγύπτου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν ἀκριβὲς περιεχόμενον ὑπὸ τὰς κλιματικὰς συνθήκας τῆς Αἰγύπτου ἰδιαίτερος³⁾, αἵτινες εὐνοοῦν καθ' ὅλον τὸ ἔτος τὸ βάτευμα καὶ τὸν τοκετὸν τῶν προβάτων.

4. Κουρά: χρόνος, καὶ τρόποι αὐτῆς. Μεταφορὰ τοῦ ἐρίου.

Ἐπάρκεια καὶ τιμὴ παραγομένου ἐρίου. Φυσικὰ χρώματα αὐτοῦ.

Προκειμένου περὶ τῆς κουράς τῶν προβάτων καὶ αἰγῶν δὲν ὑπῆρχον ἐπίσης χρονολογίαι αὐστηρῶς τηρούμεναι ἐν Αἰγύπτῳ, οὔτε ἰδιαίτερα ἐποχή, καθ' ἣν πρέπει νὰ κείρωνται τὰ πρόβατα, διότι «ἀρχίζον νὰ ἰσθύνουν»⁴⁾, ἐφ' ὅσον τοῦτο συμβαίνει ἐκεῖ τὸ πλεῖστον τοῦ ἔτους. Γνωρίζομεν βεβαίως ὅτι ἐγίνετο κουρά θερινή⁵⁾ καὶ χειμερινή. Ἡ πρώτη ἐγίνετο πιθανῶς περὶ τὸν Αὐγουστον ἢ Σεπτέμβριον, ἡ δὲ δευτέρα περὶ τὸν Φεβρουάριον ἢ Μάρτιον⁶⁾. Πόσον ὁμως νὰ ἦτο ἐπισημὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου συμπέρασμα γενικεῖον συγκεκριμένας περιπτώσεις, ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν παπυρικῶν κειμένων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται συγχρόνως πρόβατα τῆς αὐτῆς ἀγέλης «ἐπίκουρα, ἡμίκουρα, ψικά»⁷⁾ ἢ «ἀπὸ κουράς» καὶ «ἐμποκα»⁸⁾,

¹⁾ Ἄρνες πρῶτοι-ἄρνες δεῦτεροι». Βλ. Sothas, P. Dém. Lille I σελ. 45.

²⁾ Βλ. P. C. Masp. 67141 recto III *passim*. Πβλ. Plin. N. H. VIII, 178. Schnebel, ἐνθ. ἀνωτ., 325.

³⁾ Τὸ ἐν P. S. I. 863 (ι) κείμενον π. χ. παρουσιάζει τὸν τοκετὸν ποιμνίου αἰγῶν ὡς μέλ-λοντα νὰ γίνῃ μετὰξὺ Ἰουλίου καὶ Σεπτεμβρίου «αἶγες τέλει ἐπίτοκοι (ἀνάγν. ἐπίτοκοι) αἱ τέξον[ται] τοῦ Παῦνι κδ[...]. ἄλλαι τέξονται τοῦ Ἐπίπ» (στιχ. 43-47).

⁴⁾ Varro, R. R. II, 11, 6: «sudare inceperunt oves».

⁵⁾ Πβλ. P. S. I. 305 (3ος/4ος αἰ. μ. Χρ.): «ἔρια θερινὰ ἐνθάδε οὐχ εὖρον». Ὁ Schnebel (ἐνθ. ἀν., 325) συμπεραίνει ἐξ αὐτοῦ ὀρθῶς, ὅτι τὰ θερινὰ ἔρια ἦσαν καλυτέρας ποιότητος τῶν χειμερινῶν.

⁶⁾ Βλ. P. S. I. 368, 44 (245 π. Χρ.). P. Ent. 2 verso, 1 (218 π. Χρ.). P. Lond. 131 (I σελ. 166), 111 (78 μ. Χρ.). S. B. 8086, 9-10 (286 μ. Χρ.). Πβλ. Colum. VII, 4, 7. Blümmer, Technologie I², 102. Lesquier, R. Égypt. II (1921), 131. Collomp, Mélanges Maspéro II, 336.

⁷⁾ Βλ. P. Hib. 32. 12-16 (ἐν μηνὶ Δίῳ = Δεκέμβριος - Ἰανουάριος). P. C. Z. 59771, 6-8 (ἐν μηνὶ Τῦβι = Φεβρουάριος - 21 Μάρτιος). Ἀμφότεροι τῶν μέσων τοῦ 3ου αἰ. π. Χρ.

⁸⁾ Βλ. P. Théad. 8, 6, 15 (ἐν μηνὶ Μαρτίῳ τοῦ 306 μ. Χρ.). Πβλ. S. B. 8086, 8-10 (Νοέμβριος τοῦ 286 μ. Χρ.). Ἡ πλήρης ἔκφρασις τοῦ πρώτου ὅρου εἶναι «ἀπὸ κουράς τοῦ δεῖνα μηνός»,

δηλαδή πάσης δυνατῆς καταστάσεως ἀπὸ ἀπόψεως ἐρίου. Διότι μεταξὺ τῶν προβάτων τῆς πρώτης ἀγέλης ὑπάρχουν καὶ «ψιλὰ», δηλαδή πρὸ ὀλίγου καρέντα, καὶ «ἡμίκουρα», δηλαδή πρὸ τινος χρόνου καρέντα καὶ φέροντα ἔριον ἀνεπτυγμένον μὲν ἀρκετά, ὅχι ὅμως εἰς σημεῖον, ὥστε νὰ δύναται νὰ καρῇ ἐκ νέου¹⁾, καὶ «ἐπίκουρα», δηλαδή φέροντα ἔριον τόσον ἀνεπτυγμένον, ὥστε πρέπει νὰ καρῇ ἐντὸς ὀλίγου. Μεταξὺ δὲ τῶν προβάτων τῆς δευτέρας ἀγέλης ὑπάρχουν δύο κατηγορίαι: τὰ «ἀπὸ κουρᾶς», τὰ κεκαρμένα δηλ., καὶ τὰ «ἔμποκα», τὰ ἔτοιμα πρὸς κουράν.

Εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν παπύρων χρησιμοποιοῦνται καὶ ἄλλοι ὅροι πρὸς χαρακτηρισμὸν τῆς καταστάσεως τῶν προβάτων ὡς πρὸς τὴν ποσότητα τοῦ φερομένου ἐρίου, συνώνυμοι τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου τῶν ἤδη μνημονευθέντων. Οὕτω, τὰ «ἐπίκουρα» ἀλλαχοῦ χαρακτηρίζονται ὡς «ἐπίποκα»²⁾, τὰ δὲ «ἔμποκα», ὡς «σύμποκα»³⁾ ἢ «δασέα»⁴⁾. Ὅθεν ἀπὸ τῆς μιᾶς κουρᾶς εἰς τὴν ἄλλην τὰ πρόβατα δύνανται νὰ εἶναι: 1) ψιλὰ ἢ ἀπὸ κουρᾶς 2) ἔμποκα, σύμποκα ἢ δασέα καὶ 3) ἐπίκουρα ἢ ἐπίποκα. Εἰς Βυζαντινὸν πάπυρον τοῦ Μουσείου τοῦ Καίρου ἀναφέρονται καὶ οἱ μοναδικοὶ ὅροι «ἄκερσος»⁵⁾ καὶ «νεόκουρος»⁶⁾, τὸν ὅσον πρῶτος εἶναι συνώνυμος τοῦ «ἔμποκος», ὁ δὲ δεύτερος τοῦ «ψιλός»⁷⁾.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ὅτι ἡς δηλοῦται συγκεκριμένως ἡ κατάσταση τοῦ κεκαρμένου προβάτου κατὰ τὸν χρόνον τῆς μισθώσεως.

¹⁾ Πιθανὸν ὁ ὅρος νὰ μὴ σημαίνει πάντοτε τὴν μέσσην κατάστασιν μεταξὺ «ψιλῶν» καὶ «ἐμπόκων», ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰ «τὸ ἥμισυ κουράν», τὴν πρὸ τῆς κυρίως κουρᾶς δηλ. γενομένην μερικὴν κουράν τῶν περὶ τὴν κεφαλὴν, τὸν λαιμόν, τὴν κοιλίαν, τὴν οὐράν καὶ τὰ σκέλη βραχέων ἐρίων τῶν προβάτων (τὸ παρ' ἡμῶν «κωλοκούρεμα» ἢ «σφεντυλοκούρεμα»). Πβλ. Ἡσύχ. ἐν λ. σπόλια.

²⁾ Βλ. P. Ent. 3, 2. 91. 4. P. C. Z. 59771, 6. (Πβλ. καὶ Π. Δ. Βασιλ. IV, 3, 4). Οἱ ὅροι «ἐπίποκος» καὶ «ἐπίκουρος» δίδονται συνήθως ὡς συνώνυμοι τῶν «ἔμποκος, σύμποκος, δασύς» (βλ. Guéraud ἐν P. Ent. 3, 2 σχόλ. Mayser, Gr. d. Papyr., I³ 3, 197. 201. Preisigke, Wörterb. ἐν λ. «ἐπίποκος»). Ὑπάρχει. ἐν τούτοις, διαφορὰ τις σημασιολογικὴ μεταξὺ τῶν πρώτων, τὰ ὅποια δηλοῦν τὴν ἀμέσως ἐπικειμένην κουράν, καὶ τῶν δευτέρων δηλούντων ἀπλῶς τὴν ὑπαρξιν ἀρκετοῦ ἐρίου, ὅχι ὅμως καὶ τὴν πρὸς κουράν συμπλήρωσιν αὐτοῦ. (Ὁ ὅρος «ἐπίκουρος» εἶναι ἀθησαύριστος εἰς τὰ Λεξικά Preisigke καὶ Liddell-Scott).

³⁾ Βλ. P. Tebt. 22, 9. 23, 1.

⁴⁾ Βλ. P. Hib. 36, 6, 12. 37, 6, 15.

⁵⁾ P. C. Masp. 67141 III (recto). 11 (6^{ος} αἰ. μ. Χρ.). (Ὁ ἀρχαιοπινὴς οὗτος ὅρος δὲν περιελήφθη εἰς τὴν τελευταίαν ἔκδοσιν τοῦ Λεξικοῦ Liddell-Scott. Ἐν τούτοις, ἡ ἀνάγνωσις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ παπύρου εἶναι ἀσφαλεστάτη, ὡς ἠδυνήθη νὰ διαπιστώσω, μολονότι ὁ ἐκδότης ἀνέγνωσε: «ἄκ[ερ]σος»).

⁶⁾ Αὐτόθ. III (recto), 2. 4, 5 κλπ.

⁷⁾ Ὁ ἀείμνηστος ἐκδότης κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ λέξις ἐν τῷ παπύρῳ δὲν

“Οσον ἀφορᾷ τὸν τρόπον τῆς κουρᾶς τῶν προβάτων, οἱ πάπυροι μαρτυροῦν ὅτι εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον ἦσαν ἐν χρήσει αἱ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐφαρμοζόμεναι δύο μέθοδοι¹⁾. Ἡ μία εἶναι ἡ κουρά κυρίως εἰπεῖν²⁾, ἡ διὰ ψαλίδος δηλ. κοπή τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων (καὶ τῶν αἰγῶν) μέχρι τῆς ἐπιφυανείας τοῦ δέρματος, ἡ χρησιμοποιοιμένη γενικῶς καὶ σήμερον. Οἱ ἐνεργοῦντες τὴν κουράν ἐλέγοντο «κουρεῖς»³⁾ ἢ «ἐριοκάρται»⁴⁾. Ἐχρειάζετο βεβαίως νὰ ἔχουν οὗτοι ἀποκτήσει εἰδίκευσίν τινα εἰς τὴν τέχνην τῆς κουρᾶς⁵⁾, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως αὐτοὶ οὗτοι οἱ ποιμένες, ἐκμανθάνοντες ἐν τῇ πράξει τὴν τέχνην, ἦσαν καὶ οἱ κουρεῖς τῶν ἰδίων κτηνῶν⁶⁾. Εἰς τὴν περίπτωσιν, καθ’ ἣν, ἔνεκα τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν πρὸς κουράν ζῶων ἢ δι’ ἄλλον τινὰ λόγον, προσελαμβάνοντο ξένοι «κουρεῖς» ποιμένες, οὗτοι ἐλάμβανον χρηματικὴν⁷⁾ ἢ ἄλλην ἀμοιβήν, τὰ «κάρτρα»⁸⁾.

σημαίνει τὰ προσφάτως καρέντα πρόβατα, ἀλλὰ τὰ διὰ πρώτην φορὰν καρέντα «νέα» ζῶα, «τὰ ἀγνῆ», κατ’ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἐν αὐτῷ πολλάκις ἀναφερόμενα «τὰ μεγάλα» (Αὐτόθ. σελ. 60). Ὁ συντάκτης ὅμως τοῦ κειμένου μετεχειρίζετο ὁμοιότητες προσωπικάς ἐκφράσεις διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὰ κοινὰ ἄκουρος καὶ φιλός, ὁρθῶς δὲ οἱ λέξικογράφοι (βλ. Preisigke καὶ Liddell-Scott ἐν λ.) μεταφράζουν τὸ «νεόκουρος» διὰ τοῦ «νεώσε κεκαρμένως».

¹⁾ Πβλ. *Blümmner, Technologie I*², 102-103, 3² 14, RE ἄρθρ. *Scharf* σελ. 877, ἄρθρ. *Lana* σελ. 599, *Thesaurus*, DA ἄρθρ. *Lana* σελ. 920.

²⁾ Ὁ ἐν χρήσει ὄρος ἦτο «κείρειν τὰ πρόβατα» (βλ. P. C. Z. 59430, 5. P. Ent. 2, 5. 3, 4) καὶ «κείρειν τὰς αἶγας» (βλ. P. C. Z. 59436, 55), ὡς καὶ παρ’ ἡμῖν σήμερον λέγεται κοινῶς «κουρεύω τὰ πρόβατα ἢ τὰ γίδια».

³⁾ Βλ. P. C. Z. 59176, 54. 59430, 5. (Σήμερον ὁ «κουρευτής», οἱ «κουρευτᾶδες»).

⁴⁾ Ὁ ὄρος ἀπαντᾷ μόνον ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Βλ. P. Mich. Tebt. I, 23 recto III, 9. XVII, 38 (45-47 μ. Χρ.). P. Flor. 71, 159, 438 (2^{ος} αἰ. μ. Χρ.). Ὁ ἐν P. Tebt. 401, 1, 16 ἀπαντῶν τύπος «ἐριοκαίτης» ἢ «ἐριοχαίτης» εἶναι πιθανόν, ἀλλ’ οὐχὶ βέβαιον, ὡς πιστεύουν οἱ λέξικογράφοι (βλ. Preisigke καὶ Liddell-Scott ἐν λ.), ὅτι εἶναι ἡ αὐτὴ λέξις.

⁵⁾ Εἰς τὸν P. Mich. Tebt. I, 23 recto III, 9 ἔχει καταχωρισθῇ «διδασκαλικὴ Ὁρσητος πρὸς Ὁρσενοῦφιν ἐριοκάρτην». (Περὶ τῶν συμβάσεων μαθητείας εἰς τέχνην τινά, τῶν «διδασκαλικῶν» λεγομένων, βλ. κατωτ. Μέρος Β’, Κεφ. 1^{ον} § 4).

⁶⁾ Βλ. P. Lond. I, 131, 111 (σελ. 166). Πβλ. *Orth*, RE ἄρθρ. *Lana* σελ. 598.

⁷⁾ Βλ. P. C. Z. 59176, 55, 59430, 6.

⁸⁾ Βλ. P. Lond. I, 131, 111: «Βαρῶσει ποιμένι κάρτρα πόκων διώβολον ἡμῖον». Ὁ Wilcken ὑποστηρίζει, ὅτι «κάρτρα» σημαίνει ἐδῶ τὰ ἐργαλεῖα, τὰ ψαλίδια δηλ. τοῦ ποιμένου, δι’ ἃ ἐδόθησαν εἰς αὐτὸν οἱ 2 1/2 ὄβολοι (Archiv IV, 1908, 485). Τὴν γνώμην ταύτην ἀσπάζονται ὁ Preisigke (Wörterb. ἐν λ. κάρτρα) καὶ ὁ Schnebel (Landwirtschaft, 327). Ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου καὶ τὰ πολλὰ ἀνάλογα εἰς τοὺς παπύρους εἰς -τρον οὐδέτερα, σημαίνοντα τὴν ἀμοιβὴν τοῦ ἐνεργοῦντος ληροσώπου (πβλ. γνάπτρα, πλύντρα, ὕφαντρον, ἡπητρον κλπ. Βλ. *Mayser*, Gr. d. Papyr. I² 3, 85) οὐδεμίαν καταλείπουν ἀμφιβολίαν, ὅτι οἱ 2 1/2 ὄβολοι ἐδόθησαν εἰς τὸν ποιμένα ὡς μισθὸς διὰ τὴν κουράν προβάτων (πβλ. *Olsson*, Aegyptus, VI, 1925, 291).

Πολλάκις, ἂν μὴ πίνοντε, πρὸ τῆς κουράς τὰ πρόβατα «ἐπλύνοντο»¹⁾ καὶ διὰ λόγους καθαριότητος καὶ διὰ λόγους εὐκολίας τῶν κουρέων.

Ἡ δευτέρα μέθοδος ἦτο λεπτοτέρα καὶ πολυπλοκωτέρα, εἰσήχθη δὲ εἰς τὴν Αἴγυπτον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων καὶ ἐφηρμόζετο μόνον ἐπὶ τῶν «ὑποδιφθέρων» προβάτων ἐκλεκτοῦ εἵδους. Οἱ ἀσκοῦντες τὴν μέθοδον ταύτην δὲν «ἔχειρον» τὸ ἔριον τῶν ὑποδιφθέρων, ἀλλ' «ἔτιλλον» αὐτό²⁾, ἀπέσπων δηλ. ἀπὸ τῆς ρίζης τὰς τρίχας τοῦ προβάτου διὰ τῶν χειρῶν ἢ καὶ τῇ βοηθείᾳ ειδικῆς λαβίδος. Ἐκτὸς τῆς ἄλλης περιποιήσεως τοῦ ἐρίου τῶν ὑποδιφθέρων προβάτων, περὶ ἧς ὠμιλήσαμεν³⁾, ἐλαμβάνοντο καὶ πρόσθετα μέτρα, ἀμέσως πρὸ τῆς κουράς καὶ μετ' αὐτήν πρὸς τὸν σκοπὸν διευκολύνσεως τοῦ τιλμοῦ καὶ ἀποφυγῆς πιθανῶν ζημιῶν εἰς βάρος τῶν κτηνῶν.

Τῆς κουράς προηγεῖτο τριήμερος ἀναγκαστικὴ νηστεία τῶν προβάτων ἥτις, ὥς ἐπιστεύετο, καθίστα εὐκολώτερον καὶ ἀνωδυνώτερον διὰ τὰ ζῶα τὸν τιλμόν. Ἐπηρεοῦνται πλῆσις τῶν πληγέντων μερῶν τοῦ σώματος τοῦ ζώου διὰ τοῦ θείου, ἐπ' αὐτοῦ οἷου τοῦ τριχωτοῦ μέρους τοῦ δέρματος διὰ μείγματος κηροῦ καὶ χοιρείου λίπους καὶ μετὰ τέσσαρας ἡμέρας λουτροῦ ἐντός ὕδατος θαλασσίου ἢ ὕδατος βροχίου ἐντός τοῦ ὁποίου εἶχε διαλυθῇ ἄλας. Οἱ πάπυροι οὐδεμίαν παρέχουν ἀκριβῆς πληροφορίαν μέχρι τοῦδε περὶ τῶν πρὸ καὶ μετὰ τὸν τιλμόν τοῦ ἐρίου ἀναγκαίων ἐνεργειῶν⁴⁾. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, πάντως, ἐπίστευον ὅτι διὰ τῆς μεθόδου ταύτης ἐπετύγχανον ἐκάστοτε καλυτέρας ποιότητος ἐρίου, κυρίως δὲ «μαλακώτερον»⁵⁾.

¹⁾ Βλ. *Colum.* XI, 2, 35 (διὰ τὰ πρόβατα τοῦ Τάραντος). Οἱ πάπυροι ἐπιβεβαιοῦν τὸ πρᾶγμα. Βλ. P. Ent. 2, 5: «ἐπελθὼν ἐπὶ τὴν ποίμναν πέπ[λ]υκε καὶ . . . κέκαρκε» (κατ' ἐπιτυχὴ συμπλήρωσιν τοῦ Wilcken ἐν Archiv X, 1932, 242)· ἀλλὰ καὶ ὁ P. Tebt. 53 (110 π. Χρ.), 19, συμπληρούμενος μαρτυρεῖ τὸ αὐτό: «πρόβατα σύμμεικτα, ἐν οἷς πεπ[λ]υμένα ἐνποκα ἰβ». Ἡ πλῆσις τοῦ ἐρίου ἐπὶ τοῦ προβάτου ἐγένετο ἐνίοτε τῇ βοηθείᾳ τῆς ρίζης τοῦ φυτοῦ «στρουθίου» Βλ. P. C. Z. 59430, 15. (Πβλ. κατωτ. Κεφ. 3^{ον} § 2).

²⁾ Βλ. P. C. Z. 59430, 3: «τοῖς τίλλουσι τὰ ὑποδιφθέρα»· ἀλλ' ὀλίγον κατωτέρω (στ. 5), «τοῖς κείρουσι τὰ ἀράβια». Ὁ τιλμός τοῦ ἐρίου ἐγένετο κατὰ κανόνα σχεδόν, ὥς καὶ σήμερον, ἐπὶ τῶν κωδίων, δερμάτων δηλ. σφαγέντων προβάτων ἐριοφόρων. Βλ. P. Petr. II, 32 (σελ. 108). 1, 8 (Πβλ. III: 36 d 1, 9), «κωδάρια τίλλοντες». Πβλ. Θεοκρ. Εἰδύλλ. XV, 18. Ἀριστοτ., Προβλ., 892a, 17. *Plin.* VIII, 191. *Εὐσταθ.* εἰς Ὅμ. Ξ, 530 σελ. 1770, 49. *Πολυδ.* Ὀνομαστ. VII, 28, *Blümner*, Technologie I², 102 ὑποσ 5.

³⁾ Βλ. σελ. 127.

⁴⁾ Πλὴν ἀσφαοῦς ὑπαινιγμοῦ περιεχομένου εἰς τὸν P. S. I. 487 (258 π. Χρ.), 1-2: «τὴν πίσσαν, ἣν . . . [] εἰς τὰ πρόβατα, ἔφατο μὴ ἔχειν». Εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ὁ λόγος εἶναι περὶ πίσης χρησιμοποιουμένης πρὸς θεραπείαν τῶν κατὰ τὸν τιλμόν τοῦ ἐρίου προξενουμένων πληγῶν ἐπὶ τοῦ δέρματος τοῦ προβάτου. Πβλ. Γεωπον. 18, 8.

⁵⁾ Πβλ. Ἀριστοτ. Προβλ., 892a, 17: «τῶν προβάτων αἱ τρίχες μαλακώτεραι ἀναφέρονται τιλ-

Τὸ κατὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην μέθοδον λαμβανόμενον ἐξ ἐκάστου προβάτου ἔριον ἐτυλίσσετο εἰς σχῆμα σφαίρας περίπου, ἐδένετο δι' ἑνὸς οἰουδήποτε μέσου καὶ ἀπετέλει ἓνα «πόκον»¹⁾, ἔτοιμον διὰ τὴν περαιτέρω μεταφορὰν. Κατὰ τὴν μεταφορὰν τὰ μὲν κοινὰ ἔρια ἐτοποθετοῦντο ἐντὸς ψιᾶθων ἢ ἐντὸς οἰασδήποτε κενῆς «τύλης»²⁾ (περιβλήματος προσκεφαλαίου ἢ στρώματος), τὰ δὲ πολυτελῆ καὶ καθαρὰ ἐντὸς κιβωτίων³⁾. Προκειμένου περὶ μεταφορᾶς ἢ πωλήσεως, τὸ ἔριον ὑπελογίζετο κατὰ «πόκους» ἢ, ἐπειδὴ τὸ βάρος τῶν πόκων ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τοῦ εἴδους, τοῦ γένους καὶ τῆς ἡλικίας τοῦ προβάτου, ὥς καὶ ἄλλων παραγόντων μὴ σταθμητῶν, ἐδίδετο συνήθως ἐκτὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πόκων καὶ τὸ βάρος αὐτῶν⁴⁾. Τοῦτο δὲν ἀπέκλειεν, ἐννοεῖται, τὸν κατὰ τὸν ἓνα μόνον τρόπον ὑπολογισμόν — κατὰ πόκους μόνον⁵⁾

λόμεναί. καὶ ἀλύπως ἐκσπῶνται». Ὅτι δὲ ἡ μαλακότης ἦτο, ὥς καὶ σήμερον, ἡ μᾶλλον ἐκτιμωμένη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ιδιότης τῶν ἐρίων ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ μαρτυριῶν τῶν συγγραφέων (πβλ. Στράβ. VI 284. XII, 578. Θεοκρ. Εἰδύλλ. XV, 125: «τάπητες μαλακώτεροι ὕπνω» κλπ.), ἀλλὰ καὶ τῶν παπύρων (βλ. P. S. I. 364, 5: «ἡ ἑὴ μαλακότης», δηλ. ἱμάτιον. B. G. U. 1564, 10: «ποιήσουσι τὸν ἱματισμὸν ἐκ καλῆς καὶ μαλακῆς ἐρίως»).

1) Ὡς ἐκλείπειτο ἡδὴ ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου (ἐν τοῦ «πέκον» ἢ «πέκον» — ξάιναι, κομμεῖν). Βλ. τὰς παραπομπὰς ἐν Θησ. τῆς Ἑλλ. γλῶσσ. καὶ εἰς τὸ Λεξικὸν Liddell-Scott, ἐν λ. Πβλ. Blümner, Technologie I², 101. Εἰς τοὺς παπύρους ἡ λέξις ἀπαντᾷ συχνά. Βλ. P. S. I. 368, 51. 377, 7. P. C. Z. 59287, 3. 59774, 1, 3, 5. P. Ent. 2, 3, 3, 5 κλπ. Πβλ. Preisigke, Wörterb. ἐν λ. Καὶ σήμερον ἔτι ἡ λ. εἶναι ἐν χρήσει πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν αὐτὴν σημασίαν εἰς τὸν ὑποκοριστικὸν τύπον «ποκάρι» (ἐν Ἀ. Θράκη, Γορτυνίᾳ, Κρήτῃ, Κυνουρίᾳ, Ἡπείρῳ, Κύθνῳ καὶ ἀλλαχοῦ) ἢ «μποκάρι» (ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ) ἢ «πουκάρι» (ἐν Αἰτωλίᾳ, Ἀκαρνανίᾳ, Ἡπείρῳ, Θεσσαλίᾳ, Δ. Μακεδονίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ).

2) Βλ. P. C. Z. 59430, 7 (ἐντὸς ψιᾶθων). P. Lond. II 402 (verso), 15 (σελ. 11, τοῦ 2ου αἰ. π. Χρ.): «ἔρια ἐν τύλῃ πόκοι λε». (Τὸ σχόλιον τοῦ Kenyon περὶ τῆς «ἐντύλης» ὡς νέας λέξεως καὶ ἡ καταχώρισις αὐτῆς εἰς τὰ Λεξικά Preisigke, Herwerden, Liddell-Scott καὶ τὴν Γραμματικὴν τῶν παπύρων τοῦ Mayser, I² 3, 22, εἶναι ἐσφαλμένα).

3) Βλ. P. C. Z. 59430, 10-11: «κίσται εἰς τὰ Μιλήσια» (ἔρια). 59012, 62: «ἔρια καθαρὰ ἐν κιβωτῶν» ἢ «ἐν κιβωτῶν».

4) Εἰς τὸν P. C. Z. 59774, π. χ., οἱ 31 πόκοι ἐρίων ζυγίζουσιν ἓν τάλαντον καὶ οἱ 10 πόκοι 21 καὶ τέταρτον μνᾶς, δηλ. ἕκαστος πόκος κατὰ τι ὀλιγώτερον τῶν 2 μνῶν εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν καὶ κατὰ τι περισσώτερον εἰς τὴν δευτέραν. Ἀλλ' εἰς τὸν P. C. Z. 59287 οἱ 16 πόκοι ζυγίζουσιν μόλις 18 καὶ τέταρτον μνᾶς, εἰς δὲ τὸν P. C. Masp. 67141 III (recto) 6, οἱ 31 πόκοι φέρονται ζυγίζοντες 234 λίτρας δηλ. περὶ τὰ 3 Ἑλληνικὰ τάλαντα. Οὐδεὶς σταθερὸς ὑπολογισμὸς ἀντιστοιχίας μεταξὺ ἀριθμοῦ καὶ βάρους πόκων εἶναι δυνατός. Πβλ. καὶ P. S. I. 368 II, 44-50: «ἐκάρη πρόβατα ριε (115), ὧν ἔχει Ἰάσων τὰ ἔρια ἄστατα».

5) Βλ. P. Ent. 2, 3 (118 πόκοι ἐρίων πωλοῦνται πρὸς 4 δρχμ. καὶ 5 1/2 ὀβολοὺς κατὰ πόκον). Πβλ. αὐτόθ. 3, 3, 5.

ἢ συνηθέστερον κατὰ τὸ βάρος¹⁾. Εἰς τὸ ἐμπόριον δὲ ἦσαν ἀμφοτέρωι ἐν χρήσει. Ὑπῆρχον ἔμποροι, οἵτινες εἶχον τὴν ἄδειαν «ἔρια πωλεῖν ποικιστὶ καὶ σταθμισί»²⁾. Διὰ τὴν ἔλλειψιν ὥσαυτως ἐπαρκῶν στοιχείων δὲν δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν οὔτε διὰ τὸν τρίτον π. Χρ. αἰῶνα, διὰ τὸν ὅποιον ἐν τούτοις τὸ ἀρχεῖον τοῦ Ζήνωνος παρέχει ἀφθόνους πληροφορίας, οὔτε διὰ τοὺς μεταγενεστέρους Πτολεμαϊκοὺς χρόνους τὴν ποσότητα τοῦ παραγομένου εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν Αἴγυπτον ἐρίου καὶ τὴν τιμὴν αὐτοῦ. Διὰ τὸ πρῶτον τόσον μόνον δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν: ἡ γενικὴ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν καταλείπει ἡ μελέτη τῶν παπύρων εἶναι, ὅτι ἡ ἐγχώριος παραγωγή δὲν ἐπῆρκει νὰ καλύψῃ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς βιομηχανίας τῶν μαλλίνων ὑφασμάτων, ἡ ὁποία ἔλαβεν ἀσυνήθη διὰ τὴν Αἴγυπτον ἀνάπτυξιν μετὰ τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασιν τῶν Ἑλλήνων³⁾. Σταχυολογοῦμεν παραδείγματά τινα ἐνδεικτικὰ τῆς γινομένης καταναλώσεως: 40-60 μυαῖ ἐρίων (17½-25 κιλὰ περίπου) ἐχρειάζοντο μόνον διὰ τὴν κατασκευὴν ἐνὸς καλοῦ στρώματος⁴⁾. Ἡ αὐτὴ ποσότης ἦτο ἀναγκαία διὰ τὴν κατασκευὴν ἐνὸς καλοῦ τάπητος⁵⁾. Τεσσαρὲς μυαῖ περίπου διὰ μίαν συρίαν⁶⁾. Ἄλλαι τόσαι δι' ἓνα ἀνδρικὸν χιτῶνα ἢ ἓν ἱμάτιον⁷⁾. Οἱ πάπυροι τοῦ Ζήνωνος πιστοποιοῦν, ὅτι δὲν ἠδύναντο ὅλοι οἱ ἄποικοι Ἕλληνες νὰ ἐξεύρουν αὐτὰ τὰ πρὸς τῶν ἐρίων. Οἱ ἐν Φιλαδελφείᾳ ἐγκατεστημένοι ζητοῦν διὰ τοῦτο πολλὰς

¹⁾ Βλ. P. C. Z. 59012, 62, 63, 59241, 2, 59395, 2, 59784, 8. P. Mich. Z. 13, 2, 27, 27, 29, 58, 25, 61, 27. Ὑπάρχουν περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας δίδεται τὸ βάρος τῶν ἐρίων εἰς «σταθμῖα» (P. Tebt. 116, 23, 26 κλπ. 117, 17, 27, 29, 31 κλπ.), ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν τὴν ἀξίαν τοῦ σταθμίου. Μένει ἐπίσης αἰνιγματικὴ ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσις τοῦ ἐν P. Petr. III, 107 (d) 1, 3, 4 καὶ ἐν U. P. Z. 91, 12 καὶ 93, 7 ἀναγραφομένου σημείου L, δηλωτικοῦ βάρους ἐρίων. Ἡ γνώμη τοῦ Wilcken (U. P. Z. 91, 12 σχόλ.), ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ συνηθούς εἰς τοὺς παπύρους σημείου τοῦ δηλοῦντος τὸ «ἥμισυ» (ἥμισυ σταθμίου), εἶναι ἀμφίβολος.

²⁾ Βλ. P. S. I. 459, 11-12 (72 μ. Χρ.). Τοῦτο ἐγίνετο πιθανῶς πρὸς ὄφελος τῶν πελατῶν, τοὺς ὁποίους οἱ ἐριοπῶλαι προσεπάθουν νὰ ἐξαπατήσουν διὰ τεχνητῆς αὐξήσεως τοῦ βάρους τῶν ἐρίων. Πβλ. Ἀριστοφ. Βάτρ. 1386-87: «εἰσέθηκε ποταμόν, ἐριοπωλικῶς/ὕγρον ποήσας τοῦπος ὥσπερ τὰρια».

³⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 121 κ. ἐξ. Χαρακτηριστικὸν τοῦ πράγματος εἶναι, ὅτι Ἰέρων ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν ἀπέστειλε μετὰ τοῦ ἄλλου πολυτίμου φορτίου τῆς περιφήμου εἰς τὰ ναυπηγικὰ χρονικὰ τῆς ἐποχῆς νεῶς, ἣν ἐδωρήσατο εἰς Πτολεμαῖον τὸν Φιλάδελφον, καὶ «δισμύρια τάλαντα ἐρίων» (βλ. Ἀθην. V, 209 α).

⁴⁾ Βλ. P. Mich. Z. 13. P. Col. Z. I, 15. P. S. I. 593 κλπ.

⁵⁾ Βλ. P. C. Z. 59423, 4. 59777, 2. P. Col. Z. 113, 38. κλπ.

⁶⁾ Βλ. B. G. U. 1564, 6 (138 μ. Χρ.).

⁷⁾ Αὐτόθ. 1564, 5. Ὁ Ζήνων παραγγέλλει εἰς τινα ὑπάλληλον αὐτοῦ νὰ ἀγοράσῃ ἐκ Θηβῶν «ἱμάτιον μνῶν τριῶν καὶ ἡμίσεος ἕως (δοχμ.) κη».

ἀπὸ τὸν Ζήνωνα ὀλίγα «ἐρίδια» διὰ τὴν κατασκευὴν «στρωματίου»¹⁾ ἢ «ἱματίου»²⁾ καὶ γενικῶς ἐνδυμάτων, «ἵνα μὴ γυμνοὶ ὦμεν», ὡς γράφουν³⁾. Ἐνίοτε μάλιστα δὲν διστάζουν νὰ καταφεύγουν εἰς πράξεις κακοπιστίας⁴⁾ ἢ καὶ ληστείας ἀκόμη⁵⁾ διὰ τὴν κατοχὴν ἐρίων καὶ ἐνδυμάτων μαλλίνων ἢ διὰ τὴν κερδοσκοπικὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐλλείψεως τῶν ἐρίων⁶⁾. Ὁ Ζήνων, διὰ λογαριασμὸν τοῦ Ἀπολλωνίου ἢ καὶ ἴδιον, ἐκμεταλλεύεται εὐρέως τὴν κατάστασιν αὐτὴν διὰ τῆς ἀναπτύξεως εἰς ποσότητα καὶ ποιότητα τῆς προβατοτροφίας εἰς τὴν Φιλαδέλφειαν, διὰ τῆς ἀγορᾶς ἐρίων ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ⁷⁾ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ⁸⁾, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ μαλλίνων ὑφασμάτων καλῆς ποιότητος⁹⁾ καὶ τοῦ κερδοσκοπικοῦ ἐμπορίου αὐτῶν εἰς τὸ ἐσωτερικόν¹⁰⁾.

Αὐτὸς οὗτος ὁ βασιλεὺς ἀσκεῖ πολιτικὴν δημοσιονομικὴν, ἥτις ἀποδεικνύει ὅτι ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν τὰς ἀνάγκας τῆς ἐριουργίας. Ὑποστηρίζει, ὡς εἴπομεν, τὸν ἐγκλιματισμὸν ἐν Αἰγύπτῳ ἀποδοτικῶν εἰς ἔριον προβάτων. Ἐπιβάλλει εἰς τὰ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγόμενα ἔρια τὸν κατώτατον δασμὸν ἐξ ὅλων τῶν εἰσαγομένων εἰδῶν¹¹⁾. Ἀφίνει ἐλεύθερον τὸ ἐμπόριον τῶν ἔριων εἰς τὸ ἐσωτερικόν¹²⁾ καὶ

¹⁾ Βλ. P. C. Z. 59298, 3 - 4. Πβλ. 59305, 2.

²⁾ Βλ. P. C. Z. 59411, 3, 5. Πβλ. 59469, 3, 7, 13-15.

³⁾ Βλ. P. S. I. 605, 4. P. C. Z. 59028, 5. Πβλ. P. S. I. 399, 10. 448, 14. 448, 20/21. P. C. Z. 59440, 8. 59474. 59477. P. Mich. Z. 90, 2. P. Col. Z. II, 41-44, 8.

⁴⁾ P. S. I. 399, 10. P. Ent. 1. 4. 32.

⁵⁾ P. C. Z. 59145. P. Petr. II, 32 (I), 18. P. Lille I, 6, 9-11. III, 3. U. P. Z. 121. P. Tebt. 230 (τέλος τοῦ 2ου αἰ. π. Χρ.), κλπ. Πβλ. P. Fay. 12, 18. P. Tebt. 127 (113 π. Χρ.).

⁶⁾ Βλ. P. Ent. 2. 3 (ποιμένες κατακρατοῦν δολίως ἔρια προπωληθέντα εἰς ἐμπόρους, ἐπὶ τῇ προόψει μεγαλυτέρου κέρδους ἀσφαλῶς).

⁷⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 125 ὑποσημ. 6. Πβλ. P. C. Z. 59145. 59241. 59596, 7. 59776, 9. P. S. I. 429, 2. 431, 3/4. 631, 14. 654, 3. P. Mich. Z. 13, 3. P. Petr. III, 107 (d), 3, 5, 12, 31. P. Col. Z. II, 63, 7. 113, 31 - 32.

⁸⁾ Βλ. P. C. Z. 59012, 62. Πβλ. 59537, 5.

⁹⁾ Βλ. P. S. I. 428, 32. 616. P. C. Z. 59092, 22. 59093 πβ. 59088, 7-10. 59609, Πβλ. Ἀθην. V, 197 b.

¹⁰⁾ Βλ. P. C. Z. 59048. 59078. 59148. 59326, 80. 59423. 59469. 59777. 59778. P. Mich. Z. 72. 97, 8. P. S. I. 533. 572, 4. 858. P. Col. Z. I, 15. U. P. Z. 91. 93 καὶ σχόλ. (ἐν σελ. 378-380). Πβλ. P. C. Z. 59060. 59319. 59609. Rostovtzeff, Foreign Commerce, 760.

¹¹⁾ P. C. Z. 59012, 63 καὶ σχόλ. Πβλ. Ἀ. Ἀνδρεάδην ἐν Mélanges Glotz I, 16.

¹²⁾ Βλ. ἀνωτ. ὑποσ. 7 καὶ 10 καὶ P. C. Z. 59298, 3. 59398, 2. 59411, 3. 59775, 1-9. 59784, 8. 59787, 32. P. Mich. Z. 58, 26-28. 61, 27. P. Ent. 1. 2. 3. 4. P. Hib. 34. P. S. I. 368, 51. 399, 10. 605, 3, 4. Πβλ. Θεοκρ. Εἰδύλλ. XV, 18 (ὅλα τοῦ 3ου αἰ. π. Χρ.). U. P. Z. 59, 8. 91, 12 (ἀμφότ. τοῦ 159 π. Χρ.). P. Tebt. 116, 22. 117, 17 κλπ. 211 (τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π. Χρ.). (Εἰς τὸν ἐν B. G. U. 1879, 2 πάπυρον, τοῦ τέλους τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς, περιέχεται ἡ αἰνιγ-

ἀπαλλάσσει τῶν αὐστηρῶν περιοριστικῶν διατάξεων τοῦ κρατικοῦ μονοπωλίου τῶν λινῶν τὴν βιομηχανίαν καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν ἐρεῶν¹⁾. Διὰ τοὺς μετὰ τὸν 3^{ον} αἰῶνα χρόνους αἱ μαρτυρίαι τῶν παπύρων δὲν εἶναι τόσον σαφεῖς ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου σημείου. Αἱ ὑπάρχουσαι ὅμως ἀρκοῦν νὰ ἀποδείξουν, ὅτι τὰ κρατοῦντα ἐπὶ

ματική φράσις: «ἐξάγοντες ἔριον ἡμῖς...»). Σοβαρὰν ἔνδειξιν, ἂν μὴ ἀπόδειξιν, τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου τῶν ἐρίων ἀποτελεῖ καὶ ἡ ὑπαρξίς «ἐριεμπορῶν» βλ. P. Ent. 2, 1 κλπ. 3 (200 π. Χρ.). P. Tebt. 103 (= Chrest. I, 288), 26 (1^{ος} αἰ. π. Χρ.). 890, 169 (2^{ος} αἰ. π. Χρ.). Οἱ Πτολεμαῖκοι πάπυροι δὲν ὁμιλοῦν μέχρι τοῦδε περὶ «ἐριοπωλῶν», ἀλλ' ἡ σιωπὴ αὕτη εἶναι ἀσφαλῶς συμπτωματική, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ μαρτυρίαι τῶν συγγραφέων (βλ. Θεοκρ. Εἰδυλλ. XV, 18. Ἰωσ. Ἰουδ. Πόλεμ. V, 331) καὶ τῶν παπύρων τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (βλ. P. Mich. Tebt. 123 recto. 25. 124, 11, 15. Ἀμφότ. μετὰξὺ 45-50 μ. Χρ. Πβλ. P. Oxy. 1669, 5, τοῦ 3^{ου} αἰ. μ. Χρ. καὶ P. Lips. 14, 6, τοῦ 4^{ου} μ. Χρ. αἰ.). Ἦτο βεβαίως ἐπιβεβλημένη καὶ ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου τῶν ἐρίων φορολογία τις, περὶ τῆς φύσεως ὅμως αὐτῆς οὐδὲν τὸ σαφές εἶναι γνωστόν. Βλ. P. Ent. 2, 10 σχόλ. O. Tait. I 1, 14. 16. 25. 26. P. Hib. 115, 20 καὶ εἰσαγ. P. Tebt. 866, 53. Πβλ. Wilcken, Grundz. 251. Préaux, Écon. royale d. Lag. 96-98. 112. Rostovtzeff, A Large Estate, 115. Hellenist. World I, 307-308. Σχετῶν ἐπίσης παραμένει καὶ τὸ σημεῖον τὸ ὑποφωτιστὴν τὸν τρόπον, ὃν ἠκολούθει ἡ ἀρμοδία κρατικὴ ὑπηρεσία τῶν Πτολεμαίων προκειμένου νὰ ἐξασφαλίῃ τὴν ἀναγκαίουσαν ποσότητα ἐρίων διὰ τὸν ἱματισμὸν τοῦ στρατοῦ καὶ, ἰσως, τῆς βασιλικῆς αὐλῆς. Εἶναι πιθανόν, ὅτι διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶχεν ἐπιβληθῇ παρακράτημα ὠρισμένου ποσοστοῦ ἐπὶ τῶν διδομένων εἰς τὸ ἐμπόριον ἐρίων. Τοῦτο σημαίνει, ὑποθέτω, ὁ ἄλλως δυσνόητος ὅρος «παραβολὴ ἐρίων». Οἱ ἐπιδόντες τὴν ἐν P. Ent. 2 «ἐντεῦξιν» ἐριεμποροὶ καταγγέλλουν Ἰουδαῖον ποιμένα, διότι κατακρατεῖ δολίως ἔρια προπωληθέντα εἰς αὐτοὺς καὶ προοριζόμενα διὰ τὴν «βασιλικὴν παραβολὴν» (ὁ στ. 3 θὰ ἔπρεπε νὰ συμπληρωθῇ πιθανῶς: «συνηγόρακα Ἀμύντα, ὥστε [εἰς τὴν συντέλ]ειαν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς παραβολῆς»). Ἐξ ἐπιγραφῆς τῆς Σάμου (βλ. BGH V, 1881, 477) μανθάνομεν, ὅτι ὁ Στράτων Στράτωνος ἀπεστάλη εἰς τὴν νῆσον «ὑπὸ τοῦ βασιλέως Πτολεμαίου ἐπὶ <τῷ> τὰς παραβολὰς τῶν . . . ὡν λαμβάνειν» (στ. 4-5). Ὁ M. Holleaux (Études d'Épigraphie et d'Histoire Grecques III, 39-40) προέτεινε τὴν συμπλήρωσιν «τὰς παραβολὰς τῶν [δικ]ῶν λαμβάνειν». Ὑποθέτω, ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ ἐν λόγῳ βασιλικὸς ὑπάλληλος ἀπεστάλη νὰ παραλάβῃ (λαμβάνειν) «τὰς παραβολὰς τῶν [ἐρί]ων» (ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ χρημάτων, τὸ ψήφισμα θὰ ἔλεγε μᾶλλον «πράσσεσθαι» καὶ ὄχι «λαμβάνειν», ἐπὶ πλέον δὲ ὁ ὅρος «παραβολὴ» ἀπαντᾷ μόνον προκειμένου περὶ ἐρίων εἰς τὸν μνημονευθέντα σύγχρονον πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν πάπυρον). Πβλ. καὶ P. Ent. 1, εἰσαγ. P. Hib. 38. 51. O. Tait. I 1, 143. P. Hal. 13. Préaux, ἐνθ. ἀν., 96-97.

¹⁾ Περὶ τῆς ἐν γένει ὁργανώσεως τοῦ κρατικοῦ μονοπωλίου τῶν ὑφασμάτων εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον βλ. Rev. Laws § 87-107 καὶ σχόλ. P. Tebt. 703, 87-117 καὶ τὰ σχόλ. Wilcken, Ostr. 266-269. Grundz., 245-247. Hellenist. Wirtschaft, 93-100. U. P. Z. I σελ. 378-381. Rostovtzeff, Foreign Commerce, 759-761. A Large Estate, 115-118. Hellenist. World I, 305-308. II, 1229. Préaux, Écon. royale d. Lag., 109 κ.ἐξ. Heichelheim, RE ἀρθρ. Monopole σελ. 175-181.

τῶν πρώτων Πτολεμαίων δὲν μετεβλήθησαν αἰσθητῶς μέχρι τοῦ τέλους τῆς δυναστείας¹⁾).

Ἀποτέλεσμα τῆς ἀνισότητος ταύτης μεταξύ προσφορᾶς καὶ ζητήσεως τῶν ἐρίων τῶν προβάτων ὑπῆρξεν ἡ ὑψηλὴ τιμὴ αὐτῶν ἐν Αἰγύπτῳ καθ' ὅλην τὴν Πτολεμαϊκὴν ἐποχὴν. Τοῦτο βεβαίως πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸν μετὰ τῶν ὀφειλομένων ἐπιφυλάξεων διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: 1) διότι, ὡς εἶναι φυσικόν, οὔτε ὅλα τὰ εἶδη τῶν ἐρίων εἶχον τὴν αὐτὴν τιμὴν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος²⁾, οὔτε τὸ αὐτὸ εἶδος τῶν ἐρίων διετήρησε τὴν αὐτὴν τιμὴν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς Πτολεμαϊκῆς περιόδου³⁾. Τὸ τελευταῖον τοῦτο μάλιστα δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν μετὰ τινος ἀληθοφανείας, δι' ἔλλειψιν ἐπαρκῶν στοιχείων, κάτω τοῦ 3^{ου} αἰῶνος π. Χρ.⁴⁾ καὶ 2) διότι χρειάζεται νὰ γνωρίζῃ τις τὸ γενικὸν κόστος τῆς ζωῆς μιᾶς ἐποχῆς, διὰ νὰ δύναται νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῆς ὑψηλῆς τιμῆς ὠρισμένου εἶδους κατ' αὐτήν. Τοῦτο

¹⁾ Εἰς τὸ ἐν P. Tebt. 5 (πβλ. Chrest. I, 65. 307, II, 36) περιεχόμενον πρόσταγμα Πτολεμαίου τοῦ δευτέρου Εὐεργέτου οἱ «ἐριοῖφάνται» παντὸς εἶδους τυγχάνουν τῆς εἰδικῆς δοσιδικίας, ἧς ἀπολαύουν πάντες «οἱ ὑποτελεῖς καὶ ἀπελευθερωμένοι τοῖς προσόδοις» (βλ. στ. 15, 239, 250), δηλ. οἱ τεχνῖται, τῶν ὁποίων ἡ ἐργασία ἐνδιέφερον μισθὸν ἢ ἐμμέσως τὸ βασιλικὸν ταμεῖον.

Πβλ. Wicken, Grundz., 247 248. Chrest. I, 307. Wicken, Grundz., 11. Chrest. II, 5-7. *Präux*, ἐνθ. ἀνωτ., 547-557. *Rostovtzeff*, Hellenist. World, III, 1388 ὑποσ. 105.

²⁾ Ἐν ἔτει 159 π. Χρ., π. χ., τὸ αὐτὸ πρόσταγμα ἀγοράζει τὴν αὐτὴν ποσότητα ἐρίων ἀντὶ 200 δρχμ. τὴν μίαν φορὰν καὶ ἀντὶ 220 δρχμ. τὴν ἄλλην (βλ. U. P. Z. 59, 8. 91, 12). Ἀλλὰ καὶ αἱ ἀνάγκαι τῶν ποιμένων συνέβαλλον εἰς αὐξομαθίαν τῆς τιμῆς τοῦ ἐρίου. Πρὸ τῆς κουρᾶς ἐδέχοντο μικροτέραν τιμὴν καὶ ἐλάμβανον προκαταβολικῶς παρὰ τῶν ἐριεμπόρων «ἀρραβῶνα» (βλ. P. Ent. 2. 3. P. Col. Z. II, 63, 7), ὡς τοῦτο γίνεται καὶ σήμερον (βλ. Ἰστ. Λεξ. Ν. Ἑλλην. ἐν λ. ἀρραβῶνας), ἀλλὰ μετὰ τὴν κουρὰν βλέποντες ὅτι ἐξημιούντο, ἤρηνοντο νὰ δεχθοῦν τὴν συμφωνηθεῖσαν πρὸ μηνῶν τιμὴν (βλ. P. Ent. 2. 3). Οἱ ἐριέμποροι, ἐξ ἄλλου, προσεπάθουν νὰ ἐπωφεληθοῦν τῆς ἀνάγκης τῶν ποιμένων καὶ νὰ ἀγοράσουν τὰ ἔρια πρὸ τῆς κουρᾶς ἢ κατ' αὐτήν διὰ νὰ ἐπιτύχουν μικροτέραν τιμὴν. Ὁ Ἀδδαῖος, ὁ προϊστάμενος τοῦ ἐν Μέμφει ὑφαντουργείου τοῦ Διοικητοῦ Ἀπολλωνίου συνιστᾷ εἰς τὸν Ζήνωνα νὰ προαγοράσῃ ἔρια κατὰ τὸν χρόνον τῆς κουρᾶς. Βλ. P. C. Z. 59375, 9-10: «μὴ ἀμελήσης, ἵνα συναγορασθῇ ἡμῖν νῦν εἰς τὴν κο[υρὰν] εὐω[νότερον γὰρ προδόντες λημψόμεθα» (ὁ Edgar συνεπλήρωσε τὸ κείμενον διὰ τοῦ «εἰς τὴν κο[ίτην]», ὅπερ οὐδὲν σημαίνει, ἐνῶ «κουρά», ἐσήμαινε καὶ τότε, ὡς καὶ σήμερον, καὶ τὸν περὶ τὴν διενέργειαν τῆς κουρᾶς χρόνον).

³⁾ Τὸ 257, π. χ., ἡ μνᾶ τοῦ ἐρίου τιμᾶται 2 δρχμ. καὶ 1½ ὀβολ. (P. C. Z. 59398, 2), ἐνῶ τὸ 247 δύο μόνον δρχμ. (P. Mich. Z. 61, 27/28).

⁴⁾ Ἐκ τῆς πληροφορίας, π. χ., ὅτι «ἡ τιμὴ ἐρίων γυναικείου χιτῶνος» ἦτο κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 1^{ου} π. Χρ. αἰῶνος 4.500 δρχμ. (βλ. P. S. I. 120, 109), δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῇ ἀσφαλὲς συμπέρασμα περὶ τῆς κατὰ μνᾶν τιμῆς τῶν ἐρίων, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Διότι ἔπρεπε νὰ γνωρίζωμεν ὅχι μόνον τὸ ἀκριβὲς βάρος τῶν ἐρίων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀντιστοιχίαν τῆς χαλκῆς δραχμῆς πρὸς τὴν ἀργυρᾶν καὶ τὴν ἀγοραστικὴν ἀξίαν ἀμφοτέρων.

ὅμως δὲν εἶναι γνωστὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος διὰ τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, παρ' ὅλην τὴν σχετικὴν ἀφθονίαν τῶν πηγῶν ἢ ἔνεκα ταύτης ἀκριβῶς.

Τολμῶμεν, παρὰ ταῦτα, νὰ δώσωμεν κατωτέρω συγκριτικὰ τινὰ παραδείγματα ἀποδεικνύοντα τὴν δυσαναλόγως μεγάλην τιμὴν τῶν ἐρίων κατὰ τὸν 3^{ον} π. Χρ. αἰῶνα, μολονότι ἡ γενικὴ εὐημερία ἐν τῇ χώρᾳ ἦτο τότε μεγαλυτέρα τῆς τῶν ἐπομένων δύο αἰώνων. Ἀλλὰ καὶ τὰ παραδείγματα ταῦτα ἀνάγονται εἰς τὸ 2^{ον} ἡμισυ τοῦ αἰῶνος καὶ εἰς τοὺς περὶ τὸ μέσον αὐτοῦ χρόνους κυρίως, εἰς οὓς ἀναφέρονται καὶ αἱ ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Ζήνωνος πληροφορίες. Καὶ πάλιν ὅμως εἰς γενικωτέραν μελέτην περὶ τοῦ κόστους τῆς ζωῆς τῶν χρόνων τούτων διατηροῦν τὸν χαρακτῆρα ἀπλῶν ἐνδείξεων.

Ἡ γενικὴ ἐκ τῶν παπύρων ἐντύπωσις εἶναι ὅτι κατὰ τὸν 3^{ον} αἰῶνα ἡ τιμὴ τῶν ἐρίων ἐκυμαίνεται μεταξὺ 2-2½ δρχμ. κατὰ μναῖν¹⁾. Ἐὰν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐν ἐρίφιον πωλεῖται πρὸς μίαν δραχμὴν²⁾ καὶ ἡ μναῖ τοῦ τυροῦ πρὸς ἓνα ὀβολόν³⁾, ἀντιλαμβανόμεθα ἀμέσως τὴν δυσαναλογίαν τιμῶν, ἣτις ὑφίσταται μεταξὺ ἐρίου καὶ τῶν ἄλλων προϊόντων τῆς ποιμνιοτροφίας. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ γενικὸν κόστος τῆς ζωῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀμέσως αἰσθητὴ ἡ ὑπὲρ τῆς ἀξίας τοῦ ἐρίου δυσαναλογία, ὅταν μανθάνωμεν ἐκ τῶν παπύρων, ὅτι ὁ κοινὸς αἶγας ἀμείβεται δι' ἑνὸς ὀβολοῦ ἡμεροσίου⁴⁾ ἢ ὅτι ὁ ὑφαντὴς θεωρεῖ ἐπαρκὲς δι' ἑαυτὸν τὸ ἡμερομίσθιον τοῦ ἑνὸς καὶ ἡμισίου ὀβολοῦ⁵⁾ ἢ ὅτι οἱ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ διοικητοῦ Ἀπολλωνίου προσλαμβανόμενοι ἐργάται λαμβάνουν μόνον δι' ἡματισμὸν 14 δραχμὰς ἐτησίως (ἐξαιρετικῶς δὲ καὶ 20 ἢ 25⁶⁾), καθ' ἣν στιγ-

¹⁾ Δηλ. τὰ 435 γραμμ. περίπου. (βλ. ἀνωτ. σελ. 141 ὑποσ. 3). Εἰς τὸν P. Mich. Z. 61, 27-29 ἀναγράφεται, ὅτι 15 μναῖ ἐρίων τιμῶνται 30 δρχμ. Δὲν γνωρίζω, πῶς ἐξ αὐτοῦ ὁ Edgar κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ ἐρίου εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν εἶναι τρεῖς ὀβολοὶ κατὰ μναῖν. Ὑποθέτω, ὅτι ἤχθη εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνει καὶ ἡ Cl. Préaux (Écon. royale d. Lag., 98 n. 1), παρασυρθεὶς ἐκ τοῦ P. C. Z. 59784, 8 ἐνθα φαίνεται ὅτι ἡ μναῖ τοῦ ἐρίου τιμᾶται 4 ὀβολ. (βλ. P. Edgar 107 ἐν Ann. Ant. Égypte XXIV, 1924, 43). Τοσαύτη ὅμως διαφορὰ εἰς τὴν τιμὴν τοῦ ἐρίου τῶν αὐτῶν χρόνων (μεταξὺ 4 ὀβολ. δηλ. καὶ 2 ἢ 2½ δρχμ.) δὲν δικαιολογεῖται. Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι πρόκειται περὶ λάθους ἀναγνωστικοῦ εἰς τὸν ἐν λόγῳ πάπυρον. Ἀντὶ δηλ. «ηΖ» (8½) ταλάντων θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγνωσθῇ: «τάλαντα βΖ (2½) δρχμ. ιμ (340)», ὅτε ἡ τιμὴ ἐκάστης μναῖς ἀνέρχεται εἰς 2 δρχμ. καὶ 1½ ὀβολ. (πρβ. ἀνωτ. σελ. 141 ὑποσ. 3).

²⁾ βλ. P. C. Z. 59328, 104 (248 π. Χρ.). P. S. I. 368, 23 (250 π. Χρ.).

³⁾ P. C. Z. 59328, 103.

⁴⁾ βλ. P. C. Z. 59176, 55.

⁵⁾ βλ. P. S. I. 599, 16.

⁶⁾ βλ. P. Col. Z. I, 31, 4 καὶ τὰ σχόλ. Πβλ. II, 75 *passim*. 90, 11. (Μόνον ἡ ἀξία τῆς πρώτης ὕλης διὰ τὴν κατασκευὴν ἑνὸς χιτῶνος, ἀνερχομένης εἰς 3½-4 μναῖς ἐρίων, κοστίζει περὶ τὰς 8 δρχμ., ὅσον δηλ. ἀξίζει ἓν καλὸν πρόβατον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. βλ. P. Hib. 36, 6 καὶ ἀνωτ. σελ. 131).

μὴν δλόκληρος ὁ μισθὸς τοῦ ἔτους δὲν ὑπερβαίνει τὰς 35 δραχμάς¹⁾. Εἶναι εὐεξήγητα διὰ τοῦτο τὰ παράπονα καὶ αἱ ἐκκλήσεις, αἵτινες ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Ζήνωνα ἐκ μέρους τῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτοῦ ἐργαζομένων, ζητούντων «*κἄν ράκος*»²⁾ διὰ νὰ καλύψουν τὴν γυμνότητά των³⁾.

Κλείομεν τὸ περὶ τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον κεφάλαιον προσθέτοντες ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν φυσικῶν χρωμάτων αὐτοῦ. Οἱ πάπυροι δὲν παρέχουν ἀτυχῶς ἀρκετὰς ἐπ' αὐτοῦ πληροφορίες, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐμποδίζει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι καὶ εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν Αἴγυπτον τὰ φυσικὰ χρώματα τῶν ἐρίων τοῦ προβάτου ἦσαν κυρίως τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν⁴⁾, ὡς πανταχοῦ καὶ πάντοτε⁵⁾, μὲ ἐλαφρὰς ἐνίοτε ποικιλίας⁶⁾. Εἶναι ὡσαύτως εὐνόητον, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἄποικοι, οἱ κυριώτεροι καταναλωταὶ ἐρίων, ἐδείκνυνον προτίμησιν διὰ τὰ λευκοῦ χρώματος ἔρια, ὡς τοῦτο συνέβαιnen ἀρχαίотен ἐν Ἑλλάδι⁷⁾.

Καὶ τὰ μελανοῦ χρώματος ἔρια δὲν περιεφρονοῦντο βεβαίως, ὅταν τοῦτο ἦτο φυσικῶς λαμπρόν⁸⁾. Ἀλλὰ τὰ λευκὰ ἔρια προτιμῶντο, διότι ἐπέτρεπον ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν κατασκευὴν ἐνδυμάτων λευκοῦ χρώματος, προσφιλοῦς καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας⁹⁾

¹⁾ Βλ. P. S. I 368, γ.

²⁾ Βλ. P. Mich. Z. 90, 6 (πβλ. Wilcken, *Archiv.* X, 1932, 76).

³⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 139 ὑποσ. 3.

⁴⁾ Βλ. P. C. Masp. 67141 III recto, 102, 14: «*μέλανα*» (πρόβατα). Πβλ. *Blümner, Technologie I*², 100/101.

⁵⁾ Πβλ. Ἀρτεμίδ. Ὀνειροκρ. II c, 12 (§96): «*πρόβατα, λευκὰ μὲν ἀγαθὰ, μέλανα δὲ πονηρά. ὅς δ' ἐγὼ ἐτήρησα πρόβατα μὲν λευκὰ καὶ μέλανα ἀγαθὰ*». Πβλ. Φίλωνος, Περὶ Ὀνειρῶν I, 33. II, 3 κλπ. (Διὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν βλ. M. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογραφ. Καρπάθου B, 111).

⁶⁾ Εἰς τὸν P. Hib. 32 (245 π. Χρ.), 13 ἀναφέρεται «*πρόβατον λευκόφαιον*». Εἰς τὸ χρῶμα βεβαμμένων ἐρίων ἀναφέρεται πιθανῶς καὶ ἡ κατὰ τὸ ἡμῖς ἀναγινωσκομένη λέξις τοῦ P. Petr. III, 107 (e), 12, 13: «*ἐρίων καλε . . .*» (ἴσως «*καλαφίνων*», δηλ. χρώματος ἀνοικτοῦ κυανοῦ, τοῦ «*γαλανοῦ*» λεγομένου σήμερον).

⁷⁾ Πβλ. Ὀμήρ. Σ, 529. Ω, 621. ζ, 424. Στράβ. VI, 284. κλπ. Πβλ. *Orth, RE* ἄρθρ. *Lana* σελ. 596.

⁸⁾ Τὰ πρόβατα τῶν περὶ τὴν Λαοδικεῖαν τῆς Φρυγίας τόπων, π. χ., ἦσαν ὀνομαστὰ διὰ τὴν «*κοραξὴν χροάν*» τοῦ ἐρίου των. Βλ. Στράβ. XII, 578. Πβλ. *Plin. N. H. VIII*, 191. *Εὔσταθ. Opusc.*, 236, 45/46. (πβλ. Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὔσταθίου τὰ Λαογραφικὰ I, 117) *Blümner, Technologie I*², 101. (Εἰς τὸν P. Oxy. 736, 4 πρέπει νὰ ἀναγνώσθῃ: «*φαινόλου κοραξοῦ*» (δρχ.) ι (10)).

⁹⁾ Εἰς τὴν ἱματιοθήκην τοῦ Ζήνωνος, π. χ., μεταξὺ 25 διαφόρων ἐνδυμάτων ὑπῆρχον ἑπτὰ χιτῶνες λευκοί, ἐν ἱμάτιον λευκόν, ἐν θέριστρον λευκόν, δύο ζεύγη ποδίων λευκῶν, καὶ δύο ζῶναι λευκαί (P. C. Z. 59092). Εἰς τὴν πομπὴν τῶν πρώτων Πτολεμαίων παρήλασαν «*παῖδες χίλιοι καὶ ἑξακόσιοι ἐνδεδυκότες χιτῶνας λευκοῦς*». (Ἀθην. V, 260α). Εἰς τὸν ἐν B. G. U. 1564, 10

καὶ τοὺς Αἰγυπτίους¹), ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν κατὰ προτίμησιν βαφὴν τῶν ἐρίων²) ἢ τῶν ἐνδυμάτων³), ὁσάκις οἱ φέροντες ταῦτα ἐπεθύμουν νὰ ἀποφύγουν τὰ φυσικοῦ χρώματος, τὰ «αὐτόχροα»⁴). Εἰς τὰ παπυρικά κείμενα οὐδέποτε μνημονεύεται λευκὸν χρώμα προβάτων ἢ ἐρίων. Τοῦτο σημαίνει ἀσφαλῶς, ὅτι μόνον τὰ διαφόρου χρώματος πρόβατα ἢ ἔρια καθορίζοντο⁵), τῶν ἄνευ ὁρισμοῦ τοῦ χρώματος ἐννοουμένων πάντοτε ὡς λευκῶν. Τὰ «ὑποδίφθερα» τοῦλάχιστον πρέπει νὰ ἦσαν κατὰ κανόνα λευκά.

πάπυρον περιέχεται παραγγελία κατασκευῆς ἱματισμοῦ διὰ τὸν στρατὸν «ἐκ τε καλῆς καὶ μαλακῆς καὶ λευκοιότης ἐρέας χωρὶς παντὸς ρύπου». (2^{ος} αἰ. μ. Χρ.). Εἰς τὸν P. Hamb. 10 (2^{ος} αἰ. μ. Χρ.), 17 ἀναφέρεται ὕφασμα «λευκόσπανον». Ὁ ἐκδότης νομίζει, ὅτι πρόκειται περὶ παραλλαγῆς τοῦ λευκοῦ χρώματος ἰδιαζούσης εἰς τὰ ἔρια τῶν Ἰσπανικῶν προβάτων (περὶ αὐτῶν βλ. Στράβ. III, 144. Plin. N. H. VIII, 191. Juven. 12, 42. Mart. 8, 28, 6-12. 65, 5. Colum. 7, 2, 4) καὶ μεταφράζει τὴν λέξιν διὰ τοῦ «λευκὸν τῆς Ἰσπανίας» (*Spanischweiss*). Ἐξ αὐτοῦ καὶ μιᾶς ἄλλης περιπτώσεως (P. Lond. III, 899, 5 σελ. 208, τοῦ 2^{ου} μ. Χρ. αἰ.) ὁρμώμενος ὁ *Leider* (*Der Handel von Alexandria*, 66) συμπεραίνει ἀδιστακτικῶς, ὅτι «κατὰ τὸν 2^{ον} μ. Χρ. αἰῶνα εἰσήγοντο ἐξ Ἰσπανίας ὑφάσματα εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὰ ὅποια δὲ Ἀλεξανδρείας ἔφθανον καὶ εἰς τὸν Ὁξυρυγχίτην πόλιν». Νομίζω, ὅτι καὶ τὸ ἐρμηνεύμα εἶναι ἐσφαλμένον καὶ τὸ ἱστορικὸν συμπέρασμα αὐθαίρετον. Διότι «λευκόσπανον» σημαίνει ὕφασμα «ἐξ ἐρέας λευκῆς καὶ κείας», μὴ φερούσης δηλαδὴ χροῦν τριχῶν καταφανῆ, ἔνεκα τῆς ἐπιμελεμένης νησεως τῶν ἐρίων καὶ τῆς πυκνῆς ὑφάνσεως, καὶ οὐδὲν πλέον. (Ἡ λέξις μεταφράζεται «λευκὸν τῆς Ἰσπανίας», ὑπὸ τοῦ *Preisigke* (*Wörterb.* ἐν λ.) καὶ «ὠχροφαιο» παρὰ *Liddell-Scott* ἐν λ.).

¹) Καὶ διὰ λόγους καθαριότητος καὶ διὰ λόγους θρησκευτικούς, συμπίπτοντας ἄλλως τε ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει. Βλ. *Πλάτ.* Νόμ., 956a. Syll.¹, 706 κλπ. Πβλ. *Stengel*, *Die Opferbräuche d. Griechen*, 187-190. *Die Griech. Kulturaltertümer*, 47. Ὁ Ἡρόδοτος, ἐξ ἄλλου, βεβαίως, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἔφερον χιτῶνας λινοῦς περὶ τὰ σκέλη καὶ «ἐπὶ τούτοις εἰρίνεα εἴματα λευκά ἐπαρὰβληδὸν φορέουσι». (II, 81). Τὸ λευκὸν χρώμα ἦτο ἱερὸν τοῦ Ὁσίριδος (*Πλουτ.* Περὶ Ἰσ. καὶ Ὁσίρ. 4. 77 = Ἡθ., 352a. 382d). Διὰ τοῦτο αἱ μομίαι τῶν νεκρῶν ἐτυλίσσοντο διὰ λευκῶν ταινιῶν καὶ οἱ ζῶντες ἔφερον ἐνδύματα λευκά καὶ «αἰεὶ νεόπλута» (*Ἡροδ.* II, 37). Πβλ. *Klebs*, *Reliefs III*, 187. *Ermann-Ranke*, *Aegypt. Leben*, 535. *F. Cumont*, *L'Égypte des astrologues*, 118. Κατωτ. Μέρος Β'. Κεφ. 1^{ον} § 2. Ἄλλως τε, πᾶσαι σχεδὸν αἱ θρησκείαι τῆς ἀρχαιότητος εἶχον καθιερώσει τὸ λευκὸν χρώμα ὡς ἱερὸν. Βλ. τὰς παραπομπὰς τὰς διδομένας ὑπὸ *F. Cumont*, *Fouilles de Doura-Europos I*, 61-64. Πβλ. καὶ *Κονκουλέ*, *Βυζαντ. πολιτισμὸς II* 2, 35.

²) Βλ. P. Ryl. Z. 3 (= S. B. 7639), 6: «ἐβάφθησαν ἐρίων μυαῖ...». P. Giss. 20, 14: «Ἐργά[ζο]μαι τὰ ἔρια... [δοπο]ν δέ σοι χροῶ[μ]α ἀρέσκει, [δήλω]σον δι' ἐπι[σ]τολῆς...». Πβλ. *Πολυδ.* Ὀνομαστ. I, 47. VII, 169 καὶ κατωτ. Κεφ. 3^{ον} § 2.

³) Βλ. P. C. Z. 59360, 3. P. Col. Z. I, 15, 6. S. B. 7639, 7 κλπ.

⁴) Βλ. P. C. Z. 59092, 6, 11, 12. 59411, 5.

⁵) Βλ. P. Hib. 32, 13. P. C. Masp. 67141 III recto, 12, 14 (πβλ. ἄνωτ. σελ. 143 ὑποσ. 4).

1. Ἡ αἰγοτροφία εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον

Ἐὰν αἱ συνθῇκαι τῆς γεωργικῆς οἰκονομίας τῆς Αἰγύπτου καθιστοῦν αὐτήν, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἥκιστα πρόσφορον εἰς τὴν προβατοτροφίαν, οἱ αὐτοὶ λόγοι καὶ ἐπὶ πλεόν ἢ παντελὴς ἔλλειψις δασωδῶν ἢ θαμνωδῶν ἐκτάσεων, καταλλήλων διὰ τὴν νομὴν αἰγῶν, εὐνοοῦν ἔτι ὀλιγώτερον τὴν αἰγοτροφίαν. Ἐν τούτοις ἡ αἶξ, ὡς καὶ τὸ πρόβατον, ἀπαντᾷ ἀρχαιοθὲν εἰς τὴν χώραν, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ ἐκ τῶν τάφων παραστάσεις καὶ ἐπιγραφαί¹⁾. Ἐννοεῖται οἰκοθὲν, ὅτι αἱ ἐκ τῆς αἰγοτροφίας ὠφέλειαι διὰ τὸν κάτοικον τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου ἦσαν αἱ αὐταὶ πρὸς τὰς τοῦ κτηνοτρόφου πάσης ἄλλης χώρας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀσκεῖται αὕτη, δηλαδὴ κυρίως μὲν ἡ κατανάλωσις τοῦ κρέατος, τοῦ γάλακτος καὶ τοῦ τυροῦ, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἡ χρῆσις τῶν αἰγείων τριχῶν εἰς τὴν ὑφαντικὴν²⁾. Ἐνθυμίς, ἄλλως τε, τῶν νομῶν τῆς Αἰγύπτου, περὶ τῶν ὁποίων ὠμιλήσαμεν εἰσαί, εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, καὶ ἡ ὑπαρξίς δένδρων καὶ καλάμων κατὰ μῆκος τῶν ὁχθῶν τοῦ Νείλου ἰδίως³⁾ ἠὲ καὶ τὴν κατὰ μικρὰς ἀγέλας αἰγοτροφίαν. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν παπύρων τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς.

2. Ἡ αἰγοτροφία εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον

Οἱ πάπυροι μαρτυροῦν ὄντως, ὅτι ἡ κατ' ὀλίγας κεφαλὰς αἰγοτροφία, εἴτε οἰκόσιτος⁴⁾, εἴτε μεταξὺ τῶν προβάτων⁵⁾, ἦτο ἡ μᾶλλον συνήθης ὡς ἡ μᾶλλον

¹⁾ Βλ. Wiedemann, Aegypten, 284. Kees, Aegypten, 19. Montet, Scènes de la vie privée, 87. Jéquier, Civilis. Égypt., 89.179. Breasted, Records, General Index ἐν λ. Goat. Paton, Animals, 10-12. Πβλ. Ἡροδ. II, 42. Ἡ αἶξ καὶ ὁ τράγος ἦσαν ἱερὰ ζῷα εἰς τὸν Μενδήσιον νομὸν (βλ. Ἡροδ. II, 46. Πλουτ. Πότερα τῶν ζώων σωφρονέστερα, 21 = Ἡθ., 974 f).

²⁾ Βλ. Γεωπον. 18, 9: «Προσόδους δὲ δίδωσι» (ἐνν. ἡ αἶξ) οὐκ ὀλίγας καὶ ἀπὸ γάλακτος καὶ ἀπὸ τυροῦ καὶ (σαρκός) πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἀπὸ τῆς τριχός. Ἡ δὲ θρῖξ ἀναγκαία πρὸς τε σχοίλους καὶ σάκκους καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια καὶ εἰς ναυτικὰς ὑπηρεσίας οὔτε κοπτόμενα ῥαδίως οὔτε σηπόμενα φυσικῶς, ἐὰν μὴ κατολιγωρηθῇ». Πβλ. Διήγ. παιδιόφρ. τῶν τετραπ. ζώων, 532 (Carm. Gr. Med. Aevi ἔκδ. Wagner σελ. 159).

³⁾ Παραστάσεις τάφων τῆς Φαραωνικῆς Αἰγύπτου δεικνύουν τὴν χρησιμότητα τῶν δένδρων εἰς τὴν αἰγοτροφίαν. Βλ. Erman-Ranke, Aegypt. Leben, 485 (εἰκ. 192). 540 (εἰκ. 226). Montet, La vie quotidienne en Égypte au temps de Ramsès (Paris, 1946), 126. Πβλ. Calderini, Aegyptus I (1920), 56 κ. ἐξ.

⁴⁾ Βλ. P. Hib. 37 (235 π. Χρ.). Πβλ. O. Tait I, 1, 304, 9 (2^{ος} αἰ. π. Χρ.).

⁵⁾ Βλ. P. S. I. 377, 16 (10 αἶγες μεταξὺ 471 προβάτων). P. C. Z. 59394 (206 αἶγες μεταξύ

εύκολος. Ἐξ αὐτῶν συνάγεται ἐπίσης τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἄμα τῇ ἐγκαταστάσει των εἰς τὴν Αἴγυπτον, παραλλήλως πρὸς τὸ ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον ἔδειξαν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προβατοτροφίας, δὲν παρημέλησαν καὶ τὴν προαγωγὴν τῆς αἰγοτροφίας. Ἀποδείξιν τούτου ἀποτελοῦν αἱ μεγάλαι ἀγέλαι αἰγῶν τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Ἀπολλωνίου¹⁾, τὰς ὁποίας οὗτοι ἐκμεταλλεύονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, δι' ἐκμισθώσεως εἰς «αἰπόλους»²⁾.

Ἐκ τῶν παπύρων συνάγεται ἐπίσης ὅτι τὸ ὑπὲρ τῆς αἰγοτροφίας ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ἀναγκαιοῦντος εἰς τὴν βιοτεχνίαν ἐρίου, ὡς τοῦτο συνέβαινε προκειμένου περὶ τῆς προβατοτροφίας, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ἀναγκαιοῦντος εἰς αὐτοὺς κρέατος καὶ τυροῦ. Ὅσαίς, π.χ., οἱ ἀρμόδιοι ὑπάλληλοι τοῦ Ζήνωνος δίδουν εἰς αὐτὸν «λόγον αἰγῶν», δὲν παραλείπουν νὰ ἀναφέρουν λεπτομερῶς περὶ τοῦ καταναλωθέντος κρέατος³⁾ καὶ τοῦ παραχθέντος τυροῦ⁴⁾. Ἐνῷ δὲ ἡ μίσθωσις προβάτων ἐγίνετο κατὰ προτίμησιν εἰς χρῆμα ἢ εἰς ἔρρα⁵⁾, ἡ μίσθωσις αἰγῶν ἐγένετο πάντοτε σχεδὸν εἰς «ἐρίφους»⁶⁾. Ἀκόμη καὶ τὰ διὰ τὸ «ἐννόμιον» ὀφειλόμενα πρὸς τῶν αἰπόλων ποσὰ εἰσπράττονται εἰς «ἐρίφους»⁷⁾. Φαίνεται, ἄλλως τε, ὅτι καὶ αἱ αἶγες εἰς τὴν Αἴγυπτον ἀπέδιδον, ὡς καὶ τὰ πρόβατα, διπλὴν κατ' ἔτος ἐσοδείαν εἰς ἐπιγονὴν καὶ εἰς ἔρρα, ἱκανὴν νὰ καλύψῃ τὰ ἐξόδα καὶ νὰ ἀφήσῃ ἀρκετὸν κέρδος. Τὸ πρῶτον συνάγεται ὡς ἀναγκαῖον συμπέρασμα ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἑκάστη αἶγς ἀποφέρει εἰς τὸν ἰδιοκτήτην ἐτήσιον εἰσόδημα ἐκ μισθώματος $1\frac{1}{4}$ ἢ $1\frac{1}{2}$ ἔρρων⁸⁾.

6371 προβάτων). P. Gur. 22, 5, 24, 36, 50 (4-6 αἶγες μεταξύ 30-100 προβάτων). P. Frankf. 5, 14 (1 αἶγς, 2 ἔρριφοι, 1 τράγος μεταξύ 200 προβάτων). P. Lond. 1171, 30-31 (25 αἶγες, μεταξύ 566 προβάτων). P. Oxy. 807 (336 αἶγες μιᾶς κόμης ἀπέναντι 4241 προβάτων). S.B. 8086, 8 (πρόβατα 50, αἶγες 5). Πβλ. S. Avogadro, Aegyptus XV (1935), 194 καὶ ἀνωτ. σελ. 92 ὑποσ. 1.

¹⁾ Βλ. P. S. I. 386. 863 (i). P. C. Z. 59328 (+P. Wisconsin 2). 59340, 59394, 4. 59422. 59429. P. Mich. Z. 66. 67. Πβλ. P. S. I. 380. P. Mich. 87. 2 καὶ ἀνωτ. σελ. 128-132.

²⁾ Βλ. P. C. Z. 59338, 2-5. 59340, 4-7 59422, 9-15. 59429, 1. P. Mich. Z. 66. 67. S. B. 7984, 2.

³⁾ Βλ. P.C.Z. 59328, 104. 59354, 4. 59429, 3-9, 17. P. Mich. Z. 67, 24. Πβλ. καὶ ἀνωτ. σελ. 120 ὑποσ. 3. 121 ὑποσ. 3 καὶ P. Giss. 99, 7.

⁴⁾ Βλ. P. C. Z. 59328, 35-60, 103. P. S. I. 858, 21-26 Πβλ. P. Hib. 54 (= Chrest. I, 477)+ 24/25. O. Tait I 1, 304, 9. «γαλακτοφόρον αἶγα».

⁵⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 129 ὑποσ. 3 καὶ σελ. 130 ὑποσ. 1.

⁶⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 129 ὑποσ. 4 καὶ P. C. Z. 59328, 119, 125. 59422, 10. P. Mich. Z. 66, 6. 67, 5. ⁷⁾ Βλ. P. S. I. 368, 22.

⁸⁾ Βλ. P. C. Z. 59340, 6, 27 (καθορίζεται μάλιστα ὅτι οἱ ἀπέναντι τοῦ «φόρου» ἀποδιδόμενοι ἔρριφοι ἔπρεπε νὰ εἶναι «ἐξαμνηναῖοι»). P. Mich. Z. 67, 5. Ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ποιμνίου

3. Αἱ τρίχες τῶν αἰγῶν καὶ ἡ χρῆσις αὐτῶν εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον

Τὸ δεύτερον δὲν μαρτυρεῖται μέχρι τοῦδε ἐκ τῶν παπύρων. Εἶναι ὁμως βέβαιον, ὅτι οἱ αἰπόλοι ὑπελόγιζον καὶ εἰς τὴν διπλὴν κατ' ἔτος κουρὰν πρὸς κάλυψιν τῶν δαπανῶν καὶ ἀπόκτησιν κέρδους. Τοῦτο τεκμαίρεται, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ μισθωταὶ ξένων αἰγῶν αἰπόλοι κατέβαλλον, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸν ἰδιοκτήτην τὸ ἥμισυ ἢ καὶ τὰ $\frac{3}{4}$ τοῦ εἰς ἐπιγονὴν εἰσοδήματος ἔναντι τοῦ μισθώματος, ὅτι ὑπεχρεοῦντο εἰς τὴν πληρωμὴν τῶν αὐτῶν πρὸς τοὺς ποιμένας προβάτων κρατικῶν φόρων¹⁾, ὅτι ἠγόραζον τὴν ἀναγκαιοῦσαν εἰς τὸ ποίμνιον αὐτῶν νομήν, διὰ τὴν ἐξεύρεσιν τῆς ὁποίας συνήντων μεγαλυτέρας ἐκείνων δυσκολίας²⁾ καὶ ὅτι ὑφίσταντο καὶ τὰς ἐκ θανάτου ἢ κλοπῶν ζημίας, ἐφ' ὅσον ἡ μίσθωσις συνετελεῖτο ὑπὸ τὸν ὅρον τῶν «ἀθανάτων» αἰγῶν³⁾. Μόνον τὸ ἐκ τῆς γαλακτοκομίας εἰσόδημα δὲν ἦτο δυνατόν βεβαίως νὰ ἀντισταθμίσῃ τὰς ζημίας καὶ νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὴν συντήρησιν τοῦ αἰπόλου.

Ἄλλ' ἂν οἱ Ἕλληνες ἄποικοι τῆς Αἰγύπτου ἔδωκαν προσοχὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς αἰγοτροφίας κυρίως πρὸς ἐκασφάλαιον κρέατος καὶ τυροῦ, ὡς εἶχομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ εἰπωμεν τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπελόγιζον εἰς τὸ ἐκ τῶν τριχῶν τῶν αἰγῶν κέρδος ἢ ὅτι δὲν ἐκαίμων χρῆσιν αὐτῶν εἰς τὴν ὑφαντουργίαν. Ὁ πολὺς Ζήνων, π. χ., δὲν παραμελεῖ τὴν ἐπιτελέουσιν αὐτῶν, παραλλήλως πρὸς τὴν τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων⁴⁾ Ἄν δὲ δὲν ἐγίνετο καὶ τότε, ὡς δὲν γίνεται καὶ

αἰγῶν τοῦ Ζήωνος ὑπῆρχον κατὰ τὸν μῆνα Φαμενώθ (21 Μαΐου - 20 Ἰουνίου) «αἶγες ἐν γαστρὶ ἔχουσαι», ἔριφοι διδόμενοι εἰς τὴν κατανάλωσιν, παρασκευάζεται δὲ συγχρόνως τυρὸς ἐξ ἀμελγομένων αἰγῶν (βλ. P. C. Z. 59328). Ἐκ τῆς αὐτῆς ἀγέλης ἐδόθησαν εἰς τὴν κατανάλωσιν ἔριφοι κατὰ τὸν μῆνα Παῦνι καὶ κατὰ τὸν μῆνα Ἑλεῖφ. Γνωρίζομεν δὲ, ἐξ ἄλλου, ὅτι τοκετὸς αἰγῶν ἐγίνετο καὶ κατὰ τοὺς μῆνας τῆς ἀνοιξεως καὶ κατὰ τοὺς μῆνας τοῦ θέρους, ἀναλόγως πρὸς τὸν χρόνον τοῦ προηγούμενου τοκετοῦ βεβαίως. (βλ. P. S. I. 863 (1)). P. C. Z. 59328, 21. 59338). Εἰς τὴν ἐν P. Frankf. 5 (241 π. Χρ.) ἀπογραφὴν προβάτων δηλοῦνται συγχρόνως «αἶξ μία, ἔριφοι δύο, τράγος εἷς». Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἡ μία αἶξ ἔτεκε δίδυμα. Τοῦτο, ἄλλως τε, συνέβαινε, κατὰ κανόνα προκειμένου περὶ τῶν αἰγῶν τῆς Αἰγύπτου, ἐὰν πιστεύσωμεν τὸν *Αἰλιαρόν* (Περὶ Ζῴων III, 34).

¹⁾ Βλ. ἄνωτ. σελ. 99, ὑποσ. 2. 117 ὑποσ. 8.

²⁾ Πβλ. P. S. I. 368, 14, 380, 7. P. Mich. Z. 87, 3.

³⁾ Βλ. P. C. Z. 59340 κλπ. Πρβ. ἄνωτ. σελ. 129 ὑποσ. 4. 130 ὑποσ. 2.

⁴⁾ Χαρακτηριστικὸν τοῦ πράγματος παράδειγμα εἶναι, ὅτι μεταξὺ ἄλλων πραγμάτων, τῶν ὁποίων λαμβάνει οὗτος σημειώσιν εἰς τὸ ἡμερολόγιόν του, περιλαμβάνεται καὶ ἡ φροντις νὰ ἐρωτήσῃ ἓνα τῶν ὑπαλλήλων του περὶ τῆς τύχης ποσότητος αἰγείων τριχῶν, προερχομένων πιθανῶς ἐξ ἀγοραῶς. (βλ. P. S. I. 429, 1). Ἐξ ἄλλου, Θραῖς ἄποικος, ὅστις καταγγέλλει εἰς

σήμερον, χρῆσις τῶν πρώτων εἰς τὴν καθ' αὐτὸ ὑφαντουργίαν, ἐκρησιμοποιοῦντο ὅμως αὗται πρὸς ὑφανσιν ἢ κατασκευὴν ἀντικειμένων, δι' ἃ ἦσαν καταλληλότεραι τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων, ὡς σάκκων, σαγισμάτων, σχοινίων καὶ λοιπῶν, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ εἶναι ἰδιαιτέρως στερεὰ «οὔτε ῥαδίως κοπτόμενα, οὔτε σηπόμενα φυσικῶς, ἐὰν μὴ τελείως κατολιγωρηθῇ», ὡς ὀρθῶς ἐπεξηγεῖ ὁ συγγραφεὺς τῶν Γεωπονικῶν.

Οἱ πάπυροι ἐπιβεβαιοῦν τὴν πληροφορίαν ταύτην. Καὶ περὶ «σάκκων τριχίνων» ὁμιλοῦν¹⁾, καὶ περὶ «ιδρώων τριχίνων»²⁾ καὶ περὶ «σχοινίων τριχίνων»³⁾.

τὰς ἀρχὰς τὴν κλοπὴν δύο αἰγῶν του, δὲν παραλείπει νὰ προσθέσῃ ὅτι αὗται ἐτύγχανον «δασεῖς». (Βλ. P. Hib. 37, 6, 15).

¹⁾ Εἰς τὸν P. S. I. 427 (3^{ος} αἰ. π. Χρ.) ἀναφέρονται 32 «σάκκοι τρίχιοι καινοὶ ἢ παλαιοί» δοθέντες ὑπὸ τοῦ Ζήνωνος εἰς διαφόρους γεωργοὺς τῆς δωρεᾶς τοῦ Ἀπολλωνίου. Πρβ. καὶ τὰς ἐν τῷ Λεξικῷ τοῦ Preisigke ἐν λ. τρίχινος διδομένας παραπομπὰς εἰς παπύρους τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἐνθα μνημονεύονται ἐπίσης «σάγματα» καὶ «σακκία» τρίχινα. Ἐξ αἰγίων τριχῶν κατεσκευάζετο πιθανώτατα καὶ ἡ «σακκοπήρα» (βλ. P. Ent. 32=Magd. 13, 6' 200 π. Χρ), ὡς δεικνύει καὶ τὸ ὄνομα καὶ ἡ χρῆσις αὐτῆς. Ἡ σακκοπήρα ἦτο εἶδος μεγάλου «ταγαριῶ» στερεοῦ, ἀπορριμμένον ἐκ τοῦ σάγματος τῶν ὑποζυγίων — βλ. Πολυδ. Ὀνομ. Κ, 161 — καὶ χρησιμεύοντα διὰ τὴν μεταφορὰν ἐφοδίων, προκειμένου δὲ περὶ στρατιωτῶν, τοῦ ἐφεδρικοῦ αὐτῶν ἱματισμοῦ). Πβλ. καὶ P. Petr. II, 33 (a), 9 (= III, 143): «εἰς τοὺς σάκκους τρίχες» (3^{ος} αἰ. π. Χρ.).

²⁾ Βλ. B. G. U. 1515 (3^{ος} αἰ. π. Χρ.) τ. 37. Ὁ ἐκδότης νομίζει, ὅτι πρόκειται περὶ εἶδους μάκτρων καταλλήλων διὰ τὴν ἀπορρόφησιν τοῦ ιδρώτος (*Schweisstücher, Sudaria*), χρησιμοποιοιμένων, ὡς ἀφίνει νὰ ὑπονοηθῇ, ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. (Ἡ σημασία αὕτη ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὰ Λεξικά Preisigke καὶ Herwerden. Πρβ. καὶ Mayser, Gr. d. Pap. I' 3, 49). Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀληθές· πρῶτον, διότι θὰ ἦτο παράδοξον νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι ἦτο δυνατὴ ἡ χρῆσις τοιούτων μάκτρων ἐξ αἰγίων τριχῶν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων· δεύτερον, διότι οἱ πάπυροι καθορίζουν σαφῶς τὴν χρῆσιν τῶν «τριχίνων ιδρώων». Οὕτω, εἰς τὸν P. C. Z. 59720, 4 (3^{ος} αἰ. π. Χρ.) ἀναφέρονται «ιδρῶα ὀνικά 4», εἰς δὲ τὸν P. S. I. 527, 3, 7, 12, 16 (τῆς αὐτῆς ἐποχῆς) μνημονεύονται ἐπίσης 30 «ιδρῶα» μεταξὺ ἄλλων εἰδῶν σαγῆς ὑποζυγίων. Εἶναι φανερόν ἐπομένως, ὅτι τὰ «ιδρῶα» ἦσαν εἰδικὰ σαγίσματα τιθέμενα ἐπὶ τῆς ράχεως τῶν ὑποζυγίων εἴτε ὑπὸ τὸ σάγμα κατὰ τὴν πορείαν, εἴτε μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ σάγματος κατὰ τὴν ἐκ τῆς ἐργασίας ἐπιστροφὴν, πρὸς ἀπορρόφησιν τοῦ ιδρώτος τῶν κτηνῶν. Ἐνεκα δὲ τῆς χρήσεως ταύτης κατεσκευάζοντο ἐξ αἰγίων τριχῶν, ὡς τοῦτο ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται συνήθως εἰς τὰ χωρία τῆς Ἑλλάδος, διὰ νὰ εἶναι στερεά. Τὴν αὐτὴν σημασίαν ἔχει ἀσφαλῶς ἡ λέξις καὶ εἰς τὸν P. Lond. II, 402 verso. 18, 19 («ιδρῶα καινὰ ν καὶ ἄλλα παλαιὰ ι») καὶ εἰς τὸν P. Tebt. 116, 34 (ἀμφότ. τοῦ 2^{ου} αἰ. π. Χρ.). Βλ. καὶ Liddell-Scott ἐν λ. «ιδρῶν»

³⁾ Εἰς τοὺς παπύρους τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς δὲν καθορίζεται συνήθως πάντοτε, ἂν τὰ σχοινία εἶναι «τρίχιν» ἢ «σύππιν» (βλ. P. C. Z. 59775, 5. 59780, 3. P. Col. Z. I, 5, 23. Πβλ. κατωτ. Μέρος Β, κεφ. 3^{ον} § 4). Μόνον εἰς πάπυρον τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀναφέρονται ρητῶς «σχοινία τρίχιν» (P. Lond. IV, 1414, 13, 70, 274, 289). Ἐν τούτοις εἰς τὸν P. S. I. 678 (3^{ος} αἰ.

Ἰδιαιτέρως εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν τελευταίων ἐγίνετο, φαίνεται, μεγάλη χρῆσις τῶν αἰγείων τριχῶν¹⁾. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα θὰ κατεσκευάζοντο ἀσφαλῶς εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, ὥς καὶ ἄλλαχού²⁾, ἐκ τῶν αἰγείων τριχῶν, ἐκτὸς τῶν σάκκων, τῶν ἰδρώων καὶ τῶν σχοινίων. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ μνεία μόνον τῶν τελευταίων τούτων τριχίνων εἰδῶν εἰς τοὺς παπύρους νὰ σημαίνει, ὅτι ἐγίνετο περιο-

π. Χρ.), περιέχοντα καταγραφὴν διαφορῶν εἰδῶν σαγῆς ὑποζυγίων, ἀναγινώσκεται (στ. 7): «τριχέαι . . . ». Καίτοι τὸ κείμενον τοῦ παπύρου εἶναι ἐφθαρμένον καὶ ἡ σημασία τῆς λέξεως, ὥς ἐκ τούτου ἀσαφής, δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται περὶ τριχίνων σχοινίων. Ἐπειδὴ μάλιστα ἡ λέξις εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ στίχου, ὥς συμβαίνει καὶ περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν ἄλλων ἀντικειμένων περὶ ὧν ὁ λόγος εἰς τὸν πάπυρον, δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται περὶ τῆς κατὰ συνεκδοχὴν χρήσεως αὐτῆς ἔκτοτε ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ ἐξ αἰγείων τριχῶν σχοινίου καὶ περαιτέρω τοῦ ἐκ πάσης ὕλης σχοινίου. Ὅπως δὲποτε, κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν παπύρων, ἡ ὑπ' αὐτὴν τὴν σημασίαν χρῆσις τῆς λέξεως ἐπέδωκεν ἑνωρὶς κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Ἀποδείξεις, ὅτι ἤδη κατὰ τὸν 1^{ον} μ. Χρ. αἰῶνα ἀναφέρονται «τριχέαι σεβένινοι», σχοινία δηλ. ἐξ ἰνῶν φύλλων φοινίκων κατεσκευασμένα. Βλ. P. Lond. I, 131, 609 (σελ. 188). 131*, 1, 2 (σελ. 189). (Καὶ σήμερον παρ' ἡμῖν ἡ λ. *τριχιά* χρησιμοποιεῖται ἐν γὰρ μετὰ τὴν σημασίαν «σχοινίου» ἐξ αἰγείων τριχῶν, ἀλλ' εἶναι ἐν εὐρυτέρᾳ χρήσει μετὰ τὴν σημασίαν τοῦ ἐξ οἰασδὲποτε ὕλης, κυρίως δὲ τοῦ ἐκ καννάβου σχοινίου. Διὰ τοῦτο καὶ ἐσηματίσθη τὸ σύνθετον «ὕδατοτριχά» πρὸς δηλώσιν τοῦ ἐξ αἰγείων τριχῶν σχοινίου).

¹⁾ Τοῦτο, ἄλλωστε, συνέβαινε καὶ εἰς ὅλην τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἐνθα τὰ ἐκ λίνου καὶ καννάβου σχοινία ἦσαν σπάνια, διότι ἡ καλλιέργειά τῶν φυτῶν τούτων ἦτο περιορισμένη εἰς τὴν χώραν. Θὰ ἤρκει νὰ ἴδῃ τις εἰκόνα ἐπὶ ληκυθίου τῶν Συρακουσῶν, ἣτις παριστᾷ γυναῖκα πλέκουσαν σχοινίον ἐξ αἰγείων τριχῶν ἀσφαλῶς (βλ. *Blümner, Technologie I*², 304 εἰκ. 105) καὶ χωρικὴν τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος ἐκτελοῦσαν τὴν ἰδίαν ἐργασίαν, διὰ νὰ πεισθῇ ὅτι καὶ ἡ πρώτη ὕλη καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς οἰκιακῆς σχοινοποιΐας δὲν μετεβλήθησαν πολὺ ἀπὸ τῆς μιᾶς ἐποχῆς εἰς τὴν ἄλλην. Ἰδιαιτέρως κατάλληλα ἦσαν τὰ ἐξ αἰγείων τριχῶν σχοινία εἰς τὰ πλοῖα καὶ τὰς «ναυτικὰς ὑπηρεσίας» ἐν γένει, διότι καὶ στερεὰ εἶναι καὶ δυσκόλως διαβρέχονται ὑπὸ τοῦ ὕδατος. (Καὶ σήμερον παρ' ἡμῖν γίνεται διὰ τοῦτο χρῆσις αὐτῶν εἰς τὰ ἀλιευτικὰ δίκτυα). Χαρακτηριστικὸν τούτου παραδείγμα ἀποτελεῖ ἡ πληροφορία τοῦ *Πολυβίου* (V, 89, 9), καθ' ἣν ὁ βασιλεὺς τῆς Συρίας Σέλευκος ὁ Β' ἀπέστειλεν εἰς τοὺς Ροδίους, μετὰ τὸν καταστροφικὸν σεισμὸν τοῦ 227 π. Χρ., διὰ τὰς ναυπηγικὰς αὐτῶν ἀνάγκας «ξύλου καὶ ρητίνης καὶ τριχὸς μυριάδας πηχῶν καὶ ταλάντων χιλιάδας». Ἴσως περὶ «τριχίνων» σχοινίων πρόκειται καὶ εἰς τὴν μὴπω ἀναγνωσθεῖσαν βραχυγραφίαν τοῦ P. Petr. III, 107 (c), 12 (3^{ος} αἰ. π. Χρ.): «ἐν τῷ (πρόκειται περὶ πλοίου) σχοινίων ᾧ νν τῶν ρ (δρχμ.) β (γίνονται) (δρχμ.) θδ'».

²⁾ Πβλ. *Yates, Texttrinum*, 127 κ. ἐξ. *Blümner*, ἐνθ' ἀν., 204. *Saglio* ἐν *DA* καὶ *Mau* ἐν *RE* ἀρθρ. *cilicium*. Καὶ ἡ ἐν παπύρῳ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (*Biblioth. de l'École des Hautes Études* n^ο 230, 1921, 229 = S. B. 6801, 16) μνημονευομένη «δέρρις» εἶναι πιθανῶς σάκκος τρίχινος, ὥς ἡ ἔννοια τοῦ κειμένου ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν. (Πβλ. Ἡσυχ. ἐν λ. *δέρριον* τὸ *τρίχινον σακκίον*. Σουῖδ. ἐν λ. *δέρρις*: *δέρμα*. βύρσα, ἡ τὸ *τρίχινον παραπέτασμα*). Εἰς Βυζαντινὸν πάπυρον (P. Lond. 1433, 247, 341 κλπ.) ἀναφέρεται καὶ «τένδα τριχίνη».

ρισμένη χρῆσις αἰγείων τριχῶν εἰς τὴν χώραν διὰ τὴν κατασκευὴν ἄλλων, ἐκτὸς αὐτῶν, ἀντικειμένων. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἄποικοι δὲν ἐπεδίωξαν τὴν εἰσαγωγὴν αἰγῶν ξένου εἴδους, μεγαλυτέρας ἀποδοτικότητος τῶν ἰθαγενῶν εἰς ἔριον¹⁾, ὥς ἔπραξαν προκειμένου περὶ τῶν προβάτων.

Ἡ κουρὰ τῶν αἰγῶν θὰ ἐγίνετο ἀνὰ ἑξάμηνον περίπου καὶ συγχρόνως πρὸς τὴν κουρὰν τῶν προβάτων ἀσφαλῶς. Ὁ ἐν χρήσει τρόπος τῆς κουρᾶς ἦτο καὶ τότε ὁ καὶ σήμερον ἐφαρμοζόμενος παρ' ἡμῖν, ἡ διὰ ψαλίδος δηλαδὴ κοπή τῶν τριχῶν μέχρι τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέρματος²⁾.

Περὶ τῆς ποσότητος καὶ τῆς τιμῆς τῶν εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον παραγομένων αἰγείων τριχῶν οἱ πάπυροι οὐδεμίαν πληροφορίαν παρέχουν. Τοῦτο σημαίνει πιθανῶς, ὅτι ἡ χρῆσις αὐτῶν περιορίζετο εἰς τὴν οἰκιακὴν κυρίως βιοτεχνίαν, ἐλάχισται δὲ ποσότητες αὐτῶν ἐδίδοντο εἰς τὸ ἐμπόριον. Ὡς πρὸς τὸ χρῶμα, τέλος, τοῦ τριχώματος τῶν αἰγῶν τῆς Ἑλληνιστικῆς Αἰγύπτου, πληροφορούμεθα ἐκ τοῦ P. Hib. 120 (249 π. Χρ.) ὅτι τοῦτο παρουσίαζε τὰς αὐτὰς σχεδὸν ποικιλίας³⁾, τὰς ὁποίας ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὸ ἔριον τῶν αἰγῶν τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος⁴⁾.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

¹⁾ Τὸ μόνον ξενικὸν εἶδος αἰγῶν, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται εἰς τοὺς παπύρους, εἶναι αἱ «Αἰθιοπικαὶ αἶγες» (P. C. Z. 59328, 141), καλύτεραι ἀσφαλῶς τῶν Αἰγυπτιακῶν, ὥς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῆς παρουσίας αὐτῶν εἰς ἀγέλην ἀνήκουσαν εἰς τὸν Διοικητὴν Ἀπολλώνιον. Εἰς τὸ αὐτὸ ποιμνιον ἀναφέρεται καὶ ἰδιαιτερον εἶδος Αἰγυπτιακῶν αἰγῶν, αἱ «Θηβαῖαι αἶγες» (πβλ. ἄνωτ. σελ. 93 ὑποσ. 1).

²⁾ Βλ. P. C. Z. 59176, 55 (πβλ. ἄνωτ. σελ. 135 σημ. 2). Σημειωτέον ὅτι εἰς τοὺς Πτολεμαϊκοὺς παπύρους, ὥς καὶ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν γενικῶς, δὲν γίνεται λόγος περὶ «ἐρίου» ἢ περὶ «πόκων ἐρίου» αἰγῶν, ἀλλὰ περὶ «τριχῶν αἰγείων» (βλ. P. S. I. 429, 1). Καὶ σήμερον ἀκόμη ἐξακολουθεῖ ὑφισταμένη ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἡ διάκρισις αὕτη. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ κοινὸν «μαλλί» ἢ «γιδόμαλλο», ὀνομάζεται ἐνιαχοῦ διαλεκτικῶς τὸ ἔριον τῶν αἰγῶν «τρέχα» ἢ «τριχιά».

³⁾ Ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ποιμνίου ὑπάρχουν αἶγες «λενκαί, μέλαιναι, πυραί, σπαλακαί, σπόδαι, ποικίλαι». Πβλ. καὶ Φίλωνος, Περὶ Ὀνείρων, 33.

⁴⁾ Πβλ., π.χ., Σ. Ξανθοῦδίδην, ἐν Λεξικογρ. Ἀρχ. 5 (1918), 285-289. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογρ. Σύμμεικτα Β', 106-111. Α. Βρόντην, ἐν Λαογρ. 12 (1938/48), 219 κλπ.

1. Εἰσαγωγή

Ἡ κατεργασία τῶν ἐρίων τοῦ προβάτου μέχρι τῆς νηματοποιήσεως αὐτῶν ἐγένετο εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, καθ' ὃν τρόπον ἐγένετο καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα (καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον ἀσφαλῶς), ἐξακολουθεῖ δὲ νὰ γίνεται καὶ σήμερον ἔτι παρ' ἡμῖν εἰς τὴν οἰκιακὴν βιοτεχνίαν τῆς ἐριουργίας¹⁾. Τοῦτο ἀντιλαμβάνεται πᾶς, ὅστις ἔτυχε νὰ παρακολουθήσῃ γυναῖκας τῶν χωρίων τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος κατεργαζομένας τὰ ἔρια καὶ ὑφαινούσας, νὰ μελετήσῃ δὲ παραλλήλως τὸ τεχνικὸν μέρος τῆς ἐριουργίας εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἢ νὰ ἴδῃ ἀπλῶς εἰκόνας τοῦ ἀρχαίου βίου παριστώσας σκηνὰς αὐτῆς²⁾.

Παρ' ὅλην δὲ τὴν χρονικὴν ἀπόστασιν καὶ ἡ χρησιμοποιουμένη ὀρολογία τῆς ἐριουργίας δὲν μετεβλήθη αἰσθητῶς ἀπὸ τῆς μιᾶς ἐποχῆς εἰς τὴν ἄλλην. Ὑπάρχουν βεβαίως διαφοραὶ τινες ὡς πρὸς τοὺς τεχνικοὺς ὅρους³⁾ τοὺς δηλοῦντας

¹⁾ Πρβ. καὶ Ν. Χατζηζωγίδην, Ἀθηνᾶς 10 (1896), 548-549. Π. Φουρίκην, Λεξικογρ. Ἀρχ. 5 (1918), 231/232. Ν. Πολίτη, Παροιμ. 2, 338 ὑποσ. 1. S. Karthoudides, Athen. Mitteil. 35 (1910), 329/330.

²⁾ Ἡ Δ. Πύλη δημοσιεύει εἰκόνα ἐξ ἀγγείου τοῦ 5^{ου} π. Χρ. αἰ. παριστώσαν γυναῖκα νήθουσαν καὶ παρ' αὐτὴν φωτογραφίαν χωρικῆς τῆς σημερινῆς Σκύρου, ἐκτελούσης τὴν αὐτὴν ἐργασίαν (The Clothing, 3). Ἡ συγκριτικὴ αὐτὴ ἀναπαράστασις δι' εἰκόνων εἶναι διδακτικωτάτη περὶ τῆς ἐν γένει ὁμοιότητος τῶν ἔργων τῆς ταλασιουργίας κατὰ τὰς δύο ἐποχὰς καὶ ἀρκεῖ νὰ ἀντικαταστήσῃ πᾶσαν περιγραφὴν. Πβλ. ἐπίσης τὰς εἰκόνας τὰς δημοσιευομένας ὑπὸ τοῦ Blümner, Technologie I³, 113-164 καὶ ὑπὸ τῆς Bieber, Gesch. d. Gr. Tracht, Tafel 1. Griech. Kleidung, 1-2.

³⁾ Οἱ παρ' ἀρχαίοις ὅροι εἶναι «ἐριουργία» καὶ «ταλασιουργία». (Βλ. Πολυδ. Ὀνομαστ. VII, 28-29. Blümner, ἔνθ. ἀν., 103-104). Ὁ εἰς τοὺς Πτολεμαϊκοὺς παπύρους ἀπαντῶν ἀντίστοιχος ὅρος εἶναι «ἐργάζομαι τὰ ἔρια» (βλ. P. C. Z. 59295, 1-2. 59776, 9. P. Ryl. Z. 3 = S.B. 7639, 10. Πβλ. P. Giss. 20 = Chrest. I, 94, 14. Κατὰ λάθος ἡ S. Calderini ἐν Aegyptus XXVI, 1946, 46 γράφει: «ἐργάζειν τὰ ἔρια»). Παρ' ἡμῖν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «ἐριουργία» εἰς τὴν λογίαν κοινήν ὡς τεχνικὸς ὅρος τῆς βιομηχανίας, περιλαμβάνων ὅλην τὴν κατεργασίαν τῶν ἐρίων ἀπὸ τῆς πλύσεως μέχρι τῆς ἐξυφάνσεως. Εἰς τὴν δημωδῶς ὁμῶς ὀμιλουμένην δὲν ὑπάρχει ἀκριβῶς ἀντίστοιχος ὅρος. Τοῦτο δὲ κυρίως, διότι ἀντὶ τοῦ «ἐριον» χρησιμοποιεῖται σήμερον κοινῶς τὸ συνώνυμον «μαλλί» (ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ «μαλλίον», βλ. Δουκάκη. ἐν λ. μαλλίον, ὑποκοριστικοῦ τοῦ ἀρχαίου «ὁ μαλλός»). Χρησιμοποιοῦνται μὲν ἐνιαχοῦ ἰδιωματικῶς καὶ σήμερον ὅροι δηλοῦντες τὴν ἐργασίαν τῆς ταλασιουργίας μέχρι καὶ τῆς νήσεως τῶν ἐρίων (π. χ. «ὁ κάματος», ἐν Κερκύρα· βλ. Β. Φάβην ἐν Λεξικογρ. Ἀρχ. 5, 1918, 185, ἢ τὸ «φκειάσιμο» ἐν Αἰτωλίᾳ· βλ. Λουκοπούλου, Πῶς ὑφαίνουν οἱ Αἰτωλοὶ, 4 κλπ.), ἀλλ' εἰς τὰς περισσοτέρας περιφερείας τῆς χώρας εἶναι ἐν χρήσει οἱ ὅροι οἱ δηλοῦντες τὰς ἐπὶ μέρους ἐνεργείας αὐτῆς (βλ. Π. Βλαστοῦ, Συνών. καὶ Συγγεν., 315).

τὴν κατεργασίαν ἐν γένει τῶν ἐρίων ἢ τὰ διάφορα στάδια αὐτῆς¹⁾, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τῶν χρησιμοποιουμένων παρ' ἀρχαίοις διетηρήθησαν μέχρις ἡμῶν ὑπὸ τὴν αὐτὴν σημασίαν. Διὰ τὰ γίνῃ τοῦτο καλύτερον ἀντιληπτὸν θὰ ἀρκεσθῶμεν νὰ ὑπενθυμίσωμεν εἰς τὰ ἐπόμενα τὸ τεχνικὸν μέρος καὶ τὴν ὀνοματολογίαν τῆς παρ' ἡμῖν οἰκιακῆς ταλασιουργίας, νὰ σημειώσωμεν τὰς ὁμοιότητας ἢ διαφορὰς αὐτῶν πρὸς τὰ κρατοῦντα εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, νὰ προσθέσωμεν δὲ ἐν τέλει τὰς σχετικὰς μαρτυρίας τῶν παπύρων τῆς Πτολεμαϊκῆς περιόδου.

Εἰς τὴν νέαν Ἑλλάδα ἡ κατεργασία τοῦ ἐρίου μέχρι τῆς ὑφάνσεως γίνεται εἰς τέσσαρα διαδοχικὰ στάδια: 1^{ον} τὸ πλύσιμο· 2^{ον} τὸ ξάσιμο· 3^{ον} τὸ λανάρισμα καὶ 4^{ον} τὸ νέσιμο²⁾. Εἰς ταῦτα ἀντιστοιχοῦν παρ' ἀρχαίοις τὰ ἑξῆς στάδια: 1^{ον} ἡ πλύσις· 2^{ον} ἡ ξάνσις καὶ 3^{ον} ἡ νῆσις³⁾.

2. Πλύσις

Πρὸ πάσης ἄλλης ἐνεργείας πρὸς κατεργασίαν τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων, πρέπει τοῦτο νὰ καθαρισθῇ ἐκ τοῦ ἐνυπάρχοντος μείγματος λίπους καὶ ἰδρωτός⁴⁾. Πρὸς τοῦτο ἐμβαπτίζεται ἐντὸς ζέοντος ὕδατος ἐπὶ δεκά λεπτὰ τῆς ὥρας τοῦλάχιστον²⁾.

Τοῦτο δὲ ἐνεκα τῆς ὑπάρξεως παρ' ἀρχαίοις πολλῶν συνωνύμων δι' ἐκάστην μερικὴν ἐργασίαν τῆς ἐριουργίας, τῆς ἐπιτηράσεως τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου ἐξ αὐτῶν κατὰ περιφερείας ἢ ἐποχὰς καὶ τῆς σημασιολογικῆς ἀβεβαιότητος, μετ' ἧς παρεδόθησαν ἐν τῇ Γραμματείᾳ. Βλ. *Blümner*, ἔνθ. ἀν., 135. Πβλ. 109 ὑποσ. 2. 110 ὑποσ. 6. 111 ὑποσ. 3. Πβλ. *Φουρίκη*, ἔνθ. ἀν., 212 ὑποσ. 1.

²⁾ Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν νέων ὄρων εἰς -ιμο βλ. *Γ. Χατζιδάκιν*, ἐν Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 7(1910/1911), 13-22.

³⁾ Ὡς θὰ φανῇ ἀμέσως κατωτέρω, «ἡ ξάνσις» παρ' ἀρχαίοις ἐγένετο ἐπίσης εἰς δύο στάδια: «ξάσιμο» καὶ «λανάρισμα», περιλαμβανόμενα ὑπὸ τὸν αὐτὸν τεχνικὸν ὄρον. Καὶ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν ἡ μέθοδος κατεργασίας καὶ οἱ ἐν χρήσει ὄροι ἦσαν οἱ αὐτοί. Βλ. *Κουκουλέ*, *Βυζαντ. Πολιτισμὸς* II 2, 113. Ἡ κατεργασία τῶν αἰγείων τριχῶν γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν πρὸς τὸν τῆς κατεργασίας τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων τρόπον, μὲ ἐλάχιστας καὶ ἐπουσιώδεις διαφορὰς. (Βλ. κατωτ. σελ. 161. ὑποσ. 6). Διὰ τοῦτο δὲν θὰ γίνῃ ἰδιαιτέρως περὶ αὐτῆς λόγος.

⁴⁾ Τοῦτο παρ' ἀρχαίοις ἐλέγετο «οἶσυνπος, οἶσωπος, οἶσπη, οἶσπώτη». Πβλ. *Blümner*, *Technologie I*², 107. Ἡ λ. διетηρήθη ὑπὸ τύπον «μοῖσσωπος» ἐν *Καρπάθῳ* (βλ. *Μ. Μιχαηλίδου - Νουάρου*, *Λαογρ. Σύμμεικτα* B, 249. Ἀθηνᾶς 55, 1951, 30), καὶ «νέσπους» ἐν Ἰμβρῳ (βλ. *N. Ἀνδριώτη*, Ἀθηνᾶς 45, 1933, 258), *Τενέδῳ* καὶ *Αἴνῳ* τῆς *Θράκης* (ἐν Ἰμβρῳ λέγονται καὶ *νισπόμαλλα*, τὰ οἶσυνπηρὰ ἔρια, καὶ *νισπιάρικα*). Ἀλλαχοῦ ἔχει ἀντικατασταθῇ ὑπὸ συνωνύμων, ὥς ὁ «πίνος», ὁ «ρύπος», ὁ «μαλλόρρυπος» ἢ «μαρρόλλυπος» ἢ «σαριά» (ἐκ τοῦ τουρκ. *sari* = κίτρινος). Πβλ. *Φ. Κουκουλέ*, *Λεξικογρ. Ἀρχ.* 2 (Ἀθηνᾶς 27, 1915), 94. *II. Φουρίκη*, *Αὐτόθι* 5, 1918, 215 ὑποσ. 5. *Σ. Ξανθουδίδου*, *Αὐτόθι*, 300. *Μιχαηλίδου - Νουάρου*, ἔνθ. ἀν., 215 ὑποσ. 4.

⁵⁾ Τοῦτο λέγεται συνήθως «ζεματίζω τὰ μαλλιά». Βλ. *II. Φουρίκη*, ἔνθ. ἀν., 215 ὑποσ. 4. (ἐνθα καὶ οἱ ἰδιωματικῶς ἀπαντῶντες τύποι τοῦ ῥήματος).

Μετά ταῦτα πλύνεται δι' ἀφθόνου ψυχροῦ ὕδατος, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀπλώνεται εἰς ὅσον τὸ δυνατόν λεπτότερον στρώμα ἐπὶ καθαρῶν κλάδων ἢ ἄλλου καθαροῦ ἀντικειμένου διὰ νὰ στεγνώσῃ. Τοιοῦτοτρόπως συντελεῖται «τὸ πλύσιμο» τοῦ ἐρίου καὶ «τὰ πλυμένα μαλλιά» εἶναι ἔτοιμα πρὸς ξάνσιν.

Παρ' ἀρχαίοις ἡ πλύσις ἐγένετο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, διὰ ζέοντος δηλ. ὕδατος πρῶτον καὶ διὰ ψυχροῦ κατόπιν¹⁾. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες μετεχειρίζοντο βοηθητικῶς κατ' αὐτὴν τὴν ρίζαν τοῦ φυτοῦ «στρουθίου»²⁾ διὰ τῆς ὁποίας ἐπετυγχάνετο ἡ τελεία διάλυσις τῶν λιπαρῶν οὐσιῶν τοῦ ἐρίου καὶ ὁ ἐντελής καθαρισμὸς αὐτοῦ.

Ἐκ τῶν παπύρων πληροφοροῦμεθα, ὅτι καὶ εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν Αἴγυπτον ἐγένετο χρῆσις τοῦ στρουθίου κατὰ τὴν πλυσίν τῶν ἐρίων³⁾. Ὁ P. Holmiensis περιέχει συνταγὰς τῆς διὰ στρουθισμοῦ πλύσεως⁴⁾, ὡς καὶ συνταγὴν διὰ τὴν πλυσίν τῶν λίαν ἀκαθάρτων ἐρίων⁵⁾, διὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἦτο, φαίνεται, ἀποτελεσματικὴ ἡ ρίζα τοῦ στρουθίου⁶⁾. Ὑπενθυμίζομεν δὲ κατὰ τὰς πληροφορίες τῶν παπύ-

¹⁾ Ὅτι ἡ μέθοδος ἦτο ἀρχαιοτάτη μαρτυρεῖ ὁ Ἀριστοφάνης ἐν Ἑκκλησ. 215-216: «Πρῶτα μὲν γὰρ τὰ ῥα / βάπτισαι (ἐνν. αἱ γυναῖκες) θερμῷ κατὰ τὸν ἀρχαῖον νόμον / ἀπαξίπασσαι / καὶ μετὰ πλουσίᾳ / ὕδατος ἐκ πύργου» Πβλ. Πλάτ., 116. Φαίνεται ὅτι εἰς τὰς μεγάλας πόλεις τοῦλάχιστον ἡ διὰ θερμοῦ ὕδατος πλύσις τῶν ἐρίων ἐγένετο διὰ λόγους εὐκολίας τῶν γυναικῶν, εἰς τὰ λουτρά, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ πάλιν. Βλ. Λυσιστρ., 574-575: «Πρῶτα μὲν ἐχρῆν, ὥσπερ πόκον ἐν βαλανείῳ, ἐκπλύναντας τὴν οἰοσώτην ἐκ τῆς πόλεως. (Περὶ ὑπάρξεως εἰδικῶν ἐριοπλυντῶν βλ. κατωτ. § 6).

²⁾ Βλ. Θεοφρ. Φ. Ἱστ. VI, 8, 3. IX, 12, 5. Διοσκ. 2, 163. Plin. N.H. XIX, 48 Ἡούχ. ἐν λ. στρουθίου. Τὸ «στρουθίου» τῶν ἀρχαίων εἶναι τὸ φυτὸν «σαπωνόφυτον τὸ φαρμακευτικόν» (Saponaria officinalis), τοῦ ὁποίου αἱ ρίζαι περιέχουν ποσότητα σαπωνίνης. Σήμερον ἡ ρίζα τοῦ φυτοῦ, τὸ «τσουένι» κοινῶς, χρησιμοποιεῖται διὰ τὸν καθαρισμὸν τῶν ἐνδυμάτων ἀπὸ τῶν λιπαρῶν οὐσιῶν. (Βλ. Π. Γενναδίου, Λεξ. Φυτολ., 860).

³⁾ Βλ. P.S. 429, 16: «τὰ ἔρια καταγαγεῖν... ἐστρουθισμένα». Πβλ. P.C.Z. 59430, 7. 59012, 62.

⁴⁾ Βλ. § ιε', 1-5: τὸ δὲ στρουθίσιαι ἐστὶν τοῦτο· λαβὼν στρουθιον κόπον καὶ βαλὼν εἰς ὕδωρ χλῖανον· εἶτα τὸ ἔριον βαλὼν σάλευσον ἐπ' ὀλίγον· ἄρας ξήραινε. § κε', 21-25: λαβὼν στρουθιον καὶ ἀναποήσας ὕδατι θερμῷ, ποίησον ὡς στέατος σφαῖραν· εἶτα ἄρας ὕδατι θερμῷ ἕως διαλυθῇ· ἔστω δὲ τὸ ὕδωρ ὑπερέχον τὸ ἔριον· εἶτα ἀναφλείσας βάλε τὸ ἔριον καὶ ἄπεχε μὴ κανσωθῇ καὶ μικρὸν αὐτὸ ἕασον, ἕως αὐτὸ εἰδῆς καθαρὸν ἄρον, ἀπόκλυσον καὶ ξήρανον».

⁵⁾ § κβ' 6-9: ἐρίων τραχέων ἥδε ἡ πλύσις ἐστὶν· μὲν τῶν ἐρίων κειμωλίζας μὲν θ', δξους κοτύλας β' ὕδωρ ἐπιχέας, πλύνε καὶ διάψυχε».

⁶⁾ Τὰ ἔρια ταῦτα ἦσαν μὲν εὐθηνότερα, ἀλλ' ἀπῆτουν πολὺν κόπον διὰ τὸν καθαρισμὸν των, ὡς τοῦτο ἐμφαίνεται ἐκ τῶν παραπόνων τῶν γυναικῶν, τὰ ὁποῖα ὁ Θεόκριτος ἐκφράζει διὰ στόματος τῆς Πραξινόας (Εἰδύλλ. XV, 19): «γραιᾶν ἀποτίλματα πηρᾶν ἔργον ἐπ' ἔργῳ». Ἡ ἐπανειλημμένη ἐργασία ἦτο ἀναγκαία, κατὰ τὸν σχολιαστήν, «διὰ τὸ δὶς αὐτὰ

ρων, ἢ πλύσις τοῦ ἐρίου ἐγίνετο πολλάκις ἐπὶ τοῦ προβάτου πρὸ τῆς κουρᾶς αὐτοῦ¹⁾. Τοῦτο δὲ ἐγίνετο κυρίως διὰ τὰ πρὸς ἐμπορίαν προοριζόμενα ἔρια²⁾).

Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο τῆς κατεργασίας, δηλαδὴ μετὰ τὴν πλύσιν καὶ πρὸ τῆς ξάνσεως, ἐγίνετο ἀσφαλῶς κατὰ τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ἢ βαφή τῶν ἐρίων, ὡσάκις αὕτη προετιμᾶτο τῆς βαφῆς τοῦ νήματος ἢ τοῦ ὑφάσματος³⁾. Αἱ ταλασιουργοὶ τῆς τότε ἐποχῆς ἦσαν ἀσφαλῶς ἐξ ἴσου πρακτικαὶ πρὸς τὰς τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπέφευγον νὰ ὑποβληθοῦν εἰς τὸν διπλοῦν κόπον τῆς ἐκ δευτέρου ξάνσεως τῶν ἐρίων, ἥτις καθίστατο ἀναγκαία, εἰς ἣν περίπτωσιν ταῦτα ἐβάπτοντο μετὰ τὴν ξάνσιν καὶ πρὸ τῆς νήσεως, ἔνεκα τῆς κατὰ τὴν διενέργειαν τῆς βαφῆς συμπιλήσεως αὐτῶν⁴⁾. Τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ P. Holmiensis ὅστις παρέχει ὁδηγίας περὶ τῆς καλῆς πλύσεως τῶν ἐρίων, ἣν θεωρεῖ ὡς τὴν μόνην ἀναγκαίαν ἐνέργειαν πρὸ τῆς βαφῆς αὐτῶν⁵⁾.

3. Ξάνσις

Ἡ ξάνσις τῶν ἐρίων τοῦ προβάτου γίνεται σήμερον εἰς δύο μερικώτερα στάδια. Κατὰ τὸ πρῶτον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν καθ' αὐτὸ ξάνσιν, ὡς δεικνύει ἡ χρησιμοποιουμένη ὀρολογία⁶⁾, ἡ ἐργασία γίνεται διὰ τῶν χειρῶν. Διὰ τῆς ἀποτε-

πλύνεσθαι, ἡγουν δις καὶ τρις δεόμενα καθαρῶς. Οἱ παπύροι τῶν αὐτῶν χρόνων μαρτυροῦν ὅτι τὰ «ρυπαρὰ ἔρια» δυσκόλως εὗρισκον ἀνθρώποις διὰ τὸν λόγον αὐτόν, ἐξ οὗ προέκυπτεν ἀπώλεια βάρους. Ἐξ ἐνὸς ταλάντου «ἐρίων ρυπαρῶν» ἔμειναν καθαρὰ μετὰ τὴν κατεργασίαν 45 μναῖ. δηλ. τὸ τέταρτον τοῦ βάρους ἀπετελεῖτο ἐκ ξένων οὐσιῶν. Βλ. P. Col. Z. 113, 31-32. Πβλ. P.C.Z. 59287, 2. καὶ ἀνωτ. σελ. 125 ὑποσ. 6.

¹⁾ Πβλ. ἀνωτ. σελ. 136 ὑποσ. 1.

²⁾ Βλ. P. Ent. 2, 5.

³⁾ Πβλ. ἀνωτ. σελ. 144 ὑποσ. 2.

⁴⁾ Ὁ Blümner (Technologie 1², 230) νομίζει ὅτι ἡ βαφή ἐγίνετο μετὰ τὴν ξάνσιν καὶ πρὸ τῆς νήσεως καὶ ὅτι ἐνίοτε τὰ ἔρια ὑπεβάλλοντο καὶ εἰς δευτέραν ξάνσιν μετὰ τὴν βαφήν. Ἐκ τῶν πρὸς ἀπόδειξιν ὅμως τῆς γνώμης ταύτης παρατιθεμένων χωρίων δὲν πιστοῦται αὕτη διὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα.

⁵⁾ Σημειωτέον ὅτι τὸ κύριον θέμα τοῦ παπύρου εἶναι ἡ τεχνικὴ τῶν παντὸς εἶδους βαφῶν καὶ ἰδιαίτερος τῆς διὰ πορφύρας βαφῆς.

⁶⁾ Τὸ ἀρχ. ρῆμα «ξαίνω» εἶναι καὶ σήμερον ἐν κοινῇ χρήσει (ἐνιαχοῦ δὲ ξάνω ἢ τσαίνω ἢ ξανίσκω), ἀλλ' ὑπὸ τὴν περιορισμένην σημασίαν τῆς διὰ τῶν χειρῶν ξάνσεως τοῦ ἐρίου. Κοινὸν εἶναι ἐπίσης ὑπ' αὐτὴν τὴν σημασίαν καὶ τὸ οὐσιαστικὸν τὸ δηλοῦν τὴν ἐνέργειαν «τὸ ξάσιμο» (βλ. Γ. Χατζιδάκιν ἐν Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 7, 1910/1911, 14), ἐνιαχοῦ δὲ μόνον «τὸ ξάσμα» (παρ' ἀρχαίοις «ξάσμα» ἐσήμαινε τὴν ἐκ τοῦ ξαντικοῦ κτενὸς ἐξαγομένην ἐκάστοτε ποσότητα ἐρίου, τὸ ἄλλως «κάταγμα» ἢ «μήρυμα». Βλ. Blümner, Technologie 1², 112 ὑποσ. 5 καὶ κατωτ. σελ. 157 ὑποσ. 1.

ρᾶς χειρὸς κρατεῖ ἡ ξάντρια ποσότης ἐρίου καὶ διὰ τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς τραυᾶ καὶ ἀποχωρίζει ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰς συμπεπιλημένας τρίχας αὐτοῦ, καθαρίζει δὲ συγχρόνως αὐτὸ ἐκ τῶν ἐνυπαρχουσῶν ξένων οὐσιῶν καὶ τῶν δι' οἶονδῆποτε λόγον θεωρουμένων ἀχρήστων τριχῶν (ἔνεκα τοῦ διαφόρου χρώματος, π.χ. τοῦ ἐλαχίστου μήκους κλπ.). Ἡ ἐργασία αὕτη συνεχίζεται μέχρις οὗτο «ξανθῇ» ὅλη ἡ ποσότης τοῦ πρὸς κατεργασίαν ἐρίου, ὅπερ ἐναποτίθεται ἐντὸς καθαροῦ δοχείου (κανίστρου, καλάθων κλπ.)

Τὰ οὕτω ἀπαλυνθέντα καὶ καθαρισθέντα ἔρια ὑποβάλλονται εἰς δευτέραν ξάνσιν τῇ βοηθείᾳ εἰδικοῦ ὄργανου, τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται «*χτένια ἢ λανάρια*»¹⁾. Τὸ ὄνομα φέρεται συνήθως κατὰ πληθυντικόν, διότι τὸ ἐργαλεῖον τοῦτο τῆς ταλασιουργίας εἶναι δίδυμον. Ἐκάτερον τῶν τεμαχίων ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς σανίδος σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου, ἐπενδεδυμένης διὰ δέσματος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι ἐμπεπηγμένα, ἐν εἵδει πυκνῶν ὀδόντων, μικρὰ τεμάχια σύρματος. Τὸ ὅλον σχῆμα τοῦ ὄργανου, ὥς καὶ τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος καὶ ἡ πυκνότης τῶν αἰχμηρῶν ὀδόντων ἐξαρθῶνται ἐκ τῆς ἰδιαίτης ἐργασίας τῆς ξάνσεως, δι' ἣν ταῦτα προορίζονται.²⁾ Οὕτω διὰ τὴν σχετικῶς εὐπλοὴν ἐργασίαν τῆς ξάνσεως τῶν ἐκλεκτῶν ἐρίων τῶν προβάτων, τὰ ὅποια προορίζονται διὰ τὴν κατασκευήν τοῦ στήμονος ἔνεκα τοῦ μήκους τῶν τριχῶν, ὥς καὶ τῶν τριχῶν τῶν αἰγῶν, αἵτινες ὥς ἐκ τῆς

¹⁾ Ὁ πρῶτος ὄρος, ἀπλοῦς ἢ ἐν συνθέσει, λέγεται σήμερον μόνον εἰς ὀλίγας περιφερείας τῆς χώρας (*χτένια* ἐν Μεγάροις, ἐνιαχοῦ τῆς Μακεδονίας, *χτενεᾶς* καὶ *χτενὲς* ἐν Κρήτῃ, *μαλλόχτενα* ἐν Καλαβρύτοις καὶ ἀλλαχοῦ, *σκουλλόχτενα* ἢ *κανναβόχτενα* ἐν Πόντῳ, *χερόχτενα* ἐν Β. Εὐβοίᾳ, Κερπάρῳ, Κρήτῃ, Κύθῳ καὶ ἀλλαχοῦ). Τοῦτο δὲ διότι ἡ λέξις διετήρησε τὴν κυρίαν σημασίαν, ἣν εἶχε καὶ παρ' ἀρχαίοις, τὴν τοῦ ὄργανου δηλ. δι' οὗ κτενίζεται ἡ κόμη. (Πολλαχοῦ λέγονται ἐπίσης «*χτένια*» ἢ «*ξυλόχτενα*» τὰ χρησιμοποιούμενα εἰς τὸν ὑφαντικὸν ἱστόν, διὰ τῶν ξυλίνων ἢ καλαμίνων ὀδόντων τῶν ὁποίων διέρχονται οἱ μίτοι τοῦ στήμονος, ὁ «*ὑφαντικός κτεῖς*» τῶν ἀρχαίων). Κοινῶς ὅμως χρησιμοποιεῖται ὁ δεῦτερος ὄρος (μὲ μικρὰς διαλεκτικὰς παραλλαγὰς, ὡς *ἀλανάρια*, *λονάρια*, *ἀλονάρια* κλπ.), ὅστις ἐπεκράτησε ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς (βλ. Λεξ. *Λουκάγ.* καὶ *Σοφοκλέους* ἐν λ. *Φ. Κουκουλέ*, Βυζαντ. Πολιτισμὸς II 2, 113) ὥς τὸ κατ' ἐξοχὴν ὄργανον τῶν «*λαναρίων*», τῶν ἐριουργῶν (λατ. *lanarius*. Βλ. *G. Meyer*, *Neugr. Studien* III, 38). Κοινὸν εἶναι καὶ τὸ ρῆμα *λαναρίζω* (ἐνιαχοῦ *λοναρίζω*).

²⁾ Εὐνόητον τυγχάνει, ὅτι οἰαδήποτε περιγραφή τῶν ὄργάνων τῆς ταλασιουργίας μὴ συμπληρουμένη δι' εἰκόνων εἶναι ἀνεπαρκὴς διὰ τὸν σχηματισμὸν σαφοῦς παραστάσεως τοῦ πράγματος, ἰδιαίτερος δι' ἐκείνους τῶν ἀναγνωστῶν, οἵτινες δὲν ἔτυχε νὰ ἴδουν τὰ περιγραφόμενα ἐργαλεῖα. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ παράθεσις εἰκόνων καθίσταται ἐνταῦθα ἀδύνατος διὰ λόγους τεχνικῆς φύσεως, παραπέμπομεν τὸν βουλούμενον εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ *N. Χατζηζωγίδη* δημοσιευθείσας ἐν Ἀθηνᾶς 10(1898) μεταξὺ τῶν σελ. 540 καὶ 541, ὑπὸ τοῦ *B. Λουκοπούλου*, πῶς ὑφαίνουν οἱ Αἰτωλοὶ σελ. 4 κ. ἐξ., ὑπὸ τοῦ *M. Μιχαηλίδου-Νουάρου*, Λαογρ. Σύμμεικτα Β, 249 κ. ἐξ. καὶ εἰς τὰ σχετικὰ ἄρθρα τοῦ Λεξ. Ἐλευθερουδάκη καὶ τῆς *M. Ἑλλ.* Ἐγκυκλοπαιδείας.

φύσεώς των δυσκόλως συμπιλοῦνται, χρησιμοποιοῦνται «τὰ χοντρὰ λανάρια» ἢ «χερότεχνα» λεγόμενα¹⁾. Τὸ πρῶτον ὄνομα ὀφείλεται εἰς τὸ πάχος τῶν ὀδόντων, οἱ ὅποιοι εἶναι κατεσκευασμένοι ἐκ χονδροῦ καὶ στερεοῦ σύρματος, εἶναι δὲ διατεταγμένοι ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἑκατέρου τῶν ἰσομεγέθων τεμαχίων τοῦ ὀργάνου κατ' ἀραιὰ σχετικῶς διαστήματα ἐν σχήματι ἡλῶν μήκους 0,5 μ. περίπου ἀποληγόντων εἰς ὀξύ. Τὸ δεύτερον ὄνομα²⁾ ὀφείλεται εἰς τὸν τρόπον τῆς χρήσεως τοῦ ὅλου ὀργάνου. Ἐκατέρα δηλαδή τῶν δύο σανίδων, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται τοῦτο, φέρει ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας μιᾶς τῶν ἐπιμήκων πλευρῶν λαβὴν ξυλίνην. Ἡ ξάντρια τοποθετεῖ ἐπὶ τῶν ὀδόντων τῆς μιᾶς σανίδος ἀνάλογον ποσότητα τοῦ πρὸς ξάνσιν ἐρίου καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐφαρμόζει τοὺς ὀδόντας τῆς ἄλλης. Εἶτα λαμβάνουσα δι' ἑκατέρας τῶν χειρῶν τὰς δύο λαβὰς κινεῖ κατ' ἀντίθετον διεύθυνσιν τὰ δύο μέρη τοῦ ὀργάνου εἰς τρόπον, ὥστε οἱ ὀδόντες τοῦ ἑνὸς νὰ διέρχωνται διὰ τῶν ὀδόντων τοῦ ἑτέρου. Ἡ κίνησις δ' αὕτη ἐπαναλαμβάνεται ἕως ὅτου αἱ τριῖνες τοῦ ἐρίου ἀποχωρισθοῦν καὶ ἀπαλυνθοῦν τελείως. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀποσύρει ἐκάστοτε διὰ τῶν χειρῶν τὰς μακροτέρας καὶ καλυτέρας τῶν τριχῶν, αἵτινες ξαίνονται ταχύτερον καὶ εὐκολώτερον, καὶ ἐπιμένει ἐπὶ τῆς ἐξάνσεως τῶν βραχυτέρων καὶ τῶν μᾶλλον συμπεπιλημένων. Ἡ ἐνέργεια αὕτη ἐπαναλαμβάνεται μέχρι ὅτου ἀπομείνουν ἐντὸς τῶν ὀδόντων αἱ βραχύτεραι ὅλων, τὰς ὁποίας ἀποσύρει καὶ τοποθετεῖ χωριστά, διότι εἶναι ἀκατάλληλοι διὰ τὴν κατασκευὴν στήμονος καὶ πρέπει νὰ ξανθοῦν ἐκ νέου μὲ τὰ «ψιλὰ λανάρια» ἢ τὰ κυρίως «λανάρια».

Ἡ διαφορὰ τούτων πρὸς τὰ προηγούμενα ἐγκτεται ἅφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ μήκος, τὸ πάχος καὶ τὴν πυκνότητα τῶν ὀδόντων, ἅφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν τρόπον τῆς χρήσεως. Οἱ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἑκατέρου μέρους τοῦ ὀργάνου ὀδόντες, κατεσκευασμένοι ἐκ λεπτοῦ (ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα) σύρματος, εἶναι ἐμπεπηγμένοι ἐν εἴδει πυκνῶν βελονῶν μήκους 0,2 μ. περίπου, τῶν ὁποίων τὸ ἄνω ἄκρον εἶναι ἐλαφρῶς κεκαμμένον κατ' ἀντίθετον διεύθυνσιν εἰς ἑκάτερον τῶν τεμαχίων τοῦ ὀργάνου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ξάνσις τῶν πρὸς κατασκευὴν τῆς κρόκης³⁾ προοριζομένων ἐρίων ἀπαιτεῖ καὶ

¹⁾ Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν ξαντικῶν κτενίων ἀναφέρονται οἱ σημερινοὶ ὄροι, οἵτινες διετήρησαν κατὰ τινα τρόπον τὴν μεταγενεστέραν λ. κτένιον Βλ. ἄνωτ. σελ. 155 ὑποσ. 1.

²⁾ Ὑπὸ τοῦ Ν. Χατζηζωγίδη (ἐνθ. ἄν, σελ. 551) ἀναφέρεται καὶ ὁ ὄρος «χειρολάναρα», (ἐκ Στερ. Ἑλλάδος). Πολλαχοῦ δὲ χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τοῦ εἵδους τούτου τῶν κτενίων ὁ ὄρος «λανάρα», μεγεθυντικὸν τοῦ «λανάρι».

³⁾ Ἡ λ. ἐξέλιπε σήμερον ἀντικατασταθεῖσα διὰ τοῦ κοινοῦ «ὑφάδι» ἢ «φάδι», ἐκ τοῦ μεταγενεστεροῦ «ὑφάδιον». Βλ. Κ. Κόντον ἐν Ἀθηνᾶς 9 (1897), 80. Τὸ σημερινὸν «κροκύδι», λεγόμενον πολλαχοῦ (ἐνιαχοῦ δὲ κροτσίδι, κροκῦϊ κορκύδι, κουρτσούδ', κουρτσούθ'), εἶναι τὸ μεταγενέστερον «κροκύδιον» (βλ. Κόντον, ἐνθ. ἄν.), τὸ δὲ συνώνυμον «ἡ κροκύδα» λεγόμενον

χρόνον μακρότερον ἔνεκα τῆς ποσότητος αὐτῶν καὶ καταβολὴν δυνάμεως μεγαλ-
τέρας ἔνεκα τοῦ μικροῦ σχετικῶς μήκους τῶν πρὸς τοῦτο χρησιμοποιουμένων ἐρίων,
ἅτινα διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἶναι περισσότερον τῶν ἄλλων συμπεπιλημένα, ἢ ξάν-
τρια ἐκτελεῖ τὴν ἐργασίαν ταύτην καθημένη. Πρὸς τοῦτο ἡ μία τῶν σανίδων τοῦ
ὀργάνου στερεοῦται κατὰ τὴν ἀντίθετον πρὸς τὴν φέρουσαν τοὺς ὀδόντας ἐπιφά-
νειαν ἐπὶ δύο ἄλλων καθέτων σανίδων, ἐφαρμοζομένων κατὰ τὰ ἄκρα τῶν ἐπιμή-
κων αὐτῆς πλευρῶν καὶ προσηλουμένων στερεῶς ἐπὶ παραλλήλου πρὸς τὴν πρώτην
σανίδος, εἰς τρόπον ὥστε τὸ ὅλον λαμβάνει τὸ σχῆμα κιβωτίου ὀρθογωνίου παραλ-
ληλεπιπέδου μὲ ἀνοικτὰς τὰς δύο πλευρὰς καὶ μὲ ἐξέχουσας, ἐν εἴδει οὐρᾶς, τὴν
σανίδα τῆς βάσεως. Ἡ ξάντρια κάθηται ἐπὶ τοῦ ἐξέχοντος τούτου μέρους τῆς σανί-
δος μὲ τοὺς πόδας αὐτῆς ἐξηλωμένους διὰ τῶν κενῶν πλευρῶν τοῦ κιβωτίου καὶ
ἐπιτυγχάνει διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ νὰ ἀκινητοποιῇ τοῦτο. Εἴτα θέτει ἐπὶ τῆς ἐπι-
φανείας τῶν ὀδόντων ἀνάλογον ποσότητα ἐρίων, λαμβάνει διὰ τῶν δύο χειρῶν τὴν
λαβὴν τῆς ἐλευθέρως σανίδος τοῦ ὀργάνου καὶ ἐφαρμόζουσα τοὺς ὀδόντας αὐτῆς
ἐπὶ τῶν ὀδόντων τῆς ἀκινήτου σανίδος σύρει πρὸς ἑαυτὴν μὲ δύναμιν, ὥστε οἱ
ὀδόντες τῆς πρώτης νὰ διέρχωνται διὰ τῶν ὀδόντων τῆς δευτέρας. Δι' ἐπανειλημ-
μένων τοιούτων κινήσεων τὸ ἔριον «ξάνεται», ἀποχωρίζονται δηλαδὴ αἱ τρίχες
αὐτοῦ καὶ ἀπαλύνονται τελείως, ὅποτε ἡ ξάντρια διὰ δύο κινήσεων κατ' ἀντίθετον
διεύθυνσιν ἐξάγει τοῦτο ἐκ τῶν ὀδόντων τῶν κτενίων καὶ τοποθετεῖ παρ' αὐτὴν ἐπὶ
καθαροῦ μέρους, ἐπαναλαμβάνει δὲ τὴν αὐτὴν ἐργασίαν μέχρις ἀποξάνσεως τοῦ
ἀναγκαιοῦντος ἐρίου. Ἐν τῷ μεταξὺ φροντίζει νὰ ἐνώνῃ ὠρισμένας ποσότητας
ἐξασμένου ἐρίου, τὰς ὁποίας ἐξάγει ἐκάστοτε εἴτε ἀπὸ «τὰ χοντρά» εἴτε ἀπὸ «ψιλὰ»
λανάρια,¹⁾ καὶ νὰ τυλίσῃ ταύτας εἰς σχῆμα σφαίρας περίπου. Ἐκάστη τούτων

ἐπίσης (ἐνιαχοῦ *κορκύδα* καὶ *κορτσύδα*), εἶναι ἤδη ἀρχαῖον (*κορκύς*). Ἀμφότερα σημαίνουν, ὡς
καὶ παρ' ἀρχαίοις, τὰς ἀχρήστους ἢ κακῆς ποιότητος τρίχας τοῦ ἐρίου, ἀναμεμιγμένας ἐνίοτε
μετὰ ξένων οὐσιῶν, τὰς ὁποίας αἱ γυναῖκες ἀποχωρίζουν καὶ ἀπορρίπτουν κατὰ τὴν ξάνσιν καὶ
τὴν νῆσιν αὐτοῦ. Πβλ. *Blümner*, *Technologie I*², 129. II. *Φουρίκη* ἐν *Λεξικογρ.* Ἀρχ. 5 (1918),
218 ὑποσ. 6. *Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου*, *Λαογρ.* Σύμμεκτα Α, 55. Ἰστ. Λεξ. Ν. Ἑλλην. ἐν λ. ἀπο-
κορκύδα, ἀποκορκύδι. (Διὰ τὴν σημασίαν τοῦ «κορκύδι» ἐπὶ τῶν ἰνῶν τοῦ λίνου βλ. κατωτ.
Μέρος Β', Κεφ. 1^{ον} § 3).

¹⁾ Ἡ ἐκάστοτε ἐξαγομένη ποσότης ἐξασμένου ἐρίου ἀπὸ τὰ «λανάρια» δὲν εἶναι ἰσομε-
γέθης καὶ ἡ ξάντρια κανονίζει διὰ τοῦ βλέμματος τὴν ποσότητα, ἣτις ἀναγκαιοῖ διὰ τὴν κατα-
σκευὴν μιᾶς «τουλούπας» (περὶ τῆς λ. βλ. τὴν ἐπομένην ὑποσ.). Ἄλλ' ἢ ἐξ ἐκάστου τῶν δύο
μερικῶν κτενίων τῶν «λαναριῶν» ἐξαγομένη μετὰ τὴν τελείαν ξάνσιν ποσότης εἶναι σχεδὸν ἰσο-
μεγέθης καὶ ἐκάστη ξάντρια διαθέτει ἴσον ἀριθμὸν πάντοτε ἐξ αὐτῶν διὰ νὰ κατασκευάσῃ
τὴν «τουλούπαν». (Πβλ. *Λουκοπούλου*, Πῶς ὑφαίνουν οἱ Αἰτωλοί, 5). Ἐκάστη τῶν μερικῶν
ποσοτήτων, αἵτινες ἐξάγονται ἐκάστοτε ἐκ τῶν κτενίων λέγεται «ἀπάλα» ἐν Αἰτωλίᾳ, Ἀκαρ-

ἀποτελεῖ μίαν «τουλούπαν»¹⁾ ἐρίου ἐτοίμου πρὸς νῆσιν καὶ ἐναποτίθεται μετὰ τῶν ἄλλων ἐντὸς καλάθου ἢ κανίστρου μέχρι τῆς περαιτέρω ἐπεξεργασίας.

Παρ' ἀρχαίοις ἡ ξάνσις τῶν ἐρίων ἐγίνετο ἀναμφιβόλως διὰ τῶν χειρῶν πρῶτον καὶ διὰ τοῦ ξαντικοῦ «κτενός» ἔπειτα. Παρ' ὅλην δὲ τὴν σύγχυσιν, ἣτις ἐπικρατεῖ εἰς τὰ σχετικὰ χωρία τῶν συγγραφέων καὶ τῶν λεξικογράφων ὡς πρὸς τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενον τῆς ἐννοίας τοῦ «ξαίνειν»²⁾, παραμένει ἐν τούτοις βέβαιον, ὅτι τοῦτο ἀνεφέρετο καὶ εἰς τὰ δύο μερικώτερα στάδια τῆς ξάνσεως τῶν ἐρίων ὡς ταῦτα ἐξακολουθοῦν νὰ γίνωνται ἐν τῇ πράξει καὶ σήμερον³⁾.

Εἰς τοὺς παπύρους τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς οὐδεμία γίνεται μνεῖα περὶ ξάνσεως ἐρίων. Τοῦτο βεβαίως εἶναι ἐντελῶς συμπτωματικὸν καὶ δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ τρόπος τῆς ξάνσεως αὐτῶν ἦτο διάφορος εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον. Καὶ ἐκεῖ ἀσφαλῶς αἱ «ἐργαζόμεναι τὰ ἔρια» μετὰ τὴν πλύσιν ἔξαινον ταῦτα διὰ τῶν χειρῶν πρῶτον καὶ διὰ τῶν κτενίων ὕστερον.

Εἰς τὴν πρώτην ἐνέργειαν ἀναφέρεται πιθανῶς ἡ ὁρολογία ἐνὸς παπύρου ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Ζήνωνος, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ «ἐκταρσεως» ἀκολουθούσης τὴν πλύσιν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
 νανία καὶ ἀλλαντοῦ. Παρ' ἀρχαίους ἐλέγετο «κάταγμα». Βλ. Ἀριστοτ. Λυσιστ., 553: «ὥστε τὰ κατάγματα κεῖται χωρὶς ἕκαστον» (ὁ σχολιαστὴς ἐπεξηγεῖ: «κατάγματα τὰ τῶν ἐρίων κατασπάσματα οὕτω ἐκάλουν»). Πβλ. καὶ ἀνωτ. σελ. 154 ὑποσ. 6.

¹⁾ «Τουλούπα», («τ'λούπα» εἰς τὰ βόρ. ἰδιώματα καὶ «στουλούπα» ἐν Κυθήροις) εἶναι τὸ ἀρχ. «τολύπη». Βλ. *Blümner*, *Technologie* I², 123 ὑποσ. 2. Φονρέκη, *Λεξικογρ.* Ἀρχ. 6(1923), 414 ὑποσ. 3. *M. Μιχαηλίδου-Νουάρου*, *Λαογρ.* Σύμμεικτα Β, 250 ὑποσ. 4.

²⁾ Ἐκ τῶν λεξικογράφων οὐδὲν τὸ σαφὲς προκύπτει. (Πβλ. Ἡσυχ. ἐν λ. ξαίνει. Σονίδ. ἐν λ. ξαίνω. Πολυδ. Ὀνομαστ. VII, 29-30). Ὁ Πλάτων (Πολιτικ., 281a-282c) φαίνεται ἀποδίδων, οὐχὶ σαφῶς ὁμῶς, τὸ ξαίνειν εἰς τὴν διὰ τῶν χειρῶν κατεργασίαν. Ὁ Ἀριστοφάνης ἀντιθέτως μεταχειρίζεται ἐπὶ τῆς ἐννοίας ταύτης τὸ «διαξαίνειν» (Λυσιστρ., 577-578), ἔνθα ὁ σχολιαστὴς ἐπεξηγεῖ: «διαξῆναι τῶν γὰρ ἐρίων οἱ μαλλοὶ ἔχουσι τὰς κορυφὰς πεπιλημένας καὶ ἐπὰν τιλθῶσι, διαλύεται ὁ μαλλός»), χρησιμοποιοῦν δὲ τὸ «ξαίνειν» ἐπὶ τῆς διὰ τῶν κτενίων ξάνσεως. (Αὐτόθι, 579-586: «εἴτα ξαίνειν εἰς καλαθίσκον καὶ ἀπὸ τούτων πάντων τὸ κατάγμα λαβόντας δεῦρο ξυνάγειν καὶ ξυναθροίζειν εἰς ἓν, καίπειτα ποῆσαι τολύπην μεγάλην»). Ἡ σύγχυσις δὲ γίνεται μεγαλυτέρα, διότι ἦσαν ἐν χρήσει, κοινῶς ἢ διαλεκτικῶς, καὶ ἄλλα συνώνυμα ἀναφερόμενα εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην μερικὴν ἐργασίαν τῆς ξάνσεως. Ὅπως δὴποτε ὁμῶς ἀμφότεραι ὑπῆγοντο εἰς «τὴν ξαντικὴν», ἦσαν «τῆς τοῦ ξαίνοντος τέχνης ἔργον» (βλ. Πλάτ., ἐνθ. ἀνωτ., 281a). Πβλ. *Blümner*, *Technologie*, I², 108-111 καὶ ἀνωτ. σελ. 152 ὑποσ. 3.

³⁾ Εἰς τὴν διὰ τῶν χειρῶν ξάνσιν τῶν ἐρίων ἀναφέρεται ἀσφαλῶς ἐπινίκιον ἐπίγραμμα ἐπὶ μελανομόρφου κύλικος τοῦ 5ου αἰῶνος εὐρεθείσης εἰς τὸν Τάραντα: *Μελώσας ἡμὶ νικατήριον ξαίνωσα τὰς κόρας ἐνίκα*. (Βλ. *P. Friedländer*, *Epigrammata*, Callifornia, 1948, n° 177 σελ. 165).

τῶν ἐρίων, δηλαδή περὶ τῆς διὰ τῶν χειρῶν διαλύσεως αὐτῶν¹⁾). «Οἱ κάλαθοι» ἐπίσης, οἵτινες ἀναφέρονται ὡς ἀπαραίτητον ἐργαλεῖον τῶν ἐριουργῶν²⁾), ἐχρησιμοποιοῦντο πιθανῶς εἰς τὴν ἐναπόθεσιν τοῦ διὰ τῶν χειρῶν ξανθέντος ἐρίου.

Αἱ μακραὶ τρίχες τῶν διὰ τὴν κατασκευὴν στήμονος προοριζομένων ἐρίων, περὶ ὧν ὁμιλοῦν οἱ πάπυροι³⁾), ἐκτενίζοντο ἀσφαλῶς δι' ἰδιαιτέρου εἴδους κτενίων μὲ ὀξεῖς καὶ χονδροῦς σιδηροῦς ὀδόντας, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ Νόννου τοῦ Πανοπολί-

¹⁾ P. S. I. 599 (3^{ος} αἰ. π. Χρ.), 7. Τὸ κείμενον τοῦ παπύρου ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ζήνωνι χαίρειν/ οἱ ὑφάνται. Ἦκαμεν/ ὧδε ὥστε ἐργάζεσθαι/ ὅπως ἂν τὸ δίκαιον λάβω||μεν, δεῖ ἡμῖν δοθῆναι/ τοῦ ταλάντου, ὥστε/ πλύναι καὶ διελεῖν/ (δρχ.) α' καὶ ὑφαντρον/ τοῦ ἐνὸς ὀθονίου χαλ(κοῦ) (δρχ.) γ'// καὶ ταῦτα ἡμῖν οὐχ ἱκανόν· ἐπιβάλλει ἐκάστῳ/ ὀθονίῳ σώματα γ, γν/νῇ μία καὶ ἐν ἡμέραις/ ἕξ ἐκτέμνησθαι//εἰ μὴ σοι ταῦτα δοκεῖ, / δίδου ἡμῖν ἐκάστῳ (ὀβολόν)/ (ἡμιωβέλιον)· γυναικὶ (ἡμιωβέλιον)/ δὸς ἡμῖν ὑπηρήτην/ ἱκανὸν εἰς τὰ ἐργαλέα// (δρχ.) ε (διώβολον). Ταῦτα ἡμῖν ὑπο/λογοῦσιν./ Εὐτύχει». Οἱ ἐκδότης τοῦ παπύρου ὁμιλοῦν ἀορίστως περὶ «ἐνεργείας, ἥτις προηγεῖται τῆς ὑφάνσεως» καὶ ἀποφεύγουν νὰ ἀποφανθοῦν, ἂν πρόκειται περὶ ὑφάνσεως ἐρεῶν ἢ λινῶν. Πβλ. ἐπίσης S. Calderini, *Aegyptus* XXVI (1946), 38. «Ἄλλοι, ὡς ὁ *Καὶνὸς* (A Large Estate, 116-117) καὶ ἡ *Cl. Préaux*, (*Écon. royale d. Lag.*, 104-105) νομίζουσι ὅτι πρόκειται περὶ ὑφάνσεως λινῶν, ἐπειδὴ «ὀθόνιον» σημαίνει, κατ' αὐτούς, πάντοτε «λινὸν ὑφάσμα» (πβλ. καὶ Wilcken ἐν U. P. Z. 61, 12, σκόλ.). Ἀποφεύγουν ὅμως νὰ καθορίσῃ εἰς ποῖον στάδιον ἐπεξεργασίας τοῦ λίνου ἀναφέρονται οἱ ὅροι «πλύναι καὶ διελεῖν». Ἐπειδὴ τὸ ὑφρὸς τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς ἐνθὺ μίξει τὴν ἐν P. S. I. 341, ἀπευθυνθεῖσαν πρὸς τὸν Ζήωνα ἐπίσης ἐκ μέρους ἀποίκων Ἑλλήνων «τεχνιτῶν τῆς κατὰ τὴν ἐρεάν πάσαν» (πβλ. ἀνωτ. σελ. 122 καὶ κατωτ. σελ. 175 ὑποσ. 6), ὑποθέτω ὅτι πρόκειται περὶ κατεργασίας ἐρίου καὶ ὅτι ἡ ἀμοιβὴ τῆς μιᾶς δραχμῆς ἐζητεῖτο διὰ τὴν «πλύναι» καὶ τὴν «ξάνειν» ἐκάστου ταλάντου ἐρίου (ἰδίως ὁ δεῦτερος ὅρος «διελεῖν» ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τοὺς ἄλλοθεν γνωστοὺς «ἐριον ἔλκειν, τίλλειν, τείνειν, μηρύνεσθαι», ἀναφερομένους εἰς τὴν διὰ τῶν χειρῶν ξάνειν τοῦ ἐρίου). Νομίζω, ἄλλως τε, ὅτι ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐποχῆς «ὀθόνιον» ἐσήμαινε «τεμαχίον ὑφάσματος» ἐξ οἷασδήποτε ὕλης καὶ ὅχι μόνον ἐκ λίνου. Τὸ «ὀθόνιον», π. χάριν, τοῦ παρόντος παπύρου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν «ἰστόν» (= ὑφάσμα ἐφ' ᾧ παῖς ὑφανθὲν εἰς τὸν ὑφαντικὸν ἰστόν) τοῦ P. Hib. 67 τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Πβλ. καὶ *Rev. Laws*, 103, 1-2 ἐνθα τὰ «βύσσινα καὶ στυππεῖνα καὶ ἐρικὰ» ὑπάγονται εἰς τὴν «ὀθονιηράν» καὶ P. S. I. 418, 20 ἐνθα γίνεται λόγος περὶ «ὀθονίου», οἷουδήποτε δηλ. τεμαχίου ὑφάσματος καὶ ὅχι περὶ «τεμαχίου λεπτοῦ λινοῦ ὑφάσματος», ὡς ἐρμηνεύει ὁ Schubart, *Ein Jahrtausend am Nil* n° 23 κλπ. Ἀπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μνημονεύονται εἰς τοὺς παπύρους καὶ «ὀθόνια μαλλωτά». Βλ. *Studien*, XX 245, 8, 14, 15, 17. Πβλ. *Ἡούχ.* ἐν λ. ὀθόνη, ὀθόνη καὶ τὴν ἀνάλογον σημασιολογικὴν ἐξέλιξιν τῆς λ. «χιτῶν» παρ' ἀρχαίους.

²⁾ P. Ryl. Z. 3 (S. B. 7639), 10: «ταῖς παιδίσκαις εἰς τὰ ἔρια κάλαθοι ἰδ'». Ὁ παρ' ἀρχαίοις «τάλαρος» ἢ «ταλαρίσκος». (Βλ. *Blümmner*, *Technologie* I³, 130 ὑποσ. 6) δὲν χρησιμοποιεῖται πλέον πρὸς ἐναπόθεσιν ἐρίων. (Ὁ «τάλαρος» ἢ τὸ «ταλάρι» χρησιμοποιεῖται σήμερον πρὸς ἐναπόθεσιν τυροῦ κυρίως ἢ καὶ σταφυλῶν).

³⁾ Βλ. P. Mich. Z. 16 (257 π. Χρ.), 1-2: «... τῶν κριῶν τῶν δύο, ὧν ἀπέλιπες εἰς στήμνια τὰ κώδια, αἰτεῖ Βία./ Γράφον οὖν ἡμῖν δοθῆναι· ἔφη γὰρ χρεῖαν ἔχειν ἐρίων στήμνιων...»

του¹⁾. Ὅτι δὲ «τὸ ἐργαλεῖον»²⁾ τοῦτο τῆς ἐριουργίας ἦτο καὶ τότε βεβαίως δίδυμον ἀποδεικνύεται ἐξ ἀδρομεροῦς αὐτοῦ περιγραφῆς, τὴν ὁποίαν παρέχει πάπυρος τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς: «ζεῦγος κτενιστικόν, σιδηροῦν, τέλειον, κοινόν, ἴσακμον»³⁾. Ἡ μόνη δυσκολία ἔγκειται εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ εἵδους τοῦ κτενιστικοῦ τούτου ζεύγους: πρόκειται περὶ «χονδρῶν» ἢ «ψιλῶν» κτενίων; Ὁ χαρακτηρισμὸς «ἴσακμον» δύναται νὰ ἀναφέρεται εἰς ἀμφότερα τὰ εἶδη, εἶναι ὅμως ἀναγκαιότερος προκειμένου περὶ τῶν δευτέρων, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ἐλαχίστη διαφορὰ τοῦ μεγέθους τῶν ὀδόντων καθιστᾷ δύσκολον, ἂν μὴ ἀδύνατον, τὴν ἐργασίαν τῆς ξάνσεως. Νομίζομεν διὰ τοῦτο, ὅτι πρόκειται περὶ ζεύγους κτενίων καταλλήλων πρὸς ξάνσιν τῶν διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς κρόκης προοριζομένων ἐρίων⁴⁾.

Πάπυροι τῆς Ρωμαϊκῆς ἐπίσης ἐποχῆς ἀναφέρουν, ὅτι εἰς τὴν Αἴγυπτον ὑπῆρχον εἰδικοί ἐργάται ἀσχολούμενοι μὲ τὴν ἐριουργίαν καὶ καλούμενοι «ἐριοραβδι-

¹⁾ Διονυσ. VI, 145-146: «ἀμφὶ δὲ καρχαρόδοντα γένον πεπόνητο σιδήρου / εἰροκόμῃ ξαίνουσα περὶ κτενὶ λήνεα κούρη». (Βλ. Ἡούχ.: *Καρχαρόδοντα* τραχεῖς, ὅξεϊς ὀδόντας ἔχον. *Καρχαρόδοντα*: ὁμοίως. Σουΐδ.: *καρχαρόδους* τραχεῖς ὀδόντας ἔχον).

²⁾ Εἰς τὰ «ἐργαλεῖα» τῶν ὑφαντῶν τοῦ P. S. I. 599 (βλ. ἀνωτ., σελ. 159 ὑποσ. 1) περιλαμβάνονται ἀσφαλῶς καὶ τὰ ξαντικά κτένια.

³⁾ P. Oxy. 1033 (143 μ. Χρ.), 12-14. Ὁ πάπυρος περιέχει συμβόλοιον μισθώσεως τοῦ κτενιστικοῦ ζεύγους διὰ μίαν πενταετίαν συναρθέντος μεταξὺ τοῦ ιδιοκτῆτου, Ρωμαίου βετεράνου, καὶ τοῦ μισθωτοῦ, ἀπελευθέρου ἐνὸς Ἑλλήνος ἀποίκου.

⁴⁾ Ὁρθῶς ἡ S. Calderini (Aegyptus XXVI, 1946, 23) ἀποφαίνεται, ὅτι πρόκειται περὶ ξαντικοῦ κτενιστικοῦ ζεύγους. (Δὲν γνωρίζω μόνον, διατὶ μετέβαλε τὸ γένος καὶ γράφει πάντοτε: «ζεῦγος κτενιστικός, σιδηροῦς, τέλειος, ἴσακμος». Βλ. καὶ σελ. 15. 41). Ἀντιθέτως οἱ ἐκδόται τοῦ παπύρου διστάζουν μεταξὺ ξαντικοῦ καὶ ὑφαντικοῦ κτενός, ἴσως δὲ καὶ κτενίων κομμωτοῦ (βλ. τὴν εἰσαγ. εἰς τὸν πάπυρον)· ὁ Preisigke τὸ θεωρεῖ «ὡς ζεῦγος σιδηρῶν ὑφαντικῶν κτενίων» (Wörterb., ἐν λ. *κτενιστικός*), εἰς δὲ τὴν νέαν ἔκδοσιν τοῦ Λεξικοῦ Liddell-Scott μεταφράζεται «κτένια διὰ τὴν περιποίησιν τῆς κόμης» (ἐν λ. *κτενιστικός*). Ἀντιθέτως οὐδεὶς δύναται νὰ ἐγγυηθῇ ὅτι οἱ ἐν B. G. U. 1300 (3ος/2ον αἰ. π. Χρ.) καὶ P. Aberdeen (ὑπὸ F. Turner), 186 (2ος αἰ. μ. Χρ.) ἀναφερόμενοι «κτένες» ἢ τὰ ἐν P. Oxy. 1740 (3ος/4ον αἰ. μ. Χρ.) ἀπαντῶντα «κτένια» εἶναι ὄντως «ξαντικά» κτένια, «λανάρια» δηλ., ὡς νομίζει ἡ S. Calderini (Αὐτόθι 16. 32). Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι πρόκειται περὶ κτενίων τῆς κόμης ἢ τοῦ ἱστοῦ, ἐφ' ὅσον οὐδαμοῦ μνημονεύονται ὡς «ζεύγη», εἰς μίαν δὲ περίπτωσιν ὁ ἀριθμὸς τῶν εἶναι περιττός (P. Oxy. 1740, 7 «κτένια ε»). Κατὰ μείζονα λόγον, οὐδεὶς δύναται νὰ συμφωνήσῃ μετὰ τῆς Calderini (ἐνθ. ἀν., 41-42) ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τῆς ἐπαγγελματικῆς ιδιότητος ὅλων τῶν εἰς τοὺς παπύρους τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων (B. G. U. 1021, 5. P. S. I. 713, 15. P. Tebt. 322, 23. P. Oxy. 135, 12. P. Fouad, 84) ἀπαντῶντων «κτενιστῶν». Τὰ κείμενα δὲν ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι πρόκειται πάντοτε περὶ «ξαντῶν» ἐρίου. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ «κομμωτῶν». (Βλ. Preisigke, Wörterb. καὶ Liddell-Scott ἐν λ.).

σταί»¹⁾. Ἐκ τοῦ ὀνόματος καταφαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ ἐργατῶν, οἵτινες ἦσαν εἰδικευμένοι εἰς τὴν διὰ «ραβδῶν» κατεργασίαν τοῦ ἐρίου. Ἐφ' ὅσον δὲ οὐδεμία τεχνικὴ ἐφεύρεσις ἐμεσολάβησεν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας μέχρι τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, εἶναι φανερόν ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη ἦσκειτο καὶ κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν καὶ πρέπει νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸν ἀσαφῆ ὑπαινιγμὸν τοῦ Ἀριστοφάνους περὶ «ραβδισμού» τῶν ἐρίων πρὸς καθαρισμὸν αὐτῶν ἀπὸ «τῶν τριβόλων»²⁾. Πέραν τούτου ὁμως οὐδὲν εἶναι γνωστὸν ἐκ τῶν παπύρων ἢ ἄλλοθεν περὶ τῆς ἐργασίας τῶν «ἐριοραβδιστῶν»³⁾. Εἰς τοὺς Πτολεμαϊκοὺς μάλιστα παπύρους, δσάκις γίνεται μνεία κατεργασίας ἐρίων πρὸ τῆς ὑφάνσεως, αὕτη ἀσκεῖται πάντοτε ὑπὸ γυναικῶν⁴⁾. Ἀπομένει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ «ραβδισμὸς» τῶν ἐρίων ἐγίνετο πρὸ τῆς διὰ τῶν χειρῶν ξάνσεως, ἣτις ὑπεροηθεῖτο τοιοντοτρόπως προκειμένου περὶ ἐρίων περιεχόντων πολλὰς ξένας οὐσίας ἢ καὶ ἀπεφεύγετο ἐντελῶς προκειμένου περὶ ἐρίων σχετικῶς καθαρῶν, ἐκερδίζετο δ' οὕτω χρόνος, εἰς ἣν περίπτωσιν ἡ ποσότης τοῦ πρὸς ξάνσιν ἐρίου ἦτο μεγάλη⁵⁾. Εἶναι ὁμοίως ἐπίσης πιθανόν, ὅτι ἐξαίνετο διὰ «ραβδισμού» μόνον τὸ ἐριον τῶν αἰγῶν, ὡς τοῦτο γίνεται εἰσέτι παρ' ἡμῶν⁶⁾, δεδομένου ὅτι αἱ τρίχες τῶν προβάτων δυσκόλως ἀποχωρίζονται ἀλλήλων καὶ ἔτι δυσκολότερον ἀπαλλάσσονται τῶν ἐντὸς αὐτῶν τριβόλων· εἴνευ ἐπεμβάσεως τῶν χειρῶν

1) Βλ. Wessely, Sitz. — Ber. d. Wien. Akad. d. Wissensch. 145 (1903) Abhandl. IV, 9.13. Studien IV σελ. 70 nos 410-415 (1ος αἰ. μ. Χρ.).

2) Λυσιστρ., 574-576: «Πρῶτον μὲν ἐχρῆν, ὥσπερ πόκον ἐν βαλανείῳ, / ἐκπλύναντας τὴν οἰσπώτην ἐκ τῆς πόλεως ἐπὶ κλίνης / ἐκραβδίξειν τοὺς μοχθηροὺς καὶ τοὺς τριβόλους ἀπολέξαι».

3) Εἶναι μᾶλλον βέβαιον, ὅτι οἱ εἰς παπύρους τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μνημονευόμενοι «ραβδισταί» (βλ. P. Mich. Tebt. 123 recto VI, 19. XIV, 17. verso XI, 35. 127 II, 32, 42. B.G.U. 115 (= Chrest. I, 203), 19. P. Fouad 77. Studien I, 70, 410) οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὴν κατεργασίαν τοῦ ἐρίου, μολονότι ἡ S. Calderini τοὺς ταυτίζει ἀδιστάκτως πρὸς τοὺς «ἐριοραβδιστάς» (ἐνθ. ἀν., 16. 42-44). Πρόκειται μᾶλλον περὶ ἐργατῶν ἀσχολουμένων εἰς τὴν διὰ «ραβδισμού» ἀποκάριψιν λίνου, σησάμου κλπ. (βλ. Preisigke, Wörterb. καὶ Liddell-Scott ἐν λ. Schnebel, Landwirtschaft, 179 ὑποσ. 1 καὶ κατωτ. Μέρος Β' κεφ. 1ον § 2).

4) Βλ. κατωτ. §§ 5. 6.

5) Πβλ. Blümner, Technologie I', 108.

6) Μὲ τὴν βοήθειαν εἰδικοῦ ξυλίνου ὀργάνου φέροντος χορδὴν ἐν εἶδει τόξου (ἐξ οὗ καὶ «δοξάρι» λέγεται συνήθως) αἱ τρίχες τῶν αἰγῶν ἀποσπῶνται ἀλλήλων καὶ τινάσσονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ αὐτοῦ (ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐνέργεια λέγεται «τίναγμα» ἢ «στίβαγμα», ἐνιαχοῦ δὲ καὶ «βέργισμα», ὅθεν συλλέγονται διὰ νὰ ξανθοῦν μὲ τὰ «χερολάναρα». (Βλ. Λουκοπούλου. Πῶς ὑφαίνουν οἱ Αἰτωλοὶ 6-7). Ἡ ἰδίᾳ μέθοδος ἐφαρμόζεται καὶ διὰ τὴν ξάνσιν τοῦ βάμβακος (πβλ. Λουκοπούλου, Αὐτόθι, 7-9. Φουρίκη, Λεξικογρ. Ἀρχ. 5, 1918, 225 ὑποσ. 5). χρονολογεῖται δὲ ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς τοῦλάχιστον (βλ. Διήγ. παιδιόφρ. τῶν τετραπ. ζώων, 535. Carm. Gr. Med. Aevi, ἔκδ. Wagner σελ. 159).

τῆς ξαντρίας. Ὅπωςδήποτε καὶ ἂν εἶχε τὸ πρᾶγμα, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ διὰ «ραβδισμοῦ» ξάνσις, εἴτε περὶ ἐρίων τῶν προβάτων εἴτε περὶ αἰγείων τριχῶν ἐπρόκειτο, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν διὰ «τῶν κτενίων» ξάνσιν, ἣτις ἦτο ἀπαραιτήτος διὰ τὴν ἐντελῆ ἀπάλυνσιν τοῦ ἐρίου καὶ τὴν παρασκευὴν αὐτοῦ κατὰ «τολύπας» πρὸς νῆσιν.

4. Νῆσις

Ἡ νῆσις τοῦ ἐρίου ἀποτελεῖ τὸ δυσκολώτερον καὶ λεπτότερον στάδιον τῆς ταλασιουργίας καὶ ἀπαιτεῖ τεχνικὴν τινα ἐξάσκησιν. Διὰ τοῦτο γίνεται παρ' ἡμῖν, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις, ὑπὸ τῶν ἐχουσῶν ἡλικίαν καὶ ἀκμαίας τὰς δυνάμεις γυναικῶν¹⁾. Διὰ τὸ «νέσιμο» τοῦ ἐξασμένου ἐρίου χρειάζονται «ἡ ἀλεκάτη» ἢ «ἡ ρόκκα»²⁾ καὶ «τὸ ἀδράχτι»³⁾. Ἡ πρώτη εἶναι τεμάχιον ξύλου ἢ καλάμου μήκους 0,50-0,80 μ. φέρον κατὰ τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ ἄκρον τεχνητὴν ἢ φυσικὴν «διχάλαν»⁴⁾, ἐπὶ τῆς ὁποίας τίθεται «ἡ τουλούπα» καὶ στερεοῦται διὰ μικροῦ λεπτοῦ σχοινίου. Τὸ «ἀδράχτι» εἶναι ἐπίσης τεμάχιον κλαδίσκου μήκους 0,20-0,30 μ. κατεσκευασμένον εἰς σχῆμα λεπτῆς ράβδου παχύτερα ἐλαφρῶς κατὰ τὸ μέσον. Ἐπὶ τοῦ ἄνω ἄκρου αὐτοῦ εἶναι ἐμπεπηγμένη λεπτὴ σιδηρὰ ἀκὴ εἰς σχῆμα ἀγκίστρου, «τὸ ἀγκίν» λεγόμενον κοινῶς⁵⁾. Κατὰ δὲ τὸ κατώτερον αὐτοῦ ἄκρον προσσαρμύζεται μικρὸς κῶνος ἢ τροχὸς ἐκ ξύλου ἢ ἀργίλλου, φέρον ὅπῃν εἰς τὸ μέσον, τὸ κοινῶς ὀνομαζόμενον «σποντύλι»⁶⁾.

¹⁾ Ἦδη ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου ἡ νῆσις καὶ ἡ ὕφανσις εἶναι τὰ στάδια τῆς ἐριουργίας, εἰς τὰ ὅποια ἡσχολοῦντο αἱ βασιλίσσαι καὶ αἱ ἐλεύθεραι γυναῖκες (βλ. Ὀμήρ. Ζ, 490-491. δ, 130-134. φ, 351. Πβλ. Γ. Γαρδίκας, Ἀθηνᾶς 14, 1902, 470-472), ἐνῶ αἱ θεραπαινίδες ἐγνώριζον κυρίως «εἶρια ξαίνειν καὶ δουλοσύνην ἀνέχεσθαι» (η, 103. χ, 423. Πβλ. Γαρδίκας, ἐνθ. ἀν., 474. Φουρική, Λεξικογρ. Ἀρχ. 5, 1918, 216 ὑποσ. 4). Καὶ παρ' ἡμῖν ἡ ξάνσις ἀνατίθεται συνήθως εἰς γράϊας καὶ παιδίσκας, διότι οὔτε κόπον πολὺν ἀπαιτεῖ οὔτε ἰδιαιτέραν τεχνικὴν ἐξάσκησιν προϋποθέτει.

²⁾ Τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τοῦ ἐργαλείου «ἡλακάτη» διεσώθη πολλαχοῦ τῆς χώρας ὑπὸ τὸν μεταγενέστερον τύπον «ἀλεκάτη» (βλ. Ἱστορ. Λεξ. Ν. Ἑλλήν. ἐν λ., ἐνθα καὶ οἱ λοιποὶ διαλεκτικοὶ τύποι τοῦ ὀνόματος· πβλ. καὶ ἐν λ. ἀλεκατέα, ἀλεκάτι), ἐνῶ εἰς τὴν κοινὴν ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ ξενικῆς καταγωγῆς «ρόκκα» (ἰταλ. *rocca*. Βλ. Δουκάκης. ἐν λ. Πβλ. Φουρική, ἐνθ. ἀν., 217 ὑποσ. 6. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογρ. Σύμμεικτα Β', 250 ὑποσ. 5 κλπ).

³⁾ Τὸ ὄνομα, κοινῆς χρήσεως, προέρχεται ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου «ἀτράκτιον», ὑποκοριστικοῦ τοῦ ἀρχαίου «ἄτρακτος» (βλ. Ἱστορ. Λεξ. Ν. Ἑλλήν. ἐν λ. ἀδράχτι καὶ ἀδραχτος).

⁴⁾ Δι' ὃ καὶ «φοῦρκα» ὀνομάζεται συνεκδοχικῶς ἡ ἡλακάτη εἰς τινὰς τόπους (ἐν Μεγάρους π. χ., ἐν Πρεβέζῃ, ἐν Θάσῳ, ἐν Σέρραϊς).

⁵⁾ Εἶναι τὸ μᾶλλον διαδεδομένον σήμερον ὄνομα τοῦ παρ' ἀρχαίοις λεγομένου «ἀγκίστρου». Ἀλλαχοῦ λέγεται ἀγκινάρι, ἀγκιναρίστρα, ἀγκινας, ἀγκίδα, ἀγκίδι (βλ. Ἱστορ. Λεξ. ἐν λ.).

⁶⁾ Διαλεκτικῶς δὲ καὶ «σποντύλιν» (ἢ σποντύλ' ἐν Πόντῳ), σφουντύλ' (βόρ. ἰδιώμ.) καὶ σφεν-

Ἡ νήθουσα γυνή¹⁾ κρατεῖ τὴν «ἀλεκάτην» ἢ τὴν «ρόκκαν» διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἢ στηριζέει αὐτὴν συνηθέστερον ὑπὸ τὴν ἀριστερὰν μασχάλην. Ἐπειτα, διὰ τῶν δύο δακτύλων (ἀντίχειρος καὶ δείκτου) ἢ τῶν τριῶν (ἀντίχειρος, δείκτου καὶ μέσου) τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς σύρει ὀλίγον ἔριον ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς «τουλούπας» καὶ τὸ «στρίβει» συγχρόνως διὰ νὰ σχηματισθῇ μικρὰ κλωστή, τὸ ἄκρον τῆς ὁποίας προσαρμόζει εἰς τὸ «ἀγκίνι τοῦ ἀδραχτιοῦ». Ἐξακολουθεῖ δὲ νὰ ἐκτελῇ διὰ τῶν δακτύλων τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὴν αὐτὴν ἐργασίαν, ἐνῶ διὰ τοῦ μέσου καὶ τοῦ ἀντίχειρος τῆς δεξιᾶς δίδει περιστροφικὴν κίνησιν εἰς «τὸ ἀδράχι», τὸ ὁποῖον διατηρεῖται εἰς κατακόρυφον θέσιν χάρις εἰς τὸ βάρος «τοῦ σφοντυλιοῦ». Δι' ἐπανειλημμένων περιστροφικῶν κινήσεων, τῶν ὁποίων ἡ ἔντασις καὶ ὁ ἀριθμὸς κανονίζεται ὑπὸ τῆς νηθούσης ἀναλόγως πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ νήματος²⁾, ἡ σχηματιζομένη κλωστή «στρίβεται» ὅσον χρειάζεται, ὅταν δὲ τὸ μῆκος αὐτῆς φθάσῃ τὸ μῆκος τῆς δεξιᾶς χειρὸς τεταμένης, ἀπαγκιστροῦται ἀπὸ τὸ «ἀδράχι» καὶ περιτυλίσσεται περὶ αὐτὸ ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ὄψω. Ἐπειτα, τὸ πρὸς τὴν «τουλούπαν» ἄκρον αὐτῆς ἀγκιστροῦται ἐκ νέου εἰς τὸ «ἀδράχι» καὶ ἡ ὅλη ἐνέργεια ἐπαναλαμβάνεται διὰ τὴν κατασκευὴν νέας κλωστῆς. Ὅταν δὲ τὸ βάρος τοῦ περὶ τὸ «ἀδράχι» τυλιγμένου νήματος γίνῃ τόσον, ὥστε νὰ καθιστᾷ δύσκολον τὴν περιστροφικὴν αὐτοῦ κίνησιν, χρησιμοποιεῖται νέον κενὸν «ἀδράχι» ἢ καὶ τὸ αὐτὸ, ἀφου ἀπαλλαγῇ τοῦ νήματος καθ' ὃν τρόπον θὰ ἐκθέσωμεν κατωτέρω³⁾. Ἐὰν κατὰ τὴν

τύλῃ (ἐν Κρήτῃ, ἐν Κυκλάσι, ἐν Θράκῃ καὶ ἀλλοῦ). εἶναι ἡ σημερινὴ μορφή τοῦ μεταγενεστέρου «σφονδύλιον», ὑποκοριστικοῦ τοῦ παρ' ἀρχαίοις συνωνύμου «σπόνδυλος» ἢ «σφόνδυλος».

1) «Ἡ νέστρα» ἢ «ἡ γνέστρα» εἶναι τὸ ἐν χρήσει σήμερον συνώνυμον τοῦ παρ' ἀρχαίοις «ἡ νηθίς» ἢ «ἡ ἔριθος». Τὸ δηλοῦν τὴν ἐνέργειαν ρῆμα εἶναι παρ' ἡμῖν «νέθω» (βλ. Γ. Χατζιδάκι, ΜΝΕ 2,343) ἢ «γνέθω», παρ' ἀρχαίοις δὲ «νήθω» (καὶ «νέω»). Συνώνυμον δ' αὐτοῦ τότε καὶ σήμερον τὸ «κλώθω».

2) Ἄν δηλαδή τὸ νῆμα πρόκειται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς «στημόνι», πρέπει ἡ κλωστή νὰ εἶναι καλῶς «στριμμένη» διὰ νὰ γίνῃ στερεωτέρα. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται δι' ἐντόνου καὶ ἐπανειλημμένης περιστροφῆς τοῦ «ἀδραχτιοῦ». Ἄν ὅμως τὰ νηθόμενα ἔρια προορίζωνται διὰ τὴν κατασκευὴν «ὑφαδιοῦ», τότε ἡ περιστροφικὴ κίνησις τοῦ «ἀδραχτιοῦ» εἶναι ὀλιγώτερον ἔντονος καὶ ὀλιγώτερον συχνὴ διὰ νὰ σχηματισθῇ κλωστή ἀπαλωτέρα τῆς τοῦ στήμονος. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν εἰς τὴν δεξιότητα τῆς «νέστρας» ἐναπόκειται νὰ κανονίσῃ, ἂν ἡ κλωστή πρέπη νὰ εἶναι περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον «στριμμένη» ἢ περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον «ἀπαλὴ», ἀναλόγως τοῦ εἶδους τοῦ ὑφάσματος, εἰς τὴν ὕφανσιν τοῦ ὁποίου πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθῇ τὸ «στημόνι» ἢ τὸ «ὑφάδι».

3) Περιγραφὴν τοῦ τρόπου τῆς νήσεως δίδει καὶ ὁ Π. Φουρίκης διὰ τὰ Μέγαρα (Λεξικογρ. Ἀρχ. 5, 1918, 217-218), ὁ Δ. Δουκόπουλος διὰ τὴν Αἰτωλίαν (Πῶς ὕφαινον οἱ Αἰτωλοί, 10-12), ὁ Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος διὰ τὴν Κάρπαθον (Λαογρ. Σύμμεικτα Β', 250-254) καὶ ὁ Α. Βρόντης διὰ τὴν Ρόδον (Ροδιακά, 14-21).

νήσιν τῆς «τουλούπας» παρουσιάζονται ξέναι πρὸς τὸ ἔριον οὐσίαι ἢ καὶ μικραὶ τρίχες μὴ καλῶς ἐξασμέναι, ἢ «νέστρα» ἀποσπᾶ ταύτας διὰ τῶν ὀνύχων, συνηθέστερον δὲ διὰ τῶν ὀδόντων, ἐπειδὴ ἔχει ἀπησχολημένας ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας¹⁾, καὶ τὰς ἀπορρίπτει. Ἐξακολουθεῖ δὲ «τὸ νέσιμο», καθημένη ἢ ὀρθία, μέχρις ὅτου οἱ δάκτυλοι τῆς δεξιᾶς αὐτῆς χειρός, οἵτινες καταβάλλουν καὶ τὴν μεγαλυτέραν προσπάθειαν, ἀρχίσουν νὰ κινοῦνται δυσκόλως ἔνεκα τοῦ καμάτου. Διὰ νὰ ἀποφύγῃ τοῦτο ἐπὶ τὸν μακρότερον δυνατὸν χρόνον, χρησιμοποιεῖ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἀντὶ τῶν δακτύλων ὀλόκληρον τὴν παλάμην: στηρίζει δηλαδὴ τὸ «ἀδράχτι» ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ δεξιοῦ μηροῦ²⁾ καὶ διὰ τῆς παλάμης δίδει εἰς αὐτὸ ἰσχυρὰν περιστροφικὴν κίνησιν, τῆς ὁποίας τὴν ἔντασιν κανονίζει καὶ κατ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἀναλόγως πρὸς τὸν προσορισμὸν τοῦ νήματος. Ἐφ' ὅσον δὲ νήθει ὀρθία ἢ καὶ βαδίζουσα, ὡς τοῦτο συμβαίνει συχνάκις εἰς τὰς γυναῖκας τῆς ὑπαί-

¹⁾ Παρομοίαν ἐνέργειαν ἀποσπάσεως «κροαλίων» (περὶ τοῦ ὀνόματος βλ. ἄνωτ. σελ. 156 ὑποσ. 3) διὰ τῶν ὀδόντων ὑπὸ τῆς νηθεύσης δεικνύει εἰκὼν ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀγγείου. (Βλ. *Blümner*, *Technologie I*², 132 εἰκ. 50). Κατὰ λάθος ὁ Π. Φουρίκης προσάγει πρὸς πίστωσιν τοῦ πράγματος παρ' ἀρχαίοις στίχον ἐπιγράμματος τῆς Παλ. Ἀνθολογίας (VI, 247, 5-6): «καὶ ταλαρὸν ἀχνίσις ὑφασμένον, ὃν ποτ' ὀδόντι / ἐπὶ λῆσον, τολύπη πᾶσα καθαυρομένη» (ἐνθ. ἄν. σελ. 218 ὑποσ. 6). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὁ ποιητὴς μετεχειρίσθη τὸ «ὀδόντι» συνεκδοχικῶς ἀντὶ τοῦ «κτενίοις» καὶ ἐννοεῖ τὴν δι' αὐτῶν ξάνει τῶν ἑρῶν. (Πβλ. καὶ *Blümner*, ἐνθ. ἄν., 129 ὑποσ. 2).

²⁾ Πολλάκις ἢ «νέστρα», ὅταν νήθῃ καθημένη, περιβάλλει τὸν δεξιὸν μηρὸν διὰ στερεοῦ καὶ λείου ὑφάσματος πρὸς ἀποφυγὴν φθορᾶς τῶν ἐνδυμάτων. Ἀνάλογον ἴσως προσορισμὸν εἶχε τὸ παρ' ἀρχαίοις «ἐπίνητρον» ἢ «ὄνος», ἐργαλεῖον τῆς νήσεως, τοῦ ὁποίου ἢ χρῆσις δὲν εἶναι γνωστή. Πρόκειται περὶ ξυλίνου ἢ πηλίνου ὀργάνου σχήματος ἡμικυλινδρικοῦ, τὸ ὁποῖον ἢ νήθουσα ἐφήρμοζεν ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ μηροῦ, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ σχήματος εὐρεθέντων «ἐπινήτρων» καὶ εἰκόνων ἐπὶ ἀγγείων (Πβλ. *Blümner*, ἐνθ. ἄν., 115-119). Οἱ λεξικογράφοι ὀρίζουν τοῦτο ὡς ὄργανον «ἐφ' οὗ τὴν κρόκον νήθουσι» (βλ. *Ἡσύχ.*, *Μ. Ἑτυμολ.* ἐν λ.). Εἶναι, ἐν τούτοις, δύσκολον νὰ ἐννοήσῃ τις ἐνέργειαν νήσεως ἄνευ τῆς χρήσεως ἡλακάτης καὶ ἀτράκτου. Διὰ τοῦτο δικαίως ὁ Σ. Ξανθοῦδιδης ἀπορρίπτει τὴν ὑπ' ἄλλων ὑποστηρικθεῖσαν γνώμην, ὅτι πρόκειται περὶ ὀργάνου τῆς νήσεως (*Athen. Mitteil.* XXXV, 1910, 323-334). Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ὑποστηρικθεῖσα γνώμη, ὅτι τὸ ἐπίνητρον ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν γυναικῶν διὰ τὴν τακτοποίησιν τοῦ ξανθέντος ἐρίου εἰς «τολύπην» πρὸ τῆς ἐκάστοτε τοποθετήσεως μιᾶς τολύπης ἐπὶ τῆς ἡλακάτης, ἐνέργειαν δι' ἣν αἱ γυναῖκες τῆς σημερινῆς Κρήτης χρησιμοποιοῦν ἐνίοτε εἶδος μικροῦ σκίμποδος τοποθετουμένου πρὸς τοῦτο ἐπὶ τῶν γονάτων, ὡς συνέβαινε περίπου καὶ κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ἐπινήτρου, δὲν φαίνεται ἀληθοφανές. Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὸ ὑποστηριζόμενον ὑπὸ τῆς Σ. Παπασπυρίδου (ἐν Λεξ. Ἑλευθερουδάκη ἀρθρ. ἐπίνητρον) περὶ χρήσεως καὶ σήμερον «ἐπινήτρων» ἐν Κρήτῃ δὲν εἶναι ἱστορικῶς ὀρθόν. (Εἰς τὴν κυρίαν Σ. Παπασπυρίδου ὀφείλω τὴν γνώσιν τοῦ ἀρθροῦ τοῦ Ξανθοῦδιδου, δι' ὃ καὶ τὴν εὐχαριστῶ ἐντεῦθεν).

θρου, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἐνεργείας ταύτης ἀνυψώνει ὀλίγον τὸν δεξιὸν πόδα μὲ ταυτόχρονον κάμψιν τοῦ γόνατος¹⁾).

Ἡ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἐφαρμοζομένη μέθοδος νήσεως τῶν ἐρίων κατ' οὐδὲν σχεδὸν διέφερε τῆς σήμερον χρησιμοποιουμένης εἴτε ὡς πρὸς τὴν ὀνομασολογίαν, εἴτε ὡς πρὸς τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῶν²⁾. Καὶ τότε ἡ «νηθίς» ἢ ἡ «ἐριθος», καθημένη ἢ ὀρθία, προσήρμοζε στερεῶς ἐπὶ τῆς «ἡλακάτης» τὴν «τολύπην», ἐξ ἧς ἔσυρεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἔριον διὰ τῶν δακτύλων τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, προσέδενε τὸ ἄκρον τῆς κλωστῆς³⁾ εἰς τὸ «ἄγκιστρον» τοῦ «ἀτράκτου» καὶ

¹⁾ Πόσον παλαιὸς εἶναι ὁ τρόπος οὗτος τῆς νήσεως δεικνύει παραστατικὴ μικρογραφία τῶν ἔργων τῆς ὑφαντουργίας ἐξ Αἰγυπτιακοῦ τάφου τῆς ΧΙ^{ης} δυναστείας (2160-2000 π. Χρ.). Γυναῖκες νήθουσαι λίνον κάμνουν τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς κίνησιν. Βλ. *Mogensen*, Collect. Egypt. Ny Carlsberg II planche LXVI. (Πβλ. I n^ο 516A σελ. 68).

²⁾ Θεωρῶ περιττὸν νὰ ἐκταθῶ πρὸς πίστωσιν τοῦ πράγματος εἰς λεπτομερεῇ περιγραφὴν τῆς νήσεως παρ' ἀρχαίοις μεθ' ὧν τῶν εἰς τοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς λεξικογράφους παραπομπῶν. Ἀρκοῦμαι νὰ παραπέμψω τὸν βουλομένον νὰ βεβαιωθῇ περὶ τούτου εἰς τὴν λαμπρὰν περιγραφὴν τοῦ *Blümner*, πιστομένην διὰ τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν τῆς Ἑλληνο-ρωμαϊκῆς Γραμματείας καὶ παραστατικῶς διασπορευμένην δι' εἰκόνων ἐξ Ἑλληνικῶν ἀγγείων (*Technologie*, I², 120-134. Πβλ. καὶ ἀνωτ. σελ. 152 ὑποσ. 3). Ἡ παρατηρούμενη διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σημερινῆς ἐποχῆς ἀναφέρεται εἰς τὴν κατὰ τὴν πρώτην χρῆσιν τοῦ «ἐπινήτρου» (βλ. ἀνωτ. σελ. 164 ὑποσ. 2), ἀγνώστου σήμερον. (Εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν Αἴγυπτον ἐγένετο, φαίνεται, ἐπίσης χρῆσις ἐπινήτρου. Πβλ. *Breccia*, Monum. de l'Égypte Gréco-rom., planche LXXV, 1). Ἀγνώστος ὡσαύτως εἶναι σήμερον καὶ ἡ χρῆσις ἄλλου ἐργαλείου ἀντικαθιστῶντος κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἢ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν (κατὰ τὴν νῆσιν τῆς καννάβεως μᾶλλον) τὴν ἡλακάτην καὶ ὀνομαζομένου «γέρων», διὰ τὸ σχῆμα (βλ. *Πολυδ.* Ὀνομαστ. VII, 73 : «τὸ δὲ ἐργαλεῖον καθ' οὗ ἔκλωθον ἐξαριτῶντες τὰ στυπεία, γέρων ἐκαλεῖτο» ἦν δὲ ξύλου πεποιημένον κίονιον, σχῆμα Ἑρμοῦ τετραγώνου ἔχον, ᾧ γέροντος ἐπὶ ἡν πρόσωπον, ἀφ' οὗ καὶ τὸ ὄνομα». Πβλ. *Blümner* ἔνθ. ἀν. 133-194). Τὸ ὄνομα, ἐν τούτοις, διεσώθη εἰς τὴν οἰκιακὴν βιοτεχνίαν τῆς μεταξουργίας ἐν Καρπάθῳ, ἔνθα ὀνομάζεται «γέρω» μικρὸν τεμάχιον ξύλου στρογγύλου (κινίσκου) κινουμένου ἐπὶ κατακορύφου ἄξονος καὶ ἀποτελοῦντος τμήμα τῆς «μαγγάνης», δι' ἧς ἐξάγεται καὶ ἀνελίσσεται τὸ νῆμα τῆς μετάξης ἐκ τῶν βομβυκίων. Βλ. *Μιχαηλίδου-Νουάρου*, Λαογρ. Σύμμεικτα Β', 246 (εἰκ. ἐν σελ. 245).

³⁾ «Κλωστή» λέγεται κοινῶς (καὶ κλωστάρι ἐνιαχοῦ, ὡς ἐν Μυκόνῳ, Νάξῳ, Πόντῳ) τὸ μεταξὺ τῆς «τουλούπας» καὶ τοῦ «ἀδραχτιοῦ» σχηματιζόμενον καὶ περὶ τοῦτο ἐκάστοτε τυλισσόμενον τμήμα νήματος, «τὸ κλωσμά» παρ' ἀρχαίοις, ἀλλὰ καὶ οἰονδήποτε τεμάχιον νήματος, «ὁμίτος» τῶν ἀρχαίων. Τὸ τελευταῖον τοῦτο λέγεται ἐπίσης παρ' ἡμῖν πολλαχοῦ, ὡς καὶ τὸ ὑποκορ. «τὸ μιτάρι», σημαίνον ὄργανον τοῦ ὑφαντικοῦ ἴστου δι' οὗ διέρχονται οἱ μίτοι τοῦ στήμονος. Κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν χρησιμοποιεῖται συνήθως καὶ ὁ ὄρος «ἡ ἀρπεδών, ἀρπεδόνη» (βλ. *Preisigke*, Wörterb. καὶ *Liddell-Scott*, ἐν λ.), σημαίνων κυρίως τοὺς μίτους τοῦ στήμονος, σημασίαν ἣν διετήρησε ἐλαφρῶς παρηλλαγμένην πολλαχοῦ καὶ σήμερον (βλ. Ἱστορ. Λεξ. Ν. Ἑλλην. ἐν λ. ἀρπεδόνα, ἀρπεδόνη, ἀρπεδόνη).

«περιέστρεφε» τοῦτον εὐχερῶς, χάρις εἰς τὸ βάρος τοῦ εἰς τὸ κάτω αὐτοῦ ἄκρον προσηρμοσμένου «σφονδύλου», διὰ τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς χειρός, μέχρις ὅτου τὸ ἔριον μετεβάλλετο εἰς «νήμα»¹⁾.

Καὶ εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον ἡ νῆσις τοῦ ἐρίου τῶν προβάτων καὶ τῶν αἰγῶν ἐγένετο ἀσφαλῶς κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ἡ δὲ μέχρι τοῦδε ἔλλειψις οἰασδήποτε μνείας εἰς τοὺς παπύρους τῆς ἐποχῆς περὶ τῶν ἐργαλείων, τὰ ὅποια ἐχρησιμοποιοῦν καὶ τότε «αἱ ἔριθοι»²⁾ κατὰ τὴν νῆσιν, εἶναι καθαρῶς συμπτωματική. Ἀποδείξεις ὅτι εἰς τοὺς τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀναφέρονται καὶ πάλιν τὰ κατὰ τὴν νῆσιν χρησιμοποιούμενα «ἀλακάτια»³⁾ καὶ «ἀτράκτια»⁴⁾.

Ἀλλὰ καὶ αἱ ὀλίγαι σποραδικαὶ πληροφορίαι τῶν Πτολεμαϊκῶν παπύρων ἀρκοῦν νὰ ἀποδείξουν ὅτι αἱ «ἔριθοι» τῆς Ἑλληνιστικῆς Αἰγύπτου, Ἑλληνίδες ἄποικοι κατὰ τὸ πλεῖστον⁵⁾, διεκρίνοντο διὰ τὴν περὶ τὴν νῆσιν δεξιότητά των καὶ ἐπετύγχανον καὶ στήμονα καλῶς στριμμένον καὶ λεπτὸν⁶⁾ καὶ κρόκην μαλακὴν⁷⁾, ὥστε τὰ ἐξ αὐτῶν κατασκευαζόμενα ὑφάσματα εἶχον ἀμφοτέρως τὰς ιδιότητας, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἔχῃ τὸ καλὸν μάλλιον ὑφάσμα, δηλαδὴ στερεότητα καὶ μαλα-

¹⁾ Νῆμα ὡνόμαζον γενικῶς οἱ ἀρχαῖοι ὅτι καὶ ἡμεῖς κοινῶς «νήμα», πολλοὶ δὲ «νέμα» καὶ «γνέμα» (παρὰ τὸ «νέθαν» καὶ «γνέθαν». Βλ. *Π. Ποσειδωνίου ἐν Λεξικῷ*. *Αρχ.*, 5, 1918, 217 ὑποσ. 5 καὶ ἄνωτ. σελ. 163 ὑποσ. 1), δηλαδὴ τὸ προϊόν τῆς νήσεως οἰασδήποτε κλωστικῆς οὐσίας.

²⁾ Ἀπὸ τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἐπεκράτησε γενικῶς ἐκ τῆς ἀττικῆς (βλ. *Δημοσθ.* πρὸς *Εὐβουλ.* 45) ὁ ὅρος «ἔριθος» ἐκτοπίσας τὸν συνώνυμον «νηθίς». Βλ. *P. Hib.* 121 (221 π. Χ.) 34: «ἐρίθους ἐρίων». *P. Tebt.* 1 σελ. 3, 10 (= *Powell*, *Collectanea Alexandrina* no 7 σελ. 185): «θαμιναι θέρεος ἐριθοι» (ἐνν. αἱ μέλισσαι). *Θεοκρ.* *Εἰδύλλ.* XV, 80 (καὶ *Σχόλ.*). *Εὐσταθ.* *Εἰς Ὀμήρου Ἰλ.* Σ, 550 σελ. 1162, 20. *Σουίδ.*: ἐριθοι' ἐριουργοὶ χεῖρες. Πβλ. *Ἡσύχ.* ἐν λ. ἐριθοι.

³⁾ Βλ. *P. Oxy.* 1740 (3ος αἰ. μ. Χρ.), 8. Καὶ ἡ ἐν *S. B.* 1974, 1 (3ος αἰ. μ. Χρ.) βραχυγραφία «ἀλακ». πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἀναγνωσθῇ «ἀλακ(ατίων)» (λόγος ἀλακ(ατίων) ἀγορασθέντων ὑπὸ Ἀπίωνος...), ὡς ὑποθέτει ἡ *S. Calderini* (*Aegyptus* XXVI, 1946, 23) καὶ ὅχι «ἀλάκ(ατα)» ὡς ἀναγινώσκει ὁ *Preisigke* (βλ. *Wörterb.* ἐν λ.).

⁴⁾ Βλ. *P. Oxy.* 1740, 2: «ἀτράκτεια».

⁵⁾ Βλ. κατωτ. σελ. 172 ὑποσ. 2. 176.

⁶⁾ Βλ. *P. Petr.* 11, 32 (I) 22 (μεταξὺ τῶν εἰδῶν, τὰ ὅποια κλέπται ἀφήρεσαν ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ ἐριουργοῦ Πετοσίριος, περιελαμβάνοντο καὶ «στήμονος λεπτι[οῦ] στατήρες ιβ L» (= 12½). *P. Mich. Z.* 16 (ἡ Βία, προῖσταμένη τῶν γυναικῶν ἐριουργῶν τοῦ ἐν Μέμφει ὑφαντουργείου τοῦ Ἀπολλωνίου, παραπονεῖται ὅτι τὸ ἔργον καθυστερεῖ, διότι δὲν ὑπάρχουν ἔρια κατάλληλα πρὸς νῆσιν στήμονος. Πβλ. ἄνωτ. σελ. 159 ὑποσ. 3).

⁷⁾ Ὁ διάφορος τρόπος νήσεως μεταξὺ στήμονος καὶ κρόκης ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν καὶ κατὰ τὴν ἀμοιβὴν τῆς νηθούσης. Βλ. *P. Tebt.* 117 (99 π. Χρ.), 53: «μισ(θοῦ) στήμονος». 67: «μισθοῦ κρόκης».

κότητα¹⁾. Ὁ ἔπαινος τὸν ὅποιον ἀπονέμει εἰς αὐτὰς διὰ τοῦτο ὁ Θεόκριτος δὲν ἦτο ὑπερβολικός²⁾.

5. Παρασκευὴ τοῦ νήματος πρὸς ὕφανσιν

Εἰς τὴν οἰκιακὴν βιοτεχνίαν τῆς ἐριουργίας τῆς σήμερον «τὸ νεσμένο μαλλί» διατίθεται ἀπὸ «τὸ ἀδράχτι» ἀναλόγως πρὸς τὸν προορισμὸν του. Οὕτω, τὸ πρὸς κατασκευὴν στήμονος παρασκευασθὲν ἔριον ἐκτυλίσσεται ἀπὸ τὸ «ἀδράχτι» καὶ περιτυλίσσεται περὶ μικρὸν τεμάχιον ξύλου ἢ ἄλλου οἰουδήποτε στερεοῦ σώματος κατὰ κυκλικὸν τρόπον, ὥστε τὸ ὅλον νὰ ἀποτελέσῃ σφαῖραν ἑλλειψοειδῆ νήματος, τὸ «κουβάρι»³⁾. Ἐὰν δὲ τὸ «στημόνι» προορίζεται διὰ τὴν ὕφανσιν ἐνδυμάτων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων, τὰ ὅποια πρέπει νὰ εἶναι ἰδιαίτερος στερεά, τότε ἡ «νέστιρα» λαμβάνει δύο «κουβάρια», ἐνώνει τὴν μίαν κλωστήν μὲ τὴν ἄλλην καὶ τὰς «στρίβει» ἐκ νέου μὲ τὸν «ἄδραχτον» ἢ τὸν «κλώστην»⁴⁾ καὶ κατασκευάζει οὕτω νέαν κλωστήν, διπλὴν, περισσότερον στριμμένην καὶ κατὰ πολὺ στερεωτέραν, τὴν ὁποίαν

¹⁾ Βλ. P. S. I. 364, 5. B. G. U. 1564, 10. Πβλ. ἄνωτ. σελ. 136 ὑποσ. 5.

²⁾ Εἰδύλλ. XV, 80: «Πότιν Ἀθανάια, ποῦν σφ' ἐπύρασαν ἔριθοι».

³⁾ Ἡ λέξις εἶναι κοινῆς χρήσεως σήμερον, ἀπὸ τῶν παρὰ Κορναρινῶν Προφύτογενήτων (Ἐκδ. Βασιλ. Τάξ., 677.9). Παρ' ἀρχαίοις τὸ συνώνυμον εἶναι «ἀγαθίς», ἢ «κλωστήρ». (Πβλ. Blümner, *Technologie* I, 130 ὑποσ. 2 καὶ τὴν ἐπομ. ὑποσ.). Περὶ τῆς ἐτυμολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ ὀνόματος «κουβάρι» ὑπεστήρικται πολλὰ γινώμαι (βλ. Κοραῆ, «Ἀτακτα 4,246. Σοφοκλέους Λεξ. ἐν λ. κουβαρίς. Κουκουλέ, Ἀθηνᾶς 30, 1927, Λεξικογρ. Ἀρχ., 33-34). Παρὰ Βυζαντινοῖς ἐλέγετο «κουμβάριον» εἶδος μικροῦ πλοίου (βλ. Κουκουλέ, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης τὰ Λαογραφικά I, 308). Τὸ αὐτὸ εἶδος πλοίου εἰς παπύρους τοῦ 3ου αἰ. π.Χρ. φέρει τὸ ὄνομα «κυβαία» ἢ «κυβάδιον». Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐνισχύει τὴν γνώμην, ὅτι ὑπῆρξε παραλήλως καὶ ὁ ἀμάρτυρος τύπος «κυβάριον», ὅθεν τὸ Βυζαντινὸν «κουβάριον» καὶ τὸ ἡμέτερον «κουβάρι», εἴτε διὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ σχήματος πρὸς τὸ εἶδος τοῦ πλοιαρίου τοῦ ὀνομαζομένου *κυβάριον (παράλληλον ἢ προγενέστερον τοῦ *κυμβάριον) κουμβάριον), εἴτε ἐκ τοῦ σχήματος τῶν μικρῶν τεμαχίων ξύλου, περὶ τὰ ὅποια ἐτυλίσσετο τὸ νῆμα. Εἶναι πιθανόν, ὅτι ὑπῆρχον τοιαῦτα ἀνέκαθεν ἔτοιμα πρὸς χρῆσιν τῶν νηθουσῶν, ὥς δεικνύουν εὐρήματα ἐξ Αἰγύπτου (πβλ. Wilkinson, *Manners and Customs* II, 176 εἰκ. 392. *Braulik*, *Altägypt. Gewebe*, 65 εἰκ. 96 a. *Johl*, *Webst. d. Gr. u. Röm.*, 36).

⁴⁾ Ὁ «ἄδραχτος» καὶ «ἄδραχτᾶς» (βλ. Ἱστορ. Λεξ. Ν. Ἑλλήν. ἐν λ.) εἶναι ἡ ξύλινος «ἀδράχτι», σημαντικῶς παχύτερον καὶ βαρύτερον τοῦ χρησιμοποιουμένου κατὰ τὴν νῆσιν, ἐφωδιασμένον δὲ καὶ μὲ βαρύτερον «σφοντύλι» ἢ καὶ σιδηροῦν ἐξ ὀλοκλήρου. Τῆς ἰδίας κατασκευῆς εἶναι καὶ ὁ πολλαχού χρησιμοποιούμενος «κλώστης» (ἐνιαχοῦ καὶ κλώστης, κλούστης, κλωστήρι καὶ κλωστέρι) ὁ παρ' ἀρχαίοις «κλωστήρ» σημαίνων καὶ τὸν βαρύτερον «ἄτρακτον», ἀλλὰ καὶ τὸ δι' αὐτοῦ λαμβανόμενον στριμμένον νῆμα, εἴτε περὶ τὸν κλωστήρα εὐρισκόμενον, εἴτε ἐσχηματισμένον εἰς σφαῖραν, τὸ «κουβάρι» δηλ. νήματος «διπλοστριμμένου» (βλ. Blümner, ἔνθ. ἄνωτ. I², 130. Εἰκ. ἐν σελ. 125).

περιτυλίσσει καὶ πάλιν εἰς «κουβάρι». Ἀφοῦ δὲ ἐμβαπτίσῃ ἐπ' ὀλίγον τὰ «κουβά-
ρια» ἐντὸς θερμοῦ ὕδατος πρὸς ἀποφυγὴν μελλοντικῆς βραχύνσεως τοῦ νήματος καὶ
ἀπόκτησιν λειότητος καὶ στερεότητος, ἐκτυλίσσει ἐκεῖθεν τὸ νῆμα καὶ τὸ «ιδιάζει»¹⁾,
τακτοποιεῖ δηλαδὴ τὸν στήμονα οὕτως, ὥστε αἱ ἡμίσειαι κλωσταὶ αὐτοῦ νὰ εὗρί-
σκονται κατὰ τὴν ὕφανσιν ἀνωθεν τῶν ἄλλων ἡμίσεων καὶ νὰ διέρχεται ἐλευθέρως
διὰ τοῦ κενοῦ ἢ κερκίς.

Ἄλλως διατίθεται ἀπὸ τὸ «ἀδράχτι» τὸ νῆμα, τὸ ὁποῖον παρεσκευάσθη διὰ
νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς «ὑφάδι». Πρὸς τακτοποίησιν αὐτοῦ μεταχειρίζονται πρῶτον
τὸ «τυλιγάδι» ἢ τὸν «ἀγκάλιστρον»²⁾ καὶ τὸ «τυλιγαδιάζουν» ἢ τὸ «ἀνακνκλίζουν»³⁾,
τὸ ἀνατυλίσσουν δηλαδὴ εἰς δέσμας κυκλικοῦ σχήματος, τὰ «κνκλιά» ἢ «τσνκλιά»⁴⁾.
Ἀφοῦ δὲ πλύνουν προηγουμένως τὰ «κνκλιά», δι' ὃν λόγον καὶ τὰ «κουβάρια»,
τοποθετοῦν ἕκαστον τούτων ἐπὶ τῆς «ἀνέμης»⁵⁾ καὶ μὲ τὴν βοήθειαν εἰδικοῦ ἔργα-

1) «Ἰδιάζω» καὶ «διάζω» ἢ «ιδιάζομαι» καὶ «διάζομαι» παρ' ἡμῶν (βλ. Ν. Χατζηζωγίδη, Ἐθνολογία, 1898, 548. Π. Βλαστοῦ, Συνών καὶ Συγγέν, 816. Π. Φουρῖκη, Λεξικογρ. Ἰστορ. 5, 1918, 222 ὑποσ. 4 κλπ.) εἶναι τὸ παρ' ἀρχαίους «ἰδίασμα» (βλ. Πολυδ. Ὀνομαστ VII, 32. *Blümen-Technologie I*, 143/144). Τεχνικῶς τὸ «ἰδίασμα» ἢ «διάσμα» γίνεται κατὰ διαφοροὺς τρόπους, τῶν ὁποίων ἡ περιγραφή θὰ κατελάμβανε πολλὸν χρόνον καὶ θὰ πωδῇ ἐξω τοῦ θεμα-
τος, ἐφ' ὅσον τὸ «ἰδίασμα» ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὴν ὕφανσιν καὶ ὄχι εἰς τὴν καθ' αὐτὸ ταλα-
σιουργίαν. Τὸ οὐσιώδες, ἄλλως τε, σημεῖον τῆς ἐνέργειας ταύτης εἶναι ὅτι ἐπιτυγχάνεται «ἡ
σταύρωσις» τοῦ στήμονος, ἢ διάθεσις δηλαδὴ αὐτοῦ εἰς δύο ἴσα τμήματα διατηρούμενα κατὰ
τὴν ὕφανσιν εἰς θέσιν ἐπάλληλον διὰ δύο καλάμων, οἵτινες διαπερῶνται εἰς τὸ διάμεσον.

2) Πρόκειται περὶ μιᾶς ράβδου μήκους 0,80-1 μ. διχαλωτῆς κατὰ τὸ ἐν ἄκρον καὶ
φερούσης κατὰ τὸ ἕτερον τεμάχιον ξύλου ἢ σιδήρου ἐμπεπηγμένον καθέτως ἐν εἵδει κεραίας.
Περὶ τὴν διχάλαν καὶ τὴν κεραίαν τυλίσσεται τὸ νῆμα τοῦ «ἀδραχτιοῦ». Βλ. Ἱστορ. Λεξ.
Ν. Ἑλλην. ἐν λ. ἀγκαλιστήρι, ἀγκάλιστρος.

3) Ὁ πρῶτος ὅρος εἶναι ὁ συνήθης, ὡς καὶ τὸ «τυλιγάδι», ἐξ οὗ παράγεται, εἶναι συνη-
θέστερον τοῦ συνωνύμου «ἀγκάλιστρος» ἢ «γλυτήρι» (ἀρχαῖον «ἐκλυτήριον») ὡς λέγεται ἐνιαχοῦ
(ἐν Θράκῃ π.χ.) ἢ «ἀντίλυτρος» ὡς λέγεται ἐν Καρπάθῳ (βλ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογρ.
Σύμμεικτα Β', 251 ὑποσ. 2). Τὸ «ἀνακνκλίζω» (βλ. Ἱστορ. Λεξ. Ν. Ἑλλην. ἐν λ.) εἶναι ἥδη
μεταγενέστερον. Βλ. *Liddell-Scott* ἐν λ. ἀνακνκλισμός.

4) Ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου «κνκλίον», διὰ τὸ σχῆμα. Ἐκτὸς τῶν τύπων «κνκλί» (Κάρπα-
θος, Κρήτη, Κῶς, Χίος κ. ἄλλαχού) καὶ «τσνκλί» (Β. Εὐβοία, Αἰτωλία, Μάνη, Σῦρος κ. ἄλλα-
χού), λέγεται καὶ «κνκλί» (Κάρπαθος κ. ἄλλαχού), καὶ «τσνκλί» (Κύμη, Λακωνία, Κόρινθος.
Κ. Ἰταλία κ. ἄλλαχού). Πβλ. Π. Φουρῖκη, Λεξικογρ. Ἰστορ. 5 (1918), 219 ὑποσ. 6. Μιχαηλίδου-
Νουάρου, ἐνθ. ἀν., 251 ὑποσ. 3.

5) Ἐργαλεῖον κωνικὸν κατεσκευασμένον συνήθως ἐκ τεμαχίων καλάμου καὶ περιστρε-
φόμενον περὶ κάθετον ἄξονα, τὸν «ἀνεμόστυλον» ἢ «ἀνεμοστάτην», (βλ. Ἱστορ. Λεξ. Ν. Ἑλλην.
ἐν λ. ἀνέμη καὶ ἀνεμόκορμος, ἐνθα καὶ τὰ ἐν χρήσει συνώνυμα).

λείου, τὸ ὁποῖον λέγεται «ροδάνι» ἢ «μαγγάνι»¹⁾, τὸ περιτυλίσσουν περίξ μικροῦ καὶ λεπτοῦ τεμαχίου καλάμου, τοῦ «μασουριού»²⁾. Τὸ πλήρες νήματος «μασούρι» τοποθετεῖται ἐντὸς τῆς «σαίττας» ἢ «κερκίδας»³⁾, ἣτις φέρει κατὰ τὸ μέσον λεπτὸν σιδηροῦν ἄξονα, περὶ τὸν ὁποῖον περιστρέφεται ἐλευθέρως τὸ «μασούρι» καὶ ἐπιτρέπει οὕτω νὰ ἐκτυλίσσεται τὸ νῆμα κατὰ τὴν ὕφανσιν.

Ἄν καὶ δὲν γνωρίζομεν σαφῶς τὰ ἐργαλεῖα, τὰ ὁποῖα μετεχειρίζοντο αἱ ἀρχαῖαι Ἑλληνίδες διὰ τὴν ἐκ τοῦ «ἀτράκτου» διάθεσιν τοῦ «στήμονος» καὶ τῆς «κρόκης» εἴμεθα, ἐν τούτοις, βέβαιοι ὅτι καὶ ἐκεῖναι τὸ μὲν νῆμα τοῦ στήμονος συνεσκεύαζον εἰς «ἀγαθίδας» ἢ «κλωστήρας»⁴⁾ καὶ ἔπειτα «ἐδιάζοντο»⁵⁾, τὴν δὲ κρόκην «ἐπηνίζοντο», δηλαδή περιετύλισσον εἰς τὰ «πηνία», τὰ ὁποῖα ἐτοποθετοῦν εἰς τὴν «κερκίδα»⁶⁾.

Ἐκ τῶν παπύρων πληροφοροῦμεθα, ὅτι τὸ νῆμα τῶν «εἰργασμένων ἐρίων» διέτιθετο εἰς «κύκλους» καὶ «δεσμία»⁷⁾. Ὁ πρῶτος ὅρος ἀνταποκρίνεται ἀσφαλῶς

1) Ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς τροχοῦ κινουμένου διὰ τῆς χειρός, ὅστις θέτει εἰς περιστροφικὴν κίνησιν μὲ τὴν βοήθειαν χορδῆς λεπτὸν σιδηρὸν ἄξονα, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχουν διαπερασθῇ 3-4 «μασούρια». Τὴν περιστροφικὴν κίνησιν τοῦ ἄξονος παρακολουθεῖ καὶ ἡ «ἀνέμη» μὲ τὴν βοήθειαν τῆς κλωστής, ἡ ὁποία ἐκτυλίσσεται ἀπὸ τῆς περὶ αὐτὴν «τσυκλὶ» καὶ τυλίσσεται εἰς τὴν «μασούριαν». Ὁ ὅρος «ροδάνι», καὶ «μαγγάνι», χρησιμοποιούμενος πολλαχοῦ (ἐν Ἠλείῳ, π.χ., Θεσσαλίᾳ, Θράκῃ, Μακεδονίᾳ, Κ. Ἰταλίᾳ κ. ἀλλαχοῦ) εἶναι, κατὰ Κοραῆν (ἐν Ἀρρίαν. Ἐπικτ. Διατριβαί, 303), ὑποκ. τοῦ ἀρχαίου «ροδάνη» (βλ. *Blümner*, ἐνθ. ἀν., 142 ὑποσ. 5) σημαίνοντος τὴν «κρόκην». Ἐντεῦθεν ὠνομάσθη «ροδάνη» καὶ τὸ ἐργαλεῖον δι' οὗ «ἐροδάνιζον» τὴν κρόκην, ἐτακτοποιοῦν δηλαδή αὐτὴν πρὸς ὕφανσιν. (Ἡ γνώμη τοῦ *Kretschmer*, *Der heut. lesbische Dialekt* 424, ὅστις θεωρεῖ τὴν λέξιν παράγωγον τοῦ «ρόδα» < Βενετ. *roda* = τροχός, δὲν φαίνεται πιθανή). Ὁ δεῦτερος ὅρος, ἐν χρήσει ἐπίσης πολλαχοῦ (ἐν Εὐβοίᾳ, π.χ., ἐν Στερ. Ἑλλάδι, Πελοποννήσῳ, κ. ἀλλαχοῦ) εἶναι ὑποκορ. τοῦ ἀρχαίου «μάγγανον». Χρησιμοποιοῦνται ἐνιαχοῦ καὶ δύο ἄλλα συνώνυμα: τὸ «τοιρκίκι» (τουρκ. *zikrik*, ἐνιαχοῦ τῆς Θεσσαλίας, Μακεδονίας καὶ Θράκης) καὶ «ἡ σβίγα» (ἡ λ. ξένη, ἃν δὲν πρόκειται περὶ ὀνοματοποιίας, χρησιμοποιεῖται δὲ εἰς τὰς Κυκλάδας, τὴν Δωδεκάνησον, Κύπρον καὶ ἀλλαχοῦ).

2) Εἶναι τὸ κοινὸν σήμερον ὄνομα (ἡ λ. ἀραβοτουρκική· βλ. Κοραῆ, Ἄτακτα 5, 191) τοῦ παρ' ἀρχαίοις «πηνίου» (βλ. *Blümner*, ἐνθ. ἀν., 152-153. *Φουρίκη*, ἐνθ., ἀν., 227 ὑποσ. 3). Ἀλλὰ καὶ τὸ «πηνί» διασφύζεται σήμερον ὑπὸ τὴν αὐτὴν σημασίαν ἐν Κύπρῳ καὶ Ρόδῳ.

3) Ὁ πρῶτος ὅρος εἶναι κοινῶς (ἐνιαχοῦ «σαγίτα») ἐν χρήσει ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς (βλ. *Δουγκ.* ἐν λ. *σαγίτα*, ἐκ τοῦ λατ. *sagitta*). Τὸ ἀρχαῖον «κερκίς» διασφύζεται ὑπὸ τὸν τύπον «κερκίδα» καὶ τὴν αὐτὴν σημασίαν ἐν Θήρᾳ, Ἰθάκῃ, Κῷ, ἴσως δὲ καὶ ἀλλαχοῦ (ἐν Σικίνῳ λέγεται «κερκίδα» ἢ ἀνέμη, ὡς ὅρος τῆς μεταξουργίας, ἐν Κρήτῃ δὲ «κερκίδα» καὶ «τσερκίδα» ὄργανον τοῦ ὕφαντικοῦ ἴστου).

4) Βλ. ἀνωτ. σελ. 167 ὑποσ. 3 καὶ 4. *Blümner*, *Technologie I*² 130 ὑποσ. 1, 2.

5) Βλ. *Blümner*, αὐτόθι, 143.

6) Αὐτόθι, 151-153.

7) P. C. Z. 59776, 9-14; «Ἐρίων εἰργασμένων ἐνισιν δεσμία ζ, κύκλοι οε (75). Ταῦτα δὲ ἐγένοντο καθαρὰ ἀπὸ μνάς ταρτημόρον. Ἐνισιν ἐν τῷ αὐτῷ καὶ αἱ κροκύδες». Εἶναι ἀληθές ὅτι εἰς

εἰς τὸν σημερινὸν «κυκλί», τοῦ ὁποίου ἐπιβεβαιοῖ τὴν παραγωγὴν καὶ ἐπιβίωσιν διὰ τῆς λαλουμένης, ὃ δὲ δεύτερος ἀναφέρεται εἰς μικροτέραν ποσότητα νήματος, διατεθειμένην εἰς μικρὰν «δέσμην», οἷαι αἱ καὶ σήμερον ἐν χρήσει εἰς τὸ ἐμπόριον¹⁾. Πρόκειται ἐπομένως περὶ νήματος κρόκης εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν (ἴσως δὲ καὶ εἰς τὴν δευτέραν), ἢ ὁποία ἀκολουθῶς «ἐπηγίζετο»²⁾, τὰ δὲ «πηγία»³⁾ ἐφηρμοζόντο εἰς τὴν «κερκίδα»⁴⁾.

Περὶ δὲ τοῦ στήμονος πληροφορούμεθα, ὅτι διετίθετο εἰς «κλωστήρας»⁵⁾ καὶ ἐν συνεχείᾳ «ἐδιάζετο»⁶⁾. Πρὸς συγκράτησιν δὲ τῆς παραλλήλου θέσεως τῶν «ἀρπεδόνων»⁷⁾ τοῦ στήμονος εἰς τὸν ἱστόν, μετεχειρίζοντο καὶ τότε «καλάμους»⁸⁾.

τοὺς Πτολεμαϊκοὺς παπύρους ὁ ὅρος «*ἔρια εἰργασμένα*» (βλ. καὶ P. Petr. II 32 (1), 21 καὶ ἀνωτ. σελ. 151 ὑποσ. 3) φαίνεται νὰ σημαίνει ἐνίοτε μόνον τὰ «ξασμένα» μαλλιά. Ἐδῶ ὅμως νομίζω, ὅτι πρόκειται περὶ κλωσθέντων ἐρίων, διότι ἄλλως θὰ ἐγίνετο λόγος περὶ «τολυπῶν» καὶ ὄχι περὶ «κύκλων» καὶ «δεσμίων».

¹⁾ Τὰ «δεματάκια» ἢ «μάτσα» (ἰταλ. *macchia*) νήματος λεγόμενα κοινῶς. (Ὁ πολὺ μικρότερος ἀριθμὸς τῶν «δεσμίων» ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν «κύκλων» εἰς τὸν μνημονευθέντα ἀπυρον τοῦ Ζήνωνος δεικνύει, ὅτι ἐπρόκειτο πιθανῶς περὶ κρόκης ὑπολειφθείσης κατὰ τὸ «ἀνακύκλισμα» αὐτῆς. Καὶ πάλιν ὅμως δὲν δύναται τις νὰ εἶναι ἀπολύτως βέβαιος περὶ τῆς ὀρθῆς σημασίας τούτων ἀσφαλῶν καὶ μοναδικῶν ὄρων).

²⁾ Βλ. B. G. U. 1141 (14 μ. Χρ.), 53-54: «*Ἡμέρας δὲ ἐν αἷς ἀναβαίνω, εὐρίσκω αὐτὸν κατῆμενον καὶ πεινιζόμενον κρόκην*». Ὁ Schubart ἀνέγνωσε μετ' ἀμφιβολίας «*πεινιζόμενον*», παρετήρησεν ὅμως ὅτι «*πεινιζόμενον*» εἶναι ἐπίσης ἁρπαστὴν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ δευτέρα ἀνάγνωσις εἶναι ἀσφαλῆς καὶ ὅτι πρόκειται περὶ «πηγίσματος» κρόκης. Ἐπομένως ἡ θεωρία τῆς S. Calderini (Aegyptus, XXVI, 39) περὶ ῥήματος «*πεπείζομαι*», σημαίνοντος δηθὲν παρασκευάζω τὴν κρόκην πρὸς ὕφανσιν διὰ πλύσεως καὶ ἐμβαπτίσεως εἰς ἔλαιον κλπ., εἶναι ἐντελῶς ἀστήρικτος, ὥς καὶ τὸ παρὰ Mayser, Gr. d. Papyr. I² 3,146 ῥῆμα «*πιπίζω*» ἀνύστακτον. Πβλ. Liddell-Scott ἐν λ. *πηγίζω*.

³⁾ Ἀναφέρονται μόνον εἰς παπύρους τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Βλ. P. Oxy. 1740, 6.

⁴⁾ Βλ. B. G. U. 1300 (3ος / 2ος αἰ. π. Χρ.), 7. Εἰς Ρωμαίκοις παπύρους ἀναφέρεται καὶ ὑποκοριστικὸν «*κερκίδα*» Βλ. P. Oxy. 1740, 1. 1742, 5.

⁵⁾ Εἰς χρεωστικὴν ἀπόδειξιν ἐπὶ ὀστράκῳ τοῦ 2ου αἰ. π. Χρ. (O. W. 1525) ἀναφέρεται ὅτι εἰς ὠρισμένην προθεσίαν πρέπει νὰ παραδοθῶν «*115 κλωστήρες*» (ὁ Wilcken ἀνέγνωσε «*κλωστήρι[α]*» βλ. καὶ Liddell-Scott ἐν λ., ἀλλὰ πρόκειται περὶ «κλωστήρων» ἀσφαλῶς Πβλ. B. L. II 1, 117). Ὑποθέτω, ὅτι πρόκειται περὶ δις στριμμένου νήματος λογιζομένου κατὰ τὴν ποσότητα, τὴν ὁποίαν δύναται νὰ περιλάβῃ εἷς «κλωστήρ», εἰς «κουβάρια» δηλαδή.

⁶⁾ Ὁ κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν γνωστὸς μέχρι τοῦδε ὅρος εἶναι «*ἀναβάλλω τὸ διάσμα*». Βλ. O. W. 1155. 1156.

⁷⁾ Οἱ μίτοι τοῦ στήμονος ἐλέγοντο «*ἀρπεδόνες*» (πβλ. ἀνωτ. 165 ὑποσ. 3), προκειμένου δὲ περὶ τῶν λινῶν, ἦσαν καθωρισμένου ἀριθμοῦ δι' ἕκαστον εἶδος ὑφάσματος. Βλ. P. Tebt. 703, 98. Πβλ. P. S. I. 605, 2 (ἀμφότεροι τοῦ 3ου αἰ. π. Χρ.). Πβλ. κατωτ. Μέρος Β', κεφ. 1ον § 2.

⁸⁾ Τοῦτο σημαίνουν ἀσφαλῶς οἱ «*κάλαμοι στημίων*» τοῦ P. Tebt. 413 (3ος / 2ος αἰ.

6. Ἔργαται ταλασιουργίας. Ὅροι καὶ συνθήκαι ἐργασίας.

Οἱ πάπυροι παρέχουν τὴν ἀσφαλῆ πληροφορίαν, ὅτι ἡ κατεργασία τῶν ἐρίων παρέμεινε καὶ εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν Αἴγυπτον ἔργον κατ' ἐξοχὴν γυναικεῖον¹⁾, εἴτε κατ' οἶκον ἤσκειτο αὕτη εἴτε εἰς ὑφαντουργικὸν ἐργαστήριον. Ὁ Διοικητὴς Ἀπολλώνιος, π. χάριν, ἀπησχόλει πρὸς τοῦτο εἰς τὸ ἐν Μέμφει ὑφαντουργεῖόν του²⁾ πολλὰς «παιδίσκας», κορασίδας δηλαδὴ δούλας³⁾. Τινὲς ἐξ αὐτῶν εἶχον ἀγορασθῆ ἐν Συρίᾳ καὶ Ἀραβίᾳ⁴⁾. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι, κατὰ τὴν πρώτην τοῦλάχιστον περιόδον τῆς Ἑλληνικῆς κατοχῆς, δὲν ὑπῆρχον ἐπαρκεῖς ἐργατικαὶ χεῖρες γυναικῶν εἰδικευμένων εἰς τὴν ἐριουργίαν.

Διὰ τὸν ἴδιον λόγον εὗρον εὐκόλως ἐργασίαν ὅσοι τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἦσαν «τεχνῖται κατὰ τὴν ἐρέαν πᾶσαν», τὴν ὁποίαν καὶ οἱ ἴδιοι, ἄλλως τε, χαρακτηρίζουν ὡς «γυναικοῦφῃ»⁵⁾. Ἐκ τούτων οἱ ἄνδρες τεχνῖται ἦσαν ὑφάνται ἢ ράπται ἐρεῶν ἐνδυμάτων, συνήθως δὲ ὑφάνται καὶ ράπται συγχρόνως⁶⁾. Πολλοὶ τούτων ἐσταδιοδρόμησαν κατὰ τοὺς πρώτους Πτολεμαῖκούς χρό-

μ. Χρ.), 11. Ἡ S. Calderini, ἐνθ. ἀν., 30, συμφωνεῖ μὲν πρὸς τὴν χρῆσιν, ἀλλ' ὑποθέτει ὅτι «κάλαμος» ἐδῶ σημαίνει «ξύλινη ράβδος», πρᾶγμα ἀπίθανον βεβαίως. Σημειῶνω ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ὅτι εἰς τοὺς πατύρους τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς ἀπαντᾷ μὲν συχνὰ ὁ ὅρος «στήμων» (βλ. π. χ., P. Petr. II, 32 (1), 23, P. C. Z. 59484 = P. S. I. 442, 14. P. Ent. 31, 4 κλπ.), δὲν ἀπαντᾷ δὲ ὅμως τὸ ὑποκοριστικὸν «στημόνιον» (ἤδη παρ' Ἀριστοτέλει, ὅθεν τὸ ἡμέτερον «στημόνι»). Ἀναφέρεται ἀντιθέτως ὑποκοριστικὸν «στημόνιον» (P. Mich. Z. 16, 2. Mayser, Gr. d. Papyr. I² 3,40) καὶ «στημίον». Πβλ. καὶ Φουρίκη. Λεξικόν τ. Αρχ., 5, 1918, 219 ὑποσ. 4).

¹⁾ Βλ. *Ξενοφ.* Λακεδ. Πολιτ. 1, 4. κλπ. Πβλ. ἀνωτ. σελ. 162 ὑποσ. 1.

²⁾ Περὶ αὐτοῦ βλ. *Rostovtzeff, A Large Estate, 115-117 Préaux, Econ. royale d. Lag., 107.* Πβλ. ἀν. σελ. 126 ὑποσ. 6.

³⁾ Βλ. P. C. Z. 59142 (256 π.Χ.): «Ἀπολλώνιος Ζήνωνι χαίρειν. Ὁρθῶς ἐποιήσατε δόντες τὰ Μιλήοια ἔρια ταῖς ἐν Μέμφει παιδίσκαις. Καὶ νῦν σύνταξον ὧσων ἂν χρειαν ἔχωσι διδόναι». Πβλ. 59145. 59241. P. Mich. Z. 16. P. Ryl. Z. 3 (= S. B. 7639). P. S. I. 485. 564 verso, 2. 605, 4. 667, 4. 854. Ὅτι πρόκειται περὶ κορασίδων δούλων, ὡς ὀρθῶς πιστεύουν ὁ *Edgar* (Εἰσαγ. εἰς τὸν πάπυρον) καὶ ὁ *Rostovtzeff*, (ἐνθ. ἀν., 115/116), δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, μολονότι ὁ *Westermann*, ἀμφιβάλλει περὶ αὐτοῦ (Slavery, 56).

⁴⁾ Βλ. P. C. Z. 59003. P. S. I. 406. 485, 2. 520. 648, 2. 854, 14. Πβλ. P. Mich. Z. 19. *Rostovtzeff, A Large Estate, 116. Edgar* (διὰ *Wilcken*) ἐν *Archiv VIII* (1908), 85: «παιδίσκαι Κάσιαι». (Περὶ τῆς ὑφαντουργίας εἰς τὴν περὶ τὸ Κάσιον ὄρος περιφέρειαν τῆς Ἀραβίας καὶ τῶν ὀνομαστῶν «Κασιανῶν» ὑφασμάτων βλ. *Στέφ. Βυζάντ.* ἐν λ. *Κάσιον. Εὐσταθ.* Θεσσαλ. εἰς Διονυσ. Περιήγ., 260. Πβλ. *Κουκουλέ, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης τὰ Λαογραφικά I, 117*).

⁵⁾ Βλ. P. S. I. 341, 1-2 (ἀνωτ. σελ. 122 ὑποσ. 4).

⁶⁾ Τοῦτο συνάγεται σαφῶς ἐκ τῶν P. S. I. 341. 599. 854, 4 (3^{ος} αἰ. π.Χ.) Πβλ. B. G. U. 1564 (2^{ος} αἰ. π.Χ.).

νους καὶ ὡς διδάσκαλοι τῆς ἐριουργίας¹⁾, ἐπειδὴ παρέστη ἀνάγκη νὰ καταρτισθοῦν εἰδικοί ἐργάται τῆς ἐριουργίας ἰθαγενεῖς²⁾ πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς δημιουργηθείσης διὰ τὴν βιοτεχνίαν τῆς ἐριουργίας ἀνάγκης ἐκ τῶν νέων ἐν τῇ χώρᾳ κοινωνικῶν συνθηκῶν, αἵτινες ἐπέβαλον ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν αὔξησιν, ὡς ἤδη διελάβομεν³⁾, τῆς καταναλώσεως τῶν ἐρεῶν ὑφασμάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ποικίλων ἀπαιτήσεων τοῦ συρμοῦ ἕνεκα τῆς διαφόρου προελεύσεως τῶν πελατῶν⁴⁾.

Ὁ δεύτερος οὗτος λόγος ἀρκεῖ νὰ ἐξηγήσῃ, διατὶ αἱ Ἑλληνίδες ἐριουργοὶ εἶχον ὡς πελάτας ἀποκλειστικῶς Ἑλληνας ἀποίκους⁵⁾. Ὅταν αὗται ἐξετέλουν τὴν

¹⁾ Πβλ. P.S.I. 341, 7-8, (ἀνωτ. σελ. ὑποσ.): «καὶ διδάσκειν τινάς, ἐὰν βούλῃ». 854, 12 «Ζη- νόδαρος (ἔφη) δύνασθαι αὐτὸς διδάξαι τὴν τέχνην». Πβλ. P.C.Z. 59080 = P. Mich. Z. 19.

²⁾ Τοῦτο δὲ κατορθώθη, φαίνεται, λίαν ἐνωρίς. Μεταξὺ τῶν 784 γυναικῶν, τὰς ὁποίας εὐρίσκομεν κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 250 π.Χ. ἀσχολουμένας εἰς τὴν ἐριουργίαν εἰς τρία χωρία τοῦ Ἀρσινοῖτου νομοῦ (βλ. P.C.Z. 59295. Πβλ. ἀνωτ. σελ. 122 ὑποσ. 6), αἱ περισσότεραι θὰ ἦσαν ἀσφαλῶς ἰθαγενεῖς Αἰγύπτιαι. Εἰς τὸν P.C.Z. 59146 (255 π.Χ.), 322 ἀναφέρεται ἐπίσης Αἰγύπτιος «ὑφάντης ἐρεῶν». Πβλ. P. Petr. II, 32 (II, 1, 2) P. Dém. Lille, 9, 3 10, 9. 11, 7 (222 π.Χ.) P. Tebt. 116, 24. 117, 54, 69. Πβλ. 211 (6) οἱ 2ου (1ου αἰ. π. Χρ.)

³⁾ Σελ. 122.

⁴⁾ Χαρακτηριστικὸν τοῦτου παραδείγματός παρέχει ὁ P.S.I. 854: ὁ Ζήνων ἐξήγησεν ἀπὸ τὸν προϊστάμενον τοῦ ἐν Μέμφει ὑφαντουργείου τοῦ Ἀπολλωνίου νὰ τοῦ ὑφάνουν ποικιλτὸν χιτῶνα κατὰ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀποσταλὲν δείγμα («παράδειγμα»). Αἱ ἐκεῖ ὅμως ἐργαζόμεναι γυναῖκες «οὐκ ἔφασαν δύνασθαι» καὶ οἱ «τεχνῖται» ἐδήλωσαν τὸ αὐτό. Ὁ Ἀδδαῖος ἀναφέρει εἰς τὸν Ζήωνα μετὰ προφανοῦς λύπης ὅτι «[ἐπὶ] τοῦ παρόντος οὐθένεα ἠυρήκαμεν», ἀλλὰ διὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ προσθέτει ἀμέσως: «πειράσσομαι αὐτάρκειαν τοῦ τύπου ἐκδοῦναι» (διὰ τὴν λ. «τύπος» σημαίνουσαν «σχέδιον» βλ. Wilcken U.P.Z.I σελ. 170 καὶ Archiv X, 1932, 73). Τοῦτο ἠνάγκασε τὸν Ζήωνα νὰ ἀναθέτῃ τὴν ὑφανσιν τῶν ἐνδυμάτων του εἰς Ἑλληνίδας ἀποίκους, ὡς τὴν *Μαιανδρίαν* (P.C.Z. 59263, 2-4, 59355, 89-90) καὶ ἄλλας. Πβλ. P.C.Z. 59146, 1-2. 59433, 7-10 P. Mich. Z. 58, 22-24. P. Col. Z. I, 5. Ἀφοῦ δὲ οἱ ἄνδρες ἄποικοι εἶχον τοιαύτας ἀξιώσεις ὅσον ἀφορᾷ τὸν συρμόν, εἶναι εὐνόητον ὅτι αἱ γυναῖκες θὰ ἦσαν ἀπαιτητικώτεραι. Ἰδέαν τοῦ πράγματος δίδουν αἱ «Ἀδωνιάζουσαι» τοῦ Θεοκρίτου (βλ. στ. 20. 34. 35. 39. 69. 80-83). Οἱ Ἑλλη- νικοὶ «χειριδωτοὶ» χιτῶνες (βλ. μετὰξὺ ἄλλων P.C.Z. 59092, 10. 59469, 6), τὰ διαφόρου συρμοῦ Ἑλληνικὰ ἱμάτια (πβλ., π.χ., τὸ «ἱμάτιον λακωνικόν», τὸ ὁποῖον ἔφερε τὸ ἄγαλμα τῆς Νύσης κατὰ τὴν πομπὴν τῶν πρώτων Πτολεμαίων Ἀθην. V, 193 f), αἱ «Μακεδονικαὶ» χλαμύδες (βλ. Θεοκρ. Εἰδύλλ. XV, 6. Πλουτ. Ἀντών., 54, 4), τὰ «ταρανινῖδια», τὰ ὁποῖα ἐφόρουσαν οἱ περὶ Πτολεμαῖον τὸν Φιλοπάτορα κατὰ τὰ Διονύσια (βλ. Λουκιαν. Περί τοῦ μὴ ραδίως πιστεῦναι διαβολαῖς, 16), οἱ «περσικοὶ τάπητες» (βλ. Ἀθην. V, 196 b) κατεσκευάζοντο πάντα εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ ἀπῆτουν τεχνίτας (ὑφάντας καὶ ράπτας) εἰδικούς. Πβλ. Ἀθην. V, 197 a κ.ἐξ. Ἀ. Ἀνδρεάδην ἐν Mélanges Glotz I, 36.

⁵⁾ Πβλ. P.C.Z. 59146, 1-2. 59263, 2-4. 59355, 89. 59433, 7-8. P. Mich. Z. 58, 22-24. P. Ent. 4, 2-7.

ἐργασίαν κατὰ παραγγελίαν, ἐλάμβανον τὴν πρώτην ὕλην ἐκ μέρους τῶν πελατῶν καὶ «εἰργάζοντο τὰ ἔρια» κατ' οἶκον ἀπὸ τῆς πλύσεως μέχρι τῆς ἐξυφάνσεως¹⁾, ἢ καὶ τῆς ραφῆς ἀκόμη τῶν παραγγελθέντων ἐνδυμάτων²⁾.

Οἱ ἄνδρες ὅμως δὲν ἐλάμβανον, φαίνεται, ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν μέχρι τῆς νήσεως κατεργασίαν τοῦ ἐρίου, τὴν κυρίως δηλαδὴ ταλασιουργίαν. Οὕτω, ἡ ὑπαρξίς «ἐριοπλῦτων» εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον δὲν πιστοῦται μέχρι τοῦδε ἐκ τῶν παπύρων³⁾, μολονότι δὲν ἀποκλείεται βεβαίως⁴⁾. Ἀντιθέτως ἐκ τῶν παπύρων συνάγεται ἀσφαλῶς, ὅτι οἱ βαφεῖς τῶν ἐρίων ἐξετέλουν καὶ τὴν πλύσιν αὐτῶν πρὸ τῆς βαφῆς⁵⁾. Ἐξ ἴσου ἀπίθανος εἶναι, ὥς εἵπομεν, ἡ συμμετοχὴ τῶν ἀνδρῶν εἰς τὴν ξάνσιν τῶν ἐρίων⁶⁾. Οὐδεὶς ὡσαύτως δύναται νὰ γίνῃ, νομίζω, λόγος περὶ συμμετοχῆς των εἰς τὴν νῆσιν τοῦ ἐρίου. Ἀπόδειξις τούτου ἱκανὴ εἶναι τὸ ὅτι δὲν ἐσχηματίσθη εἰς τὴν κοινὴν Ἑλληνικὴν τῆς ἐποχῆς ἀρσενικὸν τοῦ προσώπου δηλοῦν τὴν ἐνέργειαν τῆς νήσεως, ἐξηκολούθησεν ὅμως νὰ εἶναι ἐν χρήσει τὸ προϋπάρχον θηλυκόν, ἡ «ἔριθος»⁷⁾.

Τὸ μόνον ἐκ τῶν παπύρων βεβαιωμένον μέχρι τοῦδε ἀνδρικὸν ἐπάγγελμα τῆς ταλασιουργίας εἶναι τὸ τοῦ «ἐριορραβδιστά», περὶ οὗ ἐγένετο ἤδη ὁ προσήκων λόγος⁸⁾. Τοῦτο δὲ δικαιολογεῖται ἴσως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ διὰ ραβδισμοῦ κατεργασία τοῦ ἐρίου, εἴτε ἐπὶ τῶν ἐρίων τῶν προβάτων εἴτε ἐπὶ τῶν αἰγέων τοιγῶν ἐγένετο, ἀπῆτει τὴν καταβολὴν ἐνεργείας ὑπερβαίνουσας τὴν φυσικὴν δύναμιν τῆς γυναικός. Εἰς τὴν μετὰ τὴν νῆσιν ὅμως τῶν προβάτων τοῦ νήματος πρὸς ὕφανσιν συμμετεῖχον πιθανῶς καὶ ἄνδρες⁹⁾. Τοῦτο δὲν εἶναι παράδοξον προκειμένου περὶ

¹⁾ Βλ. P. Ent. 4 P. Mich. Z. 58 (3^{ος} αἰ π.Χρ.). P.S.I. 164 (118 π.Χρ.). Πολλάκις βεβαίως ἡσχολοῦντο μόνον μὲ τὴν προκαταρκτικὴν τῆς ὕφανσεως ἐπεξεργασίαν. Βλ. P.C.Z. 59776, 9-12. P. Hib. 121, 34. ²⁾ Βλ. P.C.Z. 59263, 2-4. 59433, 7-8.

³⁾ Ἡ εἰς τὰ λεξικά *Preisigke* καὶ *Liddell-Scott* (πβλ. καὶ 'Α. Ἀνδρεάδην, *Mélanges Glotz* 16 ὑποσ. 5) καταχωρισθεῖσα περίπτωσις «ἐριοπλῦτον» ἐκ τοῦ ἐν B.G.U. 118 III, 7 παπύρου ὀφείλεται εἰς συμπλήρωσιν διὰ προσθήκης ὀλοκλήρου τοῦ πρώτου συνθετικοῦ, περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς ὁποίας, ἐγὼ τοῦλάχιστον, ἀμφιβάλλω.

⁴⁾ Πβλ. *Blümner*, *Technologie* I², 102. ⁵⁾ Πβλ. ἄνωτ. σελ. 144 ὑποσ. 2. 154.

⁶⁾ Βλ. ἄνωτ. σελ. 158 ὑποσ. 2. ⁷⁾ Βλ. ἄνωτ. σελ. 166 ὑποσ. 4. ⁸⁾ Βλ. σελ. 161. ὑποσ. 1.

⁹⁾ Πβλ. τὴν μνημονευθεῖσαν ἤδη (B. G. U. 1141, 33-34. Πβλ. ἄνωτ. σελ. 170 ὑποσ. 2) περίπτωσιν ἀνδρὸς ἀσχολουμένου μὲ τὸ ἀναπίνισμα τῆς κρόκης. Πρόκειται ὅμως περὶ δούλου, (βλ. αὐτόθ. στ. 31), λινυφάντου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ρωμαϊκῆς κατοχῆς. Εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἀνάγεται καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ ἀπελευθέρου, ὅστις ἐνοικίασε ζευγὸς ξαντικῶν κτενίων (βλ. ἄνωτ. σελ. 160 ὑποσ. 3.) Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι οὗτος πρὸ τῆς ἀπελευθερώσεώς του ἡσχολεῖτο εἰς τὴν ἐριουργίαν καὶ ὅτι ἐξηκολούθησε νὰ ἀσκή τὸ αὐτὸ βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα, εἰδικῶς δὲ τὴν ξαντικὴν, καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του. Ὅπωςδὴποτε ὅμως εἰς τοὺς παπύρους τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς δὲν ἀναφέρεται περίπτωσις ἀνδρὸς ἐλευθέρου ἀσχο-

τῆς Αἰγύπτου, ἔνθα ἡ ὑφαντουργία ἡσκειτο ἀνέκαθεν καὶ ὑπὸ τῶν δύο φύλων¹⁾.

Αἱ συνθῆκαι ἐργασίας τῶν ἐριουργῶν εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον δὲν ἦσαν πάντοτε εὐνοϊκαί. Πρέπει βεβαίως νὰ γίνῃ ὡς πρὸς τοῦτο διάκρισις μεταξὺ ἐριουργῶν δούλων καὶ ἐλευθέρων, ὡς καὶ μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Εὐνόητον εἶναι ὅτι προκειμένου περὶ δούλων, γυναικῶν ἢ ἀνδρῶν, δὲν τίθεται ζήτημα περὶ ὑπάρξεως εὐνοϊκωτέρων ὅρων ἐργασίας τῶν ἐριουργῶν ἀπὸ τῶν εἰς οἰανδήποτε ἄλλην ἐργασίαν ἀσχολουμένων δούλων. Ἡ περίπτωσις τῶν «παιδισκῶν»²⁾, αἵτινες εἰργάζοντο εἰς τὸ ἐν Μέμφει ἐργαστήριον ὑφαντουργίας τοῦ Διοικητοῦ Ἀπολλωνίου ἀρκεῖ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀθλιότητος τῶν συνθηκῶν διαβιώσεως τῶν πρώτων.

Ἐκ τῶν ὀλίγων καὶ σποραδικῶν μαρτυριῶν, τὰς ὁποίας διέσωσε τὸ ἀρχεῖον τοῦ Ζήνωνος, καταφαίνεται ὅτι αὗται ἦσαν εἰς τὴν ἀπόλυτον διάκρισιν τοῦ διευθύνοντος τὸ ἐργαστήριον, ὅστις δὲν ἐφέρετο ἐπιεικῶς πρὸς αὐτάς³⁾. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς σκληρᾶς συμπεριφορᾶς ἦτο ὅτι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν «ἀνεχώρουν», προσπαθοῦσαι νὰ ἀπαλλαγοῦν τῶν δεινῶν διὰ τῆς ἀποδράσεως καὶ καταφυγῆς εἰς ἄσυλον. Ἀλλὰ καὶ ὅσαι παρέμενον κατώρθωνον νὰ ἀποζητήσιν «ἐνλοφοροῦσαι καὶ ἀλιεύουσαι», γενικῶς δ' εἰπεῖν διεβίων νηστικά καὶ σκεδὸν γυμναί⁴⁾.

Αἱ συνθῆκαι ἐπίσης διαβιώσεως τῶν ἀνδρῶν δούλων, οἵτινες εἰργάζοντο εἰς
 ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
 λουμένου μὲ τὴν ταλασιουργίαν. Τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει, ὅτι καὶ εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον ἐπεκράτει ἡ Ἑλληνικὴ ἀντίληψις περὶ τοῦ καθαρῶς γυναικείου χαρακτήρος τῆς περὶ τὴν ταλασιουργίαν ἐργασίας. Δὲν ἀπεκλείετο βεβαίως νὰ ἴδῃ τις ἄνδρα «ξαίνοντα ἔρια» πρὸς ἀποφυγὴν τῆς πείνης (πβλ. Πλουτ. Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανεῖζεσθαι, 7.—Ηθ. 830 c), ἀλλὰ τοῦτο ἀπετέλει ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος. Τὸ ἀρσενικὸν δὲ τοῦ προσώπου «ὁ ξάντης» (βλ. Πλάτ. Πολιτικ., 281 a. Πολυδ. Ὀνομαστ. VII, 209) μαρτυρεῖ μὲν ὅτι καὶ ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρχον ἄνδρες ἀσχολούμενοι εἰς τὴν «ξαντικήν», ἀλλὰ δούλοι ἀσφαλῶς.

¹⁾ Βλ. κατωτ. Μέρος Β' Κεφ. 1ον § 4.

²⁾ Εἶναι δύσκολον νὰ ἀποφανθῇ τις ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκ τῶν παπύρων στοιχείων περὶ τοῦ ὁρίου τῆς ἡλικίας, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνεται εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς «παιδίσκης». Εἶναι ἐν τούτοις βέβαιοι, ὅτι πολλὰ τῶν δυστυχῶν τούτων πλασμάτων ἀνῆκον εἰς τὴν πρώτην παιδικὴν ἡλικίαν. Μία ἐξ αὐτῶν, π. χ., ἠγοράσθη ὑπὸ τοῦ Ἀπολλωνίου εἰς ἡλικίαν ἐπτὰ ἐτῶν καὶ μετὰ τρία μόλις ἔτη περιτρέχει μόνη τὰ χωρία τοῦ Μεμφίτου νομοῦ πρὸς ἐκτέλεσιν παραγγελιῶν τοῦ ὑφαντουργείου τοῦ κυρίου αὐτῆς, παραπονεῖται δὲ εἰς διασωθεῖσαν ἐπιστολὴν, ὅτι «περικόπη» καθ' ὁδὸν ὑπὸ ληστῶν (βλ. P. C. Z. 59003. 59145).

³⁾ Βλ. P. S. I. 854, 15: «τὰς παιδίσκας τὰς Κα[σ]είας? δεδεμένας» 17-18: . . . παιδίσκην μίαν ἱ[να ἐν τῇ] ἀύλῃ προσέχη».

⁴⁾ Πβλ. P. S. I. 605, 3-5. 667, 2-6. 854, 17-18. (Μόνον κατὰ τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς ἐορτὰς εἶχον τὴν ἐλπίδα νὰ αἰσθανθοῦν τὸν στόμαχόν των πλήρη. Βλ. P. C. Z. 59191. Πβλ. P.S.I. 564 verso. Σημειῶνω, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ὅτι, κατὰ τὴν γνώμην μου, οἱ P.S.I. 605 καὶ 667 ὁμιλοῦν περὶ «παιδισκῶν» δούλων καὶ ὄχι ἐλευθέρων, ὡς νομίζει ὁ Westermann (Slavery, 56).

τὸ ἐργαστήριον ὑφαντουργίας τοῦ Ἀπολλωνίου δὲν φαίνεται νὰ ἦσαν διαφορετικά. Εἰς τούτων π.χ. γράφει πρὸς τὸν Ζήνωνα παραπονούμενος, ὅτι ἐδάρη μέχρις αἵματος δι' ἐπιδειχθεῖσαν ἀμέλειαν κατὰ διαταγὴν τοῦ προϊσταμένου τοῦ ὑφαντουργείου, μόνον δὲ ἡ σκέψις ὅτι ἡ ἀπόδρασίς του θὰ ἔφερε κώλυμα εἰς τὴν συντελουμένην ἐργασίαν τὸν ἠμπόδισε νὰ πραγματοποιήσῃ ταύτην¹⁾.

Ἀντιθέτως αἱ ἐλευθέρως ἐργαζόμεναι «ἐριουργοί», ἰδίως αἱ διακρινόμεναι εἰς τὴν τέχνην, καὶ εὐκόλως εὗρισκον ἐργασίαν, ὡς εἵπομεν, καὶ ἀνεπηρεάστως διεπραγματεύοντο τὰ τῆς ἀμοιβῆς των²⁾, κατὰ τοὺς πρώτους τοῦλάχιστον χρόνους τῆς Πτολεμαϊκῆς κατοχῆς. Ἐν τούτοις, ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καταφαίνεται ἡ ἀπέναντί των δυσπιστία τῶν πελατῶν, οἵτινες ἐδεικνύοντο φειδωλοὶ ὡς πρὸς τὴν χορηγούμενην πρὸς κατεργασίαν πρώτην ὕλην³⁾ καὶ ἤλεγχον μετ' ἀκριβείας τὸ βάρος αὐτῆς⁴⁾. Τοῦτο σημαίνει, νομίζω, ὅτι ἡ ἀμοιβὴ τῶν ἐριουργῶν δὲν ἦτο τόσον ἱκανοποιητικὴ, ὥστε νὰ ἀποκλείῃ τὴν ἐκ μέρους αὐτῶν ἀπόπειραν συμπληρώσεώς της δι' ὑπεξαίρεσεως τῆς πρώτης ὕλης⁵⁾.

Καὶ οἱ ἐλεύθεροι ἄνδρες οἱ ἀσχολούμενοι εἰς τὴν ἐριουργίαν, ὡς ὑφαντουργοὶ μᾶλλον, ὡς εἵπομεν, παρὰ ὡς ἐργάται τῆς θαλασσιουργίας, προβάλλουν τοὺς ὄρους τῆς ἀμοιβῆς των πρὸς τοὺς ἐργοδότες κατὰ τρόπον ἐμφαινόμενον ἐπαγγελματικὴν τινὰ ἀνεξαρτησίαν⁶⁾. Δὲν λείπουν ὁμῶς καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἀνδρῶν, τῶν ἰθαγενῶν τοῦλάχιστον, αἱ ἐνδείξεις περὶ τῆς ἀνεπαρκοῦς ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας αὐτῶν⁷⁾.

¹⁾ Βλ. P. C. Z. 59080 (257 π. Χρ.). Πβλ. P Mich. Z. 19. P. S. I. 485. 854.

²⁾ Πβλ. P. C. Z. 59263, 2. 59355, 89. P. Mich. Z. 58, 22-24. P. Col. Z I, 5. P. S. I. 341, 5. 577, 8. 599, 12. P. Ent. 4, 2. P. Lond. Inv. 2081 (κατὰ *Préaux*, *Écon. royale d. Lag.*, 109 ὑποσ. 1). P. Hib. 121, 34.

³⁾ Πβλ. P. Mich. Z. 16. 58, 26-28.

⁴⁾ Πβλ. τὴν μνημονευθεῖσαν περίπτωσιν τοῦ P. C. Z. 59776 (σελ. 169 ὑποσ. 7), καθ' ἣν ἔρια παραδοθέντα πρὸς κατεργασίαν ἐπιστρέφονται «ἐίργασμένα», εἰς νῆμα δηλαδὴ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀλλὰ μετ' αὐτῶν ἐπιστρέφονται καὶ αἱ «χροκύδες», τὸ ἀποχωρισθὲν κατὰ τὴν ξάνσιν καὶ τὴν νῆσιν αὐτῶν ἄχρηστον μέρος (βλ. ἀν. σελ. 156 ὑποσ. 3), διὰ νὰ μὴ εὗρεθῶν ἐλλιποβαρῆ.

⁵⁾ Τοιαύτη περίπτωσις ἀναφέρεται εἰς τοὺς παπύρους. Βλ. P. Ent. 4, 3 5 (καὶ τὰ σχόλ.).

⁶⁾ Ἐνδεικτικὸν τοῦ πράγματος εἶναι τὸ ὕφος τῆς ἐν P.S.I. 599 περιεχομένης ἐπιστολῆς «ὑφαντῶν» Ἑλλήνων πρὸς τὸν Ζήνωνα (βλ. ἀνωτ. σελ. 159 ὑποσ. 1). Πβλ. P.S.I. 341 : «Ζήνωνι χαίρειν. Ἀπολλοφάνης Δημήτριος ἀδελφοί, τεχνῖται τῆς κατὰ τὴν / ἐρεάν πᾶσαν γυναικοῦφῆ. Εἰ σὺν δοκεῖ σοι καὶ χρειαν τυγχάνεις ἔχων ἐτοιμοὶ ἐσμεν / τὰς χρειὰς σοι παρέχεσθαι. ἀκούοντες γὰρ τὸ κλέος τῆς πόλεως καὶ / σὲ τὸν προσηνηκότα / χρηστὸν καὶ δίκαιον εἶναι, ἐδοκιμάσαμεν παραγενέσθαι εἰς Φιλαδέλφειαν // πρὸς σε αὐτοὶ τε καὶ ἡ μήτηρ καὶ ἡ γυνή. (Πβλ. ἀνωτ. σ. 122 ὑποσ. 4) Πβλ. καὶ P 59241. 59298 κλπ.

⁷⁾ Οὕτω, ὁ διὰ λογαριασμὸν τοῦ Ἀπολλωνίου ἢ τοῦ Ζήωνος ἐργαζόμενος «ταπιδοφάντης»

Ὅπως δὴ ποτε τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι οἱ ὄροι ἐργασίας καὶ διαβιώσεως τῶν «ἐριουργῶν», γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον ἦσαν εὐμενέστεροι τῶν διεπόντων τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν ζωὴν τῶν «λινουργῶν» τῆς χώρας κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν¹⁾. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ὅχι μόνον ἡ πολιτικὴ ιδιότης τῶν πρώτων, ἀποίκων Ἑλλήνων κατὰ τὸ πλεῖστον, ὡς καὶ ἡ ιδιότης τῆς ὁλότητος σχεδὸν τῶν πελατῶν, ἐπίσης Ἑλλήνων ἀποίκων²⁾, ἀλλὰ καὶ ἡ παρατηρηθεῖσα κατὰ τοὺς πρώτους Πτολεμαϊκοὺς χρόνους ἀνεπάρκεια πρώτων ὑλῶν καὶ εἰδικευμένων ἐργατῶν, τῶν ὁποίων εἶχεν ἀνάγκη ἡ βιοτεχνία τῆς ἐριουργίας διὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ προσθέτου πληθυσμοῦ τῆς χώρας³⁾. Διὰ τοῦτο οἱ ἐριουργοὶ καὶ οἱ ἐριουφάνται κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς δὲν ὑπῆγοντο, φαίνεται, εἰς τοὺς περιορισμοὺς τῶν διὰ τοὺς λινουργοὺς καὶ λινυφάντας ἰσχυρουσῶν αὐστηρῶν διατάξεων τοῦ Κρατικοῦ μονοπωλίου τῆς «ὀθονηρᾶς»⁴⁾. Καὶ κατὰ τὸ δεύτερον ὅμως ἥμισυ ταύτης, ὅτε ὑπήχθησαν καὶ οἱ πρῶτοι εἰς τοὺς «ὑποτελεῖς καὶ ἐπιπλεγμένους ταῖς προόδοις», τοὺς τεχνίτας δηλαδὴ τῶν ὁποίων ἡ ἐργασία ἐχαρακτηρίζετο ὡς ἀπασχόλησις κρατικῆς ὠφελείας⁵⁾, ἡ σχετικῶς εὐνοϊκὴ θέσις αὐτῶν ἀπέναντι τῶν δευτέρων δὲν φαίνεται νὰ μετεβλήθῃ⁶⁾.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Νεχθεμβῆς, προσπαθεῖ νὰ σφετερισθῇ τὴν πρώτην ὕλην δι' ἐλαττώσεως τῶν διαστάσεων τῶν ὑφαινομένων ταπήτων. Μόνον δὲ ὅταν ἡ ὑπεξαίρεσις ἔγινεν ἀντιληπτὴ «ἐπέθηκε ἐπὶ τὸν ζυγὸν καὶ τὸν στήμονα». Βλ. P.C.Z. 59484 = P.S.I. 442, 9·14.

¹⁾ Βλ. κατωτ. Μέρος Β' Κεφ. 1^{ον}. § 4.

²⁾ Βλ. P.C.Z. 59146, 1 - 2. 59433, 7 - 8 καὶ τὰς ἐν σελ. 172 ὑποσ. 4 καὶ 5 παραπομπάς. Πβλ. *Préaux*, *Écon. royale d. Lag.*, 107-109. *Rostovtzeff*, *Hellenist. World I*, 307-308.

³⁾ Πβλ. ἀνωτ. σελ. 95 ὑποσ. 5. 121-122.

⁴⁾ Πβλ. ἀνωτ. σελ. 140 ὑποσ. 1 καὶ κατωτ. Μέρος Β' Κεφ. 1^{ον} § 4.

⁵⁾ Βλ. P. Tebt. 5 (118 π.Χ.), 170, 239. Πβλ. *Heichelheim*, RE ἀρθ. *Monopole* σ. 178.

⁶⁾ Βλ. P. Tebt. 117, 30-39. 47-57. 67-70. (99 π.Χ.) Πβλ. *Heichelheim*, ἐνθ. ἀν. σ. 180.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΦΥΤΙΚΑΙ ΚΛΩΣΤΙΚΑΙ ΟΥΣΙΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΛΙΝΟΝ

1. Λόγοι εὐνοήσαντες τὴν καλλιέργειαν τοῦ λίνου καὶ τὴν ὑφαντουργίαν
τῶν λινῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον.

Ἡ καλλιέργεια τοῦ λίνου εἰς τὴν Αἴγυπτον ἦτο γνωστὴ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτά-
των, τῶν προϊστορικῶν ἔτι, χρόνων¹⁾. Ἀλλ' ἀπὸ τῶν πρώτων Φαραωνικῶν τοῦλάχισ-
τον χρόνων γνωρίζομεν, ὅτι καὶ ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ ἔγινε συστηματικὴ καὶ
ὁ τρόπος τῆς κατεργασίας του πρὸς ἐξαγωγὴν τῶν ὑφαντικῶν λινῶν ἦτο ἤδη πα-
ρόμοιος πρὸς τὸν καὶ σήμερον ἐν χρήσει εἰς τὴν βιοτεχνίαν τῆς λινουργίας καὶ
ἡ τέχνη τῆς ὑφάνσεως τῶν λινῶν εἶχε φθάσει εἰς μεγάλην τελειότητα. Τοῦτο ἀπο-
δεικνύεται τόσον ἐκ τῶν σκηνῶν σπορᾶς, συγκομιδῆς καὶ κατεργασίας τοῦ λίνου,
αἵτινες παρίστανται ἐπὶ ἀναγλύφων καὶ τοιχογραφιῶν τῶν Φαραωνικῶν τάφων²⁾
ὅσον καὶ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν τεμαχίων λινῶν ὑφασμάτων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν
ἐντὸς αὐτῶν³⁾.

Ὡς ἤδη εἵπομεν ἐπ' εὐκαιρίᾳ⁴⁾, τὸ κλίμα τῆς χώρας καὶ ἡ ἰδιάζουσα γεωρ-
γικὴ οἰκονομία αὐτῆς ἠνύνησαν ἰδιαιτέρως καὶ τὴν καλλιέργειαν τοῦ λίνου καὶ τὴν
ἀποκλειστικὴν σχεδὸν χρησιμοποίησιν αὐτοῦ εἰς τὴν ὑφαντουργίαν. Τὸ θερμὸν
καθ' ὅλον τὸ ἔτος κλίμα ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς Αἰγυπτίους νὰ φοροῦν ἐνδύματα ἐλα-
φρὰ καὶ δροσερά. Ἐνεκα τούτου, τὰ κύρια ἐνδύματά των κατὰ τὴν Φαραωνικὴν
ἐποχὴν, δηλαδὴ καὶ τὸ ἀρχαιότατον «σεντί», ἀπλοῦν τεμάχιον ὑφάσματος, τὸ ὁποῖον

¹⁾ Σπόροι λίνου εὐρέθησαν ἐντὸς προφαραωνικῶν τάφων. Βλ. *Dykman*s, *Hist. écon. et soc.* II, 180 καὶ ὑποσ. 2.

²⁾ Πβλ. *Wilkinson*, *Manners and Customs* II, 173 κ. ἑξ. *Montet*, *Scènes de la vie privée*, 180-192. *Jéquier*, *Civilis. Égypt.*, 181 (εἰκ. 144). *Hartmann*, *L'agric. dans l'anc. Égypte* 146-152. *Erman-Ranke*, *Aegypt. Leben*, 536 κ.ἑξ. *Klebs*, *Reliefs* I, 53-54. II, 71, 75 κ.ἑξ. III, 5, 21 κ.ἑξ. *Breasted*, *Records*, V index VII ἐν λ. *Flax καὶ linen*.

³⁾ Πβλ. *R. Weil*, *Des IIe et IIIe dynasties Égyptiennes*, 228-230, 238-239, 280, 288, 302-303. *Montet*, ἔνθ. ἀν., 192-199. *Hartmann*, ἔνθ. ἀν., 62-63. *Dykman*s, ἔνθ. ἀν. 62, 180-181. *Jéquier*, ἔνθ. ἀν., 182. *Wiedemaun*, *Aegypten*, 323. *Kees*, *Aegypten*, 73.

⁴⁾ Πβλ. σελ. 92 καὶ 94.

ἐκάλυπτε τὸ ἀπὸ τῶν γονάτων μέχρι τῆς ὀσφύος μέρος τοῦ σώματος¹⁾, καὶ ὁ ἀπὸ τῆς Μέσης Αὐτοκρατορίας ἐμφανιζόμενος «καλάσιρις», εἶδος χιτῶνος χειριδωτοῦ καὶ θυσανωτοῦ περὶ τὸ κάτω ἄκρον, ὅστις ἐφορεῖτο ἐπάνω ἀπὸ τὸ «σεντί»²⁾, ἦσαν κατὰ κανόνα λινᾶ. Οἱ δυνάμενοι ἐφόρουν βεβαίως, ὥς ἐλέγχθη ἤδη, ἐπάνω ἀπὸ τὰ λινᾶ καὶ μάλλινα ἐνδύματα, διὰ τὰ προστατεύονται ἀπὸ τὸ ἐλαφρὸν ψῦχος τῆς χειμερινῆς περιόδου καί, κυρίως, ἀπὸ τὸ αἰσθητὸν ψῦχος τῆς νυκτός³⁾. Ἀλλὰ τὰ λινᾶ προετιμῶντο γενικῶς, διότι εἶχον ἀπέναντι τῶν μαλλίνων τὸ πλεονέκτημα, ὅχι μόνον τῆς ἐλαφρότητος καὶ δροσερότητος, ἀλλὰ καὶ τῆς καθαριότητος, εἰς τὴν ὁποίαν ἔδιδον μεγάλην σημασίαν οἱ ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι⁴⁾.

Ἄφ' ἑτέρου, τὸ ἔδαφος τῆς Αἰγύπτου ἐνῶ δὲν ἡνύοει, ὥς ἤδη εἵπομεν⁵⁾, τὴν ποιμνιοτροφίαν ἔνεκα τῶν ἰδιαζουσῶν συνθηκῶν, ἐξ ὧν ἐξηρτῶντο ἡ ἔκτασις, ἡ φύσις καὶ ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ, ἦτο ἀντιθέτως λίαν πρόσφορον διὰ τὴν ἐντατικὴν καλλιέργειαν τοῦ λίνου. Τὸ ἐν Αἰγύπτῳ καλλιεργούμενον εἶδος λίνου⁶⁾ ἡὐδοκίμει εἰς τὸ παχὺ καὶ εὐφορον ἔδαφος τῆς χώρας. Ἀνάλογως μάλιστα τῆς ἰδιαίτης ποιότητος τοῦ ἐδάφους κατὰ περιφερείας παραχρῆσαν λίαν ἐνωρὶς καὶ ἰδιαίτεραι ποιότητες αὐτοῦ ἐν τῇ χώρᾳ. Μεταξὺ τῶν λινῶν ὑφανμάτων, π. χάριν, τὰ ὁποῖα ἀπεστάλησαν εἰς Βύβλον ὑπὸ τοῦ Φαραῶ Σαβνάχ (1090-1085 π. Χρ.) μνημονεύονται ἐνδύματα ἀπὸ «βασιλικὸν λίνον» καὶ «ἀπὸ καλὸν λίνον τῆς ἀνω Αἰγύπτου»⁷⁾. Τὸ πρῶτον ἦτο ἀσφαλῶς τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν «βίβλιν» τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς, τὸ καλλίστης δηλαδὴ ποιότητος λίνον τῆς Αἰγύπτου, ἐκ τοῦ ὁποίου κατεσκευάζοντο τὰ

¹⁾ Βλ. Heuzey, Hist. du cost. dans l'antiquité, 12. Ὁ L. Heuzey ὑποθέτει ὅτι τὸ αἰγυπτιακὸν «σεντί» σχετίζεται πρὸς τὸ ἐλληνικὸν «σινδών». Αὐτόθι, 17. Γενικῶς ὁμως τὸ τελευταῖον τοῦτο θεωρεῖται σημιτικῆς προελεύσεως. Πβλ. Olck RE ἀρθρ. Flachs σελ. 2446, κλπ.).

²⁾ Βλ. Ἡροδ. II, 81: «ἐνδεδύκασιν δὲ κιθῶνας λινέους περὶ τὰ σκέλεα θυσανωτοὺς, τοὺς καλέουσι καλασίρις». Πβλ. Ἀριστοφ. Θεσμοφ. 1292. Ἡσύχ., Σοντῖδ. ἐν λ. καλάσιρις. Πολυδ. Ὀνομαστ. VII, 71. Kees, RE ἀρθρ. Kalasiris. Olck, Αὐτόθι ἀρθρ. Flachs σελ. 2447.

³⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 94 ὑποσ. 6.

⁴⁾ Βλ. Ἡροδ. II, 37 «Εἴματα δὲ λινέα φορέουσι (ἐνν. οἱ Αἰγύπτιοι) αἰεὶ νεόπλυτα, ἐπιτηδεύοντες τοῦτο μάλιστα» Πλουτ. Περὶ Ἰσ. καὶ Ὀσίρ. 4. (Ἡθ. 352 f): «Τὸ δὲ λίνον φύεται μὲν ἐξ ἀθανάτου γῆς . . . λιτὴν δὲ παρέχει καὶ καθαρὰν ἐσθῆτα καὶ τῷ σκέποντι μὴ βαρύνουσαν, εὐάρομον δὲ πρὸς πᾶσαν ὥραν ἥκιστα δὲ φθειροποιόν, ὥς λέγουσι». Πβλ. Heuzey, ἐνθ. ἀν., 11.

⁵⁾ Σελ. 91 κ. ἐξ.

⁶⁾ Κατὰ τὸν Loret (La Flore Pharaonique, 106 n° 177) τοῦτο ἦτο τὸ «linum humile», εἶδος συγγενέστατον πρὸς τὸ κοινῶς καλλιεργούμενον «λίνον τὸ ὠφελιμώτατον» (linum usitatissimum. Πβλ. Π. Γενναδίου, Λεξ. Φυτολ. ἐν λ.), τὸ παρ' ἡμῖν κοινὸν «λινάρι».

⁷⁾ Βλ. Erman, Die Lit. d. Aegypt., 323. Klebs, Reliefs III, 22.

ἐνδύματα τῶν θεῶν καὶ τῶν βασιλέων¹⁾), δὲν ὑπάρχουν ὅμως πληροφορία περὶ τοῦ ἑδάφους εἰς ὃ ἠὺδοκίμει τοῦτο.

Τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου μαρτυρεῖ σαφῶς, ὅτι εἰς τὸ παχὺ, ἀλλὰ ξηρὸν ἑδάφος τῆς ἄνω Αἰγύπτου παρήγετο λίνον καλῆς ποιότητος. Τοιοῦτο «καλὸν λίνον ἐκ τῆς ἄνω Αἰγύπτου» ἦτο ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Πλινίου ἀναφερόμενον ἰδιαίτερον εἶδος λίνου «τῆς Τεντύρεως». Ἀντιθέτως τὰ ὑπὸ τοῦ ἰδίου μνημονευόμενα τρία ἄλλα εἶδη Αἰγυπτιακοῦ λίνου «τὸ Τανιτικόν, τὸ Πηλουσιακόν, τὸ Βουτικόν» ἠὺδοκίμουν εἰς τὸ παχὺ καὶ ὑγρὸν ἑδάφος τοῦ Δέλτα²⁾).

Εἰς τοὺς κλιματικούς καὶ ἑδαφικούς λόγους, οἵτινες συνέβαλλον εἰς τὴν ἐντατικὴν καλλιέργειαν τοῦ λίνου εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον, προσετέθησαν λίαν ἐνωρίς καὶ θρησκευτικοὶ καὶ ἐμπορικοί. Οἱ πρῶτοι ἀναφέρονται εἰς τὴν ὑποχρεωτικὴν χρῆσιν τῶν λινῶν ἐνδυμάτων ὑπὸ τοῦ ἱερατείου τῆς χώρας καὶ ὑπὸ τῶν εἰσερχομένων εἰς τοὺς ἱεροὺς χώρους³⁾), ὥς καὶ εἰς τὰς περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, αἵτινες ἐπέβαλλον τὴν μοιροποίησιν τῶν σωμάτων ἀνθρώπων καὶ ἱερῶν ζώων. Διὰ τὴν περιτύλιξιν τῶν μοιρῶν ἐχρησιμοποιοῦντο ταινίαι ἐκλεκτοῦ λινοῦ ὑφάσματος, ἀπαγορευομένης τῆς χρήσεως οἰουδήποτε ἄλλου⁴⁾). Δύναται τις καὶ σχηματίζει εὐκόλως ἰδέαν περὶ τῆς μεγάλου ποσοτήτων λινοῦ ὑφάσματος, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦντο πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἐὰν ἔχη ὑπ' ὄψιν ὅτι διὰ τὴν περιτύλιξιν μιᾶς ἀνθρωπίνης μομίας ἐχρηιάζετο ταινία μήκους 70 περίπου μέτρων καὶ πλάτους 0,40 μ., διὰ τὴν περιτύλιξιν δὲ ἑνὸς ἱεροῦ βοός, π. χάριν, ταινία τοῦ αὐτοῦ πλάτους, ἀλλὰ μήκους 200 περίπου μέτρων⁵⁾).

Παρ' ὅλην ὅμως τὴν ἐντὸς τῆς χώρας μεγίστην κατανάλωσιν λινῶν ὑφασμάτων εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ βιομηχανία τῶν λινῶν τῆς Αἰγύπτου, ἥτις ἀπετέλει πιθανῶς μονοπώλιον τοῦ Κράτους ἢ τῶν Ἱερῶν⁶⁾), ἤρχισε νὰ στέλλῃ λίαν ἐνωρίς τὰ προϊόντα της εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ⁷⁾), μεταξὺ τῶν ὁποίων περιελαμβάνοντο βεβαίως καὶ αἱ τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων⁸⁾). Τοῦτο συνετέλεσεν, ὥστε νὰ θεω-

¹⁾ Βλ. κατωτ. Κεφ. 2^{ον} § 1.

²⁾ XIX, 14: «*Aegyptio lino minimum firmitatis, plurimum lucri. Quattuor ibi genera: Taniticum, Pelusiacum, Buticum, Tentyriticum regionum nominibus, in quibus nascuntur*».

³⁾ Βλ. Ἡροδ. II, 37. 81. Πλουτ. Περὶ Ἴσ. καὶ Ὀσίρ. 4. Πβλ. ἀνωτ., σελ. 94.

⁴⁾ Ἡροδ. II, 81 - 86: Πβλ. κατωτ. σελ. 209.

⁵⁾ Βλ. Lortet et Gaillard, La Faune momifiée de l'ancienne Égypte, 6.

⁶⁾ Πβλ. Ἀ. Ἀνδρεάδης, ΠΑΑ 7. (1932), 210 - 215. Heichelheim, RE ἄρθρ. Monopole σελ. 158. Rostovtzeff, Hellenist. World I, 300.

⁷⁾ Βλ. Wilkinson, Manners and Customs II, 377. Wiedemann, Aegypten, 326. Kees, Aegypten, 118. Erman, Die Lit. d. Aegypt., 233. Erman - Ranke, Aegypt. Leben, 618-619.

⁸⁾ Βλ. Ἡροδ. II, 105. Αἰσχ. Ἰκέτ. 121, 132. Πολυδ. Ὀνομαστ. V, 26. VII 71.

ρῆται ἡ Αἴγυπτος εἰς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνο-ρωμαϊκὸν κόσμον ὡς κατ' ἐξοχὴν λινο-
παραγωγὸς χώρα καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς ὡς κατ' ἐξοχὴν «λινοποιοὶ»¹⁾).

Ἄλλως τε, ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς ἡ χρῆσις τοῦ λίνου εἰς τὴν
Αἴγυπτον καὶ ἔκτος αὐτῆς δὲν περιοριζέτο εἰς τὴν κατασκευὴν ὑφασμάτων μόνον,
ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν πολλῶν ἄλλων ἀντικειμένων πρώτης ἀνάγκης, ὡς θηρευ-
τικῶν καὶ ἀλιευτικῶν δικτύων²⁾, ἱστίων³⁾, σχοινίων παντὸς εἵδους καὶ πάσης χρήσεως⁴⁾),

¹⁾ Πβλ. Σχόλ. εἰς Ἀριστοφ. Θεσμοφ. 935: «Οἱ γὰρ Αἰγύπτιοι λινοποιοὶ εἰσιν» (ὑπὸ τὴν
ἐννοιαν ὅτι κατεσκεύαζον ἱστία πλοίων, δίκτυα καὶ ὅλα τὰ ἐκ λίνου κατασκευαζόμενα εἶδη.
Πβλ. τὰς ἐπομένας ὑποσημειώσεις). *Treb. Poll.*, vita Galieni VI, 4: «cum ei (sc. Galieno)
nuntiatum esset Aegyptum descivisse, dixisse fertur: Quid? sine lino Agyptio esse non possumus?»
Πβλ. *Rostovtzeff*, JEA VI (1920), 167. *San Nicolo*, Vereinswesen I, 102 ὑποσ. 5. P. Giss. 40,
26 καὶ τὰ σχόλ. (πβλ. κατωτ. σελ. 200 ὑποσ. 1 καὶ 3).

²⁾ Βλ. *Wilkinson*, Manners and Customs II, 174. *Klebs*, Reliefs I, 68-76, II, 94-101.
III, 75-89. *Montet*, Scènes de la vie privée, 23-66. *Hartmann*, L'agric. dans l'anc. Égypte,
184. Πβλ. *Πολυδ.* Ὀνομαστ. V, 26: «Ἀρχαῖοι δὲ καὶ δικτύα καὶ ἐνόδια, τὸ μὲν λίνον αὐτῶν Αἰγύ-
πτιον ἢ Φασιανὸν ἢ Καρχηδόνιον ἢ Σαρδιανὸν εἰσάγεσι». Ἀποσμίδ. Ὀνειροκρ. II, 14 σ. 102: «σαγήνη
καὶ ῥοῖπος καὶ ἀμφίβληστρον καὶ ὅσα ἄλλα ἐκ λίνου κέκεται ἐπιτήδεια πρὸς ἀλιεῖαν» κλπ.

³⁾ Πβλ. *Δίσκ.* Πρωμ., 168. *Εὐριπ.* Ἰων. ἐν Γαύροις, 410. Ἑκάβη, 1081. Ἀπολλων. *Ροδ.*
Ἀργον. I, 565. 1278. II, 902. *Λουκ.* Ἐρωτες 6. *Πίν.* Ν. Η. XIX, 3-5 κλπ.

⁴⁾ Πβλ. *Olck* RE ἄρθρ. *Flachs* σελ. 2451. *Thédenat* DA ἄρθ. *Linum* σελ. 1260. Ἀπό-
δειξιν, ἄλλως τε, ἱκανὴν τῆς μεγάλης χρήσεως τοῦ λίνου εἰς τὴν κατασκευὴν ἀλιευτικῶν καὶ
θηρευτικῶν δικτύων, ἱστίων καὶ σχοινίων παντὸς εἵδους ἀποτελεῖ ἡ χρῆσις τῆς λέξεως «λίνον»
εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ μεταγενεστέραν Ἑλληνικὴν ὅχι μόνον ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ φυτοῦ λίνου
καὶ τοῦ λινοῦ ὑφάσματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ δικτύου, τοῦ ἱστίου καὶ τοῦ σχοινίου ἐκ λίνου. Βλ. *Θησ.*
Ἑλλήν. Γλώσσ. καὶ *Liddell-Scott* ἐν λ. λίνον καὶ λινάριον. Εἰς τοὺς πατύρους ὡσαύτως ἡ λέξις
σημαίνει ὅχι μόνον τὸ φυτὸν λίνον (βλ. P. C. Z. 59782 (b), 78, 80, 100 B. G. U. 1511, 5. 1535,
1. κλπ.), ἀλλὰ καὶ τὸν λινόσπορον (βλ. P. C. Z. 59730, 6. B. G. U. 1511, 1. 1720, 2), καὶ τὰ ἐκ λίνου
δίκτυα (βλ. P. C. Z. 59254, 3) καὶ τὰ σχοινία (βλ. P. Mich. Z. 120, 3). Πβλ. *Preisigke* Wörterb.
ἐν λ. καὶ P. C. Z. 59176, 125. 59755, 5. 59780, 3. 59781, 12. P. Col. Z. I, 5, 23. Εἰς τὰς Ἑλληνι-
στικὰς ἐπιγραφὰς τῆς Δήλου ἡ λέξις «λίνον» ἢ «λινάριον» χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν σημασίαν τοῦ
λεπτοῦ σχοινίου ἢ τῆς κλωστῆς ἐκ λίνου, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιοῦν, ἔνεκα τῆς στερεότητος
τῆς, διὰ τὴν συναρμολόγησιν ὀρμων, χρυσῶν νομισμάτων, στεφάνων καὶ ἄλλων ἀναθημάτων.
Βλ. *Inscr. de Délos* 1404, 15. 1409, 107. 1429 A I, 7, 13 κλπ. Παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς δὲ «λινά-
ρια» ὠνομάζοντο τὰ κυνηγετικὰ δίκτυα. Βλ. *Φ. Κουκουλέ*, Ἑπετ. Ἑταιρ Βυζ. Σπουδῶν 4 (1927),
47-48. Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά I, 328-329. Καὶ παρ' ἡμῖν ὀνομάζεται κοινῶς
λινάρι ὅχι μόνον τὸ φυτὸν, ἀλλὰ καὶ ὁ καρπὸς (ἄλλως λιναρόσπορος, λινόσπορος, λινόκοκκος καὶ
λινόκοκκι) καὶ αἱ ὑφαντικαὶ ἵνες τῆς λινόκαλάμης, «λινεᾶ» δὲ ἐνιαχοῦ τὸ ἐκ λίνου λεπτὸν σχοι-
νίον (ὡς ἐν Ἡπειρῷ, Κερκύρῃ, Κορίνθῳ, Παξοῖς, Πόντῳ καὶ ἄλλαχοῦ) ἢ ἡ κλωστή ὑπὸ τύπον
ἢ «λενία» ἢ «λενιά» (ὡς ἐν Καρύστῳ καὶ Κύμῃ).

θωράκων¹⁾, ἐνίοτε δὲ καὶ ὑποδημάτων²⁾. Ἐπὶ πλέον, τὸ χλωρὸν λίνον ἡδύνατο νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς τροφή τῶν ζώων³⁾, ὁ δὲ καρπὸς αὐτοῦ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀρχαίως πρὸς ἐξαγωγήν ἐλαίου καταλλήλου εἰς τὴν λυχνοκαΐαν⁴⁾.

Διὰ τοῦτο οὐδόλως ξενίζεται ὁ ἀναγινώσκων τοὺς παπύρους τῶν Πτολεμαϊκῶν χρόνων, ἰδίως δὲ τοὺς τοῦ 3^{ου} αἰῶνος, ὅταν διακρίνῃ ἐν αὐτοῖς τὴν ἰδιαιτέραν δραστηριότητα καὶ φροντίδα, τὴν ὁποίαν κατέβαλον οἱ Πτολεμαῖοι διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς καλλιεργείας τοῦ λίνου καὶ τῆς βιομηχανίας τῶν λινῶν ὑφασμάτων. Εἶναι εὐνόητον ὅτι ἔδωκαν ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὴν ὀργάνωσιν ἐνὸς τόσον σπουδαίου κλάδου τοῦ κρατικοῦ πλούτου. Εἶναι πράγματι γνωστὸν ὅτι καθώρισαν τὴν κατὰ περιφερείας ἔκτασιν τῆς διὰ τὴν λينوκαλλιέργειαν καταλλήλου γῆς⁵⁾ καὶ ἐπέβλεπον, ὥστε νὰ σπείρεται αὕτη ἐγκαίρως⁶⁾· ὅτι παρεῖχον εἰς τοὺς καλλιεργητὰς ὑπὸ τύπον δανείου ἐξοφλητέου μετὰ τὴν συγκομιδὴν τὸ ἀναγκαιὸν ποσὸν σπόρου καὶ ἄλλας εὐκολίας⁷⁾· ὅτι ἐζήτουν νὰ ἀντιλαμβάνωνται προσωπικῶς περὶ

¹⁾ Βλ. Ὀμήρ. Β, 529. 830 Ἡροδ. VII, 63, 82. Ἐκ. Κύρου Ἀνάβ. VII, 7, 15. Κύρου Παιδ. VI, 4, 2. Πανσ. I, 21, 7. VI, 19, 7. Πλουτ. Ἀλέξ. 22, 26. Δίων. Κασσ. LXXVII, 7, 2. Ἐκαστος τῶν ὑπὸ τοῦ Φαραὼ Ἀμάσιος ἀποσταλεντῶν εἰς τοὺς Σπαρτιάτας καὶ τοὺς Λινδίους θωράκων (βλ. ἄνωτ. σελ. 87 ὑποσ. 4) ἦτο κατεσκευασμένος ἐκ λινοῦ στήμονος, τοῦ ὁποίου ἕκαστος ἀρπεδὸν ἐοῦσα λαπὴ ἔχει ἀρπεδὸν ἐν ἐκαστῇ κοίτη καὶ ἐνέκοντα (ὅσαι δηλ. αἱ ἡμέραι τοῦ ἔτους παρ' Αἰγυπτίους), πάσας φανερὰς. Πβλ. *Plin.* N. H. XIX, 12.

²⁾ Διὰ θρησκευτικὸν ἀσφαλῶς λόγον. Βλ. Ἡρόδιαν. Ἱστορ. V, 5, 10.

³⁾ Εἴτε μόνον, εἴτε μετ' ἄλλων εἰδῶν νομῆς. Βλ. P. Lille I, 31-38. P. Bad. 15, 20.

⁴⁾ Εἰς τοὺς Πτολεμαϊκοὺς παπύρους τὸ ἐλαίον τοῦτο χαρακτηρίζεται διὰ τοῦτο ὡς «ἐπελλύχνιον». Βλ. Rev. Laws, 38, 7. 40, 10. 57, 19.

⁵⁾ Τῆς λεγομένης «λινόφορον γῆς» εἰς τὰ παπυρικά κείμενα τῆς ἐποχῆς. Βλ. P. Wisconsin 1 (355 π. Χρ.), 7, 24. P. Tebt. 769, 46.

⁶⁾ Τὴν ἐπίβλεψιν ἥσκει προσωπικῶς ὁ βασιλεὺς, ἀλλ' ἡ εὐθύνη διὰ τοῦτο ἐβάρυνε φυσικὰ τὸν ἐκάστοτε Διοικητὴν, ὡς πληροφοροῦμεθα ἐκ τῆς ἐν P. Tebt. 769 περιεχομένης «ἐντεύξεως», τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει πρὸς τὸν βασιλέα γεωργὸς τις καλλιεργητὴς λίνου. (βλ. τὴν εἰσαγ.). Παραθέτω ἐξ αὐτῆς τὰ χαρακτηριστικώτερα ἀποσπάσματα: στ. 27-31: «[Καίπερ] γὰρ τοῦ διοικητοῦ ἐπιστεῖλαντος μετὰ [πάσης] σπουδῆς καὶ φιλοτιμίας κατασπεῖραι εἰς τὸ θ' (ἔτος) [ἄλλ]ας ἀρούρας Ἀφν (1550) καὶ τοῖς γεωργοῖς, ἐὰν μὴ ὑπάρχη / [αὐτοῖς] σπέρματα, διαλύειν τὰς ἐνεσιώσας τιμὰς καὶ τὸ ὅλον ἀντιλαμβάνεσθαι ... ». στ. 66-74: δέομαί σου, βασιλεῦ, ἐπειδὴ ἐνέστηκεν ὁ σπόρος τῆς λينوκαλᾶμης μὴ κωλύειν με [κατεργάζεσθαι τὴν] ὑπάρχουσαν μοι λينوκαλᾶμην [ὅπως δύνωμαι συνστήσασθαι τὰ κατὰ τὸν σπόρον καὶ μὴ ἡ τηλικαύτη χρεία, ἣ ἐστὶν [τῶν ἀναγκαιοτάτων καὶ] ἥς σύ, βασιλεῦ, διατελεῖς τὴν πᾶσαν σπουδὴν [ποιούμενος οὐκέτι σ]τέγη ἐν τῷ νομῷ διὰ τὰς προ[κειμένας αἰτίας].

⁷⁾ Βλ. P. Tebt. 769, 4-8: «[.....] σαντος τὴν σπουδὴν τῆς χρείας τοῦ πράγματος / / [ὁ τῶν ἀναγκαιοτάτων ἐστὶν καὶ τὴν πᾶσαν ἐπιμ[έλ]ειαν [.....] καὶ κατὰ πᾶν μέρος ἐπιδεδωκώς [τοῦ τὰ δί]καια ποιούντος πάντα τὰ δε[.] ιατα ἐκ τοῦ [βα]σιλικοῦ πρόδομα εἰς χορηγίαν ». Πβλ. P. C. Z. 59292, 428. 563. 653.

τῆς ποιότητος τῆς παραγομένης λinoκαλάμης¹⁾ καὶ ὅτι ἐπέβλεπον τὴν ἔγκαιρον καὶ τακτικὴν διάθεσιν τοῦ ἐξ αὐτῆς παραγομένου νήματος εἰς τρόπον, ὥστε νὰ λειτουργοῦν ὅλοι οἱ ὑπάρχοντες εἰς τὴν χώραν ἱστοὶ ὑφάνσεως λινῶν²⁾. Εἰδικὸν μάλιστα βασιλικὸν διάταγμα καθώριζε ἀκόμη καὶ «τὴν ποικιλίαν», ὥς καὶ τὰς διαστάσεις καὶ τὴν πυκνότητα τῶν διαφορῶν εἰδῶν λινῶν ὑφασμάτων, τὰ ὅποια ἔπρεπε νὰ κατασκευάζωνται εἰς ἕκαστον νομὸν τῆς χώρας³⁾. Μὲ τὴν ἰδίαν λεπτολόγον προσοχὴν εἶχον καθορισθῇ ὑπὸ τοῦ Κράτους αἱ αὐστηραὶ διατυπώσεις, αἵτινες ὑπεχρέωνον τοὺς καλλιεργητὰς λίνου νὰ παραδώσουν τὸν καρπὸν αὐτοῦ εἰς τὰ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Κράτους ἐργαζόμενα ἐλαιοτριβεῖα διὰ τὴν περαιτέρω ἐπεξεργασίαν⁴⁾.

Τὸ εἶδος τοῦ ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων καλλιεργουμένου εἰς τὴν Αἴγυπτον λίνου ἦτο τὸ αὐτὸ ἀσφαλῶς πρὸς τὸ ἐπὶ τῆς Φαραωνικῆς ἐποχῆς καλλιεργούμενον. Οἱ πάπυροι οὐδαμοῦ ἀναφέρουν προσπάθειαν εἰσαγωγῆς εἰς τὴν καλλιέργειαν λίνου καλυτέρας ποιότητος⁴⁾. Καίτοι δὲ εἰς τὰ γνωστὰ παπυρικά κείμενα δὲν γίνεται μνεῖα ἰδιαιτέρων εἰδῶν ἢ ποιοτήτων λίνου κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν (πλὴν τῆς βύσσου, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον), εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ καλλιέργεια τοῦ λίνου κατὰ τοὺς Πτολεμαϊκοὺς χρόνους ἠνθοκίμει ἰδιαιτέρως, εἰς ὅς περὶ φρενείας καὶ πρότερον. Ἐκτὸς τῆς μαρτυρίας τοῦ Πλινίου, ἥτις ἀναφέρεται ἀσφαλῶς καὶ εἰς τὰ κατὰ τὴν Πτολεμαϊκὴν ἐποχὴν παραγόμενα εἶδη λίνου, καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Στράβωνος, ὅστις βεβαιοῖ ὅτι εἰς τὴν Πανόπολιν ἦνθει βιομηχανία τῶν

¹⁾ Βλ. Ryl. Z. 2 (= S. B. 7638), 1 : «καὶ τὴν λinoκαλάμην τὴν νέαν εἰσηνέγκαμεν τῷ βασιλεῖ» (257 π. Χρ.).

²⁾ Βλ. P. Tebt. 703 (πβλ. ἀνωτ. σελ. 99), 87 - 99 : «ἐπιπορεύου δὲ καὶ ἐπὶ τὰ ὑφαντεῖα, ἐν οἷς τὰ ὀθόνια ὑφαίνετα[ι] καὶ τὴν πλείστην σπουδὴν ποιοῦ ἐν[α] πλεῖσ[τα] τῶν ἱσ || τέων ἐνεργὰ ἢ συντελούντων καὶ τῶν ὑφαντῶν τὴν διαγεγραμμένην τῷ νομῷ ποικιλίαν. ἐὰν δὲ τινες πρὸς τὰς συντεταγμένας ἐκτομὰς ὀφείλωσι, πρoσσεσθῶσαν || καθ' ἕκαστον γένος τὰς ἐκ τοῦ διαγράμματος τιμὰς. ὅπως δὲ καὶ τὰ ὀθόνια χρηστὰ ἢ καὶ τὰς ἀρπεδόνας ἔχωσι κατὰ τὸ διάγραμμα μὴ παρέργως φροντίζε». (Πβλ. τὰ σχόλ. τοῦ Rostovtzeff ἐν σελ. 89-91. Hellenist. World I, 306-308. Préaux, Écon. royale d. Lag., 113).

³⁾ Βλ. Rev. Laws, 39-72. Heichelheim, RE ἄρθρ. Monopole σελ. 165-170. Schnebel, Landwirtschaft, 204. Préaux, ἔνθ. ἀν., 66 κ. ἔξ. Rostovtzeff, ἔνθ' ἀν. I, 302-305.

⁴⁾ Ὁ Reil (Beitr. z. kenn. d. Gewerb., 97) νομίζει ὅτι τὰ εἰς τοὺς παπύρους ἀναφερόμενα δύο ἄλλα εἶδη φυτῶν ἢ «λευκέα» (B.G.U. 544, 5) καὶ «ἄλοπος» (P. Tebt. 120, 16) εἶναι ἰδιαιτέρα εἶδη λίνου. Ὁ Ἡσύχιος ὁμοῦς ὀρίζει τὴν λευκέαν ὡς εἶδος σχίνου (ἐν λ.), ὁ δὲ Εὐστάθιος ὡς «δέρμα λεύκης παρόμοιον τῷ ἐκ φιλύρας» (Εἰς Ὁμ. Ἰλ. Β, 426 σελ. 1453, 10). Τὸ μόνον πιθανὸν εἶναι ὅτι ἡ «λευκέα» πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἡρودότου (VII, 25 Πβλ. Ἀθην. V, 206 f) ἀναφερόμενον «λευκόλινον», εἶδος καννάβεως κατὰ τὸν Blümner (Technologie I², 298), ἢ εἶδος λίνου κατὰ τὸν Olck (RE ἄρθρ. Flachs σελ. 2451).

λινῶν¹⁾, ἐκ τῶν παπύρων μανθάνομεν ὅτι ἡ Τανὶς παρήγε λίνον καλῆς ποιότητος²⁾, ὅτι εἰς τὸ παρθένον ἔδαφος τῶν διὰ τῶν μεγάλων ἀρδευτικῶν ἔργων τῶν πρώτων Πτολεμαίων ἀποδοθεισῶν εἰς τὴν καλλιέργειαν γαιῶν τοῦ Ἀρσινοΐτου νομοῦ ἐγένετο ἐντατικὴ καλλιέργεια λίνου³⁾ καὶ ὅτι εἰς τὸν Θηβαϊτικὸν νομὸν παρήγοντο λινᾶ ἐκλεκτῆς ποιότητος⁴⁾. Τοῦτο καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Κράτους ἀσκουμένη ἀγρυπνος παρακολούθησις τῆς λينوκαλλιέργειας⁵⁾ ἀποδεικνύουν, ὅτι ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων καὶ ἡ ἔκτασις τῆς διὰ λίνου σπειρομένης γῆς καθ' ὅλην τὴν χώραν ηὐξήθη καὶ ἡ ποιότης αὐτοῦ ἐβελτιώθη.

2. Καλλιέργεια τοῦ λίνου εἰς τὴν Φαραωνικὴν καὶ τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον: χρόνος καὶ τρόπος σπορᾶς καὶ συγκομιδῆς. Ποσότης παραγομένης ἐτησίως λينوκαλάμης.

Τὸ λίνον σπείρεται παρ' ἡμῖν σήμερον καθ' ὃν χρόνον καὶ τὰ δημητριακά, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ φθινοπώρου δηλαδὴ. Εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐσπείρετο κατὰ τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν, μετὰ τὴν ἀπαχώρησιν τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου, συγχρόνως πρὸς τὰ καλλιεργούμενα δημητριακά⁶⁾. Ὁ τρόπος ὁμοῦ τῆς σπορᾶς τοῦ λίνου εἰς τὴν χώραν τῶν Φαραῶν διέφερε τοῦ τῆς σπορᾶς τῶν δημητριακῶν. Τοιχογραφίαι ἐκ τάφων δεικνύουν, ὅτι ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἐσπορέετο διὰ τὸ λίνον τὸ σύστημα τῆς «γραμμικῆς» λεγομένης σήμερον καλλιέργειας. Ὁ σπορεὺς δηλαδὴ δὲν ἐσκόρ-

¹⁾ XVII, 813. (Τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γεωγράφου ἐπεβεβαίωσαν τὰ εὑρήματα ὑφασμάτων ἐκ Πανοπόλεως τῶν τελευταίων Πτολεμαϊκῶν καί, ἰδίως, τῶν πρώτων Ρωμαϊκῶν χρόνων. Βλ. *Forrer*, Die Gräber u. Text. von Panopolis, *passim*. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν εὑρημάτων βλ. αὐτόθι I, 26. Πβλ. *Wilcken*, Hellenist. Wirtschaft, 106).

²⁾ Βλ. P.C.Z. 59048, 4 (257 π. Χρ.).

³⁾ Βλ. P.C.Z. 59292, 424, 561. 59470. 59494, 13. 59782 (b) P. RyI. Z. 2, 1. Πβλ. P. Wisconsin 1, 7, 24. P.C.Z. 59177. 59730. P. Mich. Z. 26, 4. P. Lille I, 31. 33. 34. 36. 37. P. Tebt. 769. P. Lond. inv. 2313. 2360 (κατὰ *Préaux*, ἔνθ. ἀν., 95 ὑποσ. 2). (Ἀπόδειξιν τῆς ἐντατικῆς καλλιέργειας λίνου διὰ πρώτην φοράν εἰς τὸν Ἀρσινοΐτην ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ζήνων ἠναγκάζετο νὰ προσλάβῃ ἐργάτας διὰ τὴν συγκομιδὴν αὐτοῦ ἐκ τοῦ Μεμφίτου καὶ τοῦ Ἡρακλεοπολίτου νομοῦ. Βλ. P.C.Z. 59782 (b), εἰσαγ. Διὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ λίνου εἰς τὸν Ἡρακλεοπολίτην πβλ. B.G.U. 1523. 1535. 1818).

⁴⁾ Τοῦτο μαρτυρεῖται ἀπὸ τοὺς παπύρους τοῦ Σαραπιείου, κειμένου πλησίον τῶν Θηβῶν. Βλ. U.P.Z. 59, 4. 83. 84. 85. 88, 11, 12. 91, 4. 93, 4 (τοῦ 2ου αἰ. π. Χ.) Πβλ. *Schnebel*, Landwirtschaft, 204.

⁵⁾ Βλ. γενικῶς Rev. Lans, 38, 7. 39, 7. 55, 6. 57, 19.

⁶⁾ Μετὰ τοῦ σίτου, π. χ., ὥς δεικνύουν τοιχογραφίαι Φαραωνικῶν τάφων. Βλ. *Hartmann*, L'agric. dans l'anc. Égypte, 148.

πιζε τὸν σπόρον καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγροῦ, ἀλλ' ἠκολούθει κατὰ πόδας τὸν γεωργοῦντα καὶ ἔρριπτε τὸν σπόρον ἐντὸς τῆς ὑπὸ τοῦ ἀρότρου σχηματιζομένης αὐλακος ¹⁾).

Τὸ σύστημα τοῦτο παρουσίαζε δύο πλεονεκτήματα: 1^{ον} διηυκόλυνε πολὺ τὸ σκάλισμα, τὸν βοτανισμόν καὶ τὴν ἐν γένει περιποίησην τοῦ λίνου, κατ' ἀκολουθίαν δὲ τὴν βελτίωσιν τῆς ἐσοδείας κατὰ ποιότητα καὶ ποσότητα· 2^{ον} διηυκόλυνε ἐπίσης πολὺ τὸν καλλιεργητὴν κατὰ τὴν συγκομιδὴν. Διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς δὲν ἐθέριζον τὴν λινοκαλάμην, ὡς τὰ δημητριακά, ἀλλ' ἀπέσπων ἀπὸ τῆς ρίζης διὰ τῶν χειρῶν ²⁾).

Ὁ χρόνος τῆς συγκομιδῆς ἐξηρτᾶτο κατὰ φυσικὸν λόγον ἐκ τοῦ χρόνου τῆς σπορᾶς. Τέσσαρες περίπου μῆνες ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν τελείαν ὠρίμασιν τοῦ λίνου. Ὁ Ἀπρίλιος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μέση χρονολογία τῆς συγκομιδῆς τοῦ λίνου ἐν Αἰγύπτῳ ³⁾. Ἀλλ' ἐξηρτᾶτο παραλλήλως καὶ ἐκ τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν προωρίζετο ἡ χρῆσις τῆς ἐσοδείας. Ἐὰν δηλαδὴ τὸ λίνον προωρίζετο νὰ χρησιμοποιηθῇ ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὴν ὑφαντουργίαν, ἡ συγκομιδὴ αὐτοῦ ἐγίνετο ὀλίγον πρὸ τῆς τελείας ὠριμάσεως, τρεῖς περίπου μῆνας μετὰ τὴν σποράν καὶ ἀκριβῶς ὅταν τὸ ἄνθος αὐτοῦ ἤρχιζε νὰ μαραίνεται κατὰ τὴν ἐναρτίαν τῆς καλοπορίας. Κατὰ τὴν ἐκείτωσιν ἐφροντίζον νὰ κτυποῦν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παλάμης τὰ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀποσπασθέντα δράγματα λινοκαλάμης διὰ νὰ ἀπολλάξουν τὰς ρίζας τοῦ ἐπ' αὐτῶν προσκεκολλημένου τυχόν χώματος ⁴⁾. Ἀκολουθῶς συνέηγωνον περισσότερα δράγματα εἰς τρόπον ὥστε νὰ σχηματισθῇ μικρὰ δέσμη, ὡς τὰ παρ' ἡμῖν «*χερόβολα*» τῶν δημητριακῶν περίπου, τὴν ὁποίαν καὶ ἔδενον δι' οἰουδήποτε προχείρου μέσου ὥστε νὰ διευκολύνεται ἡ ἐκ τοῦ ἀγροῦ μεταφορὰ τῆς λινοκαλάμης καὶ ἡ περαιτέρω ἐπεξεργασία αὐτῆς πρὸς ἐξαγωγήν τῶν ὑφαντικῶν ἰνῶν. Συνήθως, πρὸ τῆς μεταφορᾶς ἄφινον ὅλας τὰς δέσμας τῆς συγκομισθείσης ὅχι ἐντελῶς ξηρᾶς λινοκαλάμης ἐκτεθειμένας εἰς τὸν ἀγρὸν ἐπὶ 15 περίπου ἡμέρας, φροντίζοντες νὰ γυρίζουν αὐτὰς ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν, ὥστε νὰ ἐκτίθενται ὅλαι αἱ πλευραὶ κατ' ἴσον χρόνον εἰς τὸν ἥλιον διὰ νὰ ξηρανθῇ ὁμοιοτρόπως ἡ καλάμη ἐκάστης δέσμης.

¹⁾ Βλ. *Klebs*, Reliefs II, 71. III, 5.

²⁾ Βλ. *Maspero*, Études Égypt. II, 85. *Erman-Ranke*, Aegypt. Leben, 537 (εἰκ. 36). *Klebs*, ἐνθ' ἄν. I, 53—54. II, 75—77. III, 21. *Montet*, Scènes de la vie privée, 195. *Jéquier*, Civilis. Egypt., 181 (εἰκ. 144). ³⁾ Βλ. *Montet*, ἐνθ' ἄν. 194.

⁴⁾ Ἡ ὑπὸ τοῦ *G. Maspero* διδομένη ἐρμηνεία εἰς σχετικὴν παράστασιν ἐπὶ ἀναγλύφου ἐκ τάφου, ὅτι δηλ. τὸ κτύπημα τῆς λινοκαλάμης ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παλάμης «σκοπὸν εἶχε πιθανῶς τὸν ἀποχωρισμὸν τοῦ σπόρου» (Études Égypt. II, 86) εἶναι τελείως ἀπίθανος. Πβλ. *Hartmann*, L'agric. dans l'anc. Égypte, 149. *Montet*, ἐνθ' ἄν., 199.

Ἐὰν ὅμως ἡ ἔσοδεία προωρίζετο διὰ τὴν παραγωγὴν νήματος ἐκ τῆς καλάμης καὶ συγχρόνως ἐλαίου ἐκ τοῦ σπέρματος, ἐχρειάζετο νὰ ἀναμείνουν τὴν τελείαν ὠρίμασιν τοῦ λινοσπόρου διὰ νὰ προβοῦν εἰς τὴν συγκομιδὴν τοῦ λίνου. Κατ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, ἡ λινοκαλάμη ἀπεσπᾶτο ἐπίσης διὰ τῶν χειρῶν καὶ ἐδένετο κατὰ δέσμας, μετεφέρετο ὅμως ἀμέσως εἰς τὸ ἀλώνιον, ἔνθα ἐλαμβάνετο κατ' ἀρχὴν φροντὶς διὰ τὸν ἀποχωρισμὸν τοῦ σπέρματος ἀπὸ τῆς καλάμης. Τοῦτο ἐγίνετο συνήθως διὰ ραβδισμοῦ, πιθανῶς δὲ καὶ διὰ τινος τρόπου κτενίσματος δι' εἰδικοῦ ἐργαλείου¹⁾. Διὰ τῆς πρώτης μεθόδου συγκομιδῆς οἱ ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι ἐπετύγχανον τὴν παραγωγὴν νήματος καλῆς ποιότητος, λεπτοῦ στερεοῦ καὶ λείου, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν εἶχον ἐπὶ πλεόν τὸ ἐκ τοῦ ἐλαίου (καὶ τοῦ σπόρου) κέρδος, ἀλλὰ τὸ ἐκ τῆς λινοκαλάμης παραγόμενον νῆμα ἦτο κατωτέρας ποιότητος²⁾.

Εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον ἡ καλλιέργεια τοῦ λίνου ἐγίνετο κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον καὶ τρόπον. Ἐσπείρετο μετὰ τὴν λῆξιν τῆς πλημμύρας τοῦ Νείλου συγχρόνως πρὸς τὰ δημητριακά³⁾. Φαίνεται δὲ, ὅτι ἐξηκολούθησε νὰ σπείρεται κατὰ τὴν «γραμμικὴν» καλλιέργειαν, ἐὰν κοινώσωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι καὶ τακτικῶς «ἐβοτανίζετο»⁴⁾ τοῦτο καὶ ἡ συγκομιδὴ τοῦ ἐξηκολούθησε νὰ γίνεται πάντοτε δι' ἀποστάσεως ἐκ τῆς εἰκῆς διὰ τῶν χειρῶν, διὰ «ἐλίου», ὥς ὀνομάζεται ἡ ἐνέργεια αὕτη

1) Τοιαύτην ἐνέργειαν παριστᾷ πιθανῶς εἰκὼν ἐκ τάφου τῆς Νέας Αὐτοκρατορίας: ἐργάτης ἔχει πρὸ αὐτοῦ στενὴν καὶ ἐπιμήκη σανίδα, τῆς ὁποίας τὸ ἐν ἄκρον φαίνεται βυθισμένον εἰς τὸ ἔδαφος διὰ νὰ παραμένῃ αὕτη ἀκίνητος. Τὸ ἕτερον ἄκρον, ἐν ὅποιον εὐρίσκεται εἰς μικρὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἀπολήγει εἰς εἶδος κτενίου. Ὁ ἐργάτης πατεῖ διὰ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς ἐπὶ τοῦ εἰς τὴν γῆν βυθισμένου ἄκρου τῆς σανίδος καὶ σύρει πρὸς ἑαυτὸν δέσμην λίνου, τὴν ὁποίαν κρατεῖ ἀπὸ τὸ μέρος τῶν ριζῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ διέρχεται διὰ τῶν ὀδόντων τοῦ κτενίου τὸ πρὸς τὸν καρπὸν μέρος αὐτῆς. Οἱ ὀδόντες τοῦ κτενίου εἶναι τοποθετημένοι εἰς τοιαύτην ἀπόστασιν, ὥστε ἡ μὲν καλάμη τοῦ λίνου νὰ διέρχεται ἐλευθέρως διὰ μέσου αὐτῶν, ἐνῷ αἱ κάψαι τοῦ σπόρου νὰ συναντοῦν ἀντίστασιν, καί, ἔνεκα τούτου, νὰ ἀνοίγουν καὶ νὰ σκορπίζονται τὸ περιεχόμενον αὐτῶν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ κτενίου, ὅπως φαίνεται εἰς τὴν εἰκόνα. Βλ. *Klebs*, *Reliefs* III, 22. *Erman - Ranke*, *Aegypt. Leben*, 513 (εἰκ. 37). *Hartmann*, *L'agric. dans l'anc. Égypte*, 149. Μόνον ὁ *Dykman*s (*Hist. écon. et soc.* II 64 n.4), ὑποθέτει ὅτι ἡ παράστασις εἰκονίζει πιθανώτερον τὸν διὰ κτενίσματος ἀποχωρισμὸν τῶν ξυλωδῶν μερῶν τῆς λινοκαλάμης ἀπὸ τῶν ὑφαντικῶν ἰνῶν καὶ ὄχι τὸν τοῦ σπέρματος ἀπὸ τῆς καλάμης· διότι ὁ τελευταῖος ἐγίνετο πάντοτε διὰ ραβδίσματος. Ἡ εἰκὼν ὅμως δεικνύει, ὅτι ἡ πρώτη ἐρμηνεῖα εἶναι περισσότερον ἀληθοφανής.

2) Βλ. *Maspero*, *Études Égypt.* II, 85-87. *Erman - Ranke*, ἔνθ. ἀν., 537. *Montet*, *Scènes de la vie privée*, 181-192. *La vie quotidienne* κλπ., 121. *Hartmann*, ἔνθ. ἀν., 148-149. *Dykman*s, ἔνθ' ἀν., 63.

3) Εἰς τὸν P. C. Z. 59292, 426, 563, 653 π. χ., φαίνεται σπειρόμενον συγχρόνως πρὸς τὸν σίτον, τὴν κριθήν, τὸν ἐρέβινθον καὶ τὴν ὄλυραν. Πβλ. S.B. 4369, 26, 34, 40.

4) Βλ. P. C. Z. 59292, 659.

εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν παπύρων τῆς ἐποχῆς ¹⁾). Τὸ οὕτω συγκομιζόμενον λίνον διετίθετο ἐπίσης κατὰ «δέσμας» ²⁾).

Ὁ χρόνος τῆς συγκομιδῆς ἐποίκιλλεν ὡσαύτως διὰ τοὺς αὐτοὺς, ὥς καὶ πρότερον, λόγους ³⁾). Ἐξηκολούθησαν δὲ νὰ εἶναι ἐν χρήσει καὶ οἱ δύο τρόποι συγκομιδῆς, καὶ ὁ πρὸ τῆς καρποφορίας δηλαδή καὶ ὁ μετὰ τὴν τελείαν ὠρίμασιν τοῦ καρποῦ. Τοῦτο πιστοῦται ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν παπύρων τῆς ἐποχῆς. Οὕτω, εἰς πάπυρον τοῦ Ζήνωνος ὅστις περιέχει λογαριασμὸν δαπάνης συγκομιδῆς λίνου, ἄλλοι μὲν τῶν ἐργατῶν «τίλλουσι» τὸ λίνον, ἄλλοι δὲ «ψύχουσιν» αὐτό, ἀσχολοῦνται δηλαδή μὲ τὴν ἐπὶ τόπου ὁμοιόμορφον ἀποξήρανσιν αὐτοῦ εἰς τὸν ἥλιον ἀμβρόμενοι διὰ τοῦτο κατὰ «δέσμας», ὥς καὶ «οἱ τίλλοντες» αὐτό ⁴⁾). Πρόκειται προφανῶς περὶ συγκομιδῆς λίνου πρὸ τῆς καρποφορίας κατὰ τὴν πρώτην μέθοδον. Ὡς πρὸς τὴν δευτέραν, ἣτις ἦτο καὶ ἡ συχνότερον ἐφαρμοζομένη, ὁμιλοῦν εὐγλώττως αἱ μαρτυρίαι τῶν παπύρων περὶ χρησιμοποιοῦσεως τοῦ ἐκ «τοῦ λίνου σπέρματος» εἰς τὴν ἐλαιουργίαν ⁵⁾. Αἱ δέσμαι τοῦ λίνου μεταφέροντο εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν δι' ὑποζυγίων εἰς τὸ ἀλώνιον ⁶⁾), ἔνθα πρὸ πάσης ἄλλης ἐνεργείας διὰ τὴν ἐπεξεργα-

¹⁾ Βλ. 59268, 29. Ἡ ἐργασία ἐλέγγο «τίλλω» ἢ «ἐπιλλεῖν» τὴν λινοκαλάμην. Βλ. P. C. Z. 59782 (b), 32. B. G. U. 1511, 15. (60 π. Χρ. Πβλ. «τίλλω» τοῦ ἔριου τῶν προβάτων ἄνωτ. σελ. 136) καὶ κατωτ. κεφ. 3ον § 1) Καὶ σήμερον ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος συγκομίζουσιν τὸ λίνον κατὰ τὴν ἰδίαν μέθοδον, τὸ «ξερριζώνουν» ἢ τὸ «βράζουν» μὲ τὰ χέρια. Πβλ. Ἑλ. Σαραντῆ, Λαογρ. 8 (1925), 562. Καλλ. Χουρμουζιάδου, Θρακικά 11 (1939), 411. Γ. Σαλβάνου, Περὶ τοῦ γλωσσ. ιδιώματος Ἀργυράδων Κερκύρας, 33. Ὅτι δὲ παλαιότερον ἡ μέθοδος αὕτη ἐφηρμόζετο γενικῶς ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν συγκομιδὴν τοῦ λίνου ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν Κρήτῃ τὸν θεωρισμὸν τοῦ λίνου ὀνομάζουν τὰ «λιναροβγάματα». Πβλ. Λαογρ. 1 (1909), 289.

²⁾ Ἐλαμβάνετο μάλιστα φροντίς, φαίνεται, ὥστε αἱ δέσμαι τῆς λινοκαλάμης νὰ εἶναι περίπου ἰσομεγέθεις καὶ ἰσοβαρεῖς μεταξὺ των. Τοῦτο συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι οἱ ἐργάται ἡμέιβοντο κατὰ «τὸν τιλμὸν» τοῦ λίνου κατὰ «δέσμας», καὶ ἡ τιμὴ τῆς λινοκαλάμης κατὰ τὴν πώλησιν ἐλογίζετο ἐπίσης κατὰ «δέσμας». Βλ. P. C. Z. 99470, 3, 4. 59782 (b), 62, 76, 78, 80 92 κλπ. P. Tebt 769, 90-94. B. G. U. 1511, 9. 1535, 1. Καὶ σήμερον παρ' ἡμῖν τὸ λίνον κατὰ τὴν συγκομιδὴν διατίθεται κατὰ μικράς δέσμας (τὰ «μάτσα» ἢ «χερόβολα» ἢ «σκουλλιά») πρὸς διευκόλυνσιν τῆς περαιτέρω μεταφορᾶς καὶ ἐπεξεργασίας αὐτοῦ. Πβλ. Ἑλ. Σαραντῆ, Λαογρ. 8(1925), 562.

³⁾ Ἐγίνετο πάντως περὶ τὰς ἀρχὰς ἢ περὶ τὸ τέλος Ἀπριλίου. Βλ. Schnebel, Landwirtschaft, 204. Εἰς τὸν μόνον πάπυρον (P. C. Z. 59782 (b)), ὅστις πράγματεύεται περὶ συγκομιδῆς λίνου δὲν σημειοῦται ὁ μῆν.

⁴⁾ Βλ. P. C. Z. 59782 (b), 119—120: «τοῖς τὴν λινοκαλάμην ψύχουσι οὔσι δ μισθός (τετρώβολον)». Πβλ. στ. 32 50-95. ⁵⁾ Πβλ. ἄνωτ. σελ. 182 ὑποσ. 3.

⁶⁾ Βλ. B. G. U. 1511 (3^{ος} αἰ. π. Χ.), 5: «ἀνενηνόχασι ὄνους λίνου 5 (6), ἀν(ὰ) δέσμας π (80) εἰς ὄνος ἀν(ὰ) δέσμας ι (10) (γίνονται) νῆ (490)».

σίαν τῆς λिनokaλάμης ἐγίνετο ἡ πρὸς ἀποχωρισμὸν τοῦ σπέρματος ἀναγκαία ἐργασία. Οἱ πάπυροι δὲν ὁμιλοῦν περὶ τῆς ἐφαρμοζομένης κατὰ ταύτην μεθόδου, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν ἡ ἀποκάρπισις τῆς λινokaλάμης ἐγίνετο, φαίνεται, κατὰ τὴν καὶ πρότερον ἐν χρήσει μέθοδον, διὰ ραβδισμού δηλαδή ¹⁾.

Τὰ μέχρι τοῦδε ἐκ τῶν παπύρων γνωστὰ στοιχεῖα δὲν ἐπιτρέπουν δυστυχῶς, ὥς καὶ προκειμένου περὶ τοῦ ἐρίου, νὰ κάμῃ τις σταθερὸν ὑπολογισμόν περὶ τῆς κατὰ τὴν Πτολεμαϊκὴν ἐποχὴν παραγομένης κατ' ἔτος ποσότητος λινokaλάμης. Ἐκ παπύρου τῆς Τεπτύνεως ἔχομεν τὴν μεμονωμένην πληροφορίαν, ὅτι κατὰ τὸ ἔνατον ἔτος τῆς βασιλείας Πτολεμαίου τοῦ Γ' ἢ Πτολεμαίου τοῦ Δ' ²⁾ ἐξ 160 ἀρουρῶν ἐσπαρμένων διὰ λίνου παρήχθησαν 64.000 δέσμαι λινokaλάμης καὶ ἐξ αὐτῶν 1173 ¹/₂ ἀρτάβαι λινoσπόρου ³⁾. Τὸ μόνον θετικὸν ἐκ τούτου συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἐκάστη ἀρουρα «λινoφόρου» γῆς ἔδιδε 400 περίπου δέσμας λινokaλάμης καὶ ὅτι 54 ὥς ἔγγιστα δέσμαι λίνου καλῆς ποιότητος ἔδιδον μίαν ἀρτάβην λινoσπόρου. Ἐφ' ὅσον ὅμως οὔτε τὸ μέσον βάρος τῆς «δέσμης» εἶναι γνωστόν, οὔτε ἡ συνολικὴ ἔκτασις τῆς διὰ λίνου καλλιεργουμένης γῆς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογι-

¹⁾ Εἰς πάπυρον τοῦ Ζήγνωνος (P. C. Z. 59194) φαίνεται ὅτι Αἰγύπτιοι «κοσκινευταὶ» καθαρίζουν κατὰ τὸν μῆνα Παννί (26 Μαΐου - 24 Ιουνίου) «τὸ σπέρμα τῆς λινokaλάμης» συγχρόνως πρὸς τὸ σῆσαμον, τὸν ἐρέβινθον, τὸν κρότον καὶ τὴν μήκωνα. Τοῦτο σημαίνει, ἐὰν δὲν σφάλωμαι, ὅτι ὁ ἀποχωρισμὸς τοῦ λινoσπόρου εἶχε γίνῃ πρὸ ὀλίγου καιροῦ, συγχρόνως πρὸς τὴν ἀποκάρπισιν καὶ τῶν ἄλλων φυτῶν καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἐφ' ὅσον ἔπρεπε νὰ κοσκινισθῇ, ὥς καὶ οἱ ἄλλοι, διὰ νὰ καθαρισθῇ ἐκ τοῦ χύματος καὶ τῶν ξένων οὐσιῶν. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἀποκάρπισις τῶν ἀναφερομένων φυτῶν, τῶν ὁποίων τὸ στέλεχος εἶναι ἄχρηστον (πλὴν τοῦ τοῦ ἐρεβίνθου ἴσως) ἐγίνετο διὰ «ραβδισμού» καὶ ὄχι δι' ἀλωνίσματος. Κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ ἀποκάρπισις τῆς λινokaλάμης ἐγίνετο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ εἰς τοῦτο ἡσυχολοῦντο φαίνεται οἱ ραβδισταὶ οἵτινες προηγοῦντο τῶν «κοσκινευτῶν» (βλ. ἀνωτ. σελ. 161 ὑποσ. 3). Καὶ σήμερον, ἄλλως τε, παρ' ἡμῶν ὁ ἀποχωρισμὸς τοῦ σπέρματος τῆς λινokaλάμης γίνεται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον. Πρὸ τῆς κατεργασίας τῆς λινokaλάμης, οἱ καλλιεργηταὶ κτυποῦν τὸ πρὸς τὸν καρπὸν μέρος τῆς δέσμης δι' ἐνὸς «κοπάνου» διὰ νὰ ἐπιτύχουν τὸν ἀποχωρισμὸν τοῦ λινoσπόρου. (Πβλ. Ἑλ. Σαραντῆ, Λαογρ. 8 (1927), 562. Καλλ. Χουρμουζιάδου, Θρακικὰ II (1939), 410). Ἄλλως τε, ὅταν ἡ ὥρίμασις τοῦ λίνου ἔχει τελείως συμπληρωθῇ, αἱ κάψαι τοῦ λινoσπόρου ἀνοίγουν πολὺ εὐκόλα. Διὰ τοῦτο, ἀντὶ νὰ καταφεύγουν πρὸς συλλογὴν αὐτοῦ εἰς τὸν ραβδισμόν, ἐφαρμόζουν ἀκοπωτέραν μέθοδον, ἀνάλογον πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων ἐφαρμοζομένην (βλ. ἀν. σελ. 185 ὑποσ. 1): ἀρκοῦνται δηλαδή νὰ κτυποῦν τὸ πρὸς τὸν καρπὸν μέρος τῆς δέσμης ἐπὶ τῶν σιδηρῶν λεπίδων ἀλωνιστικῆς «ροκάνης», σύροντες συγχρόνως τοῦτο διὰ μέσου αὐτῶν. Αἱ κάψαι ἀνοίγουν καὶ ὁ σπόρος διαχέεται περίξ τῆς ροκάνης.

²⁾ P. Tebt. 769 (διὰ τὴν χρονολογίαν βλ. τὴν εἰσαγ. εἰς τὸν πάπυρον).

³⁾ Βλ. στ. 11-14 (καὶ τὰ σχόλια).

σθῆ¹⁾, εἶναι εὐνόητον ὅτι τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἰς οὐδένα περαιτέρω πρακτικὸν ὑπολογισμὸν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ. Ὅπωςδήποτε ὅμως βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ ποσότης τῆς παραγομένης εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον λινοκαλάμης ἤρκει νὰ καλύψῃ τὰς ἀνάγκας τῆς ὑφαντουργίας τῶν λινῶν ὅχι μόνον διὰ τὴν ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ζήτησιν²⁾. Εἰς τὸ σύστημα τῆς ὑπὸ τῶν Πτολεμαίων ἐφαρμοσθείσης πολιτικῆς οἰκονομίας τὸ «*μονοπώλιον τῆς ὀθονηρεᾶς*» ἀπετέλει μίαν τῶν κυριωτάτων πηγῶν τοῦ κρατικοῦ πλούτου³⁾, ἐντὸς δὲ τῶν περιθωρίων αὐτοῦ ἡ καλλιέργεια τοῦ λίνου φαίνεται, ὅτι ἀπέδιδεν εἰς τὸν γεωργὸν περισσότερον κέρδος ἀπὸ τὴν καλλιέργειαν τῶν δημητριακῶν καὶ τῶν ἐλαιοφόρων φυτῶν⁴⁾.

3. Ἡ μέχρι τῆς νηματοποιήσεως κατεργασία τῆς λινοκαλάμης.

Σήμερον τὸ λίνον καλλιεργεῖται παρ' ἡμῖν εἰς τινες μόνον περιφερείας τῆς χώρας καὶ ἀποκλειστικῶς διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς οἰκιακῆς βιοτεχνίας τῆς ὑφαντουργίας⁵⁾. Ἡ ὅλη ἐργασία, ἀπὸ τῆς σπορᾶς τοῦ λίνου μέχρι τῆς ἐξυφάνσεως τῶν ἀναγ-

¹⁾ Εἶναι, ἄλλως τε, εὐνόητον ὅτι αὕτη ἐπικράτησεν ἀπὸ ἑτοῦς εἰς ἑτος (πβλ. P. Tebt. 769,

29 Πβλ. ἀνωτ. σελ. 181 ὑποσ. 9) καὶ ἀπὸ ἐπαγγελίας ἐπὶ ἐπαγγελίαν.

³⁾ Πβλ. Walsby, *Hellenist. Wirtschaft*, 106-107. *Préaux*, *Econ. royale d. Lag.*, 110. *Rostovtzeff*, *Foreign Commerce*, 729. *Hellenist. World*, I, 288. II. 1275-1277.

⁴⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 140 ὑποσ. 1 Πβλ. ἐπ' αὐτῇ σελ. 181 καὶ κατωτ. § 4 καὶ Συμπέρασμα.

⁵⁾ Πβλ. P. Tebt. 769, 71.

⁶⁾ Κατὰ τὰς πληροφορίας, τὰς ὁποίας ἡδυνήθην νὰ συγκεντρώσω εἴτε ἀπὸ πρόσωπα γνωρίζοντα ἐξ ἰδίας πείρας τὴν καλλιέργειαν τοῦ λίνου, εἴτε ἀπὸ αὐθεντικὰς γραπτὰς μαρτυρίας δημοσιευθείσας ἢ ἀποκειμένας εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ καὶ τὸ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἡ λινουργία ἀσκεῖται σήμερον σποραδικῶς μόνον ἐν τῇ χώρᾳ, ὡς ἐν Κρήτῃ, εἰς μερικὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ εἰς μερικὰ μέρη τῆς Πελοποννήσου (Λακωνίαν καὶ Μεσσηνίαν), τῆς Ἠπείρου, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Παλαιότερον ὅμως, μέχρι τῶν χρόνων τῆς Ἀπελευθερώσεως καὶ ὑστερότερον, ἡσκέετο σχεδὸν γενικῶς καθ' ἅπασαν τὴν ἑκτασιν τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης περισωθέντα τοπωνύμια: τὸ *Λινάρι* ἐν Αἰγίνῃ, Καρύστῳ καὶ Καλύμνῳ, τὰ *Λινάρια* ἐν Κονίτῃ καὶ Αἰτωλίᾳ, τὸ *Λιναράκι* ἐν Αἰτωλίᾳ, τὰ *Λιναράκια* ἐν Ναυπακτίᾳ, Πυλίᾳ καὶ Τριχωνίᾳ, ὁ *Λιναρᾶς* ἐν Χίῳ, τὰ *Λιναρᾶτικα* ἐν Παξοῖς, ἡ *Λιναρὰ* ἐν Αἰτωλίᾳ, Ἀμβρακίᾳ, Ἰκαρίᾳ, Καρπάθῳ, Κρήτῃ, Κύμῃ, Ρόδῳ καὶ Σκύρῳ, ἡ *Λιναρίστρα* ἐν Αἰγιαλείᾳ, Ἀλεξανδρουπόλει, Ἄνδρῳ, Καλαβρύτοις, Ναυπακτίᾳ, ἡ *Λιναρίτσα* ἐν Ἠπείρῳ καὶ Εὐρυτανίᾳ, ὁ *Λιναρόκαμπος* ἐν Ναυπακτίᾳ, τὸ *Λιναρὸχώραφο* ἐν Αἰτωλίᾳ, τὸ *Λινοβροχεῖο* ἐν Κυθήροις, Μάνῃ καὶ Χίῳ, τὸ *Λινοβροχεῖον* ἐν Ἀμοργῷ, Κεφαλληνίᾳ καὶ Κρήτῃ, τὸ *Λινοβρόχι* ἐν Λευκάδι καὶ Μεσσηνίᾳ, τὰ *Λινοβρόχια* ἐν Αἰτωλίᾳ, Ἀκαρνανίᾳ Ἰθάκῃ καὶ Νισύρῳ, ὁ *Λινόκαμπος* ἐν Ζακύνθῳ, τὸ *Λινοτόπι* ἐν Μακεδονίᾳ, τὰ *Λινούδια* ἐν Ρόδῳ κλπ. Ὁ περιορισμὸς οὗτος τῆς καλλιεργείας τοῦ λίνου ὀφείλεται εἰς πολλοὺς λόγους, ὧν οἱ σπουδαιότεροι εἶναι: 1) ἡ στενότης τῆς παχεύσεως καὶ εὐφόρου γῆς εἰς τὸν οἰκογενειακὸν

καιούντων εἰς ἐκάστην οἰκογένειαν λινῶν ὑφασμάτων, γίνεται ἐξ ὁλοκλήρου—ἢ σχεδὸν—ὑπὸ τῶν μελῶν αὐτῆς. Ἡ κατεργασία δὲ τῆς λινοκαλάμης πρὸς ἐξαγωγὴν τῶν ὑφαντικῶν ἰνῶν, ὡς καὶ ἡ περαιτέρω ἐπεξεργασία τούτων μέχρι τῆς ὑφάνσεως, ἐκτελεῖται μόνον ὑπὸ τῶν γυναικῶν τῆς οἰκογενείας, βοηθουμένων εἰς τοῦτο ἐνίοτε καὶ ὑπ' ἄλλων γυναικῶν συγγενικῶν ἢ φιλικῶν οἰκογενειῶν ¹⁾).

Ἡ πρὸς τοῦτο καταβαλλομένη ἐργασία διεξάγεται εἰς δύο κύρια στάδια. Τὸ πρῶτον περιλαμβάνει τὴν μέχρι τοῦ ἀποχωρισμοῦ τῶν ὑφαντικῶν ἰνῶν τῆς λινοκαλάμης ἀπὸ τοῦ φλοιοῦ, τῶν ριζῶν καὶ τῶν ξυλωδῶν μερῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῆς, τὸ δὲ δεύτερον τὴν κατεργασίαν τῶν ἰνῶν μέχρι τῆς νηματοποιήσεώς των. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον διεξήγετο ἡ ἐργασία καὶ εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, ὡς καὶ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον, ἡ δὲ κατ' ἀμφοτέρω τὰ στάδια ἐφαρμοζομένη σήμερον μέθοδος κατεργασίας τῆς λινοκαλάμης καὶ τῶν ὑφαντικῶν αὐτῆς ἰνῶν κατ' οὐδὲν διαφέρει πρὸς τὴν κατὰ τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν χρησιμοποιουμένην. Μόνον ἡ ὁρολογία ἡ δηλοῦσα τὰς ἐπὶ μέρους ἐνεργείας τῆς κατεργασίας μετεβλήθη ἐν πολλοῖς ἀπὸ τῆς μαῆς ἐποχῆς εἰς τὴν ἄλλην. Ὡς ἤδη ἐγένετο κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς κατεργασίας τῶν ἰνῶν, θὰ παρακολουθήσωμεν ἐν λεπτομερείᾳ τὴν διεξαγομένην πρὸς κατεργασίαν τῆς λινοκαλάμης ἐργασίαν καὶ τὴν ἐννοήσῃ κατὰ τὰς ἐπὶ μέρους ἐνεργείας αὐτῆς ὁρολογίαν κατὰ τὰς δύο ἐποχάς, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς σημερινῆς καὶ θὰ σημειώσωμεν τὰς παρατηρουμένας ὁμοιότητας καὶ διαφοράς.

Ἡ πρώτη ἐνέργεια, ἣτις ἀκολουθεῖ τὸν ἀποχωρισμὸν τοῦ λινοσπόρου ἀπὸ τῆς καλάμης καὶ τὴν ἐντελῇ αὐτῆς ἀποξήρανσιν εἰς τὸν ἥλιον, εἶναι κυρίως εἰπεῖν προπαρασκευαστική. Διὰ νὰ καταστῇ δηλαδή δυνατὴ ἡ ἐπεξεργασία τῆς λινοκαλάμης πρὸς ἐξαγωγὴν τῶν ὑφαντικῶν αὐτῆς ἰνῶν καὶ ἀποχωρισμὸν τούτων ἀπὸ τῶν ἀχρήστων ξυλωδῶν μερῶν, ἀπαιτεῖται νὰ ἐμποτισθῇ αὕτη προηγουμένως ἀφθόρως δι' ὕδατος. Πρὸς τοῦτο αἱ δέσμαι τῆς λινοκαλάμης μεταφέρονται ἐκ τοῦ ἁλωνίου εἰς μέρος ἐνθα ὑπάρχουν λάκκοι βαθεῖς, πλήρεις ὕδατος ἐκτεθειμένου εἰς τὴν θερμότητα τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων, κατὰ προτίμησιν μὲν φυσικοὶ ἐντὸς ρέοντος καὶ ἀνανεουμένου ὕδατος, ἐν ἀνάγκῃ δὲ καὶ τεχνητοί, καὶ βυθίζονται ἐξ ὁλοκλήρου ἐντὸς αὐτῶν ²⁾), λαμβανομένης συγχρόνως φροντίδος δι' ἐπιθέσεως λίθων ἱκανοῦ βάρους

κλήρον ἐν Ἑλλάδι· ²⁾ ἡ μακρὰ καὶ ἐπίπονος διαδικασία, ἣν ἀπαιτεῖ ἡ κατεργασία τοῦ λίνου· καὶ ³⁾ ἡ ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας ἐπακολουθοῦσα ἱκανοποίησις τῶν ἀναγκῶν τῆς καταναλώσεως τῶν λινῶν ὑφασμάτων.

¹⁾ Πβλ. Θ. Κιακίδην, *Θερακικά* 19 (1944), 311.

²⁾ Ἡ ἐνέργεια αὕτη ὀνομάζεται κατὰ τόπους «βουλλίζω» ἢ «βρέχω» ἢ «βροχιάζω» ἢ «λιμνιάζω» ἢ «μουσκεύω» ἢ «νερώνω τὸ λινάρι», τοῦτο δὲ «βρέχεται» ἢ «λιμνιάζεται» ἢ «μουσκεύει»

νά κρατῶνται ἀσφαλῶς ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ὕδατος¹⁾. Ἀφοῦ δὲ παραμείνουν ἐντὸς αὐτοῦ ἐπὶ τινας ἡμέρας, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἐξαρτᾶται ἐκάστοτε ἐκ τῆς ποιότητος τῆς καλάμης καὶ τῶν ἐπικρατουσῶν καιρικῶν συνθηκῶν²⁾, ἐξάγονται καὶ μεταφέρονται εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας συνήθως αὐτὴν τὴν φορᾶν, ἔνθα ἀπλώνονται ἀμέσως εἰς τὸν ἥλιον μέχρις ὅτου στεγνώσουν τελείως.

Μετὰ τὴν ἀποξήρανσιν ἀρχίζει πλέον ἡ διαδικασία τῆς κυρίως ἐπεξεργασίας τῆς λινοκαλάμης, μακρά, περίπλοκος καὶ ἐπίπονος, καταστᾶσα διὰ τοῦτο παροιμιώδους μεταξὺ τῶν χωρικῶν τῆς Ἑλλάδος³⁾. Ἡ πρώτη ἐνέργεια, ἣτις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀνήκει ἀκόμη εἰς τὸ προπαρασκευαστικὸν στάδιον, ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ κυρίως «*λιναριοῦ*», τῶν χρησίμων δηλαδὴ ὑφαντικῶν ἰνῶν, ἀπὸ «*τὰ*

ἡ «*λινοβοροχιάζεται*» ἐντὸς τοῦ ὕδατος τῶν πρὸς τοῦτο καταλλήλων λάκκων, οἵτινες ἦσαν—καὶ εἶναι— συνήθως οἱ αὐτοὶ εἰς ἕκαστον χωρίον· ἐξ οὗ ἔλαβον ἐνιαχοῦ καὶ τὸ εἰδικὸν ὄνομα «*λινοβρόχι*», τὸ ὁποῖον σήμερον μὲν εἶναι περιωρισμένης χρήσεως (μετὰ τινῶν ιδιωματικῶν παραλλαγῶν), ἄλλοτε ὅμως ἐχρησιμοποιεῖτο πολλοῦ τοῦ χωρίου, ὡς ἀποδεικνύει ἡ σημερινὴ χρῆσις του ὡς τοπωνυμίου (βλ. ἀνωτ. σελ. 188 ὑποσ. δ').

1) Ἐξ οὗ καὶ «*πετρῶνω τὸ λινάρι*» λέγεται ἐνιαχοῦ.

2) Ἡ καλὴ ποιότητος καὶ παχεῖα καλάμη π. χ., ἐὰν μάλιστα δὲν ἐβράζη προηγουμένως εἴτε ὀλίγον πρὸ τῆς συγκομιδῆς ἢ μετ' αὐτὴν, χρειάζεται νὰ παραμείνῃ περισσότερὰς ἡμέρας ἐντὸς τοῦ ὕδατος. Ἡ πείρα ἔχει διδάξει τοὺς ἀσκούντας τὴν λινουργίαν πόσος χρόνος ἀναγκαιοὶ πρὸς τοῦτο εἰς ἕκαστον εἶδος λινοκαλάμης—ποτὲ σχεδὸν κάτω τῶν πέντε ἢ ἄνω τῶν δέκα ἡμερῶν—ὁδηγοῦνται ὅμως εἰς τοῦτο καὶ ὑπὸ ὠρισμένων ἐνδείξεων, ὡς εἶναι ἡ ἔναρξις διασπάσεως τοῦ φλοιοῦ τῆς καλάμης ἢ ἡ ἀναδιδόμενη ἐκ τῆς ἀρξαμένης σήψεως χαρακτηριστικὴ δυσάρεστος ὁσμή, ὅπου τὸ πρὸς κατεργασίαν χρησιμοποιούμενον ὕδωρ εἶναι λιμνάζον (ἐξ οὗ «*λινὸ βρωμᾶ*» ἐν Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ ἢ μονολεκτικῶς «*λινόσ-σει*» (λινόζει) ἐν Κύπρῳ σημαίνει «*βρωμᾶ ἄσχημα*»).

3) Εἶναι κοινῶς ἐν χρήσει ἡ ἐντεῦθεν προελθοῦσα φράσις «*ἐπάθα τοῦ λιναριοῦ τὰ πάθη*» ἢ «*τραύηξα τοῦ λιναριοῦ τὰ βάσανα*», λεγομένη ἐπὶ τῶν ὑποστάντων πολλοὺς καὶ μακροὺς κόπους ἢ πόνους σωματικούς ἢ ψυχικούς πρὸς διεκπεραίωσιν ὑποθέσεώς τινος ἢ κατὰ τὴν διάρκειαν ἀσθενείας ἢ ἄλλης δυσαρέστου περιπετείας. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης παράδειγμα τῆς ἐπικρατούσης ὡς πρὸς τοῦτο ἀντιλήψεως παρὰ τῇ λαῶ ἀποτελεῖ λαϊκὴ παράδοσις ἐκ Κύμης καὶ Μεγάρων· γυνὴ καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν «*καλικαντζάρων*» εἰς τὴν βρύσιν τοῦ χωρίου κατὰ τινα νύκτα τοῦ δωδεκαημέρου τῶν Χριστουγέννων, διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὰς ἐκ τῶν δαιμόνων κακώσεις καὶ κερδίσῃ χρόνον, ἐμηχανεύθη νὰ διηγηθῇ εἰς αὐτοὺς «*τοῦ λιναριοῦ τὰ βάσανα*». Γενομένης δεκτῆς τῆς προτάσεώς της, ἤρχισε νὰ περιγράφη, μεθ' ὅλης τῆς δυνατῆς βραδύτητος, ἐν πρὸς ἐν τὰ διαδοχικὰ στάδια τῆς λινουργίας: «*τὸ λινάρι σπέρνουν το—τὸ λινάρι βοτάνίζουν το—τὸ λινάρι θερίζουν το—τὸ λινάρι ξεραίνουν το—τὸ λινάρι μουσκεύουν το—τὸ λινάρι κοπανίζουν το—τὸ λινάρι ξαίνουν το—τὸ λινάρι ἀνέθουν το—τὰ λινάρι φαίνουν το—τὸ λινάρι κόβουν το—τὸ λινάρι ράβγουν το...*». Οὕτω δέ, «*ἀλέκτορος φωνήσαντος*», ἀπηλλάγη τῆς παρουσίας τῶν δαιμονίων.

λινόξυλα»¹⁾, τὰ ἄχρηστα ξυλῶδους ὕφης μέρη. Πρὸς τοῦτο χρειάζεται νὰ συντριβῇ, «νὰ σπάσῃ», ὡς λέγεται κοινῶς, ὁ φλοιὸς καὶ τὸ ἐσωτερικὸν ξυλῶδες μέρος τῆς καλάμης, τὰ ὁποῖα ὁ προηγηθεὶς ἐμποτισμὸς δι' ὕδατος καὶ ἡ ἐπανειλημμένη ἀποξήρανσις εἰς τὸν ἥλιον κατέστησαν σαπρὰ καὶ εὐθραυστα.

Πρὸς τοῦτο, τοποθετοῦν τὴν δέσμην τῆς λिनοκαλάμης ἐπὶ ξυλίνης ἢ λιθίνης βάσεως λείας καὶ στερεᾶς καὶ δι' εἰδικοῦ «κοπάνου»²⁾ ἀρχίζουσιν νὰ κτυποῦν αὐτὴν ἰσχυρῶς καὶ συνεχῶς μέχρις ὅτου ἐπιτευχθῇ τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα. Πρὸς ταχύτεραν καὶ ἐντελῇ συμπλήρωσιν αὐτοῦ μεταχειρίζονται ἐπικουρικῶς ἐργαλεῖόν τι, ἀλλαχοῦ μὲν τὴν «σπάθην»³⁾, ἀλλαχοῦ δὲ τὸ «μαγγάνι»⁴⁾ καὶ ἀλλαχοῦ τὸν «μέλιγκαν»⁵⁾. Μετὰ τοῦτο, φροντίζουν μὲ τὴν βοήθειαν καταλλήλου ὁργάνου⁶⁾ νὰ τινάζουσιν

¹⁾ «Τὰ λινόξυλα» (ἢ «λινόξ'λα» εἰς τὰ βόρεια ἰδιώματα, ἀλλαχοῦ δὲ «λινόξυλίδες»), εἶναι τὰ ἀπορριπτόμενα μετὰ τὸ «κοπάνισμα» ξυλῶδη μέρη τοῦ λίνου (βλ. Σ. Ξανθουδίδου, Ἑρωτόκριτος σελ. 598), τὰ ὁποῖα, ὡς λίαν εὐφλεκτα, χρησιμοποιοῦνται διὰ νὰ μεταδώσουν τὸ πῦρ εἰς τὰ ξύλα τῆς ἐστίας, τοῦ φούρνου κλπ. Ἐντελὴν προσήλθε καὶ ἡ παροιμία: «ἡ φωτιά μὲ τὰ λινόξυλα δὲν κάνει», λεγομένη ἐπὶ τῶν ἐκ τοῦ συγχρότιστου νέων διαφόρου φύλου κινδύνων ἠθικῆς φύσεως.

²⁾ Δι' ὃ καὶ «λινδροκοπάνος» λέγεται ἐνιαχοῦ, πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ κατὰ τὴν πλῆσιν τῶν ἐνδημάτων ἢ εἰς ἄλλας ἐργασίας χρησιμοποιουμένου κοπάνου. Ἡ ἐνέργεια λέγεται «κοπανίζω τὸ λινάρι», ἐν Μάνη δὲ καὶ Μεσσηνίᾳ καὶ μοιολογικῶς «λινδροκοπανίζω» καὶ ἡ ἐκτελοῦσα τὴν ἐργασίαν λινουργὸς «λινδροκοπανίστρα». Ἐνιαχοῦ «κοπανίζουν τὸ λινάρι» καὶ πρὸ τῆς βυθίσεως αὐτοῦ εἰς τὸ ὕδωρ. Τὸ προκαταρκτικὸν τοῦτο «κοπάνισμα» βοηθεῖ ἄφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ταχύτεραν διάβρωσιν τῶν ξυλωδῶν μερῶν τῆς λινοκαλάμης ὑπὸ τοῦ ὕδατος, ἄφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ταχύτεραν καὶ ἀκοπωτέραν διεξαγωγὴν τοῦ κυρίως κοπανίσματος.

³⁾ Ὡς καὶ τὸ ὄνομα δηλοῖ, πρόκειται περὶ σιδηροῦ ὁργάνου ὁμοιάζοντος πρὸς σπάθην ἀμφίστομον, ἀλλ' ὅχι τέμνουσαν, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιοῦν αἱ λινουργοὶ τῆς Κρήτης κυρίως καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου. Τὸ δηλοῦν τὴν ἐνέργειαν ρῆμα εἶναι «σπαθίζω» τὸ λινάρι.

⁴⁾ Τὸ «μαγγάνι» (ἐνιαχοῦ τὸ «μάγγανο», ὃ «μάγγανος» καὶ τὸ «λινδρομάγγανο») εἶναι ξύλινον μηχανήμα ἐγχωρίου κατασκευῆς, δι' οὗ συνθλίβεται ἡ λινοκαλάμη. Χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν Λακωνίαν, Μεσσηνίαν, Κέρκυραν, Λευκάδα, Ἡπειρον, παλαιότερον δὲ καὶ ἀλλαχοῦ. Τὸ ρῆμα «μαγγανίζω» τὸ λινάρι (πβλ. καὶ ἀνωτ. σελ. 169 ὑποσ. 1).

⁵⁾ Ὁ «μέλιγκας» καὶ ἡ «μέλিকা» ἐν Θράκῃ (βλ. τὰς ἐν Λαογρ. καὶ Θρακικοῖς μνημονευθείσας μελέτας, ἀνωτ. σελ. 186 ὑποσ. 1 καὶ 189 ὑποσ. 1), «μελικεὰ» δὲ ἐν Κύπρῳ (βλ. Α. Παναρέτου, Κυπρ. Σπουδαί 8, 1946, 68 ὑποσ. 1), εἶναι ἐπίσης ξύλινον μηχανήμα, δι' οὗ συνθλίβεται συνθλιβομένη ἡ λινοκαλάμη, ὑποβάλλονται δὲ μετὰ τὸ καθάρισμα τῶν λινόξυλων αἱ ἴνες καὶ εἰς νέαν κατεργασίαν διὰ νὰ καταστοῦν μαλακαί. Τὸ ρῆμα «μελικιάζω» (ἢ «μελικιάζω» ἐν Κύπρῳ ὁ Π. Γεννάδιος, Λεξ. Φυτολ., 619, ἀνάγει τὴν λ. εἰς τὸ «μελίζω» = διαμελίζω· τοῦτο ὁμῶς φαίνεται ἀπίθανον).

⁶⁾ Ἐν Κρήτῃ μεταχειρίζονται πρὸς τοῦτο τὴν «κουταλίδα», εἶδος σιδηροῦ ὁργάνου εἰς σχῆμα περιήτου μακροῦ «κουταλιοῦ», μὲ τὸ πεπλατυμένον ἄκρον τοῦ ὁποίου τρίβουν τὴν δέσμην

τὰ θρύμματα τῶν «*λινοξύλων*», ὥστε νὰ ἀπομείνουν καθαραὶ αἱ ὑφαντικαὶ ἴνες ἐκάστης δέσμης, αἵτινες ἀποτελοῦν τὸ «*στουππί*» ἢ τὰ «*σκουλλιά*» τοῦ λιναριοῦ¹⁾.

Ἐντεῦθεν ἀρχίζει τὸ δεύτερον στάδιον τῆς κατεργασίας τοῦ λίνου, τὸ ὁποῖον ἀποβλέπει εἰς τὴν νηματοποίησιν τῶν ἰνῶν αὐτοῦ²⁾ καὶ ἀντιστοιχεῖ διὰ τοῦτο ἐν πολλοῖς πρὸς τὴν διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν συντελουμένην ἐπεξεργασίαν τῶν ἐρίων. Οὕτω, εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς πλύσεως τούτων ἀντιστοιχεῖ ἀνάλογος ἐνέργεια κατεργασίας τοῦ λίνου, ἥτις διὰ πλύσεως καὶ «*κοπανίσματος*» τῶν ἰνῶν, σκοπὸν ἔχει νὰ καταστήσῃ ταύτας λευκοτέρας καί, κυρίως, μαλακωτέρας³⁾.

Ἐπακολουθεῖ ἡ ξάνσις. Κατὰ τὴν διενέργειαν αὐτῆς οὐδαμοῦ ἐφαρμόζεται, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ἡ κατὰ τὴν κατεργασίαν τῶν ἐρίων ἀσκουμένη προκαταρκτικὴ ξάνσις διὰ τῶν χειρῶν. Τοῦτο δὲ εἶναι εὐνόητον, ἐφ' ὅσον αἱ ἴνες τοῦ λίνου οὔτε συμπεπιλημέναι εἶναι, ὥς αἱ τρίχες τοῦ ἐρίου, οὔτε «*τριβόλους*» περιέχουν. Διὰ τοῦτο ξαίνονται μόνον μὲ τὰ «*λανάρια*» καὶ δὴ μὲ τὴν «*λανάρα*» ἢ τὰ «*χερόχτενα*»

τῆς κοπανισμένης λινοκαλάμης, μέχρις ὅτου περῶν τὰ λιγόξυλα. Τὸ ρῆμα «*κουταλίζω*» τὸ λινάρι καὶ τὸ ἐνεργοῦν πρόσωπον «*κουταλίστρα*» ἢ «*λιγροκουταλίστρα*». Ἐν Μεσσηνίᾳ ὁμως καὶ ἀλλαχοῦ χρησιμοποιοῦν καὶ πάλιν τὸ «*μαγγάνι*» σφύρον διηλαδὴ τὴν δέσμη τῆς καλάμης διὰ τῶν ὁδόντων τοῦ μαγγάνου καὶ ἐπιτυγχάνουσιν οὕτως νὰ περῶν τὰ λιγόξυλα. Ἀλλαχοῦ δὲ φθά-
 νουν εἰς τὸ ἴδιον ἀποτέλεσμα μεταχειριζόμενοι τὴν «*βοῦρτσα*» ἢ τὸ «*βουρτοῖ*» (ἐν Θράκῃ καὶ Πόντῳ, π. χ.), εἶδος ψήκτρας ἐκ τριχῶν χοίρου ἢ τὴν «*ποσυγκράνα*» (ἐν Θράκῃ), εἶδος σιδηροῦ κτενίου μὲ ἀραιοὺς ὁδόντας. Ἀλλαχοῦ τέλος ἀρκοῦνται νὰ τινάξουν τὴν κοπανισμένην καλάμην μὲ οἷονδῆποτε εἶδος ράβδου.

¹⁾ Ὁ ὅρος «*στουππί*» (ἀρχ. *στιππίον* καὶ *στιππειον*) σημαίνει μὲν, ὥς καὶ παρ' ἀρχαίοις, γενικῶς τὰς ἀκατεργάστους Ἴνας τοῦ λίνου, ἐνιαχοῦ ὁμως προσέλαβε μερικωτέραν ἔννοιαν πρὸς δήλωσιν ὠρισμένου εἶδους αὐτῶν (βλ. κατωτ. σελ. 193 ὑποσ. 2). Διάφορον ἐκασταχοῦ ἔννοιαν ἔχει ἐπίσης καὶ ὁ ὅρος «*σκουλλιά*» (ἐνιαχοῦ ἢ «*σκουλλίδα*»), σημαίνων τὴν δέσμη τῆς λινοκαλάμης τὴν σχηματιζομένην κατὰ τὴν συγκομιδὴν, ἀλλαχοῦ δὲ τὸ δράγμα τῶν καθαρῶν ὑφαντικῶν ἰνῶν ἢ ὠρισμένον εἶδος αὐτῶν μετὰ τὴν ξάνσιν (βλ. κατωτ. σελ. 193 ὑποσ. 3. Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λ. βλ. Κοραῆ, Ἄτακτα 4, 519. Χατζιδάκι, ΜΝΕ 1, 396. 2, 285). Ἡ ἀρχαία λέξις «*ἴνες*» («*ἡ γῖνα*») πρὸς δήλωσιν τῶν ἰνῶν τοῦ λίνου διεσώθη ἐν Κερκύρᾳ (βλ. Γ. Σαλβάνου, Τὸ γλωσσ. ἰδίωμα Ἀργυράδων Κερκύρας, 33) καὶ ἐν Πωγωνίῳ τῆς Ἡπείρου.

²⁾ Σημειωτέον ὅτι ἡ καλάμη τοῦ λίνου περιέχει $\frac{3}{4}$ ξυλωδῶν οὐσιῶν καὶ $\frac{1}{4}$ ὑφαντικῶν ἰνῶν. Βλ. Π. Γενναδίου, Λεξ. Φυτολ., 619.

³⁾ Ὅτι ἡ ἐπανεπιλημένη ἐμβάπτισις εἰς τὸ ὕδωρ, συνοδευομένη ἐκάστοτε καὶ ὑπὸ μακροῦ κοπανίσματος, καθιστᾷ τὰς Ἴνας τοῦ λίνου λευκοτέρας καὶ μαλακωτέρας, ὑπαινίσσεται λαϊκὴ παράδοσις περὶ κατάρας, τὴν ὁποίαν ἔδωκεν εἰς τὸ λίνον ἡ μήτηρ του, ὀργισθεῖσα διὰ τὴν ἀχαριστίαν του: «*νὰ σὲ δέρνουν*», τοῦ εἶπε, «*νὰ σὲ βάζουν*» εἰς τὸ νερό, «*νὰ σὲ βγάζουν* καὶ πάλι «*νὰ σὲ βάζουν*. Νὰ σὲ βγάζουν ἀπὸ τὸ νερό, «*νὰ σὲ δέρνουν* καὶ πάλι «*νὰ σὲ βάζουν*, κ' ὕστερα «*νὰ σὲ δουλεύουν*». (Βλ. Ἐλπ. Σαραντῆ, Θρακικά 20, 1944, 43/44).

ἢ τὸν «*χτενεά*»¹). Ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀντίστοιχον ξάνσιν τῶν ἐρίων, διὰ τῆς ἐνεργείας ταύτης ἀποχωρίζονται αἱ μακρότεραι καὶ καλυτέρας ποιότητος ἴνες, ἀποτελοῦσαι τὰ «*σκουλλιά*», ἀπὸ τὰς βραχυτέρας καὶ δευτέρας ποιότητος, τὰ «*κροκύδια*»²). Αἱ πρῶται προορίζονται διὰ τὴν κατασκευὴν στήμονος, αἱ δὲ δευτέραι διὰ τὴν κατασκευὴν κρόκης. Αὗται ξαίνονται, ἐννοεῖται, ἐκ νέου ὅχι μόνον διὰ νὰ ἀπαλυνθοῦν, ἀλλὰ διὰ νὰ γίνῃ κυρίως καὶ νέα διαλογὴ αὐτῶν κατὰ ποιότητα. Αἱ ἐξ αὐτῶν χειρίστης ποιότητος χρησιμοποιοῦνται μόνον πρὸς ὕφανσιν σάκκων ἢ παρομοίων ἀντικειμένων. Ὅπως δὲ ὅμως μετὰ τὴν ξάνσιν καὶ αἱ μὲν καὶ αἱ δὲ διατίθενται κατὰ «*τολούπας*», ὥς καὶ τὸ ξανθὲν μὲ τὰ «*λανάρια*» ἔριον.

Ἡ νῆσις ἐκάστης «*τουλούπας*» ἥ, ὡς συνηθέστερον λέγεται, ἐκάστου «*σκουλλιοῦ*»³) λίνου γίνεται διὰ τῶν αὐτῶν ἐργαλείων καὶ καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ νῆσις τῆς «*τουλούπας*» τῶν ἐρίων. Περιτεύει ἐπομένως ἡ ἐπανάληψις τῆς περιγραφῆς αὐτῆς. Καθ' ὅμοιον ἐπίσης τρόπον συντελεῖται καὶ ἡ μετὰ τὴν νῆσιν τακτοποιήσις τοῦ λίνου νήματος πρὸς χρησιμοποίησίν του κατὰ τὴν ὕφανσιν⁴).

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς γνωρίζουν βεβαίως τὴν χρῆσιν τοῦ λίνου

¹ Δηλαδή μὲ τὰ «*χοντρά λανάρια*». Βλ. ἀνωτ. σελ. 156 ὑποσ. 1.

² «*Κροκύδια*» ἢ «*κροκύδες*» εἶναι, ὡς καὶ προειρημένον περὶ ἐρίων (βλ. ἀνωτ. σελ. 156 ὑποσ. 3), αἱ βραχυτέρας καὶ τραχύτερας ἴνες τοῦ λίνου, αἱ ἵνες ἐνιαχοῦ λέγονται καὶ «*σιουππί*» (βλ. *Β. Φύβη*, Γλωσσ. ἐπισκέψεις Αὐλωναρίου καὶ Κονιστρῶν, 12), καθ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ «*σκουλλιά*», τὰς μακροτέρας δηλαδή καὶ λεπτοτέρας ἴνας (τοῦτο δηλοῖ καὶ ἔμμετρος παροιμία ἐξ Ἡπείρου λεγομένη ἐπὶ τῆς ἀδικίας, μεθ' ἧς ἀνταμείβει πολλάκις ἡ τύχη τὰ φυσικὰ χαρίσματα τῶν νεανίδων: «*τὰ σιουππιά καὶ τὰ κροκύδια βρῖσκουν ριζικὸ καὶ μοῖρα | τὰ σκουλλιά τὰ χτενισμένα, 'ς τὴν κασσέλλα μουχλιασμένα*»). Ἀλλαχοῦ ὅμως (ἐν Κρήτῃ, π.χ.) «*σιουππί*» λέγεται τὸ ἀρίστης ποιότητος λίνον, τὸ ἀντίθετον δηλ. τῆς «*κροκύδας*». Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας, καθ' ὅς τὸ «*σιουππί*» (ἐνιαχοῦ «*σιουππίν*», «*σιουκί*», «*στ'ππί*», «*σ'ππί*») ἔπαυσε νὰ σημαίνῃ τὰς ἀκατεργάστους ἴνας τοῦ λίνου, χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τὴν σημασίαν ταύτην ἐνιαχοῦ μὲν (ἐν Κερκύρᾳ, π.χ.) τὸ «*θρουμπί*» (ἐκ τῆς ὁμοιότητος πρὸς τὸ «*θρουμπί*», ἀρχ. «*θύμβρος*»), ἀλλαχοῦ δὲ τὸ «*στρουμπί*» (μεταγ. «*στρομβίον*») ἢ «*στροῦμπα*».

³ Λέγεται μὲν ἐνιαχοῦ καὶ ἡ τολύπη τοῦ λίνου «*τουλούπα*» (ἐν Ἡπείρῳ, π.χ., Καλαβρία, Κυθήροις καὶ ἀλλαχοῦ), εὐρύτερον ὁμως χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν αὐτῆς — καὶ πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῆς «*τουλούπας*» τῶν ἐρίων — ὁ ὅρος «*σκουλλί*» (*σκουλλίν*, *σκουνί*) ἢ «*σκουλλίδι*» ἢ «*σκουλλούδι*» (ἐν Κερκύρᾳ μάλιστα λέγεται «*σκουλλί*» ἢ ἐκ καλοῦ λίνου τολύπη, ἐνῷ ἡ ἐκ τοῦ χειρίστου λίνου λέγεται «*τουλούπα*»). Βλ. *Γ. Σαλβάνου*, Περὶ τοῦ γλωσσ. ιδιώματος Ἀργυράδων Κερκύρας, 33). Περιγραφὴν κατεργασίας τοῦ λίνου δίδουν ἐπίσης οἱ: Ἑλπ. Σαραντῆ, Λαογρ. 8 (1925), 561 - 563. Κ. Χουρμουζιάδης, Θρακικά 11 (1939), 411 - 412. Θ. Κιακίδης, Αὐτόθ. 19 (1944), 311 - 312.

⁴ Βλ. ἀνωτ. σελ. 162-170 (ἡ μόνη παρατηρουμένη ἐνιαχοῦ ἀσήμαντος διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὴν χρῆσιν ἰδιαιτέρας ἡλακάτης, τῆς «*σκουλλόροκκας*» λεγομένης).

εἰς τὴν ὑφαντουργίαν, ἐφ' ὅσον ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου ἤδη ὁμιλοῦν περὶ ἐνδυμάτων καὶ σχοινίων καὶ ἱστίων καὶ θωράκων ἐκ λίνου¹⁾. Ἀλλ' οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν κάμνει λόγον περὶ κατεργασίας τῆς λινοκαλάμης. Ἀντιθέτως ὅμως γίνεται σαφὴς παρ' αὐτῶν ὑπαινιγμὸς περὶ νήσεως λίνου καὶ ὑφάνσεως λινῶν ἐνδυμάτων ἐν Ἑλλάδι²⁾. Τοῦτο σημαίνει ἀσφαλῶς, ὅτι ἡ μὲν καλλιέργεια τοῦ λίνου εἰς τὴν μητροπολιτικὴν Ἑλλάδα ἦτο περιορισμένη³⁾, ἀν μὴ ἀνύπαρκτος, εἰσήγετο ὅμως ἔξωθεν ἡ πρώτη ὕλη ὑπὸ μορφὴν ἀκατεργάστων ἰνῶν⁴⁾ ἢ ὑπὸ μορφὴν νήματος πρὸς χρῆσιν τῆς ἐγχωρίου ὑφαντουργίας τῶν λινῶν.

Ἡ μόνη λεπτομερὴς πὺς περιγραφὴ κατεργασίας τῆς λινοκαλάμης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὀφείλεται εἰς τὸν Πλίνιον. Διὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πράγματος παραθέτω ἐν μεταφράσει τὸ σχετικὸν χωρίον⁵⁾: «Παρ' ἡμῖν ἡ ὠρίμασις τοῦ λίνου ἀναγνωρί-

¹⁾ Βλ. Olck, RE ἄρθρ. *Flachs* σελ. 2439 - 2457. Thédenat, DA ἄρθρ. *Linum* σελ. 1261. Hehn, Kulturpfl. u. Hausth., 162 - 169. Πβλ. ἄνωτ. σελ. 180-181.

²⁾ Ὁ Ἀριστοφάνης, π.χ., παρουσιάζει γραΐαν τῶν Ἀθηναίων ἀσχολουμένην μὲ τὴν τακτοποίησιν νήματος λίνου ἐκ τοῦ ἀτράκτου «λίον μετὶ ἀτράκτου» εἰς «κουβάρι» «κλωστήρα» (βλ. ἄνωτ. σελ. 167 ὑποσ. 4) διὰ νὰ τὸ πώλησιν ἑὶς τὴν ἀγορὰν (Βάτρ., 1347 - 1351).

Ὁ Εὐρωπίδης, ἐπίσης παρουσιάζει τὴν Ἑλληνὴν νήματα λίνου, ἐξ οὗ θὰ ὕφανε στόλισμα διὰ τὸν τάφον τῆς Κλυταιμνήστρας (Ὀρέστ., 1431-1436). Πβλ. Πολυδ. Ὀνομαστ. V, 26-30, VII, 74-72.

³⁾ Πβλ. Rostovtzeff, Hellenist. World I, 91. Ὁ Θεόφραστος ὁμιλεῖ μὲν περὶ λίνου, ἰδιαίτερος δὲ περὶ τοῦ λινοκάρκου (βλ. Φυτ. Ἱστ. III, 18, 3. Φυτ. Αἵτ. II, 16, 2.IV, 5, 4), ὅχι ὅμως καὶ περὶ καλλιέργειας τοῦ λίνου. Ἐν τούτοις ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἡροδότου ἐκαλλιεργεῖτο εἰς τὴν Ἀν. Μακεδονίαν (V, 12), ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Θουκυδίδου πιθανῶς εἰς Λακωνίαν ἢ Μεσσηνίαν (IV, 26) ἐπὶ δὲ τῶν χρόνων τοῦ Πausanίου ἀσφαλῶς εἰς τὴν Ἡλείαν (βλ. κατωτ. σελ. 206 ὑποσ. 4).

⁴⁾ Ἀπὸ τοῦ 5ου αἰῶνος ὑπῆρχον ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ «στυππειοπῶλαι» (βλ. Ἀριστοφ. Ἰππεῖς 129. I. G² II, 1570, 24), ἀλλὰ φαίνεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ πωλητῶν στυππειοῦ ἐκ καννάβεως (πβλ. Πολυδ. Ὀνομαστ. VII, 72), χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ τὸ ἐκ λίνου στυππεῖον (βλ. Olck RE ἄρθρ. *Flachs* σελ. 2458).

⁵⁾ N. H. XIX, 16—18: «*Apud nos maturitas eius (sc. lini) duobus argumentis intellegitur, intumescence semine aut colore flavescence. tum evolsum et in fasciculos manuales colligatum siccat in sole pendens conversis superne radicibus uno die, mox V aliis contrariis in se fascium cacuminibus, ut semen medium cadat... deinde post messem triticiam virgae ipsae merguntur in aquam solibus tepefactam, pondere aliquo depressae; nulli enim levitas major. marecatas indicio est membrana laxatior, iterumque inversae, ut prius, sole siccantur, mox arefactae in saxo tunduntur stuppario malleo. quod proximum cortici fuit, stuppa appellatur, deterioris lini, lucernarum fere luminibus aptior. et ipsa tamen pectitur ferreis aculeis, donec omnis membrana decorticetur, corticesque decussi clibanis et furnis praebent usum. medullae numerosior distinctio candore, mollitia. linumque mere et viris decorum. est ars depectendi digerendique. justum e quinquagente fascium libris quinas denas carminari. iterum deinde in filo politur, inlissum crebro silici ex aqua, textumque rursus tunditur clavis, semper injuria melius*».

ζεται ἀπὸ δύο σημεία: τὴν διόγκωσιν τοῦ καρποῦ ἢ τὸ κιτρινίζον χρώμα. Τότε, ἀφοῦ ἐκριζωθῇ καὶ δεθῇ εἰς «χερόβολα», ἀφίεται νὰ ξηρανθῇ εἰς τὸν ἥλιον ὄρθιον μὲ τὰς ρίζας πρὸς τὰ ἄνω ἐπὶ μίαν ἡμέραν, ἐπὶ πέντε δὲ ἄλλας ἡμέρας μὲ τὰς κορυφὰς τῶν δεσμίδων στηριζομένας τὰς μὲν ἐπὶ τῶν δὲ εἰς τρόπον, ὥστε ὁ καρπὸς νὰ πίπτῃ ἀνάμεσά των... Κατόπιν, μετὰ τὸν θερισμὸν τῶν σιτηρῶν, ἡ λινοκαλάμη ἐμβαπτίζεται ἐντὸς ὕδατος θερμαινομένου ὑπὸ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων, πιέζεται δὲ συγχρόνως διὰ τινος βάρους, διότι εἶναι ἐλαφροτέρα παντὸς ἄλλου πράγματος. Ὅταν ἡ μεμβράνη ἀρχίζῃ νὰ χαλαροῦται, τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ διάβρωσις τῆς καλάμης ἔχει συντελεσθῇ. Ἐπειτα ξηραίνεται εἰς τὸν ἥλιον μὲ τὰς ρίζας πρὸς τὰ ἄνω, ὡς καὶ προηγουμένως· μετὰ δὲ τὴν τελείαν ἀποξήρανσιν τοποθετεῖται ἐπὶ λίθου καὶ κοπανίζεται μὲ εἰδικὸν κόπανον. Τὸ πρὸς τὸν φλοιὸν πλησιέστερον μέρος τῆς καλάμης λέγεται «στοῦππα», εἶναι δὲ κατωτέρας ποιότητος λίνον, κατάλληλον σχεδὸν μόνον πρὸς κατασκευὴν θρυαλλίδων τῶν λύχνων. Ἐν τούτοις, κτενίζεται καὶ αὕτη μὲ ὄργανον φέρον σιδηρᾶς ἀκίδας, ἕως ὅτου ὁλόκληρος ἡ μεμβράνη ἀποφλοιωθῇ· τὰ ἀπορριφθέντα φλοιώδη μέρη χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν ἐστίαν καὶ τοὺς φούρνους. Τὸ ἐσωτερικὸν εἶναι πρῶτον εἰδὼν, διακρινομένων ἐκ τῆς λευκότητος καὶ τῆς μαλακότητος. Ἡ νῆσις τοῦ λίνου εἶναι ἔργον τιμητικὸν καὶ δι' ἑαυτῆς ἀκόμη. Ἡ ξάνσις καὶ ἡ τακτοποίησις τοῦ λίνου ἀποτελεῖ τέχνην. Πεντήκοντα λίβραι λινοκαλάμης δίδουν ἀκριβῶς δέκα πέντε λίβρας καθαροῦ λίνου. Μετὰ τὴν νῆσιν λειαίνεται πάλιν διαβρεχόμενον καὶ κοπανιζόμενον συνεχῶς διὰ λίθου, μετὰ δὲ τὴν ὕφανσιν κοπανίζεται πάλιν διὰ ράβδων, διότι ἡ κακοποίησις τὸ καθιστᾷ πάντοτε καλύτερον».

Μολονότι ὑπάρχουν ἀσαφῆ τινα σημεία εἰς τὴν σύντομον αὐτὴν περιγραφὴν τοῦ Πλινίου¹⁾, ἐν τούτοις ἀπλῇ αὐτῆς ἀνάγνωσις ἀρκεῖ νὰ πείσῃ, ὅτι ἡ ἀσκου-

¹⁾ Τὸ κείμενον, τοῦ ὁποίου παρέθεσα τὴν μετάφρασιν, εἶναι κατὰ τὴν ἔκδοσιν *K. Mayhoff* (εἰς τὴν σειρὰν *Teubner*). Εἶναι ὁμως ἀληθές ὅτι ἡ παράδοσις τῶν χειρογράφων παρουσιάζεται τετραγμένη εἰς μερικά σημεία (βλ. λεπτομερείας παρὰ *Blümner*, *Technologie I*³, 192 ὑποσ. 3). Ἡ κυριώτερα δυσκολία πρὸς κατανόησιν τῆς περιγραφῆς τοῦ Πλινίου, προέρχεται ἐκ τῆς ἀσαφείας μεθ' ἧς χρησιμοποιεῖ οὗτος τοὺς ὄρους «*membrana*», «*cortex*» καὶ «*stypa*». Φαίνεται, ἐν τούτοις, ὅτι διὰ τοῦ πρώτου ἐννοεῖ τὰς ὕφαντικὰς ἴνας τῆς λινοκαλάμης ἐν τῷ συνόλῳ, διὰ τοῦ δευτέρου τὸ ἐσωτερικὸν ξυλῶδες μέρος αὐτῆς καὶ διὰ τοῦ τρίτου τὰς βραχυτέρας καὶ κατωτέρας ποιότητος ἴνας. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἡ μαρτυρία τοῦ Πλινίου, συνδυαζομένη πρὸς τὴν σημερινὴν χρῆσιν τῆς λέξεως «*στουππί*» ὡς συνωνύμου τοῦ «*χροκύδα*» (βλ. ἀνωτ. σελ. 193 ὑποσ. 2), ἐνισχύει τὴν ἂποψιν, ὅτι εἰς τὸν μεταγενέστερον Ἑλληνισμὸν ὁ ὄρος «*στυππη*» (ἐξ οὗ τὸ λατ. *stypa*) ἢ «*στυππεῖον*» ἐσήμαινε κατ' ἐξοχὴν τὸ ἐκ τῆς καννάβως στυππεῖον (καὶ αὐτὴν τὴν κάνναβιν βλ. κατωτ. σελ. 217-218) καὶ κατ' ἀναλογίαν τὸ πρὸς αὐτὸ ὅμοιον κακῆς ποιότητος στυππεῖον τοῦ λίνου.

μένη εις ὅλον τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνο-ρωμαϊκὸν κόσμον μέθοδος ἐπεξεργασίας τοῦ λίνου, ἦτο, γενικῶς εἰπεῖν, ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν καὶ σήμερον ἐν χρήσει εἰς τὴν οἰκιακὴν βιοτεχνίαν τῆς λινουργίας: ἀποξήρανσις εἰς τὸν ἥλιον μετὰ τὴν συγκομιδὴν, ἐμβάπτισις ἐντὸς ὕδατος ἐπὶ τινὰς ἡμέρας, στέγνωμα εἰς τὸν ἥλιον καὶ κοπάνισμα ἀκολουθούμενον ὑπὸ κτενίσματος πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν ὑφαντικῶν ἰνῶν ἀπὸ τὰ λινόφυλλα καὶ διαλογὴν αὐτῶν κατὰ ποιότητα.

Τοιχογραφίαι ἐκ τάφων τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου δεικνύουν, ὅτι ἡ κατεργασία τῆς λिनοκαλάμης ἐγένετο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων εἰς τὴν χώραν τῶν Φαραώ: ἐβυθίζετο ἐντὸς δεξαμενῶν πληρουμένων δι' ὕδατος τοῦ Νείλου¹⁾, ἐκοπανίζετο δι' εἰδικῶν κοπάνων καὶ ἐκτενίζετο ἐν συνεχείᾳ διὰ σιδηρῶν κτενίων²⁾.

Αἱ ὀλίγαι καὶ σποραδικαὶ πληροφορίαι, τὰς ὁποίας περιέχουν μέχρι τοῦδε οἱ Πτολεμαῖκοι πάπυροι, ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι καὶ εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον ἐφηρομύζετο ἡ αὐτὴ μέθοδος πρὸς κατεργασίαν τοῦ λίνου: μετὰ τὸν «*τιλμὸν*» ἀφίνετο νὰ ξηρανθῇ ἐπὶ τόπου εἰς τὸν ἥλιον («*ψύχειν τὸ λίνον*»)³⁾, ἀκολουθῶν δὲ «*κατειργάζοντο τὴν λινοκαλάμην*» πρὸς ἐξαγωγήν τοῦ «*στυππείου*»⁴⁾, τὸ ὁποῖον «*ἐκτενίζετο*»⁵⁾ διὰ τὴν περαιτέρω ἐπεξεργασίαν. Μεταξὺ δὲ τῶν «*λινυφαντι-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

κατασκευαζομένων ἰνῶν ὡφείλετο ἐν μέρει καὶ εἰς τὴν καλὴν ποιότητα τοῦ ὕδατος τοῦ Νείλου. Ἡ εἰς ἄλλα καὶ μεταλλικὰς οὐσίας περιεκτικότης τοῦ πρὸς κατεργασίαν τῆς λινοκαλάμης χρησιμοποιουμένου ὕδατος ἐπιδρᾷ, ὡς γνωστόν, δυσμενῶς ἐπὶ τῆς ποιότητος τῶν ὑφαντικῶν αὐτῆς ἰνῶν (πβλ. Π. Γενναδίου, Λεξ. Φυτολ., 619): εἰς τοῦτο προσέχει πολὺ καὶ ἡ σημερινὴ βιομηχανία τῶν λινῶν.

¹⁾ Κατὰ τὴν ἐρμηνείαν, ἣν δίδει εἰς τὰς σχετικὰς παραστάσεις τῶν εἰκόνων καὶ εἰς τὴν χρῆσιν τῶν εὐρεθέντων ἐργαλείων ὁ *Wilkinson, Manners and Customs* II, 173—174 (εἰκ. 389. 390). Πβλ. καὶ *Blümmner, Technologie* I², 193 εἰκ. 76.

²⁾ Βλ. P.C.Z. 59782 (b), 119—120 (πβλ. ἄνωτ. σελ. 79 ὑποσ. 7). Διὰ τοῦ ὄρου «*ψύχειν τὸ λίνον*» ἐδηλοῦτο ἀσφαλῶς καὶ ἡ μετὰ τὴν δι' ὕδατος κατεργασίαν ἀποξήρανσις τοῦ λίνου.

³⁾ Βλ. P.C.Z. 59779: «*ὁ γέγονεν στυππύον! ἀπὸ τῆς λινοκαλάμης! τῆς κατεργασμένης! (τάλαντα) ὑποβ (772), μν(αῖ) λζ! (37 1/2) παλαιοῦ τά(λαντα) κ (20), μν(αῖ) μθ! (49 1/2))! ἀχρεῖον μν(αῖ) ζ! (7 1/2))! ὑπάρχει ἐν [ταμιε]ίῳ! τά(λαντα) οδ (74)». Ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ παρόντος παπύρου μανθάνομεν ἐπὶ πλεόν, ὅτι ἐγένετο ποιοτικὴ διαλογὴ τῶν ὑφαντικῶν ἰνῶν τοῦ λίνου κατὰ τὸ «*κτένισμα*», ἐφ' ὅσον εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Ζήνωνος ὑπάρχουν καὶ 7 1/2 μναὶ στυππείου ἀχρήστου (ἀχρεῖον) εἰς τὴν ὑφαντουργίαν. Ἐξ ἄλλου κειμένου (P.C.Z. 59177, 6-7) πληροφοροῦμεθα, ὅτι ὁ Διοικητὴς Ἀπολλώνιος ἐξήτει νὰ τοῦ ἀποστείλουν δείγματα «*στυππείου τοῦ βελ[τίστου] καὶ χειρίστου*» ἀλλ' εἶναι πιθανώτερον ὅτι «*στυππείον*» ἐδῶ σημαίνει «*κάνναβις*».*

⁵⁾ Βλ. P.S.I. 404: *Δημήτριος Ζήνωνι χαίρειν | Περὶ τοῦ στυππύου τὴν μὲν τιμὴν | ὑπέστη Αἰσχύλος θ+ (9 δραχμ.) τοῦ (ταλάντου) | καὶ ὅτι δεῖ κτενισθῆναι καί | ἐξ ὅσου ἂν ἀποβῇ ἐκ τοσοῦτου τὴν | τιμὴν τὴν προγεγραμμένην τάξεσθαι*. Ὡς ἐσημειώσαμεν ἤδη (σελ. 195 ὑποσ. 1), εἰς τοὺς Πτολεμαϊκοὺς παπύρους «*στυππείον*» σημαίνει καὶ τὴν κάνναβιν καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς ἐξαγόμενον «*στουππί*».

κῶν ἐργαλείων»¹⁾, τὰ ὅποια ἀναφέρουν ἀορίστως οἱ πάπυροι, περιλαμβάνοντο ἀσφαλῶς καὶ τὰ κατὰ τὴν πρὸ τῆς ὑφάνσεως κατεργασίαν τῆς λινοκαλάμης χρησιμοποιούμενα, δηλαδή καὶ εἰδικοί κόπανοι καὶ εἰδικὰ κτένια²⁾).

Ἡ νῆσις τοῦ λίνου εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἐγίνετο, ὡς καὶ ἡ τοῦ ἐρίου, διὰ τῆς «ἡλακάτης» καὶ τοῦ «ἀτράκτου»¹⁾, διετίθετο δὲ μετὰ τοῦτο ἀναλόγως πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ νήματος εἴτε εἰς «κουβάρια» (κλωστήρας) εἴτε εἰς πηνία³⁾.

Ὡς δεικνύουν αἱ ἐκ τῶν Φαραωνικῶν τάφων παραστάσεις καὶ εὐρεθέντα ἐργαλεῖα τῆς ὑφαντουργίας, ἡ νῆσις τοῦ λίνου εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον διεξήγετο κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον: αἱ γυναῖκες κρατοῦν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὴν ἡλακάτην, καλαμίνην συνήθως, εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τῆς ὁποίας ἔχει διαπερασθῇ καθέτως μικρὸν τεμάχιον ξύλου διὰ νὰ συγκρατῇ τὸ στυπτεῖον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς τὸ «ἀδράχτι» καὶ νήθουν ὡς καὶ αἱ γυναῖκες τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ τὴν νῆσιν, τὸ μὲν νῆμα τοῦ στήμονος διέθετον ἐπίσης εἰς «κουβάρια», τὸ δὲ τῆς κρόκης ἐτύλισσον περὶ μικρὸν τεμάχιον ξύλου, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευεν ὡς πηνίον ἢ καὶ ὡς κερκὶς συγχρόνως κατὰ τὴν ὑφανσιν εἰς τὸν ὄρθιον ἱστόν⁴⁾. Εἰδικῶς διὰ τὴν προπαρασκευὴν τοῦ στήμονος,

Ἄλλ' εἴτε περὶ ξάνσεως τοῦ ἐκ λίνου, εἴτε τοῦ ἐκ καννάβεως στυπτεῖον πρόκειται εἰς τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς, τὸ συμπέρασμα εἶναι τὸ αὐτό: ἐγένετο ἑκάς διὰ «κτενίου» τοῦ στυπτεῖον τοῦ λίνου κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν. Ἡ μέθοδος, ἄλλως τε, κατεργασίας τῆς καλάμης τῆς καννάβεως ἦτο ἀκριβῶς ἡ αὐτή, ὡς θὰ ἴδωμεν. Σημειῶναι, ἐπὶ εὐκαιρίᾳ, ὅτι ἡ γραφὴ τῆς λέξεως «στυπτεῖον» ποικίλλει εἰς τοὺς παπύρους, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ: «στύπτεον, στυπτεῖον, στυππίον, στυππύον» Βλ. *Liddell-Scott* ἐν λ. *Mayser*, *Gr. d. Papyr.* I² 3, 14/15. Πάντως, ἡ διὰ τῆς λαλουμένης παραδοθεῖσα μορφή «στουππί» ἀποδεικνύει ὅτι σφάλλονται ὅσοι γράφουν «στύππιον». Ἐξ ἄλλου, ἡ εἰς Ρωμαϊκοὺς καὶ Βυζαντινοὺς παπύρους ἀπαντῶσα γραφὴ «σιππίον» (βλ. *A. Calderini*, *Raccolta Lumbroso*, 78-82, 97) ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ σημερινὴ διαλεκτικὴ μορφή «σ'ππί» (ἐν Μακεδονίᾳ κ. ἄλλ.) δὲν εἶναι νεώτερος σχηματισμός. ¹⁾ Βλ. *P. Tebt.* 5, 242 (118 π. Χρ.)

²⁾ Φαίνεται ὅτι μερικά τῶν ἐκ τῆς Ἑλληνο-ρωμαϊκῆς Αἰγύπτου εὐρεθέντων ἐργαλείων, ὡς ξύλινοι κόπανοι, κτένια ἡλακάται (βλ. *Breccia*, *Monum. de l'Égypte Gréco rom.* I planche LXXV), ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν λινουργίαν.

³⁾ Βλ. *Herod.* V, 13. *Εὐριπ.* Ὀρέστ. 1431-1433. *Αριστοφ.* Βάτρ., 1347-1351. *Πολυδ.* Ὀνομαστ. VII, 31. Ὁ Πολυδεύκης ἀναφέρει ἐπίσης, ὅτι κατὰ τὴν νῆσιν τῶν ἐκ λίνου ἢ καννάβεως στυπτεῖων ἐχρησιμοποιεῖτο κιονίσκος, «γέρον» ὀνομαζόμενος «καθ' οὗ ἐκλωθον ἐξαρτῶντες τὰ στυπεῖα» (VII, 73). Τοῦτο ἔρχεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὰς ρητὰς μαρτυρίας τῶν συγγραφέων, δι' ὧν πιστοῦται ὅτι ἡ νῆσις τοῦ λίνου ἐγίνετο διὰ τῆς ἡλακάτης. Μένει νὰ υποθέσωμεν, ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ «γέροντος» ἐγίνετο κατὰ τὴν νῆσιν στυπτεῖον ἐκ καννάβεως, προοριζομένου διὰ τὴν κατασκευὴν σάκκων, σχοινίων κττ. (Πβλ. ἄνωτ. σελ. 165 ὑποσ. 2).

⁴⁾ Βλ. *Wilkinson*, *Manners and Customs*, II, 176 (εἰκ. 392). *Klebs*, *Reliefs* II, 125-126 (εἰκ. 91, 92). 129 (εἰκ. 94). III, 185. *Mogenssen*, *Collect. Egypt.* Ny Carlsberg I, 68 no 516 A. II planche LXVI. *Johl*, *Webst. d. Gr. u. Röm.*, 36. *Braulik*, *Altägypt. Gewebe*, 65 (εἰκ. 96 a).

γνωρίζομεν ὅτι οἱ λινουργοὶ τῆς Αἰγύπτου κατέβαλλον ἰδιαίτεραν ἐπιμέλειαν. Ὡς διαλάβομεν ἤδη, ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότης τῶν λινῶν τῆς Αἰγύπτου ὠφείλετο ὄχι μόνον εἰς τὴν καλὴν ποιότητα τοῦ λίνου καὶ τὴν ἐπιμελετημένην αὐτοῦ κατεργασίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἰδιαίτεραν δεξιότητα, μεθ' ἧς οἱ λινουργοὶ τῆς χώρας κατ' ὀρθὴν νὰ κατασκευάζουν ὑφάσματα λεπτὰ καὶ στερεὰ συγχρόνως, εἴτε διὰ τῆς συνενώσεως πολλῶν κλωστῶν εἰς μίαν, εἴτε διὰ τῆς πυκνῆς ὑφάνσεως, πρὸ παντὸς δὲ διὰ τῆς χρησιμοποίησεως πυκνοτάτου στήμονος¹⁾.

Εἰς τοὺς Πτολεμαϊκοὺς παπύρους οὐδεμία μέχρι τοῦδε γίνεται μνεῖα περὶ νήσεως λίνου ἢ περὶ τῆς περαιτέρω προπαρασκευῆς τοῦ λινοῦ νήματος μέχρι τῆς ὑφάνσεως²⁾.

Τοῦτο εἶναι συμπτωματικὸν βεβαίως, ἀλλὰ καὶ ἂν εἴχομεν πληροφορίας σχετικὰς, εἶναι βέβαιον ὅτι αὗται οὐδὲν τὸ νέον θὰ προσέφερον. Διότι οἱ ἀσχολούμενοι περὶ τὴν λινουργίαν τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὴν Πτολεμαϊκὴν ἐποχὴν ἦσαν κατὰ κανόνα ἰθαγενεῖς. Οὗτοι δὲ ἐξηκολούθησαν νὰ ἀσχοῦν κατὰ τὸν πατροπαράδοτον τρόπον τὴν τέχνην τῶν, εἰς τὴν ὁποίαν διεκρίνοντο ἤδη καὶ περὶ τῆς ὁποίας οὐδὲν εἶχον νὰ διδαχθοῦν παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων. Οἱ Πτολεμαῖοι, ἄλλως τε, ὄχι μόνον οὐδὲν ἠθέλησαν νὰ μεταβάλουν, ἀλλὰ καὶ ἔσπευσαν νὰ περιοβάλουν διὰ τοῦ κύρους τῆς κρατικῆς νομοθεσίας τὰ κρατοῦντα μέχρι τότε εἰς τὴν ὑφαντουργίαν τῶν λινῶν³⁾.

¹⁾ Εὐρέθησαν ὑφάσματα τῆς Φαραωνικῆς ἐποχῆς, εἰς ἓν τετραγωνικὸν ἑκατοστόμετρον τῶν ὁποίων περιείχοντο 68, 72, 84 καὶ 130 κλωσταὶ εἰς τὸν στήμονα. Ἐν μάλιστα περιεῖχε 540 κλωστάς (δηλ. 270 διπλᾶς) εἰς 2½ ἑκατοστόμετρα στήμονος. Βλ. *Wilkinson*, ἐνθ. ἀν. II, 161 κ.ἐξ. *Johl*, ἐνθ. ἀν., 6, 42 (πβλ. πίν. ἐν σελ. 44, 46, 47). Πβλ. ἀνωτ. σελ. 177 ὑποσ. 3.

²⁾ Ἐκτὸς τῶν O.W. 1155 καὶ 1156 (βλ. ἀνωτ. σελ. 170 ὑποσ. 6), εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος περὶ «διάσματος» λινῶν πιθανώτατα, ἡ φράσις «δεῖ ἡμῖν δοθῆναι τοῦ ταλάντου ὥστε πλύναι καὶ διελεῖν (δρχ) α» τοῦ P.S.I. 599, 4 (βλ. σελ. 159 ὑποσ. 1) δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ «διὰ τὴν πλύσιν καὶ τὴν ξάνσιν ἑνὸς ταλάντου λίνου δρχ. 1» ὡς ἐρμηνεύει ταύτην ὁ *Rostovtzeff* (*A Large Estate*, 116), ἀκολουθούμενος ὑπὸ τῆς *Cl. Préaux* (*Écon. royale d. Lag.*, 104). Διότι εἶναι τεχνικῶς ἀδύνατον ἐντὸς ἑξ ἡμερῶν, ὡς ὀρίζεται ἐν τῷ παπύρῳ, νὰ συντελεσθῇ ἡ πλύσις, ἡ ξάνσις, ἡ νῆσις καὶ ἡ ὑφανσις λινοῦ ὑφάσματος.

³⁾ Οὕτω καθώρισαν τὴν πυκνότητα τοῦ στήμονος δι' ἕκαστον εἶδος ὑφάσματος ἐκ τῶν ὑφαινομένων εἰς τὰ λινυφαντεῖα τῆς χώρας ὑπὸ τὴν ἐπιβλεψιν τοῦ Κράτους (βλ. P. Tebt. 703, 97. Πβλ. ἀνωτ. σελ. 182 ὑποσ. 2). Ὑπήγαγον ὡσαύτως ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ Κράτους τὴν «ἔψησιν τῶν ὠμολίνων», τὴν ὁποίαν ἐξετέλουν εἰδικοί τεχνῖται, οἱ «λινεργοὶ» (βλ. P. Tebt. 703, 97-104 καὶ τὰ σχόλ.). Ἡ «ἔψησις» συνίστατο εἰς τὴν διὰ θερμοῦ ὕδατος πλύσιν τῶν λινῶν μετὰ νίτρου καὶ ἐλαίου τοῦ κίκιως, τοῦ σάπωνος δηλ. τῆς ἐποχῆς, συνοδευομένην καὶ ὑπὸ τινος εἵδους κοπανίσματος. Τοῦτο προσέδιδεν εἰς τὸ ὕφασμα στιλπνότητα καὶ λευκότητα. Ἐγίνετο δηλ. κατὰ ἀνάλογον πρὸς τὴν κατεργασίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑποβάλλουν τὸ λινοῦν νῆμα αἱ ὑφάν-

4. Ἐργάται τῆς λινουργίας, ὄροι καὶ συνθήκαι ἐργασίας αὐτῶν.

Ὁ Ἡρόδοτος κατὰ τὸ εἰς Αἴγυπτον ταξίδιον του, μεταξὺ τῶν ἄλλων παραδόξων ἡθῶν καὶ ἐθίμων, τὰ ὅποια εἶδεν εἰς τὴν χώραν τοῦ Νείλου, ἐσημείωσε πρῶτον ὅτι «αἱ μὲν γυναῖκες ἀγοράζουσι καὶ καπηλεύουσι, οἱ δὲ ἄνδρες κατ' οἴκους ἐόντες ὑφαίνουσι»¹. Ἦτο βεβαίως φυσικόν, Ἕλλην αὐτός, νὰ ἐκπλαγῇ, διότι εἶδεν ἄνδρας ἀσχολουμένους εἰς τὰ ἔργα τῆς ὑφαντουργίας. Διὰ τοῦτο ἀπέδωκε τὴν πραγματικότητα μὲ ὑπερβολικὴν πῶς ἔμφασιν. Διότι αἱ ἐκ τῶν Φαραωνικῶν τάφων παραστάσεις ἀποδεικνύουν, ὅτι ἀπὸ τῆς Μέσης τουλάχιστον Αὐτοκρατορίας καὶ ἐντεῦθεν, ἡ ὑφαντουργία ἡσκέτο ὑπὸ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καθ' ὅλα αὐτῆς τὰ στάδια²). Ὡς πρὸς τὸ στάδιον τῆς ὑφάνσεως εἰδικῶς, συνετέλεσε πιθανῶς εἰς τὴν συμμετοχὴν τῶν ἀνδρῶν³) καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ γυναῖκες τῆς Αἰγύπτου ἐδυσκολεύοντο, ἕνεκα τῶν λίαν στενῶν ἐνδυμάτων ἅτινα ἔφερον κατὰ τὸν συρμὸν τῆς χώρας, νὰ ἐργασθῶν ἀνέτως εἰς τὸν ὄρθιον ἰστόν, εἰς τὸν ὑφαίνον, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν σχετικῶν παραστάσεων, μὲ κεκαμμένα τὰ γόνατά⁴). Ὡς πρὸς τὰ προπαρασκευαστικὰ ὅμως στάδια αὐτῆς συνετέλεσαν ἀσφαλῶς εἰς τοῦτο αὕτη αὕτη ἡ φύσις τῆς πρώτης ὕλης, ἥτις ἐχορησιμοποιεῖτο γενικῶς πρὸς τὴν ὑφαντουργίαν τῆς χώρας. Διότι ἡ κατεργασία τῆς λιπακαλᾶμης, μέχρι τοῦ σταδίου τῆς ξανσεως ἢ καὶ τῆς

τριαί τῆς σήμερον παρ' ἡμῖν : βράζουν τὸ νῆμα τὰ «ἐχολικιάζουσι» ὡς λέγεται, καὶ τὸ πλύνουν ἔπειτα διὰ ψυχροῦ ὕδατος καὶ σάπωνος. Θὰ ἦτο τις διὰ τοῦτο διατεθειμένος νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι «λινεψοὶ» ὑπέβαλλον ἐπίσης εἰς «ἐψησιν» τὸ νῆμα καὶ ὄχι τὸ ὕφασμα. Ἀλλὰ τὰ ἐκ τῶν παπύρων δεδομένα (πβλ. Rev. Laws, 96, 5. P. S.I. 349. 566, 7. P. C. Z. 59304, 7. O. Tait I 1, 140. 141. P. Tebt. 406, 21-22.) οὐδεμίαν ἀφίνουν ἀμφιβολίαν, ὅτι οἱ «λινεψοὶ» κατεργάζοντο τὰ λινὰ ὑφάσματα, τὰ ὅποια παρουσίαζον τραχύτητά τινα μετὰ τὴν ὕφανσιν, εἴτε ἕνεκα τῆς μὴ ἐπαρκοῦς προκαταρκτικῆς κατεργασίας τῆς πρώτης ὕλης, εἴτε δι' ἄλλον τινὰ λόγον. Πιθανόν, ἄλλως τε, εἰς τὴν ὑφαντουργίαν τῆς Αἰγύπτου ἡ «ἐψησις» νὰ ἡσκέτο ἐφ' ὅλων τῶν λινῶν γενικῶς. (Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὄρου «ὠμόλινα» βλ. Ἡσύχ. : ὠμόλινα τὰ ἄγρια ὀθόνια. Πβλ. Olek, RE ἄρθρ. Flachs σελ. 2457. Blümner, Technologie I², 197 ὑποσ. 4).

¹) II, 35.

²) Βλ. Wiedemann, Aegypten, 325. Erman-Ranke, Aegypt. Leben, 538. Klebs, Reliefs II, 126 κ.ἐξ. III, 187. Jöhl, Webst. d. Gr. u. Röm., 10.

³) Κατ' ἀρχὰς καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον ἡ ὑφαντουργία ἦτο, φαίνεται, ἔργον ἀποκλειστικῶς γυναικεῖον. Κατὰ τὴν παράδοσιν, ἡ Ἴσις καὶ ἡ Νεφθὺς πρῶται ὕφαναν καὶ ἐλεύκαναν διὰ τὸν ἀδελφὸν αὐτῶν Ὅσιριν ἐνδύματα, τῶν ὁποίων τὸ νῆμα παρεσκεύασαν αἱ ἴδιαι. Ἀλλως τε, καὶ ἐν Αἰγύπτῳ δὲν ἐλατρεύετο θεός, ἀλλὰ θεὰ τῆς ὑφαντικῆς (ἡ Ταῖτ), τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες ἐταύτισαν πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν (βλ. Εὐσταθ. Θεσσαλον., εἰς Ὅμηρ. A, 31 σελ. 31, 6). Πβλ. Kees Aegypten, 73. Erman-Ranke, ἐνθ' ἄν., 536. Jéquier, Civil. Égypt., 226-227.

⁴) Κατὰ Klebs, ἐνθ. ἄν. III, 187. Πβλ. V. Chapot DA ἄρθρ. Texturinum σελ. 167/168.

νήσεως, ἐγίνετο εἰς τὸ ὑπαιθρον, ὑπὸ τὸν καύσωνα τοῦ Αἰγυπτιακοῦ θέρους, κατὰ τὸ κοπάνισμα δὲ καὶ τὸ κτένισμα αὐτῆς ἀπλητεῖτο καταβολὴ φυσικῆς δυνάμεως, τὴν ὁποίαν ἡδύναντο νὰ προσφέρουν ἄνδρες μᾶλλον ἢ γυναῖκες.

Ὁπωσδήποτε, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι οἱ Αἰγύπτισι παρέμειναν καὶ κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν κατ' ἐξοχὴν «*λινοποιοί*», ὡς ἦσαν καὶ πρότερον¹⁾. Ὅντως, μολοντί πολλοὶ τῶν νέων κατοίκων τῆς χώρας ἡσχολοῦντο, ὡς εἶδομεν²⁾, εἰς τὰ ἔργα τῆς ἐριουργίας, οὐδεὶς ἔξ αὐτῶν ἀπαντᾷ μεταξὺ τῶν ἀσχολουμένων εἰς τὴν λινουργίαν. Ὅλοι οἱ γνωστοὶ «*λινυφάνται*»³⁾ εἶναι ἰθαγενεῖς, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ὑπάρχουν πολλοί, διὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο ἀπετέλει οἰκογενειακὴν παράδοσιν⁴⁾. Τοῦτο δὲ εἶναι εὐνόητον, δεδομένου ὅτι πρὸς τελείαν ἐκμάθησιν τῆς τῆς τέχνης τοῦ λινυφάντου ἐχρειάζετο μακρὰ μαθητεία, διήκουσα κατὰ τὰς περιστάσεις καὶ τὰ πρόσωπα, ἀπὸ ἐνὸς μέχρι πέντε ἐνίοτε ἐτῶν, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ εἰς παπύρους τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων διασωθεῖσαι συμβάσεις μεταξὺ ὑφαντῶν καὶ μαθητευομένων, αἱ «*διδασκαλικαὶ*» λεγόμεναι εἰς τὴν νομικὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς⁵⁾.

¹⁾ Βλ. ἄνωτ. σελ. 180 ὑποσ. 1. Δὲν ὁ καὶ ἑκτὸς τῆς Αἰγύπτου ἀκόμη ἡ συμμετοχὴ τῶν ἀνδρῶν εἰς τὴν κατεργασίαν καὶ τὴν νῆσιν τοῦ λίνου δὲν ἐθεωρεῖτο ὑποτιμητικὸν τῆς ἀνδρικῆς ἀξιοπρεπείας, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Πλίνιος (βλ. ἄνωτ. σελ. 195).

²⁾ Βλ. ἄνωτ. σελ. 172-173. 175-176.

³⁾ Ἡ λέξις ἀπαντᾷ ὑπὸ διαφόρους μορφὰς εἰς τοὺς παπύρους: *λινουφάντης*, *λινοφάντης*, *λινυφος*, *λινούφος*. (βλ. *Mayser*, *Gr. d. Papyri*, 5te εἰς 75. 169. *Liddell-Scott*, ἐν λ.). Ἡ μορφή «*λινυφάντης*» δὲν μαρτυρεῖται μὲν μεμονωμένως μέχρι τοῦδε, ἀλλ' ἡ χρησιμοποίησις εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν δημοσίων ἐγγράφων τῶν ὄρων «*λινυφαντεῖον*» (P. Ent. 5, 2° 3° αἰ. π.Χρ. P. Tebt. 5, 238° αἰ. π.Χ.) καὶ «*λινυφαντικὰ ἐργαλεῖα*» (P. Tebt. 5, 242) ἀποδεικνύει, ὅτι αὕτη ἦτο ἡ ἐπισήμως καθιερωμένη. (Ὁ τύπος «*λινυφεῖος*», τὸν ὁποῖον ἐδημιούργησε κατὰ λάθος ὁ P. Meyer ἐν P. Giss. II σελ. 39 ὑποσ. 1, ὀφείλεται προφανῶς εἰς σύγχυσιν πρὸς τὸ «*λινυφεῖον*» = ἐργαστήριον ὑφαντουργίας λινῶν). Εἰς τοὺς ἐργάτας τῆς λινουργίας δέον νὰ συγκαταλεχθοῦν καὶ οἱ «*λινεργοί*» (ἄνωτ. σελ. 198 ὑποσ. 3), οἱ «*βυσσουργοί*» (κατωτ. σελ. 211 ὑποσ. 3) καὶ οἱ «*στινυπειουργοί*» (κατωτ. σελ. 222 ὑποσ. 4). Πβλ. S. Calderini, *Aegyptus* XXVI (1946), 53-55. 62-68.

⁴⁾ Γνωρίζομεν, π.χ., οἰκογένειαν λινυφαντῶν ἐξ Ἀπολλωνοπόλεως τοῦ τέλους τοῦ 2^{ου} καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1^{ου} αἰ. π.Χ., εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ἐπάγγελμα ἐκληρονομεῖτο ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱὸν ἐπὶ πέντε συνεχεῖς γενεάς (βλ. *Ostr. Deissmann*, ὑπὸ P. Meyer, σελ. 111-112 καὶ B.G.U. 1347-1348. 1360-1363). Ἐν Ὁξυρύνγῳ συναντῶμεν ἔξ ἄλλου, τὸ 25 μ.Χρ. οἰκογένειαν, τῆς ὁποίας πέντε μέλη ἀσχοῦν συγχρόνως τὴν τέχνην τοῦ λινυφάντου (P. Oxy. 288, 35-40).

⁵⁾ Οὕτω, εἰς λινυφάντης τοῦ 1^{ου} μ.Χ. αἰ. ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν «*ἐγδιδάξαι τὴν λινυφικὴν τῶν καθημένων τέχνην πᾶσαν ἐντελῶς*» ἐντὸς δύο ἐτῶν (βλ. P. Fouad, 37). Πβλ. P. Oxy. 275 (= Chrest. I, 324=S. P. 13° 66 μ.Χρ.). 725 (=S. P. 14° 183 μ.Χρ.). 1647 (2° αἰ. μ.Χρ.). P. Tebt 385 (117 μ.Χρ.). 442 (113 μ.Χρ.). P. S. I. 241 (3° αἰ. μ.Χρ.) P. Mich. Tebt. 121 recto II, VIII (4° αἰ. μ.Χρ.). Jurist. P. 42. *Westermann*, *Cl. Philol.* IX (1912), 295-315.

Αἱ συνθῆκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας εἰργάζοντο οἱ λινυφάνται εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴ-
γυπτον καὶ οἱ ὅροι ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας αὐτῶν δὲν ἦσαν, φαίνεται, ἱκανοποιη-
τικοί, ἐὰν πιστεύσωμεν τὰ πικρὰ παράπονα ἑνὸς ἐξ αὐτῶν, ὧς ἐκτίθενται εἰς τὸν
πάπυρον Sallier II (12ος αἰ π.Χ.): ὁ ὑφάντης, κατ' αὐτόν, εἰργάζετο ὑπὸ τὰς
ἀθλιωτέρας τῶν συνθηκῶν, χωρὶς ἀέρα καὶ χωρὶς ἥλιον, ὑφίστατο δὲ τὰς μεγα-
λυτέρας τιμωρίας, ἐὰν δὲν ἀπέδιδε καθ' ἑκάστην τὴν προκαθορισμένην ποσότητα
καὶ ποιότητα τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας του ¹⁾.

Εὐνόητον, ὅτι ἡ περιγραφή ἀναφέρεται εἰς τὰς συνθήκας ἐργασίας τῶν λινυ-
φαντῶν, οἵτινες εἰργάζοντο ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ δούλου εἰς τὰ ἐργαστήρια ὑφαν-
τουργίας τῶν Φαραώ ²⁾, τῶν Ἱερῶν τῆς χώρας ³⁾ ἢ καὶ τῶν πλουσίων. Ἡ κατά-
στασις τῶν ἐπὶ μισθῷ ἐργαζομένων λινυφαντῶν εἰς τὰ αὐτὰ ἐργαστήρια δὲν θὰ
διέφερε πιθανῶς πολύ. Οἱ ἰδιωτικῶς ὁμῶς ἐργαζόμενοι δὲν φαίνεται νὰ ὑπέφερον
τόσον, καίτοι δὲν γνωρίζομεν τοὺς ὅρους τῆς ἀμοιβῆς των. Ἡ εἰς τὴν γλυπτοθήκην
Ny Carlsberg, παραδείγματος χάριν, εὐρισκομένη μικρογραφία ἱστῶνος δεικνύει
ὅτι ἡ ἐργασία τῆς νήσεως, τῆς τακτοποιήσεως τοῦ νήματος καὶ τῆς ὑφάνσεως ἐγί-
νετο ὑπὸ γυναικῶν εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας καὶ ἐγκατάστασιν μάλιστα προστασίας
τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων, οἷοις δὲ ραβδοφόρος ἢ μαστιγοφό-
ρος ἐπιβλέπει τὴν ἐκτελούμενην ἐργασίαν ⁴⁾.

Τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παρέχουν οἱ παπυροὶ τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς οὔτε

A. Zambon, *Aegyptus* XV (1935), 1 κ.ἐξ. XIX (1939), 100-102. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt*, 280-281.

¹⁾ Βλ. Moret, *Le Nil*, 312. Kees, *Aegypten*, 73. Juhl, *Webst. d. Gr. u. Röm.*, 13 ὑποσ. 1. (Εἶναι περίεργον ὅτι ἡ ἀντίληψις περὶ ἀδίκου καὶ σκληροῦς μεταχειρίσεως τῶν λινουργῶν ἐκ μέρους τῶν ἐργοδοτῶν, βασιλέων ἢ πλουσίων, ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ δημοτικά ἄσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ: κόρη πλουσία πτωχεύσασα μετὰ τὸν γάμον της προσλαμβάνεται ὡς ἐργάτρια εἰς τὴν κατεργασίαν τοῦ λίνου καὶ «ὀλήμερις κουτάλιζε τοῦ βασιλεῆς λινάρι/κι' ἀργὰ τὸ καμπανίζουνε κ' ἤλιπ' ἕνα σκουλλοῦδι/καὶ κόβγουν τὴν πλεξούδα της καὶ σώνουν τὸ σκουλλοῦδι» (ἐκ Κρήτης' βλ. Ἐπετ. Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδῶν 4, 1941, 223). ἢ αὐτὴ καὶ ἡ πενθερὰ της «ὀλήμερα λανάριζαν λινάρι καὶ καννάβι/κι' ἀποβραδὺν τὰ ζύγιζαν μὲ τὰ βαρεῖα στατέρια/λείπει ὁ ἄγρος τοῦ λιναριοῦ καὶ τὰ λινόξυλά του/τὸν πεθερό της πήρανε, πάνε νὰ τὸν κρεμάσουν» (ἐκ Β. Ἡπειρου' βλ. Λαογρ. 5, 1915, 92).

²⁾ Σοβαρὰν ἔνδειξιν, ἂν μὴ ἀπόδειξιν, τῆς δουλικῆς ἰδιότητος τῶν εἰς τὰ ἐργαστήρια τῶν Φαραώ ἐργαζομένων λινυφαντῶν ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν θέσιν των ἐχρησιμο-
ποιοῦντο πολλάκις καὶ αἰχμάλωτοι πολέμου. Βλ. Erman-Ranke, *Aegypt. Leben*, 339. Klebs, *Reliefs* III, 187.

³⁾ Πβλ. ἀνωτ. σελ. 179 ὑποσ. 6 καὶ κατωτ. σελ. 210.

⁴⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 165 ὑποσ. 1. Πβλ. Kees, *Aegypten*, 73 (εἰκ. 21). J. Pirenne, *Hist. des instit. et du droit privé de l'anc. Egypte* (Bruxelles, 1932-1935) I, 214. II, 394/395.

ἐπαρκῆ οὔτε σαφῆ εἶναι, ὥστε νὰ συμπεράνωμεν, ἐὰν τὰ πράγματα μετεβλήθησαν αἰσθητικῶς ὑπὲρ τῶν λινυφαντῶν κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν. Πρῶτον δὲν μαρτυρεῖται ἐξ αὐτῶν, ἐὰν ἡ μέχρι τῆς ὑφάνσεως κατεργασία τοῦ λίνου ἐξετελεῖτο ὑπὸ τῶν «λινυφαντῶν» ἢ ὑπ' ἄλλων εἰδικῶν τεχνιτῶν. Ἡ συγκομιδὴ βεβαίως καὶ ἡ εἰς τὸν ἥλιον ἀποξήρανσις πρὸ καὶ μετὰ τὸν ἐμποτισμὸν αὐτοῦ εἰς τὸ ὕδωρ ἐγένετο ὑπὸ κοινῶν ἐργατῶν¹⁾. Ἡ ἀπὸ τοῦ κοπανίσματος τῆς καλάμης ὅμως μέχρι τῆς ὑφάνσεως ἐργασία, ἣτις ἀπαιτεῖ εἰδίκευσιν, διεξήγετο ἀσφαλῶς ὑπὸ τῶν ἰδίων τῶν λινυφαντῶν, ὡς ἡ κατεργασία τοῦ ἐρίου μετὰ τὴν πλύσιν ἀπετέλει ἀπασχόλησιν τῶν ἐριουργῶν, οἵτινες ἐξύφαινον καὶ τὸ ὕφασμα, καὶ ὡς τοῦτο ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται καὶ σήμερον εἰς τὴν οἰκιακὴν βιοτεχνίαν τῆς λινουργίας καὶ τῆς ἐριουργίας. Οἱ ἐλάχιστοι πάπυροι, εἰς τοὺς ὁποίους γίνεται ἀόριστος ὑπαινιγμὸς περὶ «κατεργασίας τῆς λινοκαλάμης»²⁾ ἢ περὶ «στυπείου κατειργασμένου»³⁾ ἢ περὶ «κτενίσματος στυπείου»⁴⁾ ἀφίνουν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι πρόκειται περὶ ἐργασίας ἐκτελουμένης ὑπὸ εἰδικῶν τεχνιτῶν τῆς λινουργίας. Ὑπὸ τοίους ὅρους ὅμως ἐξετελεῖτο αὕτη, οὐδὲν γνωρίζομεν.

Δεύτερον, δὲν πιστοῦται ἐπαρκῶς, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἡ λινουργία ἀπετέλει ἀποκλειστικὸν ἢ μερικὸν μονοπώλιον τοῦ Κράτους. Ἐξ ὧν γνωρίζομεν ἡ ἀπάντησις δὲν δύναται νὰ εἶναι σαφὴς καὶ κατηγορηματικὴ. Τὸ πιθανώτερον, ἐν τούτοις, εἶναι ὅτι τὸ Κράτος τῶν Πτολεμαίων ἐπέβλεπε μὲν αὐστηρῶς, ὡς εἵπομεν, τὴν καλλιέργειαν τοῦ λίνου καὶ τὴν διάθεσιν τῆς λινοκαλάμης καὶ τὴν ἐργασίαν τῶν λινυφαντῶν μέχρις ἐξασφαλίσεως ὁρισμένης κατὰ νομὸν ποσότητος καὶ ποιότητος λινῶν ὑφασμάτων⁵⁾, ἐπέτρεπε δὲ μετὰ τοῦτο τὴν ἐλευθέραν διάθεσιν τῆς λινοκαλάμης⁶⁾ καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῆς εἰς τὴν ἰδιωτικὴν ὑφαντουργίαν⁷⁾.

¹⁾ Βλ. P. C. Z. 59782(b), *passim*. Πβλ. ἄνωτ. σελ. 186.

²⁾ Βλ. P. C. Z. 59779: «ὁ γέγονεν σιμπύον / ἀπὸ τῆς λινοκαλάμης / τῆς κατειργασμένης» (πβλ. ἄνωτ. σελ. 196 ὑποσ. 4).

³⁾ Βλ. P. C. Z. 59472: Αἰγύπτιος «σιμπυουργὸς» γράφει εἰς τὸν Ζήωνα παρακαλῶν αὐτὸν νὰ ἐνεργήσῃ διὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν συνεταιρῶν του· «προσοφείλουσι γὰρ μοι κά/τεργον ὡς τάχιστα γὰρ ἀπεδήμησας, κατα/λιπόντες ἀπῆλθον. καὶ ἵνα ἀποστήσωσι τὸ σιμπύον τὸ κατειργαζόμενον / εἰς ταμείον» (στ. 6 - 10). Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, εἴτε περὶ λίνου εἴτε περὶ καννάβεως πρόκειται (τὸ δεύτερον εἶναι πιθανώτερον), ἡ κατεργασία εἶχεν ἀνατεθῇ κατ' ἀποκοπὴν, φαίνεται, εἰς ὁμάδα «στυππειουργῶν» ὑπὸ τὴν εὐθύνην ἑνὸς ἐξ αὐτῶν.

⁴⁾ Βλ. P. S. I. 404, 4. Πβλ. ἄνωτ. σελ. 196 ὑποσ. 5.

⁵⁾ Βλ. Rev. Laws., 87-103. P. Tebt. 703, 89-117 (καὶ τὰ σχόλ.). Πβλ. ἄνωτ. σελ. 181-182.

⁶⁾ Βλ. P. C. Z. 59470. P. S. I. 404. P. Tebt. 769, 89-94 (ὅλα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.).

⁷⁾ Πβλ. Wilcken, U.P.Z. σελ. 378 - 381. Préaux, Écon. royale d. Lag., 94-101. Tarn, Hellenist. Civilis., 165. Rostovtzeff, Hellenist. World I, 305-307. II, 1227-1229 καὶ ἄνωτ. σελ. 140 ὑποσ. 1.

Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, ἡ πληρωμὴ τῶν λινυφαντῶν ἐγένετο βεβαίως ὑπὸ τοῦ Κράτους, διὰ λογαριασμὸν τοῦ ὁποίου εἰργάζοντο οὗτοι¹⁾. Ὅθεν εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας διὰ τὴν μέχρι τῆς ὑφάνσεως προπαρασκευὴν τῆς πρώτης ὕλης κατεβάλλετο ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Κράτους. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως, ἐὰν αὕτη συνυπελογίζετο εἰς τὴν χορηγουμένην διὰ τὸ παραδιδόμενον ὕφασμα ἀμοιβὴν ἢ ἀπετέλει ἰδιαίτερον λογαριασμὸν.

Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, ἡ κατεργασία τῆς λινοκαλάμης καὶ ἡ μέχρι τῆς ὑφάνσεως ἐπεξεργασία τῶν ὑφαντικῶν αὐτῆς ἰνῶν ἀπετέλουν ἀσφαλῶς ἀντικείμενον ἰδιαίτερας ἀμοιβῆς τῶν λινουργῶν ἐκ μέρους τῶν ἐργοδοτῶν, ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο βεβαίως περὶ ἐλευθέρων τεχνιτῶν τῆς λινουργίας²⁾. Καὶ πάλιν ὅμως δὲν κατέχομεν λεπτομερείας περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐγένετο ὁ καθορισμὸς αὐτῆς. Τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ ἀμοιβὴ τῶν τεχνιτῶν ὑπελογίζετο κατὰ τὴν ποσότητα τῆς κατεργαζομένης ἐκάστοτε πρώτης ὕλης³⁾, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ περίπτωσις τῆς κατ' ἐργάσιμον ἡμέραν ἀμοιβῆς⁴⁾.

Ὅπως δὲποτε, ἡ γενικὴ ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν ἀφίνει ἡ μελέτη τῶν παπύρων τῆς Πτολεμαϊκῆς περιόδου, εἶναι ὅτι αἱ συνθήκαι ἐργασίας τῶν λινουργῶν καὶ οἱ ὅροι ἀμοιβῆς αὐτῆς ἦσαν εὐνοϊκώτεροι τῶν ἰσχυρόνων κατὰ τὴν Φαραωνικὴν ἐποχὴν. Ἡ ὑπαγωγή των κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τοὺς «ἐπιτεταμένους ταῖς προσόδοις» συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς τακτικῆς καταβολῆς τοῦ ἀντίτιμου τῆς ἐργασίας των, ὅσον-δήποτε μικροῦ⁵⁾, ὥς καὶ εἰς τὴν ἐξασφάλισιν ἀπὸ πάσης ἀποπείρας ἐκμεταλλεύσεως

¹⁾ Βλ. P.Hib. 67 (228 π.Χρ.). Πβλ. Αὐτόθ. 68. (Λινυφάνται, ὅλοι ἰθαγενεῖς σημειωτέον, ἐργαζόμενοι διὰ λογαριασμὸν τοῦ Κράτους πληρώνονται κατ' ἐντολὴν τοῦ ἀρμοδίου «τραπεζίτου», ἕκαστος δὲ λαμβάνει τὸ ἀντίτιμον τῆς ἐργασίας του ἀναλόγως τῶν «ἰσιῶν», τοὺς ὁποίους ἐξύφανε, καὶ τοῦ εἵδους τοῦ ὑφάσματος, τὸ ὁποῖον ἀντεπροσώπευεν ἕκαστος τῶν ἐξυφανθέντων «ἰσιῶν». Πβλ. ἄνωτ. σελ. 159 ὑποσ. 1 καὶ Πολυβ. V, 89, 2: «ὁθονίων ἰσιτοὺς τριχιλίους»).

²⁾ Προκειμένου βεβαίως περὶ δούλων ἀσχολουμένων εἰς τὰ ἔργα τῆς λινουργίας τοῦ κυρίου αὐτῶν δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἰδιαίτερας ἀμοιβῆς. Πβλ. τὴν ἐν B.G.U. 1141 (14 π.Χρ.), 34 περίπτωσιν δούλου, πιθανῶς λινυφάντου, τοῦ ἀσχολουμένου μὲ τὸ «ἀναπήνισμα τῆς κρόκης», περὶ οὗ ἐγένετο ἤδη λόγος. Πβλ. σελ. 170 ὑποσ. 2).

³⁾ Πβλ. P.C.Z. 59472. 59779. P.S.I. 404 (ἄνωτ. σελ. 196 ὑποσ. 4.5). Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν δὲ τοῦ P.S.I. 599, 4, ἐὰν παρὰ πάντα συλλογισμὸν (βλ. ἄνωτ. σελ. 159 ὑποσ. 1. 198 ὑποσ. 2) πρόκειται περὶ κατεργασίας λίνου, ὁπότε ἡ ἐνέργεια τοῦ «πλύσαι καὶ διελεῖν» δύναται νὰ ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν πρὸ τῆς ὑφάνσεως πλύσιν τοῦ λινοῦ νήματος, ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας λογίζεται κατὰ «τάλαντον».

⁴⁾ Βλ. P.S.I. 599, 16-21 (ἐὰν πρόκειται περὶ λινυφαντῶν βλ. τὴν προηγ. ὑποσ. 4).

⁵⁾ Βλ. P. Hib. 67. 68. Πβλ. Chrest I, 306. Ἐφ' ὅσον ὑπῆρχον ἰδιωτικὰ λινυφαντεῖα ἐργαζόμενα διὰ λογαριασμὸν τοῦ Κράτους, ὥς ἀφίνει νὰ ἐννοήσωμεν ἡ ἐν P.Ent. 5 «ἐντευξίς»,

ταύτης ἐκ μέρους τρίτων¹⁾. Τοῦτο σημαίνει βεβαίως ἐπίσης ὅτι ἡ θέσις των ἦτο δυσμενεστέρα τῆς τῶν ἐριουργῶν ἐφ' ὅσον δὲν εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθέρως διαπραγματεύσεως τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους παρεῖχον τὴν ἐργασίαν των. Ἀλλὰ πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους περιεβάλλοντο διὰ τῆς προστασίας αὐτοῦ, τοῦτο δὲ ἐπέτρεπεν εἰς αὐτοὺς ὅχι ἐξαιρετικὴν ἀσφαλῶς εὐημερίαν²⁾, ζωὴν ὅμως ὅπωςδήποτε ὑποφερτὴν καὶ ἀπληλαγμένην τῶν ὀχλήσεων καὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως ἀπὸ μέρους τῶν κρατικῶν ἀξιωματούχων καὶ τῶν πλουσίων ἰδιωτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΒΥΣΣΟΣ

1. Τὸ ζήτημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς βύσσου. Σύγχυσις μεταξὺ πρώτης ὕλης καὶ χρώματος ἢ μεταξὺ βάμβακος καὶ λίνου.

Ὁ καθορισμὸς τῆς βύσσου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κειμένων ἀποτελεῖ πρόβλημα περίπλοκον. Πρῶτον, διότι εἰς ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν «βύσσος» σημαίνει εἶδος χρώματος ἢ καὶ εἶδος βοτάνης ἐξ ἧς παρήγατο τοῦτο, εἰς ἄλλα ὅμως δηλοῖ φυτικὴν πρώτην ὕλην χρησιμοποιουμένην εἰς τὴν ὑφαντουργίαν. Οὕτως οἱ λεξικογράφοι καθο-

παραμένει ἀμφίβολον, ἐὰν οἱ ἐν αὐτοῖς ἐργαζόμενοι λινυφάνται ἡμείβοντο ἐπὶ ἴσοις ὅροις πρὸς τοὺς μεμονωμένως ἐργαζομένους διὰ τὸ Κράτος.

¹⁾ Βλ. P.Tebt. 5 (=Chrest.I, 307.S.P.II,210), 237-241 : «τὸν αὐτὸν δὲ / τρόπον μηδὲ λινυφαντεῖα μηδὲ τῶν / λινύφων καὶ βυσσουργῶν καὶ ἐριούφαντ[ῶν] || μηδὲ τῶν ἄλλων τῶν παραπλησ[ίω]ν / παρενρέσει μηδεμιᾶ,μηδ' ἄλλους / κιᾶσθαι μηδὲ χοῆσθαι τοῖς τε λινυ[φαντικοῖς καὶ βυσσουργικοῖς ἐργαλείοις / πλὴν αὐτῶν τῶν ὑποτελῶν καὶ] τῶν || βυσσουργῶν· τούτοις δὲ χρῆσθαι ἐν αὐτοῖς / τοῖς ἱεροῖς πρὸς τὴν συντέλειαν τῶν βα[σιλέων] / καὶ τὸν στολισμὸν τῶν ἄλλων θεῶν. / Μηδὲ τοὺς ἐπὶ τῶν πραγμάτων τεταγμένους / καὶ τοὺς ἄλλους ἐπιρρίπτειν τοῖς λινύφοις || καὶ βυσσουργοῖς καὶ πελποῦφοις ἔργα δωρεὰν / μηδὲ μισθῶν ὑφειμένων». (Περὶ τῶν «ὑποτελῶν καὶ ἐπιτεπλεγμένων ταῖς προσόδοις» ἐν γένει, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπήγοντο βεβαίως καὶ οἱ λινουργοί, βλ. ἀνωτ. σελ. 141 ὑποσ. 1. 176 ὑποσ. 5).

²⁾ Πβλ. Tarn, Hellenist. Civilis², 180. Δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον ἡ θέσις τῶν λινυφαντῶν ἔγινε δυσμενεστέρα κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν. Τοῦτο εἶναι δυνατόν, ἔνεκα τῆς χαλαρώσεως τῆς κρατικῆς προστασίας, ἧς ἀπῆλθον ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ ἐπὶ τούτων ἡ κατάστασις των δὲν ἦτο ζηλευτὴ καὶ δὲν ἐχρειάσθη νὰ χειροτερεύσῃ πολὺ διὰ νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων νὰ προβάλῃ τοὺς λινυφάντας τῆς Αἰγύπτου ὡς τὸν χαρακτηριστικὸν τύπον «τῶν ἀγροίκων Αἰγυπτίων», ἃν καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς παράγραφος εἰς τὸ περίφημον διάταγμα ἰσοπολιτείας τοῦ Καρακάλλα εἶναι σκοτεινὴ : P. Giss. 40, 26 28 : «Ἐπιεινώσκεισθαι γὰ[ρ] εἰς τοὺς λ[ι]νυφ[ο]υ[ς] / οἱ ἀληθινοὶ Αἰγύπτιοι δύνανται/εὐμαρῶς φωνῇ ἢ ἄλλων [δῆλ]οι? <αὐτοὺς> ἔχειν ὅψεις τε καὶ σχῆμα». Πβλ. B. L. II₂, 66.

ρίζουν τὴν βύσσον ὡς βοτάνην ἢ χρῶμα ἢ καὶ ἀμφότερα¹. Καὶ τοῦτο μὲν θὰ ἡδύνατο νὰ ἐξηγηθῇ εὐκόλως, δεδομένου ὅτι τὰ βύσσина ὑφάσματα, ἔνεκα τοῦ ἱεροῦ οὕτως εἰπεῖν προορισμοῦ των περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ λόγος ἀμέσως κατωτέρω, ἐβάπτοντο, ἀπὸ τῆς Ἑλληνιστικῆς τοῦλάχιστον ἐποχῆς καὶ ἐντεῦθεν, δι' ὠρισμένου χρώματος, τοῦ «βυσσίνου» κληθέντος διὰ τοῦτο²)· ἐκ τούτου δ' ἐπεκράτησεν ἡ ἀντίληψις, ὅτι «βύσσινον» ἦτο πᾶν ὑφασμα βεβαμμένον διὰ τοῦ χρώματος αὐτοῦ καί, κατ' ἀκολουθίαν, ὅτι «βύσσος» ἐσήμαινε τὸ χρῶμα δι' οὗ ἐβάπτοντο τὰ ὑφάσματα ταῦτα καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν βοτάνην ἐξ ἧς ἐλαμβάνετο τὸ χρῶμα. Ἄλλ' ἡ σύγχυσις αὕτη εἶναι παλαιά, ἐὰν πιστεύσωμεν τὸν Πλούταρχον, ὅστις ἀποδίδει εἰς τὸν Ἑμπεδοκλῆν ἤδη τὴν χρῆσιν τῆς λέξεως ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ χρώματος³). Ἐπὶ πλεόν καὶ ὡς πρὸς τὸ χρῶμα παρατηρεῖται σύγχυσις, διότι ὁ Πλούταρχος καὶ πάλιν ὁμιλεῖ ἀλλαχοῦ περὶ χρήσεως ἐν Αἰγύπτῳ βυσσίνου ὑφάσματος «μέλανος»⁴), ἄλλοι δὲ δὲ συγγραφεῖς μνημονεύουν «βύσσον λευκὴν»⁵).

Ἀφ' ἑτέρου, ὅχι μόνον ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει τὴν βύσσον ὑπὸ τὴν σημασίαν τῆς πρώτης ὕλης ἐξ ἧς κατασκευάζοντο τὰ βύσσина ὑφάσματα⁶), ἀλλὰ καὶ οἱ

¹) Βλ. Ἡσύχιον: βύσσος· ἄντρον. πυθμὴν καὶ χρῶμα ἐκτὶ τῆς (ὑσσί)ης παφλαμβανόμενον (εἶναι φανερόν, ὅτι πρόκειται περὶ σημασιολογίας δύο γλωσσῶν, ὡς συμβαίνει συχνά εἰς τὸν Ἡσύχιον: βυσσός· ἄντρον. πυθμὴν. βύσσος· χρῶμα κλπ.). Ἡβλ. βύσσινον· πορφυροῦν. βύσσина· πορφυρεῖα. Σουίδ: βυσσόν· βάθος ὀξύτωνος, ἀπορῶντος δὲ σημαίνει βαφὴν ἐκ πορφύρας. Μ. Ἐτυμ.: βύσσος· βοτάνης εἶδος, ἐξ οὗ καὶ τὰ ἀπ' αὐτῆς βαπτόμενα ἱμάτια βύσσина λέγονται (τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνονται παρὰ Ζωναρά, Μοσχοπούλου, Etym. Gudian., κλπ. Ἡβλ. Oick, RE ἄρθρ. byssos σελ. 1110).

²) Πρόκειται περὶ εἶδους πορφύρας μὲ ἀπόκλινιν πρὸς τὸ ἐρυθρὸν (ἐξ οὗ καὶ ὑπὸ τῶν λεξιμογράφων ἄλλοτε χαρακτηρίζεται ὡς «πορφυροῦν» καὶ ἄλλοτε ὡς «κόκκινον»), τὸ χρῶμα δηλ. ὅπερ καὶ σήμερον παρ' ἡμῖν ὀνομάζεται «βυσσινί», ὁμοιάζει δὲ πρὸς τὸ χρῶμα τῶν «βυσσίνων» (ὅχι «βισσίνων», ὡς ὁ Κοραῆς, Ἀτακτα 4, 54), τῶν ἐκ τοῦ χρώματος οὕτως ὀνομασθέντων καρπῶν τῆς «βυσσινεᾶς» (κέρασος ὁ ὀξινόκαρπος). Ἡβλ. Schrader ἐν Hehn, Kulturpfl. u. Hausch.⁷, 410).

³) Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. Χρηστηρ. 41 (=Ἡθ. 433 b): «Ἄλλα γὰρ ἄλλοις οἰκεῖα καὶ πρόσφορα, καθάπερ τῆς μὲν πορφύρας ὁ κύαμος, τῆς δὲ κόκκου τὸ νίτρον δοκεῖ τὴν βαφὴν ἄγειν μεμιγμένην, βύσσω δὲ γλαυκῆς κόκκος καταμίσγεται ἀκτῆς, ὡς Ἑμπεδοκλῆς εἴρηκε».

⁴) Περὶ Ἰσ. καὶ Ὀσίρ. 39 (=Ἡθ. 366 b): «Οἱ ἱερεῖς ἄλλα τε δρωσι σκυθρωπὰ καὶ βοῦν διάχρυσον ἱματίῳ μέλανι βυσσίνῳ περιβάλλοντες ἐπὶ πένθει τῆς θεοῦ δεικνύουσι».

⁵) Βλ. Ἀποκαλ. XIX. 14 «ἐνδεδυμένοι βύσσινον λευκὸν καθαρὸν». Θεμιστίου, Λόγ. XIII, 301: «... καὶ γράμματα ἀρχαῖα βύσσω λευκῇ ἐνελεγμένα». Ἡβλ. Θησ. Ἑλλην. Γλώσσ. ἐν λ. βύσσος.

⁶) Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν, 4 (=Ἡθ. 396 b): «Τί γὰρ κωλύει ταῦτόν εἶναι καὶ λεπτόν καὶ πυκνόν, ὥσπερ τὰ σηρικὰ καὶ τὰ βύσσина τῶν ὑφασμάτων;».

ἄλλοι ἀρχαῖοι καὶ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς, οἵτινες ἀναφέρουν πέπλους, χιτῶνας, τελαμῶνας, σινδόνας καὶ ἱστία «βύσσινα», οὗτοι παρέχουν σαφῆ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὀνομάζουν οὕτω τὰ κατεσκευασμένα ἐκ βύσσου καὶ ὄχι τὰ ἔχοντα τὸ χρῶμα τῆς βύσσου¹⁾. Τὴν αὐτὴν δὲ ἐντύπωσιν παρέχουν καὶ τὰ ἐπιγραφικὰ²⁾ ἢ παπυρικὰ³⁾ κείμενα εἰς τὰ τὸ ὁποῖα γίνεται λόγος περὶ ἐνδυμάτων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων ἐκ βύσσου. Φαίνεται λοιπὸν βέβαιον ὅτι, ἀνεξαρτήτως πρὸς τὸ χρῶμα τῶν βυσσίνων ὑφασμάτων, «βύσσος» ἐσήμαινεν εἶδος ὑφαντικῆς πρώτης ὕλης ἐξ ἧς κατεσκευάζοντο τὰ βύσσινα ὑφάσματα. Τὸ συμπέρασμα δὲ τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ κατηγορηματικὴ μνηστευρία τοῦ Πausanίου, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ εὐδοκίμου καλλιεργείας τῆς βύσσου εἰς τὴν Ἡλείαν κατὰ τὴν ἐποχὴν του καὶ περὶ βιομηχανικῆς ἐπεξεργασίας αὐτῆς ἐν Πάτραις πρὸς κατασκευὴν «κεκρυφάλων» καὶ παντὸς εἶδους γυναικείων ἐνδυμάτων⁴⁾.

Τὸ κακὸν εἶναι ὅτι εἰς τοὺς συγγραφεῖς σημειοῦται καὶ δευτέρα σύγχυσις ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τοῦ εἶδους τῆς πρώτης ὕλης εἰς ἣν ἐδίδετο τὸ ὄνομα «βύσσος». Ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ Πausanίου περὶ καλλιεργείας ἐν Ἡλίδι «τοῦ λίνου, τῆς κανάβεως καὶ τῆς βύσσου» θὰ ἤγαγέ τις εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ περιηγητὴς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

1) Βλ. *Διογ.* Ἑπτὰ ἐπὶ Θηβ. 1039. *Πέρο* 125. *Εὐριπ.* Βάχχ. 821. *Σοφοκλ.* Ἀποσπ. 111, 44 (κατὰ *Διον.* *Ἀλικ.* I, 48). *Ἡροδ.* II, 86. VII, 181. *Θουκ.* Σιδύλλ. II, 73. *Διοδ.* I, 85, 5. *Πανσ.* VI, 25, 5. X, 32, 16. *Ἀθην.* V, 206 c. VI, 255 c. κλπ. Πβλ. *Olck*, RE ἄρθρ. *byssos* σελ. 1110. *Paris*, DA ἄρθρ. *byssus*. Εἰς τοὺς Ἑβδομήκοντα ἀναφέρονται ἐπίσης συχνὰ ὑφάσματα ἐκ «βύσσου» ἢ ἐκ «βύσσου κεκλωσμένης» ἢ «νενησμένης», ἀλλὰ ἀναφέρεται πολλάκις καὶ «βύσσος» παρὰ τὴν πορφύραν καὶ τὸν ὑάκινθον. Βλ. τὰς παραπομπὰς ἐν *Concordantiae Gr. in Septuag. Interpr.* (ὑπὸ *A. Trommii*) I, 285 καὶ ἐν *Concordance to the Septuagint* (ὑπὸ *E. Hath* a. *H. Redpath*) I, 232.

2) Πβλ. OGIS 90, 17 18, 29-30 (196 π.Χρ.). Πβλ. *N. Rhodokanakis* ἐν *Z. f. Smit.* II (1924), 113-133 (ἀρσβικὴ ἐπιγραφή ἐκ Gizeh, 264 π.Χρ.).

3) Πβλ. *Rev. Laws*, 103, 1. *P. Eleph.* 26, 4, 27, 13, 16. (Πβλ. *Dem. Urk.* 3). *P. C Z.* 59087. *B.G.U.* 1525, 3. *P. Strassb.* II, 91, 9, 16 (τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς). *P. Gen.* 16 (= *Chrest.* I, 85), 19. *P. Tebt.* 313 (= *Crhest.* I, 86), 20. 598. *B.G.U.* 1 (= *Chrest.* I, 92 II), 3 (τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς).

4) V, 5, 2: «Θαυμάσαι δ' ἂν τις ἐν τῇ γῇ τῇ Ἡλείᾳ τὴν τε βύσσον, ὅτι ἐνταῦθα μόνον, ἐτέρωθι δὲ οὐδαμοῦ τῆς Ἑλλάδος φύεται... ἡ δὲ βύσσος ἢ ἐν τῇ Ἡλείᾳ λεπτότητος μὲν οὐκ ἀποδεῖ τῆς Ἑβραίων, ἔστι δὲ οὐχ ὁμοίως ξανθή». VI, 26, 6: «Ἡ δὲ Ἡλεία χώρα τά τε ἄλλα ἐστὶν ἐς καρποὺς καὶ τὴν βύσσον οὐχ ἥκιστα ἐκτρέφειν ἀγαθή. τὴν μὲν δὴ κανναβίδα καὶ λίνον καὶ τὴν βύσσον σπεύρουσιν ὅσοις ἡ γῇ τρέφειν ἐστὶν ἐπιτήδειος». VII, 21, 14: «Αἱ δὲ γυναικῆς εἰσιν ἐν ταῖς Πάτραις ἀριθμὸν μὲν καὶ ἐς δις τῶν ἀνδρῶν... βίος δὲ αὐτῶν ταῖς πολλαῖς ἐστὶν ἀπὸ τῆς βύσσου τῆς ἐν τῇ Ἡλίδι φρυομένης κεκρυφάλους τε γὰρ ἀπ' αὐτῆς καὶ ἐσθῆτα ὑφαίνουσι τὴν ἄλλην». Πβλ. *Plin.* N.H. XIX, 20/21. (κατωτ. σελ. 207 ὑποσ. 3).

ὑπὸ τὸ τρίτον ὄνομα ἐννοεῖ ἀσφαλῶς τὸν βάμβακα¹⁾, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε ἡ μαρτυρία τοῦ ἰδίου περὶ «ξανθοῦ» χρώματος τῆς βύσσου, τὸ ὁποῖον δὲν συμβιβάζεται βεβαίως πρὸς τὸ χρῶμα τοῦ βάμβακος. Ἀντιθέτως, εἰς μαρτυρίαν τοῦ Φιλοστράτου ἀναφερομένην εἰς καλλιέργειαν τῆς βύσσου ἐν Ἰνδαίῃς, τὸ «φαιὸν» χρῶμα θὰ ἠδύνατο νὰ συμβιβασθῇ ἐν ἀνάγκῃ πρὸς τὸ χρῶμα εἰδους τινὸς βάμβακος, ἀλλ' ἡ λοιπὴ περιγραφὴ τοῦ φυτοῦ, ὁμοιάζοντος κατὰ μὲν τὴν βάσιν πρὸς τὴν λεύκη, κατὰ τὰ φύλλα δὲ πρὸς τὴν ἱτέαν, ἀποκλείει πᾶσαν ἰδέαν περὶ ταυτισμοῦ τοῦ πρὸς τὸν βάμβακα²⁾.

Ὁ Πλίνιος, ἀφ' ἑτέρου, ὁμιλεῖ μὲν περὶ τῶν ἐκλεκτῶν βυσσίνων ὑφασμάτων τῆς Ἡλείας, τὰ ὅποια φαίνεται κατατάσσων εἰς τὰ λινᾶ³⁾· διευκρινεῖ ὅμως ἄλλα· ὅτι τὰ ἐνδύματα τῶν ἱερέων τῆς Αἰγύπτου κατεσκευάζοντο ἐκ βάμβακος⁴⁾. Ἀλλ' ἂν ἐνθυμηθῶμεν ὅτι κατὰ τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου οἱ ἱερεῖς τῆς Αἰγύπτου ἐνεδύοντο ἀποκλειστικῶς διὰ λινῶν ἐνδυμάτων⁵⁾ καὶ ἂν προσθέσωμεν εἰς τοῦτο τὴν μαρτυρίαν τῶν παπύρων, καθ' ἣν τὰ ἱερὰ τῆς Αἰγύπτου διετήρουν τὸ προνόμιον τῆς κατασκευῆς τῶν βυσσίνων ὑφασμάτων, μέρος τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιοῦν ἀσφαλῶς πρὸς κατασκευὴν τῶν ἐνδυμάτων τῶν ἱερέων, τῶν ἀνωτέρων τοῦλάχιστον⁶⁾, προέπει νὰ υποθέσωμεν ὅτι ὁ Πλίνιος κάμνει σύγχυσιν μεταξὺ βύσσου καὶ βάμβακος. Ὁ Πολυδεύκης κάμνει ὁσαύτως λόγον περὶ βύσσου, τὴν ὁποῖαν θεωρεῖ ὡς εἶδος λίνου παρ' Ἰνδοῖς, ὁμιλεῖ δ' ἐν συνεχείᾳ περὶ βάμβακος τῆς Αἰγύπτου, ὅστις ἐχρησιμοποιεῖτο ἐν τῇ χώρᾳ ὡς κοινὴ ὑφασμάτων μὲ στήμονα λινού⁷⁾.

¹⁾ Αὕτη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Π. Γενναδίου (Λεξ. Φυτολ. ἐν λ. βύσσης καὶ βάμβαξ, σελ. 171). Πβλ. *Oick*, RE ἄρθρ. *byssos* σελ. 1112.

²⁾ Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον II, 20: «Στολὴν δὲ εἶναι τοῖς μετὰ τὸν Ἰνδὸν λίνου φασὶν ἐγγωρίον... καὶ βύσσῳ δὲ τοὺς φανερωτέρους αὐτῶν φασὶν ἐστάλθαι. Τὴν δὲ βύσσον φύεσθαι δένδρου φασὶν ὁμοίου μὲν τῇ λεύκῃ τὴν βάσιν, παραπλησίον δὲ τῇ ἱτέᾳ τὰ πέταλα... ἔοικε φαιῷ τρίβωνι. Καὶ εἰς Αἴγυπτον δὲ ἐξ Ἰνδῶν εἰς πολλὰ τῶν ἱερῶν φοιτᾷ ἡ βύσσης».

³⁾ N. H. XIX, 20/21: «*Proximus*» (ἐνν. μετὰ τὸν ἀμίαντον τὸν ὁποῖον κατατάσσει εἰς τὰ εἶδη τοῦ λίνου) *byssino, mulicrum maxime deliciis circa Elim in Achaia genito; quaternis denariis scripula ejus permutata quondam auri reperio*».

⁴⁾ Αὐτόθι, 14: «*Superior pars Aegypti in Arabiam vergens gignit fruticem, quem aliqui gessypion vocant, plures xylon et ideo lina inde facta xylina... vestes inde sacerdotibus Aegypti gratissimae*». Πβλ. ἀνωτ. σελ. 89 ὑποσ. 1.

⁵⁾ II, 37: «ἐσθῆτα δὲ φορέουσι οἱ ἱερεῖς λινέην μούνην καὶ ὑποδήματα βύβλινα· ἄλλην δὲ σφί ἐσθῆτα οὐκ ἔξεστι λαβεῖν, οὐδὲ ὑποδήματα ἄλλα». Πβλ. Πλουτ. Περὶ Ἴσ. καὶ Ὀσίρ. 4 καὶ ἀνωτ. σελ. 94.

⁶⁾ Βλ. P. Tebt. 702, 18-19.

⁷⁾ Ὀνομαστ. VII, 75-76: «Καὶ μὴν τὰ βύσσινα, καὶ ἡ βύσσης λίνου τι εἶδος παρ' Ἰνδοῖς. Ἡδὴ δὲ καὶ παρ' Αἰγυπτίοις ἀπὸ ξύλου τι ἔριον γίνεται, ἐξ οὗ τὴν ἐσθῆτα λινῇ μᾶλλον ἢ τις φαιῇ

Εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην γίνεται λόγος περὶ βύσσου Αἰγυπτιακῆς προελεύσεως¹⁾. Ἄλλ' οἱ Ἑβδομήκοντα μεταφράζουσιν διὰ τοῦ «βύσσος» ὅχι μόνον τὸ «*shēsh*» δι' οὗ δηλοῦται ἡ Αἰγυπτιακὴ βύσσος, ἀλλὰ καὶ τὸ «*būz*», διὰ τοῦ ὁποῦ δηλοῦται ἡ Συριακῆς προελεύσεως βύσσος, καὶ ἄλλα συνώνυμα²⁾. Ἡ ρίζα τοῦ Ἀραμαϊκοῦ, «*būz, būss*», ἐξ οὗ προέρχεται κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην τὸ Ἑλληνικὸν «βύσσος»³⁾ σημαίνει «εἶναι λευκὸν»⁴⁾ καὶ τοῦτο δύναται νὰ ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰ λινᾶ καὶ εἰς τὰ βαμβακερὰ ὑφάσματα. Φαίνεται μᾶλλον βέβαιον, ἐν τούτοις, ὅτι καὶ τοῦτο καὶ τὰ συνώνυμα, τὰ ὅποια οἱ Ἑβδομήκοντα ἀποδίδουν διὰ τοῦ «βύσσος» ἀναφέρονται εἰς τὰ πρῶτα διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: 1^{ον} διότι εἰς τοὺς Ἑβδομήκοντα τὰ βύσσινά διακρίνονται ἀπὸ τὰ βαμβακερά, τὰ «καρπάσινα» καλούμενα⁵⁾. 2^{ον} διότι ἡ λέξις «*būz*» χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερον ἐνιαχοῦ ὑπὸ τῶν Ἀράβων πρὸς δήλωσιν ἐντοπίων λινῶν⁶⁾· καὶ 3^{ον} διότι ὁ Ἰώσηπος⁷⁾ καὶ ὁ Φίλων⁸⁾ ταυτίζουν τὴν βύσσον πρὸς τὸν λίνον.

προσεοικέναι, πλὴν τὸ πάχος· ἔστι γὰρ παχυτέρα. Τῷ δὲ δένδρῳ καρπὸς ἐπιφύεται ἐνδοθεν ἐξαιρεῖται τὸ ὥσπερ ἔριον, ἀφ' οὗ κρόκη γίνεται τῶν δὲ στήματα ὑφιστάσιν αὐτῷ λινούν». Ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Πλινίου καὶ τοῦ Πολυδευκούς θα ἴδοντο εἰς νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι τὰ βύσσινά ἦσαν ὑφάσματα ἐκ στήμονος λίνου καὶ κρόκης βαμβακίνης (βλ. ἀνωτ. σελ. 94 ὑποσ. 1 Olck, RE ἀρθρ. byssos σελ. 1112), ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἀποκλείεται ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἡροδότου, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ λινῶν ἐνδυμάτων τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων, μολονότι γνωρίζει τὸν βάμβακα (βλ. ἀνωτ. σελ. 87 ὑποσ. 4. 5. Olck, ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 1110).

¹⁾ Ἰεζεκιήλ, XXVII, 7 «... καὶ βύσσος μετὰ ποικιλίας ἐξ Αἰγύπτου ἐγένετό σοι στρωμνή». (ἐνθα ὁ Ἅγιος Ἰερώνυμος σχολιάζει: «*Byssus in Aegypto quam maxime nascitur...*»).

²⁾ Ὡς τὸ «*bath*» καὶ τὸ «*horai*» καὶ τὸ «*sadin*». Πβλ. A. Trommii, Concord. Gr. in Septuag. Interpr. I, 285. Hastings, Dictionn. of the Bible ἐν λ. linen.

³⁾ Βλ. W. Gesenius, Hebr. u. Aram. Handwört. über das Alte Testament (ἐκδ. 14^η ὑπὸ Er. Buhl) ἐν λ. (σελ. 79). W. A. Wright ἐν Smilh, Dictionn. of the Bible ἐν λ. linen (II, 123). L. W. Bauer, Gr.-Deutsch. Wörterb. z. d. Schriften d. N. Testam.² ἐν λ. βύσσος. Hahn, Kulturpfl. u. Hausth.⁷ 187. Olck, RE ἀρθρ. byssos σελ. 1109.

⁴⁾ Βλ. Hastings, Dictionn. of the Bible ἐν λ. linen.

⁵⁾ Βλ. A. Trommii, ἐνθ. ἀν. I, 285 Πβλ. I, 832. Hath a. Redpath, Concord. to the Septuagint II, 723 (ἐν λ. καρπάσινος). Olck, RE ἀρθρ. carbasus. Saglio, DA ἀρθρ. carbasus. Wilson, The Clothing, 3.

⁶⁾ Βλ. Hastings, Dictionn. of the Bible ἐν λ. linen.

⁷⁾ Ἀρχαιολ. Ἰουδ. III, 7, 2: «Ἐπὶ δὲ τούτῳ λινούν ἐνδυμα διπλῆς φορεῖ (ἐνν. ὁ ἱερεὺς) σινδόνης βυσσίνης· χεθομένη μὲν καλῶνται, λινούν δὲ τοῦτο σημαίνει· χεθὼν γὰρ τὸ λίνον ἡμεῖς καλοῦμεν».

⁸⁾ Περὶ Ὀνειρ. I, 37: «Ὅταν εἰς τὰ ἐσωτάτω τῶν ἁγίων ὁ αὐτὸς οὗτος ἀρχιερεὺς εἰσῇ, τὴν μὲν ποικίλῃν ἐσθῆτα ἀπαμπόσχηται, λινὴν δὲ ἐτέραν, βύσσου τῆς καθαρωτάτης πεποιημένην, ἀναλαμβάνει».

Ἄν ἀφήσωμεν ἐπομένως κατὰ μέρος ἀσαφῇ μαρτυρίαν τοῦ Στράβωνος, ὅστις συγχέει τὴν βύσσον τῶν Ἰνδιῶν πρὸς τὴν μέταξαν¹⁾, εἵμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὑπὸ τὸν ὄρον «βύσσος» δέον νὰ ἐννοεῖται εἶδος τι λίνου ἐκλεκτῆς ποιότητος²⁾ καὶ ὑπὸ τὸν ὄρον «βύσσινον» (ῥφασμα) τὸ κατεσκευασμένον ἐκ τοῦ ἰδιαίτερου τούτου εἶδους λίνου καὶ βεβαμμένον πιθανῶς διὰ τοῦ εἰδικοῦ πορφυρόχρου χρώματος, τὸ ὁποῖον ὑστερώτερον ἔλαβεν ἐντεῦθεν τὸ ὄνομα «βύσσινον». Τὸ συμπέρασμα δὲ τοῦτο θεωρεῖται ὑπὸ πάντων ἀναμφίβολον διὰ τὴν Αἴγυπτον διὰ τὸν πρόσθετον λόγον, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος παραδίδει ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι περιετύλισσον τὰς μομίας τῶν νεκρῶν ἐντὸς «βυσσίνων» ταινιῶν³⁾. Ἡ χημικὴ δὲ καὶ μικροσκοπικὴ ἐξέτασις πολλῶν ταινιῶν προερχομένων ἀπὸ μομίας Φαραῶ ἢ κοινῶν θνητῶν καὶ ἱερῶν ζώων ἀπέδειξεν ὅτι πᾶσαι ἦσαν λιναῖ καὶ ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἀπὸ ἀπόψεως λεπτότητος καὶ στερεότητος⁴⁾.

2. Ἡ ἐκλεκτὴ ποιότης τῶν βυσσίνων ῥφασμάτων τῆς Αἰγύπτου. Ὁ ἱερὸς χαρακτὴρ τῆς χρήσεως αὐτῶν.

Ἀνεξαργήτως πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀξίαν μαρτυρίας Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείας, καὶ ἦν οἱ Αἰγύπτιοι τῆς Πρώτης Αυτοκρατορίας εἶχον ἤδη εὑρεῖ τὴν

¹⁾ XV, 693: «Τοιαῦτα δὲ καὶ τὰ Σηρικὰ ἐκ τινῶν ῥφασμάτων ξαινομένης βύσσου». Πβλ. *Εὐσταθ.* *Θεσσαλον.* Εἰς Διονυσ. Περιήγ., 1116.

²⁾ Πιθανῶς παραλλαγή τις «λίνου τοῦ ξανθοῦ» (*linum flavum*), ἐφ' ὅσον ὁ *Πανσανίας* μαρτυρεῖ ὅτι ἡ βύσσος τῆς Παλαιστίνης ἦτο ξανθοτέρα τῆς ἐν Ἠλείᾳ καλλιεργουμένης (V, 5, 2. Πβλ. ἀνωτ. σελ. 206 ὑποσ. 4), ἢ «λίνου τοῦ στενοφύλλου» (*linum angustifolium*), ἐὰν ἡ παρομοίωσις τῶν φύλλων τῆς βύσσου πρὸς τὰ τῆς ἱτέας, κατὰ *Φιλόστρατον* (ἀνωτ. σελ. 207 ὑποσ. 2) ἀναφέρεται εἰς τὸ στενόμακρον σχῆμα αὐτῶν. Πβλ. *Π. Γενναδίου*, *Λεξ. Φυτολ.* ἐν λ. *λίνον* σελ. 615. *Liddell-Scott* ἐν λ. *βύσσος*.

³⁾ II, 86: «..... λούσαντες τὸν νεκρὸν κατείλισσονσι πᾶν αὐτοῦ τὸ σῶμα σινδόνης βυσσίνης τελαμῶσι κατατετμημένοισι» Πβλ. VII, 181, ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι οἱ Πέρσαι ἐθεράπευσαν τὰς πληγὰς τοῦ Αἰγινήτου Πυθέου τοῦ Ἰσχενοῦ (480 π.Χρ.) διὰ σμύρνης «σινδόνης βυσσίνης τελαμῶσι κατείλισσοντες». Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην πρόκειται μᾶλλον περὶ λεπτοῦ λινοῦ ὑφάσματος παρὰ περὶ βαμβακεροῦ. Πβλ. *Ἰπποκρ.* Περὶ ἀφόρων III σελ. 19 (*Kühn*). Ἡ ἀντιστοιχία, ἐξ ἄλλου, τοῦ Ἑλληνικοῦ «βύσσινος» πρὸς τὸ ἱερογλυφικὸν «*pek*» εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Ροζέττας (OGIS, 90, 18, 29) δὲν συντελεῖ εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ προβλήματος, μολονότι ὁ γενόμενος συσχετισμὸς τοῦ τελευταίου πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν «*φώσσων*» ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ λίνου. Πβλ. *Olck*, RE ἄρθρ. *byssos* σελ. 1111.

⁴⁾ Βλ. *Yates*, *Textrinum*, 267-280. *Hehn*, *Kulturpfl. u. Hausth.*, 170. *Dittenberger*, OGIS 90, 17 ὑποσ. 64. *Wiedemann*, *Aegypten*, 326. *Dykmans*, *Hist. écon. et soc.* II, 180. *Otto*, *Priester u. Tempel I*, 300. *Blümmer*, *Technologie I*, 198. κλπ. Πβλ. τοὺς ὑπὸ *Braulik* (Altägypt. Gewebe, 39-53) δημοσιευθέντας πίνακας τῶν γενομένων ἀναλύσεων. Κατὰ τοὺς εἰδικούς,

τέχνην τῆς κατασκευῆς τῶν βυσσίνων ὑφασμάτων¹⁾, φαίνεται ὅπως δὴποτε βέβαιον ὅτι ἡ βυσσουργία ἀπετέλεσεν ἐνωρὶς ἰδιαίτερον κλάδον τῆς ὑφαντουργίας ἐν Αἰγύπτῳ. Οἱ Πτολεμαῖοι εὗρον ταύτην ἀσκουμένην, κατὰ προνόμιον ἀρχαῖον ἀσφαλῶς, ὑπὸ τῶν ἱερῶν τῆς χώρας, σεβόμενοι δὲ τὴν παράδοσιν διὰ λόγους πολιτικούς δὲν ἔθιξαν τὸ προνόμιον τοῦτο²⁾. Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν παπύρων τῆς Πτολεμαϊκῆς καὶ Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς πληροφοροῦμεθα, ὅτι τὰ ὑπὸ τῶν ἱερῶν τῆς χώρας ὑφαινόμενα «ὀθόνια» προωρίζοντο διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐνδυμάτων τοῦ βασιλέως καὶ τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, τῶν εἰδώλων τῶν θεῶν καὶ διὰ τὴν περιτύλιξιν τῶν μομιῶν τῶν ἱερῶν ζώων³⁾. Ἡ ἱερότης τοῦ προορισμοῦ των συνετέλεσεν εἰς τὴν μονοπώλησιν τῆς κατασκευῆς αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἱερῶν. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἱερεῖς τῆς Αἰγύπτου διέθετον καὶ ποσότητας βυσσίνων ὑφασμάτων, εἴτε ἐκ τοῦ περισσεύματος τὸ ὁποῖον ἀπέμενε μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς βασιλεῖς ὑποχρεώσεων εἴτε ἐκ δολίας ἀποφυγῆς τῆς κατὰ γράμμα ἐκπληρώσεως τῶν τελευταίων⁴⁾, πρὸς κατασκευὴν τῶν ἰδίων ἐνδυμάτων⁵⁾ ἢ πρὸς προμήθειαν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰδῶν ἀναγκαίων εἰς τὴν λαοκρασίαν⁶⁾.

Ἐν κίλιν μόνον λεπτοτάτου ὑφάσματος ἀπὸ μετὰς βασιλικῆς μομίας ἀντιπροσωπεύει πολλάκις ταινίαν μήκους 12-18.000 μ. (βλ. *Jacquier, Civilis Egypt.*, 182).

¹⁾ Στρωμ. I, 16, 76, 9 (σ. 50. *Stählin*): «Ἐκ τοῦ Σεμυράμεως βασιλέως Αἰγυπτίων τὰ βύσσινά ἱμάτια ἐνδύσθαι ἱστοροῦσιν». Πβλ. *Rev. N. H.* VII, 196.

²⁾ βλ. *Wilcken*, Ostr. 269. Grundz., 245-246. *Otto*, Priester u. Tempel I, 300. *Préaux*, *Econ. royale d. Lag.* 102. *Rostovtzeff*, *Hellenist World* I, 300-301.

³⁾ βλ. OGIS 90, 17-18, 29-30 (πβλ. 56, 4) P. Strassb. II, 91, 9-11, 16. P. Tebt. 5, 64, 245-247. 313, 20. 598. B.G.U. 1, 3.

⁴⁾ Εἶναι γεγονός ὅτι αἱ εἰς τὸν βασιλικὸν θησαυρὸν παραδιδόμεναι ὑπὸ τῶν ἱερῶν ποσότητες «βυσσίνων ὀθονίων» ἐθεωροῦντο ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς ὡς ὀχληραὶ καὶ δυσβάστακτοι ὑπὸ τοῦ ἱερατείου τῆς χώρας, εἴτε διότι ἐνομίζοντο ὡς ὑπερβολικαὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ὅλην παραγωγὴν, εἴτε διότι ἐξελαμβάνοντο ὡς ἀδικαιολόγητος φόρος δουλείας. Διὰ τοῦτο οἱ ἱερεῖς ἐδυστρόπουν εἰς τὴν ἔγκαιρον καὶ τακτικὴν παράδοσιν αὐτῶν. Ἡδη ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου τὸ Κράτος ἠναγκάζετο νὰ ἀσκή πείσιν διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐκ μέρους αὐτῶν ἐκπλήρωσιν τῶν ὑποχρεώσεων των (βλ. P. Tebt. 702. Πβλ. P. Eleph. 26. 27). Κατὰ τὸν 2^{ον} αἰ., ὅτε τὸ Κράτος τῶν Πτολεμαίων ἔγινεν ἀσθενέστερον καὶ ἡ ἐθνικιστικὴ κατ' αὐτοῦ ἀντίδρασις τῶν ἰθαγενῶν ἐντονωτέρα, τὸ ἱερατεῖον ἀπέφευγε νὰ παραδίδῃ τὰς ὀφειλομένας ποσότητας βυσσίνων ὑφασμάτων. Οἱ δὲ βασιλεῖς, τὴν ἀνάγκην φιλοτιμίαν ποιούμενοι, ἐδέχοντο τοὺς ὑπὸ τῶν ἱερέων ἐπιβαλλομένους συμβιβασμοὺς καὶ παρητοῦντο μέρους ἢ ὀλοκλήρου τῆς κατ' ἔτος ὀφειλῆς τῶν ἱερῶν εἰς βύσσινά ὑφάσματα. (Πβλ. OGIS 90, 17-18, 29-30. P. Tebt. 5, 64, 245-247. Πβλ. *Bouché-Leclercq*, *Hist. d. Lag.* I, 366-367. 376-377. *Bevan*, *Ptolem. Dynasty*, 188. *Rostovtzeff*, *Hellenist. World* II, 712-714. Πβλ. κατωτ. σελ. 213-216.

⁵⁾ βλ. 702, 10, 18-23 (πβλ. ἀνωτ. σελ. 207 ὑποσ. 6).

⁶⁾ Λιβανωτοῦ καὶ μύρων, π.χ., ἐξ Ἀραβίας. Πβλ. *N. Rhodokanakis*, *Z. f. Semit.* II (1924).

Ἡ ἐκλεκτὴ ποιότης τῶν διασωθέντων βυσσίνων ὑφασμάτων ἐκ βασιλικῶν μομιῶν καὶ αἱ ζωγραφικαὶ καὶ γλυπτικαὶ παραστάσεις Φαραῶ, πριγκίπων καὶ πριγκιπισσῶν, οἵτινες φοροῦν λεπτότατα καὶ πολυτελῆ ἐνδύματα¹⁾, ἀποδεικνύουν ὅτι τὰ βύσσινα ὑφάσματα τῆς Αἰγύπτου ἦσαν πυκνὰ καὶ λεπτὰ συγχρόνως καὶ ἐφάμιλλα ὥς πρὸς τοῦτο πρὸς τὰ καλύτερα μεταξωτά²⁾. Ἐφ' ὅσον δὲ εἰς τὴν κατασκευὴν αὐτῶν ἀπησχολοῦντο, ὥς πληροφοροῦμεθα ἐκ τῶν παπύρων, εἰδικοὶ τεχνῖται, οἱ «βυσσουργοὶ»³⁾, οἵτινες ἐχρησιμοποιοῦν καὶ εἰδικὰ πρὸς τοῦτο ἐργαλεῖα, τῶν ὁποίων δὲν εἶχον δικαίωμα νὰ κάμουν χρῆσιν ἐκτὸς τῶν ἱερῶν⁴⁾, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἐκλεκτὴ ποιότης τῶν βυσσίνων δὲν ὠφείλετο εἰς τὴν ἰδιαίτεραν ποιότητα τῆς πρώτης ὕλης μόνον, ἀλλὰ κυρίως εἰς ἰδιαίτεραν τεχνικὴν ἐπιμέλειαν κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς πρώτης ὕλης καὶ κατὰ τὴν ὕφανσιν⁵⁾.

Τὸ μυστικὸν τῆς ἰδιαίτερας ταύτης ὑφαντουργικῆς τέχνης, τῆς ὁποίας τὸ πρό- νόμιον διεξεδίκουν τόσον ζηλοτύπως τὰ ἱερά, συνίστατο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν προσεκτικὴν ἐκλογὴν τῶν καλλίστων ἱνῶν τῆς βύσσου, τῶν μακροτέρων, λεπτοτέρων καὶ στερεωτέρων, καὶ τὴν ἐπιμεμελημένην ἐπεξεργασίαν αὐτῶν κατὰ τὴν νῆσιν, ὥστε ἡ κλωστή νὰ ἀποτελῇται ἐξ ἐλαχίστων – ἢ καὶ μιᾶς μόνον – ἱνῶν, καὶ νὰ εἶναι συγχρόνως στερεά, ἅφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν μεθοδικὴν παρασκευὴν τοῦ στή- μονος καὶ τὴν ἑντεχνον ὕφανσιν, ὥστε τὸ ὑφάσμα νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἐπιθυμητὴν πυκνότητα καὶ λεπτότητα. Εἰς τοῦτο προσετίθετο πιθανῶς καὶ ἰδιαίτερα τὶς τεχνικὴ ἐπεξεργασία τοῦ νήματος ἢ καὶ τοῦ ὑφάσματος, ἀνάλογος πρὸς τὴν χρησιμοποιου- μένην εἰς τὰ λινᾶ, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἰδιαίτερα ἐπιμέλεια κατὰ τὴν βαφήν καὶ τὴν πόκιλσιν⁶⁾, ὥστε τὰ βύσσινα ἐνδύματα νὰ παρουσιάζουν, πλὴν τῆς ἐκλεκτῆς ποιό- τητος, καὶ κάλλος καὶ μεγαλοπρέπειαν.

Αἱ ἀρεταὶ αὗται τῶν βυσσίνων παρεκίνησαν, φαίνεται, τοὺς Φαραῶ νὰ μονο-

113-133. Kortenbeutel, Der Aegypt. Süd- u. Osthandel, 32. Préaux, Écon. royale d. Lag., 102 n. 2. 364. Rostovtzeff, Foreign Commerce, 759. Hellenist. World I, 388.

¹⁾ Πβλ. Heuzey, Hist. du cost. dans l'ant., 14. 21-22. 33-40.

²⁾ Βλ. Πλουτ. Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν, 4 (ἀνωτ. σελ. 205 ὑποσ. 6).

³⁾ Βλ. P. Tebt 5 (=Chrest. I, 307), 239, 245, 250. 702, 10 890 IV, 76-78, 191. Πβλ. S. Calderini, Aegyptus XXVI (1946), 53. ⁴⁾ Βλ. Tebt. 5, 242-247 (ἀνωτ. σελ. 204 ὑποσ. 1).

⁵⁾ Ὅτι ἡ ἰδιαίτερα ἐπιμεμελημένη τεχνικὴ ἐπεξεργασία συνέβαλλε κατὰ πολὺ εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν ποιότητα τῶν βυσσίνων ἐπιβεβαιοῦται καὶ ὑπὸ τοῦ Πανσανίου. Ἡ βύσσις τῆς Ἡλείας ἀπησχόλει τὰς βυσσουργοὺς τῶν Πατρῶν, οἵτινες κατεῖχον τὸ μυστικὸν τῆς ἐπεξεργασίας καὶ ὑφάνσεως τῶν βυσσίνων γυναικείων ἐνδυμάτων (βλ. ἀνωτ. σελ. 206 ὑποσ. 3), τὰ ὅποια ἐπωλοῦντο ἐν ἰσοτιμίᾳ πρὸς τὸν χρυσὸν (κατὰ Πλίνιον, XIX, 21· ἀνωτ. σελ. 207 ὑποσ. 3).

⁶⁾ Πβλ. Ἰεζεκιήλ XXVII, 7. «βύσσις μετὰ ποικιλίας ἐξ Αἰγύπτου». Πβλ. ἀνωτ. σελ. 208 ὑποσ. 1.

πωλήσουν κατ' ἀρχὰς δι' ἑαυτοὺς τὰ ἐν τῇ χώρᾳ παραγόμενα βύσσινά ὑφάσματα, τῶν ὁποίων ἡ παραγωγή πρέπει νὰ ᾔτο περιορισμένη ἕνεκα τοῦ χρόνου καὶ τῶν δυσκολιῶν, τὰς ὁποίας ἀπῆτει ἡ ἰδιαίτερα ἐπιμέλεια τῆς κατασκευῆς των. Ἐκτὸς τῆς πυκνότητος καὶ στερεότητος, ἡ λεπτότης αὐτῶν συνετέλει εἰς τὸ νὰ εἶναι ἐξαιρετικῶς ἑλαφρὰ καὶ δροσερά, εὐχάριστα δὲ διὰ τοῦτο νὰ φορῶνται. Ὅθεν τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὸ προνόμιον τοῦτο ἐπεξετάθη ἐκ τῶν ἐπιγείων θεῶν, τῶν Φαραώ, καὶ εἰς τὰ «εἰδῶλα» τῶν ἄλλων θεῶν, ἀργότερον δὲ καὶ εἰς τὴν περιτύλιξιν τῶν μομιῶν τῶν ἱερῶν ζώων. Τὰ «βασιλικά ὀθόνια» κατέχουν πάντοτε τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὰ δῶρα τῶν Φαραώ πρὸς τοὺς θεοὺς¹). Ἦσαν ἀσφαλῶς τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ «βύσσινά ὀθόνια», τὰ ὁποῖα προσέφερον γενναιοδῶρως οἱ Πτολεμαῖοι κατὰ τὸν δαπανηρὸν ἑνταφιασμὸν τῶν ἱερῶν βοῶν Ἀπιος καὶ Μνεύιος²). Τὰ εἰς παρομοίας περιστάσεις μνημονευόμενα λινᾶ ὑπὸ τὸ ἰδιαίτερον ὄνομα «βασιλικοῦ» ἢ «θεοῦ» ἦσαν ἐπίσης ἐκλεκτὰ βύσσινά ὑφάσματα, ὡς δεικνύει τὸ ὄνομά των, τὸ ὁποῖον ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς τὴν χρῆσιν, δι' ἣν προσωρίζοντο³).

3. Οἱ βυσσουργοὶ καὶ τὰ βύσσινά ὑφάσματα εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον.

Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτὴρ τῶν ὁποίων εἶχε πρόσλάβει ἡ βιομηχανία τῶν βυσσίνων ἐν Αἰγύπτῳ ἀπὸ τῆς Φαραωνικῆς ἐποχῆς, διετήρησε δὲ καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς Πτολεμαϊκῆς περιόδου⁴), συνετέλει ὥστε οἱ ἀσχολούμενοι εἰς αὐτήν, οἱ «βυσσουργοί», νὰ εἶναι καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην ἐποχὴν Αἰγύπτιοι τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν θρησκείαν⁵). Ὑπὸ ποίους ὅρους εἰργάζοντο οὗτοι ἐντὸς τῶν ἱερῶν καὶ ποῖαι ἦσαν αἱ συνθῆκαι τῆς διαβιώσεώς των δὲν εἶναι γνωστὸν, ὅπως δὲν εἶναι γνωστὸν

¹ Βλ. *Breasted*, *Records* § 232, 284, 335, 342 κλπ. Πβλ. *Erman*, *La Relig. d. Égypt.* 369. Πβλ. ἀνωτ. σελ. 178.

² Βλ. *Διοδ.* 84, 8 (Πτολεμαῖος Α'). *OGIS* 56, 9-10, 52-53 (Πτολεμαῖος Εὐεργέτης Α'). Πβλ. *Gauthier et Sothas*, *Un décret trilingue en l'honneur de Ptolémée IV* (δημοτ. κείμεν. στ. 21) σελ. 36 (Πτολεμαῖος Φιλοπάτωρ). *OGIS* 90, 31-33 (Πτολεμαῖος Ἐπιφανής). *P. Tebt.* 5, 77-79 (Πτολεμαῖος Εὐεργέτης Β'). Ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὰς προσφορὰς τῶν Φαραώ καὶ τῶν Πτολεμαίων ἀντικατέστησεν ἡ ἀναγκαστικὴ συμμετοχὴ ὄλων τῶν ἱερῶν τῆς χώρας πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἀπαιτουμένης διὰ τὸν ἑνταφιασμὸν τῶν ἱερῶν βοῶν ποσότητος βυσσίνων ταινιῶν (βλ. *P. Tebt.* 313. 598. *B.G.U.* 1, 3. *Chrest.* I, 85. 86. Πβλ. *Πλουτ.* *Περὶ Ἰσ. καὶ Ὅσιρ.*, 21 = *Ἡθ.*, 359d). ³ Πβλ. *Breasted*, ἐνθ. ἀν.

⁴ Ἡ χρῆσις αὐτῶν καθορίζεται ὡς προοριζομένη ἀποκλειστικῶς «πρὸς τὴν συντέλειαν τῶν βασιλέων καὶ τὸν στολισμὸν τῶν ἄλλων θεῶν». *P. Tebt.* 5, 245-247. Πβλ. *P. Stassb.* II, 91, 9-10, 16. (Περὶ τῆς σημασίας τοῦ «συντελεῶ» εἰς τὴν φορολογικὴν ὁρολογίαν τῶν Πτολεμαίων βλ. *Préaux*, *Écon. royale d. Lag.*, 99. 102). ⁵ Πβλ. *P. Tebt.* 890 (2^{ος} αἰ. π.Χρ.) IV 76-78.

ἐὰν ὑπῆρχον μεταξὺ αὐτῶν δοῦλοι. Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν πάντως, ὅτι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐργάζωνται ἐντατικῶς διὰ νὰ ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς ὑποχρεώσεις, τὰς ὁποίας εἶχον ἀναλάβει τὰ ἱερὰ ἀπέναντι τῶν βασιλέων, ὡς καὶ εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ «στολισμοῦ» τῶν θείων εἰδώλων καὶ τοῦ ἐνταφιασμοῦ τῶν ἱερῶν ζώων καὶ πιθानώτατα τῆς κατασκευῆς τῶν ἐνδυμάτων τῶν ἀρχιερέων, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ συνθῆκαι ἐργασίας καὶ διαβιώσεως αὐτῶν δὲν ἦσαν εὐνοϊκαί. Ἄν δὲ κρίνωμεν ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας πῶς προστατευτικῆς διατάξεως περὶ αὐτῶν τῆς περιεχομένης εἰς «τὰ φιλάνθρωπα» Πτολεμαίου Εὐεργέτου τοῦ Β', καθ' ἣν ἡ χρησιμοποίησις τῶν «βυσσουργικῶν ἐργαλείων» ἐπετρέπετο μόνον ὑπὸ τῶν βυσσουργῶν καὶ ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν ἱερῶν, ἀπηγορεύετο δὲ ἡ ἐπιβολὴ προσθέτου ἐργασίας εἰς τοὺς βυσσουργοὺς ἐκ μέρους τῶν οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων ἄνευ ἀμοιβῆς ἢ καὶ μὲ ἡλαττωμένην ἀμοιβήν¹⁾, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι εἶχον σημειωθῇ ἐν τῷ μεταξὺ εἰς βάρος τῆς ἐργασίας τῶν βυσσουργῶν διάφοροι καταχρήσεις, τῶν ὁποίων ὁ βασιλεὺς ἐπεζήτη νὰ προλάβῃ τὴν ἐπανάληψιν εἰς τὸ μέλλον. Εἶναι, ἄλλως τε, εὐνόητον ὅτι ἡ ἐργασία τεχνιτῶν ἀσχολουμένων εἰς τὴν κατασκευὴν ὑφασμάτων τόσοσ πολυτίμων ἐγίνετο εὐκόλως ἀντικείμενον ἐκμεταλλεύσεως ἐκ μέρους καὶ τῶν ἱερέων καὶ τῶν κοιτικῶν ἀξιωματάρχων, ἐφ' ὅσον οἱ τεχνίται ἦσαν ἀνίσχυροὶ νὰ ὑπερασπίδουν τὰ δικαιώματά τῶν ἀπέναντι τούτων.

Τὸ γεγονός αὐτὸ καὶ ἡ μνημονευθεῖσα δυστροπία τῶν ἀρχιερέων τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν τακτικὴν κατ' ἔτος παράδοσιν τῆς ἀφειλομένης εἰς τοὺς βασιλεῖς ποσότητος «βυσσίνων ὀθονίων» ἀποτελοῦν σαφεῖς ἔνδειξιν ὅτι ἡ εἰς βύσσινά παραγωγή κατὰ τὴν Πτολεμαϊκὴν ἐποχὴν δὲν ἐπῆρκει πρὸς κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν τῶν ἱερῶν καὶ τῶν βασιλέων συγχρόνως. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐν τούτοις ἡ διαφορὰ, τὴν ὁποίαν τὰ ὑπάρχοντα ἱστορικὰ δεδομένα ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνωμεν, ὡς πρὸς τοῦτο, μεταξὺ τοῦ 3^{ου} αἰῶνος, ὅτε τὸ Κράτος τῶν Πτολεμαίων ἦτο ἀρκετὰ ἰσχυρόν, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἀπαιτῇ μετὰ κύρους ἐκ μέρους τοῦ ἰθαγενοῦς ἱερατείου τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεών του, καὶ τῶν δύο ἐπομένων αἰώνων, ὁπότε οἱ ἱερεῖς ἀπέκτησαν προϋοῦσαν δύναμιν, τὴν ὁποίαν οἱ βασιλεῖς δὲν ἠδύναντο νὰ ἀγνοήσουν.

Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον, τὸ Κράτος ἤλεγχεν ἀνελλιπῶς ὅχι μόνον τὴν ἔγκαιρον παράδοσιν παρ' ἐκάστου τῶν ἱερῶν τῆς χώρας τῆς εἰς αὐτὸ ἀνηκούσης ποσότητος βυσσίνων ὑφασμάτων²⁾, ἀλλὰ καὶ τὴν ποιότητα τούτων. Οὕτω, πρὸς πρόληψιν πάσης λαθροχειρίας ἐκ μέρους τῶν ἱερέων ὡς πρὸς τὴν ἐξαιρετικὴν ποιό-

¹⁾ Βλ. P. Tebt. 5, 242-251 (118 π. Χρ.). Πβλ. (ἀνωτ. σελ. 204 ὑποσ. 1 καὶ διὰ τὴν σημασίαν τοῦ κειμένου βλ. Wilcken ἐν Chrest. I, 307, εἰσαγ.).

²⁾ Βλ. P. Tebt. 702. P. Eleph. 26. 27. Πβλ. Préaux, Écon. royale d. Lag., 103.

τητα, τὴν ὁποίαν ἔπρεπε νὰ παρουσιάζουν τὰ διὰ τοὺς βασιλεῖς προοριζόμενα βύσσινά¹⁾, ἕκαστον ἱερὸν ὑπεχρεοῦτο νὰ παραδίδῃ προκαταβολικῶς εἰς τὴν ἀρμοδίαν κρατικὴν ὑπηρεσίαν ὠρισμένην ποσότητα ἐξ ἑκάστου εἵδους τῶν ἐν αὐτῷ ὑφαινομένων βυσσίνων «πρὸς δειγματισμόν»²⁾. Τοῦτο ἐσήμαινεν ἀσφαλῶς ὅτι, μετὰ τὸν ἔλεγχον τῶν δειγμάτων ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων κρατικῶν ὁργάνων καὶ τὴν ἐκλογὴν ὠρισμένων ἐξ αὐτῶν, ἐδίδετο ἐντολὴ εἰς ἕκαστον ἱερὸν νὰ παραδώσῃ τὴν ἐξ ἑκάστου ἐγκριθέντος δειγματος καθωρισμένην ποσότητα³⁾, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν προσυπελογίζοντο τὰ ὑπὸ τὴν μορφήν «δειγμάτων» φορολογηθέντα. Εἰς περίπτωσιν μὴ τηρήσεως τοῦ ὅρου τούτου ἐπεβάλλετο χρηματικὸν πρόστιμον ἀνάλογον πρὸς τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν ὀφειλομένων καὶ τῶν παραδοθέντων δειγμάτων, ὡς συνέβαινε καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἐκ τῆς συνολικῆς ποσότητος ὀφειλομένων ὑπολοίπων⁴⁾.

Χάρις εἰς τὰ μέτρα ταῦτα, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν πρώτων Πτολεμαίων δὲν ἐσημειοῦτο καθυστέρησις ἢ παράλειψις (σοβαρὰ τοῦλάχιστον) ἐκ μέρους τῶν ἱερῶν εἰς τὴν παράδοσιν τῶν ὀφειλομένων ὑπὸ μορφήν «φόρου» εἰς τὸ βασιλικὸν θησαυροφυλάκιον βυσσίνων ὑφασμάτων. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ ποσότης ἐπλήρωσε ὅχι μόνον διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐνδυ-

¹⁾ Ἡ παραδοτέα ποσότης ἐλογίζετο πιθανῶς εἰς «ίστους» βλ. *Wilcken*, *Ostr.*, 266. Πβλ. ἄνωτ. σελ. 203 ὑποσ. 1. (Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς *κ. ἰσθίου*», συνωνύμου πιθανῶς ἐνίοτε πρὸς τὸ «ἰστός», βλ. *Wicken* ἐν *U. P. Z.* 61, 12 σχολ. ἐν σελ. 378· πβλ. ἄνωτ. σελ. 159 ὑποσ. 1).

²⁾ Βλ. *OGIS* 90, 30 (καὶ τὰ σχολ. ἐν ὑποσ. 86). Πβλ. *P. S. I.* 358, 8, 21. *Otto*, *Priester u. Tempel II*, 65-66 ἄνωτ. σελ. 172 ὑποσ. 4).

³⁾ Αὐτὸ ἐσήμαινεν ἐπίσης, νομίζω, ὅτι τὰ κατασκευαζόμενα εἰς τὰ ἱερά τῆς Αἰγύπτου βύσσινά διεκρίνοντο εἰς πολλὰ εἶδη. Τοῦτο δὲ ὠφείλετο ὅχι τόσον εἰς τὴν διαφορὰν τῆς χρησιμοποιομένης πρώτης ὕλης, ὅσον εἰς τὴν καταβαλλομένην περὶ τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῆς καὶ τὴν ὕφανσιν ἐπιμέλειαν, ὡς καὶ τὸν διάφορον ἀναλόγως τοῦ προορισμοῦ τρόπον βαφῆς καὶ ποικίλσεως αὐτῶν (πλὴν τῶν διὰ τὰς ἱαφὰς καὶ θρησκευτικὴν γενικῶς χρῆσιν προοριζομένων, τὰ ὅποια ἔπρεπε νὰ εἶναι λευκά· πβλ. ἄνωτ. σελ. 144 ὑποσ. 1). Εἶναι μάλιστα πιθανὸν ὅτι πολλὰ τῶν ἱερῶν εἶχον ἀποκτήσει εἰδίκευσιν εἰς τὴν παραγωγὴν ὠρισμένου εἵδους βυσσίνων, ὅπως τὰ βυσσουργεῖα τῶν Πατρῶν, π.χ., ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πausaniou εἶχον εἰδίκευθῇ εἰς τὴν κατασκευὴν «κεκρυφάων» καὶ ἄλλων γυναικείων ἐνδυμάτων (*VII*, 21, 14· πβλ. ἄνωτ. σελ. 206 ὑποσ. 4).

⁴⁾ Βλ. *P. Tebt.* 702. Οἱ στ. 11-14: «τὸ ἐν τοῖς βυσσουργοῖς» / [προ]σοφείλημα καὶ οἱ στ. 21-25: «ποιήσεις δικαίως ἂν αὐτὸς πρᾶ[ξης] ? / τὸ ἀργύριον» κλπ. δεικνύουν ὅτι πρόκειται περὶ ὀφειλῆς ὑπολοίπων ἐκ βυσσίνων ὑφασμάτων, τὸ ἀντίτιμον τῶν ὁποίων ἔπρεπε νὰ εἰσπραχθῇ εἰς χρῆμα. *OCIS* 90, 17-18, 29-30 (196 π. Χρ.). *P. Eleph.* 26, 4 (224 π. Χ.), 27, 12-13, 15-17 (223 π. Χρ.). *P. Tebt.* 5, 64 (118 π. Χρ.). Πβλ. *Otto*, ἐνθ. ἀν. II, 65-66 *Préaux*, *Écon. royale d. Lag.*, 103-104. *Rostovtzeff*, *Hellenist. World I*, 307.

μάτων τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κατασκευὴν δαπανηροτέρων ἀντικειμένων πρὸς χρῆσιν τῶν βασιλέων¹⁾, ἐπὶ πλέον δὲ συνέβαλλε καὶ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ βασιλικοῦ ταμείου διὰ τῆς διαθέσεως τῶν περισσευμάτων εἰς τὴν κοινὴν κατανάλωσιν μετὰ τῶν ἄλλων ὑφασμάτων, τὰ ὅποια διωχέτευεν εἰς τὴν ἀγορὰν τὸ κρατικὸν μονοπώλιον τῆς «*ὀθονιηρᾶς*»²⁾. Φαίνεται δὲ ὅτι τὰ περισσεύματα ταῦτα ἦσαν ἀρκετά, ὥστε ἡ τιμὴ αὐτῶν νὰ εἶναι εὐκόλως προσιτή. Οὕτως ἐξηγεῖται, πῶς ὁ Ζήνων εἶχε τὴν εὐχέρειαν νὰ φροντίζῃ διὰ τὴν εὐπρόσωπον παράστασιν τῶν κιθαρωδῶν καὶ ἄλλων προσώπων ἀποτελούντων τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Διοικητοῦ Ἀπολλωνίου κατὰ τινὰ περιοδείαν του εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας διὰ τῆς εἰς αὐτοὺς χορηγίας «*χιτώνων βυσσίνων*»³⁾ καὶ «*χειρομάκτρων βυσσίνων*»⁴⁾, ἢ πῶς περισσότεροι τοῦ ἐνὸς «*χιτώνες βύσσινοι*» εὐρίσκοντο εἰς τὴν κατοχὴν ἰδιώτου⁵⁾.

Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τὰ πράγματα μετεβλήθησαν. Τὸ ἱερατεῖον τῆς Αἰγύπτου, πρωτοστατοῦν εἰς τὴν κατὰ τῆς ξενικῆς κατοχῆς ἐθνικιστικὴν ἐξέγερσιν, ἀπέφευγε νὰ παραδώσῃ ἐξ ὀλοκλήρου τὸν φόρον τῶν «*βυσσίνων ὀθονίων*», εἴτε ὑπὸ μορφὴν «*δειγματισμοῦ*» εἴτε ὑπὸ μορφὴν «*ὀθονίων*» ὀφειλόμενον, ἢ νὰ καταβάλλῃ τὰ εἰς χρῆμα ποσά, τὰ ὅποια ὀφείλε διὰ τὰ μὴ παραδοθέντα ὑφάσματα. Οἱ βασιλεῖς, ἐξ ἄλλου, ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ τῶν νὰ ἐπιβληθοῦν, ἠρκοῦντο νὰ ἐκδίδουν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν διατάγματα διὰ τῶν ὁποίων ἐπεζητοῦν νὰ κολακεύσουν τοὺς ἱερεῖς δι' ἀποσβέσεως μέρους ἢ καὶ ὀλοκλήρου τῆς πρὸς τὸ Κρά-

¹⁾ Οὕτω Πτολεμαῖος ὁ Φιλοπάτωρ κατεσκεύασε «*βύσσινον ἱστίον*» διὰ τὴν μεγάλην καὶ πολυτελεῆ θαλαμηγόν του. Πβλ. Ἀθην. V, 206c.

²⁾ Ἄλλως δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ μνεία τῶν «*βυσσίνων*» εἰς τοὺς «*τελωνικοὺς νόμους*» τοῦ Φιλαδέλφου μετὰ τῶν «*στυππείνων, ἐρικῶν*» καὶ «*λινῶν*» (βλ. Rev. Laws, 103, 1-2). Ἐκτὸς ἐὰν ἡ ὕφανσις τῶν βυσσίνων διὰ λογαριασμὸν τοῦ Κράτους ἐγένετο καὶ ἐκτὸς τῶν ἱερῶν (τοιαύτην ἐννοίαν θὰ εἶχεν ἡ ἐν P. Hib. 67, 13, 21 καὶ 68, 7 βραχυγραφία «*βυσ()*», δηλοῦσα εἰδὸς τι ὑφάσματος, ἐὰν ἡδύνατο νὰ ἀναγνωσθῇ μετὰ τινος πιθανότητος ὡς «*βυσ(σίνων)*». Τοῦτο ὁμως θεωρεῖται ἀποκλειόμενον ὑπὸ τοῦ Hunt (βλ. τὰ σχόλ. τῶν στ. 12-14 ἐν σελ. 216).

³⁾ Βλ. P. C. Z. 59087, 4, 12, 18, 19, 22, 23.

⁴⁾ Αὐτόθι, 8, 10, 15, 21, 26. Ἡ μνεία, ἄλλως τε, μόνον «*χιτώνων*» καὶ «*χειρομάκτρων*» ἐκ βύσσου εἰς τὰ παπυρικά κείμενα τῆς ἐποχῆς δὲν σημαίνει, ὅτι ἦσαν τὰ μόνα εἶδη τὰ ὅποια κατεσκευάζοντο ἐκ βύσσου. Διελάβομεν ἤδη ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς ἀναφέρουν «*πέπλους, ἱμάτια, κεκρυφάλους καὶ τὴν ἄλλην ἐσθῆτα*» ἐκ βύσσου (βλ. ἀνωτ. σελ. 206 ὑποσ. 1 καὶ 4), εἰς δὲ τὴν Π. Διαθήκην ἀναφέρονται «*χιτώνες, міτραι, τὰ περισκελῆ, τὰ περιβόλαια*» κλπ. ἐνδύματα καὶ ἀντικείμενα «*βύσσινα*» (βλ. τὰς παραπομπὰς ἐν Concord. Gr. in Septuag. Interpr. I, 285. Concord. of the Septuagint I, 232).

⁵⁾ Βλ. B G.U. 1525 (3^{ος} αἰ. π.Χ.), 1-3: «*Ἔχω παρὰ Ἀπολλωνίου / ἱατροῦ (δοχ.) γ / καὶ χιτώνες βύσσινοι β*».

τος ὀφειλῆς τῶν ἱερῶν εἰς βύσσινά ὑφάσματα¹⁾. Ἐπειὶ ἀποτέλεσμα τῆς καταστάσεως αὐτῆς ὑπῆρξεν ἡ χαλάρωσις τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου ἐπὶ τῆς παραγωγῆς τῶν βυσσίνων καὶ αἱ παντὸς εἵδους καταχρήσεις εἰς βάρος τῆς κυρίας ἐργασίας τῶν βυσσουργῶν, ἔμμεσον δὲ ἡ ἐλάττωσις τῆς ἐν γένει παραγωγῆς βυσσίνων ἐν τῇ χώρᾳ καὶ ἡ ἐξαφάνισις αὐτῶν ἀπὸ τὴν κοινὴν κατανάλωσιν²⁾.

Καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἐν τούτοις ἡ ἐκ τοῦ φόρου τῶν βυσσίνων ποσότης τοῦ βασιλικοῦ θησαυροφυλακίου δὲν ἦτο εὐκαταφρόνητος. Ἄν δὲν ἐπερίσσειε διὰ τὴν εἰς χρῆμα ἐνίσχυσιν τοῦ βασιλικοῦ ταμείου, ἐπήρκει πάντως διὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας καὶ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν δαπανηρῶν ὑποχρεώσεων ἢ καὶ ἰδιοτροπιῶν ἀκόμη τῆς φαντασίας τῶν βασιλέων. Οὕτω δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, πῶς ὅχι μόνον Πτολεμαῖος ὁ Ἐπιφανὴς ἀλλὰ καὶ Πτολεμαῖος ὁ Εὐεργέτης Β' ἀκόμη εἶχον τὴν εὐχέρειαν νὰ ἐπαναλαμβάνουν τὴν γενναιόδωρον χειρονομίαν τῶν ἰσχυρῶν προγόνων των³⁾ καὶ νὰ χορηγοῦν ἐκ τοῦ θησαυροφυλακίου τῶν τὰς ἀναγκαιούσας εἰς τὴν ταφὴν τῶν ἱερῶν ζώων ποσότητας βυσσίνων⁴⁾, ἢ πῶς ἡ τελευταία Κλεοπάτρα ἠδύνατο νὰ μιμῆται τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν πρώτων Πτολεμαίων καὶ νὰ κτίσῃ τὰ πλοῖα, τῶν ὁποίων ἐπέβαινε, διὰ βυσσίνων ἱστίων⁵⁾.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

¹⁾ Βλ. OGIS 90 (196 π.Χρ.), 17-18: «τῶν τ' εἰς τὸ βασιλικὸν συντελουμένων ἐν τοῖς ἱεροῖς βυσσίνων ὀθονίων ἀπέλυσεν τὰ δύο μέρη». 29/30: «Ὡσαύ[τως δὲ] (ἐνν. ἀφῆκεν) καὶ τὰς τιμὰς τῶν μὴ συντετελεσμένων εἰς τὸ βασιλικὸν βυσσίνων ὀθ[ονί]ων καὶ τῶν συντετελεσμένων τὰ πρὸς δειγματισμὸν διάφορα ἕως τῶν αὐτῶν χρόνων». P. Tebt. 5 (118 π.Χρ.), 62-64: «Ἀφειᾶσ[ι] δὲ καὶ τοὺς ἐπιστάτας τῶν ἱερῶν καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ἱερ[εῖς τῶν] / ὀφειλομένων πρὸς τε τὰ ἐπιστατικά καὶ τὰς προστιμή[σεις τῶν] / ὀθονίων ἕως τοῦ ν' (ἔτους)». Πβλ. ἄνωτ. σελ. 210 ὑποσ. 4

²⁾ Εἰς τοὺς παπύρους αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲν μαρτυροῦνται, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ἐνδύματα ἢ ἄλλα ἀντικείμενα ἐκ βύσσου εἰς τὴν κατοχὴν ἰδιωτῶν. Ὡς ἀποτέλεσμα ἐπίσης τῆς μειώσεως τῆς παραγωγῆς δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ὑποχρεωτικὴ εἰσφορὰ ὧν τῶν ἱερῶν τῆς χώρας πρὸς συμπλήρωσιν τῆς εἰς βύσσινά δαπάνης πρὸς ταφὴν τῶν ἱερῶν βοῶν (βλ. ἄνωτ. σελ. 212 ὑποσ. 2), ἐφ' ὅσον οἱ αὐτοκράτορες δὲν ἠκολούθησαν ὡς πρὸς τοῦτο τὴν παράδοσιν τῶν Φαραῶ καὶ τῶν Πτολεμαίων.

³⁾ Βλ. Διοδ. I, 84, 8. OGIS 56, 9-10 (πβλ. ἄνωτ. σελ. 212 ὑποσ. 2).

⁴⁾ Βλ. OGIS 90, 31. P. Tebt. 5, 77-79.

⁵⁾ Ὑποθέτω, ὅτι τὰ «ἀλουργῇ» ἢ «*purpurea*» ἱστία, τὰ ὅποια μνημονεύουν οἱ συγγραφεῖς ὡς χρησιμοποιούμενα ὑπὸ τῆς Κλεοπάτρας, ἦσαν κατεσκευασμένα ἐκ βύσσου καὶ βεβαμμένα διὰ βυσσίνου χρώματος. Βλ. Πλουτ. Ἀντών, 36. J. Flori, Epit. II, 21, 8. Plin. N.H. XIX, 22.

1. Ἡ καλλιέργεια τῆς καννάβεως εἰς τὴν Αἴγυπτον τῶν Πτολεμαίων

Ὁ Ἡρόδοτος δὲν φαίνεται νὰ εἶδε καννάβιν καλλιεργουμένην ἐν Αἰγύπτῳ· ἄλλως δὲν θὰ παρέλειπε νὰ ἀναφέρῃ τὸ πρᾶγμα, ἐφ' ὅσον ἐγνώριζε νὰ διακρίνῃ τὴν καννάβιν ἀπὸ τὸ λίνον παρὰ τὴν μεγάλην μεταξύ των ὁμοιότητα, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ἀλλαχοῦ ἐπ' εὐκαιρίᾳ καλλιεργείας καννάβεως ἐν Θράκῃ καὶ Σκυθίᾳ¹). Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκ τῶν Φαραωνικῶν τάφων εὐρήματα δικαιολογοῦν τὴν σιωπὴν τοῦ Ἡροδότου. Οὔτε σπόροι καννάβεως εὐρέθησαν εἰς τοὺς τάφους²), οὔτε ταινίαι ἐκ καννάβεως παρατηρήθησαν μεταξὺ τῶν ταινιῶν τῶν προερχομένων ἀπὸ μομίας³), οὔτε ἄλλος ὑπαινιγμὸς γίνεται περὶ καλλιεργείας τοῦ φυτοῦ εἰς τὰς παραστάσεις σκηνῶν τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Ὅθεν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ καλλιέργεια τῆς καννάβεως ἦτο ἄγνωστος εἰς τὴν χώραν τῶν Φαραώ⁴).

Εἶναι ἀντιθέτως βέβαιον, ὅτι ἡ καννάβις ἐκαλλιεργεῖτο συστηματικῶς εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, ἀπὸ τοῦ Φιλαδέλφου τοῦλάχιστον καὶ ἐντεῦθεν, ὅστις καὶ εἰσήγαγε, φαίνεται, τὴν καλλιέργειαν τοῦ φυτοῦ διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ κυρίως τὰς ἀνάγκας τοῦ στόλου· τὸν εἰς στυππεῖον καὶ σχοινία. Οἱ πάπυροι τῆς ἐποχῆς οὐδεμίαν καταλείπουν περὶ αὐτοῦ ἀμφιβολίαν, μελλοντικὸν τὸ ἀρχαῖον ὄνομα «κάνναβις» δὲν ἀναφέρεται εἰς αὐτούς⁵). Ἀντ' αὐτοῦ χρησιμοποιεῖται τὸ «στυππεῖον», εἰσαχθὲν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τῆς ἀττικῆς, ἐνθα ἐσήμαινε καὶ τὸ ἐκ λίνου καὶ τὸ ἐκ τῆς καννάβεως στυππεῖον, κυρίως ὅμως τὸ δεύτερον, τὸ ὁποῖον ἐπωλεῖτο ὑπὸ τῶν «στυππειοπωλῶν» τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς, συνεκδοχικῶς δὲ καὶ τὸ φυτόν ἐξ οὗ παρήγετο τὸ στυππεῖον, δηλαδὴ τὴν καννάβιν⁶).

Ἡ τελευταία αὕτη σημασία δὲν μαρτυρεῖται μὲν εἰς τὴν ἀττικὴν, πιστοῦται ὅμως ὑπὸ τῶν παπύρων τοῦ 3^{ου} π. Χρ. αἰῶνος, ὡς ὀρθῶς παρατήρησεν ὁ Rostov-

¹) Ἔστι δὲ σφι (ἐνν. τοῖς Σκύθαις) κάνναβις φρυομένη ἐν τῇ χώρῃ, πλὴν παχύτητος καὶ μεγάλτεος τῷ λίνῳ ἐμφορεσσιᾷ. ταύτῃ δὲ πολλῶν ὑπερφέρει ἡ κάνναβις. αὕτη γὰρ καὶ αὐτομάτῃ καὶ οπειρομένη φύεται, καὶ ἐξ αὐτῆς Θρήικες μὲν καὶ εἴματα ποιεῦνται τοῖσι λινέοισι ὁμοιώτατα. οὐδ' ἄν, ὅστις μὴ κάρτα τρίβων εἴῃ αὐτῆς, διαγνοίῃ, λίνου ἢ καννάβιός ἐστι. ὅς δὲ μὴ εἶδε κω τὴν καννάβιν, λίνον δοκήσει εἶναι τὸ εἶμα». Πβλ. Πολυδ. Ὀνομαστ. VII, 72. Ἡσύχ. ἐν λ. κάνναβις.

²) Πβλ. Loret, La Flore Pharaonique, 48 § 64.

³) Βλ. Braulik, Altägypt. Gewebe, 39-53 (πβλ. ἀνωτ. σελ. 209 ὑποσ. 4).

⁴) Πβλ. Schrader ἐν Hehn, Kulturpfl. u. Hausth., 190. Otrh. RE ἀρθ. Hanf, σελ. 2314. Blümner, Technologie 1², 200.

⁵) Ἀπαντᾷ ἐκ νέου εἰς τοὺς παπύρους τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Βλ. P. Lips. 102 II, 3.

⁶) Πβλ. ἀνωτ. σελ. 194 ὑποσ. 4., 195 ὑποσ. 1., 196 ὑποσ. 5.

tzeff¹⁾. Ὁ P. C. Z. 59782 (b), περιέχων λογαριασμὸν πληρωμῆς ἐργατῶν, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ μὲν *τίλλουσι* ἢ *ψύχουσι* λينوκαλάμην²⁾ οἱ δὲ «*τίλλουσι στιππύον*»³⁾, ἀρκεῖ πρὸς ἄρσιν πάσης ἀμφιβολίας.⁴⁾ Ἄλλως τε, ἡ χρῆσις, αὕτη τῆς λέξεως πρὸς δήλωσιν τριῶν συγγενῶν μὲν ἀλλὰ διακρινομένων ἐννοιῶν προεκάλει σύγχυσιν καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς, τὴν γραφομένην τοῦλάχιστον. Διὰ τοῦτο οἱ ἀλληλογραφοῦντες ἐπεξηγοῦν ἐνίοτε ὑπὸ ποίαν ἐξ αὐτῶν μετεχειρίζονται τὴν λέξιν⁵⁾. Ὅσάκις ὁμως παραλείπουν νὰ πράξουν τοῦτο, μόνον ἐκ τῶν συμφραζομένων εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοήσωμεν τὴν εἰδικὴν ἐκάστοτε σημασίαν αὐτῆς, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται πάντοτε ἡ πιθανότης τοῦ ἐκ συγχύσεως σφάλματος⁶⁾.

Περὶ τῆς ἐποχῆς τῆς σπορᾶς καὶ τῆς συγκομιδῆς τῆς καννάβεως εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, ὡς καὶ περὶ τῶν ὅρων καὶ μεθόδων τῆς καλλιέργειας αὐτῆς ἐλάχιστα γνωρίζομεν. Τοῦτο δὲ κυρίως διότι ὅλαι αἱ σχετικαὶ περὶ ταύτης πληροφορίαι προέρχονται ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Ζήνωνος. Ὡς ἐκ τούτου, εἵμεθα μὲν ὑποχρεωμένοι νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι ἡ *κάνναβις* ἐκαλλιεργεῖτο εἰς τὸ ὑγρὸν καὶ

¹⁾ Βλ. A Large Estate, 117 ὑποσ. 88. Πβλ. Hellenist. World. I, 305.

²⁾ Πβλ. ἄνωτ. σελ. 186 ὑποσ. 1., 196 ὑποσ. 2.

³⁾ Βλ. στ. 121: καὶ *τελλίκασι στιππύον δέσματος* ε. 160/161 «*τίλλει δὲ στιππύον δέσματος* ξ (60)».

⁴⁾ Οὕτω ὁ *Edgar*, παρασυρόμενος ἐκ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι «*στιππεῖον*» σημαίνει τὰς ἀκατεργάστους ἴνας τοῦ λίνου, ὠρισμένην ὕλην, δηλαδή καὶ ὄχι φυτὸν («*a material, not a plant*») ἀπέκλινε πρὸς τὸ συμπέρασμα ὅτι «*τίλλω* τὸ *στιππεῖον*» ἐσήμαινε «ἀποχωρίζω τὰς ὑφαντικὰς ἴνας τῆς λينوκαλάμης» (βλ. τὴν εἰσαγ. εἰς τὸν πάπυρον). Τοῦτο ὁμως εἶναι προφανῶς ἐσφαλμένον διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: 1) διότι εἰς τὸ αὐτὸ κείμενον γίνεται λόγος περὶ «*τιλμοῦ*» τοῦ λίνου· εἶναι ἐπομένως ἀδύνατον ὁ γράφων νὰ μετεχειρίσθῃ τὸ «*τίλλω*» ὑπὸ δύο διαφορετικὰς σημασίας· 2) διότι εἰς ὅλα τὰ παπυρικά κείμενα τῆς ἐποχῆς τὸ «*τίλλω*» (ἐριον, λίνον, ἐρέβινθον, σήσαμον κλπ.), σημαίνει πάντοτε «*τραυῶ με τὰ χέρια καὶ ξερριζώνω*». Βλ. P.C.Z. 59430, 3. 59719 verso, II. 59787, 2I. S.B. 6797, 3, 20. B.G.U. 1818, 15 κλπ. Πβλ. ἄνωτ. σελ. 136 ὑποσ. 2. 186 ὑποσ. 1)· 3) διότι οἱ «*τίλλοντες* τὸ *στιππεῖον*» ἐργάται πληρῶνονται κατὰ «*δέσματος*» ὡς καὶ οἱ «*τίλλοντες*» ἢ «*ψύχοντες*» τὸ λίνον· τοῦτο δὲ ἀποκλείει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται περὶ κατεργασίας τῆς λينوκαλάμης πρὸς ἐξαγωγήν τοῦ *στιππεῖου*, ἥτις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀμειβέται κατὰ «*δέσμη*». (Πβλ. ἄνωτ. σελ. 203 ὑποσ. 3).

⁵⁾ Οὕτω, ὁ γράφων τὴν ἐν P.C.Z. 59779 ἐπιστολὴν καθορίζει, ὅτι ἐννοεῖ τὸ «*στιππύον*» ὃ γέγονεν ἀπὸ τῆς λينوκαλάμης τῆς κατεργασμένης». (Πβλ. ἄνωτ. σελ. 196 ὑποσ. 4).

⁶⁾ Εἶναι ἀληθές ὅτι ἐκτὸς τοῦ P.C.Z. 59782(b), ἔνθα γίνεται λόγος περὶ «*τιλμοῦ*» *στιππεῖου*, καὶ τῶν κειμένων εἰς τὰ ὁποῖα πρόκειται περὶ ἐργασίας ἐκτελουμένης ὑπὸ τῶν «*στιππειουργῶν*», ἡ ἀμφιβολία περὶ τῆς πραγματικῆς ἐννοίας τῆς λέξεως ὑφίσταται πάντοτε. Ἡ χρῆσις πάντως αὐτῆς ὑπὸ τὴν ἐννοίαν «*κάνναβις*» εἶναι ἀναμφισβήτητος καὶ κατὰ λάθος παραλείπεται ἀπὸ τὰ λεξικά *Preisigke* καὶ *Liddell-Scott*, ὡς καὶ παρὰ *Mayser*, Gr. d. Papyr. 1² 3, 14.

παχὺ ἔδαφος¹⁾ τῆς ἐν Φιλαδελφείᾳ τοῦ Ἀρσινοΐτου δωρεᾶς τοῦ Ἀπολλωνίου²⁾, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἐκαλλιεργεῖτο ἢ δὲν ηὐδοκίμει ἄλλαχού τῆς χώρας³⁾. Εἴμεθα ἐπίσης εἰς θέσιν νὰ διαπιστώσωμεν ἐντεῦθεν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Διοικητοῦ περὶ τῆς καλλιεργείας τῆς καννάβεως⁴⁾, δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ἡ καλλιέργεια αὐτῆς ἐτέλει ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ Κράτους⁵⁾, ὡς ἡ τοῦ λίνου. Πληροφορούμεθα ὡσαύτως ὅτι ἡ συγκομιδὴ τῆς καννάβεως ἐγένετο συγχρόνως πρὸς τὴν τοῦ λίνου καὶ κατὰ τὴν ἰδίαν μέθοδον, δι' ἐκριζώσεως δηλαδὴ διὰ τῶν χειρῶν καὶ διαθέσεως εἰς «δέσμας»⁶⁾, δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ συμπεράνωμεν ἐντεῦθεν ὅτι καὶ ἡ σπορὰ αὐτῆς ἐγένετο συγχρόνως πρὸς τὴν τοῦ λίνου ἢ ὅτι ἡ καλλιέργεια αὐτῆς διεξήγετο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον⁷⁾, μολονότι τοῦτο εἶναι λίαν πιθανὸν ἕνεκα τῆς ὁμοιότητος τῶν δύο φυτῶν.

Καθ' ὅμοιον ὁπωσδήποτε ἡ παρεμφερὴ πρὸς τὸν τῆς κατεργασίας τῆς λινόκαλάμης τρόπον διεξήγετο ἡ κατεργασία τῆς καλάμης τῆς καννάβεως. Τοῦτο συνάγεται ὅχι μόνον ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῆς καὶ σήμερον ἐφαρμοζομένης μεθόδου ἐπεξεργασίας τῆς καλάμης ἀμφοτέρων τῶν φυτῶν⁸⁾, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων σχετικῶν

¹⁾ Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον (πβλ. Π. Γεωαδίου, Δεξ. Φυτολ. ἐν λ. καννάβις) ηὐδοκίμει ἡ καλλιέργεια τῆς καννάβεως καὶ εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Ἠλείας ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Πανσάνιου (βλ. VI, 26, 6· πβλ. ἀνωτ. σελ. 206 ὑποσ. 4).

²⁾ Βλ. κατωτ. ὑποσ. 4. Πβλ. τὴν ἐντατινὴν καλλιέργειαν τοῦ λίνου ἐν Φιλαδελφείᾳ (ἀνωτ. σελ. 183 ὑποσ. 3).

³⁾ Κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν εἶναι βέβαιον ὅτι ἐκαλλιεργεῖτο καὶ εἰς ἄλλας περιφερείας· βλ. P. Lips. 102 II, 3. Ar. Calderini ἐν Raccolta Lumbroso, 78-85.

⁴⁾ Τοῦτο (ἐμμέσως δὲ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ βασιλέως) ἀποδεικνύεται ὅχι μόνον ἐκ τῆς εἰς εὐρείαν κλίμακα καλλιεργείας τῆς καννάβεως εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς δωρεᾶς του (βλ. P. C. Z. 59176, 59472, 59514, 59489, 59772, 59780, 59781, 59782 (b), 59800. P. S. I. 404, 573), ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος ὅπερ οὗτος ἐδείκνυε διὰ τὴν παραγομένην ποιότητα καννάβεως, ὡς ἀποδεικνύεται, νομίζω, ἐκ τοῦ P. C. Z. 59177: γράφει εἰς τὸν Ζήνωνα ἐξ Ἀλεξανδρείας νὰ ἀποστείλῃ δείγματα τῆς νέας ἐσοδείας κριθῆς, σίτου, ἔρεβίνθου καὶ «στυπείου τοῦ βελτίστου καὶ χειρίστου» (καννάβεως δηλαδὴ πρώτης καὶ τελευταίας ποιότητος. Πβλ. ἀνωτ. σελ. 196 ὑποσ. 4).

⁵⁾ Πβλ. Edgar, P. Mich. Z., εἰσαγ. σελ. 37 Rostovtzeff, P. Tebt. 703, σχόλ. ἐν σ. 90. Heichelheim, RE ἄρθρ. Monopole σελ. 175.

⁶⁾ Βλ. P. C. Z. 59782 (b). (πβλ. ἀνωτ. σελ. 218 ὑποσ. 3).

⁷⁾ Ἐὰν ἐσπείρετο δηλαδὴ κατὰ τὴν «γραμμικὴν» μέθοδον, ἐὰν ἐβοτανίζετο κλπ. (βλ. ἀνωτ. σελ. 185).

⁸⁾ Κατὰ τὰς πληροφορίας, τὰς ὁποίας ἡδυνήθην νὰ συγκεντρώσω, ἡ κάνναβις (νεοελληνιστὶ «τὸ καννάβι», ἐνιαχοῦ δὲ τὸ «καννάβ' καννάπ', καννάϊ» καὶ τὸ «καννάδι» ἐν Τσακωνίᾳ, ἐκ τοῦ μεταγενεστ. «καννάβιον») οὐδαμοῦ σχεδὸν καλλιεργεῖται σήμερον ἐν Ἑλλάδι. Πρὸ τῆς

πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας παρέχουν οἱ πάπυροι τῆς ἐποχῆς. Οὕτως ὁ P. S. I. 404 ὁμιλεῖ περὶ «κτενίσματος τοῦ στιππύου», ὁ P. C. Z. 59472 περὶ ἀποθηκεύσεως τοῦ «στιππύου τοῦ κατειργαζμένου» καὶ ὁ P. C. Z. 59176 περὶ συγκεντρώσεως «εἰς μίαν γωνίαν τοῦ ἀποκτενίσματος τοῦ στιππύου». Καίτοι δὲ εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ὅτι καὶ εἰς τὰς τρεῖς ταύτας περιπτώσεις πρόκειται περὶ κατεργασίας καλάμης τῆς καννάβεως¹⁾, παραμένει ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη ὑπεβάλλετο εἰς ξάνσιν διὰ κτενίων ὥς καὶ ἡ λινοκαλάμη, πρὸς ἀποχωρισμὸν τοῦ «στυππείου» ἀπὸ τῶν ξυλωδῶν αὐτῆς οὐσιῶν καὶ πρὸς περαιτέρω καθαρισμόν τοῦ χρησίμου μέρους αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ τελείως ἀχρήστου, τοῦ «ἀποκτενίσματος», ὅπερ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀσφαλῶς ὥς καύσιμος ὕλη. Τῆς ξάνσεως προηγεῖτο βεβαίως ἡ δι' ὕδατος κατεργασία καὶ τὸ διὰ κοπάνου θρυμμάτισμα τῆς καλάμης, ἡκολούθει δὲ τὸ καθάρισμα τῶν ἰνῶν διὰ δευτέρας ξάνσεως καὶ ἡ νῆσις αὐτῶν²⁾.

2. Ἡ χρῆσις τοῦ ἐκ καννάβεως στυππείου εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον. Στυππειουργοὶ καὶ συνδῆκαι ἐργασίας αὐτῶν.

Γνωστὸν τυγχάνει ὅτι ἐν τῶν χαρτοκρασιατικῶν τοῦ Ἑλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ ἀποτελεῖ ἡ συντελεσθεῖσα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μεγάλη ποσὸς εἰς τὰς μεθόδους τῆς ναυπηγικῆς³⁾. Ἡ Πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτος ἐπωφελέθη αὐτῶν χάρις εἰς τὰ

ἐθνικῆς καταστροφῆς τοῦ 1922 ἐκαλλιεργεῖτο εἰς εὐρείαν κλίμακα ὑπὸ τῶν Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Ἀνατολ. Θράκης καὶ τοῦ Πόντου, παλαιότερον δὲ καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὡς δεικνύουν τὰ περισωθέντα τοπωνύμια (Καννάβα ἐν Καρύστῳ, Κανναβάκι ἐν Πηλῳ, Καναβίστρα ἐν Αἰτωλίᾳ, Κανναβοκήπια ἐν Ἡπείρῳ, Κανναβούρι ἐν Θάσῳ κλπ.). Ἡ κατεργασία τῆς καλάμης τῆς καννάβεως ἐν Θράκῃ καὶ Πόντῳ ἐγίνετο, ἐξακολουθεῖ δὲ νὰ γίνεταί σήμερον ἔτι εἰς τὴν ἑλληνικὴν Κύπρον, κατὰ τὸν αὐτὸν πρὸς τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς λινοκαλάμης τρόπον (βλ. ἀνωτ. σελ. 189-193): ἐμβάπτισις εἰς τὸ ὕδωρ ἐπὶ 5-10 ἡμέρας, ἀποξήρανσις εἰς τὸν ἥλιον, κοπάνισμα μὲ τὸν «κόπανον» καὶ ἐν συνεχείᾳ μὲ τὴν «μέλικα» ἢ «μελικέα», καθάρισμα μὲ τὴν «βούρτσα», κτένισμα μὲ τὸ «σκουλλόχτενο» ἢ τὸν «χτενέα», διάθεσις εἰς «σκουλλιά», ἐξ ὧν τὰ καλῆς ποιότητος ἐνθίζοντο διὰ τὴν κατασκευὴν στήμονος, τὰ δὲ δευτέρας ποιότητος διὰ τὴν κατασκευὴν κρόκης. Βλ. Δ. Πετροπούλου, Ἀρχ. Θρακ. Θησ. 6 (1939/1940), 229-230. Παπαρέτου, Κυπρ. Σπουδαὶ 8 (1944), 68 ὑποσ. 1.

¹⁾ Ἐὰν εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ὑπάρχῃ ἀμφιβολία τις μεταξὺ καννάβεως καὶ στυππείου ἐκ λίνου (βλ. ἀνωτ. σελ. 196 ὑποσ. 5. Πβλ. Rostovtzeff, A. Large Estate, 117 ὑποσ. 88), οὐδεμία γεννᾶται ἀμφιβολία εἰς τὰς δύο ἄλλας, ἐνθα πρόκειται σαφῶς περὶ ἐργασίας «στυππειουργῶν», τεχνιτῶν δηλ. ἀσχολουμένων μὲ τὴν κατασκευὴν εἰδῶν ἐκ καννάβεως (πβλ. κατωτ. σελ. 222). ²⁾ Βλ. διὰ τὴν ξάνσιν P.S.I., 404, 5 (ἀνωτ. σελ. 196 ὑποσ. 5), διὰ τὴν νῆσιν ἀνωτ. σελ. 165 ὑποσ. 2., 197 ὑποσ. 3.

³⁾ Βλ. Beloch, Gr. Gesch. IV² 1, 298-299. Tarn, Hellenist. Civilis., 55-56. A. Koester ἐν Kromayer-Veith, Heerw. u. Kriegsf. d. Gr. u. Röm., 182-184.

ἄφθονα χρηματικά μέσα τὰ ὅποια διέθετεν¹⁾. Ἐπὶ τῶν πρώτων Πτολεμαίων καὶ ὁ πολεμικὸς στόλος τῆς χώρας ὑπῆρξεν ἰσχυρὸς²⁾ καὶ ὁ ἐμπορικὸς ἱκανὸς νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου³⁾ καὶ τῶν διὰ τοῦ Νείλου μεταφορῶν⁴⁾. Εἶναι ἐπομένως εὐνόητον, ὅτι ἡ μεγαλυτέρα ποσότης τοῦ παραγομένου «στιππείου» διετίθετο διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ναυπηγήσεως καὶ τῆς ἐξαργύσεως τῶν πλοίων⁵⁾. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ πρὸς τοῦτο ὑπάρχουσα ἐν τῇ χώρᾳ ποσότης ἐξ αὐτῆς ἦτο μεγάλη, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι Πτολεμαῖος ὁ Εὐεργέτης Α' ἠδυνήθη νὰ ἀποστείλῃ εἰς τοὺς σεισμοπλήκτους Ροδίους διὰ τὰς ναυπηγικὰς τῶν ἀνάγκας, μεταξὺ ἄλλων, καὶ δωρεὰν ἐκ «τρισχιλίων ταλάντων στιππίου»⁶⁾. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα κατασκευάζοντο ἐξ αὐτοῦ, ὥς σάκκοι⁷⁾, εἶδη σαγῆς ὑπο-

¹⁾ Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐναυπηγῆθη τὸ μεγαλύτερον πολεμικὸν τῆς ἐποχῆς (196 μ. μήκους καὶ 16 1/2 μ. πλάτους) καὶ ἡ πολυτελεστέρα βασιλικὴ θαλαμηγός. Βλ. Ἀθην. V, 203 d - 206 d. Πβλ. Ἀππ. Προοίμ. 10.

²⁾ Βλ. Ἀππ. Προοίμ. 10. Πβλ. *Bouché-Latour*, *Hist. d. Lag.* IV, 64. *Bevan*, *Ptolem. Dynasty*, 174-175.

³⁾ Περὶ αὐτοῦ βλ. *Wilcken*, *Hellenist. Wirtschaft*, 68 κ.ἐξ. *Punt-Fahrten in d. Ptolemäerzeit*, 86 κ.ἐξ. *Tarn*, *Hellenist. Civilis*, 212-217. *Andréades* ἐν *Mélanges Glotz* I, 7-48. *Préaux*, *Écon. royale d. Lag.*, 353-379. *Rostovtzeff*, *Foreign Commerce*, 734-769. *Hellenist. World* I, 386-397. II, 922-929. 1243 κ.ἐξ.

⁴⁾ Τόση ἦτο ἡ διὰ τοῦ Νείλου δραστηριότης μεταφορῶν, ὥστε καὶ ὁ βασιλεὺς διέθετεν ἴδια πλοῖα πρὸς τοῦτο καὶ ὁ Διοικητὴς Ἀπολλωνίου ἴδιον «στόλον». Βλ. *Rostovtzeff*, *A Large Estate*, 122-125. *Préaux*, ἐνθ. ἀν., 344. *M. Merzagora*, *Aegyptus* X (1929) 105-48.

⁵⁾ Διὰ τὴν ἐντελὴ ἀπόφραξιν τῶν μεταξὺ τῶν σανίδων ἐλαχίστων κενῶν (καλαφάτισμα) καὶ διὰ τὴν κατασκευὴν σχοινίων (βλ. Ἀθην. V, 206 f. *Πολυδ.* Ὀνομαστ. I, 84. *Plin.* XIX, 29. 173. *Varro*, *R.R.I.*, 22, 1. 23, 6. *Colum.* VI, 2, 3. XII, 52, 8. Πβλ. *Blümner*, *Technologie* I², 297/298. *Orth*, *RE* ἀρθρ. *Hanf* σελ. 2315. Εἰς τοὺς πατύρους τοῦ Ζήνωνος ἀναφέρεται «στιππειον» (P.C.Z. 59514, 7-8) ἢ «σχοινία ἐντελῆ στύπια» (P.C.Z. 59755, 5-6. Πβλ. 59780, 3) διδόμενα ἢ ἀγοραζόμενα πρὸς χρῆσιν τῶν πλοίων τοῦ Ἀπολλωνίου. Πβλ. *P. Col. Z.* 5, 23. 39, 10, σχόλ. Τὴν μεγάλην χρῆσιν τῆς καννάβως πρὸς κατασκευὴν σχοινίων ἀποδεικνύει καὶ τὸ ὅτι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος (ἐν Αἰτωλίᾳ, Εὐρυτανίᾳ, Κρήτῃ, Καλύμνῳ, Μάνῃ, Νάξῳ, Ρόδῳ, Σάμῳ κ. ἄλλαχοῦ) «κανναβεά», «κανναβίδι» ἢ «κανναβιδεὰ» σημαίνει σήμερον τὸ «σχοινί».

⁶⁾ Πβλ. *Πολυβ.* V, 89, 2. (Πβλ. ἀνωτ. σελ. 149 ὑποσ. 1., 203 ὑποσ. 1.)

⁷⁾ Εἰς τὸν P.S.I. 573 (ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Ζήνωνος) γίνεται λόγος περὶ ἀντικειμένων κατασκευαζομένων ὑπὸ «στιππεουργῶν», ἀλλὰ μὴ καθοριζομένων ἔνεκα τῆς φθορᾶς τοῦ πατύρου. Εἰς τοὺς στ. 4-5 περιέχεται ἡ φράσις: «εἰ δὲ ἐ[κ] τῆς ἀνάγκης χρεῖα ἐστὶν τούτῳ ἀπολέξαντες ἄλλους τρεῖς συν[τελείτ]ωσαν (ὁ ἐκδ. συμπληρώνει «συν[λαβέτ]ωσαν», τὸ ὅποιον οὐδὲν ἔχει νόημα εἰς τὴν φράσιν) «ἡμῖν οἱ στιππεουργοί». Ὑποθέτω, ὅτι «οἱ ἄλλοι τρεῖς» εἶναι πιθανώτατα σάκκοι ἐκ καννάβως. Εἰς τὸν ἐν S.B. 6801 πάπυρον (βλ. *Jouquet*, *Biblioth. de l'École des Hautes Études* n° 230, 1921 σελ. 229) ἀναφέρεται ἐπίσης: τὸ παράσιρον τὸ στύππεινον, ἐν ᾧ

ζυγίων¹⁾ καὶ λοιπά²⁾). Πιθανῶς δὲ καὶ ἐνδύματα κατεσκευάζοντο ἐκ στυπλείου καννάβεως, μολονότι τοῦτο δὲν μαρτυρεῖται μέχρι τοῦδε ἐκ τῶν παπύρων τῆς ἐποχῆς. Εἰς τοὺς τελωνικοὺς νόμους τοῦ Φιλαδέλφου, ἐν τούτοις, ἀναφέρονται καὶ τὰ «στύππεινα» μεταξὺ τῶν ἄλλων προϊόντων τῆς ὑφαντουργίας τῶν ὁποίων καθορίζεται ὁ τρόπος τῆς πωλήσεως³⁾. Εἶναι δύσκολον νὰ πιστεύσῃ τις, ὅτι ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦτον ἐννοοῦνται μόνον οἱ σάκκοι, τὰ σχοινία καὶ τὰ ὅμοια εἶδη ἐκ καννάβεως.

Ὅπως δὴποτε ὅμως, ἐκ τῶν παπύρων πιστοῦται ὅτι εἰς τὴν κατεργασίαν τῆς καννάβεως καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐκ τοῦ στυπλείου αὐτῆς ὑφαινομένων ἢ πλεκόμενων εἰδῶν ἡσχολοῦντο εἰδικοί τεχνῖται, οἱ «*στυππειουργοί*»⁴⁾. Φαίνεται ὅτι ἦσαν, ὥς καὶ οἱ λινουργοί⁵⁾, Αἰγύπτιοι κατὰ κανόνα⁶⁾. Οἱ ἴδιοι δηλαδὴ τεχνῖται, οἵτινες πρὸ τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς καλλιεργείας τῆς καννάβεως εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἡσχολοῦντο μὲ τὴν κατασκευὴν σάκκων, σχοινίων, δικτύων κλπ. ἐκ τοῦ κατωτέρας ποιότητος στυπλείου τοῦ λίνου, ἐθεωρήθησαν πιθανῶς εἰδικοί διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν αὐτῶν ἀντικειμένων ἐκ τοῦ στυπλείου τῆς καν-

τάς λ (ἀριάβας) τῶν ἀλφίτων κατήγαγον». Πρόκειται περὶ ἱστίου ἐκ καννάβεως χρησιμοποιηθέντος ἀντὶ σάκκου εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ πάπυρος. (βλ. *Sougnat*, αὐτόθι σελ. 230). Καὶ σήμερον ἐν Ράδφ «*κανναβίτσα*» λέγεται ὁ «*σάκκος*».

¹⁾ Εἰς τὸν P. C. Z. 59871, 12 ἀναφέρονται «*προβαταὶ καὶ κορυφαῖαι ἐκ στυππ(είου)*».

²⁾ Οὕτω, εἰς τὸν P. Mich. Z. 120 ἀναφέρεται «*λίνον στυππύϊνον πεπλυμένον ἀνὰ πήχεις ρδ' (100'/4) α (ἔν) ὧν ὅλη μναῖ μς (40' 1/2) καὶ ἕτερον ὅλη μναῖ λε (35)*». Ὁ *Edgar* νομίζει ὅτι πρόκειται περὶ ὑφάσματος κατεσκευασμένου ἐκ λίνου («*a piece of coarse fibre linen*»). Εἶναι ὅμως φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ ἀντικειμένου κατεσκευασμένου ἐκ καννάβεως. Θὰ ἦτο τις διατεθειμένος νὰ ὑποθέσῃ ὅτι πρόκειται περὶ ἱστίου κανναβίνου, ἐὰν τὸ βάρος δὲν ἦτο δυσαναλόγως μικρόν ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ μῆκος. Διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ δικτύου ἢ σχοινίου λεπτοῦ πρὸς κατασκευὴν δικτύου (βλ. ἀνωτ. σ. 180 ὑποσ. 4), μολονότι ἡ μνεῖα ὅτι τοῦτο ἦτο «*πεπλυμένον*» προκαλεῖ δισταγμὸν ὥς πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ δικτύου ἢ τοῦ σχοινίου.

³⁾ Βλ. *Rev. Laws*, 103, 2. Πβλ. ἀνωτ. σελ. 215 ὑποσ. 2.

⁴⁾ Βλ. P. C. Z. 59472, I. 59489, 12/13. 59800, 4. P. S. I. 573, 1, 5. Ἡ γραφὴ τῆς λέξεως ὥς καὶ ἡ τῆς «*στυππειῶν*» ποικίλλει: *στυππιουργός* (P. C. Z. 59489, 1), «*σιππινουργός*» (P. C. Z. 59472, I. 59800, 4), «*σιππειουργός*» (P. S. I. 573, 5) καὶ «*σιππειουργός*» (αὐτόθι στ. 1). Πβλ. *Liddell-Scott* ἐν λ. καὶ *Mayser*, *Gr. d. Papyr.* I' 3, Διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν καὶ Βυζαντινὴν ἐποχὴν βλ. *Ar. Calderini* ἐν *Raccorta Lumbroso*, 80-81.

⁵⁾ Πβλ. ἀνωτ. σελ. 200 ὑποσ. 3, 4.

⁶⁾ Εἰς τούτων εἶναι γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα *Νεκτοσίρις* (P. C. Z. 59472, 1), ἀλλὰ κατὰ τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα καὶ οἱ «*συνέταιροι*» του ἦσαν ἐπίσης ἰθαγενεῖς. Τὴν αὐτὴν ἐντύπωσιν ἀφίνουν καὶ αἱ ἄλλαι μαρτυρίαι τῶν παπύρων, εἰς τὰς ὁποίας μνημονεύονται ἄνωνύμως (βλ. P. S. I. 573, 1, 5. P. C. Z. 59489, 12. 59800, 4).

νάβεως. Τοῦτο διδάσκει προφανῶς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ζήνων δὲν εὑρισκεν εἰδικούς «στυππειουργούς» εἰς τὴν νέαν κώμην τῆς Φιλαδελφείας καὶ ἠναγκάζεται νὰ μετακαλέσῃ ἐξ ἄλλων νομῶν τῆς χώρας¹⁾.

Ἄν μάλιστα θελήσῃ τις νὰ κρίνῃ ἐκ τῆς εἰδικῆς περὶ αὐτῶν πληροφορίας καθ' ἣν οἱ περισσότεροι, εὐθὺς ὡς ἀπεμακρύνθη ὁ Ζήνων, ἐγκατέλειψαν τὴν ἐργασίαν των καὶ «ἀπῆλθον», παρέστη δὲ ἀνάγκη ἐπεμβάσεως τῶν κρατικῶν ὀργάνων διὰ νὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ ἐπανέλθουν εἰς αὐτήν²⁾, πρέπει νὰ συμπεράνῃ ὅτι οἱ ὄροι τῆς ἀμοιβῆς των δὲν ἦσαν εὐνοϊκοί. Ἐξ ἄλλων ἐν τούτοις πληροφοριῶν τῶν παπύρων τοῦ Ζήνωνος καταφαίνεται ὅτι οἱ «στυππειουργοί» εἰργάζοντο ὡς ἐλεύθεροι ἐργάται³⁾. Τοῦτο δὲν σημαίνει βεβαίως ὅτι εἶχον τὴν εὐχέρειαν νὰ διαπραγματεύωνται ἐλευθέρως τὰ τῆς ἀμοιβῆς των, δεδομένου ὅτι εἰργάζοντο διὰ λογαριασμὸν τοῦ Διοικητοῦ. Ἐὰν εἴχομεν εἰς τὴν διάθεσίν μας πληροφορίας ἀναφερομένας εἰς τὴν ἐργασίαν τῶν στυππειουργῶν καὶ ἐκτὸς τῆς δωρεᾶς τοῦ Ἀπολλωνίου, θὰ ἦτο ἴσως δυνατόν νὰ κρίνωμεν περὶ τῶν ὄρων τῆς ἀμοιβῆς αὐτῶν μετὰ μεγαλυτέρας πιθανότητος.

Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ εἴμεθα ἐφεκτικοὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἀσκήσεως τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου τὸσον ἐπὶ τῆς ἐργασίας τῶν στυππειουργῶν, ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς παραγωγῆς καὶ διανομῆς τῶν ἐκ καννάβews εἰδῶν. Τὰ τελευταῖα ταῦτα εἰς τοὺς παπύρους τοῦ Ζήνωνος φαίνονται πωλούμενα ἄνευ περιορισμῶν⁴⁾. Ἐν τούτοις, ἐκ τῶν «τελωνικῶν νόμων» τοῦ Φιλαδέλφου ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ πώλησις των ὑπέκειτο, ὡς εἴπομεν, κατὰ τινα τρόπον εἰς τὸν ἐλεγχον τοῦ Κράτους. Πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ἐντεῦθεν, ὅτι ὠρισμένα ἐξ αὐτῶν (τὰ ὑφάσματα π.χ.) ἐπωλοῦντο ὑπὸ τὸν ἐλεγχον τοῦ Κράτους, ἄλλα δὲ (ὡς τὸ ἀκατέργαστον στυππεῖον, τὰ σχοινία, αἱ φορβέαι κλπ.) ἐπωλοῦντο ἄνευ περιορισμοῦ⁵⁾; Εἶναι πιθανόν, ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει μένει ἡ ἀπορία, πῶς τὸ Κράτος ἐξησφάλιζε τὴν διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἀπαιτουμένην ποσότητα ἐκ τῶν δευτέρων εἰδῶν. Ἐκ τῆς ἐλλείψεως ὡσαύτως οἰασθήποτε μνείας τῶν στυππειουργῶν εἰς τὰ «φιλάνθρωπα» Πτολεμαίου Εὐεργέτου τοῦ Β' θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οὗτοι δὲν ὑπῆγοντο εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν «ὑποτελῶν καὶ ἐπιπλεγμένων ταῖς προσόδοις⁶⁾».

¹⁾ Βλ. P. C. Z. 59472 (ἐκ τοῦ Ἀφροδιτοπολίτου νομοῦ· βλ. τὴν εἰσαγ. εἰς τὸν πάπυρον ὑπὸ *Edgar*, Ὑπενθυμίζω ὅτι καὶ λινουργοὺς μετεκάλει ἐξ ἄλλων περιφερειῶν ὁ Ζήνων· πβλ. ἀνωτ. σελ. 183 ὑποσ. 3. ²⁾ Πβλ. ἀνωτ. σελ. 202 ὑποσ. 3.

³⁾ Βλ. P. C. Z. 59176, 41. 59489, 12. 59781, 3, 12, 18. 59800, 4. P. S. I. 404. 573.

⁴⁾ Βλ. P. C. Z. 59176, 125. 59514. 7. 59755, 5-6. 59781, 4, 12. P. Mich. Z. 120. P. Col. Z. 5, 23. ⁵⁾ Πβλ. ἐν τούτοις Rev. Laws, 100, 5.

⁶⁾ Βλ. ἀνωτ. σελ. 141 ὑποσ. 1., 176 ὑποσ. 5., 204 ὑποσ. 1., 213 ὑποσ. 1.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ Κράτος ἐξησφάλιζε πάντοτε τὴν διὰ τὰς ἀνάγκας του ἐργασίαν τῶν στυππειουργῶν διὰ τεχνιτῶν προσλαμβανομένων καὶ ἀπολυομένων κατὰ τὰς ἐκάστοτε περιστάσεις, ἄνευ προκαθωρισμένων δηλαδὴ ὑποχρεώσεων; ἢ ὅτι αἱ νομικαὶ ὑποχρεώσεις αἱ ἀφορῶσαι τοὺς λινουργοὺς καὶ τοὺς ἄλλους «ὑποτελεῖς» περιελάμβανον καὶ τοὺς στυππειουργοὺς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν πρώτων Πτολεμαίων, ἔπαυσαν ὅμως ἰσχύουσai ὡς πρὸς τούτους ἀπὸ τοῦ 2^{ου} αἰῶνος μόνον; Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων ἡ ἀπάντησις δὲν εἶναι δυνατή.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἡ μελέτη τῶν Πτολεμαϊκῶν παπύρων, ἰδιαίτερος δὲ τῶν τοῦ 3^{ου} αἰῶνος, ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσωμεν τὴν ἐξαιρετικὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα, ἣτις σημειοῦται ἐν τῇ χώρᾳ κατὰ τοὺς πρώτους ἰδίᾳ χρόνους τῆς Πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἣτις ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα δύο κυρίως παραγόντων: 1^{ον} τῆς ὑπὸ τῶν βασιλέων ἐφαρμοσθείσης οἰκονομικῆς πολιτικῆς με πρῶτον τὴν ἀνάπτυξιν ὅλων τῶν κλάδων τῆς γεωργίας, τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ, καὶ τὴν ἐντεῦθεν αὐξήσιν τοῦ κρατικοῦ πλούτου. 2^{ον} τῆς ὑπὸ τῶν νέων κατοίκων τῆς χώρας, Ἑλλήνων καὶ ἄλλων ἀποίκων, ἐπιδειχθείσης ἐνεργοῦ συμμετοχῆς εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τῆς χώρας.

Οἱ Πτολεμαῖοι ἐνεθάρρυναν καὶ ἐβοήθησαν παντοιοτρόπως τὴν ἐγκατάστασιν εἰς τὴν χώραν τοῦ νέου καὶ δραστηριοῦ τούτου στοιχείου. Διὰ τῶν γραμμῶν τῶν παπυρικῶν κειμένων τῆς ἐποχῆς διακρίνεται κινούμενον πλῆθος ἀποίκων, οἵτινες προσπαθοῦν νὰ δημιουργήσουν ὄρους διαβίωσης καλυτέρους ἐκεῖνων ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἔζων εἰς τὸν τόπον τῆς καταγωγῆς των καὶ νὰ προσαρμόσουν συγχρόνως τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὸν τρόπον τῆς ζωῆς των πρὸς τὰς εἰς τὴν νέαν των πατρίδα κρατούσας συνθήκας.

Οὕτω, οἱ Ἕλληνες ἀποικοὶ, ὑποχρεωμένοι νὰ φροντίσουν διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς τροφῆς καὶ κυρίως τῶν ἐνδυμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ἦσαν συνηθισμένοι, ἐστράφησαν πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ποιμνιοτροφίας καὶ τὴν ὁργάνωσιν τῆς ἐριουργίας. Κατ' ἀκολουθίαν, εἰσήγαγον εἰς τὴν χώραν τὰ ὡς πρὸς ταῦτα κρατοῦντα εἰς τὴν παλαιάν των πατρίδα ἔθιμα ποιμνιοτροφίας, μεθόδους περιποιήσεως, ἐπεξεργασίας καὶ χρησιμοποίησεως τῶν ἐρίων καὶ τὴν εἰς ταῦτα ἀναφερομένην ὁρολογίαν. Αἱ σχετικαὶ ἐκ τῶν παπύρων πληροφορίαι βοηθοῦν προφανῶς εἰς ἐπιβεβαίωσιν ἢ συμπλήρωσιν τῶν γνώσεών μας ὡς πρὸς τὰ κρατεῦντα εἰς τὴν ποιμνιοτροφίαν καὶ τὴν ἐριουργίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἐπιβεβαιοῦν δὲ συγχρόνως τὸ συμπέρασμα ὅτι ταῦτα κατ' οὐδὲν σχεδὸν διέφερον τῶν καὶ σήμερον κρατούντων εἰς τὴν ποιμνιοτροφίαν καὶ τὴν οἰκιακὴν ἐριουργίαν τῆς Ἑλλάδος.

Οἱ βασιλεῖς, συνεπεῖς πρὸς τὸ πρόγραμμα τῶν, ἐβοήθησαν καὶ διὰ τοῦ προσωπικοῦ παραδείγματος καὶ διὰ δημοσιονομικῶν μέτρων τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κλάδου τούτου τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐντελὴς νέος διὰ τὴν Αἴγυπτον καί, ὡς ἐκ τούτου, ἓν τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς Ἑλληνικῆς κατοχῆς. Δὲν παρέλειψαν ὅμως νὰ ὑπαγάγουν τοῦτον εἰς τὰ πλαίσια τοῦ συστήματος τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τῶν πρὸς ὄφελος τοῦ βασιλικοῦ ταμείου : φόρος ἐπὶ τῶν νομῶν, φόρος ἐπὶ τῶν κτηνῶν κατὰ κεφαλὴν, παρακρατῆμα ἴσως ἐπὶ τοῦ παραγομένου ἐρίου, ἔλεγχος πιθανῶς μὲν καὶ ἐπὶ τῆς παραγωγῆς, ἀσφαλῶς δὲ ἐπὶ τῆς πωλήσεως τῶν εἰς τὴν κοινὴν κατανάλωσιν διδομένων προϊόντων τῆς ἐριουργίας.

Ἀλλὰ τὴν μεγαλυτέραν ἐκ τῆς ὑφαντουργίας ὠφέλειαν ἐπεδίωξαν νὰ προσπορισθῶν οἱ Πτολεμαῖοι διὰ τῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς λινουργίας, ἣτις ἀπετέλει ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων ἓνα τῶν ἀνθηροτέρων κλάδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τῆς Αἰγύπτου. Ἡ καλλιέργεια τοῦ λίνου εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἦτο σχεδὸν ἀνυπαρκτος καὶ ἡ λινουργία ξένη πρὸς τὰς συνήθεις τῶν κατοίκων αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων εἰς τὴν ἐκ τῶν Πτολεμαίων δοθεῖσαν ὠθησιν εἰς τὴν ὑφαντουργίαν τῶν λινῶν περιωρίσθη σχεδὸν μόνον εἰς τὴν αὔξησιν καὶ βελτίωσιν τοῦ παραγομένου λίνου. Ἡ ἐπεξεργασία ὅμως τῆς λينوκαλάμης καὶ ἡ περαιτέρω χρησιμοποίησις τῶν ὑφαντικῶν αὐτῆς ἱνῶν εἰς τὴν ὑφαντουργίαν παρέμεινεν, ὡς καὶ πρότερον, εἰδικότης τῶν Ἰθαγενῶν. Πάντως, αἱ ἐκ τῶν παπύρων τῆς ἐποχῆς μαρτυρίαι ἀποδεικνύουν ὅτι αἱ τότε ἐφαρμοζόμεναι μέθοδοι κατεργασίας τῆς λينوκαλάμης καὶ τῶν ἱνῶν αὐτῆς, ὡς καὶ ἡ ἐν χρήσει Ἑλληνικὴ ὁρολογία, εἴτε γνωσταὶ καὶ πρότερον εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα εἴτε τότε τὸ πρῶτον διαμορφωθεῖσαι, ἐξακολουθοῦν ὑφιστάμεναι ἀμετάβλητοι κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν παρ' ἡμῖν οἰκιακὴν βιοτεχνίαν τῆς λινουργίας.

Εἰς τὸ ἐνεργητικὸν τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων πρέπει νὰ καταλογισθῇ ἡ εἰσαγωγή τῆς καλλιιεργείας τῆς καννάβεως εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, δυναμένη νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκ τούτου ὡς ἓν τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς νέας πολιτικῆς καταστάσεως τῆς χώρας. Περὶ τῆς χρησιμοποίησεως τῆς καννάβεως εἰς τὴν καθ' αὐτὸ ὑφαντουργίαν οὐδὲν σχεδὸν μαρτυρεῖται ἐκ τῶν παπύρων. Ἡ ἐπέκτασις ἐν τούτοις τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου ἐπὶ τῶν εἰς τὴν κατανάλωσιν διδομένων προϊόντων τῆς κανναβουργίας ἀποδεικνύει, ὅτι ἐγένετο ἓν τι μῆτρον τοιαύτη χρῆσις τῶν ὑφαντικῶν ἱνῶν τῆς καννάβεως. Πάντως, τὰ ἐκ τῶν παπύρων ὑπάρχοντα στοιχεῖα πιστοποιοῦν, ὅτι τὸ ἐκ τῆς καννάβεως στυππεῖον ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ τότε, ὡς καὶ σήμερον, εἰς τὴν ναυπηγικὴν καὶ εἰς τὴν σχοινοουργίαν κυρίως.

Εἰς τὸ σύστημα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τῶν Πτολεμαίων ἡ ὑφαντουργία

ἀπετέλεσε μίαν τῶν σπουδαιοτέρων πηγῶν πλούτου τῆς χώρας. Διὰ τοῦτο ὁ κρατικός ἔλεγχος ὑπῆρξεν ὡς πρὸς αὐτὴν λεπτομερὴς καὶ ἄγρυπνος. Ἐκαμα ἀνωτέρω ἐπανειλημμένως λόγον περὶ κρατικοῦ «μονοπωλίου» τῆς ὑφαντουργίας εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον, ἀκολουθῶν ὡς πρὸς τοῦτο τὰς γνώμας καὶ τὴν καθιερωμένην ὁρολογίαν τῶν ἐγκυροτέρων ἐρευνητῶν. Εἶμαι ἐν τούτοις ὑποχρεωμένος νὰ διατυπώσω τὴν ἐπιφύλαξιν ὅτι, ἔνεκα τῶν κενῶν τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὰ σχετικὰ δεδομένα, δὲν εἶναι ἴσως ἀπολύτως ἀκριβὲς νὰ γίνεται λόγος περὶ κρατικοῦ «μονοπωλίου» τῆς ὑφαντουργίας ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου.

Δὲν εἴμεθα ὄντως εἰς θέσιν νὰ καθορίσωμεν ἐπακριβῶς τὸν τρόπον καὶ τὴν ἔκτασιν τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ ἐπὶ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διαθέσεως τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ τῶν προϊόντων τῆς ὑφαντουργίας, ὡς καὶ τὸν ῥόλον, τὸν ὁποῖον ἔπαιξαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συστήματος αἱ προηγουμένως κρατοῦσαι ὡς πρὸς τοῦτο ἀντιλήψεις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἢ τὴν Φαραωνικὴν οἰκονομίαν. Εἶναι, ἄλλως τε, πιθανώτατον ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι δὲν ἠκολούθησαν ὁμοιόμορφον σύστημα ἐλέγχου ἐφ' ὅλων τῶν κλάδων τῆς ὑφαντουργίας. Εἰς τὸν κλάδον τῆς λινουργίας, π. χάριν, υἱοθέτησαν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ κρατοῦντα εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον. Ἀπόδειξις ὅτι δὲν ἔθιξαν τὸ προϋπάρχον προνόμιον τῶν ἱερῶν τῆς χώρας ὡς πρὸς τὴν ὑφαντουργίαν τῶν βυσσίνων ὑφασμάτων. Ἐφήρμοσαν ὅμως σύστημα αὐστηροτέρου ἐλέγχου καὶ φορολογίας ἐπὶ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διαθέσεως τῶν προϊόντων καὶ τῆς βυσσουργίας εἰδικῶς καὶ τῆς λινουργίας γενικώτερον. Ὁ ἔλεγχος οὗτος ὑπῆρξεν ἐλαστικώτερος ὡς πρὸς τὰ ἀφορῶντα τὸν κλάδον τῆς ἐριουργίας, ὅστις διετήρησε τὸν Ἑλληνικόν, οὕτως εἰπεῖν, χαρακτῆρά του. Ἡ ἐπέμβασις τοῦ Κράτους περιορίζετο, φαίνεται, κυρίως ἐπὶ τῆς διαθέσεως μόνον τῶν προϊόντων τῆς ἐριουργίας.

Δὲν πρέπει πάντως νὰ νομισθῇ, ὅτι ὁ κρατικός παρεμβατισμὸς ἐπὶ τῆς ὑφαντουργίας ἐσήμαινε κατάπνιξιν πάσης ἰδιωτικῆς ἐλευθερίας καὶ πρωτοβουλίας ἢ ἀνοικτιρμονα ἐκμετάλλευσιν τεχνιτῶν καὶ καταναλωτῶν. Εἶναι ἀντιθέτως λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ ἐπέμβασις τοῦ Κράτους διὰ λόγους φορολογικοὺς ἀπέβη πρὸς ὄφελος μᾶλλον παρὰ πρὸς ζημίαν ἀμφοτέρων. Οἱ τεχνῖται μάλιστα, ὅχι μόνον οἱ ἀσχολούμενοι εἰς τὴν ἐριουργίαν ἀλλὰ καὶ οἱ ἀσχολούμενοι εἰς τὴν λινουργίαν καὶ τοὺς κλάδους αὐτῆς, φαίνεται ὅτι κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν εἰργάζοντο ὑπὸ συνθήκας καλυτέρας τῶν ὑφισταμένων ἐπὶ τῶν Φαραώ. Ὅπως δὲποτε οἱ Πτολεμαῖοι ἐπέτυχον, χάρις εἰς τὸ ἐφαρμοσθὲν μεικτὸν σύστημα κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐνισχύσεως τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας ἀφ' ἑτέρου, συμπληρούμενον καὶ διορθούμενον κατὰ τὰς ἐκάστοτε περιστάσεις, νὰ διατηρήσουν τὴν ὑφαντουργίαν τῆς χώρας ἐν ἀκμῇ μέχρι τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων (Πρβλ. *Oros.* VI, 19, 20).

ΠΙΝΑΞ ΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- ἀγαθὺς 167, 3. 169
 ἀγκάλιστρος 168, 2, 3
 ἀγκίνι 162, 5
 ἄγκιστρον 162, 5. 165
 ἀδράχτι 162 - 165. 197
 ἄδραχτος 167, 4
 ἀθάνατος 128 - 130
 αἶγες 92. 93. 129, 4. 131, 1,
 4. 132, 2. 133, 3. 145-147
 αἶγες (Αἰθιοπικαί) 150, 1
 — (Θηβαῖαι) 93, 1. 150, 1
 αἰγοπρόβατα 91, 3. 92, 1.
 102, 6. 109, 4. 111, 2. 112, 3
 αἰγοτροφία 87. 101. 145-147
 αἰπόλος 129, 4. 131, 1. 146.
 147
 ἀκατανέμητος 115, 1
 ἄκερσος 134, 5
 ἀκακῆτιν 166, 3
 ἀλεκάτη 162, 2
 ἄλουργῆς 216, 5
 ἀναγραφή (λείας) 100. 101.
 102, 2. 106
 ἀνακυκλίζω 168, 3
 ἀναχωρῶ 129, 4. 174
 ἀνέμη 168, 5. 169, 1, 3
 ἀντίλυτρος 168, 3
 ἀπάλα 157, 1
 ἀπογραφή (λείας) 101, 3.
 103-109. 146, 8
 ἀποκροκύνδι 156, 3
 ἀποκτένισμα (στυπείου)
 220
 ἀριθμηταὶ 102. 103
 ἀριθμητικὸν (τέλος) 102.
 103
 ἄρνες (ἐφέτειοι) 132, 6.
 ἄρνιον 132, 6.
 ἄρουρα 96, 3
 ἀρπεδόνες 165, 3. 170, 7.
 182, 2
 ἀρχιφυλακίτης 98, 2
 ἄτρακτος 162, 3. 165. 167,
 4. 169. 197
 ἀτράκτιον 162, 3. 166, 4.
 αὐτόχροος 144, 4
 ἄφορα (πρόβατα, αἶγες)
 130.
 ἄψοφα (πρόβατα) 130, 4
 βαμβακέα 87
 βάμβαξ 87, 4, 5. 89, 1
 βάπτω (ἔρια) 144, 2
 βαφεὺς (ἐρίων) 173
 βαφή (ἐρίων) 144. 154. 1
 βεβαιωτὴρ 103, 1
 βούρτσα 191, 6. 219, 3
 βυσσινί (χρῶμα) 205, 2
 βύσσινος 203-207. 210-
 216
 βύσσος 182. 204-209. 211
 βυσσουργικά βλ. ἐργαλεῖα
 βυσσουργοὶ 89, 2. 200, 3.
 204, 1. 211, 3. 212-213. 216
 γενηματοφύλακες 115, 3
 γέρων 165, 2. 197, 3
 γῆ (βασιλική) 97, 2. 114, 3
 — (ἐν ἀφέσει), 97, 2. 114, 3
 — (ἱερὰ) 97, 2
 — (ιδιόκτητος) 97, 2
 — (κληρουχική) 97, 2
 — (λινοφόρος) 181, 5. 187
 γῆνα 192, 1
 γιδόμαλλο 150, 2
 γιδοτριχιά 148, 3
 γνέθω, γνέμα βλ. νήθω,
 νήμα
 γνέστρα βλ. νηθίς
 δειγματισμὸς 214
 δέσμη (νήματος) 168. 170
 — (λινοκαλάμης) 184.
 186
 — (καννάβεως) 219
 δεσμίων 169, 7. 170, 1
 διάγραμμα 105, 1. 106, 2
 διάζομαι 168, 1
 δίασμα 170, 6. 198, 2
 διαξαίνω 158, 2
 διδασκαλική 135, 5. 200, 5
 διόρθωμα 106, 2
 ἐκδιοικῶ 116
 ἐκπλύνω 153, 1. 161, 2
 ἐκραβδίζω 161, 2
 ἐκφόριον 115. 8. 116
 ἐμπλεγμαμένοι ταῖς προσό-
 δοις βλ. ὑποτελεῖς
 ἔμποκος 133. 134. 136, 1
 ἐννόμιον 99, 2. 100-114
 116, 3. 117, 7. 8. 146
 ἐντευεῖς 139, 12. 181, 6.
 203, 5
 ἐπελλύχνιον (ἔλαιον) 181, 4
 ἐπίκουρος 133. 134
 ἐπίνητρον 164, 2. 165, 2
 ἐπίποκος 134, 2
 ἐπίσπορα 114, 2, 3
 ἐπιστάτης (φυλακιστῶν) 98, 2
 ἐπίτοκος 133, 3
 ἐπώνιον 110, 4
 ἐργάζομαι (ἔρια) 151, 3. 169,
 7. 173. 175, 4
 ἐργαλεῖα (ὑφαντικά) 159, 1
 — (λινυφαντικά) 193.
 197, 2. 200. 3. 204, 1

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΔΟΧΗΝΟΝ

ἐργαλεία (βυσσουργικά)
204, 1. 213

ἐρέα 122. 136, 5. 143, 9. 159,
1. 175, 6

ἐρεόξυλον (ἔριον ἀπὸ ξύ-
λου) 87. 88. 89, 1

ἔρια (ἀράβια) 125, 6

— (βασιλικά) 123, 4

— (Μιλήσια) 137, 3. 171, 3

— (Ξοϊτικά) 93, 1

— (θερινά) 133, 5

— (προβάτων) 94, 5, 6.

121-130. 135-144

ἐριέμπορος 139, 12. 141, 2

ἔριθος 163, 1. 166, 2. 167, 2
173

ἐριοπλύτης 153, 1. 173, 3

ἐριοπώλης 138, 2. 139, 2

ἐριορραβδισταὶ 161-162. 173

ἐριουργός 155, 1. 166, 2. 6.
174-176. 201

ἐριοῦφάντης 141, 1. 204.
176. 204, 1

ἔριφος 118, 6. 120, 3. 129, 4.
130, 2. 132, 2. 145, 5.

146, 8

ζεματίζω (μαλλιά) 152, 5

ἡλακάτη 162, 2. 165. 197.

βλ. ἀλεκάτη, ρόκκα

ἡμίκουρος 133. 134, 1

ἰδρῶν βλ. τρίχινος

ἱμάτιον 122, 1. 138, 7. 139.
143, 9. 172, 4

ἱματισμός 136, 5. 142. 143, 9

ἱσακμος 160, 4

ἱστεῖον 182, 2

ἱστῖον 180, 4. 206

ἱστός (ὑφαντικός) 159, 1.
160, 4. 182. 203, 1

ἱστός (ὄρθιος) 197. 199

— (ὀριζόντιος) 200, 5

κάλαθος 159, 2

κάλαμος (στημίων) 170, 8

καλάσιρις 178, 2

κάματος 151, 3

κάμηλος 89. 2. 99, 2

κανναβεά 195, 1. 196, 4, 5

καννάβι 201, 1. 219, 8

κανναβίδι 197, 3

κανναβίτσα 221, 7

κάνναβις 87-89. 148, 3. 165,

2. 195, 1. 196, 4, 5. 197, 3.

202, 3. 206, 4. 217-223

κανναβόχτενα 155, 1

καρπάσινος 208, 5

κάρτρα 135, 8

κάταγμα (ἔριου) 154, 6.
157, 1. 158, 2

κατεργάζομαι (λίνον) 106, 4

κείρω (πράβια) 135, 2.
136, 2. 137, 4

κείρω (αἶγας) 135, 2

κερκίδα 169, 3

κερκίδιον 170, 4

κερκίς 169, 3. 170. 197

κλώθω 163, 1. 165, 2

κλώσμα 165, 3

κλωστή 163, 2. 165, 3. 166,

1. 167-168. 169, 1. 180, 4

κλωστήρ 167, 3, 4. 170, 5.
194, 2

κλώστης 167, 4

κοραξός 143, 8

κορυφαία 222, 1

κοσκινευταὶ 187, 1

κουβίρι 167, 3, 4. 194, 2.
197

κουκλί βλ. τσυκλί

κουρά (προβάτων) 133-136

— (αἰγῶν) 150

κουρεὺς 135. 142, 4

κουταλίζω (λινάρι) 191, 6.
201, 2

κουταλίδα 191, 6

κρόκη 88, 4. 89, 1. 156, 3.
164, 2. 166, 7. 170, 2. 193.

197. 207, 7. 219, 8

κροκύδα 156, 3. 193, 2.
195, 1

κροκὺς 156, 3. 193, 2

κτεῖς (ξαντικός) 154, 6.
160, 1, 4

κτεῖς (ὑφαντικός) 155, 1

κτένια (ξαντικά) 156-160.
164, 1

κτενίζω (στυππεῖον) 196,
5. 200

κτενισταὶ 160, 4

κτενιστικὸν (ζεῦγος) 160,
3, 4

κτῆνος 99, 2

κυκλίον 168, 4

κύκλος 169, 7. 170, 1

κωμάρχης 106, 3. 107

κωμογραμματαὺς 107

λανάρια 155, 1. 156, 2.
157, 1. 192. 193

λαναρίζω 155, 1

λανάρισμα 152, 3

λεία 100. 104. 105. 109

λευκέα 182, 4

λευκόλινον 182, 4

λινάρι 178, 6. 180, 4. 188, 5.
189, 2. 190-192. 201, 2

λιναρκόπανος 191, 1

λιναρκοπανίστρα 191, 1

λιναρκοκουταλίστρα 191, 6

λιναρόσπορος 180, 4

λινεά 180, 4

λίνεος 87, 4. 178, 2, 4. 207, 5

λινεψοὶ 198, 3

- λινοβρόχι 188,5. 189,2
 λινοκαλάμη 180, 4. 181, 6.
 182, 2. 191, 2, 4, 5, 6. 192,
 1. 194-195. 196, 4. 197.
 199. 202, 2. 203. 218. 219
 λινόξυλα 191, 1. 196
 λινοποιός 180, 1. 200
 λινουργία 199. 200, 3. 202.
 203, 2
 λινουργός 176. 191, 2, 3.
 198. 201, 1. 203. 204, 1.
 222. 224.
 λινόϋφος 200, 3
 λινυφάνται 200 - 203
 λινυφαντεῖον 198, 2. 203, 5.
 204, 1, 2
 λινυφαντικός βλ. ἐργαλεῖα

 μαγγάνι 169, 1. 191, 4
 μαλακόν (ἐρίων) 136, 5. 143,
 5. 192, 3
 μαλλᾶτος 122, 9
 μαλλί 151, 3
 μαλλόρρυπος 152, 4
 μαλλός 151, 3. 158, 2
 μαλλόχτενα 155, 1
 μαλλωτός 159, 1
 μασούρι 169, 1
 μέλας 143, 4. 150, 3
 μέλιγκας 191, 5
 μελικεά 191, 5. 219, 8
 μέταξα 87. 88, 4. 165, 2.
 209, 1
 μιτάρι 165, 3
 μίτος 155, 1. 165, 3. 170, 7
 μοίσσωπος 152, 4

 νεόκουρος 134, 7
 νεόπλυτος 144, 1. 178, 4
 νέσιμο 152, 2. 162
 νηθίς 163, 1. 166, 2. βλ. ἔ-
 ριθος

 νήθω 163, 1
 νῆμα 163. 164. 165, 3. 166,
 1. 167-170. 173. 194. 197.
 201. 211
 νῆσις (ἐρίων) 162-166
 — (λίνου) 193. 194. 197.
 198
 νῆσις (στυπείου) 165, 2.
 197, 3. 220, 2.
 νισπόμαλλα 152, 4
 νομάρχης 96, 7
 νομαί 96-99. 111-116
 νόμι 111, 2

 ξαίνω 154. 156-158. 160, 1.
 162, 1. 192
 ξάνσις 152, 2
 — (ἐρίων) 154-162
 — (λίνου) 192-193
 — (καπνόμενος) 219, 8.
 220
 ξάντης 160, 4. 173, 9
 ξάντρια 156. 157
 ξάσιμο 152, 2

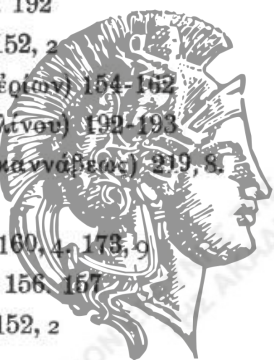
 ὀθονιηρά 141, 1. 159, 1.
 176, 4. 188, 3. 215, 2.
 ὀθόνιον 159, 1. 214, 1
 οἰκονόμος 100, 1
 οἷσπη 152, 4

 παραβολή 139, 12
 πηνίζω 169. 170, 2
 πηνίον 169, 2. 170, 2. 197
 πίνος 152, 4
 πίσσα 136, 4
 πλύνω 136, 1. 153, 5, 6
 πλύσις 152, 2
 — (ἐρίων) 152-154
 — (λίνου) 192
 πλύσιμο 152, 2
 ποικιλία 182, 2. 208, 1. 211, 6

 ποκάρι 137, 1
 πόκος 129, 3. 131, 4. 135, 8.
 137, 2, 4, 5. 150, 2. 153, 1.
 161, 2
 πορφύρα 154, 5. 205, 2
 πρόβατα (αἰγύπτια) 93.
 123, 2
 πρόβατα (αἰθιοπικά) 124.
 126
 πρόβατα (ἀράβια) 124-125
 — (Ἀρσινόης φορικά) 117, 10
 πρόβατα (βασιλικά) 110-
 111. 123, 4. 126.
 πρόβατα (εὐβοϊκά) 124. 126.
 — (ιερά) 109, 6
 πρόβατα (Λατωνήσια) 93,
 1. 123, 2
 πρόβατα (Μιλήσια) 126-
 127
 πρόβατα (νόθα) 123, 2
 — (Ξοϊτικά) 93, 1
 — (σύμμεικτα) 123, 2
 — (ὑποδίφθερα) 127.
 136. 144
 πρόσταγμα 103. 105, 1.
 106, 2.

 ραβδισμός (ἐρίων) 161. 162.
 173
 ραβδισμός (λίνου) 185. 187.
 ραβδισταί 161, 3. 187, 1
 ροδάνι 169, 1
 ρόκκα 162-163 πβλ. ἄλε-
 κάτη. ἡλακάτη
 ρύπος 152, 4

 σαγίττα 169, 3
 σακκίον 148, 1. 149, 2
 σάκκος 145, 2. 148-149. 193.
 221, 7. 222
 σεβένινος 148, 3

θεντί 177-178
 σιδηροκέφαλα 130, 4
 σινδών 178, 1. 209, 3
 σκουλλί 192, 1. 193, 2, 3.
 219, 8

σκουλλίδα 192, 1
 σκουλλόχτενα 155, 1. 219, 8
 σκουλλούδι 193, 3. 201, 1.
 σπάθη 191, 3
 σταθμίον (ἔριων) 138, 1
 σταθμιστή 138
 στημόνι 170, 8. 167
 στημνίον 170, 8
 στήμων 89, 1. 155-156. 159.
 163, 2. 165, 3. 166. 168, 1.
 169. 170. 175, 7. 181, 1.
 193. 197. 198, 3. 207, 7.
 211. 219, 8

στουπί 192, 5. 193, 2. 195,
 1. 196, 5
 στρουθίον (ἔρια) 153, 3, 4
 στρουθίον 136, 1. 153, 2, 4
 στρωματοργία 122, 5
 στύππεινος 148, 3. 159, 1.
 215, 2. 222, 2

στυππεῖον 165, 2. 180, 2.
 192, 1. 194, 4. 195, 1. 196,
 4, 5. 197, 3. 202, 3. 217.
 218, 4, 5, 6. 219-222
 στυππειοπώλης 194, 4. 217
 στυππειουργοί 200, 3. 202,
 3. 218, 6. 220, 1. 221, 7.
 222, 4. 223. 224

στύπη 195, 1
 συγκομιδή (λίνου) 184-186.
 — (καννάβειος) 219

σύμποκος 134, 2
 συντέλεια 139, 12. 212, 4
 συρία 122, 2
 σφοντύλι 162, 6. 167, 4
 σφόνδυλος 162, 6
 σχοινίον 148, 3. 149, 1. 180,

4. 194. 197, 3. 221, 5. 222,
 2. 223, 4
 σχοῖνος 145, 2. 164, 1
 σχοινοποιία 149, 1

τάλαρος 159, 2
 ταλασιουργία 151, 3. 155,
 2. 168, 1. 173, 9
 ταπητουργία 122, 5
 ταπιδοφάντης 175, 7
 ταραντινίδιον 172, 4
 τέλος (πρβλ. ἐννόμιον, φυ-
 λακιτικόν)
 τίλλω (ἔριον) 136, 2. 158,
 2. 159, 1
 τίλλω (λινόκαλάμην) 186,
 1, 4

τίλλω (στυππεῖον) 218, 3, 4
 τολύπη 158, 1. 164, 1, 2.
 165. 169, 7
 τουλούπα 157, 1. 158, 1.
 163. 165, 3. 193, 3
 τράπεζα (βάσιλιν) 203, 1
 τραπεζίτης 212, 1
 τρίχα 150, 2

τρίχες (αἰγῶν) 147-150
 τριχιά 148, 3. 150, 2.
 τρίχινος (σάκκος) 148, 1
 τρίχινον (ἰδρῶν) 148, 2
 — (σακκίον) 148, 1.
 149, 2

τρίχινον (σχοινίον) 148, 3
 τριχίνη (τένδα) 149, 2
 τσυκλί (τσουκλί) 168, 4.
 169, 1
 τύλη 137, 2

τυλιγάδι 168, 3
 τύπος 172, 4
 τυρὸς 145, 2. 146, 8

ὑπαρχία 103. 106, 1
 ὑπόμνημα 106, 2

ὑποτελής (λεία) 109, 1
 ὑποτελεῖς 141, 1. 176, 5.
 203. 204, 1. 213. 223, 5.
 224

ὑφάδιον 156, 3. 163, 2
 ὑφάνται 159, 1. 160, 2. 171.
 172, 2, 4. 200. 201
 ὑφαντρον 135, 8. 159, 1

φάδι βλ. ὑφάδιον
 φορβέα 222, 1
 φόρος (νομῶν) 112-116
 — (προβάτων) 129-132
 — (αἰγῶν) 146, 8. 147, 3
 φυλακῖται 98, 2
 φυλακιτικόν 99, 2. 117

χειμερινά (ἔρια) 133, 5
 — (πρόβατα) 133, 2

χειμεριναί (νομαί) 97, 1
 χειρολάναρα 156, 2. 161, 6
 χερόχτενα 155, 1. 156. 192
 χίμαρος 130, 2, 3
 χιτών 89, 1. 94, 6. 122, 4.
 141, 4. 142, 6. 143, 9. 144,
 1. 159, 1. 172, 4. 206. 215
 χλαμύς 122, 1. 4. 172, 4
 χλωρά 97, 1. 114, 2. 3. 115-
 118

χλωρασιά 97, 1
 χόρτος 97, 1. 114, 3. 118, 6
 χτενεάς 155, 1. 219, 8
 χτένια 155, 1
 χρῶμα (ἔριων) 143, 6. 144, 2
 — (προβάτων) 143-144
 — (αἰγῶν) 150

ψαλῖς 150
 ψύχω 186, 4. 218, 4

ὠμόλινον 198, 3
 ὠναί 106, 2. 110, 114.

ΚΑΛΥΒΑΙ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΑΙΩΝ

ΥΠΟ

ΜΑΡΙΑΣ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ - ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΓΟΥ

Μολονότι ἤρχισε τελευταίως συστηματικῶς νὰ μελετᾶται ἡ ἑλληνικὴ οἰκία, ἐγένετο δ' ἤδη ἡ πρώτη σοβαρὰ προσπάθεια πρὸς συνθετικὴν περὶ αὐτῆς μελέτην ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Γ. Μέγα¹⁾, παραμένει ἀκόμη ἡ συναγωγή ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρου ἀπηκριβωμένου ὑλικοῦ ὡς ἀπαραίτητος προϋπόθεσις, ἐξ ἧς θὰ ἐξαρτηθῇ ἡ λύσις πολλῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀνακύπτουν, ὅταν ἀντιμετωπίῃ τις ζητήματα ἀρχῆς, ἐξελίξεων καὶ ἐπιδράσεων. Ἴδιον τὸ θέμα τῆς ἀρχικῆς πρωτογόνου μορφῆς τῆς κατοικίας ἐν Ἑλλάδι, τοῦ ὁποῖου μόνον ἐν τῇ πεδινῇ Θεσσαλίᾳ ἠρεύνησεν ὁ κ. Μέγας, χρήζει περαιτέρω μελέτης καὶ νομίζω ὅτι κάθε ἐπὶ μέρους προσφορὰ ὑλικοῦ, ἀφορῶντος εἰς τὴν πρωτογόνον ἀνθρωπίνην οἰκησιν δύναται καὶ συμβάλῃ εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν σχετικῶν ζητημάτων.

Τοῦτο ἔχουσα κατὰ νοῦν προβαίνω κατωτέρω εἰς τὴν δημοσίευσιν ὑλικοῦ, σχετικοῦ πρὸς τὰς καλύβας Σαρακατσαναίων ποιμένων μετὰ φωτογραφιῶν, αἵτινες ἐλήφθησαν ὑπ' ἐμοῦ,

- α) ἐν Πισοδερίῳ Φλωρίνης καὶ
- β) ἐν Μαντουδίῳ τῆς Β. Εὐβοίας.

Τὸ ἐκ Πισοδερίου ὑλικὸν συνέλεξα τὸν Αὐγούστον τοῦ 1937, ὅτε ἐντολῇ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀνέλαβον λαογραφικὴν ἀποστολὴν εἰς Καστορίαν. Δυστυχῶς ἔνεκα τῆς βραχυτάτης παραμονῆς μου εἰς τὴν θερινὴν κατασκήνωσιν τῶν ἐκεῖ ποιμένων, δὲν ἠδυνήθην νὰ συλλέξω παρ' αὐτῶν εἰμὴ ἐλάχιστον λαογραφικὸν ὑλικόν. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς τὰ «κονάκια» γενικῶς καὶ τὸν τρόπον κατασκευῆς τῶν καλυβῶν των σημειώσεις καὶ πληροφορίες μου εἶναι ἐλλιπεῖς. Παρὰ

¹⁾ Γ. Α. Μέγας, Ἡ Ἑλληνικὴ οἰκία. Ἱστορικὴ αὐτῆς ἐξέλιξις καὶ σχέσις πρὸς τὴν οἰκοδομίαν τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, Ἀθῆναι 1949. (Σειρὰ ἐκδόσεων τοῦ Ὑπουργείου Ἀνοικοδομήσεως, ἀρ. 37) καὶ ἐν μεταφράσει The Greek House. Athens 1951, Series of Publications of the Ministry of Reconstruction, No 37. — Βλ. καὶ Κρίσεις περὶ αὐτῆς ὑπὸ Σπ. Μαρινάτου ἐν Ἑπετ. Βυζ. Σπουδῶν τ. ΙΘ' (1949) σ. 353-360 καὶ ὑπὸ Ἀγγ. Χατζημιχάλη ἐν Νέα Ἑστία τ. 47 (1950) σ. 413-419. Πβλ. Γ. Μέγας. Ζητήματα λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, Αὐτόθι, σ. 677-681.

ταῦτα νομίζω ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ δημοσίευσις τούτων, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τῆς κατασκηνώσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπειδὴ, κατόπιν τοῦ μεσολαβήσαντος πολέμου καὶ τῆς ἐπακολουθησάσης εἰς τὰς συνοριακὰς περιοχὰς ἀναταραχῆς, αἱ ποιμενικαὶ ἐγκαταστάσεις κατὰ τὸ πλεῖστον διελύθησαν, ὥστε σήμερον ν' ἀνήκουν καὶ αὐταὶ εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἀντιθέτως ἡ περιγραφή τῶν καλυβῶν τῶν Βλάχων¹⁾ τοῦ Μαντουδίου, τὰς ὁποίας ἐμελέτησα τὸ θέρος τοῦ 1950, εἶναι πληρεστέρα²⁾ ὅπως δ' ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει ἀναφέρω³⁾ αἱ ποιμενικαὶ αὗται καλύβαι καὶ δὴ ἡ κωνική, εἶναι μᾶλλον κατάλοιπον παλαιότερας ἐποχῆς ἢ ἐκπροσωπεῖ τὴν σημερινὴν κατοικίαν τοῦ ἐκεῖ ποιμενικοῦ πληθυσμοῦ. Παραθέτω ἐπίσης καὶ περιγραφὴν «μαντριοῦ» διὰ τὰ πρόβατα, ὡς ἐξακολουθεῖ τοῦτο νὰ εἶναι καὶ σήμερον ἐν χρήσει εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην τῆς Β. Εὐβοίας.

Ι. Σαρακατσάνηδες Πισοδερίου

Τὸ Πισοδὲρι κεῖται εἰς τὸν αὐχένα τῆς ὄρεσσεως τοῦ Βαρνοῦντος καὶ ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Ρούλας - Πισοδερίου - Φλωρίνης (ὕψ. 1527), τῆς ἀποτελούσης ἄλλοτε καὶ τὴν μοναδικὴν ὁδὸν ἐπικοινωνίας Ἑλλάδος - Ἀλβανίας.

Εἰς τὰ ὑψώματα τῆς Βίγλας, ὅπως καὶ πάλαι λέγεται τὸ βουνὸν τοῦ Πισοδερίου, καὶ βορειοανατολικῶς τοῦ ὁμωνύμου χωρίου, εἶχαν στήσει τὰ κováκια τῶν Σαρακατσάνηδες ποιμένες. Ἀτραπὸς ἐν μέσῳ δάσους ὁρέων ἔφερεν ἐκ τοῦ Πισοδερίου μετὰ πορείαν μιᾶς ὥρας εἰς τὸ ὁροπέδιον, ὅπου τὰ καλύβια. Ἡ θέσις ἐδῶ ὀνομάζεται Λάκκος, ἡ δ' ἐν αὐτῇ κατασκήνωσις ἦτο γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Καλύβια τοῦ Μπάκα» ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν, τοῦ ἀρχιτσέλιγγα Μπάκα (βλ. Πίν. Α, 2). Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1926 καὶ ἐντεῦθεν «βγαίνουν στὸ Πισοδὲρι τὸν Μάη ὡς τὸν Ἀη Δημήτρη». Τὸν χειμῶνα ἄλλοι τούτων ἐπιστρέφουν εἰς τὸν Πολύγυρον τῆς Χαλκιδικῆς καὶ κατοικοῦν εἰς οἰκίας, τὰς ὁποίας ἔχουν ἐνοικιάσει³⁾ — μερικοὶ τούτων ἔχουν

¹⁾ Περὶ τοῦ ὀνόματος Βλάχος σημαίνοντος Σαρακατσάνος βλ. κατωτ. σ. 237.

²⁾ κατωτ. σ. 237 - 38.

³⁾ Ὅπως μᾶλλον εἰρωνικῶς μοῦ εἶπε μία Σαρακατσάνισσα, δὲν θέλουν ν' ἀγοράζουν σπίτια καὶ νὰ μένουν πάντα στὸ ἴδιο μέρος γιατί μπορεῖ καὶ νὰ μὴν τοὺς «σηκώσῃ ὁ ἀγέρας» θέλουν νὰ εἶναι ἐλεύθεροι, ν' ἀλλάζουν τόπο. «Πάντα σκηνῖτες εἴμαστε» μοῦ ἔλεγον. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ πραγματικῶς φοβοῦνται τὰς ἀσθενείας ἐκ τῆς μονίμου ἐγκαταστάσεως εἰς χωρία, ἂν κρίνῃ κανεὶς ἐκ τῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας μᾶς δίδουν ἄλλοι συλλογεῖς καὶ συγγραφεῖς. Κατὰ τὸν κ. Β. Δηλιγιάννην, ὅστις εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἀποστείλῃ γραπτὰς πληροφορίες περὶ τῶν Σαρακατσάνηδων τῆς περιφερείας Σερρών, καὶ ἐκεῖνοι ἐπίσης φοβοῦνται τὰς ἀσθενείας. Σχετικὰ εἶναι τὰ γραφόμενα περὶ τῶν νομάδων ὑπὸ τοῦ «L. Heuzey» Le mont Olympe et l'Akarnanie, Paris 1860 σ. 270, ὅτι δηλ. πιστεύουν ὅτι, ἐὰν ἕνας βοσκὸς ἐγκατασταθῇ κάπου μονίμως, ἀμέσως ἀσθενεῖ καὶ ἀποθνήσκει.

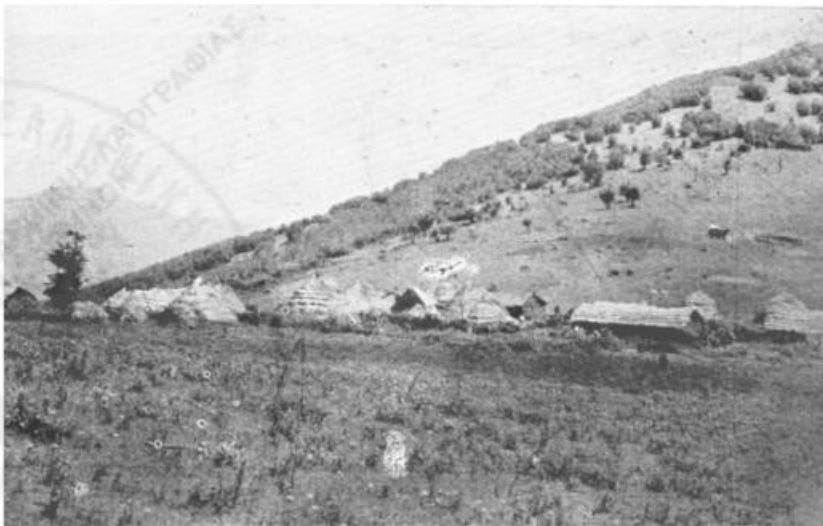
ΠΙΝΑΞ Α'

1. Σαρακατσάνες
Πισοδερίου

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

2. Τὰ καλύβια
τοῦ Μπάκα
εἰς τὸ Πισο-
δέρι.

1. Κωνική καλύβα του Σαρακατσάνου Ντάφου (Πισοδέρι).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

2. Τσάρκος, καλύβα για τὰ νεογέννητα κατσίκια, στην περιφέρεια Καβάλλας.
(Φωτογραφία Β. Σκαφιδᾶ).

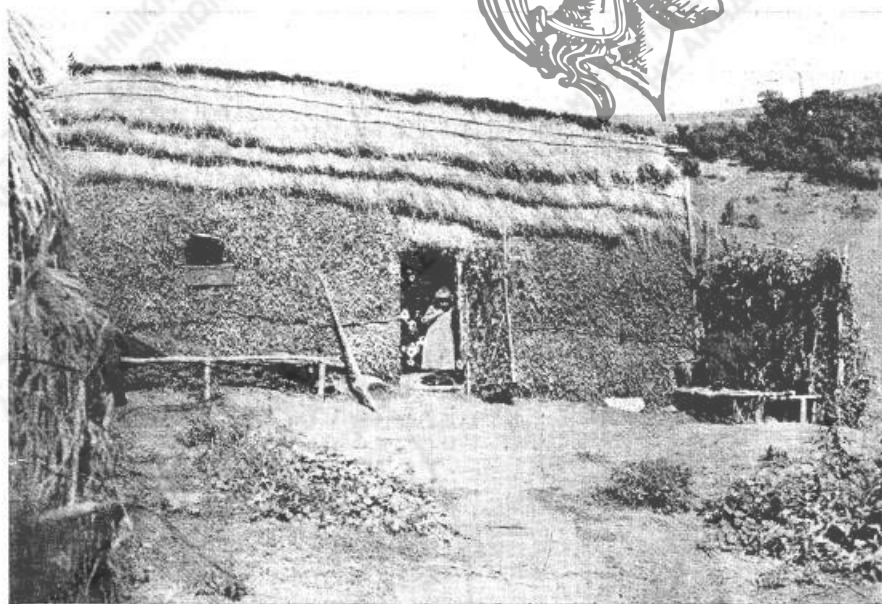

1. Καλύβες περιφέρειας Καβάλλας. Σαρακατσάνες γίνονται τη μεγάλη καλύβα.
(Φωτογραφία Β. Σκαφιδά)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

2 Τετράπλευρος καλύβα Κ. Ζαχαρή (Πισοδέρι).

ΠΙΝΑΞ Δ'.

1. Καλύβα *Ι. Ζαργάνη
(Μαντούδι Εύβοίας).

2. Πλάτη ενός μαντριοῦ
(Κρύα Βρύση Εύβοίας)

3. Μαντρί
(Κρύα Βρύση Εύβοίας)

καὶ ἀγοράσει σπίτια— ἄλλοι δὲ μεταβαίνουν εἰς τὸ Κιλκίς (τὰ Κιρκίτσια). Οὕτω τὸν χειμῶνα εἶναι, ὅπως οἱ ἴδιοι λέγουν, «*λιγουστάροι*», ἐνῶ τὸ καλοκαίρι «*κάνουν τὴν κολληγιά*».

Οἱ Σαρακατσάνηδες οὗτοι ὀνομάζονται «*Κασσανδρινοὶ*» ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Θεσσαλοὺς ἢ Μοραΐτες¹⁾, οἱ ὅποιοι μάλιστα δὲν θεωροῦν τοὺς Κασσανδρινούς ὡς γνησίους Σαρακατσάνους.

Ὅπως ὅλοι οἱ Σαρακατσάνηδες καὶ οἱ τοῦ Πισοδερίου ἔχουν σαφεῖ συνείδησιν ὅτι εἶναι διάφοροι τῶν Βλάχων, τῶν λεγομένων Κουτσοβλάχων, διότι ἐκεῖνοι ὁμιλοῦν βλάχικα, ἐνῶ αὐτοὶ «*εἶναι Ἕλληνες καὶ δὲν ξέρουν ἄλλη γλῶσσα*»²⁾.

Αἱ καλύβαι

Οἱ «*καλύβες*» ἢ τὰ «*κονάκια*»³⁾ τῶν Σαρακατσάνηδων εἰς Λάκκον Πισοδερίου ἦσαν τὸ 1937 δέκα ὀκτὼ ἐκτὸς μικροτέρων τινῶν, αἵτινες ἐχορησίμευον ὡς βοηθητικοὶ χῶροι. Εἰς μερικὰς τούτων κατόικουν δώδεκα ἄτομα: εὐρισκόμεθα δηλαδὴ πρὸ μιᾶς μεγάλης κατασκηνώσεως.

Ἐκ τῶν 18 καλυβῶν αἱ δώδεκα ἦσαν κατὰ «*μὲ κατσούλα*»⁴⁾, αἱ δ' ἄλλαι ἔξ τετραπλευροί.

Ὅς ἕλκον πρὸς κατασκευὴν τούτων χρησιμοποιοῦν τὴν πρόχειρον καὶ ἀφθονοῦσαν εἰς τὸ βουνὸ ὕλην τὰ κλαδιά⁵⁾, ὅπως οἱ ἴδιοι λέγουν. Διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς καλύβης συνεργάζονται ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Οἱ μὲν ἄνδρες κόπτουν

¹⁾ Μοραΐτες γενικῶς ἢ Παλαιοελλαδίτες ἀποκαλοῦν ἐν Μακεδονίᾳ τοὺς Σαρακατσάνους τῆς Θεσσαλίας, ὡς καὶ πάντα τοὺς κάτω τῆς Κατερίνης Ἕλληνας.

²⁾ Ἀπὸ Βλάχον τῆς Σαμαρίνας ἤκουσα τὰ ἑξῆς ἀξιοσημεῖωτα: «*Οἱ Σαρακατσαναῖοι δὲν ἔχουν χωριά· τὸ καλοκαίρι εἶναι στὰ βουνά, τὸ χειμῶνα στὰ χειμαδιά. Διαφέρουν ἀπὸ τοὺς βλάχους ποὺ ἔχουν σταθμὸ κάπου. Ἔτσι βρέθηκαν ἀπὸ κτίσεως κόσμου. Μιλᾶν καθαρὰ Ἑλληνικά, βλάχικα δὲν ξέρουν . . .*».

³⁾ Πρβλ. καὶ C. Hoeg «*Les Saracatsans, une tribu nomade grecque etc.* . . 1925 t. I p. 6. Ὁμοίως Kalivā παρ' Ἀρωμούνους βλ. G. Weigand Die Aromunen, Leipzig 1895 t. I p. 41. Περιγραφὴν κωνικῆς καλύβης τῶν Σαρακατσάνων τῆς Θεσσαλίας βλ. καὶ εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ B. Σκαφιδᾶ «*Σαρακατσάνοι ἢ Σαρακατσαναῖοι*» ἐν περιαδ. «*Ἑλληνικὴ Δημιουργία*» τόμ. 6 (1950) τεύχ. 62 σ. 361 κ.έ.

⁴⁾ Κατσούλα σημαίνει κάλυμμα τῆς κεφαλῆς συνεχόμενον μετὰ τοῦ ἐπενδύτου, εἴτα δὲ κάθε κάλυμμα τῆς κεφαλῆς (πληροφορία ἐκ τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης). Βλ. καὶ K. Νικολαΐδου, Ἑτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Κουτσοβλαχικῆς γλώσσης (λ. *Κάτσουλά* = κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, τὸ φέσι) πρβλ. καὶ Δημ. Ἰω. Γεωργακά, «*Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Σαρακατσαναίων καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτῶν*» ἐν Ἀρχεῖφ Ὁρθοτικῶ Ἰθυσαντοῦ τ. IB' (1945-6) σ. 85.

⁵⁾ Δύο μόνον καλύβαι ἦσαν κτισμέναι μὲ πέτραν, εἶχον δὲ στέγην ἐκ λαμαρίνης. Τοῦτο δ' ἔγινε τὸ 1932, ὅτε ὑπέστη μεγάλην καταστροφὴν ἢ κατασκήνωσις ἐκ πυρκαϊᾶς.

τά ξύλα, αἱ δὲ γυναῖκες μεταφέρουν αὐτά, καὶ ἐπὶ τόπου ὅλοι ὁμοῦ τὴν στήνουν.

Ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις δὲν ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τῶν διαφόρων καλυβῶν. Πάντως ἡ τετράπλευρος τοῦ Κ. Ζαχαλῆ (Πίν. Γ, 2) εἶχε μῆκος 9 μ., πλάτος 4,50 μ., ὕψος δὲ 2,75 μ. ἐνῶ ἡ κωνικὴ τοῦ Ντάφου (Πίν. Β, 1) εἶχε περίμετρον 15 μ., ὕψος δὲ 4,50 εἰς τὸ σημεῖον τῆς κορυφῆς τῆς κατσούλας.

1. Κωνικαὶ καλύβαι (Καλύβες μὲ κατσούλα)

Διὰ τὴν κατασκευὴν τούτων καθαρίζουν πρῶτον τὴν θέσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας θ' ἀνεγερθῇ ἡ καλύβη καὶ ἐμπηγνύουν εἰς τὴν γῆν 30-40 εὐθεῖς μακροὺς καὶ εὐλυγίστους κλάδους κυκλικῶς καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων περίπου 0,50 μ. Οὗτοι θ' ἀποτελέσουν τὸν σκελετὸν τῆς καλύβης. Αἱ συγκλίνουσai ἄνω ἄκραι τῶν κλάδων τούτων συνδέονται ἐπάνω, ὥστε ὁ σκελετὸς νὰ προσλάβῃ περίπου τὸ σχῆμα κώνου. Κατόπιν πλέκουν διὰ μέσου τῶν ὀρθίων τούτων ξύλων ἄλλα ὀριζόντια κλαριά καὶ τὴν ὅλην ταύτην κατασκευὴν ἐπενδύουν μὲ ἄχυρα. Τέλος ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἐπιτίθεται ἡ κατσούλα καὶ αὕτη ἐξ ἄχυνος ἀποτελουμένη.

Αἱ κωνικαὶ καλύβαι δὲν ἔχουν παράθυρα, φωτίζονται δὲ μόνον ἀπὸ τὸ ἀνοιγματοῦ, τὸ ὅς θύρα χρησιμεῖον (βλ. Πίν. Β, Γ). Ἡ φωτιά εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον τῆς καλύβης.

Πλησίον τῆς μεγάλης καλύβης τῆς κυρίας κατοικίας, εὐρίσκεται καὶ μία μικροτέρα βοηθητικὴ διὰ τὴν ἐναπόθεσιν ἐνδυμάτων καὶ σκευῶν τῆς οἰκογενείας¹⁾.

¹⁾ Ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς μιᾶς κωνικῆς καλύβης ἐκτίθεται σαφῶς εἰς τὸ δημοσιευθὲν ἐν τῇ Ἑλλην. Δημιουργίᾳ (τόμ. 6 σελ. 364 κέ.) ἄρθρον τοῦ κ. Βασ. Σκαφιδᾶ, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλονται καὶ αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες (Πίν. Β, 2 καὶ Πίν. Γ, 1). Παραθέτω ἐδῶ ἀπόσπασμα ἐκ τῆς ἀξιολόγου ταύτης περιγραφῆς.— «Γιὰ νὰ στηθῇ μιὰ βλάχικη καλύβα κανονίζεται πρὶν πόσο μεγάλη θὰ εἶναι καὶ αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ ἄτομα, πού θὰ στεγάσῃ. Γιὰ νὰ γίνῃ μιὰ καλύβα δένουν ἓνα σχοινὶ σ' ἓνα καρφί, πού τὸ μπήγουν στὸ χῶμα καὶ μὲ ἄλλο καρφί πού προσδένεται στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ σχοινοῦ χαράζουν ἓνα ἁλῶνι-κύκλο στὸ ἔδαφος. Στὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου, πού χάραξαν στὸ χῶμα, ἀνοίγουν μὲ σφήνα τρυπες σὲ κανονικὰ διαστήματα καὶ μέσα στὶς τρυπες αὐτὲς μπήγουν ὕστερα μεγάλες λοῦρες-κλάδους, δίχως φύλλα καὶ παρακαλάδια, ἀπὸ δέντρο-(δρῦν) ἢ ἀπὸ ὀξὺ ἢ ἀπὸ πλάτανο, μὲ τὴν χονδρότερη ἄκρη, ἐνῶ ἡ ψιλὴ ὑψώνεται πρὸς τὰ πάνω. Μπήγουν 45-60 λοῦρες γιὰ τὶς πιὸ μεγάλες καλύβες. Ἀφοῦ τελειώσῃ αὕτη ἡ δουλειὰ παίρνουν δυὸ ξύλα μετρίου πάχους καὶ μήκους 25 ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου καὶ καρφώνουν τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο καὶ κάμνουν σταυρό. Στὰ τέσσαρα ἄκρα τοῦ σταυροῦ πλέκουν χονδρὸ στεφάνι ἀπὸ εὐλύγιστες βέργες. Στὸ στεφάνι αὐτό, πού μὲ τὸ σταυρὸ ἀποτελεῖ ἓνα σῶμα ἐνσφηνώνουν ἄλλες λοῦρες, σὰν τὶς πρῶτες 25-30 ἐν ὅλῳ καὶ στὰ ἄκρα των σκαλίζουν κόκα, γιὰ νὰ μὴ βγαίνουν ἀπὸ τὸ στεφάνι. Οἱ λοῦρες αὐτὲς ἔχουν κατεύθυνση πρὸς τὰ κάτω, τὸ χονδρὸ στὸ ἐπάνω μέρος καὶ τὸ ψιλὸ πρὸς τὰ κάτω. Στερεώνουν μετὰ τὸ σταυρὸ μὲ τὸ στεφάνι καὶ τὶς λοῦρες σὲ ἓνα γερὸ ξύλο—μὲ διχάλα στὴν κορυφή—καὶ ἓνας ἄνδρας τὸ

2. Τετράπλευροι καλύβαι

Αὗται ἔχουν τὴν στέγην ἀετωματικὴν (*δίρριχτη*) (βλ. Πίν. Α, 2). Διὰ τὰ κατασκευάσουν οἱ Σαρακ. τὴν τετράπλευρον καλύβην τοποθετοῦν εἰς τρεῖς παραλλήλους σειρὰς ἀνὰ τρία συνήθως ὄρθια ξύλα διχαλωτὰ (*τις φοῦρκες*). Διὰ τὴν μεσαίαν σειράν, ὅπου θὰ εἶναι τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς καλύβης, χρησιμοποιοῦν μεγαλύτερες φοῦρκες. Ἐπὶ τούτων τοποθετεῖται ὁ *καβαλλάρης*, δηλαδή ἡ ὀριζοντία μακρὰ δοκὸς τῆς στέγης, ἐπὶ δὲ τῶν ἑκατέρωθεν διχαλωτῶν στύλων τοποθετοῦνται ἐπίσης μακραι δοκοί. Ὁ *καβαλλάρης* συνδέεται πρὸς τὰς μακρὰς δοκοὺς τῶν δύο ἑκατέρωθεν πλευρῶν μὲ τὰ *καπρούλια*. Οἱ παραλλήλως πρὸς τὸν *καβαλλάρη* τοποθετούμενοι λεπτότεροι κλάδοι, χρησιμεύοντες οὕτως εἰπεῖν εἰς τὸ δέσιμο τῶν *καπρουλιῶν*, ὀνομάζονται *χάρτωμα*. Ὁ σκελετὸς οὗτος τῆς στέγης καλύπτεται τέλος δι' ἀχύρων, ὅπως καὶ εἰς τὰς κωνικάς, τοῦτο δὲ διὰ «*νὰ γλιστρᾷ τὸ νερὸ καὶ νὰ φεύγῃ*». Τὸν ὑπόλοιπον σκελετὸν δηλαδή τοὺς οὕτως εἰπεῖν τοίχους τῆς καλύβης ἐπενδύουν διὰ κλάδων μετὰ τοῦ φυλλώματος αὐτῶν (*μὲ κλαριά*). Ἡ θύρα τῆς καλύβης εὐρίσκεται εἰς τὸ μέσον τῆς μακρᾶς πλευρᾶς. Ἐπὶ τῆς ἰδίας πλευρᾶς, συνήθως πρὸς τ' ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, ἀνοίγεται ἓν μικρὸν παράθυρον πλάτους 0,50×0,50 μ. εἰς ὕψος 1-1,20 μ. ἀπὸ τοῦ ἑδάφους.

Αἱ τετράπλευροι καλύβαι διαιροῦνται εἰς δύο μέρη, εἰς τὴν κυρίως καλύβην, τὴν κατοικίαν, καὶ τὴν ἀποθήκην. Ὁ διαχωρισμὸς τῶν δύο τούτων χώρων γίνεται

κρατεῖ γερὰ στερεωμένο καθέτως στὸ κέντρο τοῦ κύκλου. Οἱ γυναῖκες τότε ἀρχίζουν καὶ συμπλέκουν μὲ ἐπιτηδεϊότητα τὰς λοῦρες ποὺ ἔχουν μπηχθῇ στὸ ἑδάφος μ' ἐκεῖνες ποὺ κρέμονται ἀπὸ τὸ στεφάνι, δύο μὲ μία, τὰς δένουν γερὰ μὲ σχοινὶ καὶ ἔτσι γίνεται ὁ σκελετὸς τῆς καλύβας. Ἐπακολουθεῖ τὸ πλέξιμο τοῦ σκελετοῦ μὲ βέργες ἀπὸ τὰς γυναῖκες πάντοτε, ἀπὸ τὴν βάση πρὸς τὴν κορυφή, ὅπως ἀκριβῶς πλέκουν οἱ καλαθάδες τὰ καλάθια, καὶ ἡ δουλειὰ αὕτη λέγεται *χάρτωμα* στὴ γλῶσσα τῶν Σαρακατσαναίων. Μετὰ ταῦτα ἐπακολουθεῖ τὸ ντύσιμο τῆς καλύβας. . . . Αἱ γυναῖκες, δύο μέσα στὴν καλύβα καὶ δύο ἀπ' ἔξω, παίρνουν δεματάκια ἀπὸ βάλτο ἢ ἀπὸ βρύζα καὶ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν βάση, πάλι προσδέουν σὲ κανονικὰς σειρὰς αὐτὰ στὸν χαρτωμένο σκελετὸ μὲ κηρόσχοινο ἢ μὲ σύρμα λεπτό. Οἱ σειρὰς ράβονται μὲ σακκογράφα ἢ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη, ὅπως ἀκριβῶς τοποθετοῦν τὰ κεραμίδια οἱ χτίστες στὰς στέγες τῶν σπιτιῶν. Τελευταῖα πλέκουν μιὰ *κουκούλα*, ἀπὸ βέργες πάντοτε, τὴ «*σκοῦφια*» ἢ τὴν «*κατσούλα*» καὶ τὴν προσαρμόζουν στὴν κορυφὴ τῆς καλύβας, ἐπάνω στὸ στεφάνι. Τέλος ἀποσποῦν τὸ ξύλο μὲ τὴν διχάλα, ποὺ κρατοῦσε τὸ σταυρὸ μὲ τὸ στεφάνι, γιατί ἡ καλύβα γίνεται πλέον ἓνα σῶμα - ἓνας ξύλινος τροῦλος - καὶ τὸ βάρος του μεταφέρεται καὶ πέφτει στὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου. Στὸ πλέξιμο καὶ τὸ ντύσιμο τῆς καλύβας ἀφήνουν μικρὸ μέρος ἀνοιχτὸ γιὰ εἴσοδο, ποὺ σφαλίζει μὲ ξεχωριστὴ πλεχτὴ πόρτα, ποὺ δένουν μὲ σύρμα ἢ μὲ *στρεφτάρια* ἀπὸ *λυγές*. Εἰς τὸ κέντρον τῆς καλύβας κάνουν τὴ *βάτρα* (ἐστία βλάχικα), ὅπου ἀνάβουν τὴ φωτιά καὶ γιὰ νὰ τὴν προφυλάξουν ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ ἀέρος τοποθετοῦν πρὸς τὸ μέρος τῆς πόρτας ἓνα

διὰ φράκτου ἐκ κλάδων, ὅστις εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλὸς χωρὶς ὅμως νὰ φθάνη μέχρι τῆς στέγης.

Ἀπὸ τῆς θύρας εἰσέρχεται τις ἀμέσως εἰς τὸν ὡς ἀποθήκην χρησιμεύοντα χώρον, ὅπου ἐναποθέτουν ὅλον τὸν ρουχισμόν τῆς οἰκογενείας (ροῦχα, βελέντζες, μαλλὶ κλπ.). Ἐκεῖθεν πάλιν εἰσέρχεται τις εἰς τὸ κυρίως δωμάτιον τῆς καλύβης δι' ἀνοίγματος τοῦ διαχωριστικοῦ φράκτου.

Ἐντὸς τοῦ κυρίως δωματίου εὐρίσκεται ἡ φωτιά, ἡ καλουμένη *γουνιά*, τὴν ὁποίαν διευθετοῦν εἰς τὸ μέσον μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν αὐτοῦ. Ἐκατέρωθεν τῆς φωτιᾶς εὐρίσκεται τὸ *κάθισμα*, δηλαδή ἓνα πεζούλι εἰς ὕψος 0,50 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους¹⁾. *Καθίσματα* ὀνομάζουν καὶ στενοὺς πάγκους, κατεσκευασμένους ἐκ ξύλων, οἵτινες στερεώνονται εἰς τὸν σκελετὸν τῆς καλύβης. Τοιοῦτος πάγκος εὐρίσκεται π.χ. εἰς τὸ κυρίως δωμάτιον τῆς καλύβης τοῦ Ζαραλῆ, στηρίζεται δὲ, ὡς εἶδομεν, εἰς τὸν διαχωριστικὸν φράκτην. Εἰς τὸ παρὰ τὴν γουνιὰν *κάθισμα* εἶχον ὑφαντὰ μαξιλάρια. Ταῦτα ὡς καὶ ὀλίγα μαγειρικὰ σκεύη ἐπὶ ξυλῶν ραφίων εἰς ὑψηλὸν μέρος τῆς

πυρομάχο, μιὰ πέτρινη πλάκα δηλαδή μισοῦ μέτρου μήκους καὶ 30 ἑκατοστῶν πλάτους. Τὸ δάπεδο τὸ παλαμίζουν με λάσπη καὶ βουτιά καὶ γιὰ νὰ εἶναι σκληρότερο τὸ ἐπίχρισμα καὶ νὰ μὴν τρίβεται εὐκόλως. Παλαμίζουν ἐπίσης με λάσπη ἀπὸ γῆμα καὶ βουτιά καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς καλύβας ἀπὸ τῆ βάσης πρὸς τὰ πάνω καὶ σὲ ὕψος ἑνὸς μέτρου, γιὰ νὰ μὴν μπαίνει ἀέρας κι' ἔτσι ἡ καλύβα γίνεται ζεστή. Σὲ μιὰ θέσιν φκιάνουν ἓνα πεζούλι, τὸ γεῖκο, ὅπου τοποθετοῦν διπλωμένες τὶς βελέντζες, τὴ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη, ἐκεῖνες ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴ νύχτα γιὰ σκέπασμα. Ἄν ἡ καλύβα εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη, πρὸς τὸ μέρος τῆς πόρτας μπήγουν μιὰ ἐλατοκορφὴ με διχάλες (*παρτσάλια*), τὸν *κρεμανταλά*, εἶδος κρεμάστρας, ὅπου κρεμοῦν τοὺς ψωμοτροβάδες, τὰ δισάκια, τὰς κάπες, τὰς τσαντήλες καὶ ἄλλα παρόμοια ἀντικείμενα.

Τὸ γύρω γύρω μέρος τῆς καλύβας λέγεται *πλοκός* κι' ἐκεῖ βάζουν τὰ κεφάλια τους ὅταν κοιμοῦνται οἱ Σαρακατσαναῖοι, ἐνῶ τὰ πόδια των τὰ ἔχουν πρὸς τὸ κέντρο, ὅπου ἡ βάρτρα με τὴ φωτιά. Τὸ φαγητὸ τὸ μαγειρεύουν σὲ κακάβι (*μπακράτσι*) με χερούλι, ποὺ κρέμεται ἀπὸ μιὰ ἀγκοῦτσα (ξύλο με διχάλα) πιασμένη ἀπὸ τὴν ὀροφή, τὸ σταυρὸ με τὸ στεφάνι τῆς καλύβας.

Στὰ καλοκαιρινὰ κονάκια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη καλύβα, φκιάνουν συνέχεια καὶ δευτέρη μικρότερη, ποὺ ἄλλες φορὲς εἶναι ἐξέσκεπη καὶ τὰς περισσότερες σκεπασμένη με κλαδιά ἀπὸ πλάτανο ἢ ὀξυῖα ἢ καὶ με φτέρη. Ἡ καλύβα αὕτη λέγεται *φρεντζάτο* ἀπὸ τοὺς Σαρακατσαναῖους. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρεντζάτου πάνω σὲ πασσάλους ἔχουν καρφωτῆ σανίδια, ποὺ χρησιμεύουν γιὰ καθίσματα, γιὰ νὰ κάθωνται σ' αὐτὰ οἱ φιλοξενούμενοι. Ἐπὶ πλέον στὸ φρεντζάτο ζυμώνει, μαγειρεύει ἢ νοικοκυρὰ τὸ καλοκαίρι ἢ μπαλώνει τὰ ροῦχα καὶ ξαίνει τὰ μαλλιά ποὺ θὰ χρειασθῇ γιὰ τὸ ντύσιμο τῆς φαμελιάς καὶ τὴν ἐπίπλωση τῆς καλύβας τὸν χειμῶνα. Ὅταν παντρεύεται κανένα ἀγόρι τοῦ στήνουν ξεχωριστὸ καλύβι μικρὸ, γιὰ νὰ κοιμᾶται με τὴ γυναῖκα του καὶ νὰ τοποθετήσῃ τὴν προῖκα, στρωσίδια καὶ ροῦχα γενικά».

¹⁾ Πρβλ. καὶ Μ. Ἰωαννίδου-Μπαρμπαρίγου, Οἰκίαι Ἀγ. Ἀννης Εὐβοίας ἐν Λαογραφίᾳ τ. ΙΔ (1952) σ. 166, 1.

καλύβης στερεωμένων ἀποτελοῦν τὴν μόνην ἐπίπλωσιν καὶ τὸν μόνον διάκοσμον τῆς κατοικίας. Διὰ τὸν ὕπνον τοποθετοῦν εἰς τὸ ἔδαφος κλαριά (μπάτσες) καὶ ἐπ' αὐτῶν στρώνουν τὶς βελέντζες

Μικρὸς χώρος πρὸ τῆς καλύβης περικλείεται διὰ φράκτου χρησιμεύων ὡς προαύλιον. Ἐκεῖ εἶναι τοποθετημένα καθίσματα. Ἐπίσης περίφρακτος μικρὸς χώρος χρησιμεύει διὰ τὴν πλύσιν καὶ ὡς μαγειρεῖον. Ἐν μικρὸν μπαχτσεδάκι ὀπισθεν ἢ εἰς τὰ πλάγια τῆς καλύβης, ὄρθια ξύλα καὶ κλάδοι διὰ τὴν στέγνωσιν τῶν πλυνομένων ἐνδυμάτων, ὡς καὶ ὁ σωρὸς τῶν ξύλων διὰ τὴν φωτιὰν συμπληρῶνουν τὴν ὅλην ἐγκατάστασιν.

Εἰς τὴν ἐνταῦθα κατασκήνώσιν ὑπῆρχον τρεῖς φουῦρνοι δι' ὅλας τὰς οἰκογενείας.

Ὡς βλέπομεν οἱ Σαρακατσαναῖοι τοῦ Πισοδερίου, ὡς καὶ ἄλλων Μακεδονικῶν περιοχῶν, ἔχουν πλέον ἀποκτήσει μόνιμον θερινὴν καὶ μόνιμον χειμερινὴν ἐγκατάστασιν, ἀπολέσαντες οὕτω τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ νομάδος. Ὅπως δηλαδὴ παρετήρησεν ὁ Hoeg¹⁾ ἐφθάσαν εἰς τοῦτον ζῶης μὴ δυνάμενον πλέον νὰ θεωρηθῇ νομαδικός, διὸ καὶ χρειάζονται καλύβας ἐκ στερεωτέρων ὑλικῶν²⁾.

II. Καλύβαι τῶν Βλάχων τῆς περιοχῆς Μαντουδίου

Εἰς τὸ «Γύρω Βουνὸ» (Γεροβουνὸ), ἀνωθεντοῦ κάμπου τοῦ χωρίου Μαντούδι καὶ εἰς τὴν θέσιν Ἀμπελάκια, ἦσαν παλαιότερον συγκεντρωμέναι πολλαὶ καλύβαι, ὅλαι κωνικαί, πλησίον τῶν μαντριῶν τῶν Βλάχων³⁾, ὅπως ὀνομάζεται ὁ ποιμενικὸς πληθυσμὸς τοῦ Μαντουδίου. Τώρα ἀνευρίσκομεν ὑπολείμματα μόνον τῆς τοιαύτης ἐγκαταστάσεως, ὡς ἐν προκειμένῳ τὴν καλύβην τοῦ Ἱ. Ζαργάνη, διότι οἱ ποιμένες ἐκτὸς ἐλαχίστων μετετοπίσθησαν ἀλλαχοῦ, ὅπου κατασκευάζουν τετραπλεύρους πλέον καλύβας «μὲ τοίγκια» (βλ. κατωτέρω σ. 238).

Ἡ καλύβη τῶν ἐδῶ ποιμένων, ἥς κατωτέρω παραθέτομεν περιγραφὴν, ὁμοιάζει, ὡς καὶ ἐκ τῆς φωτογραφίας (βλ. πίν. Δ, 1) δύναται τις ν' ἀντιληφθῇ, πρὸς

¹⁾ Ἐνθ' ἀν. σ. 3 καὶ 61. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἴσως δὲν θεωροῦνται γνήσιοι Σαρακατσανοὶ βλ. ἀνωτ. σ. 233.

²⁾ Ἐν γένει ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς διαρρυθμίσεως τῶν καλυβῶν καθὼς καὶ τῆς ἐνυπάρξεως στοιχειώδους ἐπιπλώσεως κατανοοῦμεν ὅτι οἱ Σαρακατσανοὶ τῆς περιοχῆς ταύτης εἶναι περισσότερον ἐξειλιγμένοι ἄλλων (πρβ. καὶ Δ. Γεωργακᾶν, Ἐνθ' ἀν. σ. 86).

³⁾ Περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως Βλάχος ἐκτενῶς πραγματεύονται ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀντ. Κεραμόπουλλος εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ «Τὶ εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι», ἐν Ἀθήναις 1939 καὶ ὁ κ. Δ. Γεωργακᾶς εἰς τὴν γενικὴν περὶ τῶν Σαρακατσαναίων μελέτην του ἐν Ἀρχ. Θεσκ. Θεσ. τ. IB' (1945-46, σ. 68-128) ἐν σ. 82.84.

τὰς τοῦ Πισοδερίου Φλωρίνης, περὶ ὧν ἀνωτέρω διέλαβον, νομίζω δ' ὅτι ἡ λεπτομερὴς ταύτης περιγραφή δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς συμπλήρωμα τῶν κενῶν, τὰ ὅποια, ὡς ἤδη ἀνέφερα, παρουσιάζει τὸ ὑλικὸν τὸ ἐκ τῶν ἐκεῖ Σαρακατσαναίων ποιμένων συλλεγέν. Διότι ἡ διαφορὰ εἰς τὴν κατασκευὴν των δὲν δύναται νὰ εἶναι μεγάλῃ, ἐφ' ὅσον καὶ τὰ πρόχειρα εἰς αὐτοὺς ὑλικά οἰκοδομῆς εἶναι ὅμοια, καὶ ὁ τρόπος ζωῆς ὁ αὐτός, πρόκειται δ' ἐπίσης περὶ Σαρακατσαναίων ποιμένων. Ἡ διατήρησις τῆς παραδόσεως παρ' αὐτοῖς εἶναι ἄλλως τε καὶ ἐν πᾶσι πολὺ ἰσχυρά, ὡς φαίνεται εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν ὑφαντῶν καὶ τὰ χρώματα τῶν προτιμήσεών των (τὸ μέλαν, βαθὺ κυανοῦν, (τὰ γαλαζωτὰ) καὶ τὸ λευκόν¹⁾).

Οἱ «Βλάχοι», οἱ ἐν Μαντουδίῳ νῦν ἐγκατεστημένοι, κατὰ πληροφροῦν αὐτῶν τῶν ἰδίων, ἔχουν ἔλθει ἀπὸ τῆ Ρούμελης, ἥτοι ἀπὸ τὸ ἀπέναντι τῆς Εὐβοίας καὶ ἐντεῦθεν τοῦ Παρνασσοῦ μέρος τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Παλαιότερον διέμενον εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ ὄρους Καντήλι κονάκια των, τώρα δὲ ἔχουν συγκεντρωθῇ εἰς τὴν ἐκ τούτων ὀνομασθεῖσαν «Βλάχικα» συνοικίαν, εἰς τὰ βόρεια κράσπεδα τοῦ χωρίου Μαντουδίου, ἀγοράσαντες ἢ ἐνοικιάσαντες μικρὰς οἰκίας. Μολονότι δὲ διατηροῦν τὰ ἰδικὰ των «βλάχικα» ἔθιμα, ἀκολουθοῦν πλέον ἐν πολλοῖς τοὺς «χωριάτες» δηλαδὴ τοὺς ἐνταπίους Μαντουδιανούς, τοὺς γεωργούς.

Τὰ μαντριά διὰ τὰ πρόβατα ἔχουν ἐξω τοῦ χωρίου, εἰς τὰ περὶ τοῦ Μαντουδίου βουνά (Γύρω βουνό, ὅπως γενικῶς τὰ ἀνομάζουν). Ἐκεῖ πλησίον κατασκευάζουν καὶ τὰς καλύβας των, τὰς ὁποίας ἐγκαταλείπουσιν ὅταν μετατοπίζωνται ἐκάστοτε πρὸς ἐξεύρεσιν καταλλήλου βοσκῆς. Ἄλλοτε ὅλαι αἱ καλύβαι ἦσαν κωνικαὶ «μὲ κατσούλα»²⁾, ἐπειδὴ ὅμως αὗται ὑπέκειντο εὐκολώτερον εἰς τὸν ἐκ πυρκαϊᾶς κίνδυνον, τώρα προτιμοῦν νὰ τὰς στεγάζουν διὰ φύλλων αὐλακωτῆς λαμαρίνης (τσιγκου), κατασκευάζουν δ' ὅλας τεραπλεύρους. Τὰ τεμάχια τοῦ τσιγκου ἀφαιροῦν κατὰ τὴν ἀναχώρησιν των τὸν χειμῶνα, διὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν καὶ πάλιν ἐν καιρῷ.

Κατασκευὴ κωνικῆς καλύβης (καλύβα μὲ κατσούλα)

1. Προετοιμασία τοῦ ἐδάφους

Ἐκκαθαρίζεται τὸ ἔδαφος εἰς ἑκτασιν ἐνὸς κύκλου, ὁ ὁποῖος θ' ἀποτελέσῃ τὴν βάσιν τῆς καλύβης. Κατόπιν προσδιορίζεται ἓνας κύκλος ὡς ὁδηγὸς διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν καθέτων κλάδων (λούρων) τοῦ σκελετοῦ. Ἐξωθεν τῆς περιμέτρου ταύτης ἐκσκάπτεται κυκλικὴ αὐλαξ διὰ τὴν προστασίαν τῆς καλύβης ἀπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων.

¹⁾ Πρβλ. καὶ Ἀγγ. Χατζημιχάλη, «Οἱ Σαρακατσαναῖοι, τὰ διακοσμητικὰ θέματα στὴν κεντητικὴ τους τέχνη, ἐν περιοδ. Νέα Ἑστία τ. Α' (1927) σ. 28.

²⁾ Πληροφορίαι τοῦ ποιμένου Ἀριστείδη Ζαχρήστου κ. ἄ.

2. Κατασκευή σκελετού

Ἐπὶ τῆς χαραχθείσης περιμέτρου ἐμπηγνύονται κλάδοι καθαροί, δηλαδή ἀπηλλαγμένοι φύλλων καὶ παραφυάδων, εἰς ἀπόστασιν περίπου 0,20 μ. ἀπ' ἀλλήλων. Οὗτοι ὀνομάζονται τὰ κάτω λούρα (νῦν συνηθέστερον καλοῦνται παλούκια ἢ βέργες). Ἡ ἔμπηξις γίνεται μὲ τὸ λεπτότερον μέρος τοῦ κλάδου πρὸς τὰ ἄνω. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λούρων κυμαίνεται ἀπὸ 25-50 ἀναλόγως τοῦ ἐπιθυμητοῦ μεγέθους τῆς καλύβης. Εἷτα κατασκευάζεται ἓνα «στεφάνι» μὲ λούρους πάλιν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ προσδεθοῦν τὰ ἄνω ἄκρα τῶν κάτω λούρων. Οὕτως ἐπιτυγχάνεται τὸ κωνικὸν σχῆμα τῆς καλύβης. Διὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν μετέπειτα ἐπικάλυψιν τῆς καλύβης, τοποθετεῖται διὰ λόγους ὑποστηρίξεως εἰς τὸ κέντρον τῆς καλύβης εἰς στύλος διχαλωτὸς (φούρκα) ὑποβασιάζων προσωρινῶς τὸ στεφάνι καὶ τὴν ὅλην ὑπερκατασκευὴν μέχρι περατώσεως τῆς καλύβης.

Ἀκολουθεῖ κατόπιν τὸ χάρτωμα ἥτοι ἡ στερεοποίησις τοῦ σκελετοῦ διὰ προσδέσεως ἐπὶ τῶν καθέτων λούρων ὀριζοντίων ἐμλυγίστων κλάδων εἰς παραλλήλους σειράς, ἀπεχούσας ἀλλήλων 0,20-0,30 μ. ἀρχῆς γενομένης ἐκ τῶν κάτω. Ἡ σύνδεσις χαρτώματος καὶ καθέτων λούρων, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ στερέωσις τῆς στεφάνης πρὸς τὰ ἄνω ἄκρα τῶν κάτω λούρων, συντελεῖται μὲ τὰ καλούμενα ταμπούκια ἥτοι διὰ κλαδίσκων λεπτῶν ἐκ σκοιῶν ἢ λυγαριᾶς, καναπίτσας ἐνταῦθα καλουμένης.

Κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ σκελετοῦ λαμβάνεται μέριμνα, ὥστε εἰς τὴν ὑπὲρ πλευρὰν τῆς καλύβης ἢ μεταξὺ δύο λούρων ἀπόστασις νὰ εἶναι μεγαλυτέρα, ἵνα δημιουργηθῇ κενὸν διὰ τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας. Νοεῖται οἴκοθεν ὅτι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διακόπτεται τὸ χάρτωμα.

Τὸ ὅλον ὕψος τῆς καλύβης εἶναι περίπου 2,50 μ.

3. Ἐπένδυσις τῆς καλύβης

Ἡ κάλυψις τοῦ σκελετοῦ γίνεται διὰ προσδέσεως κλάδων πλατάνων κ.ἄ.¹⁾ μετὰ τοῦ φυλλώματος αὐτῶν ἐπὶ τοῦ σκελετοῦ, οἱ ὅποιοι ὀνομάζονται τὰ καλεφτά (=καλυφτά), ἀρχῆς γενομένης ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω καὶ εἰς ἐπαλλήλους σειράς, ἐκάστη τῶν ὁποίων ὀνομάζεται δομός. Καὶ οἱ μὲν κλάδοι ἐκάστου δομοῦ τοποθετοῦνται μὲ τὸ φύλλωμα πρὸς τὸ κάτω καὶ τὸν μίσχον πρὸς τὰ ἐπάνω, ἕκαστος δὲ δομὸς ἐφάπτεται τοῦ ὑποκειμένου δομοῦ κατὰ τὴν ἔννοιαν τῶν κεράμων τῶν οἰκῶν πρὸς ἀποφυγὴν εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς καλύβης. Ἡ πρόσδεσις τῶν δομῶν γίνεται ὑπὸ δύο προσώπων, τοῦ ἑνὸς εὗρισκομένου

¹⁾ Ὀλόκληρος ἡ κοιλὰς τοῦ Κηρέως καλύπτεται ἀπὸ δάσος πανυψήλων πλατάνων.

ἐντὸς τῆς καλύβης καὶ τοῦ ἑτέρου ἔξω αὐτῆς, διὰ τὰ βοηθῶνται ἀμοιβαίως εἰς τὸ πέρασμα τῶν *τσιμπονκιῶν*, ἥτοι τοῦ ὑλικοῦ τῆς προσδέσεως. Ὡς καλυπτὰ χρησιμοποιοῦνται κλάδοι μὲν πλατάνων μέχρι τοῦ μέσου περίπου τῆς καλύβης, δηλαδή μέχρι τοῦ σημείου ὅπου ἡ καλύβη παρουσιάζει μᾶλλον κάθετον μορφήν, ἀπὸ δὲ τοῦ μέσου καὶ ἄνω, ὅπου ἡ καλύβη ἔχει μεγαλυτέραν πρὸς τὰ ἔσω κλίσιν καὶ ὑπὸκειται περισσότερον εἰς τὴν εἰσροὴν τῶν ὀμβρίων ὑδάτων χρησιμοποιοῦνται βούρλα ὡς καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς κατσούλας.

Ἡ κατσούλα κατασκευάζεται ὡς ἑξῆς: Δέσμη βούρλων, προσδεδεμένη εἰς τὴν μίαν ἄκραν ἰσχυρῶς, συστρέφεται περὶ τὸ σημεῖον προσδέσεως εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀντίθετος τῆς προσδέσεως ἄκρα ν' ἀνοίγῃ δίκην ὀμπρέλλας. Αὕτη ἐπιτίθεται κατόπιν ὡς κάλυμμα (ἡ λέξις δὲ κατσούλα μαρτυρεῖ τοῦτο βλ. ἀνωτ. σ. 233 σημ. 4) εἰς τὴν κορυφήν.

4. Ἐξωτερικὴ στερέωσις ἐπενδύσεως καλύβης

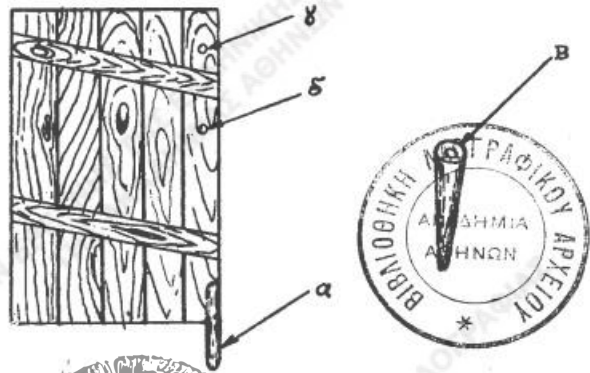
Ἡ ὅλη ἐπικάλυψις καὶ ἐπένδυσις τῆς καλύβης, τόσον τῆς κατσούλας, ὅσον καὶ τοῦ κάτω μέρους στερεώνεται καὶ ἐξωτερικῶς ὡς ἑξῆς: Παραλλήλως καὶ ἀντιστοίχως πρὸς ὠρισμένους ἐσωτερικοὺς ὀριζοντίους λαύρους τοῦ σκελετοῦ ἐπιτίθενται ἐξωτερικῶς ἐπὶ τῆς ἐπικάλυψεως (φυλλώματος καὶ λαύρων) εὐλύγιστοι κλάδοι ὀνομαζομένη *ἔξω λαύρα*, οἱ ὅποιοι προσδένονται εἰς τὸν σκελετὸν μετὰ τσιμπούκια (βλ. ἀνωτ.) καὶ δὴ ἐπὶ τῶν ἀντιστοίχων ἐσωτερικῶν λαύρων εἰς τρόπον, ὥστε ἡ ἐπικάλυψις (*σκεπή*) νὰ εὐρίσκεται οὕτως εἰπεῖν μεταξύ δύο σκελετῶν, μολονότι οἱ ἔξω λαύροι εἶναι πολὺ ὀλιγώτεροι τῶν ἔσω τοῦ σκελετοῦ, ἐφ' ὅσον προορισμός των εἶναι μόνον ἡ ἐπὶ τοῦ κυρίως σκελετοῦ στερέωσις τῆς ἐπενδύσεως.

5. Κεντρικὸς στῦλος καλύβης

Μετὰ τὴν ἐκτεθεῖσαν ἀνωτέρω κατασκευὴν ἡ καλύβη ἀποτελεῖ πλέον ἓν στερεόν, ὀργανικῶς συνδεδεμένον σύνολον καὶ στατικῶς αὐταρκες κατασκευάσμα, μὴ ἔχον πλέον ἀνάγκην τοῦ κεντρικοῦ στύλου, ὁ ὁποῖος, ὡς ἀνεφέρθη ἀνωτέρω, ἐτοποθετήθη προσωρινῶς πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ὑπερκατασκευῆς. Πρὸς ἀποφυγὴν ὅμως κλίσεως τῆς καλύβης συνεπεῖα τῶν ἰσχυρῶν ἀπὸ Βορρᾶ συνήθως πνεόντων ἀνέμων, ὁ στῦλος οὗτος ἀλλάσσει πλέον θέσιν καὶ προορισμόν. Μετακινεῖται ἡ βάσις αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ κέντρου πρὸς τὸ ὑπὴνεμον μέρος τῆς καλύβης καὶ ἡ κορυφή πρὸς τὸ προσήνεμον αὐτῆς. Οὕτως ὁ στῦλος λαμβάνει κεκλιμένην θέσιν, ὥστε ἡ μὲν βάσις αὐτοῦ νὰ στηρίζεται ἐν σχέσει πρὸς τὸ κέντρον τῆς καλύβης εἰς τὸ ὑπὴνεμον μέρος αὐτῆς κάτωθεν τῆς κορυφῆς πρὸς τὸ μέρος τοῦ πνέοντος ἀνέμου, ἡ δὲ κορυφή του νὰ ὑποστηρίξῃ σημεῖον τι τῆς καλύψεως. Ὅσάκις δὲν δοθῇ ἡ δέουσα προσοχὴ εἰς τὴν τοποθέτησιν τοῦ στύλου τούτου ἡ καλύβη κλίνει «γέρνει» πρὸς τὴν ὑπὴνεμον πλευράν, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν ἐν Πίν. Δ, 1 εἰκονιζομένην.

6. Κατασκευή της θύρας.

Ὡς πρὸς τὴν θύραν τῆς καλύβης, αὕτη κατασκευάζεται ἢ ἐκ σανίδων, ὅπως εἰς τὴν προκειμένην τοῦ Ζαργάνη (ὑψ. 1 μ. × πλ. 0,50) ἢ πλεχτὴ ἐκ πλατάνων ἢ βούρλων ὡς ἑξῆς: Τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας δημιουργεῖται μεταξὺ δύο λούρων ἀφινόμενου ἀκαλύπτου τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς καλύβης εἰς τὸ ἐπιθυμητὸν ὕψος (1-2 μ. × 0,50-0,60 μ.). Μεταξὺ τῶν λούρων τοποθετεῖται εἰς τὸ ἑδάφος ἐν εἴδει κατωφλίου τεμάχιον ξύλου ἐκ καταλλήλου κλάδου δένδρου. Εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἐνὸς λούρου, περὶ τὸν ὁποῖον θὰ περιστραφῇ ἡ θύρα (βλ. εἰκ. 1) ἐμπηγνύουν ἓνα πάσσαλον (α) ἐξέχοντα μέχρι 0,10 μ. ἀπὸ τοῦ ἑδάφους. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ πασσάλου (παλουκιοῦ) τούτου ἀνοίγουν μίαν ὀπήν (β) «τριβελλίζουνε μιὰ τρυπά» ἥτις θὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὑποδοχὴ ἐνὸς ἄλλου ξύλου (α), τὸ ὁποῖον παρῴνεται εἰς τὴν κάτω ἄκρην τῆς πόρτας εἰς τρόπον, ὥστε νὰ προσέξῃ κατὰ τι καὶ ἡ προσεχὴ αὕτη νὰ εἰσέλθῃ ἐντὸς τῆς ὀπῆς. Οὕτως ἐξασφαλίζεται ἡ περιστροφή τῆς θύρας. Ἡ σύνδεσις καὶ περιστροφή τῆς μικρᾶς ταύτης θύρας ἐξασφαλίζεται δι' ἐτέρων δύο ὀπῶν, τὰς ὁποίας ἀνοίγουν εἰς τὴν θύραν εἰς τὰς θέσεις γ δ, ὅπου συνήθως τοποθετοῦν τοὺς *μεντεσέδες*. Διὰ τῶν ὀπῶν τούτων διέρχεται σύρμα, τὸ ὁποῖον συνδέει τὴν θύραν μὲ τὸν λοῦρον.

Εἰκ. 1.

Τοιαύτη εἶναι ἡ κατασκευὴ τῆς βλάχικης κωνικῆς καλύβης, διὰ τὴν ὁποίαν ὡς μοναδικὰ ἐργαλεῖα ἔχουν ἓνα τσαπὶ διὰ τὸ ἄνοιγμα τῆς αὐλάκος πέριξ τῆς καλύβης, ἐν μικρὸν καὶ ἐν μεγαλύτερον μαχαίρι!

Διὰ τὴν συντήρησιν μιᾶς τοιαύτης καλύβης χρειάζεται κατ' ἔτος ἐπισκευὴ τῆς σκεπῆς δι' ἀνανεώσεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ φυλλώματος τοῦ σκελετοῦ ὡς καὶ τῆς κατσούλας. Ἄν παραμεληθῇ τοῦτο ἡ καλύβη γέρνει καὶ καταστρέφεται ὅπως ἡ περιγραφεῖσα τοῦ Ζαργάνη (βλ. Πίν. Δ, 1).

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς καλύβης ἀπαραιτήτως ὑπάρχουν 2-3 ἀγκοῦτσες¹⁾, χρησιμεύουσιν πρὸς ἀνάρτησιν τῆς κάππας ἢ ἄλλων ἐνδυμάτων, δοχείων κ.ἄ.

7. Ἑστία.

Εἰς τὰς κωνικὰς καλύβας τὴν ἑστίαν κατασκευάζουν ὡς ἑξῆς: Ἐμπηγνύουν

¹⁾ Κλαδίσκοι βραχεῖς κυρτωμένοι ἐκατέρωθεν.

εἰς τὸ ἔδαφος τεμάχια πλίνθων ἢ κεράμων, ὥστε σχηματίζεται κατάλληλον στρώμα (στρώση) διὰ τὴν ἔψησιν καὶ τοῦ ἄρτου. Τοῦτο ὀνομάζουσαν *βάτραν*. Τὴν βάτραν περικλείει ὁ *κόθρος* ἥτοι ὑψωμα 0,10 μ. ἐκ λάσπης ἀναμεμειγμένης μετὰ λεπτοῦ ἀχύρου. Πρὸς τὸ ὅπισθεν μέρος τῆς φωτιάς, δηλαδή τὸ ἀπέναντι τῆς θύρας—ἡ ἐστία δὲν εὐρίσκεται ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τῆς καλύβης, ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς τὴν θύραν—τοποθετοῦν ὀρθίους λίθους τοὺς *πυρομάχους* «για νὰ μὴν κυλάῃ ἡ φωτιά πρὸς τὰ πίσω». Ἡ ἐστία αὕτη χρησιμεύει διὰ τε τὴν θέρμανσιν, τὴν παρασκευὴν φαγητοῦ καὶ τὴν ἔψησιν ἄρτου προχείρως. Μόνον ἐὰν εἶναι πολλοὶ βλάχοι συγκετρωμένοι καὶ ἔχουν στήσει ἀρκετὰς καλύβας, τότε κτίζουν *φουῖρνο* κατὰ τὸν συνήθη εἰς τὰ χωρία τῆς περιφερείας τρόπον ¹⁾).

Σήμερον, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, μόνον ὑπολείμματα κωνικῶν καλυβῶν ἀνευρίσκονται. Συνηθίζονται ὡς πρακτικώτεροι καὶ ἀσφαλέστεροι αἱ τετράπλευροι, συνήθως *μονόρριχτες*, ἀλλὰ καὶ αἱ μὲ ἀέτωμα. Καὶ διὰ μὲν τὰς πρώτας χρησιμοποιοῦν 4 *φουῖρκες*, ἐνῶ διὰ τὰς μὲ ἀέτωμα ἑξ. Ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς καὶ καλύψεως τοῦ σκελετοῦ εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῆς κωνικῆς μὲ λούρους καὶ χαρτώματα, ἡ δὲ στέγασις γίνεται δι' αὐλακωτῆς λαμασίνης «*με πάλκια*».

III. Τὸ μαντρί (περιοχὴ Μαντινῶν B. Εὐβοίας)

Αἱ καλύβαι τῶν ποιμένων ἀνεγείρονται, ὡς εἶναι φυσικόν, πολὺ πλησίον τῶν μαντριῶν, τῶν προοριζομένων διὰ τὴν διακείμεσιν καὶ ἐν γένει τὴν ἀπὸ τῆς κακοκαιρίας προφύλαξιν τῶν προβάτων. Καὶ τὰ δύο στέγαστρα ἀνθρώπων καὶ ζῶων εἶναι ἀλληλένδετα. Εἶναι δὲ λίαν ἐνδιαφέρων καὶ διαφωτιστικὸς ὁ ἐκ παραδόσεως τρόπος κατασκευῆς τῶν οἰκημάτων τῶν ζῶων διὰ τὴν μελέτην τοῦ πρωτογόνου, ἀπλοῦ τρόπου ἀντιμετωπίσεως τῶν ἀναγκῶν στεγάσεως, ὡς καὶ ἐν γένει τῆς καθόλου οἰκίσεως.

Ἡ κατασκευὴ ἑνὸς μαντριοῦ ἔχει τὴν ὠρισμένην τεχνικὴν τῆς, τὴν ἀπὸ γονέων εἰς τέκνα καὶ ἀπὸ τῆς παλαιότερας γενεᾶς ποιμένων εἰς τοὺς νεωτέρους παραδιδομένην.

Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ μαντρί εἶναι φράκτης κεκλιμένος πρὸς τὰ ἔσω, ἐκτεινόμενος εἰς σχῆμα ἐλλειψοειδὲς ἢ στρογγύλον καὶ διαστάσεων ποικιλλουσῶν ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προβάτων, τὰ ὅποια πρόκειται νὰ περιλάβῃ.

Πρὸς τὴν ἔσω πλευρὰν ὁλοκλήρου τοῦ φράκτου ἢ τμήματος αὐτοῦ, τοῦ μᾶλλον ὑπὸ τοῦ ἀνέμου προσβαλλομένου, εὐρίσκεται ὑπόστεγον, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπικλι-

¹⁾ Περὶ τῶν φούρνων τῆς περιφερείας βλ. τὴν μελέτην μου «Οἰκίαι Ἀγίας Ἐφνης. Εὐβοίας, ἐν Λαογραφίᾳ τ. ΙΔ' (1952) σ. 162 κ.ε.

νῆς στέγη στηρίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τοῦ φράκτου, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ σειρᾶς ὀριζοντίων δοκῶν, ὑποβασταζομένων κατὰ κανονικὰ διαστήματα ὑπὸ βραχέων διχαλωτῶν πασσάλων (ὕψους 0,60 μ.).

Ἡ πρόοδος τῆς ἐργασίας διὰ τὴν ἀνέγερσιν μαντριοῦ συντελεῖται ὡς ἀκολούθως: Ἀφοῦ ἐκλέξουν τὸν κατάλληλον τόπον, τὸ μαντροτόπι, καλούμενον καὶ περιγράφουν τὸν κύκλον ἢ τὴν ἑλλειψιν, τὴν ὁποίαν θὰ καταλάβῃ ὁ φράκτης, ἀρχίζουν τὴν κατασκευὴν τοῦ σκελετοῦ ὡς ἑξῆς: Κατὰ διαστήματα ποικίλλοντα, ἀναλόγως τοῦ προσφερομένου ὑλικοῦ τῶν μακρῶν δοκῶν ἀπὸ 2-5 μ., ἐμπηγνύονται καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τοῦ περιγραφέντος κύκλου ἢ τῆς ἑλλείψεως, ἰσοῦντες διχαλωτοὶ πάσσαλοι (φοῦρκες) ὕψους 1-1,50 μ. μὲ κλίσιν πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν πλευράν, δηλαδὴ πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κύκλου ἢ τῆς ἑλλείψεως. Ἐκαστος τῶν πασσάλων τούτων ὑποβαστάζεται ὑπὸ ἑτέρου διχαλωτοῦ ἐπίσης πασσάλου κεκλιμένου κατ' ἀντίθετον φορᾶν, ὥστε ἐκ τῆς συνενώσεως αὐτῶν νὰ σχηματίζεται τὸ σχῆμα Λ. Τὰ ζεύγη ταῦτα συνδέονται μετὰ τῶν δοκῶν, αἵτινες ἐπικάθηνται, ὑποβασταζόμεναι συγχρόνως ὑπὸ τῶν διχαλῶν. Αἱ μακραὶ αὗται δοκοὶ μῆκους ἀπὸ 2,50 μέχρι 5 μ. ὀνομάζονται ὑπὸ μὲν τῶν παλαιοτέρων βλάχων *τέμπλες*, ὑπὸ δὲ τῶν νεωτέρων ποιμένων *διαζυγάρια* «ἐπειδὴ ἐπάνω εἰς αὐτὰ διαζυγαίνονται τὰ στημονάρια καὶ οἱ ἀγριοῦτσες» (βλ. κατωτ.). Ἡ ἑκτάσις ἐκάστης δοκοῦ καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν προσδιορίζεται καὶ τὴν ἑκτασιν τοῦ μαντριοῦ. Τὸ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ζεύγους τῶν διχαλωτῶν στύλων εἰς τὸ ἄλλο τμήμα μετὰ τῆς δοκοῦ, μετὰ τὴν ἐπικάλυψιν διὰ τοῦ φυλλώματος, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω, ἀποτελεῖ μίαν πλάτην. Οὕτως ἓνα μαντρί εὐρύχωρον, δυνάμενον νὰ περιλάβῃ 100 πρόβατα θ' ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 πλάτες. Κατόπιν ἐμπηγνύουν εἰς τὴν γῆν κατὰ παράλληλον πρὸς τοὺς κυρίως διχαλωτοὺς στύλους (φοῦρκες) ἔννοιαν ἄλλα μικρὰ ξύλα (κλάδους ἐπίσης ἄνευ φυλλώματος), τὰ στημονάρια ἢ τεμπλάρια, ἅτινα προσδένονται ἐπὶ τῆς μεγάλης *τέμπλας* (*διαζυγάρια*), προεξέχοντα ἄνωθεν ταύτης περὶ τὰ 0,10-0,15 μ. Μεταξὺ τούτων τῶν μακρῶν κλάδων πλέκονται τέλος σταυροειδῶς ἄλλοι κλάδοι λεπτότεροι, ἐκ σκοίνων ἢ λυγαριᾶς, τὰ χαρτώματα. Οὕτως εἶναι ἕτοιμος πλέον ὁ σκελετὸς τοῦ φράκτου, ὁ οὕτως εἰπεῖν ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ μαντριοῦ μὲ κλίσιν πρὸς τὰ ἔσω, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη.

Ὁ οὕτω περατωθεὶς σκελετὸς καλύπτεται πρῶτον διὰ ξηρῶν κλάδων (πλατάνων ἢ πεύκης) «τὰ ξεραδώνοννε». Ἐπὶ τούτων δὲ πάλιν ἐπιτίθενται κλάδοι πλατάνων μὲ τὸ φύλλωμά των ἢ βοῦρλα ἢ καλαμιὰ¹⁾, ἀρχῆς γενομένης ἐκ τοῦ κάτω μέρους (βλ. ἄνωτ. Καλύβαι) καὶ μὲ τὸν μίσχον ἐπάνω, τὸ δὲ θυσανωτὸν μέρος

¹⁾ Τὸ ξεράδωμα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ πέταυρα, ἐνῶ ἡ τελευταία ἐκ κλάδων κ.ἄ. ἐπικάλυψις πρὸς τὰ κεραμίδια τῆς στέγης τῶν χωρικῶν οἰκιῶν.

κάτω. Ταῦτα ἀποτελοῦνται τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς καλύψεως καὶ τὴν τελικὴν ἐπικάλυψιν τοῦ σκελετοῦ ὀνομάζονται *καλεφτά* (καλυφτά)¹⁾. Τὰ καλυφτά στερεώνονται εἰς τὸν σκελετὸν δι' ἐγκαρσίων ξύλων, τῶν *λούρων*, ἅτινα προσδένονται εἰς τὰ *στημονάρια* διὰ λεπτοτάτων καὶ εὐλυγίστων κλάδων. Ἡ τεχνικὴ δηλαδὴ τῆς καλύψεως προσομοιάζει ἐπίσης πρὸς τὴν τῆς καλύβης. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔχει πλέον περατωθῇ ὁ περίβολος, οἱ *πλάτες*, τοῦ μαντριοῦ.

Ὡς ἤδη ἀνωτέρω εἴπομεν, ἐσωτερικῶς τοῦ φράκτου εἴτε καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν ἢ εἰς τμήμα αὐτοῦ²⁾, κατασκευάζουν ὑπόστεγον μὲ στέγην μονοκλινῆ, ἐπικλινῆ πρὸς τὰ ἔσω. Πρὸς τοῦτο ἀπέναντι τῶν διχαλωτῶν στύλων τῆς πλάτης καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.50 - 2 μ. ἀπ' ἐκείνων ἐμπηγνύουν καθέτως εἰς τὴν γῆν βραχεῖς στύλους, ἐπίσης διχαλωτοὺς (μικρὲς φοῦρκες) ὕψους 0,60 μ., οἱ ὅποιοι ὑποβαστάζουν τὸ καλούμενον μικρὸ διαζυγάρι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τοῦ φράκτου, τὸ μεγάλο διαζυγάρι. Ἡ ἐπικάλυψις τῆς ἀπὸ μεγάλης τέμπλας τῆς πλάτης μέχρι τῆς μικρᾶς ἔμπροσθεν ἐκτάσεως γίνεται καθ' ὅμοιον τρόπον, ὥς καὶ τῆς πλάτης. Οὕτω χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης κλάδοι (τὰ *μικρὰ στημονάρια*), οἱ ὅποιοι εἶναι κηροὶ εἰς τὴν ἄκρην ἐν εἵδει μαστουριοῦ καὶ ὀνομάζονται *ἀγκοῦτσες* γενικῶς εἰς τὴν περιοχὴν, ἐπίσης οἱ *κριτσάμπες* δηλαδὴ ξύλα κατὰλληλα, ὥστε νὰ ἐμπλέκωνται στερεῶς. Ἡ οὕτω τελειωθείσα στέγη τοῦ προστώου αὐτοῦ ὀνομάζεται τὸ *τοματίσι* ἢ *κόρυφισμα*, ἔχει δὲ μεγάλην κλίσιν, ἀφοῦ τὸ μὲν πρὸς τὴν πλάτην τμήμα αὐτῆς ἐρείδεται ἐπὶ τῆς μεγάλης τέμπλας, τὸ δὲ πρὸς τὰ ἔμπροσθεν ἐπὶ τοῦ μικροῦ διαζυγαρίου, τοῦ ὑπὸ τῶν βραχέων στύλων ὑποβασταζομένου.

¹⁾ Τοὺς καταλλήλους διὰ τὴν κάλυψιν κλάδους μετὰ δασέος φυλλώματος ἐπιλέγουν κατὰ Σεπτέμβριον, ὅτε συγκεντρώνουν τὴν ξυλείαν διὰ τὰς κατασκευὰς αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Τότε ἀποθέτουν αὐτὰ εἰς δεμάτια, διὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν ἐν καιρῷ.

²⁾ Π.χ. τὸ ἐν Πίν. Δ, 3 εἰκονιζόμενον μαντρί ἔχει τὸ ὑπόστεγον εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ φράκτου, ἐνῶ τὸ ἐν Πίν. Δ, 2 μόνον εἰς τὸ ΒΔ τμήμα αὐτοῦ.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑΤΑΞΕΩΣ ΠΑΡΟΙΜΙΩΝ(*)

ΥΠΟ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ

Ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ πᾶσαν συστηματικὴν μελέτην καὶ ἔκδοσιν λαογραφικῶν κειμένων εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ κατάταξις αὐτῶν. Ἰδιαιτέρως διὰ τὰς παροιμίας, πολυπληθῆ κείμενα μὲ βραχεῖαν διατύπωσιν καὶ ποικίλιαν παραλλαγῶν, ἡ μεθοδικὴ κατάταξις ἐπιβάλλεται ὄχι μόνον δι' ἐπιστημονικούς, ἀλλὰ καὶ διὰ πρακτικωτέρους χρηστικούς λόγους.

Εἶναι δύσκολον νὰ παρακολουθήσῃ κανεὶς καὶ νὰ μελετήσῃ μὲ ἄνεσιν παροιμίας, αἵτινες προσφέρονται ἔστω καὶ ἀλφαριθμητικῶς, ἀλλὰ χωρὶς ἐσωτερικὴν συνοχήν. Ἡ προσοχὴ τοῦ μελετητοῦ περισπᾶται τότε ἀπὸ τὰς ποικίλας ἐννοίας καὶ καταπονεῖται τάχιστα ἀπὸ τὰ ἄλλα εἰς τὰ ὅποια τὸν παρὰσύρουν αἱ διαφοροὶ ἀπὸ τῶν παροιμιῶν ἐντυπώσεις. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐν δεδομένῃ στιγμῇ ἀνευρεσὶν ὠρισμένης τινὸς παροιμίας, μόνη ἡ ὀργανικὴ κατάταξις δύναται κατὰ τρόπον ἄμεσον νὰ βοηθήσῃ τὸν ἐρευνητὴν, καὶ μόνη αὕτη ἐξασφαλίζει γενικώτερον τὴν εὐκολωτέραν καὶ σκοπιμωτέραν χρησιμοποίησιν τῶν συλλογῶν.

Τάξις τις περὶ τὴν παράθεσιν τῶν παροιμιῶν ἢ ὑποτυπώδης κατάταξις αὐτῶν παρατηρεῖται καὶ εἰς ἀνεπιτηδεύτους συλλογὰς, ἐπειδὴ καὶ αὐτομάτως ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ καταγράφοντος γεννᾶται ἡ σκέψις τῆς καθ' ὁμοίους κύκλους ἢ κατὰ πρακτικὴν τινα βάσιν συγκεντρώσεως τῶν παροιμιῶν. Οἱ διάφοροι ἀπὸ παλαιότερων χρόνων

(*) [Αἱ δυσχέρειαι, τὰς ὁποίας δι' εὐνοήτους λόγους παρουσιάζει τὸ σύστημα τῆς κατὰ τὴν κυρίαν λέξιν κατατάξεως τῶν παροιμιῶν, τὸ ὅποion ἐφήρμοσεν εἰς τὴν ἔκδοσίν του ὁ ἀείμνηστος Νικόλαος Πολίτης καὶ ἀκολουθεῖ εἰς τὴν κατάρτισιν τῆς συλλογῆς του τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον, ἐπέβαλον τὴν διατύπωσιν κανόνων τινῶν, δυναμένων νὰ χρησιμεύσουν πρὸς καθοδήγησιν τῶν συλλογῶν εἰς τὴν κατάταξιν καὶ δημοσίευσιν παροιμιῶν. Τὴν ἐργασίαν ταύτην ἀνεθέσαμεν εἰς τὸν συντάκτην τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου κ. Δ. Λουκάτον, ὅστις ἐργαζόμενος ἀπὸ τοῦ 1938 εἰδικῶς εἰς τὴν κατάταξιν τῶν παροιμιῶν ἀπέκτησε τὴν ἀπαιτούμενην πεῖραν. Ὁ κ. Λουκάτος ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν ὑποτύπωσιν διαγραμμαμάτων πολλαπλῆς κατατάξεως καὶ ἄλλας χρησίμους παρατηρήσεις· ἀλλ' ἐννοεῖται ὅτι αἱ ἀπόψεις αὐτοῦ δὲν ἀντιπροσωπεύουν κατὰ πάντα τὰς γνώμας τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου.

Σ. τ. Δ.]

συλλογείς, είτε καταχωρίζοντες κατὰ τὴν σειρὰν τῆς σταχυολογήσεως αὐτῶν γνώμας καὶ παροιμίας καὶ ἀπλῶς ἀριθμοῦντες αὐτάς, είτε καταγράφοντες κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν, είτε καὶ χωρίζοντες αὐτάς εἰς ἠθικολογικοὺς κύκλους, ἠκολούθουν οὕτως ἓνα τρόπον κατατάξεως. Ἀκόμη καὶ ὅταν κατέγραφον τὰς παροιμίας ὅλως ἀτάκτως, παρεσύροντο συνήθως ὑπὸ συνειρμικῆς τινος σκέψεως, ἥτις συνεκέντρον αὐτομάτως πλησίον ἀλλήλων τὰς συναφεῖς παροιμίας¹).

Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπὸ ἓν σοβαρὸν σύστημα συγκεντρώσεως καὶ ἐκδόσεως τῶν παροιμιῶν ἔχει εὐτυχῶς καταστῆ ἐπιστημονικὴ συνείδησις ἔν τε τῇ Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ, ἅπασαι δὲ σχεδὸν αἱ νῦν ἐκδιδόμεναι συλλογαὶ ἀκολουθοῦν συστήματα καθιερωθέντα παρ' ἐπιστημόνων ἐρευνητῶν καὶ εἰσηγμένα ἐν χρήσει παρὰ τοῖς κατὰ τόπους Ἀρχείοις. Λόγῳ ὅμως τῆς ἀνεπαρκείας τὴν ὁποίαν ἐν ἑκάστῳ τῶν συστημάτων τούτων παρουσιάζει διὰ τὴν ἐξαντλητικὴν κατὰ τὰξιν τῶν παροιμιῶν, ὡς καὶ τῆς ἀσυμφωνίας τῶν συλλογῶν ἐν τῇ προτιμῇ τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ τρόπου κατατάξεως, ὑφίσταται πάντοτε τὸ ζήτημα τῆς ἀποδοχῆς ἑνὸς ἐνιαίου συστήματος ἢ καὶ συνδυασμοῦ συστημάτων, τὰ ὁποῖα ἀκολουθούμενα ἀπὸ τοὺς συλλογεῖς μιᾶς χώρας θὰ ὡδήγουν εἰς τὴν ταχύτεραν συγκέντρωσιν, τὴν μεθοδικωτέραν κατὰ τὰξιν καὶ τὴν εὐχερεστέραν μελέτην τῶν παροιμιῶν τῆς χώρας αὐτῆς²).

¹) Πρβλ. καὶ Ν. Γ. Πολίτην ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῶν Παροιμιῶν αὐτοῦ (τόμ. Α', σ. ιζ').

²) Εἶναι ἄξιον ἀπορίας ὅτι εἰς συστηματικὰς περὶ παροιμιῶν μελέτας, οἶαι τοῦ *Archer Tylor*, *The proverb* (Harvard Mass. 1931), τοῦ *Friedrich Seiler*, *Deutsche Sprichwörterkunde* (München 1922) καὶ τοῦ *J. Dejardin* (εἰσαγωγή εἰς τὸ *Dictionnaire des spots ou proverbes wallons* (Liège 1891), οὐδὲν περὶ κατατάξεως τῶν παροιμιῶν ἀναφέρεται. Ὁ Ν. Γ. Πολίτης ὁμοίως, ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῶν Παροιμιῶν αὐτοῦ (τόμ. Α', σ. ε' -σε') οὐδὲν λέγει περὶ τῆς κατατάξεως αὐτῶν. Ὅσα γνωρίζομεν περὶ τῶν σχετικῶν ἀπόψεων αὐτοῦ τὰ ἀρνούμεθα ἐκ κριτικῆς του δι' ἄλλας ἐκδόσεις παροιμιῶν καὶ ἐξ ἄρθρου του ἐν τῷ περιοδικῷ *Παρθενών*, «Περὶ τῶν δημοδῶν παροιμιῶν» (1872, σελ. 927 κ. ἐ.). Ὁ γάλλος ἐθνολόγος *Mauss*, ἐξαίρων τὴν σημασίαν τῶν παροιμιῶν διὰ τὴν μελέτην τῆς ἠθικῆς τῶν λαῶν, ἀδιαφορεῖ διὰ τὸν τρόπον τῆς κατατάξεως αὐτῶν: *L'observateur choisira un principe de classification quelconque, en s'efforçant simplement d'être aussi complet que possible.* (*Marcel Mauss*, *Manuel d'Ethnographie*, Paris 1947, σ. 162). Εἰδικὴν μελέτην περὶ κατατάξεως τῶν παροιμιῶν ἀνεύρομεν μόνον ἐν τῷ ἀγγλικῷ περιοδικῷ *Folk-Lore* δημοσιευθεῖσαν ἐν ἔτει 1894 (τόμ. V σ. 229-274) ὑπὸ τοῦ *G. W. Wood*, *On the classification of proverbs and sayings of the isle of Man*. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων, μετὰ τὸν Πολίτην, συνεζήτησε τὸ ζήτημα καὶ ὁ καθηγητὴς *Στίλπων Κυριακίδης* ἐν τῷ οἰκείῳ κεφαλαίῳ τῆς «Ἑλληνικῆς Λαογραφίας» αὐτοῦ (Μέρος Α', Ἀθῆναι 1923, σ. 312-314). Ὅλως προχείρως ἔχουν ἐκτεθῆ καὶ αἱ ἡμέτεραι ἀπόψεις ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς συλλογῆς παροιμιῶν ἐκ Φαράσων τῆς Καππαδοκίας. (Λοιπ. σελ. η' καὶ κα').

Ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον *Ζητήματα κατατάξεως παροιμιῶν* θέλομεν διαλάβει ἐνταῦθα περὶ τῶν συστημάτων καὶ τῶν τρόπων κατατάξεως, ὅσοι μέχρι τοῦδε ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν συλλογὴν καὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν παροιμιῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ καὶ θέλομεν ἐκθέσει τὰς ἡμετέρας παρατηρήσεις περὶ τῶν συστημάτων τούτων, ὥς καὶ τὰς ἀπόψεις ἡμῶν διὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ ἐξ αὐτῶν πρακτικωτέρου καὶ σκοπιμωτέρου.

Δίδομεν ἀμέσως, οἷονεὶ καὶ ὥς πίνακα περιεχομένων, τὸ διάγραμμα τῆς ἐργασίας ἡμῶν μετὰ τῶν ἐπὶ μέρους κεφαλαίων αὐτῆς.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΚΑΤΑΤΑΞΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΡΟΙΜΙΩΝ

Α'. Τὰ συστήματα

1. Τὸ ἀλφαβητικόν. 2. Τὸ λημματοθετικόν. 3. Τὸ εἰδολογικόν. 4. Τὸ ἐννοιολογικόν.

Β'. Παράλληλοι μορφολογικαὶ διαιρέσεις

1. Παροιμιολογική. 2. Φιλολογική. 3. Χρονολογική. 4. Γλωσσολογική. 5. Προσφωδιακή.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

1. Τοῦ ἀλφαβητικοῦ. 2. Τοῦ λημματοθετικοῦ. 3. Τοῦ εἰδολογικοῦ. 4. Τοῦ ἐννοιολογικοῦ.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Ἡ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΧΡΗΣΙΣ ΤΟΥ ΛΗΜΜΑΤΟΘΕΤΙΚΟΥ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΛΟΙΠΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

1. Τὸ λημματοθετικόν, βασικὸν σύστημα κατατάξεως.
2. Περιπτώσεις χρησιμοποίησεως τῶν ἄλλων συστημάτων.
3. Οἱ βοηθητικοὶ πίνακες.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

1. Ὑποδείγματα εἰδολογικῆς καὶ ἐννοιολογικῆς κατατάξεως.
2. Συγκριτικὸς πίναξ κατατάξεως τῶν αὐτῶν παροιμιῶν κατὰ τὰ ἐκτεθέντα τέσσαρα συστήματα.

Βραχυγραφίαι

Bonser = Proverb Literature. A bibliography of works relating to Proverbs. Edited by W. Bonser, compiled by T.A. Stephens (Folk-Lore Society, London 1930).

E.E.B.Σ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν.

F. F. C. = Folklore Fellows Communications. Helsinki.

Κυριακ. = Στίλπωνος Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ Λαογραφία. (Μέρος Α'), Ἀθῆναι 1923.

λ. = λῆμμα.

Δ.Α = Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον. Συλλογὴ παροιμιῶν, κατατεταγμένων κατὰ τὸ σύστημα Ν. Γ. Πολίτου.

Λαογρ. = Περιοδικὸν «Λαογραφία». Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς λαογραφικῆς Ἑταιρείας.

Λουκ. = Δ. Λουκοπούλου-Δημ. Σ. Λουκάτου, Παροιμίαι τῶν Φαράσων (Ἐκδόσεις τοῦ Γαλλ. Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν. Κέντρο Μικρασιατικῶν σπουδῶν. Ἀθήνα 1951).

Π.Π = Ν. Γ. Πολίτου, Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι. (Ἐκδεδομένον μέρος: Τόμοι Α'-Δ', Ἀθῆναι 1899 - 1902. Ἀνέκδοτον μέρος ἐν χειρογράφῳ συλλογῇ παρὰ τῷ Λαογρ. Ἀρχεῖῳ).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΚΑΤΑΤΑΞΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΡΟΙΜΙΩΝ

Α'. Τὰ συστήματα

1. Τὸ ἀλφαβητικὸν σύστημα.

Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο αἱ παροιμίαι τίθενται ἐν ἀλφαβητικῇ τάξει, λαμβανόμενου ὑπ' ὄψιν τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος τῆς πρώτης λέξεως αὐτῶν. Ὑπὸ τοῦτο καταγράφονται πᾶσαι εἴτε ἀναμείξ καὶ ἀδιαφόρως ¹⁾ εἴτε κατ' αὐστηρὰν λεξιλογικὴν διάταξιν, ἀκολουθοῦσαι τὴν καὶ ὑπὸ τῶν ἐπομένων γραμμάτων τῆς λέξεως καθοριζομένην σειρὰν ²⁾.

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀλφαβητικὴν αὐτὴν τάξιν δύναται νὰ βαίῃ καὶ ἡ ἀρίθμησης τῶν παροιμιῶν, γινομένη εἴτε τμηματικῶς κατὰ στοιχεῖον, εἴτε ὁλικῶς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους τῆς συλλογῆς ³⁾.

Τὸ ἀλφαβητικὸν τοῦτο σύστημα κατατάξεως, ἀπλοῦν εἰς τὴν διάταξιν του καὶ πρόχειρον, ἔχει χρησιμοποιηθῇ ἐν μεγάλῳ βαθμῷ, ἰδίᾳ εἰς παλαιότερας ἐποχάς, παρὰ συλλογῶν, οἷτινες ἀγνοοῦντες ἢ καὶ ἀδιαφοροῦντες διὰ μεθοδικώτερα συστήματα ἤθελον ἀπλῶς νὰ δημοσιεύσουν ἕνα ἀριθμὸν παροιμιῶν καὶ φράσεων, ὑπὸ πνεῦμα μᾶλλον συλλεκτικὸν καὶ γλωσσολογικὸν παρὰ λαογραφικόν. Ὅμοίως ἐπεκράτησε νὰ χρησιμοποιῇται τὸ σύστημα τοῦτο εἰς πολυγλώσσους μὲ συγκριτικὸν

¹⁾ Παράδειγμα ἡ συλλογὴ παροιμιῶν ἐκ Ρόδου, ὑπὸ Γερασίμου Δ. Δρακίδου: Ροδιακά, (Ἀθῆναι 1937), σελ. 169-225.

²⁾ Παράδειγμα ἡ συλλογὴ ᾽Α. Α. Παπαδοπούλου (Ἀρχεῖον Πόντου, τόμ. Β', σ. 49-136 καὶ Γ' σ. 3-78).

³⁾ Ἡ ἀρίθμησης τῶν παροιμιῶν ἐνδείκνυται δι' ὅλα τὰ συστήματα κατατάξεως, καθόσον ὄχι μόνον βοηθεῖ αὐτὴ εἰς τὴν ἀκριβεστέραν παραπομπήν, ἀλλὰ καὶ δίδει στατιστικῶς τὸ σύνολον ἢ καὶ τὰ μέρη τῶν ἀναγεγραμμένων παροιμιῶν. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἀναφέρομεν ὅτι ἀπλῇ ἀρίθμησης τῶν παροιμιῶν, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἄλλης τάξεως, ἐμφανίζεται παρὰ τισι συλλογεῦσι καὶ ὥς μόνος τρόπος κατατάξεως. Τοῦτο συμβαίνει συνήθως εἰς προχείρους καὶ μικρὰς συλλογὰς (πρβλ. Λαογρ. Δ', σ. 293-297), εἰς συλλογὰς παλαιῶν χειρογράφων (πρβλ. Π.Π. Α' σ. 6-52) καὶ εἰς συλλογὰς ἄνευ ἄλλης φροντίδος καταρτισθείσας (πρβ. Νεοελληνικά Ἀνάλεκτα Παρνασσοῦ. Τόμ. Α' (1870) σ. 131-190). Ἀπλῇ ἀριθμητικῇ εἶναι καὶ ἡ διάταξις 1655 γνωμῶν ἐν τῇ ἀγγλικῇ συλλογῇ τοῦ Francis Bacon, The promus of formularies and elegancies. London 1883 (Bonser 8).

σκοπὸν συλλογὰς παροιμιῶν ¹⁾, εἰς συλλογὰς διὰ τὰ σχολεῖα ²⁾, εἰς σειρὰς λαϊκῶν ἐκφράσεων ³⁾, ὥς καὶ εἰς πίνακας ἢ εὐρετήρια παροιμιῶν ⁴⁾. Ἀξιοσημεῖωτον εἶναι ἐν τούτοις ὅτι ἀξιόλογοι καὶ μεγάλοι συλλογαὶ παροιμιῶν διαφόρων ἐθνῶν τοῦ 19^{ου} καὶ τοῦ 20^{ου} αἰῶνος ἔχουν καταρτισθῇ μὲ βάσιν τὸ συνεχὲς ἀλφαβητικὸν σύστημα ⁵⁾.

Παραδείγματα ἑλληνικῶν συλλογῶν κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν δημοσιευθεισῶν ἔχομεν ἀφθονώτατα cὺ μόνον πρὸ τῆς ὑπὸ τοῦ Πολίτου ἐκδόσεως τῶν παροιμιῶν αὐτοῦ (1899), ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτήν. Ἀναφέρομεν πρῶτον τὰς ἐν παλαιοῖς κώδιξι καταγεγραμμένας, οἷαι αἱ τοῦ Corpus Paroemiographorum Graecorum, αἱ παρὰ Leutsch καὶ Schneidewin δημοσιευόμεναι (ἀλφαβητικωτέρα πασῶν εἶναι ἢ τοῦ Ἀποστολίου) ⁶⁾, καὶ ἔπειτα νεωτέρας, αὐτοτελῶς ἢ μετ' ἄλλης λαογραφικῆς ὕλης ἐκδοθείσας. Τοιαῦται εἶναι αἱ συλλογαί: *A. Negrīs*, A Dictionary of Modern Greek proverbs (Edinburgh 1831). *I. Μανιάρη*, Ἡ Σφιγξ ἢ συλλογὴ ἑλληνικῶν παροιμιῶν (Τεργέστη 1832). *I. Βερέττα*, Συλλογὴ παροιμιῶν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων (Λαμία, 1860). *II. Ἀραβαντινοῦ*, Παροιμιασθήριον ἢ συλλογὴ παροιμιῶν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Ἑπειρώταις (Ἰωάννινα 1863). *I. Βερεγγέλου*, Παροιμίαι δημώδεις (Ἐκδ. β' Ἑρμούπολις 1867) ⁷⁾. *Γ. Καβαδία*, Ὁ ποιητικὸς λόγος ἢ συλλογὴ 10.000 παροιμιῶν (Κέρκυρα 1876). *Δ. Κράχτογλου*, Συλλογὴ τῶν ἐν Βάρῃ καὶ τῶν περὶ αὐτῆς ἐν χρήσει δημῶδων παροιμιῶν (Ἀθήναι 1880). *II. Παπαζαφειροπούλου*, Περισυναγω-

¹⁾ Πβλ. *Henry-George Bohn*, A polyglot of foreign proverbs. London 1857 (Bonser 21). *E. B. Mawer*, Analogous proverbs in ten languages. London 1885 (Bonser 123). *L. de Alberti*, Proverbs in Spanish and English. London 1920 (Bonser 1314).

²⁾ *Leroux de Lincy*, Le livre des proverbes français. Paris 1842. *Proverbes moraux* (τόμ. II, σελ. 162-334). *Henri de Vibraye*, Trésor des proverbes français, anciens et modernes. Paris 1934.

³⁾ Πβλ. *Α. Α. Παπαδοπούλου*, Φρασεολογικά, (Ἀθήναι 1951). Ἐπίσης εἰς τὸ *Nouveau petit Larousse illustré*, Locutions latines et étrangères. Paris 1948, σελ. 1115-1146.

⁴⁾ Πβλ. *Henri-George Bohn*, A Hand-book of Proverbs. London, ἔκδ. 1882 (Alphabetical Index ἐν σελ. 281-583). *Otto Crusius*, Analecta critica ad paroemiographos Graecos (πίνακες). Lipsiae. 1883. *M. Α. Τριανταφυλλίδη*, Παροιμιακὲς φράσεις ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴ λογοτεχνίαν (εὐρετήριον) Ἀθήνα. 1947.

⁵⁾ Πβλ. παρὰ Bonser τοὺς ἀριθμοὺς: 108, 270, 430, 660, 745, 841, 886, 1065, 1377, 1767, 2675 καὶ 3589.

⁶⁾ Gottingae (2 τόμοι) 1839—1851.

⁷⁾ Διὰ τὴν συλλογὴν ταύτην ἤδη ὁ Ν. Γ. Πολίτης παρετήρησεν ὅτι αἱ παροιμίαι εἶναι «κατατεταγμέναι ἀτελέστατα ἀλφαβητικῶς, ὀριζομένης τῆς τάξεως ὑπὸ μόνου τοῦ πρώτου γράμματος ἐκάστης», καὶ ὅτι «πλεῖστα παραδείγματα παρατηροῦνται ἐν αὐτῇ τοῦ σφάλματος ἐκείνου τῶν ἀλφαβητικῶς κατατασσόντων συλλογῶν, καθ' ὃ ἀπροσεκτοῦντες ἐνίοτε ταράσσουσι τὴν ἀλφαβητικὴν τάξιν διὰ τὰ θέσωσι πλησίον ἀλλήλων συναφεῖς παροιμίας». (Παροιμίαι, τόμ. Α' σ. ιζ' καὶ μγ').

γῇ γλωσσικῆς ὕλης καὶ ἐθίμων (Πάτραι 1887). *Κ. Κανελλάκη*, *Χιακὰ ἀνάλεκτα* (Ἀθῆναι 1890). *Ἀ. Α. Παπαδοπούλου*, *Παροιμῖαι* (Πόντου). Ἀρχεῖον Πόντου τόμ. Β'. σ. 49-136 καὶ Γ' 3-78 ¹⁾. *Λεβίδου-Dawkins*, *Παροιμῖαι ἐκ Φαράσων*, ἐν *Λαογραφίᾳ*, τόμ. ΙΑ'. (1934) σ. 131-150. *Γ. Δρακίδου*, *Ροδιακὰ* (Ἀθῆναι 1937). *Γ. Καζαβῆ*, *Νισύρου λαογραφικά* (Νέα Ὑόρκη 1940).

2. Τὸ λημματοθετικὸν σύστημα.

Ὁνομάζομεν οὕτω τὸ σύστημα ἐν τῷ ὁποίῳ αἱ παροιμῖαι κατατάσσονται κατὰ τὴν κυρίαν λέξιν αὐτῶν, τὴν συγκεντροῦσαν τὸ βάρος τῆς ὅλης ἐννοίας καὶ πληροφοροῦσαν περὶ τοῦ θέματος αὐτῶν.

Ἡ κυρία αὕτη λέξις, ἀναγραφομένη ἄνωθεν τῆς παροιμίας ὑπὸ τὸν εὐθὺν αὐτῆς γραμματικὸν τύπον, χρησιμοποιεῖται ὡς *λήμμα*, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἔπειτα παρατίθενται ἐν ἀλφαβητικῇ τάξει πᾶσαι αἱ ὁμοίου θέματος παροιμῖαι. Ἡ ὅλη σειρά τῶν λημμάτων τούτων, χωροῦσα καὶ αὕτη κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν, ἀπαρτίζει τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σύστημα, διὰ τοῦ ὁποῖου προσφέρεται εἰς τὸν ἐρευνητὴν ἡ δυνατότης μιᾶς ἀλφαβητικῆς ἅμα καὶ εἰδολογικῆς ἀναζήτησεως τῶν παροιμιῶν ²⁾.

Τὸ λημματοθετικὸν σύστημα εἶναι συγχρόνως λεξικογραφικὸν καὶ λαογραφικόν. Λεξικογραφικὸν μὲν καθόσον τὰ λήμματα τίθενται ἐν λεξιλογικῇ σειρᾷ, αἱ δὲ ἀκολουθοῦσαι ταῦτα παροιμῖαι ἐπέχουν θέσιν ὅσοντι παραδειγμάτων μαρτυρούντων περὶ τῆς χρήσεως τοῦ λήμματος λαογραφικὸν δὲ καθόσον ὑπὸ τὰς κυρίας ταύτας λέξεις τοποθετεῖ ὁ συλλογεὺς καὶ ἀνευρίσκει ὁ μελετητὴς τὰς περὶ ἑνὸς θέματος παροιμίας, ὡς καὶ τὰς συγγενεῖς αὐτῶν, αἵτινες καὶ διὰ μόνου τοῦ ὄγκου τῶν πληροφοροῦν περὶ τῆς παροιμιακῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν παραλλαγῶν τοῦ ἐρευνομένου θέματος.

Τὸ λημματοθετικὸν σύστημα ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν κατάταξιν τῶν παροι-

¹⁾ Κρίνων τὴν συλλογὴν ταύτην ὁ Στίλπων Κυριακίδης γράφει: «*Λυπηρὸν εἶναι ὅτι ὁ ἐκδότης εἰς τὴν κατάταξιν ἠκολούθησε τὸ ἀστοχώτατον τῶν συστημάτων, τὸ κατὰ τὸ πρῶτον γράμμα τῆς πρώτης λέξεως*» (Λαογραφ. Γ' σ. 236). Σημειωτέον ὅτι ὁ αὐτὸς συλλογεὺς ἐδημοσίευσε παλαιότερον παροιμίας κατατεταγμένας λημματοθετικῶς κατὰ τὸ σύστημα Πολίτου (Λαογρ. ΣΤ' σ. 3-77).

²⁾ Ὁ ὅρος *λήμμα*, λεξικογραφικὸς κυρίως, ἐχρησιμοποιήθη παρὰ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κατ' ἀπομίμησιν τῆς ἐν τῷ Ἱστορικῷ Λεξικῷ καὶ τῇ γλωσσολογικῇ ἐπιστῇμῃ χρήσεως αὐτοῦ. Νομίζομεν ὅτι πρῶτοι μεταχειριζόμεθα τὸν ὅρον *λημματοθετικὴ κατάταξις*. Οἱ Πολίτης καὶ Κυριακίδης προσδιορίζουν ἀπλῶς τὴν κατάταξιν ταύτην ὡς *γινομένην κατὰ τὴν κυρίαν λέξιν τῆς παροιμίας*. Τὴν κυρίαν ταύτην λέξιν οἱ Ἀγγλοὶ ὀνομάζουν *principal word*, οἱ Γάλλοι *mot-clef* καὶ οἱ Γερμανοὶ *Stichwort*.

μιών πολὺ βραδύτερον ἀπὸ τὸ ἀλφαβητικόν¹⁾. Ὡς πρώτην ὁμως αὐτοῦ μορφήν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν εἰς τὰ λεξικογραφικὰ ἄρθρα παράθεσιν τῶν παροιμιῶν, αἵτινες ἐχρειάζοντο, ἵνα διασαφηνίζουσιν τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἐρμηνευομένων λέξεων²⁾. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη, ἰδίᾳ ἐν τῇ ξένη παροιμιογραφίᾳ, πλεῖσται τῶν συλλογῶν, αἵτινες ἀκολουθοῦν τὸ σύστημα κατατάξεως τοῦτο, ὀνομάζονται «*Λεξικά παροιμιῶν*»³⁾.

Κλασσικὸν παράδειγμα λημματοθετικῆς κατατάξεως παροιμιῶν παρ' ἡμῖν ἀποτελεῖ ἡ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1899 ἀρξαμένη ἐκδοσις τῶν ἐλληνικῶν παροιμιῶν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Νικολάου Γ. Πολίτου⁴⁾, ἀνακοπεῖσα μὲν μετὰ τὸν Δ' τόμον (1902) συνεχιζομένη δ' ἐν τοῖς χειρογράφοις αὐτοῦ τοῖς κατατεθειμένοις ἐν τῷ Λαογραφικῷ Ἀρχεῖφ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ τὰ λήμματα, τυπούμενα διὰ ζωηροτέρων στοιχείων καὶ τιθέμενα ἄνω ἀριστερὰ κατὰ τὸν γνωστὸν λεξικογραφικὸν τρόπον, συνοδεύουσι τὰς ὁμάδας τῶν παροιμιῶν, αἵτινες παρατίθενται κατ' ἀλφαβητικὴν καὶ αὐτοτελῶς ἡρσιμημένην τάξιν καὶ ὑπομνηματίζονται κατὰ χώραν, οὐ μόνον διὰ τῶν ἐρμηνειῶν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀναγραφῆς τῶν τόπων προελεύσεως καὶ τῶν πηγῶν ἐξ ὧν ἠντληθῆσαν (εἰ δὲ καὶ διὰ τῆς παραθέσεως πολλῶν ὁμοίων ἐλληνικῶν καὶ ξένων παροιμιῶν).

¹⁾ Συστηματικὴν χρῆσιν τοῦ συστήματος τούτου ἐν συλλογαῖς παροιμιῶν συναντῶμεν κυρίως ἀπὸ τοῦ 19ου αἰῶνος, ἰδίᾳ ὑπὸ Γερμανῶν συλλογῶν. Ἐκ τῶν παλαιότερων εἶναι αἱ κατατάξεις εἰς τὰς συλλογὰς τῶν *J. Eiselein*, *Die Sprichwörter und Sinnreden des deutschen Volkes in alter und neuer Zeit* (Donaueschingen 1838) καὶ *Karl Wander*, *Deutsches Sprichwörter-Lexicon* (Leipzig 1867-80). Ἡδὴ ὁμως τῷ 1780 εἶχεν ἐκδοθῇ ἐν Λισσαβῶνι ἀρίστη συλλογὴ παροιμιῶν μὲ λημματοθετικὴν κατὰταξιν, ἡ τοῦ *Francisco Rolland*, *Adagios, proverbios, rifaos e anexius da lingua portugueza* (Lisboa 1780). Πβλ. Bonser, ἀριθμοὺς 1576, 1820 καὶ 1498.

²⁾ Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ὀφείλεται ὅτι πλεῖσται παλαιότεραι παροιμίαι μετὰ τῶν σημασιῶν των κατέστησαν εἰς ἡμᾶς γνωσταὶ ἀπὸ τῶν Λεξικογράφων (Σουΐδα, Ducange, Σκαρλάτου Βυζαντίου, κ.ἄ.), ἀπὸ τοὺς ὁποίους καὶ ἠρύσθησαν οἱ πρῶτοι συλλογεῖς (πβλ. καὶ Ν. Πολίτου, *Παροιμ. Α' σ. ζ'*).

³⁾ Πβλ. *Jean Meyer*, *Dictionnaire des proverbes danois etc.* Copenhagen 1757 (Bonser 862). *Karl Wander*, *Deutsches Sprichwörter-Lexicon* ἔ. ἄ. *J. Preston*, *A dictionary of English proverbs and proverbial phrases*. London 1880 (Bonser 624). *J. De jardin*, *Dictionnaire des spots ou proverbes Wallons*. Tomes 2, Liège 1891-92. *J. M. Sbarbi*, *Diccionario de refranes etc. de la lengua espanola*, Madrid 1922 (Bonser 1415). Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται καὶ τὰ σύγχρονα λεξικά τῆς λεγομένης «argot» (*Dictionnaire d'Argot* διὰ τὴν γαλλικὴν φρασεολογίαν—«*Λεξικὸ τῆς πιάτσας*» διὰ τὴν ἐλληνικὴν), ὅπου ὑπὸ τὰς λέξεις τίθενται καὶ λαϊκαὶ παροιμιακαὶ φράσεις.

⁴⁾ Ν. Γ. Πολίτου, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι. Τόμοι Α'-Δ'.* Ἐν Ἀθήναις, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1899-1902 (Βιβλιοθ. Μαρασλή).

Μὲ ὑπόδειγμα τὴν συλλογὴν ταύτην τοῦ Πολίτου ἤρχισαν ἔπειτα κατὰ τάσσοντες τὰς παροιμίας αὐτῶν οἱ πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων συλλογέων, ἰδίᾳ οἱ δημοσιεύοντες ἐν τῷ περιοδικῷ «Λαογραφία», οἵτινες καὶ παρέπεμπον εἰς τὰς ἀντιστοίχους τῆς συλλογῆς αὐτοῦ, οὐ μόνον τὰς ἐκδεδομένας ἀλλὰ καὶ τὰς ἀνεκδότους¹⁾.

Ὑπάρχει ὅμως ἐν τῷ ἰδίῳ συστήματι καὶ ἕτερος τρόπος παραθέσεως τῶν παροιμιῶν μετὰ τῶν λημμάτων αὐτῶν, ὅστις εἶναι ἡ κατὰ χώραν ὑπογράμμισις τῆς κυρίας λέξεως ἐκάστης παροιμίας. Ἀντὶ δηλονότι νὰ συγκεντρῶνται αἱ παροιμῖαι τῆς συλλογῆς ὑπὸ χωριστὰ λήμματα, παρατίθενται αὗται ἐν συνεχείᾳ, λαμβανομένης μόνον φροντίδος, ὥστε ἡ κυρία αὐτῶν λέξις νὰ ρυθμίζῃ καὶ τὴν ἀλφαβητικήν των σειρὰν.

Ἰχνη τοιαύτης κατατάξεως εἰς ἑλληνικὴν συλλογὴν παροιμιῶν διέκρινεν ὁ Ν. Πολίτης ἐν ἀθωνικῷ χειρογράφῳ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, δημοσιευομένην ἐν τῷ Α' τόμῳ τῶν Παροιμιῶν αὐτοῦ²⁾. Παραθέτομεν ὥς δεῖγμα ἐνταῦθα τινὰς τῶν ἐν λόγῳ παροιμιῶν³⁾.

25. Κλείδωνε τὸ σπίτι σου καὶ τὸν γείτονά σου κλέπτῃν μὴ τὸν κάμνης.

26. Τινὰς ἐκ τῆς γενεᾶς μᾶς κοπιᾷται οὐκ ἔδωκεν.

27. Ὅταν σε τᾶξουν γέννημα, τρέχε μὲ τὸ σακκὶ σου.

29. Ἡ γραῖα τὸ μισοχείμωνον πεπὸν ἐθυμώθηκεν.

30. Μάτια οὐκ εἶναι, δάκρυα πόθεν νὰ ῥθουν;

31. Εὖρομεν τὸ λουτρὸν ἄδειον καὶ ποῦ λουστὴν οὐκ εἴχαμεν.

32. Ἐγὼ εἰς μίαν χερίαν νερὸν πνίγομαι.

Τὸν τρόπον τοῦτον τῆς κατὰ χώραν λημματοθεσίας συναντῶμεν σπανιώτατα εἰς νεωτέρας, ἑλληνικὰς ἢ ξένας συλλογὰς. Ἀναφέρομεν ἐκ τούτων, ἐκ μὲν τῆς ξένης παροιμιογραφίας τὰς συλλογὰς: *Henri G. Bohn*, *A hand-book of proverbs*, London, ἔκδ. 1882 (σελ. 1-24, 49-61 καὶ 66-146), *Archer Tylor*, *An index to «The*

¹⁾ Ὡς πρώτην μίμησιν ἀναφέρομεν τὴν ὑπὸ τοῦ D. C. Hesseling γενομένην κατάταξιν τῶν παροιμιῶν τοῦ L. Warner, τὴν δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ Β' τόμῳ τῶν Παροιμιῶν τοῦ Πολίτου (βλ. δὴλῳσιν τοῦ συλλογέως ἐν σελ. ιβ'). Ἐκ τῶν πρώτων ἐπίσης ἐφαρμογῶν τοῦ συστήματος δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὰς ἐν ταῖς συλλογαῖς Γ. Π. Ἀναγνωστοπούλου, Συλλογὴ παροιμιῶν τοῦ Ζαγορίου (Λαογρ. Β' σ. 307-329) καὶ Ὁρ. Δ. Σχινᾶ, Παροιμῖαι καὶ παρ. φράσεις ἐκ Σερρῶν τῆς Μακεδονίας (Λαογρ. Γ' σ. 180-227) κατατάξεις. Αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰς ἀνεκδότους παροιμίας τοῦ Πολίτου ἐγίνοντο φροντίδι, παλαιότερον μὲν αὐτοῦ τοῦ Πολίτου, βραδύτερον δὲ τῶν διευθυντῶν τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου. Πρβλ. καὶ Νίκης Πέρδικα, Σκῦρος, τόμ. ΙΙ (Ἀθῆναι, 1943), σ. 9-89.

²⁾ Σελίδες ιζ' καὶ 57-62.

³⁾ Ἐκ τῶν σελίδων 60-61. Αἱ κύριαι λέξεις δὲν εἶναι ἐκεῖ ὑπογραμμισμέναι.

Proverb» ἐν F.F.C. N° 113, Helsinki 1934 (σελ. 11-101) καὶ *F. Deprêtre*, *Mechon de 1400 rebus de la region du Gentre, La Louvière* (Βέλγιον) καὶ ἐκ τῶν ἐλληνικῶν συλλογῶν τὴν ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς *Εὐαγγελίας Κ. Φραγκάκη*, *Συμβολὴ στὰ Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης* (Ἀθήνα 1949), περιλαμβανομένην (σελ. 123-163)¹⁾.

Παρέκκλισις ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς λημματοθετικῆς κατατάξεως, ἐξωτερικῆς ἢ ἐσωτερικῆς, εἶναι ἡ περίπτωσις καθ' ἣν ἀναμειγνύονται μετὰ τῶν παροιμιῶν ἐνὸς λήμματος καὶ ἄλλαι σχετικαί, ἔστω καὶ ἂν ἐν τῷ κειμένῳ των δὲν περιέχεται τὸ λῆμμα τοῦτο. Ἡ τοιαύτη ἔνταξις τῶν παροιμιῶν, γινομένη ἄνευ συστήματος καὶ ἀναμείξι, δὲν εἶναι ἐπιστημονική.

Χαρακτηριστικὸν αὐτῆς δεῖγμα ἔχομεν ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ *N. Λάσκαρη*, *Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖα της* (μέρος Γ' Ἐν Πύργῳ, 1906), ὅπου π.χ. ὑπὸ τὸ λῆμμα *ἄρρωστος* (σελ. 137) ἀνευρίσκομεν τὰς παροιμίας:

Ἄρρωστος ποὺ κλάνει, τὸ γιατρὸς τὸν βγάνει.

Ἐφτασε στοῦ παπᾶ τὸ χουλιὰρ.

Οἱ πολλοὶ γιατροὶ ἔχασαν τὸν ἄσπερ.

Ὅποιος κρύβει τὴν ἄρρωστίαν του, πάει μὲ δαυτὴν.

Ἐλύθησαν τὰ γόνατά μου.

Λάθος γιατροῦ, βουλὴ Θεοῦ.²⁾

3. Τὸ εἰδολογικὸν σύστημα.

Τὸ σύστημα τοῦτο, ἀποτελοῦν πρόοδον ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν τρόπων κατατάξεως τῶν παροιμιῶν καὶ ὀφειλόμενον περισσότερον εἰς τὴν ἀπὸ ἐθνολογικῆς πλευρᾶς ἀναζητήσιν καὶ μελέτην αὐτῶν, συνίσταται εἰς τὴν καθ' ὅμοια εἶδη κατὰ τὰς τῶν παροιμιῶν, ἥτοι τὴν συγκέντρωσιν αὐτῶν καθ' ὁμάδας, συμφώνως εἴτε πρὸς τοὺς κόσμους ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐμπνέονται, εἴτε πρὸς τὰ θέματα περὶ τῶν ὁποίων πραγματεύονται.

Ἦδη ἀπὸ τοῦ 1872 ὁ Πολίτης ὀνομάζει τὸ σύστημα τοῦτο «εἰδολογικόν»³⁾,

¹⁾ Ἡ συλλογεὺς δὲν ὑπογραμμίζει ἐπίσης τὰς ρυθμιζούσας τὴν κατάταξιν λέξεις τῶν παροιμιῶν, οὐδὲ τηρεῖ αὐστηρῶς τὴν ἀλφαβητικὴν των σειράν.

²⁾ Παρομοίαν κατάταξιν εὐρίσκομεν ἐν τῇ συλλογῇ *J. Malathouras*, *English proverbs and maxims* (μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν ἐλληνικὴν). Athens 1946.

³⁾ Πβλ. ἄρθρον αὐτοῦ ἐν «Παρθενῶνι», ἔ.ἀ. ὡς καὶ μεταγενεστέραν ὑπ' αὐτοῦ χρῆσιν τοῦ ὅρου ἐν *Λαογρ. Β'*, σελ. 510, ὅπου καὶ καθορίζει: «Υπὸ κοινὴν ἐπιγραφὴν τάσσονται αἱ συγγενεῖς τὴν ἔννοιαν παροιμίαι».

ἐνῶ παλαιότερον (1867) ὁ συλλογεὺς Ἰ. Βενιζέλος τὸ ἀναφέρει ὡς «καθ' ὕλην διαίρεσιν» ¹⁾. Καὶ ὁ Στίλπων Κυριακίδης ὀνομάζει αὐτὸ «σύστημα καθ' ὕλην» ἐξηγῶν ὅτι κατ' αὐτὸ «αἱ παροιμίαι κατατάσσονται ὑπὸ διαφόρους τίτλους, ἀντιπροσωπεύοντας τὸ πρᾶγμα εἰς τὸ ὁποῖον ἐκάστη ἀναφέρεται» ²⁾. Καὶ εἶναι ὄντως σύστημα «καθ' ὕλην», ἐπειδὴ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ὕλικόν περιεχόμενον τῶν παροιμιῶν, τὰς λέξεις μὲ τὸ συγκεκριμένον νόημα καὶ τὰς εἰκόνας μὲ τὴν φυσικὴν αὐτῶν παράστασιν, περισσότερον πολλάκις ἀπὸ τὰς ἀλληγορίας καὶ τὰς ἐμμέσους διδασκαλίας αὐτῶν.

Εἰς τὴν διεθνῇ ὀρολογίαν γνωστὰ εἶναι αἱ ἐκφράσεις *par thèmes* ἢ *par sujet*, *by subjects* ἢ *under subject headings*, αἱ ὁποῖαι ἀντιστοιχοῦν εἰς τὰς ἐκφράσεις, τὰς ὁποίας καὶ ἡμεῖς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ χρησιμοποιήσωμεν: *κατὰ θέματα* ἢ *κατὰ τὸ περιεχόμενον*.

Παραδείγματα τοιούτων κατατάξεων παρ' ἡμῖν ἔχομεν ἐλάχιστα, καθ' ὅσον ὁ Πολίτης, καίτοι ὑπέδειξεν ἐν ἀρχῇ τὸ σύστημα τοῦτο, ἐπέδρασεν ἔπειτα ἄλλως ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων συλλογῶν διὰ τοῦ παραδείγματος τῆς ληματοθετικῆς κατατάξεως τῶν παροιμιῶν αὐτοῦ.

Δίδομεν πάντως ἐνταῦθα τὸ διάγραμμα τῆς ὑπὸ τοῦ Ν. Γ. Πολίτου προταθείσης ἐν ἔτει 1872 εἰδολογικῆς κατατάξεως διὰ τὰς ἑλληνικὰς παροιμίας ³⁾.

α'. Κοινωνικαὶ παροιμίαι: 1. Γενικαὶ ἀρχαὶ περὶ τῆς κοινωνίας. 2. Αἱ περὶ ἠθῶν καὶ νόμων ἰδέαι. 3. Αἱ σχέσεις τῶν ἀρχῶν πρὸς τοὺς πολίτας. 4. Βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες. 5. Ἰσχυροί. 6. Πλούσιοι, πτωχοὶ καὶ ἡ ἐν τῇ κοινωνίᾳ θέσις αὐτῶν. 7. Αἱ συναναστροφαὶ καὶ κοινωνίαι (I φιλίας, II ἔχθραι, III γείτονες). 8. Ἡ κοινωνικὴ τῶν πολιτῶν σχέσις πρὸς ἀλλήλους (τρόπος τοῦ συμπεριφέρεσθαι). 9. Κοινωνικὰ καθήκοντα (I ἐλεημοσύνη καὶ ἀγαθοποιΐα, II εὐγνωμοσύνη καὶ ἀγνωμοσύνη). 10. Ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ πολιτείᾳ.

β'. Παιδαγωγικαὶ παροιμίαι: 1. Ὁμοιότης τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς. 2. Ἡ μικρὰ τοῦ παιδὸς ἡλικία. 3. Τρόπος ἀνατροφῆς. 4. Συναναστροφαί. 5. Ἀνάγκη τῆς παιδείας.

γ'. Οἰκογενειακαὶ παροιμίαι: 1. Καθήκοντα τοῦ τέκνου πρὸς τοὺς γονεῖς. 2. Γάμος. 3. Συζυγικὰ καθήκοντα. 4. Ὁ οἰκοδεσπότης καὶ τὰ κτήματα. 5. Ποικίλα περὶ οἰκογενείας.

δ'. Βιοτικαὶ παροιμίαι: 1. Τρόπος τοῦ ζῆν. 2. Ἀνάγκη τῆς ἐργασίας κακὰ τῆς ἀργίας. 3. Πρόνοια. 4. Μαθήματα ἐκ παθημάτων. 5. Ἀνάγκη τῆς βραδείας σκέψεως καὶ τῆς μὴ ταχύτητος ἐν ταῖς ἐργασίαις. 6. Ὀλιγάρκεια καὶ βεβαιότης εἰς τὰς ἐπιθυμίας. 7. Οἰκονομικὴ διαχείρισις. 8. Ἀποφασιστικότης ἐν ταῖς ἐπιχειρήσεσι.

ε'. Ἐπιτηδευματικαὶ παροιμίαι: 1. Γενικὰ περὶ τεχνῶν καὶ ἐπιτηδευμάτων. 2. Τρόπος

¹⁾ «Παροιμίαι δημῳδαί» ἐκδ. Β', σ. ζ'.

²⁾ Κυριακ., σ. 312.

³⁾ Ἐν Παρθενῶνι, ἔ. ἀ.

ἐργασίας. 3. Πολυτεχνίται. 4. Ἐπαγγέλματα (ἀναγραφή αὐτῶν κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν). 5. Μαγειρικαὶ γαστρονομικαὶ παροιμίαι (I ἀνάγκη τροφῆς, II ἐδέσματα, III τροφή πτωχῶν, πλουσίων) 6. Ναυτικά. 7. Ἱατρικά. 8. Οἰκονομολογικά.

ζ'. *Ψυχολογικαὶ παροιμίαι*: 1. Κυρίως ψυχολογικά. 2. Τὸ ἀναλλοίωτον τῶν χαρᾶς κτήρων. 3. Ἡ διανοητικὴ ἀνάπτυξις κατὰ τὰς διαφόρους ἡλικίας. 4. Περὶ ὀρέξεων. 5. Περὶ φρονήσεως, περὶ παραφροσύνης. 6. Ὀνειρα. 7. Ἐρως. 8. Ἐχθραὶ, μίση. 9. Ἀνάγκη. 10. Ἀπληστία. 11. Φυσιογνωμικά. 12. Ποικίλαι ψυχολογικαὶ παρατηρήσεις.

ζ'. *Φιλοσοφικαὶ παροιμίαι* 1. Μεταφυσικαὶ ἰδέαι (Θεός, κόσμος κλπ.). 2. Θρησκεία. 3. Κρίσις καὶ ἀνταπόδοσις (I δι' ἁμαρτήματα γονέων, παίδων, συγγενῶν. II δι' ἴδια ἁμαρτήματα. III διὰ ξένα. IV ἄλλαι περὶ ἀνταποδόσεως). 4. Εἰσαρμένη.

η'. *Γνωμικὰ καὶ ἠθικὰ παραγγέλματα*. (Ἐπὶ διαφορῶν ἀντικειμένων κατ' ἀλφαβ. τάξιν).

θ'. *Ποικίλαι παροιμίαι* (Ἐπὶ διαφορῶν ἀντικειμένων, κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν).

Ἀναφέρομεν ἐπίσης ἐξ ἑλληνικῶν συλλογῶν παραδείγματα εἰδολογικῆς κατατάξεως: τὴν μικρὰν ἐπιλογὴν τοῦ Δημ. Δουκατοῦλου, Φῶς ἀπὸ τοὺς μύθους μας, τόμ. Α' Ἀθῆναι 1926 καὶ τὴν πρόσφατον ἀποδελτιωτικὴν ἐργασίαν τοῦ Δημ. Α. Τσίριμπα, Παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις πρὸς τῷ ἐπιστολογράφῳ Ἀρισταγέτῳ (Ἀθῆναι, ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Πλάτων», ἔτος Β', 1951).

Ἐκ τῶν ξένων ἐχρησιμοποίησαν περισσότερο τὸ εἰδολογικὸν σύστημα κατατάξεως οἱ Ἀγγλοὶ, οἱ Ἀμερικανοί, οἱ Ἰταλοὶ καὶ οἱ Γάλλοι, μελετῶντες, ὥς ἀνεφέραμεν, τὰς παροιμίας ὑπὸ ἐθνολογικὸν πρῶμα¹⁾. Δίδομεν κατωτέρω δύο διαγράμματα εἰδολογικῆς κατατάξεως ἀπηχοῦντα, τὸ μὲν τὰς ἀγγλικάς, τὸ δὲ τὰς γαλλικὰς ἀπόψεις.

1. *Leath Rachel YOFFIE*, Yiddish proverbs, sayings etc. in St Louis Mo. (The Journal of American Folklore, vol. 33, New York 1920, σ. 134-165¹⁾)

α'. *Θρησκευτικά*. Θεὸς καὶ Μοῖρα.

β'. *Πνευματικά ἰδιότητες*. Σοφία καὶ μωρία. Προνοητικότητα.

¹⁾ Μεταξὺ τῶν Ἰταλῶν συλλογῶν πρῶτος ἐχρησιμοποίησε τὸ σύστημα τοῦτο ὁ *Orlando Pescetti* ἐν τῇ συλλογῇ αὐτοῦ *Proverbi italiani*, (Venetia 1598). (Bonser 2307). Τὸ σύστημα ἐπανέλαβεν ἐν ἔτει 1853 ὁ *Giuseppe Giusti* (*Raccolta di proverbi toscani*) καὶ ἔπειτα ἀνεδημοσίευσεν ὁ *G. Pitre* (1880 καὶ 1910) ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ του. Ἐκτοτε οἱ Ἰταλοὶ συλλογεῖς κατατάσσουσιν μᾶλλον εἰδολογικῶς τὰς παροιμίας αὐτῶν. (Πρβλ. *N. Γ. Πολίτην* ἐν *Λαογρ.* Β'. σ. 510 καὶ *Bonser* 2473).

²⁾ Ὁ συλλογεὺς ἀναφέρει ὅτι διὰ τὴν κατάταξιν τοῦ ἠκολούθησεν, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ σύστημα τοῦ *J. Long* (*Handbook of Folklore*, London 1890), ἀφ' ἑτέρου δὲ τοὺς πίνακας τοῦ *G. W. Wood*, ὅπως οὗτοι ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῷ 5ῳ τόμῳ (1894) τοῦ περιοδ. *Folklore* (βλ. ἀνωτέρω).

γ'. *Ἀρεταὶ καὶ κακίαι*. 1. Ὀμόνοια, πάλη. 2. Ἐργατικότητα, καρτερία, ὀκηρία, ἀνικανότητα. 3. Ἀλήθεια, ψεῦδος, ὑποκρισία. 4. Εἰλικρίνεια. 5. Ἀγαθότης, κακία. 6. Ταπεινοσύνη, ὑπερηφάνεια, μεγαλαυχία. 7. Μετριοπάθεια, ἐγκράτεια, λαιμαργία. 8. Φιλοφροσύνη, ἐλεημοσύνη, σκληρότης. 9. Γενναιοδωρία, φιλαργυρία. 10. Εὐγνωμοσύνη, ἀχαριστία.

δ'. *Οἰκογενειακαὶ παροιμίαι*. 1. Οἰκογένεια, γονεῖς, τέκνα. 2. Γάμος. 3. Πενθερὰ καὶ νύμφη. 4. Συγγενεῖς.

ε'. *Κοινωνικαί*. 1. Φίλοι καὶ ἐχθροί. 2. Κοινὴ γνώμη. 3. Συμφωνία, ὁμοιότητες, σχέσεις. 4. Σπερμολογία, φλυαρία. 5. Ἥθη καὶ ἔθιμα.

ς'. *Παροιμία καὶ ἐκφράσεις δηλοῦσαι* : 1. Δεισιδαιμονίας. 2. Ἀδιαφορίαν καὶ ἀφροντισίαν. 3. Ἀσυναρτησίαν καὶ παράδοξα.

ζ'. *Οἰκονομικῶν σχέσεων*. 1. Χρήματα καὶ ἐργασίαι. 2. Ἐμπόριον καὶ συναλλαγá. 3. Πτωχεία καὶ πλοῦτος. 4. Οἰκονομία καὶ σπατάλη.

η'. *Ψυχολογικαί*. Ταραχὴ καὶ λύπη. 2. Εὐτυχία καὶ κακοδαιμονία. 3. Φιλοσοφία.

θ'. *Φυσικαὶ ιδιότητες*. 1. Νεότης καὶ γῆρας. 2. Ὡραιότης, προσωπικὴ χάρις.

ι'. *Ἰδιαίτερα ἀντιλήψεις*. 1. Γυνή. 2. Ποτά. 3. Θάνατος. 4. Ἐγκλημα καὶ ποινά.

ια'. *Μετεωρολογικαί*. Τοῦ καιροῦ.

ιβ'. *Ἐθνολογικαί*. (Παροιμία περὶ ἄλλων λαῶν).

2. Monseigneur Michel FEGHALL, Proverbes et dictons Syro – Libanais.

(Paris, Institut d'Ethnologie, 1938)

α'. *Προσωπικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου*. 1. Ἰκανότητες ἢ ἀδυναμία φυσικαὶ καὶ ἠθικαὶ (εὐμότης - κακοηγία, πρόνοια - ἀπρόνοια, φρονήσις - μωρία, ἀλήθεια - ψεῦδος, φιλοδοξία καὶ ἐγωϊσμός, εἰλικρίνεια - ὑποκρισία, μετριοφροσύνη - ἀλαζονεία, δραστηριότης - ὀκηρία, φιλαρέσκεια - ἀβουλία, γενναιοδωρία - φιλαργυρία, ἐργή - ὑπομονή, φυσικαὶ ἰκανότητες καὶ ἀδυναμία κ. ἄ.). 2. Συνθῆκαι καὶ ψυχικαὶ καταστάσεις διάφοροι : Κακοδαιμονία καὶ ἀπαισιοδοξία, εὐτυχία καὶ αἰσιοδοξία, ἀπογοητεύσεις, πλοῦτος, πτωχεία, φρενοβλάβεια.

β'. *Οἰκιακὸς καὶ οἰκογενειακὸς βίος*. 1. Οἰκία καὶ ἀγροτικὰ κτίσματα. 2-6. Σχέσεις μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας. 7. Σχέσεις μεταξὺ κυρίου καὶ ὑπηρετῶν. 8. Ἡ οἰκοδόσποινα καὶ αἱ οἰκιακαὶ ἐργασίαι. 9. Ὁ φοῦρνος καὶ ἡ παρασκευὴ τοῦ ἄρτου. 10. Μαγειρικὴ. 11. Συγκεντρώσεις περὶ τὴν ἐστίαν. 12. Παιδιά καὶ ψυχαγωγία. 13. Οἰκιακὰ σκεύη καὶ ἐργαλεῖα. 14. Ἀποδημία εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

γ'. *Κοινωνικὸς βίος*. 1. Φιλία, ἔρως, πάθος. 2. Ἄγαμος βίος, ἀρραβών, γάμος. 3. Ψυχαγωγία καὶ λαϊκαὶ ἑορταί. 4. Μίσση καὶ ἐκδικήσεις. 5. Ἀλληλοβοήθεια, προστασία. 6. Φιλοξενία, καλοὶ τρόποι, ἐπισκέψεις. 7. Φιλανθρωπία, ἐπαιτεία. 8. Εὐγνωμοσύνη - ἀγνωμοσύνη. 9. Γείτονες, γειτνιάσις. 10. Δικαιώματα καὶ καθήκοντα ἐν τῇ κοινωνίᾳ. 11. Κράτος καὶ πατρις, πόλεμος καὶ εἰρήνη. 12. Ἐπαγγέλματα. 13. Θάνατος, κηδεία, πένθη. 14. Κοινωνικαὶ σχέσεις, διαστάσεις καὶ συμφιλίωσις.

δ'. *Ἀγροτικὸς καὶ ποιμενικὸς βίος*. 1. Ὁ γεωργὸς καὶ ἡ γῆ. 2. Οἱ βόες καὶ τὸ ἄροτρον. 3. Σπορά, καλλιέργεια. 4. Συγκομιδὴ - θερισμός. 5. Ἄλως, ἄλωνισμός, μῦλος. 6. Καρποφόρα δένδρα, λαχανόκηποι, φυτά. 7. Ἀμπελουργία. 8. Σηροτροφία. 9-10. Βοσκοί, ποίμνια, νομαί. 11. Κυνήγιον καὶ ψάρευμα. 12. Νομάδες. 13. Ἀσθένειαι, δημόδης ἰατρικὴ. 14. Ἐποχαί, λαϊκὴ μετεωρολογία.

ε'. *Ἐμπορικὸς καὶ βιομηχανικὸς βίος*. 1. Μέτρα καὶ σταθμά. 2. Ἐμπόριον καὶ ἐμπορεύματα. 3. Ἀγορά, καταστήματα. 4. Ἀγοραί, πωλήσεις, τιμαί. 5. Ἐμπορικαὶ συναλλαγαί· πιστώνται καὶ ὀφείλεται.

ς'. *Θρησκευτικὸς καὶ πνευματικὸς βίος*. 1. Θρησκευτικαὶ δοξασαὶ καὶ προλήψεις. 2. Καρτερία καὶ μοιρολατρεία. 3. Προσευχαὶ καὶ ἄλλαι θρησκευτικαὶ ἐνέργειαι. 4. Ἑορταὶ καὶ τελεταί. Οἱ ἅγιοι καὶ ὁ διάβολος. 5. Ἱεροὶ τόποι, ἀντικείμενα λατρείας. 6. Ἱερεῖς καὶ μάντιες. 7. Σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Κατάραι, εὐχαί, βλασφημίαι. 8. Παροιμίαι ἀπὸ τὴν Γραφήν. 9. Σχολεῖον καὶ σπουδαί.

ζ'. *Ὁ βίος καὶ τὰ ἥθη τῶν ζώων*. 1. Ὁ ὄνος. 2. Ὁ ἵππος. 3. Ἡ κάμηλος. 4. Ὁ κύων. 5. Ὁ λέων καὶ τὰ ἄλλα ἰσχυρὰ ζῷα. 6. Ὁ λύκος καὶ ἡ ἀλώπηξ. 7. Ἡ ὄρνις. 8. Ἡ γαλῆ καὶ ὁ μῦς. 9. Τὰ πτηνά. 10. Ἄλλα ζῷα. Τὰ ἐρπετά. 11. Τὰ ζῷα καὶ τὰ ἔντομα.

Ὡς καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαγραμμάτων ἐμφαίνεται, οἱ πόλοι περὶ τοὺς ὁποίους περιστρέφεται πᾶσα εἰδολογικὴ κατάταξις εἶναι, ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ κόσμοι (φυσικοί, κοινωνικοί, τεχνικοί) ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐμπνέονται αἱ παροιμίαι, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ θέματα περὶ τῶν ὁποίων προκύπτουν. Τοῦτο ἄλλωστε ἀντιστοιχεῖ καὶ πρὸς τὴν φύσιν τῆς παροιμίας, ἥτις, περὶ τὴν φύσιν ἢ διδάσκει, στηριζομένη εἰς τὴν παρατήρησιν καὶ τὴν ἀναγνώσιν.

Καὶ τὰ μὲν ἑκτεθέντα διαγράμματα, κατεστημένα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ποικίλων εἰδολογικῶν διαφορῶν, περιλαμβάνουσιν εὐρύτερον ὅλον τοὺς κύκλους τῆς φυσικῆς, κοινωνικῆς καὶ ψυχικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὥς καὶ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν κόσμου, δυνάμεθα ὅμως νὰ καταστήσωμεν καὶ στενότερα λαογραφικά, περιοριζόμενοι εἰς τὰ εἰδικὰ διαφέροντα ἅτινα ἀπασχολοῦν τὴν λαογραφικὴν ἐπιστήμην¹⁾.

Εὐνόητον εἶναι ὅτι ἡ ὥς ἄνω εὐρύτης ἢ στενότης τῶν διαγραμμάτων δὲν ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἀπὸ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ συλλογέως. Τὸ ὕλικόν κυρίως εἶναι

¹⁾ Παραδείγματα διὰ τὴν πρώτην κατηγορίαν δυνάμεθα εἰσεῖτι ν' ἀναφέρωμεν καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Στίλπωνος Κυριακίδου ἀναγραφόμενα ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Λαογραφίᾳ αὐτοῦ (σελ. 312—313) τῶν Long καὶ Sebillot· διὰ δὲ τὴν δευτέραν, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ παρατεθέντος διαγράμματος Feghali, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν εἰς τὰ «Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας» τοῦ Γεωργίου Μέγα ἀκολουθοῦμένην διάταξιν τῶν κεφαλαίων, ὑπὸ τὰ ὁποῖα σχεδὸν πάντοτε ὑπάρχει θέσις διὰ σχετικὰς παροιμίας. Εἰς τὰ «Ζητήματα» ταῦτα, κυκλοφορήσαντα καὶ εἰς ἰδιαίτερα τεύχη ὑπὸ μορφήν Ἑρωτηματολογίων (Ἐπετηρ. Λαογρ. Ἀρχείου, ἔτη 1939—1949), ὁ συγγραφεὺς εἰς πᾶσαν σχεδὸν περίπτωσιν ἐθίμου δὲν παραλείπει νὰ ὑπενθυμίῃ ὅτι ὑπάρχουν σχετικαὶ παροιμίαι καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἐθίμου τούτου περιουλλογὴν των. Οὕτω καὶ μὲ μόνον τὰ κεφάλαια τῶν «Ζητημάτων» αὐτῶν θὰ ἡδυνάμεθα νὰ καταρτίσωμεν εἰδολογικὸν λαογραφικὸν πίνακα κατατάξεως παροιμιῶν, ὅστις θὰ ἔδιδε πολὺτιμα στοιχεῖα διὰ τὴν γνῶσιν τῶν ἐθίμων, τῶν τρόπων ζωῆς καὶ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ρυθμίζει καὶ συνθέτει τὸν πίνακα κατατάξεως μιᾶς συλλογῆς. Ἐξαρτᾶται ὅμως καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖον ἐγινεν ἡ συλλογὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψιν ἀπὸ τῆς ὁποίας μελετῶμεν τὰς παροιμίας, διὰ νὰ ἔχωμεν ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν μορφήν τῆς εἰδολογικῆς κατατάξεως.

Εἰς τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον θέλομεν παραθέσει σχετικούς πίνακας διὰ τὴν κατάταξιν ἑλληνικῶν παροιμιῶν.

4. Τὸ ἐννοιολογικὸν σύστημα.

Ἐνῷ τὸ εἰδολογικὸν σύστημα ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν τῆς παροιμίας, περιλαμβάνον κύκλους καὶ θέματα τοῦ ὕλικου καὶ φυσικοῦ βίου, ὡς καὶ τῶν πρακτικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς, τὸ ἐννοιολογικὸν στηρίζεται κυρίως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν νόημα τῆς παροιμίας, τὴν ἠθικὴν ἢ ἀλληγορικὴν ἔννοιαν αὐτῆς, ἥτις ὡς γνωστὸν δὲν ἐλλείπει οὐδ' ἀπὸ τὰς κοινὰς παροιμιώδεις φράσεις. Πλὴν τῶν πρακτικῆς φύσεως παροιμιῶν (μετεωρολογικῶν, γεωργικῶν, ἱατρικῶν κ.λ.π.) ὡς καὶ τῶν κυριολεκτούντων γνωμικῶν, αἱ λοιπὴν παροιμίαι καὶ τὰ γνωμικὰ κρύπτουν πάντοτε ὑπὸ τὴν φαινομενικὴν διατύπωσιν αὐτῶν ἓνα ὑπαινιγμόν, μίαν παράλληλον ἀλληγορικὴν ἔννοιαν, ἥτις μεταφέρει τὸ διδάγμα ἢ τὴν παρατήρησιν ἀπὸ τὸν ἑλικὸν κόσμον καὶ τὸν κόσμον τῶν ζώων εἰς τὸν ψυχικὸν καὶ κοινωνικὸν τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰς ὑπὸ ἀλληγορικὴν λοιπὸν μορφήν κρυπτούμενας ἐν ταῖς παροιμίαις ἔννοιαις, ὁμοῦ μετὰ τῶν φανερώς διατυπουμενῶν, λαμβάνει ἀποκλειστικῶς ὑπ' ὄψιν αὐτοῦ τὸ ἐννοιολογικὸν σύστημα κατατάξεως, μὴ ἐνδιαφερόμενον ἄλλως διὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἢ ὕλικὴν μορφήν τῆς παροιμίας.

Κεφάλαια ἐννοιολογικῆς κατατάξεως περιλαμβάνονται βεβαίως καὶ εἰς τὰς εἰδολογικὰς κατατάξεις, ἰδίᾳ ὅπου παρέχονται παροιμίαι εἰλημμένα ἐκ τῆς ἀτομικῆς καὶ ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῶν κοινωνικῶν αὐτοῦ σχέσεων¹⁾. Ὅμοιως ἐν τῇ λημματοθετικῇ κατατάξει, ὑπὸ λήμματα ἔννοιῶν οἷαι αἱ: ἀγάπη, ἀλήθεια, ἐλεημοσύνη, κλοπή, συμφέρον κ.λ.π., αἱ παροιμίαι δίδονται καὶ κατ' ἐννοιολογικὸν τρόπον. Δὲν ἐξαντλοῦνται ὅμως ὑπὸ τὰς κατατάξεις ταύτας πᾶσαι αἱ ἔννοιαι, διότι πολλαὶ τούτων δὲν φαίνονται εἰς τὰ κείμενα τῶν παροιμιῶν, ὑπὸ τὰ ὁποῖα κρύπτονται μὲ ἀλληγορικὴν διατύπωσιν.

Διὰ τοῦτο ἡ ἐννοιολογικὴ κατάταξις δύναται νὰ εἶναι ἀνεξάρτητος καὶ ἐξαντλητικὴ. Ὁ ἐπιθυμῶν ν' ἀνεύρη καὶ νὰ μελετήσῃ ἐν ταῖς παροιμίαις τὰς περὶ διαφόρων ἔννοιῶν καὶ θεσμῶν (δικαίου, τιμῆς, ἀξιοπρεπείας, γάμου, γυναικός, εὐγνωμοσύνης

¹⁾ Περὶ σχετικὰς ὑποδιαίρέσεις εἰς τὰ ἐκτεθέντα διαγράμματα.

κ.λ.π.) αντιλήψεις τοῦ λαοῦ, θὰ ἐπιτύχη εὐχερέστερον τοῦτο, ἐὰν χρησιμοποιήσῃ μίαν ἐπιμελῶς κατηρτισμένην ἐννοιολογικὴν κατάταξιν. Αὕτη θὰ τὸν ἐνημερώσῃ πολὺ πλουσιώτερον καὶ ἀκριβέστερον παρὰ αἱ ἀντίστοιχοι εἰδολογικὴ καὶ λημματοθετικὴ.

Τὸν ὅρον «ἐννοιολογικὴ κατάταξις» διὰ τὰς παροιμίας μεταχειρίζομεθα, ἐξ ὧσων γνωρίζομεν, ἐπίσης πρῶτοι¹⁾. Συνεχωνεύετο μέχρι τοῦδε τὸ ὄνομα καὶ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς κατατάξεως μὲ τὴν ἐν γένει «εἰδολογικὴν». Ἐν τούτοις ἐχρησιμοποιήθη καὶ αὐτοτελῶς ἡ κατάταξις αὕτη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων παροιμιογράφων, πλεῖσται δὲ εἶναι αἱ συλλογαὶ παρ' ἡμῖν, ὥς καὶ παρὰ τοῖς ξένοις, εἰς τὰς ὁποίας αὕτη ἐφαρμόζεται. Οἱ διεθνῶς ἐπικρατοῦντες δι' αὐτὴν ὅροι εἶναι: παρὰ μὲν τοῖς Γάλλοις «classement idéologique», παρὰ δὲ τοῖς Ἀγγλοῖς «arrangement under abstract subjects».

Τὴν κατάταξιν ταύτην ἀνευρίσκομεν τὸ πρῶτον εἰς τὰς δι' ἠθοπλαστικούς καὶ παιδαγωγικούς σκοποὺς καταρτισθείσας ἀνθολογίας γνωμῶν καὶ ἀποφθεγμάτων γνωστῶν συγγραφέων, τὰς φερομένας ἐπὶ τὸ ὄνομα «Γνωμολογίαι» ἢ λατινιστὶ «Gnomologiae»²⁾. Ἐπειτα καὶ εἰς συλλογὰς καθαρῶς λαϊκῶν παροιμιῶν, οἷα παρ' ἡμῖν ἡ ὑπὸ τοῦ Παρθενίου Καττιούλη, περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος, καταρτισθεῖσα, κατανεμημένη εἰς 103 κεφάλαια ὑπὸ περιγραφικοῦ ἐννοιολογικοῦ τίτλου Ἰδοὺ οἱ πρῶτοι ἐξ αὐτῶν.

1. Ἐπὶ τῶν ἀνοήτοις καὶ ἀδυνάτοις ἐπιχειρούντων. 2. Ἐπὶ τῶν μάτην πονούντων. 3. Ἐπὶ τῶν μάτην λαλούντων τοῖς μὴ ἐκπαθεμένοις. 4. Ἐπὶ τοῦ μὴ δεῖν ἐπὶ ταῖς τῶν θεῶν ἐλπίσι καθημένους ἀργεῖν. 5. Ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ σιωπηλῶν. 6. Ἐπὶ τῶν ἀπὸ ἐλάττονος κακοῦ εἰς μείζον περιπιπτόντων. 7. Ἐπὶ τῶν ἀπὸ εὐγενῶν ἢ ἀγενῶν γονέων ἀγενῶν ἢ εὐγενῶν γινομένων ἢ ἐπὶ τῶν ἀπὸ τῶν σεμνῶν ἐπὶ τὰ ἄσεμνα ἡκόντων ἢ τὸ ἀνάπαλιν. 8. Ἐπὶ τῶν ἐν ἐσχάτοις κινδύνοις ὄντων. 9. Ἐπὶ τῶν ταῦτα διδόντων οἷσι χαίρουσιν οἱ λαμβάνοντες. 10. Ἐπὶ τῶν διὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν πάντας εἰς ἑαυτοὺς ἐλκόντων. 11. Ἐπὶ

¹⁾ Πρβλ καὶ ἡμετέραν εἰσαγωγὴν εἰς τὰς παροιμίας τῶν Φαράσων (Λουκ. σελ. 9' καὶ 199). «Κατάταξις κατ' ἐννοίαν» εἶναι ἐπίσης ὁ ὅρος τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποίησαν οἱ Νικ. Β. Τωμαδάκης καὶ Σόλ. Π. Βογιατζάκης, δημοσιεύοντες ἐν ἔτει 1931 παροιμίας (λογίας) ἐκ κώδικος τῆς Μονῆς Γωνιάς (Κρήτης). «Σημειώματα ἐκ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Γωνιάς. Ἐν Χανίοις 1931» (σελ. 15).

²⁾ Ἐκ τῶν παλαισιότων εἶναι αἱ «Gnomologiae sive Sententiae ex Demosthenis orationibus et epistolis (Βασιλεῖα 1551), ὅπου τὰ ἀποφθέγματα χωρίζονται ὑπὸ τὰ κεφάλαια: Περὶ τοῦ Θεοῦ, περὶ τῆς φιλοσοφίας ἢ παιδείας, περὶ φρονήσεως, περὶ ἀφροσύνης, περὶ τῶν νόμων καὶ τῶν τούτων ἐπαίνων, περὶ δικαιοσύνης, περὶ πλεονεξίας καὶ ἀδικίας, περὶ δικαίου καὶ ἀγαθοῦ ἀνθρώπου, περὶ πονηρίας, περὶ φθόνου, περὶ συκοφάντου καὶ συκοφαντίας, περὶ ὅρκου, περὶ πολιτείας, περὶ δικαστῶν καὶ δικαστηρίων ἐπαίνων, περὶ τοῦ βουλευέσθαι, περὶ ρήτορος, περὶ στρατηγοῦ κ.λ.π. Ὁμοίως καὶ εἰς τὸ Gnomologium baroccianum, (Oxonii 1878), αἱ ἀπανθιζόμεναι γνῶμαι ἐκ τοῦ Δημοκρίτου, Ἐπικτήτου καὶ Ἰσοκράτους κατανέμονται ὑπὸ παρόμοια κεφάλαια.

τοῦ τὸν φεύγοντα μὴ ἀπ' εὐθείας τὴν φυγὴν ποιῆσθαι, ἀλλ' εἰλεῖσθαι. 12. Ἐπὶ τῶν τοῖς μεγάλοις τὰ μικρὰ φιλοτιμουμένων κ.τ.λ. ¹⁾).

Ἡ ἐννοιολογικὴ κατάταξις δύναται νὰ εἶναι εἴτε ἀμιγῶς ἠθικολογικὴ, περιλαμβάνουσα ἐννοίας ἀφορώσας μόνον εἰς τὴν ἀγωγὴν, τὰς περὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεις καὶ τὴν κοινωνικὴν συμπεριφορὰν ἐνὸς λαοῦ, εἴτε καὶ πλατύτερον ἐθολογικὴ, παρέχουσα θέσιν καὶ εἰς θεσμοὺς καὶ ἔθιμα καὶ ἐκδηλώσεις χαρακτηριζόντα συνθετώτερον τὴν ἐθνικὴν παράδοσιν.

Παραθέτομεν δείγματα, διὰ μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν τὸ ἐν συλλογῇ τοῦ γάλλου *R. Trautmann* κατηρτισμένον διάγραμμα, διὰ δὲ τὴν δευτέραν τὸ ἐν ἑτέρᾳ συλλογῇ τοῦ ἐπίσης γάλλου *H. Gaden* ἀκολουθούμενον.

1. *René TRAUTMANN*, La littérature populaire à la côte des Esclaves. (Contes, proverbes, devinettes). (Paris, Institut d'Ethnologie, 1931).

Φιλανθρωπία, εὐσπλαχνία, ἐπιείκεια, εὐεργεσία, καρτερία, ὑπομονή, χρηστότης, ὑπακοή. Σκέψις, ἐτοιμότης πνεύματος, φρόνησις, διαπαισία, καλῶς ἐννοούμενον συμφέρον. Πονηρία, σκληρότης, σεμνοτυφία, ὑπαιτιότης, ἀδυναμία, φλυαρία.

Ἀξιώσεις, ματαιοδοξία, ἐγωϊσμός.

Ὀκνηρία, λαίμαργία.

Ἐπιδοκίμα, ψεῦδος, ὄρκοι γυναικός, σκευφαντία, προδοσία, κακαὶ συμβουλαι, ἡλιότης.

Φιλαργυρία, πλεονεξία, φθόνος.

Ἀχαριστία, ἀστάθεια, ἀπιστία, μοιχεία.

Ἐκδίκησις, ἐριδὲς, θεία δίκη, πεπρωμένον.

2. *Henri GADEN*, Proverbes et maximes Peuls et Toucouleurs. (Paris, Institut d'Ethnologie, 1931).

α'. *Τὰ αἰσθήματα τῆς στοργῆς. Ἡ οἰκογένεια.* 1. Ἡ καρδία (ὡς κέντρον στοργῆς). Οἱ φίλοι καὶ οἱ ἐχθροί· ἡ ἐκδίκησις. 2. Ἡ ἐκλογὴ τῶν φίλων. 3. Ἡ γυνή. 4. Γάμος καὶ διαζύγιον· ἡ πενθερά. 5. Τὸ ἀνδρόγυνον· ἡ οἰκογένεια. 6. Οἱ γείτονες. 7. Τὰ τέκνα.

β'. *Τὸ κράτος.* 1. Ὁ βασιλεὺς, οἱ αὐλικοί, οἱ φορεῖς τῆς ἐξουσίας. 2. Πᾶσα δύναμις ἔχει ὅρια. 3. Πρέπει νὰ ὑποχωρῇ τις πρὸ τῆς ἰσχύος.

¹⁾ *Παρθενίου Ἱερομονάχου Κατξιούλη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*, «Περὶ τῶν ταυτοσημάντων, ἀπὸ διαφόρων ἀρχαίων στοιχείων» (βλ. Π. Π. Α' σ. 115-132).— Ἀναφερόμενος εἰς τὴν κατάταξιν ταύτην τοῦ Κατξιούλη ὁ Πολίτης γράφει: «...καὶ τὰς ταυτοσημάντους εἰς ἴδια κεφάλαια κατέταξεν, ὅπερ οὐδεὶς τῶν ἀρχαιοτέρων παροιμογράφων ἐποίησε, πλὴν τοῦ ἐραστοῦ τῆς συλλογῆς, τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα μὲν τοῦ Πλουτάρχου φερομένης, ὑπὸ τοῦ Boissonade δὲ τὸ πρῶτον ἐκδοθείσης (ἐν τῇ Γοττιγεῖφ ἐκδόσει τῶν Παροιμιῶν τ. Α' σ. 343 κέ), ἥτις ὅμως ἐκ δύο μόνον κεφαλαίων ἀποτελεῖται. (αὐτόθι σ. λβ').»

γ'. *Τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ κακά.* 1. Ἡ τύχη, ἡ εὐτυχία. 2. Ἡ δυστυχία. 3. Ὁ πλοῦτος. 4. Ἡ πενία. 5. Ἡ ἀσθένεια καὶ ὁ θάνατος. 6. Καρτερία καὶ θάρρος πρὸ τῆς ἀντιξοότητος.

δ'. *Χαρακτήρ, θάρρος, εὐφυΐα.* 1. Ἡ προσωπικότης, ὁ χαρακτήρ. 2. Τὸ θάρρος καὶ ἡ δειλία. 3. Ἡ εὐφυΐα καὶ ἡ βλακεία.

ε'. *Τὰ προσωπικὰ αἰσθήματα.* 1. Ἀλαζονεία καὶ ματαιοδοξία. 2. Ἐγωϊσμός. 3. Φιλοδοξία. 4. Πλεονεξία, πόθος, φθόνος.

ς'. *Ὁ λόγος.* 1. Ἡ γλῶσσα καὶ ὁ λόγος. 2. Ἡ κρυψίνοια καὶ ἡ ἐχεμύθεια. 3. Ἡ φλυαρία καὶ ἡ ἀκριτομυθία. 4. Καυχησιολογία. Οἱ λόγοι καὶ τὰ ἔργα. 5. Ἀλήθεια καὶ ψεῦδος· δικαιοσύνη. 6. Οἱ ὑποκριταί. 7. Κακολογία καὶ συκοφαντία.

ζ'. *Εὐεργεσία καὶ φιλαργυρία. Εὐγνωμοσύνη καὶ ἀχαριστία.* 1. Ἡ εὐεργεσία καὶ ἡ γενναιοδωρία. 2. Ἡ φιλοξενία. 3. Οἱ παράσιτοι καὶ οἱ ἐπαῖται. 4. Ἀσωτεία καὶ σπατάλη. 5. Φιλαργυρία. 6. Εὐγνωμοσύνη καὶ ἀχαριστία.

η'. *Τιμιότης, ἀνεντιμότης, κακία.* 1. Τιμιότης, χρηστότης, ἐμπιστοσύνη. 2. Ἀνεντιμότης καὶ κακία. 3. Τὸ κακὸν πάντοτε τιμωρεῖται.

θ'. *Ἡ πρακτικὴ σοφία.* 1. Ἐργατικότητα καὶ ἀσκησία. 2. Ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονή. 3. Κίνδυνος καὶ παρατολμία. 4. Σύνεσις καὶ προνοητικότητα. 5. Ὀλιγάρκεια. 6. Ὑπερβολή. 7. Ἀνάμειξις εἰς τὰ ξένα. 8. Ἡ διοίκησις τῶν ἐπιχειρήσεων.

ι'. *Ἡ ζωή.* 1. Πείρα. 2. Τὰ ὄντα. 3. Ὁ κόσμος καὶ οἱ ἄνθρωποι. 4. Οἱ ἰσχυροί. 5. Ἀνάγκη ἐνὸς προσώπου. 6. Ἀλληλεγγύη· ἡ μετὰ πατοῖς.

ια'. *Προσήλωση εἰς τὰς παραδόσεις.* 1. Ἑρμηνεία εἰς τὰ πατροπαράδοτα· Κίνδυνος ἀπὸ τοὺς νεωτερισμούς. 2. Κίνδυνος ἀπὸ τὰ μὴ εἰδημένα καὶ ἀπὸ τὴν παράβασιν τῶν ἐθίμων. 3. Ἐκαστος εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν. Ἐκαστος μετὰ τὸ ἴδιον ἐπάγγελμα.

ιβ'. *Παροιμίας διὰ τὴν χώραν, τοὺς κατοικοὺς καὶ τὸ παρελθὸν αὐτῆς.* 1. Ἡ χώρα. 2. Οἱ κάτοικοι. 3. Τὸ παρελθόν.

Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην κατηγορίαν τῆς εὐρυτέρας ἐννοιολογικῆς κατατάξεως δυνάμεθα νὰ ὑπαγάγωμεν καὶ τὴν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ συλλογῇ παροιμιῶν τῶν Φαράσων, ἐν τῷ εὐρετηρίῳ αὐτῆς, ὑποτυπωμένην (σ. 199—202), ἔνθα παρὰ τὰς ἠθικὰς ἐννοίας καὶ τὰς ιδιότητας, οἷαι αἱ ἀγάπη, ἀδιακρισία, ἀλήθεια, λαιμαργία, κ.λ.π., τίθενται πρόσωπα, καταστάσεις καὶ θεσμοί, οἷα τὰ: γερατεία, γυναῖκα, διάβολος, διοίκησις. Ὁμοίως καὶ ἡ ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ Μ. Κριαρᾶ «Μελετήματα εἰς τὴν Ἑρωφίλῃν τοῦ Χορτιάτῃς», ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. ΙΑ' (1935), παρεχομένη ἐννοιολογικὴ κατάταξις τῶν ἐν τῷ ποιήματι τούτῳ γνωμῶν, (βλ. σελ. 266-279: *Τὸ γνωμολογικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ Ἑρωφίλῃ*) δύναται νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὴν δευτέραν ταύτην κατηγορίαν ἅτε περιλαμβάνουσα τὰ κεφάλαια: α' *Γινῶμαι ἀφορῶσαι εἰς ψυχικὰ χαρακτηριστικά*, β' *Γινῶμαι ἀφορῶσαι εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον καὶ γ' Γινῶμαι περὶ θανάτου, θείας δίκης κλπ.*

Ἐννοιολογικὴ κατάταξις χωρεῖ καὶ εἰς τὰς εἰδικὰς συλλογὰς παροιμιῶν, τὰς πραγματευομένας μονογραφικῶς περὶ ἑνὸς θέματος. Παραδείγματα αἱ μελέται:

α') τοῦ Γερασίου Δ. Καψάλη, «Οἱ Τοῦρκοι ἐκ τῶν παροιμιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ»¹⁾, ὅπου οἱ Τοῦρκοι ἐξετάζονται κεχωρισμένως ὥς: *κακοὶ καὶ σκληροί, φιλοχρήματοι, ἀχάριστοι, ἄπιστοι, φιλήδονοι, νωθροὶ κ.λ.π.* καὶ

β') τοῦ Ν. Π. Ἀνδριώτη, «Δοκίμιο γιὰ λυογραφικὴ σύνθεση»²⁾, ὅπου ἐξετάζεται ἡ γριὰ ὑπὸ τὰ ἐλαττώματα, τὰ ὅποια τῆς ἀποδίδονται εἰς τὰς ἑλληνικὰς παροιμίας: *Ἀπρονοησία καὶ ἄκαιρη πρόνοια, ἄνοια καὶ ἀνόητη ἀπαίτηση, ἀσυνειδησία καὶ ἀναισθησία, ἀδιάκρισία καὶ κατάχρηση ἀδείας, ἐπιμονὴ καὶ μικρολογία κ.λ.π.*

Β'. Παράλληλοι μορφολογικαὶ διαιρέσεις³⁾.

1. Παροιμιολογικὴ διαιρέσεις.

Ὀνομάζομεν οὕτω τὴν ἀπὸ οὐσιαστικῆς ἀπόψεως διαιρέσιν τῶν παροιμιῶν εἰς κατηγορίας, οἷαι τὰ γνωμικὰ ἀποφθέγματα, αἱ ἅπλαϊ παροιμίαι, αἱ παροιμιώδεις φράσεις, αἱ συνήθεις ἐκφράσεις κ.λ.π.

Ὁ συνήθης τίτλος, ὑπὸ τὸν ὁποῖον οἱ διάφοροι συλλογεῖς δημοσιεύουν τὰς παροιμίας τῶν, εἶναι: «*Παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις*»⁴⁾.

Ὁ Πολίτης, ἐν τῇ προμνησθέντι ἀρχῇ τοῦ «περὶ τῶν δημωδῶν παροιμιῶν» (Παρθενὸν 1872), διαίρει τὰς παροιμίας εἰς τρία μεγάλα εἶδη: εἰς κυρίως παροιμίας, εἰς παροιμιώδεις φράσεις καὶ εἰς συνήθεις ἐκφράσεις.

¹⁾ Ἐν Λαογρ. Ζ' (1923) σ. 385 - 421.

²⁾ Ἐν Νέα Ἑστία, τόμ. ΚΔ' (1938) σ. 1873 - 77.

³⁾ Αἱ μορφολογικαὶ διαιρέσεις τῶν παροιμιῶν εἶναι συνήθως ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὰ συστήματα τῆς κατατάξεως αὐτῶν. Συμβαίνει ὅμως πολλάκις ν' ἀποτελοῦν αὐταὶ τὴν μόνην διάταξιν τῆς ὕλης ἐν τινι συλλογῇ, ἢ νὰ βαίνουν παρὰλλήλως πρὸς ἐκεῖνα. Διὰ τοῦτο κρίνομεν σκόπιμον νὰ πραγματευθῶμεν ἐνταῦθα καὶ περὶ τῶν διαιρέσεων τούτων.

⁴⁾ Ὁ Ν. Πολίτης ἐξέδωκε τὴν συλλογὴν αὐτοῦ ὑπὸ μόνον τὸν τίτλον *Παροιμίαι*, σημειοῖ ὅμως ἐν τῇ εἰσαγωγῇ του ὅτι αὕτη περιλαμβάνει «*τὰς παροιμίας καὶ παροιμιώδεις φράσεις τοῦ καθ' ἡμᾶς ἑλληνικοῦ λαοῦ*» (τόμ. Α' σ. ε'). Ἄλλοι συλλογεῖς πρὸ αὐτοῦ ἔγραψαν: Ὁ Ἰ. Δεκιγιάλας (1852) «*Σύντομον δοκίμιον περὶ παροιμιῶν καὶ παροιμιωδῶν ἐκφράσεων τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης*» (Πανδώρα, τόμ. Γ' σ. 320 - 4) καὶ ὁ Γ.Κ.Υ. (περιδης), ἔτη 1872 καὶ 1873: «*Παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις ἐκφράσεις*» (βλ. Π.Π. Α' σ. νγ').— Βραδύτερον ἡ ἐκφρασις «*Παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις*» κατέστη συνήθης τίτλος δημοσιεύσεως τῶν συλλογῶν. Περὶ βλ. Ὁ Α. Σχινᾶ (1911) «*Παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις Σεργῶν*» (Λαογρ. Γ' σ. 180). Πολυδ. Παπαχριστοδούλου (1928). «*Παροιμίες καὶ παροιμιώδεις φράσεις Σαράντα Ἐκκλησιῶν Ἀν. Θράκης*» (Θρακικά, Α' σ. 141). Κ. Χουρμουζιάδου (1941) «*Παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις Πετροχωρίου*» (Θρακικά, ΙΣΤ' σ. 191 - 266) κ.ἄ.

Ὁμοίως καὶ παρὰ τοῖς ξένους ἀπαντῶμεν τὰς ἀντιστοίχους ἐκφράσεις ὥς «*π.χ. «proverbes et locutions proverbiales»* (Bonser 1096), «*Proverbs and proverbial phrases»* (Bonser 624), «*Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten»* (Bonser 1635), «*Proverbi e modi proverbiali*» (Bonser 2168), «*Refranes y frases proverbiales»* (Bonser 1337).

μίας, όπου περιλαμβάνονται καὶ τὰ γνωμικά, εἰς παροιμιακὰς ἐκφράσεις καὶ εἰς γραφικὰ ρητά.

Ὁ Στίλπων Κυριακίδης εἰς τὸ περὶ παροιμιῶν κεφάλαιον τῆς «Ἑλληνικῆς Λαογραφίας» αὐτοῦ (σελ. 300 κ.έ.) διακρίνει τρία κυρίως εἶδη παροιμιακοῦ λόγου: α') τὰς κυρίως παροιμίας («παρομοιώσεις, αἱ ὁποῖαι γενόμεναι ὑπὸ πάντων ἀποδεκταὶ κατέστησαν δημοτικαὶ καὶ πάγκοινοι»), β') τὰς γνώμας ἢ γνωμικά (αἵτινες «ἐκφράζουν διαφόρους ἐκ τῆς πείρας κτηθείσας πρακτικὰς ἀληθείας») καὶ γ') τὰς παροιμιώδεις φράσεις («πολυποικίλους μεταφορικὰς ἐκφράσεις», αἵτινες «στεροῦνται τῆς αὐτοτελείας τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ παροιμία»).

Τὴν διαίρεσιν ταύτην ἀκολουθοῦν ἐν τῇ δημοσιεύσει τῶν παροιμιῶν αὐτῶν πλεῖστοι συλλογεῖς, οἵτινες χωρὶς ἄλλην κατάταξιν παραθέτουν ἀλφαβητικῶς καὶ αὐτοτελῶς ἡριθμημένας: α') τὰς ἀπλᾶς παροιμίας, β') τὰ γνωμικά καὶ γ') τὰς παροιμιώδεις φράσεις¹⁾.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παροιμιολογικὴ διαίρεσις, τὴν ὁποίαν δίδει γάλλος συλλογεὺς, ὁ L. Martel²⁾. Οὗτος χωρίζει τὰς παροιμίας του: α') εἰς παροιμιώδεις φράσεις (locutions proverbiales), β') εἰς παροιμίας διαπιστούσας ἐν γεγονόσι (proverbes énonçant un fait) καὶ γ') εἰς παροιμίας διατυπούσας παράγγελμα (formant précepte)³⁾. Τὰς παροιμιώδεις φράσεις ὀνομάζει ἄλλως τρόπον τοῦ λέγειν (façons de parler), εἴτε οὗτοι περιέχουσι μεταφορὰν εἴτε ὀχι. Διὰ τὰς παροιμίας «τὰς διαπιστούσας ἐν γεγονόσι» παρατηρεῖ ὅτι αὐταὶ δὲν προσφέρονται ἀναγκαίως ὥς κανόνες συμπεριφορᾶς, ἐνῶ ἀντιθέτως αἱ ἄλλαι «αἱ διατυποῦσαι παράγγελμα» περικλείουν μίαν ἠθικὴν διδασκαλίαν ἢ δίδουν μίαν πρακτικὴν συμβουλήν. Ὅθεν τὰ λεγόμενα «γνωμικά» κατανέμονται ἐν τῇ διαίρεσει ταύτῃ, ὅτε μὲν εἰς τὴν μίαν, ὅτε δὲ εἰς τὴν ἄλλην κατηγορίαν τῶν παροιμιῶν, ἐπειδὴ ἡ διδασκαλία τούτων γίνεται εἴτε ἀμέσως διὰ συμβουλῆς εἴτε ἑμμέσως διὰ παρατηρήσεων καὶ μεταφορῶν.

Νομίζομεν ὅτι ἡ φυσικωτέρα μορφολογικὴ διαίρεσις τῶν παροιμιῶν μιᾶς συλλογῆς θὰ ᾔτο ἢ εἰς παροιμίας ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰς παροιμιακὰς φράσεις ἀφ' ἑτέρου. Ὁ λαὸς ὀνομάζει «παροιμίας» καὶ τὰ γνωμικά αὐτοῦ, πολλάκις μάλιστα κυρίως ταῦτα. Τὴν παροιμιακὴν φράσιν χρησιμοποιεῖ παρεμβολικῶς ὥς ἀπλοῦν τρόπον τοῦ λέγειν, χωρὶς πάντοτε νὰ τὴν προαγγέλλῃ. Εἶναι ὄντως αὕτη «ἄνευ αὐτοτελείας».

¹⁾ Πρβλ. Βαγγέλη Κ. Μακρῆ, «Κεφαλλοντικὴ λαογραφία», ἐν Παγκεφαλληνιακῷ Ἡμερολογίῳ 1938, σ. 146-164.

²⁾ L. Martel, Petit recueil de proverbes français. (15^η ἔκδοσις, Paris, ἄ.ἔ.). Ἐν ὅλῳ 530 παροιμίαι. Ἀρίθμησης ὀλικῇ κατάταξις ἀλφαβητικῇ κατὰ τμήματα.

³⁾ Μόνη ἡ διαίρεσις αὕτη δὲν φαίνεται νὰ ἱκανοποιῇ τὸν συλλογέα, διὰ τοῦτο καὶ παραθέτει ἐν τῷ τέλει τῆς συλλογῆς αὐτοῦ εὐρετηριακὸν πίνακα μὲ λημματοθετικὴν κατάταξιν τῶν παροιμιῶν.

Πρακτικοί όμως λόγοι, ιδίως ἡ ὑπὸ ἐνιαῖα λήμματα συγκέντρωσις ὅλων τῶν σχετικῶν ἐκφράσεων, ἀναγκάζουν ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν τὸ καὶ ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ Πολίτου ἐφαρμοζόμενον σύστημα τῆς ἀναμίξεως παροιμιῶν καὶ παροιμιακῶν φράσεων ἐν τῇ κατατάξει. Ἄλλως ἔχει τὸ ζήτημα, ὅταν προβαίνει τις εἰς χωριστὰς δημοσιεύσεις γνωμικῶν, παροιμιῶν, παροιμιακῶν φράσεων ἢ φραστικῶν τρόπων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ¹⁾).

Χωρισταὶ συλλογαὶ γνωμικῶν παροιμιῶν ἤρχισαν ἐνωρίτατα νὰ δημοσιεύωνται διὰ παιδαγωγικοὺς καὶ ἠθοπλαστικοὺς λόγους, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῶν ρητῶν καὶ ἀποφθεγμάτων τῶν ἀρχαίων σοφῶν ἢ καὶ τῶν ἱερῶν βιβλίων ²⁾).

Διὰ τὰς παροιμιώδεις φράσεις ἔχομεν ἐπίσης αὐτοτελεῖς συλλογὰς, ἀναφέρομεν δ' ἐκ τῶν προσφάτως ἐκδοθεισῶν τὰς: *Μ. Τριανταφυλλίδη* «Παροιμιακὰς φράσεις ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν λογοτεχνίαν» (Ἀθήνα 1947) καὶ *Ἀ. Α. Παπαδοπούλου* «Φρασεολογικὰ» (Ἀθήναι 1951). Ἐκ τούτων ἡ τελευταία περιλαμβάνει μετὰ τῶν μεταφορικῶν ἐκφράσεων καὶ ἀπλοῦς φραστικοὺς τρόπους καὶ ἰδιωματισμούς.

2. Φιλολογικὴ διαίρεσις.

Ὡς τοιαύτην ἐννοοῦμεν τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν φιλολογικῶν πηγῶν τῶν παροιμιῶν γινομένην διαίρεσιν, ἣτις πολλὰκις καὶ αὐτοτελεῖς συλλογὰς δὲ ἑκάστης τῶν προελευσέων τούτων κατατάττει ³⁾.

¹⁾ Καθ' ἡμᾶς, ὁ παροιμιακὸς λόγος ἐν γένει δύναται γὰ χωρισθῇ, ὡς εἴπομεν, α') εἰς παροιμίας καὶ β') εἰς παροιμιακὰς φράσεις. Τὸς παροιμίας ὑποδιαίρουμεν εἰς γνωμικὰς καὶ περιστατικὰς. Αἱ πρῶται διδάσκουν τι πάντοτε εἴτε ἀμέσως (συμβουλὴ εἰς β' πρόσωπον) εἴτε ἐμμέσως (διαπίστωσις εἰς γ' καὶ α' πρόσωπον). Αἱ δευτέραι ἀναφέρουν ἢ συγκρίνουν τι πρὸς τι γινόμενον, μὲ σκοποὺς ὅχι μόνον διδακτικούς, ἀλλὰ καὶ ψυχαγωγικούς: (σάτιρα, λογοπαίγνιον κλπ.). Τὰς παροιμιακὰς φράσεις χωρίζομεν εἰς κυρίως παροιμιακὰς καὶ εἰς συνήθεις ἐκφράσεις. Αἱ πρῶται εἶναι εἴτε ἀποσπάσματα παροιμιῶν εἴτε μεταφορικαὶ περιφράσεις. Αἱ δευτέραι εἶναι ἀπλοὶ φραστικοὶ τρόποι καὶ ἰδιωματισμοὶ τῆς λαλουμένης γλώσσης, οἵτινες δὲν περιέχουν ἀπαραιτήτως μεταφορὰς ἢ ἄλλα παροιμιακὰ στοιχεῖα.

²⁾ Πρβλ. *Τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν* καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς καταριθμουμένων ἀποφθεγμάτων, συμβουλῶν καὶ ὑποθηκῶν (Parisiis 1563).— *Mathurino Corderio Sententiae proverbiales gallicoromanae* (Parisiis 1547).— *Nannus Mirabellius Florilegii magni... libri XX* (Lugduni 1620).— *Charles Palmer: A collection of select aphorisms and maxims* (London 1748) (Bonser 143). Καὶ παρ' ἡμῖν: Ὁ Περθέσιος Κατξιούλης συλλέξας ἐγνώμας καὶ ἀποφθέγματα καὶ παροιμίας ὑρχαίας... ἐχώρισεν ἐπιμελῶς τὸς παροιμίας ἀπὸ τῶν ἀποφθεγμάτων δύο διακεκριμένας ἀλλήλων συλλογὰς καταρτίσας» (Π. Π. Α' σ. κθ' - λ'). Βλέπε ἐπίσης: *Γνωμικὰ ἐν περιοδικῷ Κασταλιῷ τῆς Κων/πόλεως* (τόμ. Α' (1861) σελ. 144 καὶ 192) καὶ διακρίσιν ἐν τοῖς τίτλοις: *Παροιμίαι καὶ γνωμικὰ ἐν τῷ τόμῳ τῶν «Σαμακῶν» τοῦ Ε. Ι. Σταματιάδου* (ἐν Σάμῳ, 1887 σ. 100 - 175). *Γνωμικὰ καὶ Παροιμίαι ἐν τῇ συλλογῇ Ε. Φραγκάκη* (ἔ. ἀ. σελ. 122). Ὁμοίως καὶ τὴν ὑπὸ ἐκτύπωσιν ἡμετέραν συλλογὴν: *Κεφαλόνια Γνωμικὰ*.

³⁾ Εἶναι φανερόν ὅτι ὅπου γίνεται λόγος περὶ φιλολογικῶν πηγῶν δὲν πρόκειται μόνον περὶ λαϊκῶν παροιμιῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ λογίων, εἰσηγμένων ἢ μὴ παρὰ τῷ λαῷ ἐκ κειμένων.

Τὴν διαίρεσιν ἢ τὴν διάκρισιν τῶν παροιμιῶν κατὰ τὰς πηγὰς αὐτῶν ἀνευρίσκομεν ἐνωρίτατα εἰς παλαιὰς συλλογὰς, αἵτινες περιελάμβανον τὰς παρὰ τινι συγγραφῇ ἀπαντώσας παροιμίας ἢ τὰς παρὰ γνωστῶν φιλολόγων ἀποθησαυρισθείσας. Ἀντιπροσωπευτικὴ εἶναι ἡ διάταξις τῶν ἐπὶ μέρους τούτων συλλογῶν εἰς τὸ Corpus Paroemiographorum Graecorum ὑπὸ τῶν Leutsch καὶ Schneidewin ¹⁾, ὅπου δίδονται ἐν διαδοχῇ τὰ ὀνόματα τῶν παροιμιογράφων μετὰ τῶν πηγῶν ἐξ ὧν ἦντλησαν: Ζηνοβίου ἐπιτομὴ ἐκ τῶν Ταρραίου καὶ Διδύμου παροιμιῶν... Διογενιανοῦ, Πλουτάρχου, Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου κ.λ.π. καὶ ἀκολουθοῦν αἱ παροιμίαι κατ' αὐτοτελῆ ἀρίθμησιν καὶ διάταξιν ἀλφαβητικήν, συνενούμεναι εἰς γενικοὺς πίνακας ἐν τῷ τέλει τῆς ὅλης συλλογῆς.

Εἰς τοιαύτην φιλολογικὴν διαίρεσιν στηρίζονται καὶ αἱ ἀποδελτιωτικαὶ εἰς διαφόρους συγγραφεῖς ἐργασίαι διὰ τὰς παροιμίας, οἷαι αἱ τῶν *A. Hotop*, *De Eustathii proverbiiis* (Lipsiae 1888) ²⁾, *Th. Rein*, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten bei Lucian* (Tübingen 1894), *I. Kein*, *Sprichwörter und paroemiographische Übersetzung bei Strabo* (München 1909), *D. K. Karathanasis*, *Sprichwörter und spr. Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften* κ.λ.π. (Diss. München 1936), *N. Γ. Πολίτης*, *Δημώδεις παροιμίαι ἐν μεσαιωνικοῖς ἐλληνικοῖς παθήμασι*. Ἐπετ. Παρνασοῦ Α' (1896), *Φ. Κουκουλέ*, *Δημώδεις παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις παρὰ Χρυσοστόμου* (ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Θ. Βορέα, Ἀθήναι 1939), *Κ. Α. Παπαϊωαννίδου*, *Σωζοπολιτικαὶ παροιμίαι εἰλημμένοι ἐκ δημοτικῶν ᾠμάτων* (Λαογρ. Α' σ. 693), *Στ. Ξανθονδίδου*, *Παροιμίαι, γινῶμαι κλπ. Ἐρωτοκρίτου*. (Βιτζέντζου Κορνάρου, Ἐρωτοκρίτος, 1916, σ. 774 - 782), *Δημ. Α. Τοῖριμπα*, *Παροιμίαι καὶ παρ. φράσεις παρὰ τῷ ἐπιστολογράφῳ Ἀρισταίνετῳ*, ἔ. ἀ.

Φιλολογικὴ εἶναι κατὰ ταῦτα καὶ ἡ παρὰ Πολίτη, ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ τῶν Παροιμιῶν αὐτοῦ (σελ. 3 - 132), διαίρεσις τῶν βυζαντινῶν παροιμιῶν κατὰ συλλογὰς (Α—Ζ), ἀναγραφούσας τὸ ὄνομα τοῦ συλλογέως, τὸν τίτλον αὐτῶν καὶ τὸ χειρόγραφον ἐξ οὗ ἐλήφθησαν.

Ἐν τῇ ξένῃ παροιμιογραφίᾳ, ἰδίᾳ ἐν ταῖς χώραις ὅπου κλασσικοὶ συγγραφεῖς συνετέλεσαν εἰς τὸν πλουτισμὸν τῆς ἐθνικῆς παροιμιολογίας, πλεῖσται συλλογαὶ

¹⁾ *E.L. Leutsch—F.G. Schneidewin*, professores gottingenses, *Paroemiographi Graeci*. Tom. I-II. Gottingae 1839-1851.

²⁾ Πρβλ. καὶ *Φ. Κουκουλέ*, *Δημώδεις παροιμίαι καὶ φράσεις παρὰ τῷ Εὐσταθίῳ Θεσσαλονίκῃς*, ΕΕΒΣ τόμ. Η' σ. 3-29.

κατηργίσθησαν περιλαμβάνουσαι ἐν χωριστοῖς κεφαλαίοις τὰς ἐκ τῶν συγγραφέων τούτων ληφθείσας παροιμίας. Ἀναφέρονται: ἐκ τῶν ἀγγλικῶν συλλογῶν τὸ βιβλίον τοῦ *J. A. Mair*, *A handbook of proverbs* (London-New York 1874) (Bonser 612), ὅπου δίδονται κεχωρισμένως αἱ παροιμιαὶ ἀπὸ τὴν Βίβλον, ἀπὸ ἀρχαίους κλασσικοὺς συγγραφεῖς, ἀπὸ τὸν Σαίξπηρ, ¹⁾ ὡς καὶ αἱ ἀμερικανικῆς καὶ σκωτικῆς προελεύσεως· ἐπίσης τὸ βιβλίον τοῦ *U. R. Burke*, *Shanco Panza's proverbs*, London 1872 (Bonser 1322), ὅπου δίδονται αἱ ἐν τῷ ἔργῳ «Δὸν Κιχῶτος» τοῦ Θεορβάντες περιλαμβανόμεναι παροιμιαί. Καὶ ἐκ τῶν γαλλικῶν τὴν συλλογὴν τοῦ *Leroux de Lincy* (Paris 1842), ὅπου ἐν τῷ τέλει τοῦ Β' τόμου εὗρίσκει τις παροιμίας προερχομένας α) ἐκ γάλλων συγγραφέων ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 16ου αἰῶνος β) ἐκ τῶν γνωστῶν διστίχων τοῦ Κάιωνος γ) ἐκ χειρογράφου περιέχοντος στίχους τοῦ λαϊκοῦ τύπου *Vilain* καὶ δ) ἐκ τινος χειρογράφου τοῦ Καϊμπριτζ.

Χωριστὴν κατηγορίαν ἀποτελοῦν πάντοτε κρινόμεναι ἀπὸ τοιαύτης φιλολογικῆς πλευρᾶς, καὶ αἱ ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας εἰλημμένοι παροιμιαὶ καὶ φράσεις. Ἀσχέτως πρὸς τὰς ἀλληγορίας τὰς ὁποίας αὐταὶ ἐκφράζουσι καὶ τὴν ἐκ τούτων ἐνταξίν των εἰς τὸν κοινὸν παροιμιᾶκὸν λόγον, καταγράφονται συνήθως καὶ εἰς χωριστὰ κεφάλαια, ὑποτίτλους οἷοι: «*Ῥητὰ ἐξηγημένα ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς*» ²⁾, «*Ῥητὰ ἐξαχθέντα ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραμμάτων*» ³⁾ «*Ἐκκλησιαστικαὶ παροιμιαὶ καὶ παροιμιώδεις φράσεις*» ⁴⁾. Καὶ ὁ Πολίτης ἐθεώρει, ὡς εἶδομεν, τὰ χωριστὰ ρητὰ ὡς ἐν ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων εἰδῶν, εἰς τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ διαιρῶνται αἱ παροιμιαὶ ⁵⁾.

Διὰ λόγους ἱστορικοὺς, θρησκευτικοὺς καὶ γλωσσικοὺς τὰ τοιαῦτα παροιμιᾶκὰ δάνεια ἐκ τῶν ἱερῶν κειμένων ἐμφανίζονται παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ ἀφθονώτερα ἢ παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς, διὰ τοῦτο καὶ ἡ χωριστὴ συγκέντρωσις καὶ μελέτη αὐτῶν ἐνδείκνυνται σοβαρῶς ⁶⁾.

¹⁾ Πρβλ. καὶ *M. C. Wahl*, *Das parömiologische Sprachgut bei Shakespeare*, ἐν *Jahres-Bericht der höheren Handels-Fach-Schule zu Erfurt-Leipzig* 1885.

²⁾ Π. Ἀραβαντινοῦ, *Παροιμιαστήριον*. (Ἰωάννινα 1863) σελ. 172.

³⁾ Γ. Βενιζέλου, *Παροιμιαὶ δημώδεις*, Ἐκδ. Β' σ. 353.

⁴⁾ Τάσου Ζευγώλη *Λαογραφικά σημειώματα*. Τόμ. Α' Ἀθῆναι 1950 σ. 11-49.

⁵⁾ Βλ. ὄνωτ. σελ. 263-4.

⁶⁾ Ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης μελέτης ἔχει ἤδη καταθέσει ἐν χειρογράφῳ ἐκ 304 σελίδων εἰς τὴν Φιλολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων ἐγκριθεῖσαν ἐπὶ διδακτορικῇ διατριβῇ αὐτοῦ, ὑπὸ τὸν τίτλον «*La Bible dans le parler proverbial du peuple grec*». Πρβλ. καὶ προγενέστερα ἄρθρα αὐτοῦ ἐν τῷ περιοδικῷ *Νέα Ἑστία: Οἱ Ἀκολουθίαι τῆς Μεγάλης ἑβδομάδος καὶ ἡ ἐπίδρασή τους ἐπὶ τὴν Νεοελληνικὴν γλῶσσαν* (τόμ. 19ος (1936) σ. 491-3). Ἡ

3. Χρονολογική διαίρεσις.

Κατὰ τὴν διαίρεσιν ταύτην αἱ συλλογαὶ χωρίζονται εἰς περιόδους χρονολογικάς, μαρτυρούσας περὶ τοῦ βίου τῶν παροιμιῶν διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ περὶ τῆς ἱστορίας αὐτῶν.

Ὡς παραδείγματα τοιούτων συλλογῶν ἀναφέρομεν, ἐκ τῶν ξένων, τὰς : *W. W. Skeat*, *Early English proverbs, chiefly of the thirteenth and fourteenth centuries*. Oxford 1910 (Bonser 640), *C. Von Wurzbach*, *Die Sprichwörter der Polen*, Wien, 1852 (Bonser 2872), *J. Morawski*, *Proverbes français antérieurs au XV siècle*, Paris 1925 (Bonser 1065) καὶ *M. P. Tilley*, *A dictionary of the Proverbs in England, in the Sixteenth and Seventeenth centuries* (University of Michigan Press, 1950).

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν παροιμοιογραφίαν τοῦτο ἐγένετο εἴτε μὲ μονομερεῖς συλλογὰς ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν παροιμιῶν¹⁾, εἴτε μὲ συγκριτικὴν παράθεσιν ἀρχαίων, βυζαντινῶν καὶ νεοελληνικῶν παροιμιῶν²⁾.

Ἡ παρὰ Πολίτη, ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ τῶν Παροιμιῶν αὐτοῦ, πρόταξις τῶν συλλογῶν τῶν βυζαντινῶν παροιμιῶν τοιαύτην τὰς χρονολογικὴν διάταξιν ὑποτυποῖ. Σαφέστερον ὅμως ἀκολουθεῖται ἡ διαίρεσις αὕτη εἰς μελέτην τοῦ Ν. Π. Ἀνδριώτη, *Die Ausdrucksmittel für nichts, wenig, viel im Griechischen*³⁾, ὅπου αἱ περίοδοι ἀρχαία, μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερὰ πλαισιοῦν ἐν διαδοχικῇ σειρᾷ τὰς ἀναγραφόμενας ἐκφράσεις.

Ὅμοίως καὶ παρὰ Μ. Τριανταφυλλίδου (ἐ.ά.) αἱ παροιμιακαὶ φράσεις χωρίζονται εἰς «ἀρχαῖες φράσεις», «μεσαιωνικὰς φράσεις», «ἐκκλησιαστικὰς φράσεις» καὶ «νεοελληνικὰς φράσεις».

4. Γλωσσογεωγραφικὴ διαίρεσις.

Ὅνομάζομεν οὕτω τὴν κατὰ γεωγραφικὰς περιφερείας καὶ διαλέκτους, ἢ κατὰ

ἐκκλησιαστικὴ φρασεολογία στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα (τόμ. 20ος (1936) σ. 1572-6 καὶ 1654-60) καὶ ἐν τῷ περιοδικῷ *L'Hellénisme contemporain: Locutions proverbiales du peuple grec venant des épîtres de St Paul* (ἔτος 1951, ἀρ. 3 σ. 247-257).

¹⁾ Πρβλ. *Karl Krumbhacher*, *Mittelgriechische Sprichwörter* (München 1893) καὶ *Ι. Φουστάνου*, Ἀστέρες, ἥτοι συλλογὴ παροιμιῶν καὶ παροιμιωδῶν ἐκφράσεων ἀρχαίων Ἑλλήνων. (Ἀθήνησιν 1877).

²⁾ Πρβλ. *Ἰωάννου Βερέττα*, Συλλογὴ παροιμιῶν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, μετὰ παραλληλισμοῦ πρὸς τὰς τῶν ἀρχαίων, ἐν *Λαμιά* 1860, καὶ *Φ. Κονκουλέ*, Συμβολὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν παροιμοιογραφίαν, Ἀθηνᾶ τόμ. NB' (1948) σ. 87-112.

³⁾ *Ev Byz Neugr. Jahr.* τόμ. XVI (1939-40) σ. 59-155.

ἔθνη καὶ γλώσσας, γινομένην διαίρεσιν τῶν παροιμιῶν, τὴν ὁποίαν ἀπαντῶμεν ἰδίᾳ εἰς πολυγλώσσους συλλογὰς.

Χαρακτηριστικὸν παρ' ἡμῖν παράδειγμα τοιαύτης διαιρέσεως ἀποτελεῖ ἡ χιακὴ συλλογὴ παροιμιῶν ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Rose καὶ Ἀργέντη, *The Folklore of Chios*¹⁾, ὅπου αἱ παροιμίαι δίδονται κατὰ κώμας, ἀκολουθοῦσας ἀλλήλας ἐν ἀλφαβητικῇ σειρᾷ.²⁾

Διὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ κατὰ ἔθνη καὶ γλώσσας χωρισμοῦ τῶν παροιμιῶν, ἀναφέρομεν τὰς παλαιότερας πολυγλώσσους συλλογὰς, περὶ τῶν ὁποίων ὠμιλήσαμεν καὶ εἰς τὸ περὶ ἀλφαβητικοῦ συστήματος κεφάλαιον, ὡς καὶ τὴν ἐν Βρυξέλλαις, ἐν ἔτει 1871, ἐκδοθεῖσαν συλλογὴν 2.000 καὶ πλέον παροιμιῶν, περιέχουσαν γαλλικὰς, ρωσικὰς, Ἰνδικὰς, ἀραβικὰς, Ἰουδαϊκὰς, κινεζικὰς, ἀγγλικὰς, γερμανικὰς, ἰσπανικὰς, ἰταλικὰς καὶ ὀλλανδικὰς. (Bonser 148).

Χωρισμὸν κατὰ διαλέκτους ἀνευρίσκομεν εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ *R.F. Burton*, *Wit and wisdom from West Africa* (London 1895), ὅπου αἱ παροιμίαι δίδονται κατὰ ἰθαγενεῖς γλώσσας, οἷαι αἱ *Wolof tongue*, *Kanuri tongue*, *Oji tongue*, *Ga-or Accra language* κ.λ.π. (Bonser 354).

ὑπὸ πνεῦμα τριακτῆς γλωσσολογικῆς διαιρέσεως καταρτίζονται, ὡς γνωστὸν, καὶ αἱ κατ' ἐπαρχίας συλλογαὶ παροιμιῶν, συχναὶ εὐτυχῶς ἐν Ἑλλάδι, καταγραφόμεναι αἱ πλεῖστοι εἰς τὸ οὐκ εὖ διαλεκτικὸν ἰδίωμα (Πόντου, Καππαδοκίας, Δωδεκανήσων, Κύπρου, Θράκης, Μακεδονίας, Ἡπείρου, Λέσβου, Σκύρου Κρήτης κ.λ.π.).

5. Προσφωδιακὴ διαίρεσις.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ μορφὴ ὑπὸ τὴν ὁποίαν διατυποῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ παροιμίαι εἶναι ἔμμετρος ἢ ρυθμικὴ. Ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ «περὶ τῶν δημῳδῶν παροιμιῶν» (ἔ.ἀ. σ. 926) γράφει: «Αἱ πλεῖστοι τῶν παροιμιῶν εἰσιν ἔμμετροι... εἰς πολλὰς δὲ ἄλλας διακρίνονται ἔχνη μέτρου λυθέντος ἔνεκα μὴ καλῆς ἀπομνημονεύσεως. Ἐνίοτε δέ, καίτοι μὴ ἔμμετροι, εἰσὶν ὅμως διατεταγμένοι καὶ προσφέρονται οὕτως ὥστε ἀπαγγελλόμενοι ἀποτελοῦσι ρυθμὸν τινα». Καὶ προσ-

¹⁾ *Philip I. Argenti and H. J. Rose, The Folklore of Chios* (Cambridge, University press Vol. I - II 1949).

²⁾ Τόμ. II, σ. 838-938. Κρίνων τὴν κατάταξιν ταύτην ὁ Στ. Κυριακίδης (Λαογρ. II^ο σ. 398) γράφει: «Δὲν δύναται ἐπίσης νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐπιτυχὴς ἡ διασπορὰ τῶν παροιμιῶν καὶ τῶν αἰνιγμάτων κατὰ τὰ τοπικὰ τῆς νήσου διαμερίσματα. Αὕτη ἔφερε τοὺς ἐκδότας εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπαναλαμβάνουν ἐν οὐ δέοντι τὰ αὐτά, ἐνῶ ἦτο δυνατόν νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ ὅμοια κείμενα ἐπὶ τὸ αὐτό, σημειουμένων τῶν τόπων ἐν οἷς ἀπαντῶσι».

θέτει: «Ὁ Ross πρῶτος κατέδειξε τὰ μέτρα πολλῶν παροιμιῶν καὶ ταῦτα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τεσσάρων μόνον εἰδῶν εἰσι: α' τετράμετρον ἱαμβικὸν καταληκτικόν, β' δίμετρον τροχαϊκὸν ἀκατάληκτον, γ' δίμετρον τροχαϊκὸν καταληκτικόν, δ' δίμετρον ἱαμβικὸν ἀκατάληκτον μετὰ καταληκτικοῦ»¹⁾).

Στηριζόμενοι εἰς τὴν ρυθμικὴν ταύτην φύσιν τῶν παροιμιῶν, πολλοὶ συλλογεῖς προέβησαν εἰς τὴν κατὰ τὰ μέτρα καὶ τὸν τονισμόν αὐτῶν διαίρεσιν τῶν παροιμιῶν. Ἦδη εἰς συλλογὰς ἀρχαίων ἑλληνικῶν παροιμιῶν, ἐκδοθείσας κατὰ τὰ πρῶτα ἀπὸ τῆς εὐρέσεως τῆς τυπογραφίας ἔτη, ἀπαντῶμεν τὸ σύστημα τοῦτο. Οὕτω ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ I. Scaliger (1594)²⁾ ἔχομεν τὴν διαίρεσιν: α') παροιμίαι ἔμμετροι ἀπὸ ἐξαμέτρων, β') παροιμίαι ἔμμετροι ἀπὸ τροχαϊκῶν, γ') παροιμίαι ἔμμετροι ἀπὸ ἱάμβων.

Καὶ ἐν ἄλλῃ συλλογῇ, τοῦ 1612, φερούση τίτλον «Στρωματεὺς ἔμμέτρων παροιμιῶν»³⁾ ἡ διαίρεσις βαίνει ὡς κάτωθι: α') ἀπὸ ἐξαμέτρων, β') ἀπὸ ἱαμβείων γ') ἀπὸ τροχαϊκῶν, αἱ δὲ παροιμίαι παρατίθενται ὑπὸ ἑκάστην κατηγορίαν ἐν ἀλφαβητικῇ τάξει.

Ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ συστήματος τοῦτου καὶ μετὰ πολλῆς λεπτομερείας κατηγορισμένη εἶναι ἡ διαίρεσις εἰς τὴν ὁποίαν προβαίνει ἐν τῷ χειρογράφῳ αὐτοῦ ὁ ἐξ Ἀμοργίου λόγιος Ε. Ἰωαννίδης.⁴⁾ Οὗτος χωρίζει τὴν ἐν 10.000 περίπου παροιμιῶν συλλογὴν αὐτοῦ εἰς κατηγορίας, ἔχουσας κοινὸν γνώρισμα τὸν ἀριθμὸν τῶν συλλαβῶν καὶ τῶν στίχων, ὡς καὶ τὸν κατὰ ρυθμὸν τονισμόν αὐτῶν. Οὕτω διακρίνει παροιμίας:

Δισυλλάβους ὀξυτόνους: Παῖδες, μαῖος.

» παροξυτόνους: Εἶπα, ξεῖπα.

Τρισυλλάβους ὀξυτόνους: Ἡ παπᾶς ἢ ζευγᾶς.

» παροξυτόνους: Ἀνέβα κατέβα.

» προπαροξυτόνους: Ἀρρατα, θέματα.

¹⁾ Ὅλων σχεδὸν τῶν δημοτικῶν στίχων τὰ μέτρα ἀνευρίσκονται εἰς τὰς παροιμίας. Ὁ δεκαπεντασύλλαβος στίχος κυριαρχεῖ εἰς αὐτάς, ὡς καὶ εἰς τὸ δημῶδες ᾄσμα. Ἀκολουθοῦν οἱ βραχυτέροι στίχοι, οἱ ἀποκληθέντες «παιδιὰ τοῦ δεκαπεντασύλλαβου» (Σ. Κυριακίδης, ἐν Η.Μ.Ε. ἔτος 1923), ἤτοι οἱ: ἱαμβικὸς ὀκτασύλλαβος, ἱαμβικὸς ἐπτασύλλαβος καὶ τροχαϊκὸς ὀκτασύλλαβος, ἐτι δὲ καὶ τετρασύλλαβος καὶ τρισύλλαβος (π.χ. ᾄ-κλη-ρος/ᾄ-θε-ος).

²⁾ Παροιμίαι ἔμμετροι. Proverbiales graecorum versus. I. Scaliger pridem collegit, composuit, digessit. Lutetiae 1594.

³⁾ Παρὰ Andrea Schotto, Παροιμίαι Ἑλληνικαί, sive proverbialia Graecorum. Antverpiae 1612 σ. 580 - 645.

⁴⁾ Λ. Α. ἀριθ. 1357 Α-Γ' (ἔτος 1876).

- Ἑπτασλλάβους ὀξυτόνους μονάς: *Μηδὲ καῖται μῆδ' ἐργᾶ.*
- » » διπλᾶς: *Τὸ πολὺ ἀπ' ἀρχοντιά
καὶ τὸ λίγ' ἀφ' τὴν καρδιά.*
- » παροξυτόνους μονάς: *Ὁ ἓνας σὰν κανέννας.*
- » » διπλᾶς: *Φάβα χωρὶς κρεμμύδι,
γάμος χωρὶς παιγνίδι.*
- » προπαροξυτόνους μονάς: *Βλέποντας καὶ κἀνοντας.*
- » » διπλᾶς: *Μὲ τὸν ἥλιο τὰ ῥμπαζα
μὲ τὸν ἥλιο τὰ ῥβαζα.*
- Ὀκτασλλάβους ὀξυτόνους μονάς: *Ὁ πρῶτος ἔχει προτιμή.*
- » » διπλᾶς: *Μηδὲ καλὴ μῆδὲ κακία
μῆδὲ πηλένια πεθερά.*

κ. ο. κ.

Παράδειγμα παρομοίας κατατάξεως ἐν τῇ ἐννῇ παροιμιογραφίᾳ ἀναφέρομεν τὴν ἐν τῷ *Journal of American Folklore* (τομ. 59 (1946) σελ. 365-386) δημοσιευομένην συλλογὴν τῶν *Charles A. Ferguson* καὶ *W. D. Preston*, 107 Bengali proverbs, ὅπου, ὡς οἱ ἴδιοι συλλογὴν ἀναγράφουσι, «The proverbs are classified according to prosodic structure» (ὁσλ. 366).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

1. Τοῦ ἀλφαβητικοῦ συστήματος.

Κρίνων ὁ Πολίτης, ἐν ἔτει 1909, συλλογὴν παροιμιῶν δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ «Κρητικῷ Ἀστέρει» τῶν Χανίων, γράφει: «Δυσχεραίνει δὲ τὴν χρῆσιν αὐτῶν καὶ ἡ ἔλλειψις οἵασδήποτε κατατάξεως. Διότι κατάταξις δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ βεβαίως ἢ καταγραφή κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν, ὀριζουμένην ἐκ τοῦ ἀρκτικοῦ γράμματος τῆς πρώτης λέξεως ἐκάστης παροιμίας. Ἡ ἀλφαβητικὴ τάξις καθόλου οὐδεμίαν ἔχει ἔννοιαν καὶ χρησιμότητα, ἀλλὰ συλλογὴ ἐν ἣ τὸ ἄσπερος λ.χ. προτάσσεται τοῦ ἀκριβὸς ἢ τὸ αὐγὸ τοῦ ἄσκημη δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔχουσα οἰανδήποτε κατάταξιν»¹⁾).

Καὶ ὁ Στίλπων Κυριακίδης ἐν τῇ «Ἑλληνικῇ Λαογραφίᾳ» αὐτοῦ (σελ. 312) γράφει: «Τὸ χεῖριστον πάντων (τῶν συστημάτων) εἶναι ἡ ἀλφαβητικὴ κατάταξις κατὰ τὸ πρῶτον γράμμα τῆς πρώτης λέξεως τῆς παροιμίας. Διὰ τοῦ συστήματος τούτου παραλλαγαὶ τῆς αὐτῆς παροιμίας διασπείρονται εἰς διάφορα στοιχεῖα τοῦ

¹⁾ Ἐν Λαογρ. Α' σ. 350—1.

ἀλφαβήτου, καθόσον δὲν συμβαίνει πάντοτε ν' ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ αὐτὸ γράμμα. Οὕτως ἡ παροιμία, *τὶ γυρεύει ἡ ἀλωποὺν ἔς τὸ παζάρι*; θὰ καταταχθῇ εἰς τὸ τ, ἐνῶ ἡ κρητική παραλλαγή αὐτῆς, *εἴτα γυρεύ' ἡ ἀλωποὺν ἔς τὸ παζάρι*; θὰ καταταχθῇ εἰς τὸ ε».

Ἡ ἀλφαβητική λοιπὸν κατάταξις τῶν παροιμιῶν, εἴτε γίνεται κατὰ τὸ ἀρχικὸν αὐτῶν γράμμα, εἴτε καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τ' ἀκολουθοῦντα, δὲν εἶναι σύστημα ἐπιστημονικὸν οὐδὲ πρακτικόν. Εἶναι πάντοτε μία πρόχειρος λύσις, μία λεξιλογικὴ ταξινομήσις τῶν παροιμιῶν, ἥτις ἀναμένει τὴν λαογραφικὴν κατάταξιν. Ὁ μελετῶν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὰς διαλέκτους αὐτῆς ἢ ὁ θέλων ἀπλῶς νὰ λάβῃ γνῶσιν δειγμάτων ἐκ τῶν παροιμιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ δύναται βεβαίως νὰ χρησιμοποίησιν ἀλφαβητικῶς κατατεταγμένας συλλογὰς ὁ θέλων ὅμως νὰ μελετήσῃ τὰς ἐπὶ ὀρισμένων θεμάτων καὶ ἐννοιῶν σκέψεις καὶ δοξασίας τοῦ λαοῦ, ὁ θέλων νὰ χρησιμοποιήσῃ παροιμίας διὰ τὰς λαογραφικὰς αὐτοῦ μελέτας, μεγάλως θέλει καταπονηθῇ ἀναζητῶν τὰς ἄγνωστον ποῦ τῆς συλλογῆς κειμένας παροιμίας τῶν διαφερόντων του ¹⁾.

Σοβαρὸν ἐπίσης ἐλάττωμα τῆς ἀλφαβητικῆς κατάταξεως τῶν παροιμιῶν εἶναι ἡ ἐκ τῆς παραθέσεως τῶν παραλλήλων ἀνωμαλία καθόσον αὗται ἀναγράφονται ὡς μόνον διακορυφίζονται τῇδε καθεῖς καὶ διεσπάρως ἀνευρίσκονται, ἀλλὰ καὶ διόγκουσι ψευδῶς τὸν ἀριθμὸν τῶν παροιμιῶν τῆς συλλογῆς. Διὰ τοῦτο πολλοὶ συλλογεῖς, καίτοι ἀκολουθοῦντες ἀλφαβητικὴν διάταξιν, παραθέτουν ἀμέσως μετὰ τῆς βασικῆς παροιμίας καὶ τὰς παραλλαγὰς, ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν διακοπὴν τῆς ὅλης σειρᾶς ²⁾, ἄλλοι δὲ ἀποφεύγουν τὴν παραθέσιν ὅλων τῶν παραλλαγῶν.

Παρὰ ταῦτα, τὸ ἀλφαβητικὸν σύστημα κατάταξεως δὲν εἶναι παντελῶς ἀπορριπτέον. Ὑπάρχουν περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας τοῦτο οὐ μόνον συγχωρεῖται ἀλλὰ καὶ συνιστᾶται. Αἱ περιπτώσεις αὗται εἶναι:

α) Ὅταν ὁ συλλογεὺς εἶναι ἄπειρος παντὸς ἄλλου συστήματος κατάταξεως ἢ γνωρίζῃ ταῦτα ἀτελῶς. Προκειμένου οὗτος νὰ προβαίνει εἰς κατάταξεις προκαλοῦσας σύγχυσιν, εἶναι προτιμότερον νὰ ταξινομῇ τὰς παροιμίας τοῦ ἀλφαβητικῶς. Ἡ

¹⁾ Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν αἱ περιπτώσεις καθ' αῖς, λόγῳ τῆς συμπτώσεως τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν παροιμιῶν, πολλὰ ὅμοια ἀναγράφονται ἐν ὁμαδικῇ συνεχείᾳ. (Π. χ. ὁ Θεός... ὁ Θεός... ὁ Θεός... τὸ καλὸ... τὸ καλὸ... τὸ καλὸ... ἀγαπῶ, ἀγάπα με, ἀγάπη... κ. ἄ.). Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας, πλῆθος ὁμοίων πρᾶξιμοι εὐρίσκονται ἀναγεγραμμένα καὶ ὑπὸ ἄλλα στοιχεῖα (τὸ Θεό, γιὰ τὸ καλὸ, ἐγὼ ἀγαπῶ), ὅπου ὁ μελετητὴς πολλάκις δὲν σκέπτεται νὰ τὰς ἀναζητήσῃ.

²⁾ Πρβλ. Thomas Gaisford, *Paroemiographi Graeci*, Oxonii 1836, καὶ I. Βενιζέλου, *Παροιμίαι δημόδεις*.

τοιαύτη ταξινόμησης είναι τότε εξυπηρετική διὰ μίαν γενικὴν ἐποπτείαν, διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν καὶ τὴν διαίρεσιν ἢ τὴν λημματοθέτησιν τῶν παροιμιῶν αὐτοῦ. Αἱ εἰδικαὶ ὑπηρεσίαι τῶν λαογραφικῶν Ἀρχείων, ἐφ' ὅσον δὲν ἐκλήθησαν ἐκ τῶν προτέρων νὰ ὑποδείξουν τὸν ὀρθὸν τρόπον κατατάξεως, θὰ χρησιμοποιήσουν καὶ τὰς ἀλφαβητικῶς προσφερομένας ταύτας συλλογὰς ὡς πρώτην ὕλην διὰ τὴν γενικὴν ἐπιστημονικὴν κατάταξιν τῶν ἑλληνικῶν παροιμιῶν ¹⁾.

β) Ὄταν πρόκειται περὶ μικρᾶς ἐπιλογῆς σοφῶν λόγων, προοριζομένων δι' ἠθικοπλαστικούς καὶ παιδαγωγικούς σκοπούς.

γ) Ὄταν αἱ παροιμίαι ἀναφέρονται εἰς ἓν κεχωρισμένον θέμα. Π.χ. παροιμίαι διὰ τὴν βροχήν, διὰ τὸν πλοῦτον, διὰ τὴν μητέρα κλπ. ²⁾.

δ) Ὄταν, ἐν τῷ τέλει μιᾶς μελέτης ἢ συλλογῆς, καταρτίζεται πῖναξ τῶν ἀναγραφεισῶν παροιμιῶν.

2. Τοῦ λημματοθετικοῦ συστήματος.

Τὸ σύστημα τοῦτο λειτουργεῖ μὲ καθωρισμένον μηχανισμόν καὶ στηρίζεται, ὡς εἵπομεν, εἰς τοὺς λεξικογραφικοὺς τρόπους συγκεντρώσεως φράσεων ὑπὸ δοθέντα λήμματα.

Ἄν ἐξαιρέσωμεν τὴν δυσκολίαν τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ ἐπιτυχὴς ἀνέγερσις τῆς κυρίας λέξεως διὰ τὸ λῆμμα, κατὰ τὰ ἄλλα ἡ λημματοθετικὴ κατάταξις χωρεῖ σχεδὸν αὐτομάτως, συγκεντροῦσα τὰς παροιμίας μετὰ τῶν παραλλαγῶν αὐτῶν κατὰ τρόπον ἐνιαῖον καὶ ἐξαντλητικόν.

Εἰς μίαν πλουσίαν συλλογὴν παροιμιῶν τὸ λημματοθετικὸν σύστημα ἐφαρμόζεται ἀνέτως καὶ ἀποδοτικῶς. Εἰς τὰς μικρὰς ὅμως καὶ ἄνευ παραλλαγῶν συλλογὰς, ὅπου ἕκαστον λῆμμα δύναται νὰ συνοδεύῃ μίαν μόνον ἢ καὶ οὐδεμίαν παροιμίαν, τὸ σύστημα τοῦτο ἐφαρμοζόμενον φαίνεται σχολαστικόν καὶ ἰσχνόν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ λόγον ἐγκαταλείψεως αὐτοῦ, διότι κάποτε καὶ αἱ μικραὶ αὗται συλλογαὶ συνενούμεναι θ' ἀπαρτίσωσι τὸ Corpus τῶν ἑλληνικῶν παροιμιῶν, ὅπου ὁ μελετητὴς θὰ δύναται ν' ἀναζητήσῃ, ὡς ἐν Λεξικῷ, ἀπάσας τὰς σχετικὰς μὲ τὰ διαφέροντά του παροιμίας.

Παραλλήλως πρὸς τὴν λεξικογραφικὴν ταύτην φύσιν του, τὸ λημματοθετικὸν σύστημα εἶναι καὶ λαογραφικόν, ἐπειδὴ διὰ τῆς κατατάξεως ἀφ' ἑνὸς μὲν καθιστᾷ

¹⁾ Αὐτὸς ὁ Ν. Γ. Πολίτης καίτοι εἶχε δημοσιεύσει τὰς παροιμίας του μὲ λημματοθετικὸν ὑπόδειγμα, ἐδέχετο μετὰ ταῦτα καὶ ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν «Λαογραφίαν» συλλογὰς παροιμιῶν μὲ ἀλφαβητικὴν κατάταξιν. (Πρβλ. τόμους Α' σ. 299 καὶ 650, Β' σ. 689, Δ' σ. 292).

²⁾ Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὑπάγονται καὶ αἱ ἀλφαβητικαὶ σειραὶ τῶν ἐπὶ μέρους ομάδων τῆς λημματοθετικῆς, τῆς εἰδολογικῆς καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς κατατάξεως.

ἀμέσως φανερά τὰ θέματα καὶ τοὺς κύκλους ἐμπνεύσεως τῶν παροιμιῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρέχει προχείρους εἰς τὴν λαογραφικὴν ἔρευναν τὰς παροιμίας, συγκεντρῶν ταύτας ὑπὸ λήμματα ὅτε μὲν εἰδολογικά ὅτε δ' ἐννοιολογικά.

Ἐν γένει διὰ τὴν ὅλην συγκέντρωσιν, ἀρχαϊκὴν ταξινόμησιν καὶ χρησιμοποίησιν τῶν παροιμιῶν, τὸ λημματοθετικὸν σύστημα εἶναι τὸ πρακτικώτατον πάντων. Ἀπασαι ἀνεξαιρέτως αἱ παροιμίαι εὐρίσκουν θέσιν ἐν τῇ κατατάξει ταύτῃ, εὐκολώτερον δὲ δύναται τις ν' ἀνέυρῃ λήμματα ἄνευ παροιμιῶν, ἢ παροιμίας ἄνευ λημμάτων.

Ἡ μόνη, ὡς εἵπομεν, δυσχέρεια παρουσιάζεται κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν λημμάτων τούτων. Ὑπάρχουν περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας δύο ἢ καὶ περισσότεραι λέξεις διεκδικοῦν τὴν κυρίαν θέσιν. Παράδειγμα ἡ παροιμία: *Τὸ ντουφέκι σου, τὴ γυναῖκα σου καὶ τ' ἄλογό σου νὰ μὴν τὸ δίνης εἰς τὸν ἄλλο*, τὴν ὁποίαν ὁ Πολίτης κατατάσσει ὑπὸ τὸ λῆμμα *ἄλογο*¹⁾. Τὴν παροιμίαν ταύτην θὰ ἡδυνάμεθα ἐξ ἴσου λογικῶς νὰ κατατάξωμεν καὶ ὑπὸ τὰς λέξεις *γυναῖκα* ἢ *ντουφέκι*. Ὑπάρχουν ἀντιστροφῶς καὶ παροιμίαι εἰς τὰς ὁποίας οὐδεμία λέξις ἐνδείκνυται σαφῶς διὰ τὴν κυρίαν αὐτὴν θέσιν. Παράδειγμα ἡ παροιμία: *Τραῦτα τ' ἄλογό σου μὴ σὲ πατήσῃ τὸ γομάρι μου*, λεγομένη εἰρωνικῶς παρὰ τῶν πτωχοτέρων πρὸς τοὺς πλουσιωτέρους, τὴν ὁποίαν ὁ Πολίτης κατατάσσει ὑπὸ τὸ λῆμμα *ἄλογο*²⁾. Διὰ τοῦτο οὐχὶ καὶ ὑπὸ τὸ λῆμμα *τρανῶ* ἢ *γομάρι*; Καὶ εἰς τὴν παροιμίαν: *Ὁ κωλὸς ἂν δὲν κουραστῇ δὲν καθίζει*, ποία λέξις πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς βαρυνούσα ἐν τῇ χρήσει τῆς παροιμίας, τὸ *κωλὸς* ἢ τὸ *κάθικαι*;

Ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ παροιμίαι, εἰς τὰς ὁποίας τὸ πραγματικὸν λῆμμα δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸ κείμενον. Τοιαύτη εἶναι ἡ παροιμία: *Νεῖο παλιὸ ἀνακατωμένο, κί' ἂ γλυτώσῃς θαῦμα πές το!*³⁾. Βεβαίως τὸ ἀνακατώνω ἔχει ἐνταῦθα τὰ μεγαλύτερα δικαιώματα κυρίας λέξεως, ἐφ' ὅσον μάλιστα περιλαμβάνεται ἐν τῷ κείμῳ, οὐσιαστικὸν ὅμως λῆμμα εἶναι τὸ *κρασι*, περὶ τοῦ ὁποίου κυρίως πρόκειται.

Αἱ ἀνωτέρω περιπτώσεις δεικνύουν ὠρισμένας δυσχερείας τοῦ λημματοθετικοῦ συστήματος, ἐκ τῶν ὁποίων πολλαὶ πολλάκις ἀμφιταλαντεύσεις καὶ ἀστοχίαι περὶ τὴν κατάταξιν παρουσιάζονται. Καὶ αὐτὸς ὁ Πολίτης δὲν ἀπέφυγεν ἐν τῇ συλλογῇ αὐτοῦ τὰ σχετικὰ σφάλματα, ὅπως θέλομεν ἶδει κατωτέρω. Ἀσφαλὴς πάντως τρόπος ἀντιμετωπίσεως τῶν σφαλμάτων αὐτῶν εἶναι ἡ χρῆσις παραπομπῶν δι' ὅλας τὰς βαρυνούσας λέξεις,⁴⁾ ὡς καὶ ἡ τήρησις ὠρισμένων κανόνων, περὶ τῶν ὁποίων θέλομεν ὁμιλήσει εἰς τὸ οἰκτεῖον κεφάλαιον.

¹⁾ Π. Π. Α' 596, 21.

²⁾ Αὐτόθι ἀριθ. 23.

³⁾ Δ. Α. 798 (δελετίον).

⁴⁾ Πρβλ. καὶ Κυριακ. σ. 313-314.

3. Τοῦ εἰδολογικοῦ συστήματος.

Τὸ εἰδολογικὸν σύστημα ἀποτελεῖ, ὡς εἴπομεν, πρόοδον ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν τρόπων κατατάξεως, καθόσον διὰ τοῦ διαγράμματος αὐτοῦ παρέχει ἀμέσως, ἀφ' ἑνὸς μὲν συγκριτικὴν εἰκόνα τῶν τομέων ἐμπνεύσεως καὶ τῶν θεμάτων τῆς λαϊκῆς παρατηρήσεως καὶ σοφίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ συγκεντρωμένας τὰς εἰς τοὺς τομεῖς καὶ τὰ θέματα ταῦτα ἀντιστοιχοῦσας παροιμίας. Ἐὰν τελικὸς σκοπὸς πάσης συλλογῆς παροιμιῶν εἶναι ἡ διὰ τούτων γνῶσις οὐ μόνον τῶν τρόπων ἐκφράσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς σοφίας, τῶν ἀντιλήψεων καὶ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς ἑνὸς λαοῦ, ἡ εἰδολογικὴ κατάταξις ὁδηγεῖ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον κατὰ τὸν πρακτικώτερον καὶ πλέον ἄμεσον τρόπον.

Τὸ σύστημα τοῦτο εἶναι καὶ λαογραφικώτερον τοῦ λημματοθετικοῦ, καθότι ἐλευθερούμενον ἀπὸ τὸν περιορισμὸν ἑνὸς λεξικοῦ, διαμορφοῦται εἰς συνθετικὴν ἐποπτεῖαν τοῦ ὕλικου, χωροῦσαν ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια τῆς ἐθνολογικῆς καὶ λαογραφικῆς ἐπιστήμης. Καὶ ὅχι μόνον ἀκολουθεῖ τὰ ποικίλα διαφέροντα τῶν ἐπιστημῶν τούτων, ἀλλὰ καὶ τὰ συμπληροῖ προσκομίζον χαρακτηριστικὰ παροιμιακὰ στοιχεῖα.

Συγκρίνων ὁ Πολίτης, ἐν ἔτει 1872, τὴν κατάταξιν ταύτην πρὸς τὴν συνήθη τότε ἁλφαβητικὴν, σημειοῖ ὅτι αὕτη πλεονεκεῖ ἐκείνης κατὰ τὸ ὅτι «εὐκολύνει τὴν τῶν παροιμιῶν ζήτησιν καὶ τὴν ἐξέτασιν περὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ λαοῦ ἐπὶ τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ἀντικειμένου» ¹⁾.

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀντιρρήσεις διὰ τὸ σύστημα τοῦτο, ὁρμώμεναι κυρίως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ παροιμίαι ὑπὸ τὴν φαινομενικὴν κυριολεξίαν αὐτῶν κρύπτουν κατὰ τὸ πλεῖστον μεταφοράς, ἀλλοιούσας διὰ τῆς ἐννοίας αὐτῶν τὰς ἀμέσους φραστικὰς παραστάσεις. Αὐτὸς ὁ Πολίτης ἐπανερχόμενος ἐπὶ τοῦ θέματος, ἐν ἔτει 1910, ὅτε καὶ ἀπὸ πολλοῦ εἶχεν ἐκδώσει λημματοθετικῶς κατατεταγμένας τὰς παροιμίας αὐτοῦ, παρατηρεῖ: «Ἡ εἰδολογικὴ μέθοδος παρουσιάζει μεγάλας καὶ ἀνυπερβλήτους ἐνίοτε δυσχερείας... Σπουδαιοτάτη δὲ τῶν δυσχερειῶν εἶναι ὅτι ἡ μὲν κατάταξις ἀναγκαιῶς γίνεται κατὰ τὴν κυρίαν τῆς παροιμίας σημασίαν, ἐνῶ ἡ χρῆσις αὐτῆς ὑπονοεῖ μεταφορικὴν ἢ ἄλλην τινὰ δευτέραν σημασίαν». Καὶ προσθέτει ἀμέσως, ἀναφερόμενος εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ G. Pitré, ἐν τῷ προλόγῳ τῆς συλλογῆς τῶν ἰταλικῶν παροιμιῶν (1880) ἐκτιθεμένας ὁμοίας ἀντιρρήσεις: «Καὶ ἂν εἰς τὰς παροιμίας τῶν λατινικῶν ἐθνῶν, ὧν αἱ παροιμίαι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι γινώμαι ἢ ἀξιώματα, τοσοῦτον προσκόπτει ἡ εἰδολογικὴ κατάταξις, ἀναδεικνύεται ἀνεφάρμοστος καὶ παντελῶς ἄσκοπος εἰς τὰς ἑλληνικάς, περιλήψεις κατὰ τὸ πλεῖστον

¹⁾ Ἐν «Παρθενῶνι», ἔ. ἀ.

οὔσας μύθων καὶ λεγομένας εἰς περιστάσεις οὐδὲν ἐχούσας κοινόν, εἰμὴ σπανιώτατα, πρὸς τὴν κυρίαν ἔννοιαν αὐτῶν»¹⁾).

Ὅμοίως ὁ Στίλπων Κυριακίδης ἐν τῇ «Ἑλληνικῇ Λαογραφίᾳ» (σελ. 313) γράφει: «Ἡ τοιαύτη (εἰδολογικὴ) κατάταξις εὐκολύνει βέβαια πολὺ τοὺς μελετητάς, τοὺς ἐρευνῶντας εἰδικὰ θέματα, δὲν εἶναι ὅμως καὶ πολὺ πρακτικὴ. Διότι πολλάκις ἡ αὕτη παροιμία θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπαναλαμβάνεται ὑπὸ πλείονας τίτλους, καθ' ὅσον ἡ χρησιμοποίησις αὐτῆς εἶναι ποικίλη. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, ἐὰν ἀνεγράφετο ἐφ' ἅπαξ, θὰ ἦτο δύσκολος ἡ ἀνευρεσίς της... Ἐπειτα εἶναι πολλαὶ καὶ μάλιστα ἐκ τῶν κυρίως παροιμιῶν, αἱ ὁποῖαι ὡς ἀπλαῖ παρομοιώσεις δυσκόλως θὰ ἠδύναντο νὰ ὑπαχθοῦν ὑπὸ ἓνα οἰονδήποτε τίτλον ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει θὰ παρίστατο ἀνάγκη πολλαπλασιασμοῦ τῶν τίτλων, τὸ ὅποιον βεβαίως θὰ μᾶς ἔφερεν εἰς ἀδιέξοδον χωρὶς νὰ διευκολύνῃ καθόλου τὴν εὔρεσιν».

Αἱ ἐπιφυλάξεις αὗται, ἀναφερόμεναι εἰς τὸ πρακτικὸν μέρος καὶ τὴν ἀρχεϊκὴν χρηστικότητα τοῦ εἰδολογικοῦ συστήματος, εἶναι βεβαίως δικαιολογημέναι. Εἶναι ὅμως ὑπερβολικὴ ἡ γνώμη τοῦ Πολίτου καθ' ἣν τοῦτο ἀναδεικνύεται «ἀνεφάρμοστον καὶ παντελῶς ἄσκοπον» εἰς τὰς ἑλληνικὰς παροιμίας, ἐπειδὴ αὗται εἶναι «κατὰ τὰ πλείστον περιλήψεις μύθων καὶ λεγόντων εἰς περιστάσεις οὐδὲν ἐχούσας κοινόν, εἰμὴ σπανιώτατα πρὸς τὴν κυρίαν ἔννοιαν αὐτῶν». Αἱ κυριολεκτοῦσαι παροιμίαι δὲν εἶναι «σπανιώταται». Αἱ μετεωρολογικαί, γεωργικαί, ναυτικαί, ἐορτολογικαί, ἱατρικαί, γαστρονομικαί, δεισιδαιμονικαί καὶ ἐννοιολογικαί παροιμίαι διδάσκουν ἀπ' εὐθείας καὶ ἄνευ ἀλληγορίας τὸ πρακτικῶς ὠφέλιμον, τὸ γινόμενον ἢ τὸ δέον γενέσθαι. Ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ συλλογῇ παροιμιῶν τοῦ Πολίτου, πλεῖστα καὶ στατιστικῶς βαρύνοντα παραδείγματα λημμάτων καὶ παροιμιῶν ἀνευρίσκομεν μὲ κυρίαν καὶ οὐχὶ μεταφορικὴν σημασίαν²⁾.

Ἐξ ἄλλου αἱ παροιμίαι παρουσιάζουν ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀλληγορικὴν ἔννοιαν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ ὕλικόν περιεχόμενον καὶ τὴν καθαρῶς εἰδολογικὴν τῶν μορφῆν. Αἱ παροιμίαι: *Θέλεις θέριζε καὶ δένε, θέλεις δένε καὶ κουβάλειε* — *Ἐῖπε ὁ γάϊδαρος τὸν πετεινὸν κεφάλαιον* — *Ἀνύπαντρος προξενήτης γιὰ λόγον του γυρεύει*, δὲν εἶναι μόνον μεταφοραί, μῦθοι καὶ ἀλληγορίαι, ἐπὶ ὠρισμένων περιστάσεων λεγόμεναι, ἀλλὰ καὶ δείγματα ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ βίου καὶ κοινωνικῶν θεσμῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐνεπνεύσθησαν.

Ὡστε δυνάμεθα εἰς μίαν εἰδολογικὴν κατάταξιν, ὅταν αἱ μεταφοραὶ τῶν πα-

¹⁾ Λαογρ. Β' σ. 510.

²⁾ Πρβλ. ἐν τῷ Α' τόμῳ τὰ λήμματα: *ἀγάπη, ἀγαπῶ, ἅγιος* . . . *ἀδελφή, ἀδελφός, ἀδικία, ἀδικος, ἀλήθεια*, κ.ά., μὲ τὰς ἐντεταγμένας εἰς αὐτὰ παροιμίας.

ροιμιῶν καὶ αἱ παρομοιώσεις δὲν βοηθοῦν, νὰ τὰς ὑπαγάγωμεν ὑπὸ ἓνα γενικὸν τίτλον, νὰ στηριζώμεθα εἰς τὴν φαινομένην ἔννοιαν αὐτῶν καὶ νὰ τὰς κατατάσσωμεν ὑπὸ τίτλους ὑλικοῦ περιεχομένου. Ἀλλὰ συνήθως αἱ μεταφορικαὶ ἔννοιαι αἱ κρυπτόμεναι εἰς τὰς παροιμίας αὐτὰς δύνανται νὰ συγκεντρῶνται εἰς τὰ ἰδιαίτερα ἐννοιολογικὰ κεφάλαια, ἅτινα, ὥς εἶδομεν, δὲν ἐλλείπουν ἀπὸ τὰς εἰδολογικὰς κατατάξεις, ἢ καὶ ν' ἀποτελέσουν τὸ περιεχόμενον μιᾶς ἰδιαίτερας ἐννοιολογικῆς κατατάξεως, περὶ τῆς ὁποίας διαλαμβάνομεν εἰς τὰ οἰκεῖα κεφάλαια.

Τὸ μειονέκτημα τῆς ἐπαναλήψεως τῶν παροιμιῶν, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος εἰς τὴν δευτέραν τῶν ἐκτεθεισῶν ἀπόψεων, εἶναι βεβαίως ἀναπόφευκτον, δυνάμεθα ὅμως νὰ προσφύγωμεν εἰς τὰς παραπομπάς, αἵτινες, ὥς γνωστόν, δὲν ἐλλείπουν οὐδὲ ἀπὸ τὴν λημματοθετικὴν κατάταξιν. Ἀφοῦ δηλαδὴ κατατάξωμεν κατὰ τὸ κυριαρχοῦν περιεχόμενον αὐτῆς μίαν παροιμίαν, δυνάμεθα ἔπειτα νὰ τὴν ἀναφέρωμεν παραπεμπτικῶς, ὅταν καὶ ἄλλα κεφάλαια τὴν διεκδικοῦν. Τὴν παροιμίαν π.χ. *Ἡ κόττα πίνει νερό, κοιτάει καὶ τὸν ὁρατό*, θὰ τὴν κατατάξωμεν μὲν ἐν τῷ παρατεθέντι διαγράμματι εἰδολογικῆς κατατάξεως τοῦ Feghali, εἰς τὴν κατηγορίαν: *Ἡ ὄρνις* (ζ' 7), θὰ παραπέμψωμεν διὰ τὴν εἰς ταύτην καὶ ὅταν εὐρεθῶμεν πρὸ τῶν κατηγοριῶν: *Ἐγγνωμοσύνη καὶ ἀγνωμοσύνη*, (γ' 8) καὶ *Σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν* (α' 7) ¹⁾.

Τέλος ἂς σημειωθῇ καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ εἰδολογικὴ κατάταξις δύναται νὰ βοηθήσῃ καὶ διὰ τὴν ρύθμισιν ἐτέρας ἀνωμαλίας ἐν τῇ καταγραφῇ τῶν παροιμιῶν. Πολλοὶ συλλογεῖς ἀποφεύγουν ἐξ αἰδοῦς ν' ἀναμείξωσι μετὰ τῶν ἄλλων παροιμιῶν τὰς αἰσχροῦς ἢ τολμηροῦς περὶ τὴν ἔκφρασιν παροιμίας. Ὅσάκις ἀποτολμῶσι τοῦτο, καλύπτουν τὰς σχετικὰς λέξεις μὲ ἀποσιωπητικά. Μὲ τὴν εἰδολογικὴν ὅμως κατάταξιν δυνάμεθα νὰ συγκεντρώσωμεν τὰς παροιμίας ταύτας ὑπὸ ἴδιον κεφάλαιον, φέρον τὸν τίτλον «*Ἀσεμνοὶ παροιμίαι*» καὶ νὰ τὰς παραθέσωμεν ὡς ἀκριβῶς λέγονται, χωρὶς νὰ εὐθυνώμεθα διὰ τὰς ἐκφράσεις των, ἀφοῦ ἐπληροφορήσαμεν περὶ τούτου τὸν ἀναγνώστην ¹⁾.

4. Τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος.

Ἐδείξαμεν ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ κεφαλαίῳ τὸν μηχανισμόν καὶ τὴν φύσιν τοῦ συστήματος τούτου, ὥς καὶ τινὰς τῶν ἰδιοτήτων καὶ τῶν ἀρετῶν αὐτοῦ. Ἐπαναλαμβάνομεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἐννοιολογικὴ κατάταξις δύναται νὰ εἶναι ἀνεξάρτητος καὶ σχετικῶς ἑξαντλητική. Ὅσον καὶ ἂν αὕτη ἀποτελῇ σύστημα εἰδικόν, ἐνδιαφερόμενον μόνον διὰ τὰς ἐν ταῖς παροιμίαις ὑπαρχούσας ἐννοίας, ἀλληγορίας καὶ

¹⁾ Τοιοῦτον χωρισμὸν ἔχει κάμει εἰς τὴν συλλογὴν τῶν παροιμιῶν αὐτοῦ καὶ ὁ Ν. Λάσκαρης, ἐν τῷ τόμῳ «*Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖα της*». (Μέρος Γ' σ. α-η').

μεταφοράς, εύρσκεται πλησιέστατα πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ συνόλου τῶν παροιμιῶν, ἀφοῦ αὗται χρησιμοποιοῦνται σχεδὸν πᾶσαι μὲ διδακτικὴν σκοπιμότητα¹⁾.

Ἀκόμη καὶ αἱ πρακτικῆς φύσεως παροιμίαι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς περιλαμβανόμεναι ὑπὸ θέματι ἐννοιολογικόν, εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ ὁποίου ἀποβλέπουσιν. Οὕτω αἱ γεωργικαὶ παροιμίαι δύνανται νὰ συγκεντρώνωνται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν *καλλιέργεια* ἢ *γεωργία*, αἱ μετεωρολογικαὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν *καιρὸς*, αἱ ἱατρικαὶ ὑπὸ τὸ *ὕγεια* καὶ αἱ τεχνικαὶ ὑπὸ τὸ *ἐργασία*.

Ἄλλαι εὐρεῖται προσηγορικαὶ ἔννοιαι, οἷαι αἱ: *γυναῖκα*, *ἄρχων*, *διάβολος*, *πλούσιος*, *Ἕλλην*, *Θεὸς* δύνανται νὰ συγκεντρώνουν ἐπίσης κατὰ τὸν ἐννοιολογικὸν τρόπον ὁλοκλήρους κύκλους παροιμιῶν. Ἡ λέξις *Θεός*, ἀπλοῦν λῆμμα ἐν τῇ λημματοθετικῇ κατατάξει, ὑποδιαίρεσις τοῦ κεφαλαίου «Θρησκευτικαὶ παροιμίαι» ἐν τῇ εἰδολογικῇ, ἐμφανίζεται ἐνταῦθα μὲ αὐτοτελῆ τίτλον «Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ παρὰ τῷ λαῷ» συγκεντρώνουσα πλῆθος παροιμιῶν, ἐνδεικτικῶν τῶν σχετικῶν λαϊκῶν δογμάτων καὶ ἀντιλήψεων.

Ἄλλὰ περισσότερον παντὸς ἄλλου σκόπημα καὶ πολύτιμος εἶναι ἡ ἐννοιολογικὴ κατάταξις διὰ τὴν μελέτην τῶν περὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεων ἑνὸς λαοῦ, τῆς ἠθικῆς ἐγωγῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ.

Ὁ γάλλος ἐθνολόγος Mauss, εἰς τὸ κεφάλαιον «περὶ ἠθικῶν φαινομένων» (*rhénoimènes moraux*) τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ γράφει: «Δύναται τις ἐπίσης νὰ μελετήσῃ τὴν ἠθικὴν μιᾶς κοινωνίας ἐξετάζων τὴν φιλολογίαν τῆς καὶ εἰδικώτερον τὰς παροιμίας αὐτῆς»²⁾.

Παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ ἡ τάσις τῆς ἐν παροιμίας διατυπώσεως τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἀπαιτήσεων αὐτοῦ εἶναι ἔντονος καὶ συχνή. Ὅθεν ἡ ἐννοιολογικὴ κατάταξις, ἐφαρμοζομένη εἰς τὰς ἑλληνικὰς παροιμίας, δύναται νὰ παρουσιάσῃ ὡς τίτλους ἀπάσας τὰς ἠθικὰς ἐννοίας, αἵτινες ἐδιδάχθησάν ποτε εἰς τὸν ἄνθρωπον ἢ ἀπληθήθησαν παρ' αὐτοῦ. Καὶ δύναται ἀντιστοίχως νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν παιδαγωγικὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν λαϊκὴν ἀγωγήν, παρέχουσα συγκεντρωμένας τὰς περὶ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἐννοίας — ἠθικῆς, πνευματικῆς, φυσικῆς — γνώσεις καὶ ἀπόψεις τῶν γεροντοτέρων. Ὅμοίως ἐξυπηρετεῖ καὶ τὴν ἐθνολογικὴν ἐπιστήμην,

¹⁾ Ὁ διαπρεπὴς βέλγος λαογράφος Roger Pinon ἀναφερόμενος εἰς παρασκευαζομένην παρ' αὐτοῦ ἔκδοσιν παροιμιῶν, μοῦ γράφει: θ' ἀκολουθήσω τὴν λημματοθετικὴν κατάταξιν, ὅπως διαγράφεται αὕτη εἰς τὴν συλλογὴν βελγικῶν παροιμιῶν τοῦ Dejardin. Θὰ ἐπρότιμων ὁμως μίαν ἐννοιολογικὴν κατάταξιν στηριζομένην εἰς τὴν *σημασίαν* τῶν παροιμιῶν, τὴν *χρησιμότητά* των καὶ τὴν *χρῆσιν* των. (Ἐπιστολὴ 18 Φεβρ. 1951).

²⁾ Marcel Mauss, Manuel d'Ethnographie, Paris 1947, σ. 162.

ιδία τὰ κοινωνιολογικά, θρησκευτικά καὶ ἠθικολογικά διαφέροντα αὐτῆς, πληροφοροῦσα ἀμέσως καὶ συγκριτικῶς περὶ τῶν παρ' ἡμῖν ἀντιλήψεων καὶ τοῦ σχετικοῦ κύρους αὐτῶν.

Εἰς τὸ οἰκεῖον τμήμα θέλομεν ὑποδείξει τὸν τρόπον τῆς παραθέσεως τῶν ἐννοιῶν, ἐν αὐτοτελεῖ συστήματι καὶ εἰς βοηθητικούς εὑρετηριακοὺς πίνακας.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Η ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΧΡΗΣΙΣ ΤΟΥ ΛΗΜΜΑΤΟΘΕΤΙΚΟΥ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

1. Τὸ λημματοθετικὸν ὡς βασικὸν σύστημα κατατάξεως.

Στηριζόμενοι εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ λημματοθετικὸν σύστημα, ὡς σύστημα λεξικογραφικόν, ἐξαντλεῖ ἐν τῇ κατατάξει αὐτῶν ἀπάσας τὰς συλλεγομένας παροιμίας, ὅτι εἶναι τὸ ἀρχαιολογικώτερον, διότι ὁδηγεῖ κατὰ τρόπον ἐνιαῖον καὶ ἄμεσον εἰς τὴν εὑρεσιν τῶν παροιμιῶν μετὰ τῶν παραλλαγῶν των, διευκολύνον οὕτω καὶ τὴν περὶ τούτων γλωσσικὴν καὶ φιλολογικὴν ἔρευναν, ὅτι διὰ τῆς ἐπιλογῆς τῶν λημμάτων ἀναπληροῖ ἐν πολλοῖς τὴν τε εἰδολογικὴν καὶ ἐννοιολογικὴν κατατάξιν, ὅτι προσφέρει τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ ἑτοιμὸν διὰ τῆς ἄλλης κατατάξεως καὶ ὅτι τέλος ἔχει καθιερωθῇ ἐν τῇ ἑλληνικῇ παροιμιολογίᾳ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πολίτου, θεωροῦμεν τὸ σύστημα τοῦτο βασικὸν καὶ τὸ πρακτικώτερον πάντων διὰ τὸν ἀποθησαυρισμὸν καὶ τὴν μελέτην τῶν κειμένων τῶν νεοελληνικῶν παροιμιῶν.

Κρίνομεν ὅμως ἀπαραίτητον νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν τῶν συλλογέων ἐπὶ τινων βασικῶν ἀπαιτήσεων περὶ τὴν ἐκλογὴν καὶ τὴν διατύπωσιν τοῦ λήμματος, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται ἐν τῇ κατατάξει ἢ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβεστέρα λημματοθεσία καὶ νὰ συμπύπτῃ αὕτη παρὰ τοῖς διαφοροῖς συλλογεῦσιν ¹⁾).

Α'. Ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν καὶ τὴν κατανομήν τῶν λημμάτων.

α'. Τὸ λῆμμα πρέπει νὰ λαμβάνεται ἀπαραιτήτως ἐκ τοῦ κειμένου τῆς παροιμίας. Ἡ κατὰ συγγενεῖς ομάδας παροιμιῶν λημματοθεσία, περὶ τῆς ὁποίας διελάβομεν ἐν σελίσιν 253-4, αἵτε διασπῶσα τὴν ἐνότητα τῶν λημμάτων καὶ ὁδηγοῦσα εἰς εἰδολογικὴν κατάταξιν, δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιῇται ²⁾).

¹⁾ Οἱ διατυπούμενοι κατωτέρω κανόνες στηρίζονται μὲν κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Πολίτου ἐν τῇ Συλλογῇ τῶν παροιμιῶν αὐτοῦ ἀκολουθούμενα, λαμβάνουν ὅμως ὑπ' ὄψιν καὶ ξένους λημματοθετικούς τρόπους κατατάξεως, ὡς καὶ τὴν ἐκ τῆς πολυετοῦς ἐργασίας ἡμῶν πείραν.

²⁾ Καὶ ἂν ἀκόμη ἡ βαρύνουσα λέξις παραλειπομένη νοῆται οἰκοθεν, δὲν πρέπει νὰ τίθεται ὡς λῆμμα. Τὴν παροιμίαν π.χ. στοὺς εἴκοσι γνώση, στοὺς τριάντα γρόσι, στοὺς σαράντα

β'. Τὸ λήμμα νὰ τίθεται ἔξω τῆς παροιμίας καὶ ἐν εὐθείᾳ λεξιλογικῇ μορφῇ, ἥτοι εἰς ὀνομαστικὴν ἑνικοῦ διὰ τὰ ἐπίθετα, τὰς μετοχὰς καὶ τὰς ἀντωνυμίας, εἰς ἔνεστώτα τῆς ὀριστικῆς (α' πρόσωπον, σπανιώτ. τρίτον) διὰ τὰ ρήματα. Ἡ «ἔσω-τερικὴ» ἢ «κατὰ χώραν» λημματοθεσία, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ λήμμα μένει ὑπὸ τὴν γραμματικὴν μορφήν αὐτοῦ ἐν τῷ κειμένῳ, ὑπογραμμιζόμενον ἀπλῶς ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει, δὲν βοηθεῖ εἰς τὸν λεξικογραφικὸν τρόπον προσφορᾶς τῶν παροιμιῶν, τὸν ὁποῖον ἀπαιτεῖ ἡ λημματοθετικὴ κατάταξις.

γ'. Ὁ γλωσσικὸς τύπος τοῦ λήμματος νὰ λαμβάνηται ἀπὸ τὴν κοινὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν, ἡ δὲ ὀρθογραφία αὐτοῦ ν' ἀκολουθῇ τὴν ἐν χρήσει τῆς δημοτικῆς, οὐχὶ δὲ τὴν ἱστορικὴν τοιαύτην ¹⁾. Εἰς συλλογὰς παροιμιῶν μὲ ἰδιωματικὰ κείμενα πρέπει ν' ἀποφεύγεται κατὰ τὸ δυνατόν ἡ ἀναγραφὴ διαλεκτικῶν λημμάτων. Συλλογαὶ χωροῦσαι ὑπὸ λήμματα οἷα τὰ: ἀδέρκια, ἄδρωπος, αἴος, ἀμμάτιν, αὐκά, βλάσκα, βρένιμος, Γριστός, καλοπικροῶνω κ.λ.π. ²⁾ ὅχι μόνον χρησιμοποιοῦνται δυσκόλως, ἀλλὰ καὶ δυσχεραίνουν τὴν συγκέντρωσιν καὶ τὴν συγκριτικὴν μελέτην τῶν καὶ ἐκ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος παροιμιῶν ³⁾.

δ'. Λήμματα τῆς αὐτῆς γλωσσικῆς οἰκῆς πρέπει νὰ ἐμφανίζονται ὑπὸ ἐνιαίαν λεξικογραφικὴν μορφήν. Οὕτω θὰ γράφωμεν ἀνδρόγυνον παρὰ τὸ ἄνδρας, ἀραιῶν παρὰ τὸ ἀραιός, γάδαρος ὅπως καὶ γαῖδουροδένω, ἐμπροστινός ὅπως ἐμπρός, ντύνω ὅπως ντύσιμο, ὀμιλῶ ὅπως ὀμιλία, κ.τ.λ. οὐχὶ δὲ ὡς ἀνομοίως γράφονται τὰ λήμματα ταῦτα παρὰ Πολίτη, ἄνδρας — ἀνδρόγυνον, ἀραιός — ἀραιῶνω, γάδαρος — γαῖδουροδένω, ἐμπρός — ἐμπροστινός, ντύσιμο — ἐντύνω, μιλῶ — ὀμιλία ⁴⁾.

γυναῖκα, ἡμεῖς δὲν θὰ λημματοθετήσωμεν μὲ τὸ ἐννοούμενον χρόνος, ὡς παρὰ Πολίτη (ἀριθ. 22), ἀλλὰ μὲ τὴν λέξιν εἴκοσι, τὴν πρώτην τῶν ἀναγραφομένων, παραπέμποντες βεβαίως καὶ εἰς τὸ χρόνος, ὡς καὶ εἰς τὸ τριάντα καὶ σαράντα.

¹⁾ Ἐχομεν ὑπ' ὄψει λήμματα παρὰ Πολίτη, ἅτινα ἐγράφησαν μὲ τὴν ἱστορικὴν τῶν ὀρθογραφίαν, οἷον: ἄραις, γαστρῶνω, στουππεῖ, φαγεῖ κ.ἄ.

²⁾ Κ. Π. Χατζηϊωάννου: «Κυπριακὲς παροιμίαι». Λαογρ. IB' σ. 231-252.

³⁾ Εἰς τὰς ὑφ' ἡμῶν ἐκδοθείσας «Παροιμίας τῶν Φαράσων» (ἐ.ἄ.), τῶν ὁποίων σημειωτέον τὴν λημματοθεσίαν, γενομένην πρὸ πενταετίας, δὲν παρουσιάζομεν ὡς ἀπολύτως ὑποδειγματικὴν, ἐφροντίσαμεν διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν λημμάτων καὶ διὰ τῶν παραπομπῶν νὰ ἐξουδετερώσωμεν τὴν ἐκ τῶν ἰδιωματικῶν λημμάτων ἀνωμαλίαν.

⁴⁾ Ὁ τρόπος ἐν γένει τῆς διατυπώσεως τῶν λημμάτων δὲν πρέπει νὰ παρουσιάζῃ μεγὰς γλωσσικὰς καὶ γραμματικὰς διαφορὰς. Ἀναφερόμεθα ἐπίσης εἰς σχετικὸς ἀνωμαλίας περὶ τὴν διατύπωσιν τοῦ λήμματος παρὰ Πολίτη, ὅπου - ἵνα ἀρκεσθῶμεν εἰς τὸ ἐκδεδομένον μέρος τῆς συλλογῆς αὐτοῦ - παρὰ τοὺς λαϊκοὺς τύπους: ἅγιος Νικόλας, ἀρφανός, ἀστένεια, βρίσκω, γαστρῶνω, Δεκέμπερης, συναντῶμεν τὰ καθαρεύοντα: ἀδελφός, ἅλας, ἄσχημος, διάβολος.

ε'. Τὸ γένος τῶν ὀνομάτων, τῶν μὲν οὐσιαστικῶν νὰ δίδεται κατὰ χωριστὰ λήμματα διὰ τὸ ἀρσενικὸν καὶ τὸ θηλυκὸν (ἀδελφός—ἀδελφή, γέρος—γριά, καλόγερος—καλογριά, νοικοκύρης—νοικοκυρά, παπᾶς—παπαδιά, σκύλος—σκύλα¹⁾), τῶν δὲ ἐπιθέτων καὶ τῶν ἀντωνυμιῶν εἰς μόνον τὸν ἀρσενικὸν αὐτῶν τύπον (καλός, ὁμορφος, πονηρός, τσιγκούνης κ.τ.λ.). Ἐξαιρέσεις θὰ γίνεται διὰ τὰ οὐδέτερα τῶν ἐπιθέτων, ὅσα λαμβάνονται ὡς οὐσιαστικά: τὸ καλό, τὸ κακό, τὸ δίκαιο, τὸ σωστό.

ς'. Τὰ ῥήματα νὰ τίθενται κεχωρισμένως εἰς τὴν ἐνεργητικὴν καὶ τὴν μέσην φωνήν των, ἀναλόγως τῆς διαθέσεως τοῦ λήμματος, αἱ δὲ μετοχαί των νὰ ἐντάσσονται ὑπὸ τὴν ἀντίστοιχον φωνήν. Οὕτω θὰ ἔχωμεν ἀγαπῶ καὶ ἀγαπιέμαι (ἀγαπημένος), ἀκούω καὶ ἀκούομαι, ἀνακατώνω καὶ ἀνακατόνομαι (ἀνακατωμένος), ἄπτω καὶ ἄπτομαι, βασιῶ καὶ βαστιέμαι, βρέχω καὶ βρέχομαι (βρεμένος), γεννῶ καὶ γεννιέμαι, γράφω καὶ γράφομαι, δανεῖζω καὶ δανείζομαι, μεθῶ (μεθυσμένος), παντρεύω καὶ παντρεύομαι, τρώω καὶ τρώγομαι (=μαλώνω)²⁾.

ζ'. Ἐν γένει πᾶσα αὐτοτελὴς λέξις νὰ τίθεται ὡς αὐτοτελὲς λῆμμα, χωρὶς νὰ συγχωνεύεται μὲ ἄλλην συγγενοῦς συνθέσεως ἢ σημασίας, ὡς τὰ: γερόβοῖδο καὶ γέρος, δασκαλόπουλο καὶ δάσκαλος, παρὰ Πολίτη (Γ' 601 καὶ Δ', 303). Ὅμοίως αἱ χωρισταὶ ἔννοιαι ζαβός, κοντός, λαλός, παλαβός, τοελλός, χαζός κ.λ.π. νὰ δίδονται κεχωρισμένως καὶ οὐχὶ, ὡς παρὰ Πολίτη, ἐνσωματωμέναι εἰς τὴν πλατυτέραν ἔννοιαν μωρός³⁾. Ἄλλως ἔχει τὸ ζήτημα διὰ λέξεις τῆς αὐτῆς ρίζης καὶ σημασίας, διαφερούσας μόνον κατὰ τὴν κατάληξιν. Ταύτας εἶναι ὀρθότερον νὰ ἐνώνωμεν ὑπὸ τὸ αὐτὸ λῆμμα: ἄδειος (καὶ ἀδειανός), βία (καὶ βιάση καὶ βιασύνη), κλειδαριά (καὶ κλειδωνιά), μόνος (καὶ μοναχός), πρῶϊμος (καὶ πρόμιος).

Β'. Ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν τοῦ λήμματος.

Διὰ τὸν ἐπιτυχῆ καθορισμὸν τῆς κυρίας λέξεως τῆς παροιμίας ἀπαιτεῖται πρὸ πάντων λεξικογραφικὴ τις πεῖρα καὶ σαφὴς γνῶσις τοῦ πνεύματος ἐκάστης παροιμίας. Παρέχομεν ὅμως ἐνταῦθα καὶ πρακτικὰς τινὰς ὁδηγίας, αἵτινες δύνανται νὰ βοηθήσουν τοὺς συλλογεῖς διὰ τὴν σχετικῶς ἀσφαλῆ καὶ ὁμοιόμορφον λημματοθέτησιν τῶν παροιμιῶν αὐτῶν.

¹⁾ Τὰ γένη τῶν ζώων χωρίζονται ἐκεῖ μόνον, ὅπου ὑπάρχει καταφανὴς διαφορὰ σημασίας καὶ χαρακτηῖρος. Πετεινός καὶ κόττα χωρίζονται βεβαίως, ὅχι ὅμως ἐλάφι καὶ ἀλαφίνα. Διὰ τὰ γάτος καὶ γάτα, γαῖδαρος καὶ γαῖδούρα δύναται ἐπίσης νὰ γίνῃ διάκρισις.

²⁾ Ἀπὸ τὰ ῥήματα ταῦτα, μόνον τὰ ἄπτω, γεννῶ καὶ δανεῖζω χρησιμοποιεῖ μὲ δύο φωνὰς ὁ Πολίτης.

³⁾ Ὅτι αἱ ἔννοιαι αὗται σαφῶς διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων, μαρτυροῦν καὶ αἱ παροιμίες: Πικρὸ καλὰ νὰ τὰ ᾄγης μ' ἕνα λωλὸ παρὰ μ' ἕνα ζαβό. (Λ. Α. 1609, 34) καί: Καὶ ὁ κοντός σὰν τὸν ζουρλό θέλει δέσιμο κι' ἐκειός. (Λ. Α. 798, 448).

α'. Ὡς λῆμμα πρέπει κυρίως νὰ λαμβάνεται ἡ λέξις ἐκείνη τοῦ κειμένου, ἣτις προεκάλεσε τὴν παροιμίαν, ἔδωσε δηλαδὴ ἀφορμὴν εἰς τὸν λέγοντα νὰ ἐνθυμηθῇ ἢ νὰ διατυπώσῃ τὴν ἐν λόγῳ παροιμίαν.

Οὕτως εἰς τὰς παροιμίας καὶ τὰς παροιμιώδεις φράσεις: — *Στοῦ κουφοῦ τὴν πόρτα, ὅσο θέλεις βρόντα.* — *Τὸ σκυλί σου καὶ τὸ γατί σου, ὅπως τὰ μάθης κάνουν.* — *Δὲν εἶναι παῖξε, γέλασε.* — *Ὅλα τὰ κάνουν οἱ ἀνθρώποι, μόνο τὸ γάμο ὁ Θεός.* — *Ἀδειασέ μας τὴ γωνιά.* — *Τοῦ Μαρτιοῦ τὸ χιόνι τὸ κατουροῦν οἱ σκύλοι,* θὰ δώσωμεν κατὰ σειρὰν λήμματα τὰ: *κουφός, μαθαίνω, παίζω, γάμος, ἀδειάζω καὶ Μάρτης,* ἐπειδὴ ἐξ ἀφορμῆς αὐτῶν καὶ μόνον τῶν ἐννοιῶν, καὶ διὰ νὰ εἴπῃ τὰς ἀπόψεις του ἐπ' αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν, ἀνέφερε τὰς ἀντιστοιχοῦσας παροιμίας ὁ λαός.

Ὅμοιως τὰς παροιμίας: — *Τὰ ἴδια καὶ τὰ ἴδια, πατάτες μὲ τὰ μύδια.* — *Βρέχει καὶ χιονίζει καὶ ὁ παπᾶς χερομυλίζει.* — *Υπομονὴ ὑπομονή, ὡς πότε νὰ ὑπομένω* γιὰ δέστε ἡ ὑπομονὴ πῶς μ' ἔχει καμωμένο. — *Ὁ δεῖπνος ὁ μυστικός,* θὰ θέσωμεν ὑπὸ λήμματα: *ἴδιος, βρέχω, ὑπομονή καὶ δεῖπνος,* ἐπειδὴ ἤλθον εἰς τὸν νοῦν τοῦ εἰπόντος ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀπαγγελίας ἢ τῆς παραστάσεως τῶν ἰδίων αὐτῶν λέξεων ¹⁾.

Ἀκόμη καὶ εἰς παροιμίας, ὅπου γίνεται λόγος περὶ δύο συγκοινωνῶν ἢ περισσοτέρων ὑποκειμένων ἐξ ἴσου ἀπασχολούντων τὴν σκέψιν τοῦ λέγοντος, δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὸ οὐσιωδῶς ἐπικρατοῦν καὶ νὰ τὸ θεωρήσωμεν κυρίαν λέξιν τῆς παροιμίας.

Οὕτως εἰς τὰς παροιμίας: — *Λιχουδιάρης καὶ ἀκριβός καὶ οἱ δύο τους ἀνεχόρταγοι.* — *Ὁ στραβὸς καὶ ἀνήξερὸς εἶν' τὸ ἓνα.* — *Μήτε στ' ἀντρόγυνο χολή, μήτε στ' ἀδέρφια μάχη.* — *Ὅποιος γελάει τσιοῦπα, χαλάει μοναστήρι, ὅποιος χήρα, χαλάει ἐκκλησιά, καὶ ὅποιος παντρεμένη, κάνει ψυχικό,* θὰ ἐκλέξωμεν διὰ τὴν λημματοθεσίαν τὰς λέξεις: *ἀκριβός, ἀνήξερὸς, ἀδελφός, παντρεμένη,* διότι ταύτας ἐπιζητεῖ νὰ ἐξάρῃ διὰ τῶν συγκρίσεων ὁ λαός. Διὰ τὰς ἄλλας θὰ σημειώσωμεν μόνον παραπομπάς.

β'. Τὸ λῆμμα πρέπει περισσότερον ν' ἀντιπροσωπεύῃ τὴν ἀλληγορίαν τῆς παροιμίας καὶ ὀλιγώτερον τὸ ὑλικὸν περιεχόμενον αὐτῆς. Ἡ ἀρχὴ αὕτη εἶναι συνέπεια τῆς προηγουμένης. Ἡ ἐννοιολογικὴ μορφή τῆς παροιμίας καὶ οὐχὶ ἡ εἰδολογικὴ εἶναι πάντοτε πλησιεστέρα πρὸς τὴν σκέψιν τοῦ λαοῦ καὶ τὸ παροιμιακὸν πνεῦμα τοῦ κειμένου. Οὕτως εἰς τὰς παροιμίας: *Τὸ σκοινὶ ὅταν τεντώσῃ, κόβεται.*

¹⁾ Κατὰ παρόμοιον συνειρμικὸν τρόπον ἐκφέρονται παροιμιωδῶς καὶ αἱ διάφοροι γνωσταὶ ἐκκλησιαστικαὶ φράσεις. Οὕτω λέγει ὁ λαός: *φόβος καὶ τρόμος,* ὅταν ἀκοῇ ἡ σκέπτεται τὴν λέξιν: *φόβος.* *Χαῖρε καὶ ἀγάλλον,* ὅταν θέλῃ νὰ εἴπῃ: *χαῖρε.* *Διμερίσαντο τὰ ἱμάτιά μου,* ὅταν ἀκοῇ ἡ βλέπῃ διαμοιρασμὸν περιουσίας τινός. Διὰ τὴν κατάταξιν τῶν φράσεων αὐτῶν θὰ προτιμηθοῦν ὡς λήμματα αἱ πρῶται ἐκεῖναι λέξεις.

—Με τὸ στανιὸ τὸ σκυλὶ μαντρὶ δὲ φυλάει.—Τὸ ἥσυχο νερὸ τρυπάει τὸ βουνό.—Σὰ μάθη ὁ σκύλος στὰ πετσίᾳ ὅλο πετσί φωνάζει.—Ἀπὸ σιγαλὸ ποταμὸ ψηλὰ τὰ ροῦχα σου.—Στὴ βράση ἀπάνω κολλᾷ τὸ σίδερο, θὰ δώσωμεν τὰ λήμματα: *τεντώνω*, *στανιό*, *ἥσυχος*, *μαθαίνω*, *σιγαλὸς* καὶ *βράση*, τὰ ὁποῖα δεικνύουν καὶ τὰς ἀλληγορίας τῶν παροιμιῶν, οὐχὶ δὲ τὰ ὑπὸ τοῦ Πολίτου εἰδολογικῶς τεθέντα: *σκοινὶ* (ἀρ. 11), *σκύλος* (ἀρ. 98), *νερὸ* (ἀρ. 63), *σκύλος* (ἀρ. 67), *ποταμὸς* (ἀρ. 21) καὶ *σίδερο* (ἀρ. 13).

γ'. Εἰς παροιμίας, αἵτινες, ἐμφανίζονται ὑπὸ πολλὰς παραλλαγὰς, προτιμῶμεν ὡς λῆμμα τὴν λέξιν, ἣτις παραμένει εἰς τὰς παραλλαγὰς καὶ δὲν ἀντικαθίσταται.

Οὕτω π.χ. εἰς τὰς παροιμίας: —Ἄδουλος δουλειὰ δὲν ἔχει, τὸ βρακὶ τοῦ λεῖ καὶ δένει (Π.Π.Δ' 521) —Δουλειὰ δὲν ἔχει ὁ διάβολος, τ' ἀρχίδια τοῦ θὰ τριβῇ (Π.Π.Δ' 373) —Ὁ ζουρλὸς δουλειὰ δὲν ἔχει, τὰ βρακιά τοῦ λεῖ καὶ δένει (Π.Π.Δ' 533) τὴν θέσιν λήμματος πρέπει νὰ λάβῃ ἡ λέξις *δουλειά*, ἣτις παραμένει βασικὴ καὶ ἀναντικατάστατος εἰς τὰς παραλλαγὰς, ἔστω καὶ ἐὰν αἱ λέξεις *ἄδουλος*, *διάβολος*, *ζουρλὸς*, *λωλὸς* διεκδικοῦν ἐξ ἴσου τὴν θέσιν κυρίας λέξεως. Οὐχὶ ὁρθῶς λοιπὸν ὁ Πολίτης λύει τὴν συνοχὴν τῶν παραλλαγῶν τούτων, καταιάσσων τὴν δευτέραν ὑπὸ τὸ λῆμμα *διάβολος*.

Ὅμοιως τὰς παραλλαγὰς: *Ἄνεμος ποῦ δὲν σε βλάπτει, ἄφησέ τον νὰ φυσᾷ* (Π.Π.Γ' 131) — *Ἄνθρωπος ποῦ δὲν βλάπτει, ἄφες καὶ δὲν ὠφελεῖ* (Π.Π.Γ' 132) — *Γαῖδαρος ποῦ δὲν σε βλάπτει, ἄφησέ τον νὰ γκαρτζή* (αὐτόθι), θέτομεν, ὡς καὶ ὁ ὁ Πολίτης, ὑπὸ τὸ λῆμμα *βλάπτω*, ἐπειδὴ ἡ λέξις αὕτη παραμένει ἀμετάβλητος ἐν τῷ κειμένῳ αὐτῶν.

Καὶ τὰς παροιμίας: *Ὁ ἓνας κόβει κι' ὁ ἄλλος ράβει* (Π.Π. ράβω 3) — *Ἐνας μὲ λούζει κι' ἄλλος μὲ χτενίζει* (Π.Π. ἓνας 35) — *Ἐνας τοῦ μακρὸν κι' ἄλλους τοῦ κονν-τὸ* (Π.Π. ἄλλος 149). — *Ὁ ἓνας ὄρτσα κι' ὁ ἄλλος φόρτσα* (Π.Π. ἓνας 90), πρέπει νὰ τὰς ἐνώσωμεν ὑπὸ τὰ λήμματα *ἓνας* ἢ *ἄλλος*, αἵτινα παραμένουν εἰς τὰ κείμενα, καὶ νὰ μὴ τὰς διασπάρωμεν, ὡς ὁ Πολίτης, ὑπάγοντες τὰς μὲν ὑπὸ τὸ *ἓνας*, τὰς δὲ ὑπὸ τὸ *ἄλλος* ἢ ὑπὸ τὸ *ράβω*¹⁾.

Ὅμοιως καὶ τὰς παροιμιώδεις φράσεις: *Ὡσπου νὰ πῆς κρεμμύδι* — *Ὡσπου νὰ πῆς ἀλάτι* — *Ὡσπου νὰ πῆς κύμινον* — *Ὡσπου νὰ πῆς Κύρι' ἐλέησον*, πρέπει νὰ τὰς συγκεντρώσωμεν ὅλας ὑπὸ τὴν κοινὴν λέξιν *λέγω*, καὶ νὰ μὴ τὰς χωρίζωμεν εἰς *κρεμμύδι*, *κύμινον*, *Κύριος*, *ἀλάτι*¹⁾.

Τὸ κριτήριον τοῦτο τῆς κοινῆς καὶ σταθερᾶς ἐν ταῖς παραλλαγαῖς λέξεως

(¹) Ἀναφερόμεθα καὶ εἰς τὸ ἀδημοσίευτον μέρος τῆς συλλογῆς τοῦ Πολίτου, ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖνος, εἰς τοὺς ἐκδεδυμένους τόμους τῶν Παροιμιῶν αὐτοῦ, σημειώνει παραπομπὰς εἰς τὰ χειρόγραφα του.

τότε μόνον δύναται νὰ μὴ ἰσχύσῃ, ὅταν φανεροὶ παράγοντες συνηγοροῦν διὰ τὴν προτίμησιν ἄλλης λέξεως. Παράδειγμα αἱ παροιμίαι: *Τέχνη θέλει τὸ ραπάνι, κάθε τόπος δὲν τὸ κάνει* (Λ.Α. 798, 1160)—*Τέχνη θέλει τὸ πριόνι, κι' ὅπου δὲν τὴν ξέρ' ἰδρώνει* (αὐτόθι)—*Τέχνη θέλει ὡς κι' ἡ ὁρμήνεια, σὰν πὺν θέλει κάθε τέχνη* (αὐτόθι). Ἐκ τούτων αἱ μὲν δύο πρῶται θὰ κρατήσουν ὡς λῆμμα τὴν λέξιν *τέχνη*, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἀπηγγέλθησαν, ἡ δὲ τρίτη θὰ τεθῇ ὑπὸ τὸ *ὁρμήνεια*, τὸ ὁποῖον κυρίως ἀπησχόλησε τὴν σκέψιν τοῦ λέγοντος.

δ'. Ἰδιαιτέρως διὰ τὴν προτίμησιν τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ μέρους τοῦ λόγου, ὡς λήμματος, πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ ἑξῆς:

1. Τὸ οὐσιαστικὸν ἐκλέγεται ὡς λῆμμα, ὅταν δεικνύῃ τὸ πρόσωπον, τὸ ζῶον ἢ τὸ πρᾶγμα, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος ἐν τῇ παροιμίᾳ, εἴτε τοῦτο εἶναι ὑποκείμενον, εἴτε ἀντικείμενον, εἴτε καὶ ἄλλος προσδιορισμὸς τῆς προτάσεως. Παραδείγματα ἐκ τῶν τοῦ Πολίτου: *Καινούρια ἀγάπη χάνεται, παλιὰ δὲ λησμονιέται* (Π.Π.Α' 164) — *Τοῦ ἄη Παντελεήμονος, πέντε μέρες κι' Αὔγουστος* (Π.Π.Α' 248) — *Ἡ ἀλήθεια πλέει σὰν τὸ λάδι στὸ νερὸ* (Π.Π.Α' 497) — *Εἰς τὸν δόκανο δὲν μπαίνει ὁπὸ τῶνος ἢ ἀλεποῦ* (Π.Π.Α' 454) — *Ἀλόγο πρᾶσινο ζητᾷ* (Π.Π.Α' 588) — *Θελεῖς ἀλεύρι νὰ βγάλῃς καρβέλι* (Π.Π.Α' 467) — *Ὅποιος ἀγαπάει τὴν ἀδικίαν, βροῖται στὸ σπῆτι του κακὰ* (Π.Π.Α' 324). — *Γιὰ τὸν κάθε κλέφτη ξύλο, γιὰ τὸν ἀκαμάτη φοῦρκα*. (Π.Π.Α' 375).

2. Τὸ ἐπίθετον λαμβάνεται ὡς λῆμμα καὶ ὑπὸ τὰς δύο αὐτοῦ ιδιότητας, τοῦ τε ἐπιθετικοῦ καὶ τοῦ κατηγορηματικοῦ προσδιορισμοῦ.

Ὡς ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς χρησιμοποιεῖται:

α.) Ὅταν ἀντικαθιστᾷ τὸ οὐσιαστικόν του. Π.χ. *Ὁ καλὸς καλὸ δὲν ἔχει* (Π.Π. 40). — *Τὸν ἀκάλεστο στὸ γάμο σὰν τὸ γαῖδαρο τὸν ἔχουν*. (Π.Π.Α' 371). — *Τ' ἄγνεστα, τ' ἀφάντα στὸν πλόκο ἀπλωμένα* (Π.Π.Α' 263) — *Αὐτὸ ἦταν ἀπὸ τ' ἄγραφα* (Π.Π. 281).

β.) Ὅταν εἶναι ἰσχυρότερον τοῦ οὐσιαστικοῦ του κατὰ τὴν σημασίαν καὶ τὴν θέσιν του ἐν τῇ παροιμίᾳ. Π.χ. *Σὲ δένδρον ἀδιαφόρετον μὴν κάτσης στὸν δροσὸν του* (Π.Π.Α' 323) — *Ἡ ἀδικη πέτρα τρώει τὸ δίκιον βουνὸν* (Π.Π.Α' 330) — *Τὸ πολὺ Κυριελέησον κι' ὁ παπᾶς τὸ βαριέται* (Π.Π. 83). Τοιαῦτα ἰσχυρὰ ἐπίθετα εἶναι συνήθως τὰ: *καλός, κακός, πονηρός, ἔξυπνος, δίκαιος, ἀδικος κ.λ.π.*¹⁾.

Ὡς κατηγορηματικὸς προσδιορισμὸς χρησιμοποιεῖται χωρὶς

¹⁾ Ὅταν ὅμως τὸ οὐσιαστικὸν εἶναι ἰσχυρότερον καὶ ἀποτελεῖ αὐτὸ καθ' αὐτὸ θέμα παροιμιᾶκόν, τότε τὸ ἐπίθετον τὸ ὁποῖον τὸ συνοδεύει δὲν ὑπολογίζεται. π.χ. *καλὸς γείτονας, κακὴ πεθερά, πονηρὴ ἀλεπού, δίκαιος κρετὴς, μεγάλη γυναῖκα κ.τ.λ.*

δυσκολίαν, διότι τὸ βάρος αὐτοῦ φαίνεται ἀμέσως ὅτι πίπτει ἐπὶ τῆς παροιμίας. Π.χ. Ἀκριβὰ τὰ σφουγγᾶτα του (Π.Π.Α' 419) — Γδυμνὸς σὰν ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τῆς μάννας του (Π.Π. Δ' 177) — Νησιτικός περνᾷς, μὰ γυμνὸς δχι (Π.Π. Δ' 181) — Μ' ἄδεια χέρια πάει στὸ μοναστήρι (Π.Π.Α' 298) — Λύκο, γιατί 'ν' ὁ σβέρκος σου χοντρός; Γιατὶ κάνω τὴ δουλειά μου μοναχός μου (Π.Π. 11).

3. Ἡ ἀντωνυμία χρησιμοποιεῖται ὅπως καὶ τὸ ἐπίθετον, περισσότερο ὅμως ὑπὸ τὴν ιδιότητά της τοῦ κατηγορηματικοῦ προσδιορισμοῦ. Αἱ πλέον ἐν χρήσει, ὡς λήμματα, ἀντωνυμίες εἶναι:

— Αἱ προσωπικαί: ἐγὼ (εἰς παροιμίας ἐγωῖστικοῦ περιεχομένου, οἶαι αἱ: Ἀγαπῶ καὶ σένα μὰ κάλλιο ἔχω μένα. (Π.Π. Δ' 647) — Ἐγὼ 'μαι δῶ πὺν σπῶ τ' αὐγό! (Π.Π.Δ' 651) καὶ σὺ (εἰς παροιμίας εὐθύνης, οἶαι αἱ: Ἐσὺ θεοῦσα τ' ἀναψες, ἐσὺ θεοῦσα σβύστα (Π.Π. 2).

— Αἱ κτητικαί: δικός μου κ.λ.π. εἰς παροιμίας οἶαι αἱ: Δικὴ μου μάννα πέθανε, καμμιὰ μὴν ἀπομείνη! (Π.Π. Δ' 435) — Καθενὸς τὸ δικό του. (Π.Π.Δ' 438) — Καὶ τὰ μονὰ καὶ τὰ ζυγὰ δικά του (Π.Π.Δ' 446).

— Αἱ αὐτοπαθεῖς ἑαυτοῦ καὶ τοῦ λόγου του εἰς παροιμίας οἶαι: Καθένας τὴ βρωμά του δὲν τὴ σιχαίνεται. (Π.Π.Δ' 625) — Κάθε πετεινὸς σὴν αὐλή του κρᾶζει Π.Π.Δ' 625) — Πᾶς λέγει τὸ μαῖοντι του ἐνός; (Π.Π.Δ' 630) — Κάθε τσαπὶ γιὰ λόγου του δουλεύει (Π.Π. 5).

— Αἱ δεικτικαὶ αὐτὸς καὶ τέτοιος εἰς παροιμίας οἶαι: Αὐτὰ καὶ πάλι αὐτά! (Π.Π. Β' 661) — Ἀπ' αὐτιά σου κι' ἀπ' αὐτιά σου ἔμακρύνανε τ' αὐτιά σου (Π.Π. Β' 660) — Τέτοιος εἶσαι τέτοια κάνεις (Π.Π. 1).

Αἱ ἀόριστοι κάθε καὶ ἄλλος εἰς παροιμίας μὲ γνωμικὸν περιεχόμενον, οἶαι αἱ: Κάθε λαγγαδάκι μὲ τ' ἀέριτον (Π.Π. 3) — Κάθε ποταμάκι μὲ τὴν κατεβασιά του (Π.Π. 5) καὶ εἰς τὰς γνωστὰς κοινωνιολογικάς: Ἄλλος χάσκει κι' ἄλλος χάφτει. (Π.Π.Α' 549) — Ἄλλοι κλαῖν κι' ἄλλοι γελοῦν (Π.Π.Α' 532) — Ἄλλος ἔφαγε τὰ σῦκα κι' ἄλλος τὰ πλερώνει. (Π.Π.Α' 539) — Ἄλλο σέμπρος κι' ἄλλο δοῦλος. (Π.Π.Α' 539) κ.λ.π.

4. Τὸ ρῆμα λαμβάνεται ὡς λῆμμα εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων, καὶ συνενώνει ὑπ' αὐτὸ τὰς μεγαλυτέρας ομάδας παροιμιῶν. Τοῦτο ἰδίως συμβαίνει, ὅταν ἡ παροιμία ἀναφέρεται εἰς πράξεις ἢ καταστάσεις προσώπων καὶ πραγμάτων, τὰς ὁποίας ὁ λέγων θέλει νὰ ἐξάρῃ, ἐπαινῶν αὐτάς ἢ ψέγων, ἢ νὰ τὰς χρησιμοποιήσῃ ὡς παράδειγμα διὰ τὴν διατύπωσιν γνωμικῶν. Π.χ.

— Κότσυφά μου, κερομύτη, ὅ,τι ἄρπάξης μὲ τὴ μύτη. (Π.Π. Β' 477) — Ἄν ἄρτυθῇς ἄς εἶν' λαρδί, κι' ἄν κλέψῃς ἄς εἶν' λογάρι (Π.Π. Β' 495) — Ἀνάμενε, κερά μου, νὰ κάμω γιὰ νὰ σ' ἀγαπᾷ (Π.Π. Β' 205) — Ὅποιος βιάζεται

σκοντάφτει (Π.Π. Γ' 112) — "Οποῖος πεινάει βλέπει σὸν ὕπνο του κουλοῦρες (Π.Π. 23) — "Ἡ θελές τα κ' ἔπαθές τα. (Π.Π. 31) — "Αρχισαν τὰ μυρμήγκια νὰ τρῶν τὴ ζάχαρη (Π.Π. Β' 509) — Οἱ μάννες τρῶνε τὰ ξινὰ καὶ τὰ παιδιὰ μουνδιοῦνε. (Π.Π. 159).

5. Ἡ μετοχή ἐμφανίζεται καὶ εἰς τὰς παροιμίας ὑπὸ τὴν διπλὴν ιδιότητά της, τὴν ρηματικὴν καὶ τὴν ἐπιθετικὴν, λαμβάνει δὲ ὕεσιν λήμματος ἀναλόγως πρὸς τὴν ἐν τῇ παροιμίᾳ σημασίαν αὐτῆς. Καὶ εἰς τὰς δύο ὁμως περιπτώσεις ἀναγράφεται, ὡς εἴπομεν, αὕτη ὑπὸ τὸν ἀντίστοιχον ἐνεργητικὸν ἢ παθητικὸν τύπον τοῦ ρήματος εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει.

Οὕτως αἱ παροιμίαι: Ἀπὸ τὰ μετρημένα τρώει ὁ λύκος — Ἀνακατωμένος ὁ ἐρχόμενος — Θέλοντας μὴ θέλοντας, φόρεσε καὶ σύ, Χριστέ, κόκκινα ποδήματα — Τ' ἄρεσούμενο τ' ἀνθρώπου, τὸ καλύτερο τοῦ κόσμου — Ὁ πεινασμένος κουλοῦρες βλέπει σὸν ὕπνο του — Ὁ χορτασμένος δὲν πιστεύει τοῦ νηστικοῦ. — Μαθιμένο νὰι τ' ἀρνὶ νὰ κορνεύεται νὰ ζῇ, θὰ τεθῶσι ὑπὸ τὰ λήμματα: μειρῶ, ἀνακατώνομαι, θέλω, ἄρεσω, πίνω, χορταίνω καὶ μαθαίνω.

6. Ἐκ τῶν προθέσεων τίθενται ὡς λήμματα αἱ ἀντί, ἀπὸ καὶ κατά, ὅταν χρησιμοποιοῦνται μὲ ἐπιρρηματικὴν σημασίαν. Π.χ. Ἀντὶ γὰ λαγὸ ἔβγαλε ἀρκοῦδα. (Π.Π. Β' 322). — Ἀντὶς νὰ τρίζη ὁ ζυγὸς τρέχει τὸ βόδι. (Π.Π. Β' 324). — Ἀπὸ δῆμαρχος κλητήρας. (Π.Π. Β' 360). — Ἀπὸ πέτρα σὲ λιθάρι. (Β' 363). — Ἀπὸ τὴ μαμμὴ ὡς τὴ λεχού. (Π.Π. Β' 368) Κατὰ τὸ Μαστρογιάννη καὶ τὰ κοπέλια του. (Π.Π. 22). — Κατὰ τὸ γάϊδαρο καὶ τὸ φόρτωμα. (Π.Π. 13).

7. Τὸ ἐπίρρημα τίθεται ὡς λῆμμα, ὅταν ἐπέχη θέσιν κατηγορηματικοῦ προσδιορισμοῦ καὶ ἀναφέρεται εἰς ὁλόκληρον τὸ κείμενον τῆς παροιμίας. Π.χ. Ἀγάλια ἀγάλια γίνεται ἡ ἀγουρίδα μέλι. (Π.Π. Α' 138) — Α ὕριο ἔχει ὁ θεὸς (Π.Π. Α' 636) — Ἀκριβὰ πουλεῖ ὁ χωριάτης καὶ θαρρεῖ πὺς διαφορίζει. (Π.Π. Α' 415). — Ἀλλιῶς, βαβά, τὸ κόσκινο, ἀλλιῶς καὶ τὸ πλαστήρι. (Π.Π. Α' 510) — Πρῶτα καβαλλίκεψε τ' ἄλογο, κι' ἔπειτα βάρ' του νὰ περπατήσῃ. (Π.Π. 1) — Τοῦ φιδιοῦ τὸ δάγκαμα ὅσ τερα πονεῖ. (Π.Π. 50).

8. Ἐκ τῶν συνδέσμων τέλος χρησιμοποιοῦνται ὡς λήμματα τὰ ζεύγη ἦ... ἦ, καί... καί, μήτε... μήτε, οὔτε... οὔτε, Π.χ. "Ἡ τοῦ ὕψους ἦ τοῦ βάθους. (Π.Π. 14). "Ἡ αὐγὰ ἦ πουλιά. (Π.Π. 3) — "Ἡ παπᾶς παπᾶς ἦ ζευγᾶς ζευγᾶς (ὁ Πολίτης τὸ κατατάσσει εἰς τὸ παπᾶς) — Μήτε σύ, παπᾶ, κουκιά, μήτ' ἐγὼ βεργατικά (Π.Π. 14).

Αἱ ἀνωτέρω ὑποδείξεις βοηθοῦν, νομίζομεν, σημαντικῶς διὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν συνεπεστέραν καὶ ὁμοιογενῆ κατάταξιν τῶν παροιμιῶν, κατὰ τὸν λημματοθετικὸν τρόπον. Ἐλπίζομεν ἐξ ἄλλου ὅτι καὶ μὲ τὴν ἔκδοσιν, εἰς τὸ ἄμεσον μέλλον, ἑλληνικῶν παροιμιῶν παρὰ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου θὰ ὑπάρχῃ διὰ τοὺς συλλογεῖς

πλήρης και ακριβέστερον καθοριστικός γνώμων διὰ τὴν κατάταξιν τῶν παροιμιῶν των. Σημειοῦμεν πάντως ὅτι σκόπιμον συμπλήρωμα τῆς ληματοθετικῆς ἢ καὶ ἄλλης κατατάξεως εἶναι ἡ ἐν τέλει τῆς συλλογῆς παράθεσις *πίνακος τῶν κυριωτέρων λέξεων τῶν παροιμιῶν*, ὅστις αὐτομάτως δύναται ν' ἀναπληρώσῃ πᾶσαν ἔλλειψιν ἐν τῇ ληματοθεσίᾳ καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἀναζήτησιν οἰουδήποτε θέματος μεταξὺ τῶν παροιμιῶν ¹⁾).

2. Περιπτώσεις χρησιμοποίησεως τῶν ἄλλων συστημάτων.

Ὁ εἰδολογικὸς καὶ ὁ ἐννοιολογικὸς τρόπος κατατάξεως τῶν παροιμιῶν, ἐπειδὴ ἀποτελοῦν συστήματα εἰδικῆς ἐπιλογῆς καὶ ἐρεῦνης, δὲν ἐνδείκνυνται βεβαίως διὰ τὴν κατάρτισιν ἀρχειακῶν συλλογῶν καὶ *corpus* παροιμιῶν. Δύναται ὅμως ὁ συλλογεὺς, μετὰ πᾶσαν ληματοθετικὴν κατάταξιν, ἰδίᾳ τῶν ἐπὶ μέρους συλλογῶν, νὰ προβαίνει καὶ εἰς εἰδολογικὴν ἢ ἐννοιολογικὴν κατάταξιν, εἴτε ἐπαναλαμβάνων ἐν παραρτήματι τὰς παροιμίας εἴτε παραπέμπων εὐρετηριακῶς εἰς τοὺς ἀντιστοίχους των ἀριθμοὺς. Τὴν χρῆσιν ὅμως ἐκατέρου τῶν συστημάτων τούτων συνιστῶμεν οὐ μόνον ὑπὸ μορφήν βοηθητικῶν πινάκων, ἀλλὰ καὶ αὐτοχρῆτως, μὲ ἄμεσον αὐτῶν ἐφαρμογὴν εἰς μικροτέρας ἰδίᾳ συλλογὰς, ἀπὸ τὰς ὁποίας θὰ ἡδυνάμεθα ν' ἀρυσθῶμεν καὶ ἐθνογραφικὰ, τοπικὰ συμπεράσματα. Ἰδιαιτέρως διὰ τόπους τῶν ὁποίων τὸ παροιμιακὸν ὕλικον ἔχει ἐπαρκῶς ἀποθησαυρισθῇ (εἴτε εἰς ληματοθετικὰς εἴτε καὶ εἰς ἀλφαβητικὰς κατατάξεις), αἱ εἰδικαὶ αὗται κατατάξεις καθίστανται πολὺτιμοι καὶ ἀπαραίτητοι ²⁾. Μὲ πολλὰς τοιαύτας κατατάξεις συλλογῶν ἐκ πολλῶν περιοχῶν, ἡ σχετικὴ συγκριτικὴ ἐρευνα θ' ἀνεύρισκε χαρακτηριστικῶς τὰς διαφορὰς καὶ τὰ κοινὰ σημεῖα ἐμπνεύσεως καὶ περιεχομένου τῶν κατὰ τόπους παροιμιῶν.

Ἀλλὰ καὶ διὰ πρακτικωτέρους παιδαγωγικοὺς καὶ ἐκλαϊκευτικοὺς λόγους, ὥς καὶ διὰ τὴν δημιουργίαν ἐνδιαφέροντος παρὰ τῇ λαῷ διὰ τὰς παροιμίας του, αἱ δύο αὗται κατατάξεις, χωρισταὶ ἢ ἐνιαῖαι ³⁾, ἐνδείκνυνται περισσότερον. Τὰ σχολεῖα, οἱ λογοτέχναι, οἱ ἀνθολογεῖς παροιμιῶν καὶ γενικώτερον τὸ κοινόν, εὐρίσκουσι προχειροτέρας, εἰς τὰς κατατάξεις ταύτας, τὰς παροιμίας τῶν διαφερόντων των καὶ τὰς χρησιμοποιοῦν *συχνότερον* ⁴⁾.

¹⁾ Βλ. κεφάλαιον : Οἱ βοηθητικοὶ πίνακες.

²⁾ Διὰ τὰς παροιμίας π.χ. τοῦ Πόντου, τῆς Θράκης, τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Κύπρου, αἵτινες ἔχουν δημοσιευθῇ ἐν σχετικῇ ἐπαρκείᾳ εἰς βιβλία καὶ περιοδικὰ, μία ἀνακατάταξις κατὰ τὸν εἰδολογικὸν τρόπον θὰ ἦτο ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀποκαλυπτικὴ.

³⁾ Ἐννοοῦμεν ἐνιαίᾳς τὰς εὐρυτέρας εἰδολογικὰς κατατάξεις, αἵτινες περιλαμβάνουν καὶ ἐννοιολογικὰ κεφάλαια, καὶ ἐνδιαφέρονται μετὰ τῆς αὐτῆς προσοχῆς καὶ διὰ τὰς ἀλληγορικὰς ἐννοίας τῶν παροιμιῶν.

⁴⁾ Ὑπὸ τοιοῦτον πνεῦμα κατηρτίσαμεν καὶ τὴν ὑπὸ ἔκδοσιν συλλογὴν ἡμῶν *Κεφαλόνια γλωσσικά*.

Ὡς πολυτίμους ἐπίσης διὰ τὴν λαογραφικὴν ἔρευναν συνιστῶμεν καὶ τὰς *μονογραφικὰς* συλλογὰς παροιμιῶν, ἥτοι τὴν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συγκέντρωσιν ὀρισμένης φύσεως παροιμιῶν, οἷαι αἱ *νομικαί, ἱατρικαί, μετεωρολογικαί, ἀλιευτικαί* κ.λ.π., *χωρίζομένων* ἐπίσης ἐσωτερικῶς μὲ ἐιδολογικὴν κατάταξιν ¹⁾.

Αἱ *μονογραφικαί* αὗται συλλογαὶ δύνανται νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ συνθετικαὶ ἐργασίαι, μελετῶσαι ἀναλυτικώτερον τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ λαὸς παρετήρησε καὶ ἀπεφάνθη περὶ τῶν διαφόρων φυσικῶν ἢ κοινωνικῶν φαινομένων ²⁾.

3. Οἱ βοηθητικοὶ πίνακες.

Εἰς τὸ τέλος πάσης συλλογῆς παροιμιῶν, ὑφ' οἷονδήποτε σύστημα κατατάξεως καὶ ἂν προσφέρεται αὕτη, ἀπαραίτητος εἶναι ἡ παράθεσις εὐρετηρίων καὶ *πινάκων ἀνακεφαλαιούντων* τὴν ὕλην ἢ ἄλλως βοηθούντων εἰς τὴν μελέτην αὐτῆς.

Ἐὰν ἡ συλλογὴ περιλαμβάνῃ κείμενα εἰς διαλεκτικὸν ἰδίωμα, τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν πινάκων τούτων πρέπει νὰ κατέχῃ τὸ *λεξιλόγιον*. Τοῦτο θὰ περιλαμβάνῃ ἀπάσας τὰς ἰδιωματικὰς λέξεις τῶν κειμένων, παραπέμπον εἰς τοὺς ἀριθμοὺς τῶν παροιμιῶν, εἰς τὰς ὁποίας αἱ λέξεις αὗται ἀπαντῶσι ³⁾.

Ἀκολουθοῦν οἱ *ἀνακεφαλαιωτικοὶ πίνακες* τῶν παροιμιῶν, οἵτινες δύνανται νὰ ῥωσάν συντόμως καὶ κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τὰς παροιμίας τῆς συλλογῆς. Τοῦτο κυρίως γίνεται εἰς τὸ τέλος μελετῶν, ὅπου ἐχρησιμοποιήθησαν σποραδικῶς παροιμίαι, ἢ συλλογῶν κατατεταγμένων κατὰ τὸ εἰδολογικὸν ἢ ἐννοιολογικὸν σύστημα. Ἡ συνοπτικὴ αὕτη παράθεσις τῶν παροιμιῶν γίνεται διὰ μεθολογικοὺς συγκεντρωτικοὺς λόγους, ἐξυπηρετεῖ ὅμως καὶ τὴν ἀντίστροφον πλευρὰν τῆς ἐρεῦνης, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ μελετητὴς ἐκκινῶν ἀπὸ γνωστήν του παροιμίαν ἀναζητεῖ τὴν θέσιν αὐτῆς ἐν τινι εἰδολογικῇ συλλογῇ ἢ ἐν τινι πραγματείᾳ. Παρα-

¹⁾ Ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ παροιμιῶν τῶν Stephens - Bonser (ἐ.ἀ.) χωρίζεται εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου εἰδικὸν κεφάλαιον διὰ τὰς ἐπὶ μέρους ταύτας συλλογὰς. (Βλ. σελ. 418-456 «Non regional proverbs»). Ἐκεῖ ἀνευρίσκει τις συλλογὰς περιλαμβανούσας αὐτοτελῶς, κατὰ μὲν τὸν εἰδολογικὸν τρόπον, παροιμίας διὰ τὰ ζῶα, διὰ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, διὰ τὴν γεωργίαν, τὴν ἐνδυμασίαν, τὴν οἰκίαν, τὰς τροφάς, τὸ κυνήγιον, κ.τ.λ., κατὰ δὲ τὸν ἐννοιολογικόν, διὰ τοὺς πρὸς τοὺς ἀστέιους, διὰ τοὺς νόμους καὶ τὸ ἐγκλημα, διὰ τὴν ὑγείαν, τὴν πολιτικὴν οἰκονομίαν κ.λ.π.

²⁾ Ὑποδειγματικὴ εἰς τὸ εἶδος τοῦτο εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ R. O. Frick: «Le peuple et la prévision du temps» ἐν Schweizerisches Archiv für Volkskunde, Basel 1926 σ. 254—279. Ἐκ τῶν ἐλληνικῶν ἐργασιῶν ἀναφέρομεν ἐπίσης τὴν ὑπὸ τίτλον «Στοιχεῖα τοῦ ποινικοῦ δικαίου εἰς τὰς παροιμίας» τοῦ Μ. Τουρτόγλου ἐν Ἑπετ. Λαογρ. Ἀρχείου τόμ. Ε' (1945 - 48) σ. 126 - 158.

³⁾ Πρβλ. Λουκ. σ. 171 - 190 (Λεξιλόγιον καταρτισθὲν ὑπὸ Ι. Κεσίσογλου).

δείγματα τοιούτων ἀλφαβητικῶν πινάκων τῶν παροιμιῶν ἐν τῷ τέλει συλλογῶν καὶ μελετῶν ἀναφέρονται εἰς τὰ κάτωθι βιβλία:

Ἐκ τῶν ξένων: 1. *Leutsch-Schneidewin*, *Paroemiographi Graeci* (Gottingae 1839-1851). Ὁ πίναξ παρατίθεται ἐν τῷ τέλει τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' τόμου, ὑπὸ τὸν τίτλον *Appendix proverbiorum*, καὶ περιλαμβάνει ἀναμειξ τὰς παροιμίας ὅλων τῶν ἐπὶ μέρους συλλογῶν τοῦ βιβλίου. 2. *Henri G. Bohn*, *A hand-book of proverbs* (London 1882). *Alphabetical index* σελ. 281—583. Δίδονται ἐκεῖ ἀλφαβητικῶς ὅλαι αἱ παροιμίαι τῆς συλλογῆς, αἱ ὑπὸ ποικίλα συστήματα παρατεθεῖσαι. 3. *Augusti Holop*, *De Eustathii proverbiiis* (Lipsiae 1888). Ὁ πίναξ περιλαμβάνει ἀπᾶσας τὰς ἀναφερομένας παροιμίας τοῦ Εὐσταθίου. 4. *Karl Krumbacher*, *Mittelgriechische Sprichwörter* (München 1893). Τὴν ἄνευ τάξεως, ὥς ἐν τοῖς χειρογράφοις, παράθεσιν τῶν παροιμιῶν ἀκολουθεῖ πίναξ ἀπασῶν ἐν ἀλφαβητικῇ σειρᾷ. 5. *L. Martel*, *Petit recueil des proverbes français* (Paris). Ἀκολουθεῖ ἀλφαβητικὸς πίναξ τῶν 530 παροιμιῶν τῆς συλλογῆς, χωριστὸς διὰ τὰς φράσεις καὶ χωριστὸς διὰ τὰς παροιμίας.

Ἐκ τῶν ἡμετέρων: 1. *Ἰω. Φουστᾶτου*, Ἄσπερες, ἥτοι συλλογὴ παροιμιῶν καὶ παροιμιῶδων φράσεων ἀρχαίων Ἑλλήνων μετὰ τῶν ἀναγκαιῶν ἐπεξηγήσεων. (Ἀθήναι 1877). Αἱ παροιμίαι δίδονται ἐν τῇ συλλογῇ χωρὶς σύδεμیان τάξιν, ἀκολουθεῖ ὅμως ἀλφαβητικὸς πίναξ πασῶν εἰς τὸ τέλος. 2. *Δημ. Α. Τσίριμπα*, Παροιμίαι καὶ παρ. φράσεις παρ' Ἀρισταίνεω. Μέλησι εἰς τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ πίναξ τῶν παρατεθεισῶν παροιμιῶν καὶ φράσεων. 7. *D. S. Loucatos*, *Locutions proverbiales du peuple grec, venant des épîtres de saint Paul «L'Hellénisme contemporain»* Athènes, Mai—Juin 1951, σελ. 247—257. Παρατίθεται συγκεντρωτικὸς ἀλφαβητικὸς πίναξ τῶν ἀναφερθεισῶν φράσεων.

Τὰ εὐρετήρια καταρτίζονται εἴτε κατὰ τὸ εἰδολογικὸν σύστημα εἴτε κατὰ τὸ ἐννοιολογικὸν καὶ δύνανται εἴτε νὰ ταξινομοῦν ἐκ νέου τὰς παροιμίας, ὅταν αὗται ἀνεγράφησαν κατ' ἄλλο σύστημα ἐν τῇ συλλογῇ, εἴτε νὰ παραπέμπουν ἀπλῶς εἰς ταύτας. Παραδείγματα τοιούτων εὐρετηριακῶν πινάκων ἀναφέρονται ἐν ταῖς συλλογαῖς: 1. *F. H. Koerte*, *Die Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten der Deutschen etc.* Β' ἔκδοσις, Leipzig 1861, ὅπου ἀκολουθοῦν πίνακες χωρίζοντες τὰς παροιμίας εἰς ἀγροικίας, ἡμερολογιακάς, τοῦ ποτοῦ κ.τ.λ (Bonser 1651). 2. *J. Dejardin*, *Dictionnaire des spots Wallons*. Εἰς τὰς σελίδας 497—501 καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Table synoptique» φέρεται πίναξ, ὅστις κατατάσσει εἰδολογικῶς τὰ ἐν τῇ συλλογῇ χρησιμοποιηθέντα λήμματα. 3. *Α. Λουκοπούλου—Α. Λουκάτου*: Παροιμίες τῶν Φαράσων. Εἰς τὰς σελίδας 199—202 παρατίθεται εὐρετήριον ἐννοιολογικόν.

Ἀπαραίτητος, ὥς καὶ ἀλλαχοῦ ἐτονίσαμεν, εἶναι καὶ ὁ *πίναξ τῶν κυρίων λέξεων* τῶν παροιμιῶν. Οὗτος, περιλαμβάνων τὰς στοιχειώδεις λέξεις τῶν κειμένων καὶ παραπέμπων εἰς τοὺς ἀριθμοὺς τῶν περιλαμβανουσῶν ταύτας παροιμιῶν, καθίσταται μία *πλήρης λημματοθετικὴ κατάταξις*, ἐπεκτεινομένη καὶ εἰς δευτερεύοντα λήμματα καὶ παρέχουσα πλουσιώτερον ὕλικόν διὰ τὴν εἰδολογικὴν καὶ τὴν ἐννοιολογικὴν κατάταξιν ¹⁾).

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην τῶν πινάκων τῶν κυρίων λέξεων δυνάμεθα νὰ ὑπαγάγωμεν καὶ τοὺς *πίνακας τῶν λημμάτων*, οἵτινες εἴτε ἀκολουθοῦν τὰς λημματοθετικὰς κατατάξεις ²⁾ εἴτε δίδονται ὑπὸ τύπον εὗρετηρίου εἰς συλλογὰς ὑπὸ ἄλλο σύστημα κατατεταγμένας. ³⁾

Ἀνακεφαλαιοῦντες τὰ περὶ τῆς συνθέσεως καὶ τοῦ τρόπου κατατάξεως μιᾶς ἐπιστημονικῆς συλλογῆς παροιμιῶν, παρέχομεν ἐνταῦθα τὴν σειρὰν καὶ τὸ εἶδος τῶν συστημάτων, ἅτινα, ὡς νομίζομεν, πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ ἡ συλλογὴ αὕτη.

1. Βασικὴν παράθεσιν τῶν παροιμιῶν ἐν λημματοθετικῇ κατατάξει.

2. Λεξιλόγιον (ἐὰν πρόκειται περὶ ἰδιωματικῆς συλλογῆς).

3. Εὗρετήριον τῶν παροιμιῶν, μετὰ τὰς ἀριθμητικὰς παραπομπάς, εἴτε ὑπὸ εἰδολογικὸν εἴτε ὑπὸ ἐννοιολογικὸν διαγράμματι.

4. Πίνακα τῶν κυριωτέρων λέξεων τῶν παροιμιῶν ⁴⁾).

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

1. Δείγματα εἰδολογικῆς καὶ ἐννοιολογικῆς κατατάξεως.

Διὰ τὴν εἰδολογικὴν κατάταξιν τῶν παροιμιῶν δυνάμεθα, ὥς καὶ ἀλλαχοῦ ἀνεπτύξαμεν, ν' ἀκολουθῶμεν δύο διαγράμματα: ἐν ὑπὸ εὐρύτερον ἐθνογραφικὸν πνεῦμα καὶ ἐν ὑπὸ στενώτερον λαογραφικόν. Δίδομεν κατωτέρω διαγράμματα εἰδολογικῆς καὶ ἐννοιολογικῆς κατατάξεως, τὰ ὅποια κατηρτίσαμεν δι' ἑλληνικὰς παροιμίας, καὶ τὰ ὅποια βεβαίως δύνανται νὰ τροποποιοῦν οἱ συλλογεῖς, ἐφ' ὅσον ὁ ἀριθμὸς καὶ τὸ εἶδος τῶν ὑπὸ κατάταξιν παροιμιῶν τὸ ἀπαιτοῦν.

¹⁾ Εἰς τὰς ἰδιωματικὰς συλλογὰς παροιμιῶν τὸ Λεξιλόγιον, ἐφ' ὅσον παραπέμπει εἰς τοὺς ἀριθμοὺς τῶν παροιμιῶν, ἀναπληροῖ ἐν πολλοῖς τὸν πίνακα τοῦτον.

²⁾ Βλ. Λουκ. σελ. 191 - 198.

³⁾ Πρβλ. *L. Martel*, ἔ. ἄ. σελ. 289 - 310: «Table alphabétique».

⁴⁾ Διὰ τὰς ἐκλαϊκευτικὰς ἐκδόσεις, ὡς εἶπομεν, ἡ εἰδολογικὴ κατάταξις εἶναι προτιμότερα. Θὰ ἀκολουθῇ ὅμως καὶ εἰς ταύτην ὁ πίναξ τῶν κυριωτέρων λέξεων, μὲ παραπομπὰς εἰς τὰς παροιμίας, ὥστε νὰ ἐξυπηρετῇται καὶ ἡ λημματοθετικὴ.

Ι. ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΙΣ

Α'. Γεωγραφικῆς φύσεως παροιμίαι.

- α. Μετεωρολογικαί. (Κλίμα, καιροί, χρόνος, φύσις, οὐρανός).
- β. Μορφογεωλογικαί. (Ἔδαφος, ποταμοί, θάλασσα, ὄρυκτά).
- γ. Φυτῶν καὶ ζώων.

Β'. Ἀνθρωπολογικαὶ παροιμίαι.

- α. Τοῦ ἀνθρώπινου σώματος.
- β. Ὑγιεινῆς καὶ δημώδους ἱατρικῆς.
- γ. Τῶν ἀνθρώπινων ἰδιοτήτων (χαρακτήρες, φύσις ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν).
- δ. Χαρακτηρισμοὶ ξένων ομάδων (χωριῶν, ἐπαρχιῶν, ἐθνῶν).

Γ'. Βιοτικαὶ καὶ οἰκονομολογικαὶ παροιμίαι.

- α. Κατοικία καὶ κτήματα.
- β. Τροφαὶ καὶ ἐνδυμασία.
- γ. Γεωργικὸς, ἀλιευτικὸς καὶ ποιμενικὸς βίος.
- δ. Ἔργασία, ἐργαλεῖα καὶ μισθοδοτικαὶ σχέσεις.
- ε. Ἐμπόριον καὶ ἐπαγγέλματα. Χρέη καὶ δανεία.
- ς. Πλοῦτος καὶ πτωχεία.

Δ'. Κοινωνολογικαὶ παροιμίαι.

- α. Οἰκογενεαὶ καὶ συγγενικαὶ σχέσεις.
- β. Κοινωνικαὶ σχέσεις (κουμπάροι, γείτονες, φίλοι, ἐχθροί).
- γ. Παροιμίαι ἀφορῶσαι ἐπισήμους θεσμοὺς (στράτος, ἐκκλησία, στρατός, κληρὸς).
- δ. Ἱστορικαὶ παροιμίαι (γεγονότα, ἀνέκδοτα, παραδόσεις).

Ε'. Πνευματικῆς φύσεως παροιμίαι.

- α. Ἀντίληψις, μάθησις, σχολεῖον.
- β. Πείρα, σωφροσύνη, προνοητικότητα.

ΣΤ'. Ψυχικῆς φύσεως παροιμίαι.

- α. Θρησκευτικαὶ (ἀντιλήψεις περὶ Θεοῦ, ἁγίων καὶ διαφόλου).
- β. Συναισθηματικαὶ (ἀγάπη, ἔρωτες, φιλία).
- γ. Ἀνθρωπιστικαὶ (εὐσπλαγχνία, ἀγαθοεργία).
- δ. Ψυχολογικαὶ (συνείδησις καὶ ἐσωτερικὸς βίος).

Ζ'. Ἠθικολογικαὶ παροιμίαι.

- α. Ἠθικοὶ καὶ ἀνῆθικοι χαρακτήρες ¹⁾
- β. Ἀδικον καὶ τιμωρία. Παροιμίαι λαϊκοῦ δικαίου.
- γ. Δεοντολογικαὶ παροιμίαι (καθήκοντα ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ, τῶν γονέων, τῆς πατρίδος, τῆς ἐκκλησίας, τῶν ἄλλων ἀνθρώπων).

¹⁾ Εἰς ταῦτα ἀνήκουν καὶ αἱ σατιρικαὶ παροιμίαι, αἱ μαστιγοῦσαι ἐλαττώματα καὶ ἀνηθικούς πράξεις. Πολλὰι τούτων εἶναι ἄσεμνοι.

Η' Ἑθιμικαὶ παροιμίαι.

- α. Λατρευτικά ἔθιμα.
- β. Κοινωνικά ἔθιμα.
- γ. Ἑπαγγελματικά ἔθιμα.
- δ. Δεισιδαιμονίαι καὶ προλήψεις.

II. ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΛΟΓΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΙΣ

Α' Ἀτομικὸς βίος.

- α. Παροιμίαι ἀφορῶσαι τὸ παιδίον, (γέννησις, ἀνατροφή, χαρακτήρ).
- β. Παροιμίαι διὰ τὴν γυναῖκα, τὰς ἐρωτικὰς σχέσεις καὶ τὸν γάμον.
- γ. Παροιμίαι περὶ τὴν τελευτὴν καὶ τὰ μετὰ θάνατον.
- δ. Παροιμίαι ἀφορῶσαι τὸν χαρακτήρα τῶν ἀτόμων.

Β' Κοινωνικὸς βίος.

- α. Παροιμίαι οἰκογενειακῶν σχέσεων.
- β. Παροιμίαι ἀναφερόμεναι εἰς τὰς κοινωνικὰς τάξεις καὶ σχέσεις.
- γ. Παροιμίαι λαϊκοῦ δικαίου.

Γ' Θρησκευτικὸς βίος.

- α. Ἀντιλήψεις περὶ Θεοῦ, ἁγίων καὶ ἀγίων.
- β. Φράσεις ἐκ τῆς Γραφῆς. Χριστιανικά παρρηγήματα.
- γ. Παροιμίαι λατρείας, ἐορτῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν.
- δ. Στοιχειολατρεία.

Δ' Φυσικὸς βίος.

- α. Κατοικία, ἐνδυμασία, τροφαί.
- β. Ἰδιότητες τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Ἀσθενεῖαι, δημώδης ἰατρική.
- γ. Μετεωρολογία, (παροιμίαι τοῦ καιροῦ, τῶν μηνῶν καὶ τῶν ἡμερῶν).
- δ. Παροιμίαι τοῦ ἐδάφους, ὀρυκτῶν, ζώων καὶ φυτῶν.

Ε' Μαγεία καὶ μαντική.

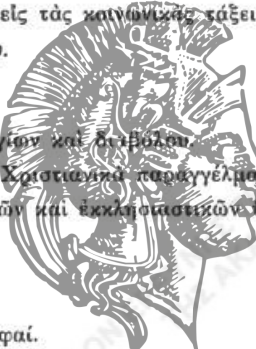
- α. Παροιμίαι μὲ ἐνδείξεις μαγείας.
- β. Παροιμίαι μαντικῆς, ἀστρολογίας καὶ ὄνειροκριτικῆς.
- γ. Παροιμίαι δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων.

Σ' Οἰκονομικὸς βίος.

- α. Ἑπαγγέλματα καὶ τέχναι.
- β. Ἐμπόριον καὶ δοσοληψίαι (χρὴ καὶ δάνεια).
- γ. Παραγωγικαὶ ἀσχολίαι (γεωργία, ἀλιεία, ποιμν. βίος).
- δ. Λαϊκὴ οἰκονομολογία.

Ζ' Καλλιτεχνικὸς βίος.

- α. Λαϊκαὶ τέχναι καὶ χειροτεχνία.
- β. Παροιμίαι διὰ τὸ ὥραϊον καὶ τὸ ἄσχημον.

III. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΙΣ¹⁾

- Ἀγάπη, (στοργή, ἔρωτες, περιποιήσεις).
 Ἀδιακρισία, (θράσος, ἀπαιτήσεις).
 Ἀδιαφορία, (περιφρόνησις, σκληρότης).
 Ἀδύνατον, (ματαιοπονία).
 Ἀλήθεια, (ελικρίνεια).
 Ἀλληλεγγύη, (ἀμοιβαιότης, ἀλληλοσεβασμός).
 Ἀνικανότης, (ἀδυναμία, ἀβουλία).
 Ἀνυπομονησία, (θυμός, νευρικήτης).
 Ἀπροθυμία, (προφάσεις).
 Ἀσωτεία, (πορνικά, μέθη).
 Ἀτυχία, (ζάλη, στενοχωρία).
 Γενναιότης, (ἀποφασιστικότης, σωματική ρώμη).
 Γῆρας, (νεότης).
 Γυνή, (ἡ θέσις αὐτῆς εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ τὴν κοινωνίαν).
 Διάβολος, (δοξασίαι καὶ γνῶμαι).
 Δικαιοσύνη, (ἐμιμνήσκω, ἀδικία, μεροληψία).
 Δυσκολία, (δυσπραγμία, ἐπιποθή).
 Δουλικότης, (ὑποταγή, φόβος).
 Δυσκολία, (ἀδιέξοδος, ἀνάγκη).
 Ἐγωϊσμός, (ὑποκειμενικότης, ἐπιμονή).
 Ἐλαττώματα, (κακαὶ συνήθειαι).
 Ἐμπιστοσύνη, (δυσπιστία).
 Ἐνοχλητικότης, (πολυπραγμοσύνη, ὑπερβολή).
 Ἐπακολουθήματα, (συνέπειαι).
 Ἐπικαιρότης, (ἀκαιρία, χρόνος).
 Ἐργασία, (προσπάθεια, μέθοδος).
 Εὐγένεια, (ἀγένεια, ἀγροικία).
 Εὐγνωμοσύνη, (ἀχαριστία).
 Εὐθύνη, (θάρος, δικαίωμα).
 Εὐσυνειδησία, (φιλοτιμία, εὐθιξία).
 Εὐτυχία, (ἐπιτυχία, εὐκαιρία).
 Θεός, (θεϊκά, ἄγιοι).
 Ἰκανότης, (εὐφυΐα, κατορθώματα).
 Κακία, (ζηλοτυπία, ἐχθρότης, ἐκδίκησις).
 Κακολογία, (δυσφήμις, συκοφαντία).
 Καλωσύνη, (εἰρηνικότης, φιλανθρωπία).
 Κλοπή, (ἀρπακτικότης, ἐκμετάλλευσις).
 Κοινωνία, (ζωή, κοινὴ γνώμη).
 Λαιμαργία, (ἀπληστία, πλεονεξία).
 Μωρία, (βραδύνοιο, φρενοπάθεια).
 Ξενητεία, (ξένα ἦθη, ξένοι λαοί).
 Οἰκογενειακὴ τιμή.
 Οἰκονομία, (ἐπάρκεια, αὐτοσυντήρησις).
 Παιδίον, (παιδαγωγικαὶ ἀρχαί).
 Πατήρ, (γενετήρ, τόπος).
 Πείρα, (ἀπειρία, μάθησις).
 Πόθος, (ὄνειδος, ἐπιθυμία).
 Πονηρία, (ὑποκρισία, διαφθορά).
 Πτοχία, (στέρησις, ὀρφάνεια, χρεὴ).
 Σωφρόνισμα, (ὑπολογισμός).
 Σωφρόσυνη, (προνοητικότης, οἰκονομία).
 Τάξις, (ἀκαταστασία, ὀκνηρία).
 Τιμωρία, (θεοῦ καὶ ἀνθρώπων), ἀνταπόδοσις.
 Τύχη (καὶ μοῖρα).
 Ὑπερφάνεια, (ἀλαζονεία, καυχησιολογία).
 Ὑπομονή, (ἐγκαρτέρησις, ἐλπίς εἰς τὸν Θεόν).
 Φιλία, (σχέσις, συνεταιρισμοί, ὁμοιότης χαρακτηρισμῶν).
 Φιλοδοξία, (ματαιοδοξία).
 Φλυαρία, (ἀκριτομυθία, ἐπιφυλακτικότης. Λόγοι καὶ ἔργα).
 Χρήματα, (πλοῦτος, φιλαργυρία, γενναιοδωρία).
 Ψεῦδος, (ἀνελικρίνεια).

¹⁾ Κατηρτίσαμεν συνθέτους ομάδας συγγενῶν ἐννοιῶν, ἵνα μὴ αἱ παροιμίαι διασπείρονται εἰς πάσας τὰς ἐπὶ μέρους ἀλληγορίας. Πρβλ. καὶ Δουκ. σ. 199-202.

2. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΚΑΤΑΞΕΩΣ ΤΩΝ ΑΥΤΩΝ ΠΑΡΟΙΜΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΚΤΕΘΕΝΤΑ ΤΕΣΣΑΡΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

	Αλφαριθμητικῶς *	Δηματοθετικῶς	Ειδολογικῶς	Ἑννοιολογικῶς
1	Ὁ,τι βγάλη τὸ μοναστήρι.	Δῆμμα: μοναστήρι.	ΦΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν.	Οἰκονομία, ἐπάρκεια, ἀντοσυντήρησις.
2	Ὁ,τι βλέπεις στὴ γειτονιά σου, πάντῃ καὶ στὴ γωνιά σου.	» γειτονιά	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία γειτονικῶν σχέσεων.	ἀλληλεγγύη, ἀμοιβαιότης
3	Ὁ,τι γυαλίζει, δὲν εἶναι διαμάντι.	» γυαλίω	ΦΥΣΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία φυτῶν καὶ ὀρυκτῶν.	ἐμπιστοσύνη - δυσπιστία.
4	Ὁ,τι δὲ μοιάζει, μήτε γειτονιάζει.	» δμοιάζω	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία γειτονικῶν σχέσεων.	φιλία, σχέσεις, ὁμοιότης χαρακτηριστῶν.
5	Ὁ,τι δὲν ἀπόθεσες, μὴ τὸ σηκώσης.	» σηκώνω	Παροιμία λαϊκοῦ δικαίου.	δικαιοσύνη, τιμότης ἀδικία.
6	Ὁ,τι δὲν κερδίζεις ἀπ' τὸ χέρι σου, κερδίζει ἀπ' τὸ δόντι σου.	» δάτω	ΛΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΙΑ	οἰκονομία, ἐπάρκεια, ἀντοσυντήρησις.
7	Ὁ,τι ἔβρεξε, κατέβασε.	» δρέγων	ΦΥΣΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Μετεωρολογικαὶ παροιμίες.	ἐπακολουθήματα, συνέπειαι.
8	Ὁ,τι ἔχ' ἢ γριά σὸ νοῦ της τὰ βλέπε καὶ σ' ὄνειρό της.	» ὄνειρο	ΜΑΓΕΙΑ ΚΑΙ ΜΑΝΤΙΚΗ: Παροιμία ὀνειροκριτικῆς.	πόθοι, ὄνειρα, ἐπιθυμίες.
9	Ὁ,τι ἔχεις νὰ κάμῃς, κάμε το, μὰ συλλογού καὶ τὰ στερνά.	» ἐστερνός	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία λαϊκοῦ δικαίου.	τιμωρία, θεϊκὴ ἀνταπόδοσις.
10	Ὁ,τι ἔγωγ' μπρός μου τὸ λέγωντ' ἀντρός μου.	» λέγω	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία συγγενικῶν σχέσεων.	ἀλήθεια, εὐλικρίνεια.

(*) Τὰ παραδείγματα ἔχουν ληφθῇ τυχαίως ἐκ τῆς συλλογῆς I Βενιζέλου (ἐκδ. Β' σ 238-240).

Ἀλφαριθμητικῶς	Δηματοθετικῶς	Εἰδολογικῶς	Ἑννοιολογικῶς
11	Ὁ,τι κάμῃς λάβῃς, καρδιά μὴ σὲ πονέσῃ.	Λῆμμα: κάνω	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία λαϊκοῦ διαίτου.
12	Ὁ,τι κόψῃς τὸ δόντι μου κι' ὅ,τι βάλῃς ἡ ὀφθαλμὸς μου.	» δόντι	ΑΤΟΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία χαρὰ κτήρος καὶ συμπεριφορᾶς.
13	Ὁ,τι λάβῃς ἡ νόψῃ στὸν παστό.	» νόψῃ	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία σχετικὰ μὲ τὸν γάμον.
14	Ὁ,τι λέγει τ' ἀγεῖλ σου νά 'χω κι' ὅ,τι λέγῃς ἡ καρδιά σου νά 'χῃς.	» καρδιά	ΑΤΟΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία χαρὰ κτήρος καὶ συμπεριφορᾶς.
15	Ὁ,τι μέλλει, δὲν ξεμέλλει κι' ὅ,τι γράφει, δὲν ξεγράφει.	» μέλλω	ΜΑΓΕΙΑΙ ΚΑΙ ΜΑΝΤΙΚΗ: Δοξαίαι καὶ προλήψεις.
16	Ὁ,τι μόνιμες, γειτόνισα, στὸν ἐδικό μου γάμο, νά μ' ἀξιώσῃ ὁ Θεὸς διπλά νά σοῦ τὰ κάμω.	» κάμω	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία γειτονικῶν σχέσεων.
17	Ὁ,τι ξέρεῖ ὁ μυαλός μου, δὲν τὰ ξέρεῖ ὁ καλός μου.	» μυαλό	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία ἐρωτικῶν σχέσεων.
18	Ὁ,τι σπέρνει, ἐκείνο θὰ φουτώσῃ.	» σπέρνω	ΓΕΩΡΓΙΚΟΣ ΒΙΟΣ
19	Ὁ,τι τρώγῃς τὸ παιδί, εἶναι χαλάλι κι' ὅ,τι φορεῖ, χαράμι.	» παιδί	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία ἀναφερόμενη εἰς τὸ παιδίον.
20	Ὁ,τ' ὁ νοῦς μου βάνει, ἀργάτης δὲ βάνει.	» νοῦς	ΑΤΟΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ: Παροιμία χαρὰ κτήρος καὶ συμπεριφορᾶς.

Π Ι Ν Α Ξ

ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΠΑΡΟΥΣΗ ΜΕΛΕΤΗ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

α) Ἑλληνικά:

Ἀναγνωστόπουλος Γ. σ. 253
 Ἀνδριώτης Ν. Π. σ. 263, 268
 Ἀυροστόλιος (Μ) σ. 250.
 Ἀραβοντινός Π. σ. 250, 267.
 Βενιζέλος Ι. σ. 250, 255, 267, 294.
 Βερέττας Ι. σ. 250, 268.
 Βογιατζάκης Σ.Π. σ. 260.
 Δεκιγάλας Ι. σ. 263.
 Δρακίδης Γ. Δ. σ. 249, 251.
 Ζευγώλης Τ. σ. 267.
 Ἰωαννίδης Ε. σ. 270.
 Καβαδίας Γ. σ. 250.
 Καζαβῆς Γ. σ. 251.
 Κανελλάκης Κ. σ. 251.
 Κατziούλης Π. σ. 260, 261, 265.
 Καυρῆς Γ. Δ. σ. 263.
 Κεαστογλου Ι. σ. 288.
 Κουκουλές Φ. σ. 266, 268.
 Κράχτογλου Δ. σ. 250.
 Κριαρᾶς Μ. σ. 262.
 Κυριακίδης Στ. σ. 241, 251, 255, 258, 264, 269, 271, 276.
 Λάσκαρης Ν. σ. 254, 277.
 Λεβίδης Α. σ. 251.
 Λουκάτος Δ. σ. 246, 265, 267, 270, 287, 289, 290.
 Λουκόπουλος Δ. 248, 256, 289.
 Μακρῆς Β. Κ. σ. 264.
 Μανιάρης Ι. σ. 250.
 Μέγας Γ. σ. 258.
 Ξανθουδίδης ΣΤ. Α. 266.
 Παπαδόπουλος Α. Α. 249, 250, 251, 265.
 Παπαζαφειρόπουλος Π. σ. 250.
 Παπαϊωαννίδης Κ.Δ. σ. 266.
 Παπαχριστοδοῦλου Π. σ. 263.
 Πέρδικα Ν. σ. 253.
 Πολίτης Ν.Γ. σ. 246, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 263, 266, 267, 271, 273, 274, 275, 276, 279, 280, 281, 283, 284.

Σκαρλάτος Βυζάντιος σ. 252.
 Σουΐδας σ. 252.
 Σταματιάδης Ε.Ι. σ. 265.
 Σχινᾶς Ο. Δ. σ. 253, 263.
 Τουρτόγλου Μ. σ. 283.
 Τριανταφυλλίδης Μ.Α. σ. 250, 265, 268.
 Τσίριμπας Δ. Α. σ. 256, 266, 289.
 Τωμαδάκης Ν.Β. σ. 260.
 Ὑ(περείδης) Γ.Κ. σ. 263.
 Φουστᾶνος Ι. σ. 268, 289.
 Φραγκάκη Ε. Κ. σ. 251, 265.
 Χατζηϊωάννου Κ. Π. σ. 280.
 Χουρμούζιδης Κ. σ. 263.
 Alberti L. de, 250.
 Argenti Ph., 269.
 Bacon F., 245.
 Bohn H. G. 250, 253, 289.
 Bonser W. 248, 288, 289.
 Burke U. R. 267.
 Burton R. F. 269.
 Corderio Math. 265.
 Crusius O. 250.
 Dejardin J. 246, 252, 289.
 Deprêtre F. 254.
 Dawkins R. M. 251.
 Du Cange (Ch.) 252.
 Eiselein J. 252.
 Feghali M. (Mr) 257, 277.
 Ferguson Ch. A. 271.
 Frick R. O. 288.
 Gaden H. 261.
 Gaisford Th. 272.
 Giusti G. 256.
 Hesseling D. C. 253.
 Hotop A. 266, 289.
 Karathanasis D. K. 266.
 Kein J. 266.
 Koerte F. H. W. 289.
 Krumbacher K. 268, 289.
 Larousse 250.
 Le Roux de Lincy 250, 267.
 Leutch E. L. 250, 266, 289.
 Long J. 256, 258.
 Mair J. A. 267.
 Maiathouras J. 254.
 Martel L. 264, 289, 290.
 Mauss M. 246, 278.
 Mawer E. B. 250.
 Meyer J. B. 252.
 Mirabellus N. 265.
 Morawski J. 268.
 Negris A. 250.
 Palmer Ch. 265.
 Pescetti O. 256.
 Pinon R. 278.
 Pitre G. 275.
 Preston J. 271.
 Preston W. D. 252.
 Rein T. W. 266.
 Rolland F. 252.
 Rose H. J. 269.
 Ross L. 270.
 Sbarbi J. M. 251.
 Scaliger J. 270.
 Schneidewin F.—W. 250, 266, 289.
 Schottus A. 270.
 Sébillot P. Y. 258.
 Seiler F. 246.
 Skeat W. W. 268.
 Stephens T. A. 248, 288.
 Tilley M. P. 268.
 Trautmann R. 261.
 Tylor A. 246, 253.
 Vibraye H. de, 250.
 Wahl M. C. 267.
 Wander K. F. W. 252.
 Warner L. 253.
 Wood G. W. 249, 256.
 Wurzbach C. 268.
 Yoffie L. R. 256.

Ο ΛΕΓΟΜΕΝΟΣ ΚΟΙΝΟΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Η ΔΗΜΩΔΗΣ ΠΟΙΗΣΙΣ (*)

ΥΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΜΕΓΑ

Ἐλέχθη καὶ ὑπεστηρίχθη ὑπὸ πολλῶν, ὅτι οἱ λαοὶ τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου ὑπὸ ἱστορικὴν καὶ πολιτιστικὴν ἔποψιν ἀποτελοῦν μίαν ἐνότητα¹⁾, τὴν ὁποίαν οἱ ξένοι ὠνόμασαν βαλκανικὴν. Οὕτω βαλκανικὴν ἐνότητα εἰς μὲν τὴν τέχνην εὐρίσκει ὁ Strzygowski²⁾, εἰς δὲ τὴν λαογραφίαν ὁ Schneeweiss³⁾. Καὶ ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Κεραμόπουλλος εἰς ἓνα τοῦ βιβλίου λέγει: «ἀρκεῖ ν' ἀκούσῃ κανεὶς διὰ τοῦ ραδιοφώνου τὴν λαϊκὴν μουσικὴν τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, διὰ νὰ κατανοήσῃ, πῶς συγγέεται ἡ μουσικὴ περιουσία τῶν ἀντιστοιχούντων λαῶν»⁴⁾. Ὅθεν ὅχι ἀβασίμως γίνεται λόγος καὶ περὶ βαλκανικῆς μουσικῆς, βαλκανικῆς ποιήσεως, βαλκανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἐν γένει περὶ κοινοῦ βαλκανικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς γλώσσας, τὴν Ἑλληνικὴν, τὴν Ἀλβανικὴν, τὴν Ρουμανικὴν καὶ τὴν Βουλγαρικὴν, ὁ Malecki εὐρίσκει γενικοὺς κοινούς γλωσσικούς χαρακτῆρας⁵⁾, νεώτερος δὲ

* Διάλεξις γενομένη ἐν τῷ Φιλολ. Συλλόγῳ Παρνασσῷ τὴν 18ην Μαρτίου 1950, δημοσιευομένη μετὰ τινων προσθηκῶν.

1) Ὁ *Gustav Meyer* ἐν *Byz. Zeitschrift* 3, 396 λέγει: «οἱ βυζαντινοί, ὡς καὶ οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες, ὡς ἐκ τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς τῶν ἱστορίας συναπετέλεσαν μετὰ τῶν λοιπῶν ἐν τῇ Βαλκανικῇ χερσονήσῳ ἰσχυσάντων κατὰ τὸν μεσαίωνα λαῶν, ὡς καὶ μετὰ τῶν Ἀνατολικῶν, μίαν ἐνότητα». Ἐπίσης ὁ *K. Krumbacher*, αὐτ. 8, 557, τονίζει τὸ γεγονός, ὅτι «ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου μὲ τὰς ἀνατολικὰς καὶ δυτικὰς αὐτῆς ἐκτεινομένας νήσους καὶ ἓνα τμήμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συναπαρτίζουν μίαν μεγάλην πολιτιστικὴν ἐνότητα, τῆς ὁποίας τὴν μὲν ἱστορικὴν βάσιν ἀποτελεῖ τὸ βυζαντινὸν κράτος, τὸν δὲ συνεκτικὸν δεσμὸν ἡ ὀρθοδοξία». Βλ. καὶ Ἀ. Κεραμόπουλλον, *Τὶ εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι*. Ἐν Ἀθήναις 1939. σελ. 67 κέ.

2) *Josef Strzygowski*, *Balkankunst* ἐν *Revue internat. des études balcaniques*. Beograd, 1935. Ἔτ. 1, τόμ. 2 σελ. 21.

3) *E. Schneeweiss*, *Allgemeines über das Folklore auf dem Balkan* ἐν *Rev. intern. d. ét. balc.* 1, 2 σελ. 180 κέ.

4) Ἀντ. Κεραμόπουλλος, ἔνθ' ἄν. σ. 69.

5) *Atti del III Congresso internaz. d. Linguisti*, Roma 1933, σελ. 72.

γεωγράφος, ὁ Ancel, δέχεται ὅτι αἱ ἀμοιβαῖαι ἐπιδράσεις τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς κατέληξαν εἰς ἀνθρωπογεωγραφικὴν σχεδὸν ἰσοπέδωσιν ¹⁾. Οὕτω διεμορφώθη κατὰ μικρὸν ἴδιος κλάδος ἱστορικῶν σπουδῶν, ἡ Βαλκανολογία, καὶ εἰδικὰ Βαλκανικὰ Ἰνστιτοῦτα ἰδρύθησαν πρὸ τινων ἐτῶν ἐν Βελιγραδίῳ καὶ Βουκουρεστίῳ.

Δὲν ἤμποροῦσε φυσικὰ νὰ λείψῃ ἐν προκειμένῳ καὶ ἡ παραποίησης καὶ μερικοὶ συγγραφεῖς, ὡς ὁ βούλγαρος Οgnjanov, συγχέοντες σκοπίμως τὰς ἐθνότητας καὶ δημιουργοῦντες ἐν ἐθνικὸν ἀμάλγαμα ἔπλασαν καὶ «βαλκανικὴν ἡρωϊκὴν μορφὴν», τὸν Μᾶρκο Κράλιεβιτς, τὸν ὁποῖον ἀντιθέτως ἄλλοι, Σέρβοι καὶ Βούλγαροι, διεκδικοῦν καθένας, ἐκ πολιτικῶν, ὡς φαίνεται, ὑπολογισμῶν, διὰ τὸν ἴδιον αὐτοῦ λαόν ²⁾. "Ετσι καὶ σκοποὶ πολιτικοὶ καὶ διεθνιστικοὶ ἐνεφιλοχώρησαν εἰς τὰς τοιαύτας ἀντιλήψεις.

"Ολοὶ τὴν ἐνότητα ἢ τὴν ὁμοιομορφίαν εἰς τὰς ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἀποδίδουν εὐλόγως εἰς τὴν μακραίωνα αὐτῶν συμβίωσιν ὑπὸ τὴν αὐτὴν πολιτικὴν ἀσκήσιν τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Βυζαντίου κατ' ἀρχάς, τῶν Τούρκων σουλτάνων κατὰ τὸν χρόνον.

"Ολίγοι ὅμως θέτουν καὶ τὸ ἐρώτημα ποία εἶναι τὰ κοινὰ στοιχεῖα εἰς τὰς ἐκδηλώσεις αὐτὰς καὶ πόθεν προέρχονται ταῦτα. ³⁾ Με ἄλλας λέξεις, πῶς συντηρήσῃ ἡ μεγάλη αὐτὴ πολιτιστικὴ ἐνότης καὶ ποία ἡ συμβολὴ ἐκάστου τῶν βαλκανικῶν λαῶν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ βαλκανικοῦ πολιτισμοῦ; Ἐπὶ πλέον, μόνον ὁμοιότητος καὶ συμφωνίας ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν εἰς τὴν πνευματικὴν, ὕλικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν ζωὴν τῶν λαῶν αὐτῶν ἢ καὶ διαφοράς, καὶ μάλιστα ἐθνικὰς διαφοράς; καὶ ποίας ταύτας;

¹⁾ Rev. intern. d. ét. balc. 1, 1 σ. 130 κέ. Βλ. 'Α. Κεραμόπουλλον, ἐνθ. ἀν. σ. 68.

²⁾ A. Ognjanov, Die Volkslieder der Balkanslaven, Berlin 1941, σ. 27 κέ. 36.

³⁾ Τινὰ ἐκ τῶν κοινῶν στοιχείων τῆς λαογραφίας τῶν Βαλκανικῶν λαῶν, ἀναφερόμενα ἰδίᾳ εἰς τὰς δοξασίας καὶ τὰ ἔθιμα αὐτῶν, παραθέτει ὁ Schneeweiss, ἐνθ' ἀν. σελ. 181 κέ. ἀλλὰ περιορίζων χρονικῶς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ πολιτισμοῦ εἰς μόνον τὰ 500 ἔτη, καθ' ἃ οὗτοι διετέλεσαν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Τούρκων, ἀποδίδει γενικῶς τὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ λαϊκοῦ των βίου καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς πλευρὰς — πλὴν τῆς λαϊκῆς λατρείας — εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῶν Τούρκων. Ἀλλὰ ἐκ τῶν Τούρκων τοιαύτη πολιτιστικὴ ἐπίδρασις δὲν εἶναι νοητή. Οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι ἀναπτυχθέντες εἰς ἔθνος ἐν τῇ Μικρῇ Ἀσίᾳ τὸ πρῶτον καὶ εἶτα ἐν τῇ Βαλκανικῇ ἀναλώμασι κυρίως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐν αὐταῖς στοιχείου δὲν διεμόρφωσαν ἰδίον τινα πολιτισμὸν εἰμὴ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν θρησκευτικόν των βίον. Ὅσον ἀφορᾷ τοῦλάχιστον τὴν τουρκικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν οἰκοδομίαν βλ. τὸ βιβλίον μου «Ἑλληνικὴ οἰκία» σελ. 109, σμ. 2. Ἄλλο ζήτημα, ἂν οἱ Τοῦρκοι μὲ τὴν κατοικοῖκισίν των συνετέλεσαν εἰς τὴν στασιμότητα ἢ τὴν ὀπισθοδρόμησιν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βαλκανίων.

Διότι πρέπει καὶ τοῦτο νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν: οἱ διάφοροι λαοὶ δὲν εἶναι, ὡς ἄλλοτε ἐπιστεύετο, μία ὁμοιόμορφος μᾶζα ἐθνικῶς μὴ διαφοροποιημένη. Ὑπάρχουν μὲν βεβαίως εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς στοιχεῖα πρωτογόνου διανοήσεως καὶ αἰσθήσεως, τὰ ὅποια εἶναι ὅμοια, ἀπλᾶ καὶ φυσικά, καθὼς ὅμοιον, ἀπλοῦν καὶ φυσικόν, εἶναι κάθε τι τὸ πρωταρχικόν καὶ πρωτόγονον· ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν εἶναι καὶ τὰ μόνα, ἀπὸ τὰ ὅποια γνωρίζεται ἡ πνευματικὴ διάθεσις καὶ ροπὴ τῶν λαϊκῶν ὁμάδων. «Ἡ οὐτοπιστικὴ διδασκαλία, λέγει ὁ Ziegler, περὶ τῆς ὁμοιότητος παντὸς ὄντι φέρει ἀνθρωπίνην μορφήν ἐπενήργησεν ὁλεθρίως εἰς τὴν ἔρευναν τῆς λαογραφίας, καθὼς καὶ τῆς προῖστορίας». Ὅστις εἶναι πεπεισμένος περὶ τῶν πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν διαφορῶν τῶν ἀνθρωπίνων φυλῶν, αὐτὸς γνωρίζει καὶ ὅτι οἱ λαοί, καὶ μάλιστα τὰ εὐρύτερα αὐτῶν στρώματα, οὔτε ὅμοιοι μεταξὺ τῶν εἶναι ἐν τῇ ψυχικῇ τῶν συστάσει ἀνὰ τὸν πεπολιτισμένον κόσμον οὔτε πνευματικῶς στενῶς συγγενεῖς πρὸς τοὺς καθαυτὸ πρωτογόνους.

Εὐτυχῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ Λαογραφία ἀπηλλάγη ἀπὸ τὴν ξηρὰν πρωτογονολογίαν. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ ἀπλὰ στοιχεῖα πρωτογενοῦς μορφῆς ἡ Λαογραφία ἀσχολεῖται καὶ περὶ ἄλλα σπουδαιότερα εἰς αὐτὴν φαινόμενα στοιχεῖα, καὶ προηγουμένως περὶ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια προσοιδιάζουν εἰς ἕνα λαόν καὶ ἀποκαλύπτουν τὴν ψυχικὴν αὐτοῦ ἰδιομορφίαν, τὴν ἐθνικὴν τοῦ ψυχὴν. Εἶναι δὲ ἀναντίλεκτον, ὅτι αἱ δημιουργικαὶ δυνάμεις τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς εἶναι αἱ καθορίζουσαι τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἰδιάζοντος εἰς κάθε λαόν πολιτισμοῦ, τοῦ λαϊκοῦ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκ τούτου τὴν ἔρευναν δὲν ἐνδιαφέρουν μόνον αἱ ὁμοιότητες καὶ συμφωνίαι, ποὺ παρουσιάζει ὁ πολιτισμὸς τῶν Βαλκανικῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ αἱ ὑπάρχουσαι διαφοραὶ καὶ παραλλαγαί, αἱ ὅποια ἐκπηγάζουν ἐκ τῆς ψυχικῆς ἰδιοσυστάσεως ἐκάστου ἐξ αὐτῶν.

Εἶναι φανερόν, ὅτι τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι πολὺπλοκον καὶ δὲν λύεται μετὰς προσπαθείας ἑνὸς ἢ ὀλίγων μόνον ἐρευνητῶν.

Ὡς προσπάθεια λύσεως αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν βαλκανικῶν χωρῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ συγκριτικὴ μελέτη, τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησα εἰς τὸ βιβλίον μου «Ἡ Ἑλληνικὴ Οἰκία. Ἱστορικὴ αὐτῆς ἐξέλιξις καὶ σχέσις πρὸς τὴν οἰκοδομίαν τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς». Ἐκεῖ ἀπέδειξα, ὡς νομίζω, ὅτι τὰ σπίτια τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰ συστατικά των μέρη διαφέρουν οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν καθαυτὴν σλαβικὴν οἰκίαν καὶ ὅτι ὅλη ἡ ἐξέλιξις, τὴν ὁποίαν ταῦτα παρουσιάζουν, συντελέσθη ἐπὶ βαλκανικοῦ ἐδάφους ἐξ ἐπιδράσεως τῶν μορφῶν τῆς οἰκοδομίας, ποὺ ὑπῆρχον πρὸ τῆς καθόδου τῶν Σλάβων εἰς τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον.

Καὶ τὸ αὐτὸ ἰσχύει ὑπὸ ἄλλην ἔποψιν καὶ διὰ τὰς οἰκήσεις τῶν Ἀλβανῶν

Ἐάν ἐξαίρεσωμεν δηλαδή τὰς ἀπλᾶς, πρωτογόνους μορφὰς τῆς ἀλβανικῆς κατοικίας, αἱ ὅποίαι, ὥς εἶναι πιθανόν, ἀνήκουν εἰς παμπалаίαις οἰκιστικὰς καὶ οἰκοδομικὰς συνηθείας, κληροδοτηθεῖσας εἰς τοὺς Ἀλβανούς παρὰ τῶν ἀρχαίων Ἰλλυριῶν καὶ Θρακῶν, οἱ λοιποὶ σύνθετοι τύποι οἰκήσεως, καὶ μάλιστα αἱ διώροφοι πρόστυλοι οἰκίαι, ὥς ἐξειλίχθησαν μετὰ τὴν ποικίλῃν διαμόρφωσιν τοῦ προστύλου, καθὼς καὶ τὸ σύστημα τῶν ὑψηλῶν πυργοειδῶν οἰκήσεων, εἶναι ἐπεΐσακτοι εἰς τὴν Ἀλβανίαν. Λόγοι δὲ ὅχι μόνον τεχνικῆς καὶ ἐξελικτικῆς μορφῆς, ἀλλὰ καὶ γεωγραφικῶν καὶ ἱστορικῶν σχέσεων, πείθουν, ὅτι ἡ πρόοδος αὕτη εἰς τὴν οἰκοδομικὴν τῆς Ἀλβανίας ὀφείλεται εἰς τὴν δρᾶσιν τῶν Ἑπειρωτῶν καὶ Μακεδόνων μαστόρων, οἱ ὅποιοι μετὰ τὴν ἐκ παλαιᾶς παραδόσεως κληρονομηθεῖσαν τέχνην τῶν εἰσήγαγον καὶ εἰς τὴν Ἀλβανίαν μορφὰς τῆς οἰκήσεως συνθετωτέρας καὶ τελειοτέρας, ἔκτισαν διατρέχοντες ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν τὴν Ἀλβανίαν καὶ ἐδίδαξαν τὴν οἰκοδομίαν τοὺς Ἀλβανούς, καθὼς καὶ τοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς.

Δὲν προτίθεται νὰ πραγματευθῇ γενικῶς περὶ τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ βαλκανικοῦ πολιτισμοῦ, ἀφοῦ αἱ ἐπὶ μέρους ἐργασίαι, πρὸς αὐτὴν αἰτιολογία διὰ τὴν γενικὴν παρουσίαν τοῦ προβλήματος, λείπουν. Ὁ ἀσχολεῖται μόνον μετὰ τὰ ζητήματα, πὺν παρουσιάζει ἡ δημόδια ποιήσις τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Πρῶτος, ὁ Wilhelm Müller, ὁ γερμανὸς μεταφραστὴς τῶν ἐλληνικῶν τραγουδιῶν τῆς συλλογῆς Fauriel, ἐπέστησε τὴν προσοχὴν τῶν λογίων εἰς τὰς ὁμοιότητας μετὰ ἐλληνικῆς καὶ σερβικῆς ποιήσεως.

Ἀκολουθῶν ὁ Gustav Meyer, ἐπιστῆτης μελετητὴς τῶν βαλκανικῶν γλωσσῶν καὶ τῆς λαογραφίας, διετύπωσε τὸ 1882 τὴν ἀξίωσιν μιᾶς εἰδικῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης. «Οἱ διάφοροι, λέγει, ἐν τῇ Βαλκανικῇ χερσονήσῳ παρ' ἀλλήλους οἰκοῦντες λαοί, οἱ Σέρβοι, οἱ Βούλγαροι, οἱ Ἀλβανοὶ καὶ οἱ Ἕλληνες, ἀπολαύουν μιᾶς πολὺ πλουσίας δημώδους ποιήσεως. Ἰδίᾳ τὸ δημοτικὸν ἔπος ἐμφανίζεται παρ' αὐτοῖς ἐξόχως καλλιεργημένον». Καὶ ἐπιλέγει: «Εἶναι ζήτημα, πὺν ἐνδιαφέρει ὅλως ἰδιαιτέρως τὴν Κοινωνικὴν Ψυχολογίαν, ν' ἀναζητήσωμεν καὶ καθορίσωμεν τὰ κοινὰ στοιχεῖα, πὺν προσιδιᾶζουν εἰς τὰ τραγούδια τῶν τεσσάρων τούτων λαῶν»¹⁾. Δὲν εἶχε, βλέπετε, ἀκόμη τότε ἡ Ἐπιστήμη «ἀνακαλύψει» διὰ τοῦ Georg Weigand ἐκ μόνης τῆς γλωσσικῆς τῶν αὐτοτελείας τοὺς Κουτσοβλάχους ἢ Ἀρομουνούς ὥς πέμπτην, χωριστὴν λαϊκὴν ὁμάδα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χερσονήσον!

Εἴκοσιν ἔτη μετὰ τὸ ἄρθρον τοῦ Gustav Meyer ὁ γερμανὸς Βυζαντινολόγος Κάρολος Dieterich ἀφιέρωσε διεξοδικὴν μελέτην εἰς τὴν ἐρευναν αὐτήν, προσπαθῆσας ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν ἀξίωσιν, τὴν διατυπωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Meyer. Δὲν

¹⁾ G. Meyer, *Essais und Studien zur Sprachgeschichte u. Volkskunde* 1, 79 κέ.

ἤρκεσθη μάλιστα εἰς τὴν ἀπλὴν κατάδειξιν τῶν κοινῶν στοιχείων, ποὺ παρουσιάζει ἡ ποίησις τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἀλλ' ἐζήτησεν, ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατόν, καὶ νὰ καθορίσῃ τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν καὶ ν' ἀνεύρῃ τὰς πηγὰς, τὰς ρίζας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀναδίδονται οἱ χυμοί, ποὺ τρέφουν καὶ ζωογονοῦν τὴν ποίησιν εἰς τὰ βουνὰ καὶ τοὺς κάμπους τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου¹⁾.

Ἡ μελέτη τοῦ μακαρίτου Dieterich δὲν ἔτυχε τῆς δεούσης προσοχῆς παρ' ἡμῖν οὐδ' εὗρε συνεχιστάς, μολονότι κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους αἱ συγκριτικαὶ μελέται ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς δημώδους φιλολογίας ἐπετέλεσαν μεγάλας προόδους. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὸ ὕλικόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ Dieterich ἐστήριξε τὰς παρατηρήσεις του, περιορίζετο εἰς μεταφράσεις μεμονωμένων ἐκλογῶν ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς τῆς ποιήσεως τῶν βαλκανικῶν λαῶν²⁾, ἐνῶ ἡ ἔρευνα ἐπὶ θεμάτων παρομοίας φύσεως ἀπαιτεῖ πλούσιον καὶ διεξοδικὸν συγκριτικὸν ὕλικόν, διὰ νὰ εἶναι τὰ πορίσματα αὐτῆς ἀσφαλῆ καὶ ἀπηκριβωμένα. Ἀλλ' ἡ ἐργασία τοῦ Dieterich ἀποτελεῖ τὴν πρώτην φιλολογικὴν προσπάθειαν συγκριτικῆς ἐξετάσεως τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ παρὰ τὰ μειονεκτήματά της ἀξίζει νὰ γίνῃ ἐδῶ σύντομος περὶ αὐτῆς λόγος.

Ἐν πρώτοις ἡ ὁμοιότης τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἐμφαίνεται, κατὰ τὸν Dieterich, σαφῶς εἰς τὸν τρόπον τῆς ἀντιλήψεως τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς καὶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν αὐτῆς ἐν τῇ ποίησει. Ζωοποιήσις τῆς φύσεως καὶ ἀνθρωπομορφισμός, συνομιλίας φυτῶν καὶ ζώων πρὸς τὸν σκοπὸν ἀλληγορικῆς αἰσθητοποιήσεως ἀνθρωπίνων σχέσεων, εἶναι κοινὰ εἰς τὰ νοτιοσλαβικά, ὡς καὶ τὰ νεοελληνικά ἔσματα, ἐνῶ τὸ μεγαλειῶδες «μάλωμα» τῶν βουνῶν εἶναι μᾶλλον ἴδιον τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς. Ἰδίᾳ ἡ συμμετοχὴ τῶν ζώων εἰς τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς δημώδους ποιήσεως τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Χρησιμοποιεῖται εἰς πάντοτε νέας, σχεδὸν ἀνεξαντλήτους παραλλαγὰς· εἰς ὅλας τὰς δυνατὰς περιστάσεις εἰσάγονται ζῶα ὡς ἐμπιστευμένοι φίλοι, ὡς ἀγγελιαφόροι, ὡς σύμβουλοι, ὡς πρότυπα εὐγενῶν πράξεων, ἀλλὰ καὶ ὡς προδότηι μυστικῶν. Συνη-

¹⁾ K. Dieterich, Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen. Ein Beitrag zur vergleichenden Volkskunde (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, τόμ. 12 (1902) 145-155, 272-291, 403-415).

²⁾ Αἱ ἐκλογαὶ τραγουδιῶν, ποὺ ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὴν μελέτην του ὁ Dieterich, εἶναι *Talvj*, Volkslieder der Serben, Leipzig 1853. *Ad. Strauss*, Bulgarische Volksdichtung, Wien u. Leipzig 1895. *G. Rosen*, Bulgarische Volksdichtungen, Leipzig 1879. *G. Weigand*, Die Aromunen, Leipzig 1894. *Herrmann Lübke*, Neugriechische Volks- u. Liebeslieder in deutscher Nachdichtung 1895. Μόνον διὰ τὰ ἑλληνικά τραγούδια ἐχρησιμοποίησε πλὴν τῆς ἐκλογῆς τοῦ Lübke καὶ κείμενα εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

θέστατα ιδίως χρησιμοποιούνται πουλιά, κατὰ τὸ πλεῖστον γεράκια, ὡς ἀγγελιαφόροι. Εἰς τὰς ἀποστολὰς αὐτὰς συχνὰ ὁ ἀποθνήσκων ἥρωας καλεῖ τὸ πουλί νὰ φάγῃ ἀπὸ τὸ σῶμα του, διὰ νὰ πάρῃ δύναμιν:

«Φάγε καὶ σύ, καλὸ πουλί, ἀπ' ἀντρειωμένου πλάτες,
νὰ κάμῃς πῆχυν τὸ φτερό καὶ πιθαμὴ τὸ νύχι».

Ἡ παράστασις αὕτη, ἡ τόσον ἰδιότυπος, ἀπαντᾷ ὁμοίως εἰς σερβικὰ καὶ βουλγαρικὰ τραγούδια, ἀλλὰ πρέπει, κατὰ τὸν Dieterich, νὰ σχετισθῇ μὲ ἑτέραν ὅλως ὁμοίαν ἀντίληψιν, ἀπαντῶσαν εἰς ἄλλα ἑλληνικὰ τραγούδια, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκεῖνος ποὺ τρώγει ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ ἥρωος καὶ πίνει ἀπὸ τὰ μάτια του εἶναι ὁ Χάρος. Εἰς ἓνα μάλιστα ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ θανάτου τοῦ Διγενῆ ὁ Χάρος, ἀφοῦ δὲν ἠμπόρεσε νὰ καταβάλλῃ τὸν ἥρωα εἰς τὴν πάλιν,

χρυσὸς ἀτὸς ἐγίνηκε πάνω στὴν κεφαλὴν του,
καὶ ἔσκαπτε μὲ τὸ νύχιν του νὰ βιάλῃ τὴν ψυχὴν του. (Κέπε.).

Ἐπίσης διάλογοι, ὅπου τὰ πουλιά ἐκφράζουν τὰς γνώμας των περὶ τῶν ἀνθρώπων ἢ ἀνταλλάσσουν τὰς εἰδήσεις των περὶ τῆς τύχης τῶν ἡρώων, εἶναι ἔξ ἴσου προσφιλεῖς εἰς τοὺς Ἕλληνας, τοὺς Ἀλβανοὺς καὶ τοὺς Σέρβους. Εἰς τὸ τραγούδι π.χ. τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ ἀπὸ τὴν ὁμίλιαν τῶν πουλιῶν ἡ Ἀρετὴ ἀντιλαμβάνεται τὴν τραγικὴν μοῖραν τοῦ ἀδελφοῦ της καὶ εἰς τὸ τραγούδι τῆς αἰχμαλώτου γυναικὸς πουλί πάλιν ἐκφράζει τὴν φρίκην τοῦ «ποχὲ ἀδερφὸς τὴν ἀδερφή στὸν κόρφο του κλεισμένη».

Ὅμοιως εἰς ἓνα σερβικὸ τραγούδι οἱ κορυδαλλοί, βλέποντας ἓνα ἐρωτικὸ ζευγάρι κάτω ἀπὸ ἓνα δέντρο, θαυμάζουν τὴν ὁμορφιὰ τῶν δύο νέων καὶ εἰς ἓνα ἄλβανικὸ ἀπὸ τὴν φλυαρίαν δύο πουλιῶν, ποὺ κάθονται ἀντικρυστά, πληροφοροῦμεθα τὴν ἀπαγωγὴν μιᾶς κόρης ἀπὸ κάποιον Τοῦρκον.

Πόσον συχνὰ καὶ εἰς τὰ κλέφτικὰ μας τραγούδια δύο ἢ τρία πουλιά εἰσάγονται συνομιλοῦντα, διὰ νὰ κάμουν γνωστὴν τὴν τύχην τῶν ἡρώων, εἶναι περιττὸν νὰ εἴπω. Προφανῶς μὲ τὴν διαλογικὴν αὐτὴν μορφήν τῆς ὁμιλίας τῶν πουλιῶν ἀποσκοπεῖται μία ὑψηλὴ δραματικὴ ἐνέργεια, ὅσον καὶ ἂν παρουσιάζεται αὕτη τυπικὴ καὶ μονότονος.

Ὅμοία στενὴ σχέσις ὑφίσταται καὶ μεταξὺ τοῦ πολεμιστοῦ καὶ τοῦ πολεμικοῦ τοῦ ἵππου. Τὸ ἄλογον εἶναι ὁ πιστὸς καὶ ἀχώριστος σύντροφος εἰς τὴν νίκην ἢ τὴν θανάην. Ἡ τρυφερότης πρὸς τὸ ἄλογον ἐπεκτείνεται καὶ εἰς αὐτὴν τὴν σύζυγον τοῦ ἥρωος, ἡ ὁποία παραθαρρύνει τὸ ἄλογον τοῦ συζύγου της εἰς τὸν προκείμενον ἀγῶνα σχεδὸν μὲ τὰ ἴδια λόγια εἰς ἑλληνικὸν καὶ ἄλβανικὸν ᾄσμα καὶ τοῦ ὑπόκειται πλουσίαν ἀμοιβὴν ἐν περιπτώσει νίκης, ὅπως καὶ εἰς τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ.

Καὶ δὲν θέτει μόνον ἡ φύσις τὰ δημιουργήματά της προθύμως εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ἐξασκεῖ ἐπὶ τῆς φύσεως συνειδητὴν ἢ ἀσυνείδητον ἐπίδρασιν εἴτε ἀπευθυνόμενος πρὸς αὐτήν, διὰ νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν εὐνοϊάν της, εἴτε ἐπηρεάζων μὲ τὴν τύχην του τὴν νεκρὰν φύσιν. Ἐρωτήσεις καὶ προσφωνήσεις πρὸς τὴν ἄψυχον φύσιν, τὸν ἥλιον καὶ τὰ ἄστρα, τὰ βουνὰ καὶ τὰ δένδρα, τὴν θάλασσαν καὶ τοὺς ποταμούς, ἐρωτήματα ἀκόμη καὶ πρὸς τὸν «καθρέφτη» εἶναι συνήθη εἰς τὴν ποίησιν τῶν βαλκανικῶν λαῶν καὶ ἀφορμὴ πρὸς τοῦτο εἶναι συνήθως πόνοι καὶ πόθοι τῆς καρδιάς. Ἄλλ' ἰδιομορφία τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἁλβανικῆς ποιήσεως, ἐκδηλουμένη καὶ εἰς τὰ τραγούδια τῶν σλαβοφώνων τῆς Μακεδονίας, εἶναι τὸ ὅτι ἡ ἄψυχος φύσις εἶναι τόσον βαθέως ἐμψυχωμένη, ὥστε ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην τύχην, ἰδίᾳ εἰς θλιβερὰς περιστάσεις, εἰς τρόπον, ὥστε ν' ἁλλοιώνεται καὶ νὰ μεταβάλλεται ἡ συνήθης αὐτῆς ὄψις. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς αἰσθηματικῆς ἐμψυχώσεως τῆς φύσεως παρουσιάζεται μόνον εἰς τὴν δημώδη ποίησιν τοῦ νοτίου τμήματος τῆς χερσονήσου, ὅχι δὲ καὶ εἰς τὴν σερβικὴν, ὁ Dieterich εὗρισκει καὶ ἐδῶ ἓνα τεκμήριον ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως, διότι ἡ συμπάθεια αὐτῇ τῆς φύσεως πρὸς τὸν ἄνθρωπον εἶναι αἰσθημα γνησίως ἑλληνικὸν καὶ ἀνάγεται ὅχι εἰς τὴν κλασσικὴν, ἀλλ' εἰς τὴν μεταγενέστεραν ἑλληνικὴν, τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Τῷ ὄντι εἰς τὸ εἰδωλειακόν, αἰσθηματικόν πάθος τῶν Ἑλλήνων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς «ἐφαίνετο ὡς νὰ κλαίῃ καὶ αὐτὴ ἡ φύσις, συμπάσχουσα, ὡς ὁ Rohde λέγει, μὲ τὴν βασανισμένην ἀνθρωπίνην ψυχὴν».

Ἐνα αἰσθημα, πηγάζον ὁμοίως ἐξ ἐσωτέρας αἰσθήσεως πρὸς τὰ θέλητρα τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖον ἤμπορε νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐπιθυμία τοῦ τάφου, εὗρσκεται ὡσαύτως ἐκπεφρασμένον εἰς τὴν ποίησιν ὄλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Εἶναι μία κατηγορία ἁσμάτων, ὅπου κατὰ ὅλως ἀπλοῖκόν τρόπον οἱ τρόμοι τοῦ θανάτου ἀποσκορακίζονται μὲ μόνην τὴν δύναμιν, ποὺ δίδει ἡ χαρὰ διὰ τὴν ἀπόλαυσιν τῆς φύσεως, χαρὰ ποὺ συνεχίζεται καὶ πέραν τῆς παρούσης ζωῆς χωρὶς τὴν μεσολάβησιν καμιάς μεταφυσικῆς θεωρίας.

Ὡραιότατα τὸ αἰσθημα αὐτὸ τῆς ζωῆς ἐν τῷ θανάτῳ ἐκφράζεται εἰς τὰ ἑλληνικὰ τραγούδια μὲ τὴν «ἀδάκρυτη καὶ ἀστέναχτη» παραγγελία τοῦ Δήμου πρὸς τὰ παλληκάρια του :

*Κάμετε τὸ κιβούρι μου πλατύ, ψηλὸ νὰ γένη,
νὰ στέκω ὀρθὸς νὰ πολεμῶ καὶ δίπλα νὰ γεμίζω·
κι ἀπὸ τὸ μέρος τὸ δεξιὸ ἀφήστε παραθύρι,
τὰ χελιδόνια νὰ ἔρχωνται, τὴν ἄνοιξη νὰ φέρουν
καὶ τ' ἀηδόνια τὸν καλὸ Μάη νὰ μὲ μαθαίνουν.*

Καὶ ἡ λατρεία αὐτὴ πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν ζωὴν ἐξεφράσθη ὁμοίως καὶ εἰς ἄλλα μας τραγούδια καὶ μοιρολόγια, ἰδίᾳ ὡς πόθος κόρης :

*Μάννα μου, νὰ μὲ θάψετε σὲ πράσινο λειβάδι·
δεξιὰ μεριὰ ν' ἀφήσετε ἓνα παραθυράκι,
νὰ μπαίνει ὁ ἥλιος τὸ πρωῒ, δροσιὰ τὸ μεσημέρι
καὶ τὸ ἡλιοβασίλεμα νὰ μπαίνει τὸ πουλί μου...*

Εἰς ἓνα τραγούδι τῶν Σλαβοφώνων τῆς Μακεδονίας τὰ παράθυρα εἶναι τέσσαρα: Τὸ πρῶτο γιὰ τὸν ἥλιο, τὸ δεύτερον γιὰ τὸν καθαρὸν ἀέρα, τὸ τρίτο γιὰ τὴ δροσιὰ καὶ τὸ τέταρτο γιὰ τὰ κορίτσια, πού πάνε στὴ βρύση, γιὰ νὰ φωνάζουν τὴ φιλαινάδα τους νὰ πάη κι αὐτὴ μαζί τους.

Εἰς ἄλλο ὅμως τραγούδι τῶν Σλαβοφώνων τῆς Μακεδονίας, καθὼς καὶ εἰς ἓνα σερβικό, τὸ μνήμα χτίζεται μὲν κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς κόρης μακρὸν καὶ πλατὺ, ἀλλὰ τὰ παράθυρα λείπουν καὶ στὰ πόδια τῆς νεκρᾶς τὸ τραγούδι τοποθετεῖ μιὰ βρύση, πού ποτίζει ἓνα κηπάκι, γιὰ νὰ μποροῦν τὰ κορίτσια νὰ παίρνουν ἐκεῖ νερὸ καὶ νὰ στολίζονται μὲ λουλουδιὰ.

Εἰς τὸ τελευταῖον αὐτὸ τραγούδι ἡ ἐπιθυμία τῆς κόρης ἀφορᾷ εἰς ἄλλα πρόσωπα, εἶναι τρόπον τινὰ ἀνιδιοτελής· εἰς τὰ δύο προηγούμενα ἀφορᾷ εἰς τὸ ἴδιον αὐτῆς πρόσωπον, εἶναι ἐγωϊστική. Εἰς ἐκεῖνα ἡ θαυμένη λογίζεται νεκρά, εἰς ταῦτα ζωντανή. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐκδοχὴ ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς. Ὅθεν τὰ ἑλληνικὰ ἄσματα πρέπει, κατὰ τὸν Dieterich, νὰ θεωρήσωμεν καὶ ἐδῶ πάλιν ὡς τὰ ἀρχικά· «μόνον ἐν τῇ προϋποθέσει, ὅτι λαμβάνει χώραν μία ἐπέκεινα ζωῆ, ἔχει νόημα ἡ ἐπιθυμία διὰ τὸ φτειάξιμο τοῦ τάφου».

Ὅπως δ' ἡ σχέσις τῶν ἀνθρώπων τῆς χερσονήσου μας πρὸς τὴν φύσιν, ἔτσι καὶ ἡ ἴδια των ζωή, καὶ μάλιστα ὡς ἐκδηλώνεται αὕτη εἰς τὸν ἐρωτικὸν καὶ οἰκογενειακὸν βίον, παρουσιάζει κοινὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἐξηγοῦνται ἐπίσης ἀπὸ τὰς κοινὰς εἰς αὐτοὺς πολιτιστικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀντιλήψεις. «Ὁ βίος τῶν γυναικῶν, λέγει ὁ Dieterich, εἰς τὰ Βαλκάνια εἶναι κλειστός, ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι ἀπλῶς ἀποτέλεσμα κοινωνικῆς συνθήκης, τὸ δὲ πάθος τῶν μεσημβρινῶν λαῶν εὐρίσκεται εἰς ὁξυτέραν ἀντίθεσιν πρὸς αὐτό, ἐπόμενον εἶναι ἡ μυστικότης εἰς τὸν ἐρωτικὸν βίον νὰ διαδραματίζῃ παρ' αὐτοῖς πολὺ μεγαλύτερον ρόλον ἢ παρὰ τοῖς ἄλλοις Εὐρωπαίοις. Αἱ συνεντεύξεις τῶν ἐραστῶν μόνον εἰς τὸ κρυπτὸν ἡμποροῦν νὰ λαμβάνουν χώραν, ὅπου μόνον ἡ φύσις παραμονεύει ὡς μάρτυς. Ἀλλὰ καὶ πρὸ αὐτῆς ὁ ἀγωνιῶν ἔρως δὲν εἶναι ἀσφαλὴς καὶ ἔτσι ὁ ἀπηγορευμένος ἐκεῖνος χαρακτὴρ τῆς ἐρωτικῆς συνεντεύξεως ὁμοῦ μὲ τὸ εὐδιέγερτον, ζωντανὸν αἶσθημα τῆς φύσεως

τῶν λαῶν τούτων παρήγαγε μίαν σειρὰν τραγουδιῶν, τὰ ὅποια ὡς ἀντικείμενον ἔχουν τὴν προδοσίαν τῆς ἀγάπης ὑπὸ τῆς φύσεως.

Μὲ τολμηρὰν φαντασίαν ὁλόκληρος ἡ περιβάλλουσα νεκρὰ φύσις γίνεται μία ἄλυσις ἀπὸ προδότας. Εἶναι γνωστὸν τὸ ὡραῖον τραγοῦδι τῶν ἐρωτευμένων :

*Κόρη, ὄντας ἐφιλειόμασταν, νύχτᾳ ἦταν, ποιὸς μᾶς εἶδε ;
— Μᾶς εἶδε ἡ νύχτα κ' ἡ αὐγή, τ' ἄστρο καὶ τὸ φεγγάρι,
καὶ τ' ἄστρον ἐχαμήλωσε, τῆς θάλασσας τὸ εἶπε·
θάλασσα τό εἶπε τοῦ κουπιοῦ καὶ τὸ κουπὶ τοῦ ναύτη
κι ὁ ναύτης τὸ τραγοῦδῃσε σ' ὅλην τὴν οἰκουμένην.*

Εἰς τὸ σερβικὸ τραγοῦδι τὸ θέμα ἀναπτύσσεται σύμφωνα μὲ τὴν φύσιν τῆς σερβικῆς γῆς· ἀντὶ φεγγαριῶν - θάλασσας - κουπιῶν - ναύτη τὴν προδοσίαν ἐδῶ ἐνεργοῦν· λευβάδι - ἀγέλη - βοσκὸς - διαβάτης, ἀλλ' εἰς τὴν ἄλυσιν αὐτὴν κατόπιν προστίθενται : ναύτης - καράβι - νερὸ - ἡ μάννα τοῦ κοράσιου. Τὸ ὕγρον δηλαδὴ στοιχεῖον ὑπαισιῆλθεν ἀργότερα κατὰ ὅλως ἀσαφὲς τρόπον εἰς τὸ σερβικὸ τραγοῦδι, προφανῶς ἀπὸ παρανόησιν ἑλληνικῶν τραγουδιῶν.

Θὰ ἤμποροῦσεν ἐδῶ ν' ἀντίστη κανεὶς, διὰ αὐτὰ καὶ ἄλλαι ἀκούη, ὁμοιώτητες ἀφορρὸν εἰς ἐπιμέρους στοιχεῖα καὶ μοτίβα, τὰ ὅποια δυνατόν νὰ εὐρίσκωνται εἰς τὴν ποίησιν καὶ ἄλλων λαῶν, ἀποτελοῦντα στοιχεῖα ἢ μοτίβα μιᾶς κοινῆς πρωτογόνου λαϊκῆς ποιήσεως. Δι' αὐτὸ καὶ νεώτεροι ἐρευνῆται, ὡς ὁ John Meier, ὁ βαθύτερος γνώστης τῆς δημῳδούς ευρωπαϊκῆς ποιήσεως τὴν ἐρευνᾶν διὰ τὴν διαπίστωσιν τῶν κοινῶν στοιχείων εἰς τὴν ποίησιν διαφορῶν λαῶν καὶ τὸν καθορισμὸν τῆς προελεύσεως αὐτῶν περιορίζουν εἰς σύνολα ἀπηρτισμένα ἢ εἰς μοτίβα ἀποτελοῦντα τὴν κεντρικὴν ὑπόθεσιν ἢ τὸ κύριον θέμα ἑνὸς ἔσματος¹⁾. Καὶ ἔσματα ὅμως μὲ τὴν αὐτὴν βασικὴν ὑπόθεσιν δὲν λείπουν ἀπὸ τὴν δημῳδὴ ποίησιν τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Τέτοιο εἶναι π.χ. τὸ τραγοῦδι τῆς Λυγερῆς καὶ τοῦ Χάρου, τῆς Λυγερῆς ποῦ

*«κανχίστηκε πὼς Χάρο δὲν φοβᾶται,
γιατὶ ἔχει τοὺς ἐννιά ἀδελφούς, τοὺς κασιτροπολεμίτες.
Κι ὁ Χάρος ὅπου τ' ἄκουσε πολὺν τοῦ βαρυφάνη·
μαῦρο πουλάκι γίνηκε κ' ἐλάβωσε τὴν κόρη
μέσ' στὸ λιανὸ τὸ δάχτυλο πού 'χε τὴν ἀρραβῶνα».*

¹⁾ J. Meier, Volksliedwanderung und Volksliedforschung ἐν Archiv für Literatur und Volksdichtung, τ. I (1949) σ. 179.

Ἡ κόρη πεθαίνει, ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος ἔρχεται μὲ μεγάλο ψῖκι νὰ πάρη τὴ νύφη. Σὰν ἔμαθε τὸ κακὸ πὺν τὸν βοῆκε

«σκύφτει, φιλεῖ γλυκὰ γλυκὰ, γλυκὰ τὴν ἀγκαλιάζει,
χρυσὸ μαχαῖρι νῆβγαλε νάπ' ἀργυρὸ φηκάρι
ψηλὰ ψηλὰ τὸ σήκωσε καὶ στήν καρδιά τὸ χώνει.
Ἐκεῖ πὺν θάψανε τὸ νιὸ φύτρωσε κυπαρίσσι
κ' ἐκεῖ πὺν θάψανε τὴ νιὰ ἐβγῆκε καλαμιῶνα.
Λυγογυρίζει ἡ καλαμιὰ, σκύφτει τὸ κυπαρίσσι.
Κι ἔνα πουλὶ κελάδαε, σ' ἄλλο πουλὶ ξηγειῶνταν.
Γιὰ δὲς τα τὰ κακόμοιρα, τὰ πολυγαπημένα,
δὲ φιληθῆκαν ζωντανά, φιλειοῦνται πεθαμένα.

Τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ μᾶς ἦσαν τὸ 1938 γνωσταὶ 142 παραλλαγαί, προερχόμεναι ἀπὸ ὅλας τὰς χώρας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τὸν Πόντον καὶ τὴν Καππαδοκίαν πρὸς ἀνατολὰς, ἕως τὴν Κέρκυραν καὶ τὴν Ζάκυνθον πρὸς δυσμὰς καὶ ἀπὸ τὴν Κύπρον καὶ Κρήτην ἕως τὴν Πάριον καὶ τὴν βόρειον Θράκην.

Τὸ ἴδιον τραγούδι μὲ τὴν ἴδιαν ὑπόθεσιν εὐρίσκειται εἰς 7 μὲν παραλλαγὰς εἰς τὴν Βουλγαρίαν, εἰς 5 δὲ εἰς τὴν Κροατίαν καὶ εἰς 3 παραλλαγὰς εἰς τὴν Σλοβενίαν. Ἦτοι 15 παραλλαγὰι σλαβικαὶ ἐναντί 142 ἑλληνικῶν, αἱ ὁποῖαι ἔκτοτε ἠυξήθησαν εἰς 170. Ὑπάρχουν καὶ 8 παραλλαγὰι τοῦ ᾠσματος εἰς γερμανικὴν γλῶσσαν καὶ δι' αὐτὸ περιελήφθη τοῦτο εἰς τὸ Corpus τῶν γερμανικῶν τραγουδιῶν, τὰ Deutsche Volkslieder πὺν ἐκδίδει τὸ Deutsches Volksliedarchiv τοῦ Freiburg ὑπὸ τὴν σοφὴν διεύθυνσιν τοῦ John Meier. Ἐκεῖ, εἰς τὸν 2ον τόμον, σελ. 219—240, ἐρευνᾶται κατὰ ὑποδειγματικὸν τρόπον ἡ ὅλη παράδοσις τῶν κειμένων καὶ τῶν μελωδιῶν καὶ ἐκ τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως ἀποδεικνύεται ὅτι πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ᾠσματος καὶ ὅτι πατρίς τοῦ ἀρχικοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ἡ Ἑλλὰς τῶν πρωτῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. «Πλασθὲν τὸ ᾠσμα, λέγεται ἐκεῖ, ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος διεδόθη εἰς ὅλας τὰς χώρας ὅπου λαλεῖται ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ κατόπιν ἀπὸ ἐδῶ ἐξεχύθη ἐν ᾠματικῇ μάλιστα μορφῇ εἰς ὀγκώδη κύματα πρὸς βορρᾶν καὶ κατέκλυσε τὴν Βουλγαρίαν, Κροατίαν καὶ Σλοβενίαν διὰ τῶν δύο τελευταίων χωρῶν ἔφθασε καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν γλωσσικὴν νησίδα Gottschee, καθὼς καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Κάτω Δουνάβεως καὶ τῶν Σουδητῶν ὀρέων καὶ πιθανῶς καὶ εἰς ἄλλας γερμανικὰς περιοχὰς εἰς τὰ δυτικὰ μεθόρια τοῦ Σλαβισμοῦ (Σιλεσίαν, Lausitz)». Καὶ τὴν ἑλληνικὴν προέλευσιν τοῦ ᾠσματος ἐπιβεβαιοῖ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν μελωδιῶν, ἀφοῦ οἱ τόνοι τοῦ ἑλληνικοῦ τραγουδιοῦ ἀνευρίσκονται εἰς τὸ γερμανικὸν τραγούδι τῆς Gottschee.

Ὅμοιως διαδεδομένα εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς εἶναι καὶ ἄλλα ἄσματα, ὡς τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ, τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας, τῆς Ἡροῦς καὶ τοῦ Λεάνδρου. Καὶ τὰ ἄσματα αὐτὰ ἐξήτασεν ὁ K. Dieterich, ἀναλύσας δὲ τὴν ὑπόθεσιν, ἣ ὁποία ὑπόκειται εἰς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν, εὗρεν ἐκ λόγων ἐσωτερικῆς αἰτιολογίσεως τοῦ μύθου ἀρτιωτέρας τὰς ἐλληνικὰς συνθέσεις καὶ κατέδειξε τὴν ἐλληνικὴν τῶν ἁσμάτων καταγωγὴν. Συγχρόνως ὅμως διεπίστωσε καὶ διαφορὰς εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὴν σύνθεσιν αὐτῶν, ὀφειλομένας προφανῶς εἰς διαφορὰς τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν χαρακτήρων τῶν καθ' ἕκαστον βαλκανικῶν λαῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἐξέτασις, ὡς λέγει, ἐνέχει καὶ ψυχολογικὸν ἐνδιαφέρον. Εἰς τὴν διαπίστωσιν δ' αὐτὴν ἤχθη καὶ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν κύκλων παραστάσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἐνσαρκώνονται αἱ ἰδέαι περὶ δυνάμεων τῆς φύσεως καὶ τῆς μοίρας. Εἶναι δὲ λίαν χαρακτηριστικόν, ὅτι αἱ δυνάμεις τοῦ σκότους, καθὼς καὶ μορφαὶ ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ παραμυθιοῦ, ἔδωσαν παρὰ τοῖς Σλάβοις τὴν ὕλην εἰς συνθέσεις ποιητικὰς, ὥστε τὰ ἄσματα τῶν Σέρβων καὶ τῶν Βουλγάρων γέμουν ἐξωτερικῶν δαιμονίων καὶ ὅ,τι παρ' ἡμῖν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς διευπλώθη εἰς παραδόσεις καὶ παραμύθια, τοῦτο παρ' ἐκείνοις ἀπέτέλεσε θέμα ποιητικῆς ἐπεξεργασίας.

Διὰ τὴν συμπληρώσιν τέλους τὴν προβαλλομένην πρὸς ἡμῶν εἰκόνα, ὁ Dieterich ἐσκατογράφησε μὲ ὀλίγας ἀδράς γραμμὰς τὴν μορφολογικὴν ἐνότητα ἐν τῇ λαϊκῇ ποιήσει τῶν Βαλκανίων, ὡς αὕτη ἐκδηλώνεται εἰς τὰ ἐσωτερικὰ μέσα ἐκφράσεως, τὰς εἰκόνας καὶ τὰ σχήματα τοῦ λόγου, ὡς καὶ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς μορφὰς τῆς ἐκφράσεως, τὸ μέτρον καὶ τὴν μελωδίαν.

Θὰ παραλείψω τὸν λόγον περὶ τῶν ἀλληγοριῶν καὶ τῶν παρομοιώσεων, τῶν παραβολῶν καὶ μεταφορῶν, τῶν ἐπαναλήψεων καὶ τῶν ἄλλων σχημάτων, ποὺ παρουσιάζει ἡ δημοτικὴ ποίησις Ἑλλήνων, Ἀλβανῶν, Σέρβων καὶ Βουλγάρων. Θὰ σημειώσω μόνον τὴν συμφωνίαν, ποὺ παρατηρεῖται εἰς τὴν στιχουργίαν. Οὕτως ὁ τροχαϊκὸς 8σύλλαβος, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ συνήθης στίχος τῶν ἀλβανικῶν, κουτσοβλαχικῶν καὶ βουλγαρικῶν ἁσμάτων, εἶναι ἐξ ἴσου διαδεδομένος ὄχι μόνον εἰς τὴν νεοελληνικὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν δημώδη λογοτεχνίαν, ὥστε νὰ μὴ μένη καμία ἀμφιβολία, ὅτι ἀπέρρευσεν ἀπὸ βυζαντινὴν πηγὴν. Καὶ ὁ 15σύλλαβος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν 16ον καὶ 17ον κυρίως αἰῶνα ἀπαντᾷ εἰς τὰ βουλγαρικά ἄσματα, κατὰ τὸν βούλγαρον καθηγητὴν Μ. Ἀρναούντωφ, εἶναι ἐλληνικῆς προελεύσεως¹⁾. Μόνον τοῦ τροχαϊκοῦ 10σύλλαβου, ποὺ ἐπικρατεῖ εἰς τὴν δημώδη σερβικὴν ποίησιν, δὲν εἶναι σαφὴς ἡ προέλευσις.

Καὶ τὸ γενικὸν πόρισμα τῆς ἐρεῦνης τοῦ Dieterich εἶναι ἐξόχως ἐνδιαφέ-

¹⁾ Βλ. Λαογραφίαν, τ. ΙΑ' σ. 276.

ρον. «Παρά τὴν ἑξωτερικὴν γλωσσικὴν διαφορὰν ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου συνεδέθησαν εἰς τὸ παρελθὸν δι' ἑνὸς ἐσωτερικοῦ δεσμοῦ αἰωνοβίου κοινοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπως στοιχεῖα γλωσσικὰ εἰσεχώρησαν ἐκ τῆς λατινικῆς, ἰταλικῆς καὶ τουρκικῆς καὶ ἠπλώθησαν ὁμοιομόρφως ἐπὶ ὅλων τῶν φυλῶν τῆς χερσονήσου, ἔτσι καὶ αἱ ἐκδηλώσεις ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς φαντασίας εὗρον πέρα παντὸς γλωσσικοῦ φραγμοῦ τὸν δρόμον τῶν πρὸς τὰ μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένα σημεῖα τῆς εὐρείας περιοχῆς. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἡδυνήθη φυσικὰ νὰ συντελεσθῇ μόνον διὰ στενῆς ἑξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς ἐπαφῆς, ἡ ὁποία πάλιν κατέστη δυνατὴ ἐν μέρει μὲν διὰ τῆς συμβιώσεως καὶ τῆς πολλαπλῆς φυλετικῆς ἀναμείξεως, ἐν μέρει δὲ διὰ τῶν παντοίων ἱστορικῶν σχέσεων, ἐν μέρει τέλος διὰ τῆς κοινῆς ἐκκλησίας.

Ὅλοι λοιπὸν ἐκεῖναι αἱ κοιναὶ ποιητικαὶ παραστάσεις καὶ αἰσθηματικαὶ ἐκφράσεις δὲν εἶναι κατὰ ταῦτα ἢ ἱστορικὰ τεκμήρια τοῦ πολιτισμοῦ, προερχόμενα ἐκ μιᾶς ἐποχῆς, ὅτε ἡ κοινότης τοῦ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν τούτων δὲν εἶχεν ἀκόμῃ διαταραχθῇ ἀπὸ ἰδιαίτερας ἐθνικᾶς ἐπιδηλώσεως καὶ ἡ πνευματικὴ ἰδιορρυθμία ἐκάστου τούτων ἦτο ἀκόμῃ ἀδιαμόρφωτος. Ὅπως δὲ ποτε, ὁμως καὶ αὕτη μᾶς παρουσιάζεται ἀρκετὰ σαφῆς ἐν τῇ δημοτικῇ ποιήσει καὶ ὡς λέγει ὁ Dieterich, δὲν θὰ ἦτο δύσκολον εἰς τὰς παρατηρήσεις, ὅτι αὐτὸν συμφωνίας καὶ ὁμοιότητας ν' ἀντιταχθῶν πολλὰ διαφοραὶ καὶ παραβάσεις αἱ ὁποῖαι ἔχον βαθυτέραν τὴν ῥίζαν καὶ εἶναι μᾶλλον ψυχολογικοῦ καὶ φυλετικοῦ χαρακτῆρος.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ κοινότης τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς διεσαφηνίσθη εἰς τὰ παρατεθέντα παραδείγματα, ἀνήκει καθ' ὅλην αὐτὴν εἰς τὸ παρελθόν, δηλονότι εἰς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν τὸ Βυζάντιον ἦτο τὸ επικρατοῦν πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον ἑνὸς ἰσχυροῦ κράτους, τοῦ ὁποίου τὸ κέντρον τοῦ βάρους ἔκειτο ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου. Μόνον διὰ τῆς συγκεντρωτικῆς δυνάμεως τοῦ Βυζαντίου συνετελέσθη ἡ πνευματικὴ αὐτὴ ἀφομοίωσις τῶν ὑποτεταγμένων εἰς αὐτὸ λαῶν ...»

Βεβαίως τὸ Βυζάντιον ὡς κράτος καὶ ὡς ὀργάνωσις δὲν συνετέλει εἰς τοῦτο. Φορεὺς καὶ μεταφυτευτὴς τῶν νέων πολιτιστικῶν ἀγαθῶν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν φυλετικῶς ξένων λαῶν ἦτο ὁ λαός, ὅστις ἐνεσάρκωνε τὴν δύναμιν τοῦ Βυζαντίου καὶ ὅστις καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν αὐτοῦ, ἐπὶ μακρὸν ἀκόμῃ, ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ καθ'αὐτὸ πνευματικῶς κυρίαρχος λαὸς τῆς χερσονήσου, ὁ ἑλληνικὸς λαός. «Ἔτσι ἐξηγεῖται, λέγει ὁ Dieterich, ὅτι τόσον πολλὰ ἐκ τῶν διαπιστωθέντων κοινῶν στοιχείων καὶ μορφῶν ἐν τῇ ποιήσει τῶν χωρῶν τοῦ Αἴμου ἐδέχθη ν' ἀναγνωρίσωμεν ὡς ἑλληνικά, ὅτι δηλαδὴ μετεδόθησαν εἰς τοὺς γειτονικοὺς λαοὺς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἀκόμῃ καὶ στοιχεῖα ἀνατολικά ἐφθασαν διὰ τῆς ἑλληνικῆς μεσολαβήσεως εἰς τοὺς ἀκόμῃ ἡμιαγρίους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς.

Τὸ γεγονὸς τοῦτο εἶναι τόσον φυσικόν, ὥστε θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ θαυμάζῃ

κάνεις, ἂν θὰ συνέβαινε τὸ ἀντίθετον. Τὰ βαρβαρικά φύλα κατέκλυσαν τὴν χερσόνησον, οἱ Ἕλληνες τὰ ἀνεμόρφωσαν πνευματικῶς. Καὶ ἡ πνευματικὴ αὐτὴ ὑπεροχὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ἀνωτέρα τῶν Ἑλλήνων φαντασία καὶ τὸ χάρισμα τῆς καλλιτεχνικῆς διαμορφώσεως τῆς ὕλης ἐξεδηλώθη καὶ εἰς τὴν δημώδη ποιήσιν καὶ τοιοῦτοτρόπως ἡ σφραγὶς τοῦ πνεύματός των καὶ τῆς μορφολογίας των ἐνετυπώθη ἀνεξίτηλως ἐπὶ τῶν γειτονικῶν των λαῶν».

Ἐννοεῖται ὅτι, ἐνῶ ἡ ποιητικὴ ὕλη εὐρίσκεται ὅπως οὖν συμμέτρως κατανεμημένη καθ' ὅλην τὴν εὐρεῖαν αὐτὴν περιοχὴν, ἡ ἐπεξεργασία αὐτῆς διεμορφώθη ἐκασταχοῦ διαφόρως, ἀναλόγως τῆς ποιητικῆς ἰδιοφυίας ἐκάστου τῶν λαῶν τούτων.

Τοιαύτην ἰδιοφυίαν ἐκέκτητο ἐξ ὅλων τῶν σλαβικῶν φύλων μόνον τὸ σερβικὸν καὶ διὰ τοῦτο οἱ Σέρβοι κατέχουν τρόπον τινὰ αὐτοτελῆ θέσιν ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ποιητικῆς δημιουργίας· ἄλλως τε καὶ γεωγραφικῶς ἦσαν μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένοι ἀπὸ τὴν ἑλληνοανατολικὴν σφαῖραν πολιτισμοῦ, ὥστε, ὡς λέγει ὁ Dieterich, «μόνον τὰ ἰσχυρότατα καὶ βαθύτατα ρεύματα ἠμποροῦσαν νὰ διασεύσουν τὸν στερεώτερον θεμελιωμένον κόσμον τῆς φαντασίας καὶ τοῦ αἰσθήματός των, ἀλλ' ὅχι καὶ τὸ ἐλαφρὸν κυμάτισμα ἐνὸς λεπτιότερου διατεθειμένου καὶ ὀλιγώτερον πρωταρχικοῦ πνεύματος, οἷον ἦτο τὸ ἑλληνικόν». Ὡς τοῦτο ἐδῶκε μᾶλλον τὰ ἐγγύτερον πρὸς αὐτὸ ἐγκατεστημένα μικρότερα καὶ ὀλιγότερα προικισμένα μετὰ τὰ δῶρα τῆς φαντασίας φύλα τῶν ἀλλογλώσσων, τῶν Ἀλβανῶν, τῶν Σλαβοφώνων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς νοτίου Βουλγαρίας καὶ τῶν Κουτσοβλάχων, τῶν ὁποίων ἡ λαϊκὴ ποίησις ἐμφανίζεται καθ' ὁλοκληρίαν *ἐξελληνισμένη*. Περὶ τούτου δύναται τις εὐκόλως νὰ πεισθῇ, ἂν συγκρίνῃ ἐπὶ παραδείγματι τὴν νοτιοβουλγαρικὴν συλλογὴν ᾠσμάτων τοῦ Georg Rosen μὲ τὴν βορειοβουλγαρικὴν τοῦ Adolf Strauss. Τὰ νοτιοβουλγαρικά εἶναι συντομώτερα, ἀλλὰ ζωηρὰ εἰς χρῶμα, ἁδρὰ εἰς ἐπινόησιν, λυρικῶς ἐμπνευσμένα ᾠσματα, τὰ βορειοβουλγαρικά μέτρια, γεμᾶται μὲν δύναμιν καὶ αἴσθημα, ἀλλ' ὅμως ἐστερημένα χρώματος καὶ φαντασίας, πανομοιότυποι, ἀνεπεξέργαστοι ἐπικάϊ ραψωδίαί. Οὕτως ἔχομεν πρὸς ἡμῶν μίαν ἐπὶ τῶν προϊόντων τοῦ πνεύματος τῶν λαῶν ἐδραζομένην διαφορὰν εἰς τὴν ψυχικὴν ἰδιοσυστάσιν τῶν Σλαβοφώνων τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τῶν βορείως τοῦ Ὁρβήλου καὶ τοῦ Αἴμου οἰκούντων Βουλγάρων.

Κατὰ ταῦτα ἡ κουτσοβλαχικὴ, ἡ νοτιοβουλγαρικὴ καὶ ἐν μέρει ἡ ἁλβανικὴ λαϊκὴ ποίησις ἐμφανίζονται ὡς παραφυάδες τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἡ δὲ σερβοκροατικὴ ἴσταται εἰς τινὰ ἀπόστασιν, ἀποτελοῦσα ἰδίαν ὁμάδα· μεταξὺ δ' αὐτῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς, σχεδὸν ἐν τῷ μέσῳ, ἴσταται ἡ βορειοβουλγαρικὴ ποίησις, μόνον δ' ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπικάϊ ᾠσματα εἶναι αὕτη τρόφιμος τῆς σερβικῆς Μούσης.

Μίαν ἁδρὰν παράστασιν τῶν διαφορῶν τούτων ἐν τῇ δημῳδῇ ποιήσει μᾶς

δίδει ὁ αὐτὸς γερμανὸς ἐρευνητής: «Ἄν, λέγει, τὸ θεμελιῶδες στοιχεῖον τῶν ἑλληνικῶν ἐρωτικῶν ᾠσμάτων εἶναι ἓνα ἐσωτερικὸν ψυχικὸν βάθος, ποὺ συχνὰ ἀναταράσσεται παρατόλμως ὑπὸ εὐκινήτου φαντασίας καὶ ψυχικῆς ὁρμῆς, εἰς τὴν ἐρωτικὴν ποίησιν τῶν Σέρβων φαντασία, πνεῦμα καὶ αἰσθημα φαίνονται ὡς νὰ διατελοῦν εἰς περισσότερον ἁρμονικὴν καὶ ἀφελῇ συμφωνίαν· τὰ ἑλληνικὰ ἐρωτικὰ ᾠσματα ἐνεργοῦν συχνὰ ὡς ἓνα παράδοξον κρᾶμα ἀπὸ Heine καὶ Lenau, τὰ σερβικὰ ὡς τὰ τοῦ Storm· τὰ πρῶτα ἐπενεργοῦν ὡς ἔργα ζωγραφικά, τὰ σερβικὰ ὡς ἔργα πλαστικά, ἐκεῖνα ὡς μικρὲς ἀκουαρέλλες, αὐτὰ ὡς ἀνάγλυφες καὶ χρωματιστὲς στῆλεις. Ἐντονωτέρα ἀκόμη εἶναι ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὰ ἱστορικὰ ἢ ἐπικά ᾠσματα τῶν δύο λαῶν: ἐδῶ ἡ λιτότης εἶναι πρὸς τὸ μέρος τῶν Ἑλλήνων, τὸ ἐπικὸν πλάτος πρὸς τὸ μέρος τῶν Σέρβων· ἐκεῖνα ἔχουν δραματικόν, αὐτὰ ἐπικὸν χαρακτήρα. Τοῦτο παρατήρησεν ἤδη ὁ Gustav Meyer: τὰ σερβικὰ ᾠσματα, λέγει, εἶναι πολὺ ἐκτεταμένα καὶ ἐνίοτε τέρπουν τόσον ὀλίγον, ὅσον αἱ εὐρεῖαι στέλπαι, ἀπὸ τὰς ὁποίας προέρχεται ὁ σλαβικὸς λαός· τὰ ἑλληνικὰ εἶναι συνήθως πηγαῖα, ἀποσπασματικά, ὑπαινισσόμενα μᾶλλον παρὰ διεκτεταμένα τὴν ὑπόθεσιν, παρὰ ταῦτα διανυγῇ ὡς ὁ ἀῆρ τοῦ νότου».

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν βουλγαρικὴν καὶ δὴ τὴν βοσσοβουλγαρικὴν ποίησιν, Βούλγαροι τινες συγγραφεῖς προσεπάθησαν συγκρίνοντες σχολικῶς τὰς ἐθνότητας, τὴν σερβικὴν καὶ τὴν βουλγαρικὴν, νὰ ἱσομοιάσουν τὴν βουλγαρικὴν ποίησιν μὲ τὴν σερβικὴν, διὰ νὰ προσδώσουν εἰς τὴν ποίησιν τοῦ ἔθνους των τὰ προτερήματα καὶ τὴν ἀξίαν τῆς σερβικῆς ποιήσεως ¹⁾. Ἄλλ' ἤδη ξένοι μελετηταί, ὁ Dozon, ὁ Soerensen, ὁ Kravkov, παρατήρησαν τὴν μεγάλην διαφορὰν τῆς δημώδους σερβικῆς ποιήσεως ἀπὸ τῆς βουλγαρικῆς. «Σέρβοι καὶ Βούλγαροι, λέγει ὁ Asmus Soerensen, εἶναι ὄχι μόνον γλωσσικῶς καὶ ἱστορικῶς κεχωρισμένοι ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλὰ καὶ τόσον τελείως διαφορετικοὶ κατὰ τὸν χαρακτήρα λαοί, ὥστε ἡ ὅλη δημώδης ποίησις των διαφέρει κατὰ τε τὴν μορφήν καὶ τὸ περιεχόμενον» καὶ περαιτέρω: «... ἓνας ὅλως διάφορος κόσμος παραστάσεων, αἰσθημάτων καὶ μορφῶν παραστάσεως» ²⁾. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰ ἐπικά ᾠσματα τῶν Βουλγάρων, ὁ Soerensen δέχεται, ὅτι ταῦτα 100 % προέρχονται ἀπὸ τὰ σερβικὰ ἔπη.

Ἐξ ὅσων ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν συνάγεται ὅτι, ὅσον περισσότερον ἐντείνει τις τὴν προσοχὴν ἐπισκοπῶν τὸν πολύμορφον καὶ πολύχρωμον πίνακα, ποὺ συναπαρτίζει ἡ δημοτικὴ ποίησις τῶν βαλκανικῶν λαῶν, τόσον ὀξύτερας διακρίνει, παρὰ

¹⁾ L. Ognjanov, Die Volkslieder der Balkanslaven, Berlin 1941 σ 27.

²⁾ Soerensen, Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serbischen Helden-dichtung (Arch. f. Slav. Phil. IV σ. 98). Βλ. Ognjanov, αὐτ. σ. 39 κέ.

τὰς ὑπαρχούσας ὁμοιότητας, τὰς διαφορὰς εἰς τὰ καθ' ἕκαστον, διαφορὰς, αἱ ὁποῖαι πηγάζουν ἀπὸ τὴν ψυχικὴν ἰδιοσυστασίαν τῶν καθ' ἕκαστον λαῶν ¹⁾).

Τοιαῦται διαφοραὶ γίνονται ἐμφανεῖς κατ' ἐξοχὴν εἰς τοὺς κύκλους τῶν ἁσμάτων, ποὺ στρέφονται περὶ τὰ ὀνόματα δύο ἡρώων ἀντιπροσωπευτικῶν δύο λαῶν, τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Σέρβων, τὸν Διγενῆ Ἀκρίταν καὶ τὸν Μᾶρκο Κράλιεβιτς.

Περὶ τῶν ἁσμάτων τούτων ὁ μακαρίτης Dieterich ἐδέχετο, ὅτι παρὰ τὴν διαφορὸν διαμόρφωσιν, ποὺ ὑπέστη ὁ κύκλος τῶν σχετικῶν παραδόσεων εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ εἰς τοὺς Σλάβους, ὅμως ἔχουν μίαν κοινὴν ἀρχήν. Κατὰ τὸν Dieterich καὶ ὁ Μᾶρκος ἐμπίπτει εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Βυζαντίου, καὶ ὁ Μᾶρκος ὑπηρετεῖ τὸν βασιλέα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως ὁ Διγενής. Παρὰ τὴν διαφορὰν τῶν ὀνομάτων τὰ εἰς τοὺς ἥρωας τούτους ἀναφερόμενα ἅσματα παρουσιάζουν τόσον καταπληκτικὰς ὁμοιότητας, ὥστε ἡ ἐκδοχὴ μιᾶς ἐσωτερικῆς μεταξὺ αὐτῶν συναφείας νοεῖται οἰκοδεν.

Ἄς ἴδωμεν λοιπὸν ἐν γενικωτάτῃ ἐπισκοπῇ τοὺς δύο αὐτοὺς κύκλους παραδόσεων καὶ ἁσμάτων καὶ πρῶτον τὸν ἀκρίτεον κύκλον τοῦ Διγενῆ.

Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας εἶναι ὁ καθ' ἐξοχὴν συμβολικὸς ἥρωας τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ φίλος Dr. Evich Seemann, συνεργὸς τοῦ καθηγητοῦ John Meier εἰς τὸ Deutsches Volksliedarchiv τοῦ Freiburg ἐνημερώθη ἐκ ἐπιστολῆς του ἀπὸ 13 Αὐγούστου 1950 νὰ μοὶ διατυπώσῃ τὴν γνώμην του ἐπὶ τῶν ἀναγνώσῳ, τὴν ὁποίαν σκόπιμον κρίνω νὰ παραθέσω ἐνταῦθα: Sie umreißen ein sehr interessantes Gebiet, das mich schon immer, vor allem im Hinblick auf das Volkslied, gefesselt hat. Eine umfassende Arbeit über das Volkslied auf dem Balkan würde sich sicherlich lohnen.... Bei meinen Forschungen habe ich immer wieder die Beobachtung gemacht, dass Liedthemen und Motive recht freizügig von Volk zu Volk wandern; wie aber die Themen im einzelnen ausgestaltet werden, welcher Mittel sich dabei der Sänger bedient, wie er die seelische Haltung und Gefühlswelt der von ihm besungenen Gestalten zeichnet, darin drückt sich dann doch wesentlich spezifisch Nationales aus. Und hier beginnen eigentlich erst die interessanten Aufgaben für die volkskundliche Forschung. Eine solche Untersuchung dürfte auch nicht auf das Thematische der Lieder (aller Gattungen) sich beschränken, sondern müsste in gleicher Weise auch die anderen Komponenten des Volksgesanges berücksichtigen: Form, Metrum, Vortrag, Melodie, Sängerschaft, Lebensverbundenheit usw. Sicherlich würde da hinter gewissen einheitlichen Zügen ein im einzelnen doch recht buntes Bild vom balkanischen Volksgesang auftauchen, das es dann gälte, geschichtlich zu unterbauen, und der Frage wäre dabei nachzugehen, aus welcher Kultur und aus welchem Volkstum die einzelnen Züge stammen, und wie dazu das geschichtliche—teilweise gemeinsame—Schicksal der einzelnen Balkanvölker beigetragen hat. Wer wird das Werk einmal schreiben?....»

Ἑλληνισμοῦ. Τὰ κατὰ τὴν καταγωγὴν του ἔχουν χροιάν μυθιστορηματικὴν. Πολλὰ ἀπὸ τὰ κατορθώματά του μετέχουν τοῦ θαυμαστοῦ, ἀφοῦ χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀκριτικοῦ ἥρωος εἶναι ἡ τιτανικὴ του δύναμις, ἡ ἐξαιρετικὴ σωματικὴ του ρώμη. Ἄλλ' ἢ ὅλη του ζωὴ καὶ οἱ ἀθλοὶ εἶναι ἡ ἐνσάρκωσις μιᾶς ὀλοκλήρου ἐποχῆς, τῆς ἐποχῆς τῶν μεγάλων συγκρούσεων πρὸς τοὺς Ἀραβας ἀνὰ τὰς κλεισούρας τοῦ Ταύρου καὶ Ἀντιταύρου ἢ παρὰ τὰς καλαμώνδεις ὄχθας τοῦ Εὐφράτου.

Οἱ χρόνοι ποὺ μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴν σκοτεινὴν ἐκείνην ἐποχὴν, ἡ ἔλλειψις εἰδήσεων, κάμνουν τὸν ἥρωα μας νὰ πλανᾶται ἐπάνω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου. Ἐν τούτοις ὁ Henri Grégoire, ὁ ἑλληνιστὴς ποὺ ἀφιέρωσε πολλὰς καὶ σπουδαίας μελέτας, αὐτὸς καὶ οἱ μαθηταὶ του, εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ μεσαιωνικοῦ μας ἔπους, πιστεύει ὅτι ἀνευρίσκει τὸν ἀθάνατον Διγενῆ εἰς τὴν χρονολογραφίαν τοῦ Θεοφάνους. Εἶναι «ὁ Διογένης, ὁ τῶν Ἀνατολικῶν τουρμαόρχης, ἀνὴρ ἱκανός», ὁ ὁποῖος ἔπεσε τὸ 788 εἰς λυσσαλέαν μάχην ἐναντίον τῶν Ἀράβων εἰς ἓνα ἀπὸ τὰ στενὰ τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Ταύρου. Ἡ μνήμη του παρέμεινεν ἀπὸ τοῦ θανάτου του ζωντανὴ καὶ τὸ ὄνομά του συνέδεθη με γεγονότα καὶ πρόσωπα θρυλικά τῶν κατόπιν ἐπικῶν χρόνων τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰῶνος. Διότι ὁ Διγενὴς δὲν εἶναι ὁ μόνος τοῦ μεσαιῶνος ἥρωας τοῦ ὁποῖου διατηρήθη ἡ μνήμη. Καὶ ἄλλων ἀνδρῶν τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς τοῦ Βυζαντίου τὰ ὀνόματα καὶ αἱ ἀνδραγαθίαι ἐπέζησαν εἰς τὴν μνήμην καὶ τὸ ἄσμα τοῦ λαοῦ. Ἦτο ἐκείνη μία ἐποχὴ, ποὺ οἱ δημοτικοὶ τραγουδιστές, ὅπως λέγει ὁ Grégoire, ἐξέφρασαν πετυχημένα τὰ αἰσθήματα τῆς κοινωνίας τους, τὸν θαυμασμόν της πρὸς τοὺς ὑπερανθρώπους ἥρωες καὶ ἐξύμνησαν με ἔμπνευση πρωτόκουστα ἀνδραγαθήματα».

Ἔτσι ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, ἀφοῦ εἰσεχώρησε εἰς τὴν ποίησιν τοῦ λαοῦ «ὑψώθηκε σὲ σύμβολον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ ἡρωϊσμοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος» καὶ στὸ τέλος ἔγινε τὸ κεντρικὸν πρόσωπον μιᾶς ἐποποιίας, ἡ ὁποία συνετάχθη περὶ τὸ 950 καὶ ὑπέστη κατόπιν διαφόρους διασκευάς. Ἄλλ' εἰς τὰ χέρια τῶν βυζαντινῶν αὐτῶν λογίων ἡ ἀκριτικὴ ἐποποιία εἶχε μεγάλην ἀτυχίαν.

«Τὶς ἡρωϊκὲς καὶ θρυλικὲς ἱστορίαι, λέγει ὁ Grégoire, ποὺ ἐγεννήθηκαν καὶ μεγάλωσαν στὴν ἀνυδροὺς χώρα τοῦ Εὐφράτη καὶ τῆς Μεσοποταμίας, μέσα στοὺς ἀντικατοπτρισμοὺς τῆς ἐρήμου, στοὺς καλαμῶνες τοῦ βιβλικοῦ ποταμοῦ, γύρω ἀπὸ τὶς φωτιὰς τῶν κατασκηνομάτων, στὰ κυνήγια κατὰ τῶν λιονταριῶν, ἢ ἀκόμη στὰ κυνήγια κατὰ τῶν ἀνθρώπων, τὶς θρυλικὲς αὐτὲς ἱστορίαις τὶς ἄλλαξαν οἱ λόγιοι στιχοπλόκοι σὲ τύπο μυθιστορίας» ²⁾.

¹⁾ Henri Grégoire. Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, Ἡ Βυζαντινὴ ἐποποιία στὴν ἱστορίαν καὶ στὴν ποίησιν. Νέα Ὑόρκη 1942, σελ. 36. Βλ. σχετικῶς Στ. Κυριακίδη ἐν Λαογραφίᾳ 10,661.

²⁾ Grégoire, ἔνθ. ἀν. 172.

Ἄλλ' ἡ ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τῆς ὁποίας ἡ δημοτικὴ μορφὴ κατὰ τὴν διάρκειαν δέκα ὅλων αἰώνων δὲν ὑπέστη οὐσιώδη μεταβολήν, συνετέλεσε καὶ εἰς τοῦτο τὸ ἑλληνικὸν θαῦμα, ὅτι «τραγούδια ἀκριτικὰ δὲν ἔπαυσαν νὰ τραγουδιοῦνται ἀπὸ τὸν 8ον ἕως τὸν 20ὸν αἰῶνα, δηλ. ἐπὶ 1200 χρόνια». Κύκλοι ἐπικοί ἡρώων τῆς βυζαντινῆς ἐποποιΐας τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰῶνος, ὅπως τὰ ἔσματα τοῦ Ἀρμούρη, τοῦ Ἀρέστη, τοῦ Θεοφυλάκτου, τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου, ποὺ ἐχρησίμευσαν καὶ ὡς πηγαὶ εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ, ζοῦν ἕως σήμερα, χάρις εἰς τὴν πιστὴν μνήμην τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, εἰς τὸ στόμα γραιῶν καὶ γερόντων τοῦ Πόντου, τῶν Δωδεκανήσων, τῆς Κρήτης καὶ προπάντων τῆς Κύπρου. Ἰδίᾳ οἱ Κύπριοι ποιητάρηδες σὰν ἄλλοι ὁμηρικοὶ ραψῳδοὶ ἀπαγγέλλουν ἑκατοντάδας στίχων, ποὺ ἀποπνέουν πνοὴν ἡρωϊκὴν καὶ μᾶς ἐκπλήττουν μὲ τὰ ὀνόματα ποὺ ἀνασταίνουν μορφὰς τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς τοῦ Βυζαντίου:

Τοῦ Ἀνδρονίκου ὁ γιὸς
ἐβγήκε, ἐδιαλαλήθηκε, *καὶ νῦν δὲν φοβᾶται,*
μῆτε τὸν Βάρδα, τὸν Φωκᾶ, *μῆτε τὸν Νικηφόρον,*
μῆτε τὸν Βαρυτόχλον, *τὸν ποτὲ ἡ γῆ καὶ ὁ κόσμος.*

Ἡ ἀρχὴ ἄλλου τραγουδιοῦ, ἀπὸ τὸν Πόντον μᾶς ἐνθυμίζει τὸν Ἰωάννην Τζιμισκῆν:

Γιάννης ἐποῖκεν κάλεσμαν, *Γιάννης ἐποῖκεν γάμον,*
λαλεῖ καὶ τ' ἄστρα τ' οὐρανοῦ, *λαλεῖ τῆς γῆς τὰ φύλλα,*
τὸν Βασιλέαν παράνυμφον, *τὸν υἱὸν τοῦ φλαμπουριάτην,*
τὸν Κιμισκῆν καὶ ἐλάλησεν, *τὸν Κιμισκῆν τὸν Γιάννην.*

Μὲ τὰ λαϊκὰ αὐτὰ τραγούδια, ποὺ ὅλα ἐγεννήθηκαν εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἀπηχοῦν τοὺς ἀγῶνας τῆς ἡρωϊκῆς περιόδου τοῦ βυζαντινοῦ μεγαλείου, συμπληρώνεται καὶ φωτίζεται τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα.

Ὁ Γρέγοιρε λέγει καὶ τοῦτο εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον του: «Συμβαίνει ὥστε τὰ παλληκάρια, ποὺ εἶναι τὰ πιὸ πασίγνωστα, ποὺ ὁ λαὸς ποτὲ δὲν κουράζεται νὰ τραγουδάῃ, δὲν ἀνευρίσκονται παρὰ μὲ μεγάλη δυσκολία στὴν ἀληθινὴ ἱστορία».

Αὐτό, ὅπως εἶδαμε, συμβαίνει μὲ τὸν Διγενῆ Ἀκρίταν καὶ ἐχρηιάσθηκαν κόποι καὶ μελέται πολλαί, διὰ ν' ἀνευρεθῇ ὁ ἥρωας εἰς τὴν ἀληθινὴν ἱστορίαν.

Μὲ τὸν Μᾶρκο Κράλιεβιτς δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιον. Αὐτὸς δὲν ἐκούρασε τοὺς ἐρευνητὰς μὲ τὴν ἀνεύρεσιν τῶν προσωπικῶν του στοιχείων ἢ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἔζησε καὶ ἠνδραγάθησεν. Εἰς τὴν ἐποχὴν του οἱ Τοῦρκοι ἔχουν βάλει τὸ πόδι των

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ἐπὶ τῆς χερσονήσου μας καὶ αἱ εἰδήσεις περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τῶν ἀνδραγαθιῶν τοῦ Μάρκου εἶναι καὶ πολλαὶ καὶ αὐθεντικά.

Ὁ Μάρκο Κράλιεβιτς—ἡ λ. Κράλιεβιτς συνήφθη εἰς τ' ὄνομά του ὡς εἶδος πατρωνυμικοῦ, σημαίνουσα «ὁ υἱὸς τοῦ κράλη» ἦτοι τὸ βασιλόπουλο—ἦτο υἱὸς τοῦ Βουκασίν, ὑποτελοῦς Σέρβου ἡγεμόνος, ὁ ὁποῖος κατῴρθωσε νὰ δημιουργήσῃ μικρὸν βασίλειον μέσα εἰς τὸ κράτος τοῦ ἀδυνάτου τσάρου Στεφάνου Οὕρεση καὶ ἐφονεύθη πολέμων κατὰ τῶν Τούρκων τὸ 1371 παρὰ τὸν Ἑβρον ποταμόν.

Εἶναι ἱστορικῶς βεβαιωμένον, ὅτι καὶ ὁ Μάρκος ἀνηγορεύθη κράλης ἐνὸς τμήματος εἰς τὰ νότια τοῦ σερβικοῦ κράτους· ἀλλὰ μετὰ τινὰ ἔτη ἐξεβλήθη ἀπὸ τὴν κληρονομίαν του ὑπὸ τοῦ γυναικαδέλφου του Balcha καὶ κατεδιώχθη παρὰ τοῦ τσάρου ἢ Κνεζε Λαζάρου, τοῦ κατόπιν ἡρωϊκοῦ πολεμιστοῦ τοῦ Κοσσυφοπεδίου. Εὗρεθεις εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν ὁ Μάρκος ἐπεκαλέσθη τὴν βοήθειαν τοῦ σουλτάνου Μουράτ τοῦ Α', ἔγινε ὑποτελὴς εἰς αὐτὸν καὶ ἐν τῇ ιδιότητι ταύτῃ ἔλαβε μέρος εἰς ὅλας τὰς ἐκστρατείας τῶν Τούρκων ἐπὶ τοὺς χρόνους ἐκείνους.

Τὰ ἐρεῖπια τοῦ πύργου του (Marconi Kuli) σφίζονται ἐπὶ βραχίονας ὑψώματος ὀλίγον ἔξω τοῦ Πριλάπου τῆς Μακεδονίας. Εἰς τὴν ἐκκλησίαν μάλιστα τῶν Ταξιάρχων τοῦ χειρωνακτοῦ χωρίου Vatos ὑπάρχει τοιχογραφία εἰκονίζουσα τὸν βασιλέα, ἕνα μεσήλικα ἄνδρα, ἐνδεδυμένον ἐπίσημον στολὴν μετὰ στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τὸν σταυρὸν εἰς τὴν χεῖρα καὶ ἔχουσα πλάγιως τὴν σλαβικὴν ἐπιγραφήν: ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ὁ εὐσεβὴς βασιλεὺς Μάρκος. ¹⁾

Καὶ διὰ τὴν οἰκογενειακὴν ζωὴν τοῦ Μάρκου ἔχομεν ἀρκετὰς πληροφορίας: «ὁ εὐσεβὴς βασιλεὺς Μάρκος» συνέζησε κατ' ἀρχὰς μετὰ τὴν Θεοδώραν, σύζυγον κάποιου Γρηγόρη, ἔπειτα ἐνυμφεύθη τὴν Ἑλένην, τὴν ὁποίαν ἀργότερα ἐξεδίωξε, διὰ νὰ συνδεθῇ μετὰ τὴν Εἰρήνην ²⁾. Ὡς υἱὸς ὅμως ὑπῆρξε καλὸς πρὸς τὴν μητέρα του Εὐφροσύνην—καὶ πρέπει νὰ προσέξωμεν τὸ ἑλληνικὸν τῆς ὀνόμας—ἡ ὁποία ἦτο φιλάνθρωπος καὶ πονετικὴ γυναῖκα καὶ ἀποτελοῦσε τελείαν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν υἱὸν τῆς· διότι, ὡς παραδίδεται, καὶ μέσα εἰς τὴν μεγαλυτέραν του παραφορὰν δὲν ἀπέβαλε ποτὲ τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν ὑπακοὴν πρὸς τὴν μητέρα. Αἱ σχέσεις του ὅμως πρὸς τὸν ἀδελφόν του Ἀνδρέαν δὲν ὑπῆρξαν ὁμαλαί. Ἄν πιστεύσωμεν ἕνα δαλματικὸν τραγοῦδι τῆς συλλογῆς Dozon, ὁ Ἀνδρέας ἔχασε τὴν ζωὴν του, φονευθεὶς ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ χεῖρ τοῦ Μάρκου ἐπάνω εἰς μίαν φιλονεικίαν ἐξ ἀφορμῆς ἐνὸς ἀλόγου.

Ὅθεν ἡ ἱστορία τοῦ Μάρκου δὲν εἶναι καθόλου ἄμεμπτος, ἡ μορφή του

¹⁾ Jirecek, Geschichte der Serben 2, 104.

²⁾ Jirecek αὐτ. σελ. 105.

δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη ἀπὸ σκιάς. Αὐτὸς οὗτος ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον ἀπέκτησε τὴν ἡγεμονίαν καὶ διετηρήθη εἰς αὐτήν, δεικνύει ἄνδρα, ὁ ὁποῖος χάριν τῆς ἀρχῆς δὲν διστάζει νὰ θυσιάσῃ τὰ ὕψιστα συμφέροντα τοῦ ἔθνους του καὶ νὰ συμπράξῃ μὲ τοὺς ἐχθρούς. Ὡς ὑποτελὲς τοῦ σουλτάνου ἀπεδείχθη πιστότατος εἰς αὐτόν, συμπράττων καὶ συμπολεμῶν εἰς μίαν γραμμὴν μετὰ τῶν Τούρκων κατὰ τῶν χριστιανῶν ἔπεσε μάλιστα μαχόμενος ὑπὸ τὰς σημαίας τοῦ σουλτάνου Βαγιαζίτ τὴν 17ην Μαΐου 1395 εἰς φονικωτάτην μάχην παρὰ τὴν Rovina τῆς Βλαχίας, ἀκολουθῶν τὸν σουλτάνον εἰς τὴν ἐκστρατείαν, πού ἐπεχείρησε κατὰ τοῦ βλάχου βοεβόδα Mircea, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν κατοχὴν τῆς Βουλγαρίας¹⁾. Καὶ σλάβοι ιστορικοὶ ὁμολογοῦν, ὅτι ὁ Μᾶρκος «δὲν ἐμφανίζεται ὡς ὑπερασπιστὴς τῶν ἀδυνάτων καὶ τῶν σκλάβων, ἀλλ' ὡς ἡγεμῶν, ὁ ὁποῖος μόνον περὶ ἑνὸς σκέπτεται, νὰ σώσῃ ὅπωςδὴποτε τὰς κτήσεις του εἰς τοὺς ταραχώδεις περὶ τὴν μάχην τοῦ Κοσσυφοπεδίου χρόνους»²⁾. Κατὰ τὸν Jagić «οἱ προσωπικοὶ τοῦ ἐχθροῦ δὲν ἦσαν τόσον οἱ Τούρκοι, ὅσον οἱ διάφοροι γείτονες ἐξουσιασταί»³⁾. Κατὰ τὸν C. Jirecek «ὁ βασιλεὺς Μᾶρκος (1371 — 1395) ἦτο ἕνας ἀσημαντὸς ἡγεμῶν (ein unbedeutender Herrscher) μὲ μικρὰν περιοχὴν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον τὰ πρῶτον λαϊκαὶ παραδόσεις καὶ τραγούδια ἔπλασαν ἕνα μεγάλον ἐθνικὸν ἥρωα»⁴⁾.

Δι' αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πλέον παράδοξα φαινόμενα, ὅτι ὁ πρίγκιψ αὐτός, ὁ ὁποῖος ἐν τῇ ζωῇ ὑπῆρξεν ἕνας αὐτόματος πρὸς τοὺς Τούρκους, ὁ ὁποῖος ἐπέτυχε μὲ τὴν βοήθειαν τῶν Τούρκων νὰ καταλάβῃ τὸν θρόνον καὶ διετηρήθῃ εἰς αὐτόν κατὰ τόσον ἐπονειδιστὸν τρόπον, ὁ ἡγεμῶν ὁ ὁποῖος ἔλαμψε διὰ τῆς ἀπουσίας του ἀπὸ τὴν μάχην τοῦ Κοσσυφοπεδίου, ὅπου ἡγωνίσθησαν ὅλοι οἱ ἀληθινοὶ Σέρβοι τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας, ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀπέβη ἢ μᾶλλον ὑμνουμένη μορφῇ τῶν σερβικῶν καὶ βουλγαρικῶν τραγουδιῶν, μολονότι μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὸν ἀποκαλοῦν κατ' ἀλήθειαν turska pridvorica, τ.ἔ. παράσιτο τῆς τουρκικῆς αὐλῆς. Ὅθεν εὐλόγως ὁ αὐστριακὸς σλαβολόγος Fr. Krauss λέγει: «Μερικοὶ κατέφυγαν εἰς διαφόρους, ἐν μέρει παρατόλμους εἰκασίας, διὰ νὰ λύσουν τὸ δῆθεν αἵνιγμα, πῶς συνέβη, ὥστε ἀκριβῶς ὁ προδότης αὐτὸς τοῦ λαοῦ του, ὁ ὁποῖος ἐν τῇ ζωῇ διεδραμάτισεν ἕνα δευτερεύοντα ῥόλον, ν' ἀποκτήσῃ δημοτικότητα, ἢ ὁποία καὶ μετὰ παρέλευσιν πεντακοσίων ἐτῶν ἐξακολουθεῖ νὰ ζῇ ἀπὸ τῆς Μαύρης θαλάσσης ἕως τὴν Ἀδριατικὴν, ριζωμένη εἰς τὰς καρδίας τεσσάρων νοτιοσλαβικῶν λαῶν.

¹⁾ W. Slatarski, Geschichte der Bulgaren, I. 1918, σελ. 181· περὶ τῆς χρονολογίας βλ. D. Zakythinos, La Grèce et les Balkans, Athènes 1947, σελ. 83.

²⁾ Ognyanov, ἐνθ. ἀν. 26.

³⁾ Jagić, Die südslav. Volksepik vor Jahrhunderten, σελ. 242.

⁴⁾ C. Jirecek, Geschichte der Serben, 2, Gotha 1918, σελ. 104.

Τὸ αἰνίγμα, λέγει ὁ Krauss, εἶναι ἀπλοῦν πρὸς λύσιν. Ὁ Μάρκος ἐσκέφθη νὰ διεγείρῃ εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας, πού ζοῦν ἐπιπόνως ὑπὸ βαρείας συνθήκας, ὑπερμέτρους ἐλπίδας δι' ἓνα χρυσοῦν αἰῶνα, ἔταξε τὸ δὴ λεγόμενον φούρνους μὲ καρβέλια εἰς τὸν λαόν του. Ὅποιος ἡξεύρει νὰ δελεάζῃ τὸ εὐπιστον, ἀκόρεστον πλῆθος μὲ ὑποσχέσεις, αὐτὸς ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ληστής, νὰ εἶναι παλιάνθρωπος, ἀλλ' ὅμως κερδίζει τὸ παιγνίδι. Διὰ μίαν χρυσοῦν ἐλπίδα ὁ λαὸς θυσιάζει τὸ ὀλίγον λογικὸν πού ἐνυπάρχει σῶον εἰς τὰς φρένας του. Καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ Μάρκος ἔπεσεν, ἡ ἐξηπατημένη ἐλπίς δὲν ἐπίστευσεν εἰς τοῦτο. Ὁ Μάρκος δὲν ἀπέθανε, κοιμᾶται ὕπνον βαθὺν μέσα εἰς ἓνα βουνὸ καὶ κάποιαν ἡμέραν θὰ σηκωθῇ καὶ θὰ ἐλευθερώσῃ τοὺς Σλάβους ἀπὸ τοὺς Τούρκους» ¹⁾).

Αὐτὰ περὶ τοῦ Μάρκου ὁ Krauss. Ἀλλ' ὅμως τὸν Μάρκον διεκδικοῦν καὶ σήμερον ἀκόμη διὰ τὸν λαόν των ὄχι μόνον Σέρβοι τινὲς καὶ Βούλγαροι συγγραφεῖς ἐκ πολιτικῶν, ὡς φαίνεται, ὑπολογισμῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ λαοὶ τῶν Σέρβων καὶ τῶν Βουλγάρων καί, ὡς διατείνεται ὁ Βουλγαρὸς Οἰνηπαν, «ἀπὸ ἐθνικὴν ὑπερηφάνειαν!» ²⁾. Ἀλλ' «ὁ ἀγὼν περὶ τὸν Μάρκον» λέγει ὁ αὐτὸς Οἰνηπαν, δὲν ἔχει νόημα οὐδὲ δικαιολογίαν, ἀποβλέπων δ' ἐπὶ τὸν λαόν, διεθνιστικοὺς ἴσως σκοποὺς ζητεῖ νὰ παραστήσῃ τὸν Μάρκον εἰδικῶς ὡς «βαλκανικὴν ἡρωϊκὴν μορφήν» ³⁾.

Ὁ γάλλος Auguste Dozon, ὁ ὁποῖος ἐσχολήθη μὲ τὴν δημώδη ποίησιν τῶν Σέρβων καὶ τῶν Βουλγάρων, εἰς τὸ βιβλίον τοῦ L'épopée serbe (Paris 1888) ἐξετάζει τὴν θέσιν τοῦ Μάρκου ἐν τῇ παραδόσει. «Δὲν ὑπάρχει, λέγει, Σέρβος πού νὰ μὴν ἡξεύρῃ τὸ ὄνομα τοῦ Μάρκου Κράλιεβιτς» καὶ ἓνας σέρβος ἀρχαιοπώλης, δεικνύων ἓνα παλαιὸν νόμισμα, φέρον ἀποτυπωμένην τὴν εἰκόνα τοῦ Κράλιεβιτς, ἰδοὺ πῶς ἐξεφράσθη: «Αὐτὸ τὸ νόμισμα, εἶπε, εἶναι ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα τῆς ἱστορίας μας, διότι μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς σέρβου βασιλέως, τὸν ὁποῖον πολλοί, καὶ μάλιστα λόγιοι, ἐθεωροῦσαν ἕως τώρα ὡς ἓνα μέθυσον καὶ τυχοδιώκτην».

Καὶ ὁ Dozon παρατηρεῖ (σελ. 48): «Πράγματι ἡ ἱκανότης του εἰς τὸ πίνειν πού δὲν εἶχεν ὄρια, κατορθώματα θαυμαστά καὶ μία σωματικὴ ῥώμη ἀνυπέρβλητος, πού ἀποδίδονται εἰς τὸν Μάρκον καὶ ἀπέβησαν παροιμιώδη, ἔκαμαν ν' ἀποσβεστοῦν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀπὸ τὴν φαντασίαν τοῦ λαοῦ τὰ ἄλλα γνωρίσματα τοῦ χαρακτῆρος του, ὥστε ὁ ἀναγνώστης θὰ δυνηθῇ ν' ἀναπλάτῃ τὰ ποιήματα, πού ἀναφέρονται εἰς αὐτόν».

Πράγματι ὁ σερβικὸς λαὸς ἢ μᾶλλον οἱ Σέρβοι ποιητάρηδες – διότι γενικῶς

¹⁾ *Fr. Krauss, Slavische Volksforschungen, Leipzig 1908, σ. 365.*

²⁾ *A. Ognjanov, ἐνθ. ἀν. σ. 36.*

³⁾ *A. Ognjanov, σ. 27.*

τὰ ἐπικά ἢ ἡρωϊκά τραγούδια τῶν Σέρβων δὲν εἶναι τραγούδια τοῦ λαοῦ ὑπὸ τὴν κρατοῦσαν ἔννοιαν, ἀλλὰ ποιήματα ἀοιδῶν, οἱ ὅποιοι τὰ ἔψαλλον εἰς τὰς αὐλὰς τῶν Σέρβων βασιλέων καὶ λοιπῶν ἀρχόντων—οἱ Σέρβοι ποιητάρηδες προσεπάθησαν νὰ ἐξαγγίσουν τὴν μνήμην τοῦ Μάρκου, ὃ ὁποῖος πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ μέθυσος ἦτο καὶ ὠμότατος, ἀλλ' ἐν μέρει μόνον τὸ ἐπέτυχον διότι ὁ ἀληθὴς Μᾶρκος τῆς ἱστορίας διαφαίνεται πολλάκις καὶ εἰς τὰ τραγούδια τοῦ λαοῦ· ὁ σέρβος ἥρωας δὲν ἀναστρέφεται πάντοτε εἰς τὸν κόσμον τοῦ ἡρωϊκοῦ καὶ πράξεις ταπειναὶ καὶ ἀνάξαι δὲν εἶναι ξέναι πρὸς τὸν Μᾶρκον, ὃ ὁποῖος δὲν διστάζει νὰ τυφλώσῃ καὶ παραμορφώσῃ κατὰ τὸν οἰκτρότερον τρόπον τὴν ὡραίαν Rossanda, τὴν ὑπερήφανη κόρη, πού δὲν τὸν καταδέχεται καὶ τὸν τιλοφορεῖ «κοπέλλι τῶν Τούρκων» ἢ, ὅπως θὰ ἴδωμεν, σκοτώνει τὴν κόρην τοῦ βασιλέως τῶν Ἀράβων, μολονότι αὐτὴ τὸν ἔσωσεν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν καὶ τὸν ἠκολούθησεν εἰς τὴν φυγὴν, μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ σφετερισθῇ τοὺς θησαυροὺς ποὺ ἔφερε μαζί της.

Γενικῶς ὅμως εἰπεῖν, ὃ Μᾶρκος τῶν σερβικῶν ἁσμάτων δὲν εἶναι ὁποῖος ὑπῆρξεν εἰς τὴν ζωὴν μετουσιώθη ὑπὸ τῆς λαϊκῆς μύθου τῶν Σέρβων εἰς ἔθνικόν ἡγεμόνα, εἰς ἥρωα, ὃ ὁποῖος μάχεται κατὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους του, ἀλλ' οἱ ἐχθροὶ αὗτοὶ δὲν εἶναι καὶ οἱ Τούρκοι καὶ Οὐγγροὶ, πρὸς τοὺς ὁποίους τὸ σερβικὸν ἔθνος διεξήγαγε αἱματηροὺς πολέμους ὡς περ ἐλεῖ θεοῦς, ἀλλὰ παραδόξως Ἀράβηδες, Σαρακηνοὶ! Ὅλαι σχεδὸν αἱ ἀνδραγαθίαι τοῦ φέρον τὸν Μᾶρκον εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ διεξάγονται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἑλλήνου αὐτοκράτορος, τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου πρὸς χάριν αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου τοῦ Ἑλένης—διὰ τὰς ἱστορικὰς γνώσεις τοῦ Σέρβου ποιητάρη ἡ ἀγία Ἑλένη δὲν εἶναι μητέρα, ἀλλὰ σύζυγος τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου—καταβάλλει τὸν φοβερόν Σαρακηνὸν καὶ σφάζει ἀπὸ τὸν κίνδυνον τὴν θυγατέρα των, ἀλλὰ συγχρόνως μὲ τὴν τιτανικὴν του δύναμιν ἐμβάλλει τὸν φόβον καὶ τρόμον εἰς τοὺς βασιλεῖς, ὅπως ὁ Πορφύρης ἢ ὁ Κωνσταντῆς τῶν ἀκριτικῶν μας ἁσμάτων. Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἐπίσης τοῦ Ἑλλήνου βασιλέως διατελὼν μάχεται κατὰ τοῦ βασιλέως τῶν Ἀράβων εἰς τὴν Ἀνατολὴν. Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ Σέρβος δημοτικὸς ποιητὴς δὲν ξεχωρίζει τοὺς Ἀραβας ἀπὸ τοὺς μαύρους, τοὺς Ἀραπάδες.

Δὲν θὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ εἰς ἀνάλυσιν τῶν σερβικῶν τραγουδιῶν, ποὺ ἐξυμνοῦν τὰς ἀνδραγαθίας τοῦ Μάρκου Κράλιεβιτς. Θὰ περιορισθῶ εἰς ἓνα μόνον δεῖγμα, τὸ τραγούδι τῆς κόρης τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἀραπάδων.

Ἴδου τὸ τραγούδι ¹⁾: «Κάποτε στὸν Περλεπὲ ρώταγε ἡ μάννα του τὸν

¹⁾ *Talvj*, Volkslieder der Serben, I Leipzig 1853, 164. *Aug. Dozon*, Poésies populaires Serbes, trad. sur les originaux, Paris 1859, σ. 101—103.

Μᾶρκο: Πέ μου, παιδί μου, Μᾶρκο Κράλιεβιτς, γιατί χτίζεις τόσες εκκλησιές; Είναι οἱ ἁμαρτίες σου πολλές ἢ κέρδισες μὲ μιᾶς τόσο πολὺ λογάρι; Κι ὁ Μᾶρκος τῆς ἀπάντησε: Ναί, μὰ τὸ Θεό! καλὴ μαννοῦλα. Κάποτε ἤμουνα στὴν Ἀραπιά καὶ κίνησα ἕνα πρωῒ νὰ πάω στὴ βρύση, γιὰ νὰ ποτίσω τὸ ἄλογό μου, τὸ Σαράτς· σὰν πῆγα ὅμως στὴ βρύση, νὰ σου! δώδεκα ἀραπάδες στεκόντανε γύρω στὸ νερό. Θέλησα τότε, μάννα μου, νὰ ποτίσω τὸ Σαράτς μου ἔξω ἀπὸ τὴν ἀράδα τους, μὰ δὲν τὸ δέχτηκαν οἱ δώδεκα ἀραπάδες. Πιάνομε τότε τὸν καβγά: σηκώνω τὸ ραβδί, τὸ δυνατὸ τοποῦζι, καὶ πετυχαίνω μιὰ τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς μαύρους ἀραπάδες· ἕναν πετυχαίνω ἐγώ, ἔντεκα χτυποῦν ἑμένα· δύο πετυχαίνω ἐγώ, δέκα χτυποῦν ἑμένα· τρεῖς πετυχαίνω ἐγώ, ἑννιά χτυποῦν ἑμένα· τέσσερεις πετυχαίνω ἐγώ, ὀχτὼ χτυποῦν ἑμένα· πέντε πετυχαίνω ἐγώ, ἑφτά χτυποῦν ἑμένα· ἕξι πετυχαίνω ἐγώ, ἕξι χτυποῦν κ' ἑμένα, κ' οἱ ἕξι μὲ καταπονοῦν, μοῦ δένουν πισώπλατα τὰ χέρια, μὲ πᾶνε στὸ βασιλιᾶ τους κι ὁ βασιλιᾶς τους μ' ἔρρηξε στὴ φυλακή.

Ἐφτά χρόνια ἔκανα μέσα στὴ φυλακὴ, δὲν ἤξερα οὔτε ἂν ἔρχεται τὸ καλοκαίρι οὔτε ἂν ἔρχεται ὁ χειμῶνας. Μονάχα, μάννα μου, ἀπὸ ἕνα πράγμα τό νοιωθα: παίζανε μὲ μπάλλες ἀπὸ χιόνι τὰ κορίτσια· ἐρχόνταν χιόνι τότε καὶ στὴ φυλακὴ μου κι ἀπ' αὐτὸ ἔβλεπα, πὼς ἦρθεν ὁ χειμῶνας, καὶ τὰ καλοκαίρι κλαδάκια ἀπὸ βασιλιά, κι ἀπ' αὐτὸ, μάννα μου, ἔβλεπα πὼς ἦρθε τὸ καλοκαίρι.

Ἀλλὰ σὰν ἦρθαν τὰ ὀχτὼ χρόνια, δὲν ἦσαν πιά ἡ φυλακὴ αὐτὸ ποὺ μὲ βασάνιζε· τώρα μὲ βασάνιζεν ἡ ἀριστοκρατία, αὐτὴ, τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἀραπάδων ἡ θυγατέρα. Σὰν χάραζεν ἡ αὐγὴ, σὰν σαρούπιανε τὸ βράδυ, ἐρχόταν στὸ παραθύρι τῆς φυλακῆς καὶ μὲ φώναζε:

— Δὲν πρέπει νὰ μαραίνεσαι στὴ φυλακὴ, φτωχὲ Μᾶρκο, δώσ' μου τὸ λόγο σου πὼς, ἂν γλυτώσω ἐσένα ἀπὸ τὴ φυλακὴ, τὸν καλό σου τὸ Σαράτς ἀπὸ τὸ στάβλο, πὼς θὰ μὲ πάρῃς γιὰ γυναῖκα. Φλουριά θὰ πάρω μαζί μου, τόσα φλουριά, ὅσα ποθεῖ ἡ ψυχὴ σου, ὦ Μᾶρκο!

Σὰν βρέθηκα στὴν ἀνάγκη αὐτῇ, μάννα, ἔβγαλα τὸ σκοῦφο μου ἀπ' τὸ κεφάλι, τὸν ἔβαλα στὸ γόνατό μου κι ἔχοντας στὸ γόνατο τὸ σκοῦφο ὠρκίστηκα:

— Στὴν πίστη μου! δὲ θὰ σὲ παρατήσω! Στὴν πίστη μου! δὲ θὰ σὲ ἀπατήσω! Κι ὁ ἥλιος ἀκόμα πάτησε τὸ λόγο του: δὲ λάμπει τὸν χειμῶνα ὅπως τὸ καλοκαίρι· μὰ ἐγὼ τὸ λόγο ποὺ εἶπα δὲ θὰ τότε πατήσω.

Καὶ μὲ πίστεψε τὸ κορίτσι ποὺ πλάνεψα, πίστεψε στὸν ὄρκο ποὺ τῆς ἔκανα.

Σὰν ἦρθε τὸ βράδυ καὶ ἄρχισε νὰ πέφτῃ τὸ σκοτάδι, ἄνοιξεν ἡ ἴδια τὴν πόρτα τῆς φυλακῆς μου, μ' ἔβγαλε, μάννα, ἀπ' τὴ φυλακὴ, μοῦ ἔφερε τὸ μανιασμένο τὸ Σαράτς, ἔφερε καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό της ἕνα ἄλλο ἄλογο, πιὸ καλὸ κι ἀπὸ τὸν Σαράτς, καὶ τὰ δυὸ φορτωμένα μὲ σακκιά, φλουριά γεμάτα· μοῦ ἔφερε καὶ τὸ

κοφτερό σπαθί κι' ὕστερα καβάλλα καὶ οἱ δύο μας στ' ἄλογα διασχίσαμε τὴ νύχτα τὸ βασίλειο τῶν Ἀραπάδων.

Μὰ σὰν πῆρε ἡ μέρα νὰ χαράζῃ, ξεπέζεψα ἐγὼ γιὰ νὰ ξεκουραστώ. Πλαίι μου κάθισεν ἡ ἀραπίνα καὶ μ' ἀγκάλιασε μὲ τὰ μαῦρα της τὰ μπράτσα. Σὰν εἶδα, μάννα μου, πόσο μαύρη ἦταν αὐτὴ καὶ τὰ ἄσπρα της τὰ δόντια, τότε μ' ἔπιασε τόση συχασιά, τόση τρομάρα, πὺν ἔσυρα τὸ κοφτερό σπαθί καὶ τὴν χτύπησα στὴ μεταξωτὴ της ζώνη — πέρα γιὰ πέρα πέρασεν ἡ κόψη τοῦ σπαθιοῦ μου.

Πετάχτηκα στὴ στιγμή στὴ ράχη τοῦ Σαρατί: κομμένο ἀκόμα τὸ κεφάλι τῆς ἀραπίνας ἔλεγε: — ὦ, γιὰ τὸ Θεό, ἀδελφέ μου Μάρκο, μὴ μ' ἀπαρνιέσαι, μὴ μ' ἀπαρνιέσαι!

Αὐτὴν τὴν ἁμαρτία ἔκαμα, μάννα, στὸ Θεό, ἔτσι κέρδισα τὸ πολὺ χρυσάφι γι' αὐτὸ χτίζω τόσες ἐκκλησιῆς καὶ μοναστήρια».

Πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ἐδῶ, ὅτι εἰς τὸ σερβικὸ τραγοῦδι δὲν ἐξηγεῖται πρὸς ποῖον σκοπὸν ὁ ἥρωας ἐπῆγε εἰς τὴν χώραν τῶν Ἀράβων καὶ πῶς συνέβη νὰ εὗρεθῇ εἰς τὴν βρύσιν περικυκλωμένος ἀπὸ τοὺς Ἀραπάδες. Εἰς τὴν βουλγαρικὴν ὁμως παραλλαγὴν τοῦ ἔσματος ἔχομεν ἐν ἄρχῃ πλήρη αἰτιολόγησιν τούτου: *Κινδυνεύοντες ὁ βασιλεὺς τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς, πὺν κινδυνεύουν ὅλη τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἀπειλοῦν νὰ κυριεύσουν καὶ αὐτὴ τὴν Πόλη, στέλνει καὶ προσκαλεῖ τὸν Μάρκο Κράλιεβιτς, νὰ τὸν γλυτώσῃ ἀπὸ τὸν κίνδυνον αὐτόν. Ὁ Μάρκος διαλέγοντας τρεῖς χιλιάδες ἄξια παλληκάρια, ὅλο Κροάτες, ξεκινάει, νικάει τοὺς Σαρακηνοὺς καὶ τοὺς κυνηγáει πρὸς τὴν Ἀνατολή. Στὸ γυρισμὸ ὁμως, καθὼς ξεπέζεψε τελευταῖος αὐτὸς σὲ μιὰ βρύση, γιὰ νὰ ποτίσῃ τὸ ἀγαπημένο του ἄλογο, τὸ Σαρατί, προφταίνουν ἐκεῖ τὸν ἥρωα οἱ Μαῦροι, τὸν τριγυρίζουν ἀπ' ὅλες τῖς μεριεὶς καὶ τὸν αἰχμαλωτίζουν.*

Ὡς φαίνεται, καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ τραγουδιοῦ ἡ βουλγαρικὴ παραλλαγή διασώζει καλύτερα τὴν παράδοσιν, καταλήγουσα μὲ τοὺς ἐξῆς λόγους τῆς μάννας τοῦ Μάρκου: «Μάρκο, παιδί μου, δὲν ἔκαμες καλά. Δὲν ἤθελες γιὰ γυναῖκα σου τὴν κόρη; μποροῦσες νὰ τὴν ἔχῃς δοῦλα σου· γιατί αἶμα, πὺν χύνεται χωρὶς φταίξιμο, φέρνει ἄδοξο θάνατο στὸ κεφάλι τοῦ φονιά» ¹⁾.

Αὐτὰ τοῦ εἶπε κατὰ τὴν βουλγαρικὴν παραλλαγὴν ἡ μάννα του, ἡ Εὐφροσύνη, ἀλλὰ ἡμᾶς ἡ θλιβερά αὐτὴ ἱστορία μᾶς ὑπενθυμίζει τὸ φέρεσιμον ἑνὸς ἄλλου τύπου τῆς ἀχαριστίας, τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀντιόχου, ὅπως ἐκτίθεται εἰς τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ. Οὗτος συνελήφθη αἰχμάλωτος καὶ ἐκρατεῖτο τρεῖς χρόνους δέσμιος ὑπὸ τοῦ Ἀμμερᾶ τῆς Μεσοποταμίας Ἀπλορράβδη, ἀλλὰ κινήσας τὸν ἔρωτα τῆς κόρης τοῦ

¹⁾ Βλ. ὅλο τὸ τραγοῦδι μεταφρασμένο εἰς Γ. Α. Μέγα, "Ἐχουν οἱ Βούλγαροι ἐθνικὸν ἔπος; Ἀθήναι 1946, σελ. 29—32.

Ἀμμερᾷ ἡλευθερώθη ἀπὸ τὰ δεσμά, μεθ' ὃ τὴν ἔπεισε νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ εἰς τὴν Ρωμανίαν· ὥς ὅμως ἔφυγον καὶ κατεσκήνωσαν εἰς τὴν ξηρμίαν πλησίον μιᾶς κρήνης, τὴν τρίτην νύκτα ἀπὸ τῆς φυγῆς των

*«λάθρα τῆς κοίτης ἀναστὰς ἐπέστρωσε τοὺς ἵππους,
τόν τε χρυσὸν ἀφείλετο καὶ τὰ κρείττονα σκεύη». (Κρυπτοφ. ε 117).*

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα παρουσιάζει ὁ κύκλος τῶν ἁσμάτων τοῦ Μάρκου κοινὰ μὲ τὰ τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα: Καὶ ὁ Μᾶρκος, ὅπως ὁ Διγενής, ἀποκιτᾷ τὴν σύζυγόν του δι' ἀρπαγῆς, καὶ αὐτοῦ, ὅπως καὶ τοῦ Διγενῆ, ἡ σύζυγος ἀπάγεται ὑπὸ τοῦ ἀσπόνδου ἐχθροῦ του, ἀλλ' ἐλευθερώνεται ὑπὸ τοῦ Μάρκου· καὶ οἱ δύο ἥρωες ἀγωνίζονται καὶ καταβάλλουν θηλείας ἀντιπάλους, τὴν ἀμαζόνα Μαξιμὼ ὁ Διγενής, τὴν ἐξωτική Samonila ὁ Μᾶρκος· καὶ τῶν δύο ὅπλον μὲν εἶναι τὸ ρόπαλον, τὸ βυζαντινὸν «ραβδίν», πιστὸς δὲ καὶ ἀχώριστος σύντροφος ὁ ἵππος· καὶ οἱ δύο ἥρωες ὑποκύπτουν εἰς πρόωρον, ἀλλὰ εἰρηρκαῖον θάνατον, μολονότι καμία σύγκρισις δὲν χωρεῖ ἀνάμεσα εἰς τὸ μεγαλειῶδες χαροπῶμα τοῦ Διγενῆ καὶ τὸν μυστηριώδη τρόπον ποὺ αὐτοεنتαφιάσθη ὁ Μᾶρκος.

Εἶναι φανερόν, ὅτι τὰ σερβικὰ ἅσματα περὶ τοῦ Μάρκου Κράλιεβιτς φέρουν τὸν τύπον τῆς μυθώσεως τῶν περὶ τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα. Τὸ ἑλληνικὸν δηλαδὴ ἔπος τοῦ Διγενῆ, τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν, ἔσχε μεγάλην ὀρμήν εἰς τὴν ποίησιν πολλῶν, ἰδίᾳ ἀσιατικῶν καὶ σλαβικῶν ἐθνῶν, ἐπέδρασε κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν ποίησιν τῶν νοτιοσλαβικῶν λαῶν ὅχι μόνον διὰ τῆς μεταφράσεως αὐτοῦ εἰς τὴν σλαβονικὴν καὶ ρωσικὴν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς διαδόσεως αὐτῶν τῶν δημοδῶν ἑλληνικῶν ἁσμάτων· ἀπόδειξις τούτου εἶναι ἡ διάδοσις παρὰ τοῖς Σλάβοις, ὡς εἶδομεν, καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν ἁσμάτων, ὡς τοῦ ἁσματος τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ, τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας, τοῦ κολυμπητῆ, τῆς Λυγερῆς καὶ τοῦ Χάρου κλπ.

Ἡ ἑλληνικὴ δ' ἐπίδρασις εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν περὶ Μάρκου ἁσμάτων εἶναι τοσούτῳ μᾶλλον πιθανή, καθ' ὅσον τὰ πρῶτα ἐκ τῶν ἁσμάτων αὐτῶν εἶναι φυνσικὸν νὰ ἐποιήθησαν ὑπὸ αὐλικῶν ἀοιδῶν εἰς τὰς αὐλὰς τοῦ Μάρκου ἥτοι εἰς τὴν κεντρικὴν καὶ βορείαν Μακεδονίαν, ὅπου πλὴν τῶν Σλάβων ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς τὰ ἀστικά ἰδίᾳ κέντρα καὶ μέχρις ἐσχάτων ἀκόμη, ἀκμαῖοι ἑλληνικοὶ καὶ ἑλληνοβλαχικοὶ πληθυσμοί, ἀσκοῦντες μεγάλην πνευματικὴν καὶ πολιτιστικὴν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν παροικούντων Σλάβων.

Ἔτσι ὁ Μᾶρκος Κράλιεβιτς μετεβλήθη κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ ἑλλήνος Ἀκρίτα εἰς ἰδεώδη ἥρωα, συμβολίζοντα, ὡς καὶ ὁ Διγενής, τὴν αἰωνίαν πάλην τῶν χριστιανῶν πρὸς τοὺς μουσουλμάνους. Ἀπὸ τὸν σερβικὸν δὲ λαὸν τὰ περὶ τοῦ Μάρκου ἅσματα μετεδόθησαν εἰς τοὺς νοτιοσλαβικοὺς λαούς, ἰδίᾳ τοὺς Βουλγάρους, ὡς

καὶ εἰς τοὺς Ρουμάνους καὶ Μικρορρώσους (βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογρ. Σύμμεικτα Α' 259).

Πῶς πρέπει τώρα νὰ ἐξηγηθῇ αὐτὴ ἡ ἀπορρόφησις τῆς ἑλληνικῆς ἀκριτικῆς ποιήσεως ἀπὸ τὴν σερβικὴν, τὸ γεγονός ἐστι ὁ ἀντιπροσωπευτικώτερος ἥρως τῆς σερβικῆς ποιήσεως διατελεῖ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἑλληνος αὐτοκράτορος καὶ ὅτι ὠρισμένα ἐπεισόδια τοῦ ἔπους καὶ τῶν τραγουδιῶν τοῦ ἑλλήνος Ἀκρίτα ἀνευρίσκονται παρομοίως εἰς τὸν κύκλον τῶν τραγουδιῶν τοῦ Μάρκου Κράλιεβιτς;

Ἴδου τὶ λέγει πάλιν περὶ αὐτοῦ ὁ σλαβολόγος Fr. Krauss ¹⁾: «Οἱ Νοτιοσλάβοι, λέγει, ἀπαίδευτοι ὄντες, κατὰ τὴν περίοδον τῆς διαμορφώσεως τῶν πρώτων πολιτειῶν των, δὲν εἶχον ν' ἀντιτάξουν εἰς τὸν εἰσδύοντα βυζαντινὸν κανένα ἴδιον πολιτισμόν. Αἱ ἡγεμονικαὶ των αὐλαὶ καὶ οἱ εὐγενεῖς των καθόλου ἡμικλῶντο εἰς τὴν μίμησιν βυζαντινῶν τρόπων καὶ βυζαντινῶν προτύπων. Τὸ Βυζάντιον ἦτο ὁ πρῶτος καὶ κυριώτερος διδάσκαλος τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς. Ὀλόκληρος ἡ παλαιὰ σλαβονικὴ λογοτεχνία δὲν διέσωσε οὐδὲν ἀπὸ τὰ ὄνματα τῶν παλαιῶν νοτιοσλαβικῶν προχριστιανικῶν θεῶν καὶ τῶν τόπων τῆς λατρείας των, πολὺ ὀλιγώτερον εἰδήσεις περὶ τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων των ἢ καὶ ἐνὰ μὲν ἐπικόν ἢ λυρικόν των ἄσμα.

Ἐξ ἄλλων οἱ Νοτιοσλάβοι ὑποτάσσονται τὴν ἐπίθεσιν δύο ἄλλων πολιτιστικῶν ρευμάτων, ἑνὸς ἐκ Ν. Α. ἰταλικοῦ, καὶ ἑτέρου ἐκ Β. Α. γερμανικοῦ. Ἐκ τούτου ἕως τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος τοὺς Νοτιοσλάβους ἡγεῖται ἑλληνισμός μὲν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐκρωμανισμός δὲ καὶ ἐκγερμανισμός ἐν τῇ Δύσει.

Ὅτε ὅμως οἱ Τούρκοι ἤρχισαν ν' ἀποσποῦν τμήμα πρὸς τμήμα τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἀπὸ τὸ βυζαντινὸν κράτος εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, τότε ἤρθη αὐτομάτως ὁ πολιτικὸς ἐφιάλτης ἀπὸ τοὺς Σλάβους τῆς Βαλκανικῆς. Τότε εὗρον καιρὸν νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπὸ τὸ Βυζάντιον καὶ τὸ σερβικὸν κράτος ἐπεξετάθη ὑπερμέτρως, πρὸς Α σχεδὸν πέραν τῆς Βουλγαρίας, πρὸς νότον βαθέως πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἐφάνη διὰ μίαν στιγμὴν ὅτι τὸ κράτος των θὰ ἐξηπλώνετο ἀπὸ τοῦ Εὐξείνου ἕως τὴν Ἀδριατικὴν.

Ὁ τσάρος Στέφανος Dushan μὲ τὴν πολιτικὴν του εἶχεν ἀφυπνίσει τὴν ἐθνικὴν των συνείδησιν. Ἀλλὰ τὴν καθ'αυτὸ ἀφύπνισιν καὶ τὴν ἐπίγνωσιν τῆς λαϊκῆς των δυνάμεως ὀφείλουν οἱ Νοτιοσλάβοι γενικῶς, ἰδίᾳ ὅμως οἱ Σέρβοι, ἐμμέσως εἰς τὴν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Οἱ Σέρβοι ἡγεμόνες, πού ἦσαν ἕως τότε ὑποτελεῖς εἰς τὸ Βυζάντιον, ἔγιναν τότε σύμμαχοι τοῦ Βυζαντίου κατὰ τῶν Τούρκων. Τότε ὁ σέρβος πολεμιστής, ὁ προικισμένος μὲ ποιητικὴν διάθεσιν, ἐπιστρέφων ἐκ νικηφόρου ἀγῶνος ἀπὸ τὰ μακρινὰ ξένα, ἠδύνατο κατὰ τὰ

¹⁾ Fr. Krauss, Slavische Volksforschungen, 1908, σ. 190.

μικρά βράδρια τοῦ χειμῶνος, ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις, νὰ διηγηθῇ εἰς ρυθμικὸ τραγοῦδι, πρὸς τοὺς συνηγμένους περὶ τὴν ἐστίαν συντρόφους τῆς φυλῆς του, τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς περιπετείας, τὰς τολμηράς, πλήρεις κινδύνων, πορείας διὰ μέσου τῶν σκοτεινῶν παρθένων δασῶν τοῦ Αἵμου καὶ τοῦ Ὀρβήλου, νὰ εἴπῃ διὰ τ' ἀφρισμένα ποτάμια τῶν βουνῶν καὶ τοὺς ἀπεράντους σιτοφόρους ἀγρούς, διὰ τ' ἀπαστράπτοντα ὅπλα καὶ τοὺς σιδηροφράκτους ξένους πολεμιστάς, διὰ τὴν ὑπέροχον μεγαλοπρέπειαν καὶ τὸν στολισμὸν τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν παλατιῶν τῆς λευκῆς πόλεως τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου. Καὶ εὐχαριστεῖτο παρεμβάλλων εἰς τὴν διήγησίν του ὕμνον διὰ τὸ ὑπέροχον κάλλος θελατικῶν γυναικείων μορφῶν τῆς αὐτῆς τῶν Κομνηνῶν.

Περιπαθεῖς ἠκροῶντο νέοι καὶ γέροι τέτοιο σπάνιον ἄκουσμα. Ἕνας κόσμος, ποὺ δὲν τὸν εἶχαν βάλει εἰς τὸν νοῦν των ποτέ, γεμάτος ἀπὸ μαγικά θέλγητρα, ἐνεφρανίζετο εἰς τὰ ἐκθαμβὰ μάτια των καὶ ἐξῆπτε τὴν φαντασίαν των. Ὑπὸ τὴν ζωρὰν ἐντύπωσιν τοιούτων ἀφηγήσεων ἐγεννᾶτο εἰς τὸν Σέρβον χωρικὸν πνεῦμα ἱπποτικόν, ὁρμὴ πρὸς δρᾶσιν καὶ ἡ ἐφεύρεσις πρὸς ἀντικινδύνους περιπετείας.

Αὐτὸ ἦτο σὰν ἓνα ἠλιοφώτιστον ἑσπέρνιον ἔκδημα τῆς νοτιοσλαβικῆς λαϊκῆς Μούσης ὕστερα ἀπὸ μακρὰν χειμερινὴν ἀουχίαν. Ἄκόμη καὶ σήμερον, λέγει ὁ Krauss, πάντα ὁλοκλήρως αἰῶνας ὕστερα ἀπὸ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα, ὁ ἀγράμματος guslar δηλ. ὁ κυθάρας τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης, ἠξεύρει νὰ τραγουδῇ περὶ αὐτῶν καὶ νὰ διηγῆται. Ἄκόμη καὶ ὅταν τραγουδῇ ἓνα γεγονὸς τῶν κατόπιν χρόνων, τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, τὴν διήγησίν του στολίζει μὲ τὸ ὕλικόν ποὺ ἐκληρονόμησε, μὲ χρήσεις στερεοτύπους καὶ παρομοιώσεις ἀπὸ τὴν πρώτην ἐκείνην μεγάλην περίοδον τῆς ἐπικῆς λαϊκῆς ποιήσεως... Εἰς τὴν μάχην τοῦ Κοσόβου, τὴν 13ην Ἰουνίου 1389, αἱ ἠνωμέναι δυνάμεις τῶν Σέρβων ὑπέκυσαν εἰς τὴν τουρκικὴν ὑπεροχὴν. Ὀλίγας δεκαετηρίδας ἀργότερα περιτῆλθε καὶ ἡ Βοσνία καὶ μετ' ὀλίγον ἡ Ἑρζεγοβίνη εἰς τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν. Σημαντικὸν μέρος τῶν Νοτιοσλάβων σερβικῆς καταγωγῆς ἐφυγαν πρὸς τὴν δαλματικὴν παραλίαν καὶ τὰς νήσους καὶ πρὸς τὴν Κροατίαν καὶ ἔτσι ἐνισχύθη τὸ σλαβικὸν στοιχεῖον ἀπέναντι τοῦ κινδύνου τοῦ ἐκρωμανισμοῦ καὶ ἐκγερμανισμοῦ. Οἱ Σέρβοι πρόσφυγες μετεφύτευσαν μεταξὺ τῶν Κροατῶν τὰ ἔπη, ποὺ διηγοῦντο περὶ τῆς μάχης τοῦ Κοσσυφοπεδίου, περὶ τοῦ τσάρου Λαζάρου, περὶ τῶν ἡρώων Obilic Milos, Relja Krilatica, Starina Novak, Dijete Gruzica, περὶ τῶν δύο Kosancic, προπάντων γιὰ τὸ βασιλόπουλο τὸ Mārho».

Πρέπει ὁμως νὰ τονισθῇ ὅτι ζήτημα τόσον εὐρύ, οἷον τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν σχέσιν τῆς δημώδους φιλολογίας δύο γειτονικῶν λαῶν, χρήζει περαιτέρω ἐνδελεχοῦς μελέτης.

Πρέπει τώρα νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς δημόδους φιλολο-
γίας, καθὼς καὶ τῆς λογίας λογοτεχνίας, τὸ πρόβλημα τῶν ἐπιδράσεων καὶ ἡ ἔρευνα
τῶν πηγῶν δὲν εἶναι τὰ σπουδαιότερα πράγματα. Ὡς λέγει ὁ Grégoire «μὴ ποίη-
ση μορεῖ νὰ ᾖναι ὁμορφη, μεγάλη, νὰ παρουσιάσῃ μεγαλοφυΐαν καὶ ὕψος καὶ ὅταν
ἀκόμα ὅλα τὰ θέματά της, ὅλα τὰ μοτίβα της, ὅλες οἱ ιδέες της, ὅλες οἱ εἰκόνες της,
ἐξεταζόμενα τὸ καθ' ἓνα χωριστά, μοροῦν νὰ συνδέωνται μὲ ἄλλα πρωτότυπα,
ὅταν εἶναι ξαναδουλεμένα ὕλικά»¹⁾.

Ἄλλὰ τέτοιο «ξαναδούλεμα» τῶν ξένων ὕλικῶν ὁμολογῶ πὼς δὲν βλέπω εἰς
τὴν πολυμνημένην σερβικὴν περὶ τοῦ Μάρκου ποίησιν—ἀφῆνω τὴν βουλγαρικὴν
ποῦ ἰδιοποιήθηκε τὸν Σέρβον ἡγεμονίδην καὶ εἰς τὰ τραγούδια της τὸν ἀφωμοῖω
σε μὲ τοὺς χαϊντοῦτ καὶ τὰ λοιπὰ πρόσωπα τοῦ βουλγαρικοῦ Πανθέου—. Εἶναι
πράγματι παράδοξον, ὅτι ἡ δημοτικὴ ποίησις τῶν Σέρβων, ἡ ὁποία μολαταῦτα διε-
τήρησε τὴν μνήμην καὶ γενναίων ἀνδρῶν, ὡς τοῦ Milos καὶ τοῦ Λαζάρου καὶ τῶν
ἄλλων προμάχων τῆς νοτιοσλαβικῆς ἐλευθερίας, δὲν ἐξέλεξε διὰ τὰς συνθέσεις της
κανένα ἀπὸ τοὺς πραγματικὰ ἐθνικοὺς ἥρωας, ἀλλ' ἐχάρισε τὸν θαυμασμὸν
καὶ τὰ ἐγκώμιά της εἰς πρόσωπον, ποῦ ἀπεδείχθη ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τόσον ἀνάξιον
τῆς τιμῆς καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ ἐθνικοῦ τοῦ. Καὶ βλέπει κανεὶς μὲ κατὰ πλην
πᾶς μὴ ἱστορὰ καὶ γόητος φαντασὰ ἐνὸς πλητογονικοῦ, ἀλλὰ ρωμαίου λαοῦ κα-
τεσπαταλήθη εἰς τὸ νὰ συμφύρῃ καὶ συνασμιλῇ τὰς ὑπερόχους πράξεις πραγμα-
τικῶν ἡρώων ἐνὸς ἄλλου λαοῦ μὲ τὰς οὐτοπικὰς διηγήσεις τῆς σερβικῆς δαιμονο-
λογίας. Διότι ἐκεῖνο ποῦ χαρακτηρίζει τὸν καθ' ἑξοχὴν ἥρωα τῶν σερβικῶν τραγου-
διῶν εἶναι αἱ σχέσεις του καὶ ἡ ἀναστροφὴ του μὲ τὸν κόσμον τοῦ μαγικοῦ.

Δὲν εἶναι τυχὸν δράκοι ἢ λιοντάρια ἢ καὶ καμιὰ ἀμαζόνα οἱ ἐχθροί, τοὺς
ὁποίους καταβάλλει, ὡς ὁ Διγενὴς εἰς τὴν παραποταμίαν καὶ τοὺς καλαμῶνας τοῦ
Εὐφράτου, ἀλλὰ θήλειαι δαίμονες, νύμφαι τῶν δασῶν καὶ τῶν λιμνῶν, νεράιδες
τῆς σερβικῆς δεισιδαιμονίας. Μὲ τὰ δαιμονικὰ αὐτὰ ὄντα κυρίως παλαίει ὁ Μάρκο-
Κράλιεβιτς καὶ τὰ καταβάλλει, καθὼς τὰ κυνηγáει ἐπάνω στὰ σύννεφα καβάλλα στ'
ἄλογό του, τὸν θαυμαστὸ Σαράτς. Κ' ἔχει τόσον εἰσχωρήσει ὁ ἥρωας μας εἰς τὴν
κοινωνίαν τῶν ἐξωτικῶν αὐτῶν, ὥστε καὶ συναναστρέφεται, συντρώγει ἔστιν ὅτε
καὶ συμπίνει μὲ αὐτά.

Ἄλλ' εἶναι φανερόν, ὅτι μὲ μορφὰς ἐξωτικὰς ἀπὸ τὸ βασίλειον τῶν δυνάμεων
τοῦ σκότους καὶ μὲ ὑποθέσεις κατὰ βάσιν φανταστικὸς ἐθνικὸν ἔπος δὲν ἀναβλα-
στάνει. Διὰ τὴν βλάστησιν ἐθνικοῦ ἔπους ἀπαιτεῖται πρωτίστως συνειδήσις τῶν
ἀγώνων ἢ τῶν περιπετειῶν τοῦ ἰδίου ἔθνους. Καὶ δὲν ἔλειψε μὲν ἡ συνειδήσις

¹⁾ H. Grégoire, 'Ο Διγενὴς Ἀκρίτας, σελ. 172.

αὐτὴ ἀπὸ τὴν μνήμην τῶν Σέρβων ραψωδῶν, ὡς δεικνύουν τὰ καθ' αὐτὸ ἱστορικὰ ἄσματα τοῦ σερβικοῦ λαοῦ, ἀλλ' εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐποποιίαν τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἥρωος τῶν Σέρβων, τοῦ Μάρκου, ἡ παρουσία τοιοῦτου νέφους δαιμονικῶν ὄντων εἰς τὸν κόσμον τῆς δράσεως αὐτοῦ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὰς ἀφηγήσεις τῶν ὅλως ἀπιθάνων καὶ ἀνεδαφικῶν ἀνδραγαθιῶν του κάθε ἴχνος ἀληθινῆς ἐθνικῆς ἐποποιίας, ἃν τῷ ὄντι ἔνα ἔπος, διὰ τὰ εἶναι ἐθνικόν, πρέπει πρωτίστως νὰ ἐνσαρκῶνῃ εἰς τοὺς στίχους του τὸ φρόνημα, τὴν αἴγλην ἢ τὸ μαρτύριον μιᾶς ἐποχῆς τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Ἀλλὰ τοιοῦτο ἔπος αἱ μυθιστορίαι τοῦ Μάρκου ὁμολογουμένως δὲν εἶναι.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀκόμη δὲν ἔχει μελετηθῇ εἰς ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν ἡ δημώδης ποίησις τῶν καθ' ἑκαστον λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Διὰ τὴν πλήρη αὐτῆς γνῶσιν ἀπαιτεῖται πλὴν τῆς μελέτης τῆς ἰδίας ἐκάστου ποιήσεως καὶ στενὴ συνεργασία τῶν ἀσχολουμένων μὲ τοὺς πνευματικοὺς θησαυροὺς τῶν λαῶν τῆς χερσονήσου. Διότι, ἂν διὰ τὴν ἔρευναν τῶν δημοτικῶν ἀσμάτων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ὡς καὶ τελευταίως ἐδίδαξεν ὁ John Meier, ἀπαιτεῖται πρὸς τὴν ἐθνικῇ ἢ διεθνῇ συνεργασίᾳ, αὕτη ἐπιβάλλεται καὶ δι' ὅλως ἰσχυρὰς χρονογραφικοὺς καὶ ἱστορικοὺς λόγους διὰ τὴν ποίησιν τῶν λαῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἰῶνος. Ὡς δ' εἶναι εὐνόητον, μία τοιαύτη συνεργασία προϋποθέτει τὴν ἀποκαταστάσιν πλήρους ἀλληγορίας εἰς τὰς πολιτικὰς σχέσεις τῶν βαλκανικῶν λαῶν, τὴν ὁποίαν ὁμαλότητα ἡμεῖς τοῦλάχιστον οἱ Ἕλληνες καὶ θέλομεν καὶ εὐχόμεθα. Καὶ ἡ ἰδίᾳ ἐργασία πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ γίνῃ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων πεδίων τοῦ λεγομένου βαλκανικοῦ πολιτισμοῦ: τῆς λαϊκῆς μουσικῆς, τῆς λαϊκῆς τέχνης, τῆς λαϊκῆς ἐν γένει ζωῆς. Ὡς δ' εἶναι φανερόν, εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν τοιούτων μελετῶν τίποτε ἄλλο δὲν θὰ ἰδύνατο νὰ συμβάλῃ τελειότερον ἢ ἡ σύνταξις ἐνὸς *Λογογραφικοῦ Ἀτλαντος τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν*, ἀναλαμβανομένη καὶ διοργανουμένη ἀπὸ κοινοῦ ὑπὸ τῶν Ἀκαδημιῶν τῶν χωρῶν τούτων.

Ἐτσι μὲ τὸ φῶς τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης θὰ φωτισθῇ πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις ὁ βαλκανικὸς ὁρίζων, πού τόσοσιν συνεσκοτίσθη κατὰ τοὺς τελευταίους τοῦτους χρόνους καὶ θὰ καταφανῇ ὁ ἀληθὲς χαρακτὴρ τοῦ πολιτισμοῦ τούτου.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ
ΤΩΝ ΥΠΟ ΤΟΥ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1950 ΚΑΙ 1951

Α'. Κατὰ τὸ ἔτος 1950.

Κατὰ τὸ λήγον ἔτος τὸ προσωπικὸν τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου ἐνισχύθη διὰ τῆς τοποθετήσεως τοῦ συντάκτου Κ. Ρωμαίου καὶ διὰ τῆς ἀποσπάσεως εἰς αὐτὸ δύο μουσικῶν, τοῦ Σπ. Σκιαδαρέση καὶ τοῦ Σπ. Περιστέρη, καθηγητῶν τῆς μουσικῆς εἰς σχολεῖα τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως. Διὰ τῆς ἀποσπάσεως ταύτης κατέστη δυνατὴ ἡ ἑναρξίς τῶν ἐργασιῶν τῆς προσηρημένης εἰς τὸ Ἀρχεῖον Ἐθν. Μουσικῆς Συλλογῆς.

Ἐκ τῶν δύο συντακτῶν, οἵτινες ἔλαβον ὑποτροφίαν παρὰ τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως, ὁ μὲν Δημ. Λουκάτος μετὰ υπερδιετὴς παύσας ἐν Παρισίοις ἐπανῆλθε τὴν 28ην Μαρτίου ἐ. ἔ. εἰς τὴν ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ θέσιν του, ὁ δὲ Δημ. Πετρόπουλος συνέχισε τὰς ἐν τῇ γαλλικῇ πρωτεύουσῃ αἰτήσεις.

Δυστυχῶς αἱ κενωθείσαι πρὸς τριετίας θέσεις γραφέων ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ δὲν ἐπληρώθησαν εἰσέτι, ἡ δὲ παντελής ἀπὸ τασούτου χρόνου ἔλλειψις γραφέων ἀποτελεῖ μέγα πρόσκομμα εἰς τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου ἡμῶν. Οὕτω πλὴν τοῦ Διευθυντοῦ καὶ τῶν ἀνωτέρω μνημονευομένων συντακτῶν καὶ μουσικῶν, κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰργάσθησαν ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ οἱ συντάκται Μαρία Ἰωαννίδου καὶ Γ. Σπυριδάκης καὶ ὁ ἀπεσπασμένος ἐκ τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως καθηγητῆς Δ. Οἰκονομίδης. Ἄλλ' ἀπὸ τῆς 15ης Σεπτεμβρίου ἐστερήθημεν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ συντάκτου Γ. Σπυριδάκη, ἔνεκα τῆς ἀπασχολήσεως αὐτοῦ εἰς ἄλλην ἐργασίαν τῆς Ἀκαδημίας.

1. Πλουτισμὸς τῶν συλλογῶν τοῦ Ἀρχείου.

Καὶ κατὰ τὸ λήγον ἔτος οὐδεὶς διαγωνισμὸς πρὸς συλλογὴν λαογραφικοῦ ὑλικοῦ προεκκηρύχθη καὶ οὐδεμία ἐγένετο ἀποστολὴ τοῦ προσωπικοῦ πρὸς εἰδικὰς ἐπὶ τόπου ἐρεῦνας. Ἀναπλήρωσιν τινὰ τῆς ἐλλείψεως ταύτης ἀπετέλεσεν ἡ ὑπὸ φοιτητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς συλλογὴ λαογραφικοῦ ὑλικοῦ, ἡ γινομένη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ἑρωτηματολογίων τοῦ Ἀρχείου πρὸς ὑποβολὴν εἰς τὸ Λαογραφ. Φροντιστήριον τοῦ καθηγ. Γ. Μέγα. Ἐκ τῆς ἐργασίας ταύτης προῆλθον 15 χειρόγραφα ἐκ σελ. 304, ἅτινα κατετέθησαν εἰς τὸ Λαογρ. Ἀρχεῖον ὑπ' ἀριθ. 1610, 1613-1615, 1619, 1620 καὶ 1623-1631. Ἔτερα 8 χ/φα ἐδωρῆθησαν ὑπὸ φίλων τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου ἥτοι 3 (ὑπ' ἀρ. 1611, 1616 καὶ 1617 ἐκ σελ. 58), περιέχοντα κείμενα λαϊκῆς μουσικῆς, καταγεγραμμένα εἰς βυζαντινὴν παρασημαντικὴν, ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Κ. Κώνστα, 2 (ὑπ' ἀριθ. 1621 καὶ 1622 ἐκ σελ. 36) ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀν. Καραναστάση, 2 (ὑπ' ἀριθ. 1609 καὶ 1612 ἐκ σελ. 72) ὑπὸ τοῦ συντάκτου

κ. Δημ. Οικονομίδου καὶ ἐν (ὑπ' ἀριθ. 1618 ἐκ σελ. 3) ὑπὸ τῶν κληρονόμων τοῦ μακαρίτου Δ. Λουκοπούλου. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθοῦν 3 χ/φα (ὑπ' ἀριθ. 1606, 1607 καὶ 1608), ἅτινα ἀπηρετίσθησαν διὰ σταχυολογίας λαογρ. ὕλης ἐκ χ/φων τοῦ Ἱστορ. Λεξικοῦ. Οὕτω εἰσῆχθησαν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐν ὅλῳ 26 χειρόγραφα ἐκ σελ. 677 (ἐναντι 14 χ/φων ἐκ σελ. 540 τοῦ παρελθόντος ἔτους), ἡ δὲ περιεχομένη εἰς αὐτὰ ὕλη, ἡ ὑποκειμένη εἰς ἀρίθμησης, εἶναι: 75 ἄσματα, 49 δίστιχα, 617 παροιμίαι, 8 παραδόσεις, 11 μῦθοι καὶ παραμύθια, 94 αἰνίγματα, 2 ἐπῳδαί, 90 τοπωνύμια, 50 ὀνόματα ζώων, 10 εὐχαί, ποικίλη δ' εἶναι καὶ ἡ ἄλλη ὕλη, ἀναφερομένη ἰδίᾳ εἰς τὴν γέννησιν, τὸν γάμον καὶ τὴν τελευτήν.

2. Ἀποδελτιώσεις λαογραφικῆς ὕλης.

Ἡ ἔλλειψις γραφῶν καὶ ἡ ἀπασχόλησις τῶν συντακτῶν εἰς ἐργασίας κατατάξεως καὶ ἐπεξεργασίας τῆς ἀποθησαυρισθείσης ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ ὕλης περιώρισε τὴν ἀποδελτιωτικὴν ἐργασίαν εἰς τὸ ἐλάχιστον. Μόνον τρία ἐκ τῶν 140 ἀναποδελτιώτων χ/φων τοῦ Ἱστ. Λεξικοῦ καὶ ἐν ἐκ πολλῶν τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου (ἀρ. 1571) ἐκ σελ. ἐν ὅλῳ 223, ὡς καὶ ἐν μόνον ἔντυπον, τὸ πρὸς Μάνης καὶ Μανιατῶν βιβλίον τοῦ Ἀ. Πατσουράκου, ἠδυνήθημεν ὡς ἀποδελτιώσιμεν, ἀπασχοληθέντος εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην τοῦ ἐπικ. ταξινομοῦ Δημ. Οἰκονομίδου. Ἡ σταχυολογηθεῖσα δ' ὑπ' αὐτοῦ ὕλη εἶναι: 55 ἄσματα, 15 δίστιχα, 55 παροιμίαι, 5 παραδόσεις, 2 παιδιαί, 9 εὐχαί, 31 τοπωνύμια, 89 ὀνόματα ζώων καὶ φυτῶν, ὡς καὶ ποικίλη ἄλλη ὕλη, ἀναφερομένη εἰς τὸ ἔθνος τοῦ λαοῦ. Ἐννοεῖται δὲ ἡ ἀντιγραφικὴ καὶ ἀποδελτιωτικὴ ἐργασία εἶναι οὐσιώδους δι' ἡμᾶς, ὡς καὶ διὰ πᾶν Ἀρχεῖον, σημασίας, διότι ἄνευ αὐτῆς ἡ ἀποκειμένη εἰς χειρογράφους καὶ ἐντύπους συλλογὰς ὕλη παραμένει ἀχρησιμοποίητος.

3. Κατάταξις καὶ μελέτη τοῦ ὕλικου.

Κατὰ τὰ λοιπὰ αἱ ἐργασίαι τοῦ Ἀρχείου περιστράφησαν εἰς τὴν συστηματικὴν κατάταξιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῶν δημοτικῶν ἄσματων, τῶν παροιμιῶν καὶ τῶν μύθων καὶ παραμυθίων τοῦ ἡμετέρου λαοῦ.

Εἰς τὴν κατάταξιν τῶν ἄσματων ἡσχολήθησαν οἱ συντάκται Γ. Σπυριδάκης καὶ Κ. Ρωμαῖος, καταταχθέντων ὑπὸ μὲν τοῦ πρώτου 696 ἄσματων, ὑπὸ δὲ τοῦ δευτέρου 189 ἄσματων. Εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν καταλληλοτέρων διὰ τὸ παρασκευαζόμενον ἀπάνθισμα ἄσματων, ἡτις προαπαιτεῖ συγκέντρωσιν καὶ μελέτην πασῶν τῶν γνωστῶν δημοσιευμένων καὶ ἀδημοσιευτῶν παραλλαγῶν ἐκάστου ἄσματος, κατέγινεν ἡ συντάκτρια Μ. Ἰωαννίδου, μελετήσασα 33 ἀκριτικὰ ἄσματα, εἰς τὸν ἔλεγχον δὲ τῆς γενομένης μέχρι τοῦδε ἐκλογῆς καὶ τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐκδόσεως ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἀρχείου. Εἰς τὴν κατάταξιν τῶν παροιμιῶν ἡσχολήθη ἀπὸ 28 Μαρτίου, ὅτε ἐπανῆλθεν ἐκ τῆς διετοῦς ἐκπαιδευτικῆς του ἀδείας, ὁ συντάκτης Δ. Λουκάτος κατατάξας καὶ ταξιθετήσας 8402 παροιμίας. Εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐπιστημονικοῦ Καταλόγου τῶν ἑλληνικῶν παραμυθίων ἡσχολήθη ὁ ἐπικ. συντάκτης Δ. Οἰκονομίδης ἀναλύσας εἰς τὰ κύρια αὐτῶν στοιχεῖα 300 παραμύθια τῆς ἀνεκδότου συλλογῆς τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ἀδ. Ἀδαμαντίου.

4. Ἐκδόσεις.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐπερατώθη ἡ ἔκδοσις τῶν Ζητημάτων τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, ἐκτυπωθέντων τῶν δύο ὑπολειπομένων τευχῶν, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν λαϊκὴν λατρείαν, τὴν μαγειρίαν, τὴν μαντικὴν, τὴν ἀστρολογίαν καὶ μετεωρολογίαν καὶ τὴν δημώδη ἱατρικὴν. Ταῦτα συνταχθέντα ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχείου πρὸς καθοδήγησιν τῶν συλλογῶν λαογραφικῆς ὕλης παρέχουν σαφῆ ὑπότυπων τῶν θεμάτων τῆς λαογραφικῆς ἐρεῦνης, διευκρινινομένων διὰ τῆς παραθέσεως χαρακτηριστικῶν παραδειγμάτων. Οὕτω εἰς χεῖρας τῶν ἐπιθυμούντων νὰ συμβάλουν εἰς τὴν λαογραφικὴν ἐξερεύνησιν τῆς Πατρίδος δὲν δίδεται ἀπλοῦν καὶ ξηρὸν ἐρωτηματολόγιον, ἀλλὰ πλήρες καὶ σαφὲς ὑπόδειγμα διὰ τε τὴν συλλογὴν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν κατάταξιν τῆς ὕλης.

Μὲ τὴν ἔκδοσιν τῶν Ζητημάτων τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας περατοῦται καὶ ἡ ἐκτύπωσις τοῦ τρίτου τόμου τῆς Ἑπετηρίδος τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, περιέχοντος ἐργασίας τοῦ Διευθυντοῦ, τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Κ. Μαλιτζῶν καὶ τῶν συντακτῶν Μ. Ἰωαννίδου καὶ Γ. Σπυριδάκη. Θὰ ἦτο δ' ἑτοιμος καὶ ὁ πέμπτος τόμος αὐτῆς, ἂν μὴ ἐκ τῆς μακρᾶς ἀπεργίας ἀνεκόπτετο ἡ προόδος τῆς ἐκτύπώσεως αὐτοῦ.

5. Ἑθνικὴ Μουσικὴ Συλλογὴ.

Τύχη ἀγαθὴ τὸ ἔτος τοῦτο εἶδε ἐγκαινιστέον τὸ ἔργον τῆς περισυλλογῆς καὶ διασώσεως τῶν δημῶδων μελωδιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὸ ὅποιον ἀπὸ τοῦ ἔτους 1914 εἶχεν ἀνατεθῆ ὑπὸ τῆς Πολιτείας εἰς τὴν ἰδρυθεῖσαν διὰ τοῦ νόμου 432 Ἑθνικὴν Μουσικὴν Συλλογὴν. Αὕτη εἶχε μὲν συγχωνευθῆ διὰ τοῦ ἀπὸ 14 Μαρτίου 1927 διατάγματος εἰς τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον, ἀλλ' ἔλλειπε ἐξειδικευμένου εἰς τὴν μουσικολογίαν προσωπικοῦ δυνάμει νὰ λειτουργήσῃ. Ἐκ τούτου καὶ τὸ φωνοληπτικὸν μηχανήμα, τὸ ὅποιον ἐν ἔτει 1939 ἡ Ἀκαδημία δι' ἀδρεᾶς δαπάνης ἐπρομηθεύθη, παρέμενεν μέχρι τοῦδε ἐν ἀχρησίᾳ. Διὰ τοῦτο εὐγνωμοσύνη ὀφείλεται εἰς τὸν Ὑπουργὸν τῆς Παιδείας, τὸν ἐγκρίναντα τὴν ἀπόσπασιν τῶν δύο μουσικῶν.

Ἐναρξας τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἑθνικῆς Μουσικῆς Συλλογῆς ἐγένετο τῇ 10ῃ Φεβρουαρίου. Συμφώνως πρὸς τὸ συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχείου πρόγραμμα προκαταρκτικῶν ἐργασιῶν κατηρτίσθη ὑπὸ τοῦ Σπ. Σκιαδαρέση γενικὸς βιβλιογραφικὸς κατάλογος μουσικῆς λαογραφίας (κατὰ συγγραφεῖς καὶ τόπους), ὕλη δὲ μουσικὴ ἀπεδελτιώθη ἐκ τῶν μουσικῶν περιοδικῶν Μουσικῆς, Φόρμιγγος, Ἀρίωνος, Ὁρφῆος, Λύρας, Ἀπόλλωνος Μουσηγέτου, Νέας Φόρμιγγος, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἐντύπων συλλογῶν Edw. Jones, Lyric Airs καὶ Weitzmann, Geschichte der griech. Musik κλπ. Οὕτω ἀπεδελτιώθησαν δι' ἀντιγραφῆς μουσικῶν καὶ ποιητικῶν κειμένων ὑπὸ μὲν τοῦ Σπ. Σκιαδαρέση εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν γραφὴν 179 ἄσμ., ὑπὸ δὲ τοῦ Σπ. Περιστέρη εἰς τὴν βυζαντ. παρασημαντικὴν 398 ἄσματα.

Ἐκ παραλλήλου τὸ προσωπικὸν τῆς Ἑθνικῆς Μουσικῆς Συλλογῆς ἐξεσκήθη εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ φωνοληπτικοῦ μηχανήματος Telefunken τῇ βοήθειᾳ τοῦ κ. Ἰ. Διβόλη, τεχνικοῦ ὑπαλλήλου τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ραδιοφωνίας, οὕτω δ' ἡδυνήθημεν νὰ κάμωμεν ἑναρξιν καὶ τοῦ κυρίου ἡμῶν ἔργου, δηλαδὴ τῆς συλλογῆς

δημωδῶν μελωδιῶν διὰ φωνοληψίας ἐπὶ δίσκων. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ Διευθυνσις τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρυμάτος Ραδιοφωνίας χορηγήσασα ἡμῖν 25 φωνοληπτικούς δίσκους καὶ ἐπιτρέψασα εἰς δύο τῶν τεχνικῶν αὐτῆς ὑπαλλήλων, τοὺς κ. Διβόλην καὶ Τσιριγώτην, ὅπως βοηθήσωσιν ἡμᾶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ φωνοληπτικοῦ ἡμῶν ἔργου. Ἐκ τούτου εὐχαρισταί ὀφείλονται εἰς τε τὸν Διευθυντὴν κ. Χ. Τσιγάντεν καὶ τὸ προσωπικὸν τῆς Ραδιοφωνίας.

Ἀκολουθοῦντες εἶτα τὴν ἀρχήν, ὅτι οἱ τραγουδισταί, διὰ ν' ἀποδώσουν πιστῶς τὴν λαϊκὴν μας μουσικὴν, δὲν πρέπει ν' ἀπομακρύνωνται τοῦ οἰκείου εἰς αὐτοὺς περιβάλλοντος, μετεφέροντες τὸ μηχανήμα ἡμῶν πρῶτον εἰς τὸν ἐν Καλλιθέᾳ συνοικισμόν τῶν Ποντίων καὶ κατόπιν εἰς τὸν ἐν Ἀναστάσει Πειραιῶς (Ταμπουρία) συνοικισμόν τῶν ἐκ Καππαδοκίας Σιναισιτῶν καὶ Φλογητινῶν καὶ οὕτω ἀπετυπώσαμεν ἐπὶ 23 δίσκων 26 Ποντιακά, 24 Σιναισίτικα καὶ 18 Φλογητινὰ τραγούδια. Προσπάθεια πρὸς καθορισμὸν τοῦ προσφορωτέρου διὰ τὰ ἑλληνικὰ τραγούδια συστήματος καταγραφῆς τῶν μελωδιῶν ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Σπ. Περιστέρη καταγραφῆς εἰς εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν γραφὴν δοκιμαστικῶς ποντιακάς μελωδίας ἐκ πέντε δίσκων. Ἡ ἀπαρχὴ ἐγένετο, οἱ δ' οἰωνοὶ εἰσὶν αἰσθητοὶ παρέχοντες τὴν ἐλπίδα, ἂν ἐνισχυθῶμεν οἰκονομικῶς εἰς τὴν ἐνέργειαν ἀποσπῶν τοῦ προσωπικοῦ εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος, ὅτι δὴ διατηρούμεν καὶ τὴν τελευταίαν ταύτην ὥραν νὰ περισυλλέξωμεν καὶ περισάψωμεν ἐκ τῆς φθορᾶς τὰς δημώδεις μελωδίας τοῦ ἡμετέρου λαοῦ.

6. Χρήσις τῶν συλλογῶν τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου.

Χρήσιν τῶν συλλογῶν τοῦ Ἀρχείου κατόπιν ἐπισήμου ἀδείας ἔκαμαν εἰς τὰς μελέτας τῶν αἱ κ. Κατερίνα Κακούρη, Τασούλα Ταρσούλη καὶ οἱ καθηγηταί κ. Φ. Κουκουλῆς καὶ Ἰ. Παπαϊωάννου.

7. Βιβλιοθήκη.

Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀρχείου εἰσῆχθησαν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο 82 βιβλία καὶ φυλλάδια (ἐναντι 33 τοῦ προηγουμένου ἔτους) καταγραφέντα εἰς τὸ βιβλίον εἰσαγωγῆς ὑπ' ἀριθ. 1822—1904. Ἐκ τούτων 5 προέρχονται ἐξ ἀγορᾶς, 4 ἐξ ἀνταλλαγῆς πρὸς τὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου, 32 ἐκ δωρεᾶς τοῦ πολυτίμου φίλου τοῦ ἡμετέρου Ἀρχείου δ/ρος κ. Γ. Καζαβῆ, 5 ἐκ προσφορᾶς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ 36 ἐκ δωρεᾶς συγγραφέων καὶ ἐκδοτῶν.

Ἀντίτυπα τῶν ἐκδόσεων τῶν ἀπέστειλαν ἡμῖν ἡ Ἑλληνικὴ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία, ἡ Ἐπιτροπὴ Ποντιακῶν Μελετῶν, ἡ Ἑταιρεία Κυπριακῶν Σπουδῶν, οἱ ἐκδότες τῆς Ποντιακῆς Ἑστίας καὶ τοῦ Ποντιακοῦ Θεάτρου, ἡ Μπάγκιος Ἐπιτροπὴ καὶ οἱ Rheinhold Strömberg, καθηγητῆς ἐν Göteborg 2, Κ. Παπαγεωργίου 2, Γ. Μέγας 3, Φ. Δραγούμης 1, ὡς καὶ οἱ κύριοι Μ. Στεφανίδης, Ἀν. Βρόντης, Θ. Παπασπυρόπουλος, Β. Κριμπᾶς, Μέλπω Μερλιέ, Ἀνθ. Παπαδόπουλος, Σπ. Μουσούρης, Γ. Ζερζελίδης, Σπ. Μελάς, Ἰ. Παμπούκης, Νύσσης Μεσσηνέζης, Ἄρης Κωνσταντινίδης, Ἰ. Κουτσογιαννόπουλος, Χρ. Λεβάντας, Δ. Σαλαμάγκας, Γ. Βλαστός, Στ. Κυριακίδης, Ἀντ. Χατζῆς, C. Brouzas, Ἀ. Παπακώστας, Γ. Σπυριδάκης, Ξ. Ἀχογλου, Δ. Βαγιακάκος.

Εἴμεθα εὐγνώμονες πρὸς τοὺς εὐγενεῖς δωρητὰς καὶ ἰδιαίτερος πρὸς τὸν ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ ἐγκατεστημένον λόγιον ἱατρὸν κ. Γ. Καζαβὴν, ὅστις πρὸς τοῖς ἄλλοις κατέβαλεν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἡμετέρου Ἀρχείου καὶ τὰς συνδρομὰς μιᾶς 25ετίας εἰς τὸ περιοδικὸν *Journal of American Folklore*, ἀλλ' εἶναι εὐνόητον, ὅτι οὐδεμία εἰδικὴ βιβλιοθήκη δύναται ν' ἀνταποκριθῇ πρὸς τὸν προορισμὸν αὐτῆς, ἂν ἔχη ἀπὸ ἐτῶν, ὡς ἡ τοῦ ἡμετέρου Ἀρχείου, ἀσυμπληρώτους τὰς σειρὰς τῶν ἑλληνικῶν καὶ ξένων λαογραφικῶν περιοδικῶν.

Ἐλπίζοντες ὅτι θὰ καταστῇ εἰς τὸ προσεχὲς μέλλον δυνατόν νὰ πληρωθῶσιν αἱ κεναὶ ἐν τῷ ἡμέτερῳ Ἀρχεῖῳ ὀργανικαὶ θέσεις καὶ νὰ παρασχεθῶσιν ἡμῖν τ' ἀπαραίτητα διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν ἐργασιῶν ἡμῶν μέσα, χαιρετίζομεν χαρμωσύνως τὸ ἐπὶ θύραις νέον ἔτος.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 7ῃ Δεκεμβρίου 1950.

Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου
Καθηγητὴς Γ. Α. ΜΕΓΑΣ

Β'. Κατὰ τὸ ἔτος 1951.

Τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον κατὰ μὲν τὸ πρῶτον ἑξάμηνον τοῦ λήγοντος ἔτους εἰργάσθη ἀπροσκόπτως, μολοντί δὲ τῶν προηγουμένων συντακτῶν ἀπουσιάζουν ὁ μὲν εἰς Γαλλίαν, ὁ δὲ εἰς Ἀμερικὴν ἐπεὶ ἐπαυθέντος αὐτοῦ ἀδείας, αἱ δύο δὲ ὀργανικαὶ ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ θέσεις γραφῶν ἐξακολουθεῖν ἀπὸ πενταετίας νὰ παραμένουν κεναί. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου, καταργηθέντος τοῦ Α. Ν. 251 τοῦ 1936, δύναται τοῦ ὁποῦν ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν νὰ δυνάτῃ νὰ ἀποσπᾷ εἰς τὰ ἐπιστημονικὰ αὐτῆς Ἀρχεῖα μέχρι πέντε λειτουργῶν τῆς Ἐκπαιδεύσεως, τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον ἔστε. ρήθη τῶν ὑπηρεσιῶν τριῶν ἀπεσπασμένων εἰς αὐτὸ ὑπαλλήλων, τοῦ καθηγητοῦ τοῦ ἐν Ξυλοκάστρῳ γυμνασίου Δ. Οἰκονομίδου καὶ τῶν διδασκάλων τῆς μουσικῆς Σπ. Σκιαδαρέση καὶ Σπ. Περιστέρη. Ἐκ τούτου αἱ ἐργασίαι τοῦ Ἀρχείου κατὰ τὸ δευτέρον ἑξάμηνον ὑπελείφθησαν πολὺ ἔναντι τῶν τοῦ πρώτου, ἡ δὲ Ἐθνικὴ Μουσικὴ Συλλογὴ ἔπαυσε ἀπὸ 1 Σεπτεμβρίου λειτουργοῦσα, τοῦ φωνοληπτικοῦ αὐτῆς μηχανήματος κλεισθέντος καὶ πάλιν εἰς τὰς θήκας του.

Ἀποστολὴ πρὸς συλλογὴν λαογραφικοῦ ὕλικου ἐνηργήθη μόνον μία εἰς Ἡπειρον τῇ χορηγίᾳ τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία διέθεσε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον 6 ἑκατομ. δραχμῶν. Ἡ ἀποστολὴ αὕτη ἀνετέθη εἰς τὸν ἐπίκουρον συντάκτην Δ. Οἰκονομίδην καὶ εἰς τὸν μουσικὸν Σπ. Περιστέρην. Οὗτοι μεταβάντες κατ' Αὔγουστον εἰς Ἰωάννινα συνέλεξαν παρὰ χωρικῶν καταγομένων ἐκ διαφόρων χωρίων τῶν περιοχῶν Ἀργυροκάστρου, Χιμάρας καὶ Πρεμετῆς ὁ μὲν πρῶτος ποικίλην λαογραφικὴν ὕλην ἐκ σελίδων 417, ἣτις κατετέθη εἰς τὸ Ἀρχεῖον ὑπ' ἀριθ. χ/φ. 1665, ὁ δὲ δεύτερος 77 βορειοηπειρωτικὰ τραγούδια, τὰ ὁποῖα ἐνέγραψεν ἐπὶ 20 δίσκων διὰ τοῦ φωνοληπτικοῦ ἡμῶν μηχανήματος Telefunken. Ἔτερα 21 ᾄσματα, ἀποτυπωθέντα ὡσαύτως ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ φωνοταινιῶν διὰ μηχανήματος Magnetophon ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ἐθν. Ἰδρύματος Ραδιοφωνίας, στενῶς συνεργασθείσης μετὰ τῆς ἡμετέρας ἀποστολῆς, εὐγενῶς παρεχωρήθησαν πρὸς μελέτην εἰς τὴν Ἐθν. ἡμῶν Συλλογὴν.

Οὕτω τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον καὶ ἡ Ἐθν. Μουσ. Συλλογὴ ἐπλουτίσθησαν δι' ἀξιολογωτάτου ὕλικου ἐκ περιμαχήτου τμήματος τῆς προσφιλοῦς Βορείου Ἠπείρου. Ὅθεν εὐχαριστίαι ὀφείλονται καὶ εἰς τὴν Μπάγκειον Ἐπιτροπὴν διὰ τὴν πατριωτικὴν αὐτῆς δωρεάν καὶ εἰς τὸ Ἐθν. Ἰδρυμα Ραδιοφωνίας διὰ τὴν πολύτιμον αὐτοῦ συνεργασίαν εἰς τὸ ἔργον τῆς περισυλλογῆς καὶ διασώσεως τῶν μελωδιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Αἱ συλλογαὶ τοῦ Λαογραφ. Ἀρχείου ἐπλουτίσθησαν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο καὶ δι' ἄλλων 53 χειρογράφων, ἔξ ὧν 2, τὰ ὑπ' ἀριθ. 1684 Α'-Β' καὶ 1685 Β' ἐκ σελ. 654+569, καταρτισθέντα κατὰ τὰ ἔτη 1857 καὶ 1858 ὑπὸ τοῦ Ἀμοργίνου σχολάρχου Ἐμμ. Ἰωαννίδου ἐδωρήθησαν ἡμῖν ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογ. Ἑταιρείας, 7 (τὰ ὑπ' ἀρ. 1632. 1639. 1666. 1670 — 1673 ἐκ σελ. 194) ὑπὸ τῶν κ. Ἰ. Καλλέρη, Δ. Χατζηαμάλλου, Ι. Σαλαμάγκα, Κ. Κοντοῦ, Β. Λίβα Ἀ. Λεκοπούλου καὶ Ἀχ. Βάντζου, 41 (τὰ ὑπ' ἀρ. 1633—38. 1640—1664. 1674—1683 ἐκ σελ. 638) προέρχονται ἐκ φοιτητικῶν ἐργασιῶν τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Λαογραφικοῦ Φροντιστηρίου τοῦ Καθηγητοῦ Γ. Α. Μέγα, καὶ 3 (ὑπ' ἀρ. 1667 — 1669 ἐκ σελ. 43) κατηρτίσθησαν ἐκ καταγραφῆς τῶν μουσικῶν κειμένων ᾠσμάτων φωνογραφηθέντων κατὰ τὸ παρελθόν ἔτος.

Οὕτω εἰσῆχθησαν ἐν ὅλῳ 54 χειρογράφα ἐκ σελ. 2475 (ἐναντι 26 χ/φ. ἐκ σελ. 677 τοῦ παρελθόντος ἔτους), ἡ προετοιμασθεὶς δὲ εἰς αὐτὰ ὕλη εἶναι ᾠσματα 661, δίστιχα 6719, παροιμίαι 574, παραμύθια 50, παραδόσεις 28, αἰνίγματα 274, ἐπιδάματα 21, παιδιὰ 10 καὶ ποικίλη ὕλη ἀναφερομένη εἰς τὴν λαϊκὴν λατρείαν, τὸ παιδίον, τὸν γάμον καὶ τὸν θάνατον.

Ἐλλείψει γραφέων ἡ ἀποδελτιωτικὴ ἐργασία περιορίσθη εἰς τὸ ἐλάχιστον, ἀποδελτιωθέντων ὑπὸ τοῦ Δ. Οἰκονομίδου 3 μόνον χειρογράφων (ἀρ. 1585, 1609 καὶ 1612 ἐκ σελ. 194), μολονότι αἱ ἀντιγραφικαὶ ἐργασίαι εἶναι οὐσιώδους δι' ἡμᾶς σημασίας. Ἀπεδελτιώθησαν ᾠσματα 54, δίστιχα 564, παροιμίαι 302, παραμύθια 10, παραδόσεις 10, αἰνίγματα 91 καὶ ὕλη ἀναφερομένη εἰς τὴν λαϊκὴν λατρείαν. Αἱ λοιπαὶ ἐργασίαι τοῦ Ἀρχείου περιστράφησαν εἰς τὴν συστηματικὴν κατὰτάξιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῆς ἀποθησαυριθείσης ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ ὕλης. Κατετάχθησαν ᾠσματα μὲν 1077 ἥτοι 1005 ὑπὸ Γ. Σπυριδάκη, 47 ὑπὸ Μαρκ. Ἰωαννίδου καὶ 25 ὑπὸ Κ. Ρωμαίου, παροιμίαι δὲ 13470 ὑπὸ Δ. Λουκάτου, 99 δὲ παραμυθίων τῆς συλλογῆς Ἀδαμαντίου παρεσκευάσθη ἡ κατάταξις ὑπὸ Δ. Οἰκονομίδου.

Πρὸς τούτοις ἐμελετήθησαν ὑπὸ τῆς Μαρκ. Ἰωαννίδου 10 ἀκριτικὰ ᾠσματα πρὸς ἐκλογὴν τῶν καταλληλοτέρων παραλλαγῶν διὰ τὸ παρασκευαζόμενον ἀπάνθισμα ἐκλεκτῶν ᾠσμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐπερατώθη ἡ ἐκδοσις τοῦ Ε' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου τῶν ἐτῶν 1945—49, ἀποτελεσθέντος ἐκ 19 τυπογρ. φύλλων. Εἰς τοῦτον πλὴν ἄλλων ἐργασιῶν περιελήφθη καὶ πλήρης βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῶν ἐτῶν 1939—47. Προσέτι ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις τοῦ βου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τῶν ἐτῶν 1950—51, ἐκτυπωθέντων 5 τυπογρ. φύλλων μὲ ἐργασίας τῶν συντακτῶν Δ. Οἰκονομίδου, Γ. Σπυριδάκη καὶ Κ. Ρωμαίου.

Ἡ Ἑθνικὴ Μουσικὴ Συλλογὴ συνέχισε τὸ ἀπὸ Φεβρουαρίου τοῦ παρελθόντος ἔτους ἀρξάμενον ἔργον τῆς αὐξήσασα τὴν συλλογὴν αὐτῆς διὰ 99 ἁσμάτων, φωνογραφηθέντων ἐπὶ δίσκων ἐν Ἡπείρῳ. Οἱ ἐν αὐτῇ ἐργαζόμενοι μουσικοὶ Σπ. Σκιαδαρέσης καὶ Σπ. Περιστέρης κατέγιναν εἰς τὴν ἀποδελτίωσιν τοῦ μουσικοῦ καὶ ποιητικοῦ κειμένου 266 ἁσμάτων, δημοσιευμένων εἰς διάφορα βιβλία καὶ περιοδικά. Ἀντεγράφησαν ὑπὸ μὲν τοῦ πρώτου 97 ἁσματα καταγεγραμμένα εἰς εὐρωπ. μουσικὴν γραφὴν, ὑπὸ δὲ τοῦ δευτέρου 169 εἰς βυζαντ. παρασημαντικήν. Προσέτι ὁ κ. Περιστέρης ἠσχολήθη εἰς τὴν μεταγραφὴν δημοτικῶν ἁσμάτων ἐκ τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν γραφὴν μεταγράφας 247 ἁσματα, ἐκ τούτων δὲ 145 ἐκαθορογραφήθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Σκιαδαρέση. Τέλος ἀμφότεροι ἠσχολήθησαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ καταλληλοτέρου συστήματος καταγραφῆς καὶ ἀποδόσεως τῶν ἑλληνικῶν μελωδιῶν διὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς γραφῆς, καταγραφέντων ἐκ δίσκων τῆς Ἑθνικῆς Μουσικῆς Συλλογῆς ὑπὸ μὲν Σπ. Σκιαδαρέση 7 Καπαδοκιῶν, ὑπὸ δὲ Σπ. Περιστέρη 7 Ποντιακῶν ἁσμάτων.

Εἶναι τῇ ἀληθείᾳ μέγα ἀτύχημα, ὅτι ἐκ τῆς καταργήσεως τοῦ περὶ ἀποσπάσεως ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν νόμου ἡ Ἑθνικὴ Μουσικὴ Συλλογὴ ἀποστερεῖται εἰς αὐτὰ τὰ πρῶτα γενναῖα βήματά της τοῦ εὐδοκίμου ἤδη εἰς τὰς ἐργασίας της προσωπικοῦ καὶ διακόπτεται οὕτω τὸ ἔργον τῆς συλλογῆς καὶ μελέτης τῆς μουσικῆς κληρονομίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Χρησιν τῶν συλλογῶν τῆς Ἀρχεῖου ἔσται εἰς τὰς μελέτας τῶν αἰ κ. Κ. Κακούρη, Γ. Τασσάκη καὶ Μ. Ματθαίου καὶ οἱ κυριοὶ Ἰ. Καραϊδῆς καὶ Ἐνισλείδης.

Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀρχεῖου εἰσῆχθησαν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο 195 βιβλία καὶ φυλλάδια (ἐναντι 82 τοῦ ἀποσπασμένου ἔτους). Ἐκ τούτων 12 προέρχονται ἐξ ἀγορᾶς, 5 ἐξ ἀνταλλαγῆς πρὸς τὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχεῖου, 8 ἐκ προσφορᾶς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ 170 ἐκ δωρεῶν.

Οὕτω τὸ ἐρχόμενον ἔτος εὐρίσκει τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον μὲ μεγάλας εἰς ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν καὶ γραφεῖς ἐλλείψεις, αἱ ὅποιαι πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ πληρωθῶσιν, ἵνα καταστῇ δυνατόν καὶ τὸ ἔργον τῆς ἀποδελτιώσεως καὶ κατατάξεως τῆς συγκεντρωθείσης εἰς χειρογράτους συλλογὰς λαογραφικῆς ὕλης νὰ προαχθῇ καὶ αἱ ἐργασίαι τῆς ὅλως ἐρημωθείσης Ἑθν. Μουσ. Συλλογῆς νὰ ἐπαναληφθῶσι, διοριζόμενον μονίμως τοῦ δι' αὐτὴν προβλεπομένου ὀργανικοῦ προσωπικοῦ. Πρέπει δ' ἐπὶ τούτοις νὰ ληφθῇ ἐν καιρῷ πρόνοια, ἵνα κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος ἐπαναληφθῶσι καὶ οἱ λαογραφ. διαγωνισμοὶ καὶ αἱ ἀποστολαὶ τοῦ προσωπικοῦ δι' εἰδικὰς ἐπὶ τόπον ἐρεῦνας, διὰ τῶν ὁποίων κατὰ τὰ πρὸ τοῦ πολέμου ἔτη τόσον πλουσία ὕλη συνεκομίσθη εἰς τὸ Ἀρχεῖον· διότι ὁ πλουτισμὸς αὐτοῦ διὰ νέων συλλογῶν καὶ ἡ ἀπακρίβωσις τοῦ ὕλικου δι' εἰδικῶν ἐρευνῶν παραμένει πάντοτε εἰς ἐκ τῶν κυρίων, ἂν μὴ ὁ κυριώτατος σκοπὸς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχεῖου.

Μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι αἱ ἀνάγκαι αὗται τοῦ Ἀρχεῖου θὰ πληρωθοῦν χαιρετίζομεν τὸ νέον ἔτος 1952.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 23ῃ Δεκεμβρίου 1951

Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχεῖου
Καθηγητὴς Γ. Α. ΜΕΓΑΣ

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ *

Ἀβράμιος I. 23, 24, 25	145 ₁ , 178 _{2, 4} , 181 ₁ , 182 ₄ , 207 ₆ .	—Μάξιμος 63
Ἀθανάσιος ὁ μέγας 61, 62	209 ₈ , 217 ₁	—Μαρτιανὸς 63
Ἀθῆναιος 138 ₈ , 143 ₉ , 215 ₁	Ἡσύχιος 158 ₁ , 164 ₂ , 182 ₄ , 198 ₃ , 205 ₁	Pann 22, 30, 33, 55
Αἰσωπος 11, 17, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36	Θεόκριτος 136 ₆ , 153 ₆ , 167 ₂	Pantea Συμ. 44
Ancel 297	Ἰακώβ 12	Pauletti N. 42
Ἀνθολογία Παλατ. 164 ₁	Ἰεζεκιήλ 208 ₁ , 211 ₆	Παυσανίας 206 ₄ , 211 ₅
Ἀνθιμος ὁ ἐξ Ἰβηρίας 21, 24	Ἰώσηπος 208 ₁	Πλάτων 73, 158 ₂ , 173 ₉
Ἀριστοτέλης 123 ₂ , 136 ₅	Καλογεράς Νικηφόρος 32	Πλίνιος 179 ₂ , 180 ₁ , 194 ₅ , 207 ₃ , 211 ₅
Ἀριστοφάνης 138 ₂ , 153 ₁ , 157 ₁ , 158 ₂ , 161 ₂ , 180 ₁ , 194 ₂	Κατηφόρης Ἀντ. 53	Πλούταρχος 93 ₄ , 144 ₁ , 145 ₁ , 173 ₉ , 178 ₄ , 205 _{3, 4} , 207 ₅
Ἀρσάκης Ἀπ. 8.	Κεραμεὺς Δανιήλ 32	Πολύβιος 149 ₁ , 203 ₁ , 221
Ἀρτεμίδωρος 143 ₅ , 180 ₂	Κεραμόπουλλος 297	Πολυδεύκης Ἰουλ. 165 ₂ , 180 ₁ , 197 ₃ , 207 ₁
Bercheanu 19	Κιγάλας 12, 36, 38	Râmniceanu Naum 32
Βυζάντιος Ἀντ. 31, 32, 33	Κλήμης Ἀλεξάνδρ. 210 ₁	Σαρακηνὸς Κων/νος 21
Buză Gr. 38	Κορέσιος Διοκλῆς 26 ₁	Schneeweiss 297, 298
Costea dascălul 34, 44	Κοσμᾶς Προδρόμος 26 ₁	Strzykowski 297
Γιαννῆλις 11	Krauss Fr. 321, 322	Σιών F. 43
Grigora Leon 41	Krumbacher 297	Σκαφιδᾶς B. 234
Γοβδελαῖς 8	Macedonski Ἀλ. 45	Σουτῖδας 158 ₁ , 205 ₁
Δαμασκηνὸς Στουδίτης 19	Meyer G. 297, 300	Στράβων 183, 209 ₁
Danovici Petrasco 38	Μαλάλας I. 39, 62	Τραπεζούντιος Χριστ. 50
Δαπόντες Καισ. 31, 32, 33	Malecki 297	Φιλόθεος Ἀγιορείτης 21
Δάρβαρης Δ. Ν. 32, 33	Μανασσῆς 11, 52	Φιλόθεος ἐπίσκοπος Buzău 35
Δημητρίου Θ. 41, 42	Μαυροκορδάτος Ν. 5.11	Φιλόστρατος 207 ₂
Dieterich K. 300, 301, 302, 303, 304	Μεθόδιος Πατέρων 12	Φίλων 208 ₁
Διόδωρος Σικελ. 93 ₄ , 94 ₆ , 120 ₂ , 132 ₅	Μουσαῖος 11	Φωτεινὸς Διον. 51
Ἐβδομήκοντα 206 ₁ , 208, 215 ₄	Müller Wilh. 300	Φωτιάδης Α. 33
Ἐμινέσκου Μ. 26, 45, 51, 54, 55	Νόννος Πανοπολ. 160 ₁	Ψελλὸς Μιχ. 71, 76
Εὐστάθιος Θεσσαλ. 182 ₄	Νοταράς Δοσίθεος 15	Ψευδο-Δωρόθεος 12, 17, 36, 38
Ἐφέσιος Ξενοφ. 42, 43.	Νοταράς Χρῦσ. 15	Ψευδο-Neagoe 19
Heuzey L. 232	Νούκιος Ἀνδρόν. 33	Ψευδο-Ραφαήλ 46
Ἡλιόδωρος 11, 12, 41, 42, 55	Οἰμηρος 162 ₁	Văcărescu Jen. 53
Ἡρόδοτος 90 ₃ , 92 ₃ , 94 ₆ , 144 ₁ ,	Ὀντομπέσκου Ἀ. 43	Văcărești 51, 55
	Ὅσιος Ἀντώνιος 61, 62, 63	Vârnav V. 51
	—Μακάριος ὁ Ρωμαῖος 64 ₁ , 65, 66	

*) Βλ. καὶ σελ. 296.

ΠΙΝΑΞ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

Αἶνος 66	Κανναβίστρα 219 ₈	Λιναριά 188 ₈
* Ἄθως 4, 15, 16, 19	Κανναβοκήπια 219 ₈	Λινοβρόχια 188 ₈
* Ἀργυράδες Κερκ. 66	Κανναβούρι 219 ₈	Μαλακάσιον 57, 60, 65,
Βίγλα 232	Κάρπαθος 66, 77	Μάνη 74, 76
Γεροβουνό 237, 238	Καρπενήσιον 57, 59, 66	Μέσα Ποταμοί 76
Γορτυνία 76	Κασταμονίτσα 76	Παγγαῖον 57, 59, 65, 66
Γρανίτσα 57, 59, 65, 66	Κερασσοῦς 76	Παραμυθία 57, 60, 65, 66
* Ἠπειρος 5, 57, 59, 65, 66,	Κιρκίτσια 233	Πισοδέρι 232
67, 77	Κουνάλιον 76	Τύρναβος 57, 58, 59, 65, 66
Θεσπρωτία 57, 60, 65	Κρήτη 15, 71, 77	67
Θήρα 77	Κύθνος 120 ₈	Χίος 120 ₈
Καννάβα 219 ₈	Λάκκος 232, 233	

ΠΙΝΑΞ ΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ *

* Ἀγαθάγγελος 13	καβαλλάρης 235	παρτσάλια 236
ἀγκοῦτσα 236, 241, 243	κάθισμα 236, 237	Πλάτων ἀπόφασις 12
* Ἀλεξάνδρεια 40	καλεφτά 239, 244	πλάτες 243
* Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία 11, 26, 27	καλύβες 233, 234	πλοκός 236
* Ἄνθος χαρίτων 11, 19, 20, 21	καναπίτσα 239	πόθος κόρης 304
* Ἀρχιεπίσκοπος καὶ Ἀγανὴν 41	κάπα 236	προμάχος 236, 242
ἀσκητῆς καὶ διαβολῶν 57 κέ.	καπρούλια 235	Πωρικολόγος 27, 28, 29, 30, 31
ἀστρολογικαὶ προφητεῖαι 13	κατσούλα 233, 235, 241	σκούφια 235
Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ 40, 41, 55	κόθρος 242	Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης 11
βάτρα 235	κόκα 234	17
Βροντολόγιον 12	κολληγιά 233	στημονάρια 243, 244
γίκος 236	κονάκια 231, 232	στρεφτάρια 235
Γιούδας (πειρασμός) 58, 60, 66	κόρφιασμα 244	στρώση 242
Γνωμικὰ παλαιῶν τινῶν φιλο-	κουκούλα 235	Σύννοψις πρακτικῆς ἱατρ. 13
σόφων 23, 24, 25, 26	κρεμανταλᾶς 236	Συνταγαὶ Ἰατρικαὶ 13
γουνιά 236	λιγουστάρος 233	Συντίπας 34, 41, 43, 44, 45
Δάρης καὶ Δίκτυς 38	λοῦρος 238, 240	τέμπλες 243
διαζυγία 243	λυγερὴ καὶ Χάρος 305, 306	τσαντήλες 236
Διγενὴς Ἀκρίτας 311, 312	μαντρί 242	τσιμπέρι ἢ κόρφιασμα 244
δομὸς 239	μαντροτόπι 243	τσιμπούκια 239, 240
* Ἐρωταποκρίσεις 13, 36	Μᾶρκο Κράλιεβιτς 298, 314 κέ.	φούρκα 235, 239, 243
* Ἐρωτόκριτος 12, 17, 50, 51, 55	μπάτσες 237	φρεντζάτο 236
Θεοδοσίου μικρ. μῆλον 39, 40	Μπερτόλδος 11, 48, 49, 50	Φυσιολόγος 18, 19
* Ἰατροσόφιον 13	ξεραδώνω 243	Χαλιμὰ 41, 45, 46, 47, 48
* Ἰμπέριος καὶ Μαργαρίνα 41,	* Ὀνειροκριτικὸν 13	χάρτωμα 235, 239, 243
51, 52	Παναγίας ἀποκάλυψις 12	Χρηστοθήθεια 31, 32, 33
* Ἰστορία τῆς Τρωάδος 37, 38,	• θαύματα 55	
39		

* Βλ. καὶ σελ. 227-230

RÉSUMÉ DU VOLUME

Les livres démotiques grecs et leur influence sur la vie spirituelle du peuple roumain (thèse de doctorat) par D. B. Economidès. (pp. 3-56).

Dans cette étude, l'auteur, qui connaît parfaitement le roumain, a soigneusement examiné la diffusion des livres démotiques grecs en Roumanie, et l'influence qu'ils ont exercée sur la littérature et le folklore du peuple roumain. Dans son introduction, il décrit les relations politiques et culturelles qui ont existé entre la Grèce et la Roumanie durant l'occupation turque, et il signale le rayonnement que l'hellénisme moderne a exercé dans le pays à cette époque. Dans les quatre chapitres qui suivent, l'auteur énumère les preuves de la diffusion des livres démotiques grecs en Roumanie, les centres culturels dont venaient les livres, les traductions ou les adaptations connues des livres grecs en roumain démotique; ce qui a beaucoup contribué à l'évolution du roumain littéraire. Il signale enfin les traces visibles que la lecture des livres grecs a laissées dans les chansons, les fables et d'autres manifestations spirituelles du peuple roumain.

La chanson de l'ascète et du diable par G. Spyridakis (pp. 57-67).

Le thème du diable qui, sous la forme d'une jolie fille, s'efforce de tenter un ascète, est bien connu dans la littérature hagiologique byzantine. L'auteur étudie ici la chanson populaire « l'ascète et le diable » qui se rapporte à ce sujet, et conclut que ce poème a été composé d'après le récit contenu dans la vie de Saint-Macaire le Romain.

Remarques sur quelques proverbes byzantins par C. Rhomaïos (pp. 68-77).

L'auteur étudie le problème de l'origine et du sens de six proverbes byzantins, publiés dans le 1er vol. de l'Annuaire. Il propose une autre interprétation du mot « φροῦσας » et la correction du mot « παχὺν » en « ταχύν ». Il établit également le sens de deux autres proverbes par des coutumes connues et par les règles qui président à la formation de proverbes analogues. Il constate, enfin, que sous les deux derniers proverbes se cachent deux devinettes byzantines inconnues, mais dont dérivent deux parallèles en néo-grec.

Les matières premières de l'industrie textile en Égypte ptolémaïque (thèse de doctorat) par J. Kalléris (pp. 78-230).

En se fondant surtout sur les données des papyrus ptolémaïques, l'auteur étudie les matières premières qu'employaient les tisserands de l'Égypte des Ptolémées. L'ouvrage est divisé en deux parties. La première est consacrée à l'examen des matières animales, à savoir la laine de mouton et les poils de chèvre. L'auteur signale d'abord les raisons qui ont incité les nouveaux habitants du pays, émigrants grecs pour la plupart, à augmenter la production de la laine indigène et à en améliorer la qualité, malgré les difficultés qu'ils rencontraient. Il examine en-

suite les méthodes appliquées pour tondre les moutons et les chèvres, les conditions qui influent sur les prix et le commerce de la laine, les soins qu'exige le travail de la laine depuis le lavage jusqu'au tissage. Quelques pages sont consacrées à la production et à l'utilisation des poils de chèvre.

Dans la deuxième partie, M. Kalléris décrit d'abord la culture du lin en Égypte ptolémaïque et les procédés qui y étaient appliqués depuis la préparation de la fibre de lin jusqu'au tissage. Il cherche ensuite à définir la nature des fameux tissus de byssus et leur emploi sacré. Il parle enfin de la culture du chanvre, introduite par les Ptolémées, et de l'utilisation de l'étaupe pour calfater les navires et fabriquer des câbles.

L'exposé tient compte, chaque fois que faire se peut, des procédés attestés pour l'Égypte pharaonique, pour la Grèce ancienne, comme pour la Grèce moderne; ce qui permet de souligner la continuité des procédés antiques dans l'industrie domestique de la Grèce contemporaine, ainsi que celle de la terminologie spéciale dans les dialectes grecs actuels. A la fin de chaque chapitre, l'auteur s'applique à déterminer les conditions du travail des ouvriers de la laine, du lin, du byssus ou du chanvre en Égypte ptolémaïque. Dans une brève conclusion, l'auteur souligne que les Ptolémées ont encouragé par tous les moyens et exploité fiscalement la production et l'industrie des fibres textiles depuis le début jusqu'à la fin de la dynastie.

Huttes des Saracatsans, par M. Ioannidou-Barbarigou (pp. 231-244).

Cette étude, basée sur les recherches que l'auteur a faites sur place, se rapporte à la forme des huttes des Saracatsans, situées à Pissodéri (Macédoine occidentale) et à Mantoudi (île d'Eubée). L'exposé concerne autant les huttes à forme circulaire que les huttes à forme quadrangulaire.

Étude sur la classification des proverbes, par D. Loucatos (pp. 245-296).

L'auteur étudie d'abord les quatre systèmes de classement des proverbes, à savoir: 1° *par ordre alphabétique*; 2° *par mots-clefs*; 3° *par thèmes*; 4° *par sens allégorique*. En même temps il parle des méthodes qu'on applique d'ordinaire dans la publication des proverbes, afin de les distinguer d'après la forme, l'époque ou l'origine.

Ensuite l'auteur, en critiquant les systèmes de classement cités, exprime l'opinion que le premier peut être utilisé par les collectionneurs débutants, comme dans les petits recueils et dans les « indices »; le deuxième est indiqué dans tout classement d'ordre scientifique, surtout dans les Archives de Folklore; le troisième a l'avantage d'indiquer au lecteur les domaines d'inspiration des proverbes, comme la vie et la pensée populaires; le quatrième enfin, qui se confond souvent avec le précédent, sert à mettre en valeur la morale populaire.

En conclusion, l'auteur pense que le système de classement par

μots - clefs, dont il fournit à ce propos certaines règles d'usage pratique, doit être à la base de toute édition scientifique, en combinaison toujours avec un classement par thèmes ou par sens allégorique, mis à la fin de l'index.

La civilisation dite balkanique. La poésie populaire des pays des Balkans
par G. A. Mégas (pp. 297-324).

Dans cette étude, l'auteur exprime l'opinion que ce ne sont pas les similitudes ou les points de contact culturel signalés dans la civilisation des peuples dits « balkaniques » qui intéressent uniquement la recherche scientifique, mais aussi les différences et les variantes que l'on y remarque, en raison des différences d'ordre psychologique, propres à chacun de ces peuples. Car il est nécessaire de se rendre compte comment s'est constituée cette unité de civilisation dite « balkanique », et dans quelle mesure chacun des peuples a contribué à sa formation.

Ensuite, en analysant l'étude de Karl Dieterich « Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen » (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 12 (1902) 145-155. 272-291. 403-415), l'auteur procède à un examen comparatif des chansons populaires grecques et serbes se rapportant aux exploits de Digénis Akritas et de Marco Kraljevitich, dans lequel il s'est efforcé de montrer les points communs de ces chansons, et leur provenance. La conclusion de l'article de M. Mégas est qu'un Atlas folklorique des pays balkaniques, dont la rédaction devrait être entreprise dans un effort commun par leurs Académies, est indispensable si l'on veut mener à bien l'étude comparative du folklore balkanique.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δ. Β. Οικονομίδου,	Τὰ ἑλληνικὰ δημῶδη βιβλία καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῶν ἐπὶ τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ Ρουμανικοῦ λαοῦ	σελ. 3
Γ. Κ. Σπυριδάκη,	Τὸ ᾄσμα τοῦ ἀσκητοῦ καὶ τοῦ διαβόλου	» 57
Κ. Ρωμαίου,	Παρατηρήσεις εἰς Βυζαντινὰς παροιμίας	» 68
Ι. Καλλέρη,	Αἱ πρῶται ὕλαι τῆς ὑφαντουργίας εἰς τὴν Πτολεμαϊκὴν Αἴγυπτον	» 78
Μ. Ἰωαννίδου - Μπαρμπάργου,	Καλύβαι Σαρακατσαναίων	» 231
Δ. Σ. Λουκάτου,	Ζητήματα κατατάξεως παροιμιῶν	» 245
Γ. Α. Μέγα,	Ὁ λεγόμενος κοινὸς βαλκανικὸς πολιτισμὸς. Ἡ δημώδης ποίησις	» 297
Γ. Α. Μέγα,	Ἐκθέσεις τῶν ὑπὸ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου πεπραγμένων κατὰ τὰ ἔτη 1950 καὶ 1951	» 325
	Πίναξ ὀνομάτων	» 332
	Πίναξ τοπωνυμιῶν	» 333
	Πίναξ λέξεων καὶ πραγμάτων	» 333
	Résumé du volume	» 334

B2
24 4016

Besprechungen

Teil schließlich ist verbreitetes, auch bei uns bekanntes Wandergut, s. p. 54 = Grimm Nr. 194, BP 3, 417 (Die Kornähre); p. 66 = ATh 1535 (Unibos); p. 72 = ATh 400 (Variation zum Schwanjungfrauenmotiv); p. 77 = ATh 1415 (Hans im Glück); p. 93 = ATh 157 (Wolf und Mensch); p. 95 = ATh 155 (Undank ist der Welt Lohn); p. 99 = ATh 560 (Der Zauberring); p. 116 = Köhler, Kl. Schr. 2, 403 f. (Der gemordete „Wollträger“); p. 131 = ATh 1000 (Zornwette).

Kiel

Kurt Ranke

Internationale volkskundliche Bibliographie. Années 1948 et 1949. Rédigé par Robert Wildhaber. Bâle 1954. (XXIV, 467 S.).

Für die Redaktion des neuesten Bandes der „Volkskundlichen Bibliographie“ zeichnet erstmalig alleinverantwortlich R. Wildhaber. Der Band zeigt in vieler Hinsicht erfreuliche Verbesserungen. So ist der Mitarbeiterstab bedeutend vermehrt worden und damit auch der Umkreis der systematisch erfaßten Literatur. Das Zeitschriftenverzeichnis ist berichtigt und auf diejenigen Periodica beschränkt worden, die in den beiden Berichtsjahren auch tatsächlich erschienen und für die Bibliographie durchgesehen worden sind; Titelangaben sind vielfach ergänzt, Bandzahl mit zugehörigem Erscheinungsjahr sowie Erscheinungsort zugefügt worden. An der gewohnten Einteilung im großen wurde nicht gerüttelt, wohl aber sind Mängel in der Untereinteilung, wie sie vor allem in Anbetracht der sprachlichen Gliederung seither bestanden, behoben worden. Das frühere Kapitel „Volksmeteorologie“ wurde zu einem Kapitel „Volkswissen“ erweitert.

Eine weitere, wohl unter dem Druck von Sparmaßnahmen erfolgte Neuerung ist weniger erfreulich: Im Verfasserregister sind die Titelstichworte getilgt. Für den Benutzer der Bibliographie bedeutet dies vielfach eine unliebsame Erschwerung. Wie oft sucht man nach der Stelle, an der ein Aufsatz, dessen Inhalt und Verfasser bekannt ist, erschienen ist. Bei der Neugestaltung des Registers ist man nun gezwungen, sämtliche bei einem Autor sich findenden Ziffern – u. U. durch Jahre – nachzuschlagen, bis man das gesuchte Zitat findet, statt durch das Register selbst sofort zur richtigen Zahl geleitet zu werden.

In manchen Fällen haben es auch die Mitarbeiter in der Hand, etwa durch genauere Angaben die Benützung der Bibliographie zu erleichtern; wir denken an Fälle, wie bei Nr. 4674, wo sich die allgemeine Angabe findet „Volksballade“ statt der bestimmten: „Zu Politis, Eklogai Nr. 83“. Russische Titel erscheinen bald in Zyrillika, bald in Umschrift; hier sollte ausgeglichen werden; leider mangeln auch gelegentlich Titelübertragungen aus Sprachen, bei denen sie zu geben Vorschrift ist.

In seinem Vorwort weist der Redaktor auf Schwierigkeiten hin, die sich beim Sachregister ergeben; dieses liegt bis jetzt nur in deutscher Fassung vor. Aber damit wird man sich abfinden müssen, genau so gut, wie sich jedermann damit abfindet, daß z. B. der Index-Band zu Stith Thompsons 'Motiv-Index' nur englisch vorliegt. Aber ein anderer Gedanke drängt sich auf. Sobald einmal 20 Bände der Bibliographie vorliegen (bis jetzt sind es, den Band 1937/38 mitgerechnet, siebenzehn), sollte ein Generalindex geschaffen werden, und ihn könnte man in drei Ausgaben, einer deutschen, englischen und französischen, vorlegen. Allerdings wäre die Arbeit nicht

Besprechungen

damit getan, die seitherigen Sachregister mechanisch in ein Generalregister zusammenzuordnen, sondern es müßte jeder Titel nachgeprüft werden. Stichproben am neuen Band erweisen dies als notwendig. So sucht man z. B. spanisch 4300 vergeblich im Sachregister unter „Kinderlied“, spanisch 4319 ebenso vergeblich unter „Wiegenlied“. Wohl sind unter „Sternsinger“ einige einschlägige Nummern vermerkt; aber eine wichtige entgeht einem, die, ohne Rückverweis, unter „Dreikönigslieder“ eingeordnet wurde. Aus dem umfassenderen Begriff „Klagelieder“ müßten die „Totenklagen“ ausgesondert werden. U. s. w. Dem Bearbeiter eines solchen Generalindex werden sich viele Schwierigkeiten in den Weg legen, die aber überwunden werden müssen und können.

Wir sind überzeugt, daß Wildhaber als tatkräftiger Redaktor alles daran setzen wird, die „Volkskundliche Bibliographie“ Band um Band in vervollkommneter Form vorzulegen, und geben zugleich der Hoffnung Ausdruck, daß die für die Fortführung des unentbehrlichen Werkes erforderlichen Mittel derart ungehemmt fließen, daß ein rasches Aufholen der noch rückständigen Berichtsjahre ermöglicht wird.

Freiburg i. Br.

E. Seemann

Ακαδημία Ἀθηνῶν: Ἐπετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου. Τόμος ἕκτος; ἔτη 1950—1951. Ἐν Ἀθηναῖς 1951. 4°, 426 S.

Δασσέβη, τόμος ἑβδόμος; ἔτος 1952. Ἐν Ἀθηναῖς 1953. 4°, 175 S.

Der im 50. Jahrgang dieser Zeitschrift abgedruckten Besprechung von Band 5 des Jahrbuchs des Volkskundlichen Archivs zu Athen kann heute die zweier weiterer Jahrgänge zugefügt werden.

Ein großer Teil des sechsten Bandes ist der Sachvolkskunde gewidmet. Io. Kallirēs behandelt in einer über 150 Seiten umfassenden Dissertation die ägyptische Weberei zur Zeit der Ptolemäer. Er richtet sein Augenmerk vor allem auf die verwendeten Grundstoffe – Wolle, Lein, Flachs, Hanf, Ziegenhaare usw. –, ihre Gewinnung und Verarbeitung, schildert aber auch die soziale Lage der Arbeiter und die fiskalischen Maßnahmen zur Stützung der Gespinnstoffindustrie. – Maria Ioannidou – Mparmparigou gibt auf Grund eigener Forschungsreisen in Mazedonien (Pisoderi) und auf Euböa (Mantoudi) der Jahre 1937 und 1950 eine Beschreibung der bald konischen, bald viereckigen Hütten sowie der Hürden der Sarakatzenen, eines Wanderhirtenvolkes, unter Beifügung eigener Aufnahmen dieser primitiven Behausungen. – Der übrige Raum dient Untersuchungen aus dem Gebiet der Volksdichtung. K. Romaïos bespricht sechs byzantinische Sprichwörter; Dēmētrios S. Loukatos verbreitet sich über das Problem der systematischen Einteilung des Sprichwortschatzes unter kritischer Würdigung der bislang angewandten Methoden. Das Jahrbuch eröffnet ein Aufsatz von Dēmētrios B. Oikonomidēs, langjährigem Lehrer an der griechischen Schule zu Bukarest, über die griechischen Volksbücher und ihren Einfluß auf das geistige Leben des rumänischen Volkes. Der Autor entwirft zunächst ein Bild von der Ausbreitung des Griechentums in Rumänien, angefangen von den griechischen Klosterschulen über die griechischen Akademien in Jassy und

Besprechungen

Bukarest bis zur Gründung der Universität durch die Fanarioten, an der 141 griechische Gelehrte dozierten. Er schildert weiterhin den wirtschaftlichen Aufschwung, den die rumänischen Städte durch griechische Kaufleute, Industrielle und Bankiers nahmen, sowie den Einfluß, den die griechischen Studien auf Bildung und Gesittung in Rumänien ausübten. Wir werden dann mit den einzelnen Volksbüchern und ihrer Geschichte bekannt gemacht, die vom Griechischen ins Rumänische übersetzt wurden und weite Verbreitung in allen Schichten des rumänischen Volkes fanden; dabei kommt Oikonomidēs seine umfassende Kenntnis der rumänischen Literatur und sein erstaunlicher Einblick in rumänische Handschriftensätze trefflich zustatten. Schließlich schildert er noch die Einwirkung der Volksbücher auf die Entwicklung der rumänischen Sprache, nachdem durch die griechischen Studien überhaupt das Rumänentum, der Gefahr einer Stagnation enttrinnend, zur Erkenntnis seiner Eigenständigkeit geführt und zur Entfaltung einer eigenen, auf völkischem Erbe beruhenden Literatur befähigt worden ist.

Mit dem Volkslied beschäftigen sich zwei Aufsätze. Georgios K. *Spyridakēs* behandelt das in mehreren Fassungen vorliegende Lied vom Einsiedler und dem Teufel. Es beruht auf einem beliebten Motiv der christlichen Legende: Ein Anachoret, der sich rühmt, gegen jegliche Versuchung gefeit zu sein, unterliegt, als der Teufel sich in ein reizendes Mädchen verwandelt und Einlaß in die Zelle begehrt, der ihm gewährt wird. Der Verfasser erblickt in der Vita des hl. Markarios die unmittelbare Liedquelle, da hier wie dort das schöne Weib in ein Nichts zerfällt, als der Einsiedler sich anschickt, mit ihm zu sündigen. Es sei darauf hingewiesen, daß Tolstoj die nämliche Geschichte in seiner Erzählung „Vater Sergij“ verwendet hat, und zwar in einer Ausprägung, die sich stark mit der Legende des hl. Martinus berührt; seine Darstellung übertrifft freilich die der Legende und des Volksliedes turmhoch.

Viel umfassender ist das Problem, das G. A. *Megas* in seinem Vortrag über die „sogenannte gemeinsame balkanische Kultur“ behandelt. Auf eine solche ist von verschiedenen Forschungszweigen immer wieder hingewiesen worden; die Tatsache ihres Bestehens überrascht im Hinblick auf die stammesmäßige Vielgestalt der sie tragenden Völker. Megas legt sich die Frage vor, ob und wie weit eine solche balkanische Einheitskultur in Wirklichkeit besteht; er geht sie vom Volkslied aus an. Dabei kann er sich auf einen Aufsatz stützen, den K. *Dieterich* im Jahrgang 1902 dieser Zeitschrift veröffentlicht hatte und in dem er eine Anzahl dem balkanischen Volkslied gemeinsame Motive herausstellte. Allerdings hatte Dieterich auch schon auf Unterschiede zwischen griechischer und serbischer Lieddichtung hingewiesen; Megas bemüht sich, sie plastisch herauszuarbeiten. Ihm dient dazu in erster Linie ein Vergleich des fünften Gesanges des Digenisepos in der Fassung von Grotta-Ferrata mit dem erschütternden Liede von Kraljewitsch Marko und der Tochter des Mohrenkönigs (vgl. Deutsches Volksliedwerk 2. 125 f.)¹; dabei zeigt sich, wie grundverschieden in Wesen

¹ Vgl. zu diesem Liede neuerdings auch die beiden Aufsätze von Ivan *Grafenauer* im Slovenski Etnograf 3/4 (1950/51), 189 ff. und ebd. 6/7 (1953/54), 241 ff., dazu den Auszug in desselben Verfassers Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu (Ljubljana 1951), S. 16–19.

Besprechungen

und Haltung zwei Dichtungen sein können, auch wenn ihnen der gleiche Vorwurf zugrunde liegt. Die merkwürdige Tatsache, daß Kraljewitsch Marko in den Liedern im Dienste des griechischen Monarchen steht (im Gegensatz zu den geschichtlichen Tatsachen) und die große Zahl inhaltlicher Berührungen zwischen den Liedern um Digenis und um Marko erklärt Megas im Anschluß an die einleitenden Ausführungen von Fr. Krauß zu dessen „Slavischen Volksforschungen“ aus der politischen Lage im Nahosten zur Zeit der Erstarkung des serbischen Reiches und des Frühlings-erwachens der serbischen Volksdichtung. Die Lösung des in Frage stehenden Problems würde nach Ansicht von Megas durch einen Volkskunde-atlas des Balkans stark vorangetrieben werden. Möge sein Appell an die Akademien der Balkanländer, einen solchen gemeinsam zu unternehmen, von den zu Beteiligten willig aufgenommen werden!

Aus dem Inhalt des siebenten Bandes heben wir hervor: Den einleitenden Aufsatz von Megas über die Gebräuche des am 8. Januar gefeierten Hebammentages, an dem alle verheirateten Frauen sich mit Geschenken (Seife, Handtüchern usw.) zur Hebamme begeben, um sie als Königin zu schmücken. Gelage mit lasziven Liedern, Phallusverehrung und Tänze auf öffentlichen Plätzen, während deren die Männer sich nicht auf der Straße blicken lassen dürfen, sind weitere Charakteristika des Tages, der Züge klassischer Feiern (Thesmophorien, Haloa) birgt. Mit Recht verweist Megas auf verwandte Erscheinungen im deutschen und dänischen Brauchtum. – Dem. A. Petropoulos steuert zwei Untersuchungen bei: eine über die noch heute in gewissen Gegenden Griechenlands geübte Sitte, bei Kinderlosigkeit eine zweite Frau zu nehmen oder zur Ehescheidung zu schreiten, in beiden Fällen mit dem Einverständnis der ersten Frau und ihrer Angehörigen; sodann eine solche über volkstümliche Maße und Gewichte, bei der vor allem die Bezeichnungen für ungefähre Mengen, entsprechend etwa den deutschen Prägungen „eine Handvoll“, „einen Büchschenschuß“, „eine Traglast“ usw. interessieren. Georgios K. Spyridakēs stellt die Gebräuche bei Geburt, Taufe und Hochzeit dar, wie sie in hagiographischen Quellen geschildert werden, Maßnahmen, teils medizinischen, teils abergläubischen Charakters. – D. B. Oikonomidēs befaßt sich mit den Liedern von der „Betrübten Turteltaube“, wobei er mehrere noch nicht veröffentlichte Texte mitteilt und dem Auftreten des trauernden Turteltäubchens in Schriften der Kirchenväter und in mittelalterlichen griechischen Literaturwerken nachgeht. Als Urquelle betrachtet er den „Physiologos“. Bekanntlich findet sich das Motiv auch im deutschen Volkslied (z. B. Erk-Böhme Nr. 67 u. 702). – Spyros D. Peristerēs untersucht die Melodie eines akritischen, zur Lyra gesungenen und mit einer Telefunkenapparatur aufgenommenen Liedes („Als Akritas pflügte ...“, s. Passow 440).

In beiden Bänden des Jahrbuchs erstattet Megas Bericht über die Arbeiten des von ihm geleiteten Volkskundlichen Archivs. Wir entnehmen diesen Ausführungen die erfreuliche Tatsache, daß auf Exkursionen eine stattliche Anzahl von Liedern auf Platten und Band aufgenommen werden konnte und die Schätze des Archivs sich durch viele handschriftliche Einsendungen weiterhin mehrten. Bedauerlich ist die jahrelange Vakanz der beiden Schreiberstellen, so daß die Katalogisierung und damit die Erschließung des Materials nur in geringem Maße gefördert werden konnten.

Freiburg i. Br.

E. Seemann